

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

✱

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PAUER IMRE.

MÁSODIK KÖTET

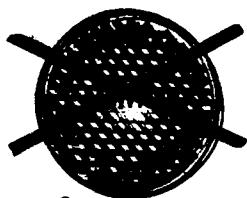
1893. ÉVFOLYAM

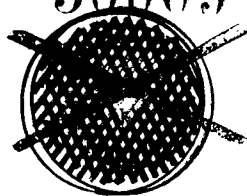
BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1893.

50009

TARTALOM.

ELSŐ SZÁM.

	Lap
Figyelem és akarat. — <i>Beljak B. Páltól</i>	1
Az erkölcsi érzelmek. (I.) — <i>Dr. Lechner Lászlótól</i>	31
A koronázás és közjogi jelentősége. (I.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézától</i>	57
Psychologiai tanulmányok. (I.) — <i>Palágyi Menyhértől</i>	76
Vázlatok a positivizmus történelméből. (I.) — <i>Dr. Buday Józseftől</i>	94
Real-unio vagy personal-unio. — <i>Pomponiustól</i>	119
IRODALOM: <i>Jurista</i> : «Az anyakönyvek államosítása.» — <i>nd.</i> —	
<i>Kozáry</i> : «Korunk bölcselete.» — <i>i.</i> — «Archiv für sociale	
Gesetzg. u. Statistik.» — <i>nd.</i> — «Archiv für Geschichte	
der Philosophie.» — <i>nd.</i> — «Vierteljahrschrift für	
wissenschaftliche Philosophie.» — <i>nd.</i> — «Revue philo-	
sophique.» — <i>nd.</i> — «Revue crit. de legislation de juris-	
prud.» — <i>h.</i> — «Allg. stat. Archiv.» — <i>h.</i> — «Annales	
de l'école libre des sciences politiques.» — <i>h.</i> — «Pro-	
testans Szemle.» Δ — «Mind.» — <i>r-ó</i>	135

MÁSODIK SZÁM.

Aeschylus vallás-erkölcsi világnézete Orestiója alapján. (I.) —	
<i>Schneller Istvántól</i>	161
Az erkölcsi érzelmek. (II.) — <i>Dr. Lechner Lászlótól</i>	185
A koronázás és közjogi jelentősége. (II.) — <i>Dr. Ferdinandy</i>	
<i>Gézától</i>	212

	Lap	
A darwinismus újabb vitakérdései. — <i>R. N.</i>	235	
A legújabb művészeti törekvések. (I.) — <i>Lyka Károlytól.</i>	244	
Taine és a modern kritika. (I.) — <i>Várnai Sándortól.</i>	256	
Vázlatok a positivizmus történelméből. (II.) — <i>Dr. Buday Józseftől.</i>	270	
IRODALOM: <i>Alex. Giesswein</i> : «Die Hauptprobleme der Sprachwissenschaft in ihren Beziehungen zur Theologie, Philosophie u. Anthropologie.» — <i>r.</i> — «Contemporary Review.» — <i>r-n.</i> — «Archives de l'anthropologie criminelle et des sciences pénales.» — <i>r-n.</i> — «Revue philosophique.» — <i>r-n.</i> — «Revue philosophique.» — <i>r-n.</i> — «Nuova Antologia.» — <i>r-r.</i> — «Archiv der Geschichte der Philosophie.» — <i>r.</i> — «Mind.» — <i>r-o.</i> — <i>Frederik Jenő</i> : «A lét bírálata.» <i>Dr. B. J.</i>		285

HARMADIK SZÁM.

Taine és a modern kritika. (II.) — <i>Várnai Sándortól.</i>	321	
Aeschylus vallás-erkölcsi világnézete Orestiaja alapján. (II.) — <i>Schneller Istvántól.</i>	333	
A koronázás és közjogi jelentősége. (III.) — <i>Dr. Ferdinandy Gééától.</i>	365	
Természettudományok és filozófiai világnézet. — <i>Heller Ágosttól</i>	381	
A legújabb művészeti törekvések. (II.) — <i>Lyka Károlytól.</i>	396	
Lombroso az asszonyi bűntettekről. — <i>P-s.</i>	405	
Vázlatok a positivizmus történelméből. (III.) — <i>Dr. Buday Józseftől.</i>	422	
IRODALOM: <i>Tarde</i> és <i>Lacassagne</i> : «Archiv de l'anthropologie criminelle.» — <i>r-d.</i> — «Revue Philosophique.» — <i>r.</i> — <i>Max Heinze und Alois Richl</i> : «Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie.» — <i>r-n.</i> — «Mind.» — <i>r-ó.</i> — <i>Jász Géza</i> : «A fejlődés törvényei, különös tekintettel a gazdasági életre.» — <i>n-d.</i> — <i>Böhm Károly</i> : «Az ember és világa.» — <i>r-n.</i> — <i>Bernát István</i> : «Változások küszöbén.» <i>Dr. B. J.</i>		438

NEGYEDIK SZÁM.

	Lap
Emlékezés és öntudat. — <i>Beljak B. Páltól</i>	481
Aeschylos vallás-erkölcsi világnézete Orestiaja alapján. (III.) — <i>Schneller Istvántól</i>	509
Psychologiai tanulmányok. (II.) <i>Palágyi Menyhértől</i>	538
Vázlatok a positivizmus történelméből. (IV.) — <i>Dr. Buday</i> <i>Józseftől</i>	548
Referendum és veto. — <i>Várnay Sándortól</i>	561
Meynert a psychikus egyensúly mesterséges zavarairól. — <i>Dr.</i> <i>Haftl Dezsőtől</i>	569
IRODALOM: « <i>Revûe philosophique de la France et de l'étrangère</i> dirigée par Th. Ribot.» — <i>n—d.</i> — « <i>Annales de l'école</i> libre des sciences politiques.» — <i>r—</i> — « <i>Archives de</i> l'anthropologie criminelle, de criminologie et de psycho- logie normale et pathologique.» — <i>n—d.</i> — « <i>Az új</i> államtudományi kar Lilleben.» — « <i>Az állami egyete- mek vizsgálati reformja Belgiumban.</i> » <i>N.</i> — « <i>Levél a</i> francia felsőbb közoktatásról.» <i>Dr. Hornyánszky</i> <i>Gyulától</i>	501

FIGYELEM ÉS AKARAT.

Úgy az ember, valamint bármely más, többé-kevésbé fejlettebb állategyed is, külső megjelenésökben és viselkedésekben az egymásután következő és váltakozó állapotok hosszú során mennek végig. Ezen sokféle állapotokba pedig nem egyedül külbehátások, de a belőlök folyó és bennök lejátszódó ható okok révén is jutnak. Mindenek előtt mozgásuk és pedig önkénytes mozgásuk szembetünő. S ezen mozgás eszközei és forrásai: az izmok és a reflex és spontán vagy akarati indítást közvetítő idegszálak, a melyek rendszerében azután ott van a vegetatív életen felülemelkedő *érzési* életfolyamat.

Azonban ezen érzési jelenség már nem oly szembe-szökő; nem figyelhető meg oly közvetlen közletről, mint az önkénytes mozgás. Ezen hozzáférhetlensége a régi pszichologiai rendszerekben a legkülönfélébb, sokszor furcsa hypothesisekre *szolgáltatott alkalmat*. Míg nem a pszichologia segítségére jött az orvostudomány, a boncztan s főkép az élettan; s ez utóbbi bámulatos finomságú eszközeivel egészen a physikusok vagy akár a mechanikusok módjára tesz kísérleteket.

Már a régi rendszerek tisztában voltak azzal, hogy az, a mi az állatot a nem állattól és így a növénytől is megkülönbözteti: ez az ő érzése. Ezen érzés tehát az állati élő testállomány általános sajátása. De az érzés foka és neme

szerint rendkívül különböző. Ha egy izelt állatot, vagy egy héjanczot előveszünk s mozgásait megfigyeljük, azonnal rájövünk, hogy ezen állatoknak meglehetősen fejlett érzési képességük van. Innen felfelé, egész az emberig, egyre bonyodalmasabb s bonyolultabb az érzés képessége. Ezen a fokon a megfigyelése is sokkal nehezebb. Azért az érzés folyamatáról a leghívebb és legalaposabb képet és fogalmat csak az alsóbbrendű állatokon véghezvitt kísérletek alapján nyerhetni. Ezen vizsgálatok mindenekelőtt arról győznek meg, hogy az érzés megjelenése nem egyéb, mint bizonyos erőjelenség. Ezen erőnek pedig látszólag kettős a forrása, egyrészt maga az érző egyed, másrészt a vele folytonosan érintkező külvilág. Majdnem általánosan elfogadott nézet az, hogy az érzés csak bizonyos külső inger behatása alatt jön létre. Ezen inger mindig bizonyos erőmennyiséget vált ki, mely az idegzetben támadt izommozgásban emésződik fel. Ez az úgynevezett reflex. Egyes physiologusok az érzési erőnek ilyen kiváltási folyamatát nagyobb szemlélhetőség céljából az ú. n. előmlés (diffusion) törvénye szerint magyarázzák.

Égészen természetes és könnyen beigazolható, hogy minél gyakoribb a külső inger, annál többször támad a belső reflexekben jelentkező energia. Érdekes dolgokat tudnak a physiologusok ezen ingerek és reflexek mennyiségére, hatályuk fokára vonatkozólag. Az ismeretes Fechner-féle psychophysikai törvény is ide tartozik, s tudvalevőleg az érzés mennyiségének és terjedtségének meghatározására törekszik.

Azonban éppen oly fontos s bizonyára érdekes az érzés *minőségének* a meghatározása is.

Érzéseink minőségét legelső sorban különböző külső érzékszerveink (a látás, hallás stb.) határozzák meg. Ezen a téren legfigyelemreméltóbb eredményekre az angol és francia physiologusok és psycho-physikusok jutottak és pedig részint associatív (Bain), részint evolutionista kísérleti eljárás útján

(Spencer H., Ribot, Feré stb.). A német physio-psychologusok ellenben inkább analytice eljárva törekednek czélt érni, ámbár éppen a fölvetett tételre nézve, t. i. az érzés minőségének külérzések útján való megkülönböztetésére és meghatározására nézve kiválóan Wundt és Helmholtz jutottak nagyszabású eredményekre.

Az érzés minőségének csupán érzékek szerinti meghatározása, minden alapossága és pontossága mellett korántsem kimerítő. Sok van még benne a traditionalis lélektani elméletekből. Helylyel-közzel nem egyéb, mint az érzés intenzitásának, tehát mennyiségének — kivált az optikában és hangtanban — plausibilisabb körülírása. Nem is terjed ki az érzés minden nemére.

Ha az érzésnek általánosabb indító okait kutatjuk, rájövünk, hogy számtalan neme az érzésnek, valamint az azt ébresztő ingereknek, hozzáférhetetlen és azért exact módon meg nem határozható. Az ember- és állategyed világrajóttének első pillanatától fogva rendkívül sok ingert vesz fel, de bizvást mondhatni, hogy azoknak csak csekély része vált ki egyszersmind reflexeket is. Sajátságos ugyan beszélni oly érzésről, melyet nem érezünk, de hogy ily érzések vannak, arról a legkönnyebben meg lehet győződni.

Ily homályos érzések, ha tagadólagos értelemben is, de bizonyára nemcsak mennyiségileg, hanem még inkább minőségileg egy különleges nagy osztályt alkotnak. Ilyennemű minőleges tulajdonságukat pedig úgy határozhatjuk meg, hogy — nem érezve őket, legalább közvetlenül nem — nincs *tudatunk* róluk. Az érzésnek ilyen tudatra való minősődése ugyanis, egyik fő qualitativ vonása.

Az ilyen öntudatlan, tehát negatív kvalitású érzések tengernyi sokaságáról könnyen meggyőződhetünk, csak az ember vagy állat egyes állapotait kell megfigyelnünk. Legelőször is az egészséges ember öntudatlan érzéséről szólunk.

Az egyed bonyodalmas vegetatív szervezete és annak tagolt-sága saját önmegfigyelésünk nyomán csalhatatlanul arról győz meg minket, hogy mindenekelőtt vegetatív szervezetünk élet-folyamatáról s annak egyes átmeneteiről nincs tudomásunk. Ilyen életfolyamat a vérkeringés, az emésztés, a tüdő tevékenysége és számos más negatív szervi processus. Még a szív verését sem kísérjük szakadatlanul figyelemmel.

De még meglepőbbek azon öntudatlan érzések, melyek időnkint ilyenekké válnak. Ez rendszeresen alvás közben történik. A látás, tapintás, hallás hathatós perceptiója megszűnik az alvásnál. Ez legalább úgy látszik nekünk. A tapintás, de a hallás érzéke is bizonyára inger alatt áll akkor is, de a helyzet kivételes voltánál fogva reflexeket nem szül.

Bizonyára igen érdekes volna egy külön munkában ezen öntudatlan érzések mibenlétével bővebben foglalkozni.

Lássuk azonban azon érzéseket, melyek minősége a tudatosságban érvényesül.

Bain (Mind and body cz. művében) az ú. n. relativitás törvényének taglalásánál azt a különben régi tételt emeli ki, hogy *mindig ugyanazt érezni épp annyi, mint semmit sem érezni*. Ezen oknál fogva nem érezzük a belső szervi ingereket és reflexeket, mert állandók. A betegek példája pedig arról győz meg, hogy a belső vegetatív mozgásokra irányított tartós ügyelés, magas fokban tudatosakká teszi azokat. Ezt különben kültagjainkra irányított huzamosabb figyelés közben is tapasztaljuk.

A ható ingerek közül tehát azok lesznek tudatosakká, melyek legalább bizonyos időközökben meg-megjelennek és a központi idegszervekre újra meg újra hatnak.

A mennyiben mégis ugyanazon nemű ingerek többnyire ismétlődnek, állandó érzési állapotokat teremtenek. Ezen állandóság nemcsak az inger hatályától, de még inkább a neki megfelelő reflex ismétlése közben létrejött állandósá-

gától függ. Egyes, még elő nem fordult ingerek tompa, egyszerű reflexeket szülnek, melyek majd öntudatossáig emelkednek. Ilyen öntudatosságra két úton vergődnek. Egyrészt rokon, már megszokott reflexek associatív erejénél fogva összeragadva rokonérzeti képekkel, vagyis inkább beömlődve állandó indulati állapotokba, ú. n. *emotiókba*. Másrészt pedig a tartós ismétlés emeli őket az öntudatig.

Ezzel megérintettük a két szélső határt, a melyeken túl meggyengül a tudatosság. Ezen tudatosságot tehát a két határ között a kellő közepén kell keresni.

Az eddigiekből az következik, hogy csak az időnkint legalább megszakításokban jelentkező ingerek teremnek hatásosabb reflexeket; ezen reflexek pedig állandó indulatokat. Ezeknek azután szintén sok fokuk van hatályukat illetőleg. Ha nagyon gyakran ismétlődnek, hatályukból veszítenek. Azért a legkellemesebb érzések tompákká lesznek tartósságuk következtében. E tompaságban szünni kezd a tudatosság. A ritka események és impressiók fokozzák érdeklődésünket. Összes képességeinket lefoglalják, a tudatot ugyyszólván egyetlen indulatban összpontosítják.

Ilyen többé-kevésbé egy indulatban összpontosított tudat az, a mit *öntudat* elnevezés alatt szokás érteni.

Ezen öntudatnak az érzés az elemi része, más szóval: nem egyéb az, mint az érzés bizonyos foka, hatványa.

Ha az érzés minőségét a tudatosság foka szerint iparkodunk meghatározni, ezzel nem zártuk ki a többi qualitativ megkülönböztetéseit. Az érzés öntudatos volta azonban reánk nézve a legfontosabb, azért vele továbbra is szándékozunk foglalkozni.

Az, a mit öntudat szóval jelöltünk meg, a szó tágabb értelmében veendő. Körülbelől annak értelmezendő, a mit a német Bewusstsein szón értünk, némi ellentétbe helyezve a Selbstbewusstsein terminussal.

Ilyen tágabb értelemben vett öntudat magyarázatára a psychologok legtekintélyesebjei, akár az összehasonlító, akár az analysta módszert követik is, az érzést, mint annak legalább egyik alapelemét veszik fel. A Darwin rendszerét követő s nyomaiban induló angolok és francziák az öntudat alapeleme gyanánt az érzésen kívül odaállítják az emlékezetet is. Ezt különösen Feré: «Essai de psychologie genérale» cz. művében hangsúlyozza. Nála ezen emlékezet az egyes érzeti képek összeköttetésére szükségesnek látszik. Az associatio hívei, kivált Bain, Spencer, Sully, mintegy átmenetet képeznek a német analysták eljárásához.

Ezen analysták, minő Wundt, Stricker, Münsterberg stb., hasonlókép széles alapon fejtették ki az öntudat physiologiai feltételeit. Így Wundt is a társításra fekteti a tudatosságot; ezen társítás pedig az érzetképeknek bizonyos törvények szerinti összefüggésére támaszkodik. (Grundzüge der physiologischen Psychologie. Leipzig, 1874.)

Hogy az emlékezet nagyban hozzájárul a képzet és érzetkép társításához és hogy a képzetek és érzetképek már származásuknál fogva bizonyos törvényeknek hódolnak, azt kiváló psychologusok a legszembetűnőbbben beigazolták. A tudatosság azonban, a mint az érzetekben kifejezést nyer, kétségkívül még elemibb, közvetlenebb forrásokból eredhet, a mint ered is.

Wundt maga az ily tudatosságot, vagy tágabb értelemben vett öntudatot más néven *figyelemnek* is nevezi. Hozzátehetjük, hogy nem késik a figyelemnek magyarázatát is adni, a mit némiképp metaphoricus módon a látástól vett hasonlatok útján eszközöl, beszélve a figyelemnek nézőpontjáról (Blickpunkt) és látómezejéről (Blickfeld). De nemcsak Wundttól, hanem más legkiválóbb kutatóktól is megtudtuk, hogy eme figyelem, úgy véve a mint használni szokták, egy és ugyanaz az öntudattal.

Ribot Th. «Psychologie de l'attention» cz. kitünő monographiájában a legközelebb áll ezen nézethez, ámbár egészen nyíltan ki nem fejezi. Mégis mindaz, a mit akár az önkénytelen, akár az akarati figyelemről felhoz, csak ezt bizonyítja.

A mit mi az eddigiekben az érzés tudatosságáról felhoztunk, nem egyéb, mint a mit a figyelem mibenlétéről, eredetéről és lefolyásáról felhozni lehet.

Térjünk még vissza az érzések tudatossági minőségéhez.

Az érzéseknek két osztályát állítottuk fel: a kevésbbé tudatosakat, illetve nem tudatosakat, és a tudatosság kisebb vagy nagyobb fokán állókat. A különbséget is megérintettük és ebből némi fény látszik derülni a tudatosság lényegére is, de az még mindig nem elegendő.

Eltekintve a nem tudatos érzések sötét rengetegétől, lássuk a tudatosakat. Kezdjük a gyermeknél. Tudvalevő dolog, hogy a gyermeknek élte első szakában sok nem tudatos érzése van, melyek folytatólagosan lesznek tudatosakká. De minő úton és minő feltételek mellett emelkednek azokká? A gyermek sok mindennek érzi szükségét. Már vegetatív életfolyamata a táplálékra utalja. Ez benne a legelső és legerősebb indulat. A táplálkozás körülményei ismétlődésük közben bizonyára gyakoribb ingereket s ezeknek megfelelő reflexeket támasztanak. Majd a fejlettebb érzékek sűrű benyomásai kezdenek állandó érzeti és indulati állapotokat rögzíteni. Ezen állandósulás és megszokás az állatoknál is jelentkezik. Úgy az ember, mint az állat mihamar szükségét érzi a megszokott indulatok, ingerek, szóval érzetek ismétlődésének. A gyermek szemei mindig a fényes tárgy felé fordulnak, kezei közt minduntalan forgat valamit, mindent el akar érni. Az állatnál kivált a táplálkozás körülményei és feltételei foglalkoztatják az érzékeket, vagyis más szóval az önkénytelen figyelmet.

Ezen önkénytelen (spontan) figyelem tehát az érzések ama túlsúlyának és előretörékvésének is nevezhető, mely

közben ezen érzetek a többiek rovására elhatalmasodnak. Vagyis a figyelem azon érzésben jelentkezik, a mely állandóságra vagy tartósságra szert tett és a többinél erősebben hat. Ezen állandóságnak feltételei első sorban organikus és vegetatív szervezetünk és azok életfolyamati körülményei és feltételei.

Mindaz tehát, a mi az érzetek tudatosságának alapját és feltételeit képezi, a figyelemben leli eredetét. Az állat, a gyermek, a felnőtt ember tudatossága, sőt öntudata csak addig terjed, a meddig figyelme elhatol. Ha vegetatív és animális szervezetünk, ha természeti és személyes körülményeink meghatározzák az érzetek állandóságát, erősségét, legalább ismétlődéseik kisebb-nagyobb gyakoriságát: akkor öntudatunk terjedelme és minősége is ezektől függ, és pedig azért, mert az említett körülmények feltételei, indítói és irányítói a figyelemnek is.

Ribot mindezt munkája első részében kiváló ügyességgel összefoglalja és kiemeli; csak egy lépést kellett volna tennie, hogy arra is rájöjjön, hogy: a mint az érzetek és érzetképek fejlődése és gyarapodása a figyelemmel arányosan halad, úgy halad maga az öntudat is. *Szóval a figyelem és öntudat ugyanazon lelki jelenség*, melynek közös feltétele és fejlődési iránya van mindkettővel.

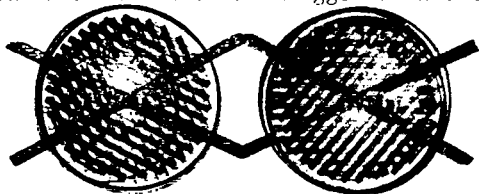
De a figyelemnek nagyfokú azonossága a tudatossággal még szembetünőbb, ha az úgynevezett akarati figyelem természetébe és lefolyásába iparkodunk közelebről betekinteni.

Számos idevágó megfigyelés szerint e tekintetben is az érzetképek társítása s összefüggése nyújt legjobb útbaigazítást. Azonban az érzés mélyebb talajára kell leereszkednünk, ha exact adatokra óhajtjuk fektetni következtetéseinket. Úgy az evolutionista, mint az elemző kísérletezés és egybevetés azon kétségbevonhatatlan tényt deríti fel, hogy az egyes ingerek sokasága, magával hozza az érzetek sokaságát is. Biztos az is, hogy úgy a nem tudatos, mint még inkább a

tudatos érzetek közt mindennemű összefüggés és együvé-tartozás körülménye fenforog. Sőt, a mi még meglepőbb, a legkevésbé sem rokon érzetek és érzetképek is felkeltik egymást. Az erő előmlése mindig gazdag mennyiségben jut érvényre. Más szóval egy reflex felidéz több mást, melyek a motorikus pályákon az izomzatban spontán mozgás alakjában felszabadulnak. Ennek megvilágítására számtalan példa van már felhozva. Ilyen a nagyon sokszor emlegetett kis gyermek példája. A gyermek olvasni tanul vagy írni kezd, ezen emotionalis érzet állapotában a szükségesnél több mozgást visz véghez; a betű kimondásánál tagjait mozgatja, szemeit hunyorítja stb. Az érzetképek önkénytelen jelentkező csoportjaiban nem képes eligazodni, ezek maguktól társulnak a nélkül, hogy a gyermek kellő helyen összpontosítaná motorikus izomerejét.

Nemsokára hosszabb gyakorlat után az izomfeszülés ezen fölösleges munkája elenyészik, az érzetképek egy-egy tömöttebb csoportba, egységes emótiókba olvadnak össze és az erő egyben összpontosul, miközben a többi érzetkép motorikus reflex-pályái nem reagálnak többé. Éppen ezen folyóirat júniusi számában olvasható volt Lechner K. «A tudatosság ténye szellemi életünk eseményeiben» című dolgozata, a melyben a szerző éppen e tételre vonatkozólag több találó példát hoz fel. Különben arra ő is rájött, a mint mások is rájöttek, «hogy az izomfeszülésnek mindenkor különállónak kell lennie, ha különálló tudatos érzést kíván közvetíteni».

Bizonyára úgy van. És a mi főképen kiemelendő, az az, hogy ezen különálló, a többi reflexeket mintegy absorbeáló izomfeszülés éppen azáltal lesz tudatossá, mert nem egyéb, mint az akarati figyelemnek kifejezése. A különféle és sokszerű érzetkép annál inkább veszít különleges tudatosságából, minél inkább rátereltetik a figyelem egy külön való, ámbár azokkal szoros összefüggésben álló érzetképre.

Ebben áll körülbelül az associatív összevonása az érzéseknek és érzetképeknek. Ebben áll annak az összevonásnak physiologiai folyamata is. Egyesek szélesebb körben iparkodtak kifejteni az akarati figyelem ezen associatív és alárendelő munkájának indokait és feltételeit. Ribot említett monographiájában behatólag tárgyalja az akarati figyelem keletkezését és annak körülményeit.

Az, a mit erre nézve másokkal egyetértve felhoz, oda mutat, hogy az akarati figyelem az önkényesbe be van ugyan mintegy oltva, de mindig bizonyos külső támogatásra szorul. Kiválóan a nevelés, szoktatás, a dressura az, a mi létrejöttét előidézi. Mindez különben eléggé ismeretes. A gyermek nevelése, a vad népek életmódja, sőt az állatok dressurája elég világosan bizonyítják, hogy az akarati figyelem vezetésre, útbaigazításra szorul, hogy tudatossá legyen és teljesen kifejlődhessen. Reánk nézve fontosabb az érzetképek és érzetek, valamint az emóciók csoportjainak a társulása, combinatiója és kölcsönös helyettesítése.

Az érzetképek ezen összeállóságát és összeömlését physiologiai alapon az úgynevezett visszatartási képességből magyarázzák (inhibitio). Magukban a reflex-pályákban keresik annak okait. Már jó régen (Weber J.) ugyanis észrevették, hogy egyes izommozgások beszüntethetők, vagy legalább meglassíthatók. Majd külön inhibíció pályákat tételtek fel, a melyek útján a mozgás mintegy más irányban elvonatik. Bővebben Brown-Sequard, Setschenoff, de meg egyes olasz tudósok is foglalkoztak ezzel. Valamennyien pedig egy inhibíció képességről beszélnek, a melylyel egyedül lehet megmagyarázni az érzeteknek motorikus elvonását és egy érzetképre való fordítását.

Az érzetképek ilyenét convergentiáját physiologicæ elemezőkép megokolva látjuk, a mit pedig a nevelés, szoktatás és gyakorlás példáiból biztosan következtethetni, az leg-

inkább a mellett tesz kétségbevonhatlan tanubizonytságot, hogy az *akarati figyelem bárminemű keletkezése az egyes érzetképek és emóciók tudatosságának emelkedése közben tapasztalható*. Szelesen ki lehetne itt terjeszkedni azon tény feltüntetésére, hogy nem egyedül a merő tudatosság nyilatkozik a figyelemben, de az értelem kialakulása is, mint nagyobb fokú tudatossági jelenség, éppen a sokféle érzetkép ama különös convergentiájában és egymásnak való alárendeltségében keresendő, a mely az akarati figyelemnek is feltétele; de erről később.

A mint a figyelem az átlagos érzéseket tudatosakká minősíti, úgy az érzetképek egész csoportjait ugyanazon figyelem magasabb fokon teszi értelmiékké. Mielőtt az értelemnek az érzetképek ezen talaján való kifejlődését közelebbről megvizsgálónk, szükségesnek tartjuk magával az érzéssel és érzetképpel még egy fontos szempontból foglalkozni.

Minden érzésben és minden érzetképben felfogó és rögzítő tevékenységünk és az érzés physiologiai folyamata következtében két elemet kell megkülönböztetnünk. Az érzés és az azt physice közvetítő izom mozgása és feszülése ugyanis kétféle irányban jön végbe. Az egyik irány az idegközpontok felé tart, a másik a kerület felé irányul. Ezen alkalommal azt is meg lehet jegyezni, hogy egyetlen egy izom ingerlése az ismert anod és kathod sarkokból egyszerre indult meg. Szóval minden egyes esetben úgy a tisztán *percipiáló* vagyis sensitiv, mint a kiválóan *reagáló*, vagyis motorikus elemet kell megkülönböztetni. Csak azt lehet még hozzátenni, hogy a percipiáló elem inkább a már sokszor említett érzetképekben, a reagáló vagy motorikus elem inkább az érzés tényében, annak emotionalis lefolyásában jön tekintetbe.

Beszélünk tehát érzetképekről és indulatokról. Lássuk az elsőknek részét az értelem megalakulásában.

Úgy az egyes részletes érzeteket, valamint és még

inkább azok összeillő egymásnak alárendelt csoportjait lehet és kell is az említett percipiáló oldalról tekinteni. Tudnivaló, hogy a legegyszerűbb érzet is sok másnak összetételéből keletkezik, a legegyszerűbb színérzet, legalább quantitative sok elemre bontható, a legegyszerűbb tapintási érzeteknek nagyban differenciált minőségi fokozatait különböztetjük meg. A figyelem intenzitása szerint egész a hihetlenségig részletező megkülönböztetéseket tehetni és észlelhetni a vakoknál és siketnémáknál vagy hysterikus betegeknél. A nevelődő gyermek s általában a gyermek legelső sorban abban tesz haladást, hogy inkább és inkább meg tud különböztetni egyes érzeteket.

De ezen érzetek közti kapcsolatosság nemcsak a megkülönböztetésre, de a hasonlóak összetársítására is kiterjeszkedik. Itt kiválóan az egyes innervált érzetképek vagy képcsoportok szerepelnek, a mint azokat az emlékezet segítségével kisebb vagy nagyobb készletben megőriztük. Az érzetképek közötti *különbségnél* még fontosabb, de azért nehezebb is *a hasonlóság* megfigyelése, mely kiválóan a lángelmék képességét teszi, de kisebb mérvben az értelem alapfunkciója.

Az érzetképek közötti illetén különbségek és hasonlóságok megfigyelése és felfogása tehát nem egyéb, mint azon lelki ténykedés, mely közben az *értelem* a legtágabb jelentésében nyilvánul. Az érzet perceptív, mintegy foglalatú értékét tartják ugyanis szem előtt, ha őket a különbség és hasonlóság viszonyai szerint vetik össze; ellenben, mint később látni fogjuk, az érzés dinamikai hatályára vagyunk tekintettel akkor, ha azokat mint indulatokat tartjuk szem előtt. De most nézzük az érzetképeknek fokozott figyelem által egyszerűen tudatosakból értelmiekké történt fölvergődését.

Legelőször azt látjuk, hogy az értelem fejlődésének feltevése a figyelem; másodsor, hogy eleme a tudatos érzés és annak csoportjai. Minél élénkebb és, előttünk feltűnőbb egyes

érzetképek és azok csoportjai közötti különbség vagy hasonlatosság, annál erősebb az értelmünk.

Azonban az értelemnek ilyenforma érzetképekből való összeszerkesztése már többször megkíséreltetett. Az újabb philosophiai irodalomban két kiváló mű érdemel figyelmet ebben a tekintetben. Az egyik Bain S. «The senses and the Intellect.» cz. munkája. Bain, ő előtte ritkán tapasztalt éleslátással pillantott be az érzetek természetébe és csoportjaik viszonyaiba. Nem kevésbé becsülendő Taine «L'intelligence» cz. munkája, a mely ugyanazon a téren mozog. Mindkét mű az értelmet az érzetképek és azok csoportjainak egymásközi viselkedéséből, azoknak a figyelem vagy hajlam szerinti megbecsüléséből alkotja meg. Megjegyzendő, hogy Bain az érzetképek közötti similitásra és contiguitásra, vagyis egymásmellettségre fekteti az élet tevékenységét. Az utóbbit, t. i. az egymásmellettséget illetőleg az a megjegyzésünk, hogy érvényesülésében inkább az emlékezet, mint a szorosan vett értelem nyilatkozik. Ámbár tagadhatlan, hogy ezen contiguitás az értelemben is nagy mérvben szerepel. Taine munkája már Bain, Mill St. és Wundtra való tekintettel indul. Ő merően az érzetek képeivel dolgozik. Legyenek ezen képek bármily messziről előhozva és bármily esetleges metaphorák. Sőt az ő kiinduló pontja éppen ezen képek, vagyis inkább jegyek helyettesítése és kiigazítása. Magától értetődik, hogy az értelemnek ezen alapra vetett magyarázatával utánna mások is foglalkoztak.

Részünkről csak azt tartjuk kiemelendőnek, hogy az érzetképek értelmi szerkesztését első sorban a figyelem által támogatott tudatosságuk kisebb vagy nagyobb volta feltételezi.

Az érzetképek ilyforma értelmi szerepöket, mint láttuk, főképen annak köszönhetik, hogy bennök a figyelem a tárgyak viszonyait, hasonlóságait és különbségeit szorítja előtérbe. Mondhatjuk, hogy az érzetképek, értelmi becsöket.

a nekik megfelelő tárgyakkal való kisebb vagy nagyobb összeesésének köszönik. Mint láttuk, az érzés ezen értelmi felfogásában annak a tartalmára voltunk kiválóan figyelemmel.

De egy másik oldalát is megérintettük az érzésnek, azt t. i., a melyben annak *dynamikai* hatálya, helyesebben motorikus volta nyilvánul s mint ilyent, *indulat* elnevezéssel különböztettük meg az érzetképektől. Ha az érzést ezen indulati, motorikus oldaláról körülményesebben vesszük fontolóra, jó lesz emlékezetünkbe azon körülményt is vissza-idézni, a mely több helyen ki volt már ugyan emelve, de itt kiváló fontosságánál fogva újra említést érdemel.

Ezen körülmény a következő. Nyilvánvaló, hogy minden érzés, sőt érzetkép, nem egyedül a külső inger minősége szerint határozódik és alakul meg, de a reflexiv reakció, úgy szólván az egyed alanyi volta is meghatározza. Ezt a tényt számtalan példa, sőt kísérlet igazolja; a hysterikusok nagyfokú érzékenysége, az állatok egyes külszerveinek csodás finomsága, a friss egészség és kimerültség külön érzékelési fokai pedig fényesen bizonyítják. De az alanyok és felfogó egyedek szerint módosul az érzet minősége is, ámbár ezen a téren az összes végrehajtott kutatások alig jutottak el tovább, mint addig, hogy az érzet minőségének alapját főképen az egyed természetében, illetve szervezetében vélték megtalálhatni. Ha a hallucinációk és mániák végső eseteitől eltekintünk, csak a kellemes és kellemetlen szerinti minőleges meghatározása az érzetnek mennyire változik az egyedek szerint. Annyit tehát biztosan lehet állítani, hogy minden érzetben és érzetképben nagy mérvben szerepel az egyed alanyisága. Ezt a felfogást a Herbartisták terjesztették el, Helmholtz pedig számos kísérlettel is megokolta.

Mindamellett mégis, ha az érzetképek értelmi s általában tudatossági mivoltát szemünk előtt tartjuk, azoknak

subjectiv oldaláról — mely sokszor vajmi erős — majdnem mindig megfelelünk. A régi logikák és retorikák egészen eltörölték az érzetképek subjectiv jellegét és ez még ma is úgy van.

Ennek éppen ellenkezője van gyakorlatban az érzés azon jelenségeinél, melyekben az emotionalis, indulati, tehát a spontan reflexekből támadó elem látszik túlsúlyban lenni. Még inkább áll ez az érzés azon nemeinél, melyekben a figyelem mintegy önmagára fordul vissza és majdnem minden külső objectum nélkül látszik lenni, mintha önmagával foglalkoznék. Az érzés ezen nemét a közönséges terminologia sokféle kifejezése mellett inkább össze kell tévesztetni, semmint pontosan elkülöníteni lehetne. Az ilyen külső tárgyak nélkül szükölködő érzet *érzelem* (Gefühl) elnevezése alatt is előfordul. De ide lehet sorozni mindazon érzésnemeket, melyeket vágy, szenvedély, ösztön, hajlam s több efféle néven szokás érteni.

Tagadhatlan, hogy ezen érzésnemek, jobban beszélve nem egyebek, mint *egy különleges érzésnem*, melynek minőségét tudatossági fokok szerint meghatározni eddig senkinek sem jutott eszébe. Legmegfelelőbbben emotiók név alatt lehet őket összefoglalni. Összevetve az úgynevezett érzetképekkel, mint az értelem elemeivel, tudatossági meghatározásukat is megközelítjük. Eddig csak azt mondtuk róluk, hogy bennük a motorikus, affectiv, reagáló elem van túlsúlyban a percipiáló elemmel szemben. És csakugyan alig lehet őket egyelőre sikerültebben meghatározni, mint ha azt mondjuk róluk, hogy *oly érzések, melyeknek objectív tartalma minimumra van reducálva*.

De a mint az értelem érzetképeinél kiemeltük azoknak affectiv, a subjectivitásban fészkelő módosulását és alanyi oldalát, úgy az indulatok vagy érzelmek részére kötelességünk megvédeni azoknak *objectív tartalmát* és értékét. Igaz ugyan, hogy a külső tárgyak nem vonatkoznak reájok úgy,

mint az értelmi érzetképekre; de hogy határozott tárgyuk és tartalmuk van, az vajmi könnyen kimutatható.

Ezen tárgyukat azonban egészen másutt kell keresni, mint eddigelé szokás volt. Oly tárgyát az affectív érzelmeknek, a mely a többi érzet lefolyásának módjára ingerrel kezdődik, reflexeket idéz elő, s a figyelem kifejtése közben tudatossá minősödik, nem annyira az egyeden kívül, mint inkább alanyiságán belül, vagyis physikumában, *meghatározott szervezetében* kell keresnünk. Minden emberegység szervezete a fejlettség bizonyos meghatározott fokán áll, kinyomata a nevelésnek, életmódnak, környezetnek. Ezen meghatározott korlátokon belül hatnak belső ingerek útján egyes szerveink élettünetei a központi szervekre. Azért is a reflexek, mint az érzés jelenségei, ezen esetben teljesen az egyed meghatározott szervezete szerint alakulnak. Ez átlag minden emberegységre nézve áll. Telt gyomorral például más az ember fogékonysága és érzetképessege, mint éhen. Ugyanez történik az egészséges alvás és a kimerültség állapotában is. Az egyed belszerveinek, azok vegetatív functióinak nagy a változása és eltérése időnkint, ha a betegekről nem is akarnánk szólani. Ezen változó belszervi állapot képezi az indulatok tárgyát és tudati tartalmát. Így ezen indulatok tehát — és egészen helyesen is — nem az ismert külső tárgyak szerinti tudatosság módjára, hanem az egyed belső szervei, illetve azokra ható legtöbb esetben ismeretlen körülmények szerint határozhatók meg egyedül. Innét ama túlnyomó alanyiságuk.

A mi pedig a tudatossági fokukat illeti, a figyelemnek bennük jelentkező szerepe szerint ítélni lehetjük meg azt. Ezen figyelem azonban különbözően működik az indulatoknál; gyakran túlteng, néha a minimumra száll, azért csak azt lehet mondani, hogy az egyed bármely *indulata*, mint túlsúlyban való hajlandósága *oly figyelem, melyben a tartalom többnyire határozatlan, esetleg minimalis.*

Midőn azonban a vágyak, hajlamok, kívánságok, szóval a mindenféle indulatok terére léptünk, jónak látszik ezen sötét chaotikus érzetvilágból egynéhány ismertebb példát kiválogatni.

I. A gyermek a legféktelenebb játékba is szeretne belemerülni, s játékkedvében sem azzal nem törődik, hogy talán egészségét rontja meg, sem hogy ruháját teszi tönkre. Atyja azonban nem engedi az ilyen oktalan kedvtelést, éppen azért, mert félti gyermeke egészségét, vagy mert nem akarja, hogy a keservesen szerzett ruházat egyszerre tönkre menjen.

II. A vezér biztatja katonáit, hogy bátrak legyenek és meg ne futamodjanak a veszély elől. Mindannyi meg is igéri, hogy bátor lesz; a sereg nagy része mégis megfutamodik, mikor a halálos félelem — akaratán kívül — elfogja.

III. X. erős kísértéseknek van kitéve, hogy kártyázzék és esetleg sokat nyerjen. De más oldalról maga előtt látja az örvényt, a melyben el kell vesznie, ha esetleg nem üt be a szerencse — és nem játszik.

Lássuk, hogy miként érvényesül ezen három esetben a figyelem, mint tudatos érzés. A legelső, a mi ezen vágyak, kívánságok, hajlamok esetében szembetűnik, az, hogy a közönséges nyelvszokás szerint azt mondanók, hogy a gyermek *akart* játszani, az apa nem *akarta*. A katonák *akartak* bátrak lenni. X. nem *akart* játszani stb. Ama emotionális érzések közül, melyekről ezen néhány példában szó volt, valamennyit *akaratnak* nevezi nemcsak a köznyelvhasználat, de a tudományos elmélet is. A mit mi eddig figyelemnek neveztünk, azt a nevezett és sok más hasonló esetben tehát akaratnak szokás nevezni.

De hogy ne következtessünk erőszakosan, lássuk a mi értelmünkben vett figyelemnek, mint tudatos érzésnek szerepét a fentemlített néhány példában.

Az első példában a gyermekben bizonyára volt figyelem, de az nem annyira a játék következményeire, hanem

a maga személyének kellemes állapotára volt irányítva. Az apa ellenben szem előtt tartotta a költséget, melybe a gyermek kedvtelése kerül és lelki szemei elé varázsolta a bajt, a melybe gyermeke eshetik. Világos, hogy az első esetben a figyelem nem annyira értelmi, mint emotionális, subjectiv volt. A másik esetben a figyelemnek igen tág tere nyílt, megfontolja a mulatás körülményeit, közelebbi s távolabbi következményeit és pedig az értelem munkája közben, tehát értelmi figyelemmel.

Azon katonák, kik megfutamodtak, emotionális, subjectiv, majdnem tisztán reflexiv mozgást végeztek, tehát majdnem semmi figyelmet nem mutattak, de azoknak, a kik helyt álltak, annál erősebb volt a figyelmök és pedig az értelmi tudatosság jó magas fokán.

X. értelmi figyelmét még nagyobb mértékben fejtette ki, midőn higgadtan megfontolta a játék veszélyes voltát.

Innen már most csak a következményeket kell levonni a figyelem terjedelmére és tartalmára, úgy mint a subjectiv emotiók meghatározottságára nézve.

A felhozott és megfejtett három esetből legelőször is természetesen az következik, hogy — a mint az az előbbieken röviden megérintve volt — a figyelem a tudatosság feltétele, eszközlője; minél tartalmasabb, bővebb foglalatú, objectivebb vonatkozású a figyelem, annál értelmibb is egyszerűs mind. Ellenben minél inkább saját magára hajlik vissza, annál emotionálisabb, indulatibb.

De az említett akarati érzés, a mint azt első pillanatban a figyelem bizonyos nemének találtuk, hogy változik ezen két ellentétes pont között; jobban mondva, melyik felé hajlik inkább?

Meg kell vallani, hogy ezt eldönteni nem a legkisebb feladatok közé tartozik, annál is inkább, mert az századok óta a legavatottabb és legkiváncsibb tudósok vitás pontját képezi.

Ha az akarat szót közönséges használata szerint vesszük tekintetbe, úgy találjuk, hogy az igen gyakori. A kis gyermek, ha éhes, enni *akar*; ha valamije fáj, *nem akar* megszűnni sírni. Az iszákos mindig csak inni *akar*. A fukar *nem akar* költeni. A józan ember *nem akar* összeveszni. A hiú mindenkinek tetszeni *akar* stb. stb. Könnyű belátni, hogy ezen néhány felhozott esetben az akarat indoka mindig más és más, és mint azt már számos más tudós kifejtette, az akarat ténye (volition) ama lelki folyamatban nem a kiindulási pont, hanem annak utolsó phasisa. És csakugyan nincs is az máskép, mint azt mindjárt látni fogjuk.

Mindenekelőtt áll az, hogy az akaratot a *gyakorlat* ténye szerint becsülik és határozzák meg. Ez a gyakorlatiség utolsó phasisa az akarás indulati és érzeti befolyásának. Ha tehát az akaratot mint alanyi, indulatszerű figyelmet, az értelmi tudatosságú érzetképek figyelmével összevetni akarjuk, elő kell vennünk az indulatok genesisének processusát, miután a figyelmet, mint tudatos érzést, ezen tekintetben az előbbieken megfejtettük.

Hogy az indulat, alanyiségének legnagyobb fokán eredetileg és magában véve nem egyéb, mint az érzés egy különleges neme, az már onnan is kiténik, hogy a közfelfogás is éppen a szenvedélyeket és indulatokat tekinti per excellentiam érzeteknek. Sőt úgy látszik, hogy sokkal nagyobb joggal mondjuk az indulatot érzésnek, mint a tudatossági értelem szempontjából vett érzetképet. Ennél ugyanis, — mint már mondva volt — az objectivitas értékét tartjuk szem előtt. A kérdés tehát az, hogy a vágyban, indulatban jelentkező érzést, hogy lehet akár mennyiségileg, akár — természetesen a tudatosság szempontjából — minőségileg meghatározni.

Az indulatot, mint érzést, csak érzés alakjában lehet felfogni és körülírni. Az ingerre nézve, mely azt ébreszti,

azonban már fentebb kimutattuk, hogy ez nem annyira a külvilágból ered — legalább közvetlenül nem, — hanem a forrása, eredete, az alanyon belül annak physikumában, szervezeti jellegében keresendő. Egyes tudósok azt *benső érzésnek* is nevezték; annyi egészen bizonyos, hogy csak úgy ingerek folytán támad, mint a tudatos értelmi figyelem érzése. Igaz az is, hogy eme indulati érzéseket egyebeken kívül az innervált érzetképek úgynevezett ideomotorikus erő készlete is támasztja igen sok esetben. Innét származnak azon vágyak és megszokott indulatok, melyekről alig tudjuk, mi a tárgyuk és mire vannak irányozva. A reflexek mintegy önmaguktól támadnak, vagy egymást támasztják kölcsönösen. Innét van, hogy a vágyak, indulatok mindig magukon viselik az egyéniség és alanyiség bélyegét. De innét magyarázható meg azoknak feltűnően motorikus jellege.

Hogy pedig mindennek daczára az ily indulatok minden motorikus túlsúlyuk mellett is az érzeti figyelem sajátos alakjai, bizonyítja az is, hogy bennök mindig egy különálló érzetben, és pedig a többi rovására, sokszor kárára összpontosul az idegerő és ezzel együtt a figyelem. Minőségüket tekintve teljes joggal azt lehet állítani, hogy a tudatosság bizonyos, de mindig, vagy legtöbhnnyire az értelménél alacsonyabb fokán állanak.

Ilyen az indulatok érzelmi és figyelmi természete.

Most pedig lássuk, hogy miképen dönt ezen tudatossági fokozat az akaratnak hol mint értelmi figyelmét, hol mint alanyi érzelemre való alkalmazását illetően.

Lévén az akarat annyira viszonylagos fogalom első tekintetre, magát a közfelfogást is szem előtt tartva, hajlandók volnánk azt az értelmi tudatosságot megalkotó öntudat egyik nemének tartani. Hiszen az akarati tényben mindig az öntudatot tartjuk szemünk előtt, a nélkül bármely indulat sem vehető komolyan akaratnak.

De az akaratot úgyis felfoghatjuk, mint a melyben nem a tiszta belátás és számítás, hanem az egyén hajlama, ön-elhatározása jut érvényre. Nem kell oly akarat, melynél az értelem béklyóiban az egyediség elvesz.

Ezzel azonban oly százados s talán ezredéves problémát érintettünk meg, melynek eldöntésére, bevalljuk, sem kellő erőnk, sem elégséges időnk nincs. Czelunkat azzal is elérjük, ha kimutatni sikerül, hol használják átlag az akarat elnevezést gyakrabban; vajjon az értelmi tudatosságú érzetképeknél, vagy pedig az alanyi természetből folyó indulatoknál.

Egyelőre csak a gyakorlati érzék lehet irányadó.

Van azonkívül még egy körülmény, a mely a fent említett valamennyi esetben nyilvánvaló, és a melyet a köz-felfogás is gyámolítani látszik, az t. i., hogy igenis az akaratnál, mint indulatnál az érzetképi tudatosság szerepel, de nem mint annak tevéleges, hanem tagadólagos tartalma. E mellett egyszersmind kettőt érünk el: először azt, hogy kimutatjuk az akaratot, mint figyelmet, másodsor megmentjük az akarat emocionális jellegét.

A fent említett és bármely más könnyen fontolóra vehető esetben mindenütt azt találjuk, hogy mellette és benne igenis nagy tere nyílik a tudatos értelmi, sőt határozottan öntudati figyelemnek, de ezen értelmi tartalom annak tagadólagos részét képezi. Az akarat tényben ezen érzetképek nem active, de visszahatólag, tehát inhibitive lépnek fel. A józan belátású apa szem előtt tartva a veszélyes következményeket, eláll az indulatnak való engedéstől; ezen indulat az említett inhibíció folytán elveszti tartalmát és mintegy magamagát semmisíti meg. De éppen azért annál szembetűnőbb az akarat positiv érvényesülése. Ide járul a már régi gondolkodók egyébiránt paradoxonnak látszó axiomája, hogy az akarat csak negatív módon jön érvényre. Újabb tudósaink ezen negatiót az inhibícióban akarják megtalálni.

Ezen inhibítoról egy előbbi helyen tettünk már említést, ott, a hol az akarati figyelem megalakulásáról volt szó. A mi annak physiologiai lefolyását illeti, a physiologusok egyelőre nincsenek még vele tisztában, holott az impulsiv akarati tényeket (volition) egészen világosan képesek megfejteni, arra nézve megállapodván első sorban, hogy az akarati figyelem ébredésében az első mindig a reflex, az utolsó pedig az izomfeszülés közben jelentkező mozgási tény, az inhibítív physiologiai erőérzet viselkedésére nézve kénytelenek legfeljebb az úgynevezett inhibítív pályák felvételével beérni. Erről különben már volt szó.

De ha nem is ezen az úton, remélhető, hogy legalább az érzetképek társulási összefüggésében találunk támpontot az inhibíció néminemű megfejtésére. Bizonyos, hogy akkor — t. i. a társulásban — az érzet tudatossága értelmi fokon jelentkezik és az egyed gyakorlottságánál és képességénél fogva egy a figyelem által felfogott érzetkép mellé és köré számos más érzetképet csoportosít. Midőn ezek ily módon az előtérben levő, legnagyobb impulsiv hatályossággal fölmerülő érzetképhez csatlakoznak, fentartva értelmi tudatosságuk jellegét, veszítenek emotionális impulsiv erejükből, a nekik megfelelő s nyomukban járó hajlandóság elenyészik és a reflexekre szánt érzéserő inhibítív pályákon ömlik el. Innen van, az akarati figyelemnél, sőt magánál az akaratnál kiemelt negativitása a tartalomnak, miről már említés tétetett.

Meg kell itt még azt is jegyezni, hogy a figyelem hatékonysága, a mely a többi érzetkép emotionális hatályát tagadja, igen sok esetben saját túlsúlyban levő indulatossága folytán okozza ezt, úgy hogy nem annyira az akaratos inhibítoról, mint a subjectiv hajlandóság döntő túlsúlyáról lehet nála szó. Igy Feré már említett művében példa gyanánt felhozza Lantier K. festőt. A párisiak előtt ismeretes az ő leküzdhetetlen kitaratása a festészeti tárgyak gyűjtésében, ezek lefoglalják egész

figyelmét, a párisi mulatások el nem tántorítják. De, kérde Feré, szabad-e ő figyelmének ezen kizárólagos irányulásától? S hozzátehetjük, nem-e époly szenvedély ezen hajlam, mint a többi, nem-e egyéni szervezetének feltartóztatatlan hajlandósága?

Igen kényes dolog tehát az inhibíciónak eme indokait figyelemmel kíséreni és forrását megjelölni. Az azonban tény, hogy az akaratban mindig a tudatos figyelem képezi a tartalmat. A kétes esetekben, ha ugyanis nem tudni, vajjon az akarati és pedig tagadólagos, vagy igenleges esetben az igazi inhibítio az értelmi tudatosság vagy pedig bizonyos subjectiv hajlam az irányadó, egyelőre abban lehet megállapodni, hogy *minden tagadólagos akarati tényben, egy szóval minden akarásnál előtérben áll egy az egyed hajlandóságából s alanyiségéből folyó, többé-kevésbé hatályos indok*. És ezzel némikép engedményt teszünk azok javára, a kik az egyén subjectivitását érvényben akarják tartani az akarásnál is. Egyébiránt láttuk, hogy az akarati tény megbecsülése csakis gyakorlati szempontból történik leginkább, legalább annyi mindenféle körülmény és előzmény között jön létre, hogy úgyszólván minden egyes akarás más-más alapon látszik megítélendőnek.

Nekünk azonban csak az volt a főczélunk, hogy kimutassuk, mennyiben szerepel a tudatos érzés, vagyis figyelem az akaratban; s csak azt iparkodtunk megvilágítani, hogy az akarat nem egyéb, mint a tudatos, sőt értelmi érzésnek, vagyis figyelemnek egy neme. Az akarat deterministikai értékéről, vagy szabad voltáról itt sem helyünk, sem szándékunk nincsen bővebben értekezni.

De éppen ezen említett tételünkre, vagyis a figyelemnek az akarathoz való viszonyára nézve szerencsések vagyunk egy gazdag és nagyban tájékoztató adatsomóval rendelkezni. A gondos megfigyelés mindenkinek szolgáltat alkalmat azon

jelenségek megítélésére, melyek az egészséges, de még inkább a beteg, első sorban pedig a psychikus bántalmakban szenvedő egyedeknél észlelhetők. Azért helyes gondolat volt Ribottól, hogy ezen adatok összegyűjtéséhez fogott s külön munkában rendszerezve közölte is azokat «*Les maladies de la volonté. Paris, 1891.*» czim alatt.

Semmi sem lehet annyira tájékoztató az akarat psychikus voltára nézve, mint ama számos eset, melyeket ő és több más szakértő orvos és psychiatra összegyűjtöttek; valóságos honcztanát sőt beható analysisét adják az akarati nyilvánulás rendetlen elhajlásainak és bántalmainak. Legelső sorban világosan kivehető ezen adatokból ama bámulatos ingás, a mely ily bántalmaknál a tiszta tudatos figyelem s annak hypertrophiái és a merő impulsiv emotiók, valamint azok legmagasabb foka, a mánia között megfigyelhető.

Már a közéletben is tapasztalható számos oly eset, a melyekben a különben legfontosabb viselkedési egyedeknél az akarati jelenségek össze nem egyeztethetők azok értelmi képességével. Százféle körülménynek szokás azokat tulajdonítani, csak nem annak, a melynek tulajdonképeni folyamányai. Nagyobbrészt az értelemnek tudják be az akarati extravagantiákat is. Pedig a legtöbb esetben az akaratnak a normalistól való elfordulásából származnak az ilyen abnormitások. Ribot említett művében behatóan vizsgálva ezeknek okait, bizonyos csoportok szerint osztályozza okaikat.

Legelőször is két csoportot vesz fel, tekintettel az érzet emotionalis, impulsiv túltengésére nézve. Mi itt sietünk rámutatni a figyelem, vagyis a tudatos, sőt értelmi érzetképek csoportulására és szerepére. Az impulsivitást ugyanis szemügyre véve, számtalan esetben azt tapasztaljuk, hogy az egyed értelmi constitutiója egészen rendes, több esetben kiváló értelmi képességekkel van összekötve. A figyelem oeconomiájában semmiféle zavarok nincsenek, vagyis mint mások mondanák,

a gondolkodás és következtetés egészen logikus. Az impulsio, az emotio hatékonyságában azonban mindjárt az első esetben fogyatékosságok mutatkoznak. Az egyed — Ribot közleménye szerint — egészen tisztában van személye helyzetére és szükségleteire nézve. Előjön azonban bármily igénytelen jelentőségű ügy, teszem azt egy pohár vizital, a melyet az egyed megkíván, s ime a legnagyobb szomjuság daczára az előtte álló pohár vízhez nem képes nyúlni sem. Ez tehát az impulsio fogyatékosága, hiánya. A legnagyobb és legelső kérdés, mely elénkbe tolódik az, hogy miképpen áll ezen esetben az értelem mint tudatos érzetképek rendszere az akarati elhatározáshoz?

Ribot az impulsio tehetetlenségére Guincey, Billod nyomán még több esetet hoz fel. Ezeknek physiologiai megokolását is megkísérli, a midőn az egyes érzetképeknek és azok csoportjainak megfelelő érzeti innervált állapotokat emel ki, azon megjegyzéssel, hogy ezen érzetállapotok annál inkább fejtenek ki mozgást, minél szorosabb viszonyban állanak a tényleg mozgásban lévő érzetekkel. Azon példákából, melyeket folytatólag felhoz, legelőször az látszik következni, hogy például az agoraphobiánál s ehhez hasonló esetben az értelmi tudatosságú érzetképek zavara és bonyolultsága játszsza a főszerepet. Ez annál inkább valószínűnek látszik oly esetekben, a hol az egyed mindjárt értelmi zavarok színrehozásával kezdi, midőn hosszasan és vég nélkül tépelődik (Grübel-sucht); egyszóval az úgynevezett scrupulositás eseteiben.

Egészen szembetünő, hogy mindezen esetekben az impulsio fogyatékosága az érzetfejlődés normalis menetéből való eltérésben keresendő. Azért egyelőre csak azzal okoljuk meg ezen abnormis tünetényt, hogy a zavaros érzetecaportosulás folytán elhajló érzetképtársítás visszahat az érzetkép emotionális hatékonyságára és azt legalább a fentemlített esetekben megbénítja. Szóval: *a zavart figyelem, ámbár*

intensive ki is van fejlődve, okozza az akarati zavarokat is.

De kényesebb az értelmi tudatosságú érzetképeknek a szerepe oly esetekben, a hol az impulsio nem kisebbedik, hanem inkább erősödik. Felette nehéz eldönteni, vajjon ezen esetekben az érzetkép emotionális, vagy pedig értelmi oldaláról indul-e ki a fogyatékos akarati állapot. Ha az előbbi esetekben az értelem nem volt elég hatással az emotió és mozgás ébresztésére, úgy ezen esetben gyengése még nagyobbak látszik, nagyobbak azért, mert nincs elegendő visszatartó — inhibítív — hatása. Ezen érzetek a legközelebb állanak a mániához. A pszichiatrák nem is psychikus álláspontból, de inkább a szervek megtámadott állapota szerint anatomiailag itélik meg. Ezen a téren emlegetik nem annyira a maniakusok, mint inkább a fixa ideában szenvedők példáit. Ribot Guislans nyomán felhossa bizonyos Glenadel esetét, a kiben azon rögeszme támadt, hogy bizonyos személyeket rokonai közül megöl.

Ez és a fixa ideáról szóló valamennyi eset újra azt bizonyítja, hogy az illető akarati betegségben szenvedőknél legelső pillanatban a szervezet van megtámadva, az érzetképzés nem rendes, ennél fogva az érzetképi csoportosításban, vagyis az értelmi tudatosságban zavarok támadnak, ezek pedig az akarati nyilvánulásra hatnak bomlasztólag. Ezekhez nem szabad hozzászámítani az úgynevezett szenvedélyes egyedeket, a minőkkel naponkint találkozunk, de tagadhatlan az, hogy legalább akkor, midőn szenvedélyük elfogja őket, az egyes érzetképek indulati hypertrophiája, bárminő kis időre is, értelmi zavarokat okoz. Ez esetben is úgy kell magyarázni a dolgot, hogy az érzetkép abnormitása először a figyelemben, azután pedig az akarati tény nyilvánulásában idéz elő bántalmakat.

Ugyanezt a viszonyt és összefüggést megleljük azon

esetekben is, a hol nem az impulsio szenved bántalmat, de inkább az akarati érzés tudatos része, vagyis a figyelem van kitéve kisebb-nagyobb zavaroknak.

Ez leginkább a figyelemnek atrophíája és hypertrophíája közben jön elő. Lássuk először a figyelem atrophíáját, vagyis gyengülését.

Mindaz, a mit eddig a figyelemről mint tudatos érzésről mondtunk, visszaidézendő, főleg pedig az, hogy az akarati figyelem a tudatos érzetek csoportosulásán fordul meg s még azt sem szabad elfelejteni, hogy az értelem hasonlóan ugyanazon érzetképek kölcsönösen alárendelődő és mellérendelődő társulása közben jut érvényre. Ribot folytatólag az akarat bántalmainak nemeit osztályozva, midőn közbeszúrná az akarati figyelemre vonatkozó néhány passust, a figyelem gyengülésének eseteivel foglalkozik. Legelső helyre teszi az ittas példáját, a kinél mómora első perczeiben az érzetképek élénken és széles mederben folyó csoportosulása jelentkezik, nyelve alig bírja gondolatai röptét követni; a teljes mómor beálltával azonban a képzettársítás lazább, összefüggéstelen lesz, az összpontosító és vezérlő figyelem egyre gyengül, az érzetek egészen a tudatosság szintája alá süllyednek, miközben az emotiók egyre szakadozottabb reflexeknek szolgálnak, az inhibíció megszűnik, a külső viselkedés tehetetlenség és akaratbeli bénultság nyomát viseli. Az egésznek lefolyásában az a különös jelenség vehető ki, hogy a figyelem ilyen elgyengülése közben az emotió, az indulati élénkség, mintha éppen a figyelemfogytával növekednék, de éppen ezen növekedése közben egyre izoláltabb, tudatosságnélkülibb lesz és végre a merő *automatismus* nivójára esik.

A figyelem ilyen megzavarodása vagy legalább elgyengülése, mindazon igen gyakran előforduló esetekben tapasztalható, a melyeket önkénykedés, szeszélyeskedés, túlingerlékenység s általában az állhatatlanság nevéen szokás érteni.

Ribot, Huchard nyomán hysterikus betegek egynehány különösen érdekes esetét hozza fel. Ilyen betegnél a kedélyhangulatnak semmi állandóságát sem lehet megfigyelni. A legszélesebb jókedvből a legellentétebb szomorkodásba esnek a legrövidebb idő alatt. Szóval viselkedésök, beszédjük, gondolataik és érzelmeik igen laza összetartozást mutatnak. Hogy mindennek legelső sorban a megbolygatott figyelem az oka, teljesen megérthető. A megzavart figyelem magával hozza az érzetképek és egyes érzetállapotok össze-visszakuszálódó felmerülését és kicserélődését. Ezen állításunkat fényesen igazolja azon körülmény, hogy ilyen capriciosus, állhatatlan, teljes akaratlanságban sinlődő hysteriás nőket, azon módon sikerült meggyógyítani, hogy lassan és lassan a vadon száguldó és rendetlenül csapongó figyelmet kezdték zabolázni, idővel rendes mederbe terelni s főképe egy biztos irányba igazítani. Briquet gyógyított meg ilyen néhány személyt és pedig úgy, hogy addig beszélt nekik meggyógyíthatásukról, míg azt el is hitték, minek következtében ily megszelídített figyelem nyomába csakugyan a meggyógyulás lépett.

Még érdekesebb eseteket hozhatni fel a figyelem hypertrophiájánál.

Tudjuk az előbbieket nyomán, hogy a figyelem spontán és rudimentalis alakjában mindig affectív, indulati, ösztönszerű alapokon nyugszik; a táplálkozás, szaporodás, az egészség érzete, a kellemes érzés s effélék teszik alapját, s ilyenekből indul ki. Ha akaratív alakult, akkor is csak ilyen részletes indulati érzetek combinációja közben tud akaratilag lenni. Azért teljesen biztos, hogy a legfüggetlenebbnek látszó akaratilag figyelem nyomában ott szállong az emotionális sötét érzetek egész fellegserege, ezek közül legalább egy mindig odaragad mintegy a figyelem aljára. Ez annál inkább történik, s mindazon esetekben létrejön, minél inkább állandóan és tartósan egy tárgy felé irányul és egy érzetképben összpontosul a

figyelem; ezen érzetkép lassan uralkodóvá lesz, maga számára foglalja le a spontán és psychikus reflexek összes ható erejét, a többi érzetkép reflexei inhibítív pályákon tompulnak el s végre, legalább bizonyos pillanatokban teljesen megszűnnek. Ribot itt az úgynevezett extasis eseteit mutatja be. Ámbár felette érdekes mindaz, a mit a kelet fanatikusairól, omphalopsychusokról, egyes elragadtatásokról és látományokról mond, nekünk elegendő csak azt kiemelnünk, hogy mindezen esetekben a figyelem túltengése az emótió hátrányára történik. onnét egyes extatikusok merev nyugalma; de ezen concentrált figyelem, midőn egy érzetképbe merül, önmagát semmisíti meg, azaz elveszíti tudatos voltát, a mivel ugyanazon időben az akarati alanyiség megsemmisül, az egyediség tudata teljesen megszűnik.

A figyelem túltengésének mindezen eseteiből is különben csak arra lehet következtetni, a mi a többinek folyamánya gyanánt kínálkozott, hogy t. i. a figyelem, a mint az öntudatnak az alapja, úgy az akaratnak is lényeges eleme. *Sőt a figyelem öntudati bomlása magával hozza az akarat bomlását is.*

* * *

Azokból, a miket az eddigiek folyamán a tudatlan és tudatos érzésről, annak figyelmi mibenlétéről és az associatio útján egész az öntudatig és értelemig fölemelkedő figyelemről szólottunk, úgy hiszszük elég világosan érthető az is, a mit a figyelem és akarat mibenlétéről felhoztunk. De úgy tartjuk, hogy nem lesz fölösleges összefoglaláskép még egyszer rövid szemlét tartani ezen psychikus jelenségek genetikus és fejlődési összetartozása fölött.

Ki volt először mutatva, hogy azon érzés, a melyet mi tudatosnak mondunk, csak egy csekély része a sötét. tudatosságig vagy soha, vagy ritkán fölemelkedő tengernyi

érzetprocessusnak, a mely idegszálainkon akár inger, akár reflex alakjában átsurran.

Annál fontosabbá vált a tudatos érzés mibenléte. Mi ugyanis az érzésnek tudatosságát annak lényeges minősége gyanánt állítottuk fel. Hogy mi az a körülmény, mely közben az érzés tudatossá lesz, eltekintve intensivitása menetétől, azt a figyelemben állapítottuk meg. Jobban mondva azon eredményre jutottunk, *hogy a tudatos érzés nem egyéb, mint maga a figyelem.*

Ezek után könnyű volt a figyelmet az öntudat alkotó eleme gyanánt feltüntetni s nem kevésbbé könnyű az érzeteképek társulási viszonyaiból a figyelemnek, tulajdonképpen az akaratí figyelemnek értelmi tudatosságához való viszonyát megállapítani. Már az előbbieken is kimutattuk, hogy az *értelem nem egyéb, mint a tudatos érzeteknek, vagyis a figyelemnek egyik magasabb foka vagy hatványa.*

Nehezebb tétel gyanánt tűnt elő az egyes, indulati túlsúlylyal bíró érzetek tudatossági értékét és fokát, nemkülönben az érzési központokból önkénytes reflexek útján előálló alakulatait meghatározni. Ama határozatlan érzetek, melyek semmiféle objectummal sem látszanak bírni, mint fent megjegyeztük, nem ilyen objectumféle, hanem az alanynak körülményei folytán feltételezett helyzetei szerint határozhatók meg. Legalább a közfelfogás olyannak fogadja, mint a melyek tisztán az egyed belvilágán belül nyernek indító-okot. Ugyanezen közfelfogás, mint már fentebb érintve volt, félreismerni látszik azok subjectív feltételeit és körülményeit, és csak a merő objectumokra való viszonyítás és vetítés közben becsüli azok értékét és tartalmát. Régente valóságos entitásoknak tartották. Nem úgy most, mikor pl. azt tartják, hogy betegségek nincsenek, hanem csak beteg emberek. Éppen azért az eddig indulati, subjectív okokból folyó látszó érzések számára *több objectivitást*, az inkább

értelmi rendszerbe belefoglalt érzetképek számára pedig *több subjectivitást* követelünk.

Hogy ezen követelménynek, még mai napig sincs elég téve, a mindennapi használaton kívül, még a tudományos rendszerek számos példája is bizonyítja.

Szintügy szükségesnek tartottuk, hogy ezen emotionális érzéseket határozatlan tartalmuk miatt inkább gyakorlati mérték szerint becsüljük meg; azt különösen az emóciók azon eseteiben tettük, a melyekben az akaratnak nevezetik.

Ezzel az érzés tudatosságának egyik különleges osztályát érintettük és leginkább példák és kiváló szakférfiak által megfigyelt esetek alapján törekedtünk az akarat érzés minőségét és legelső sorban tudatossági fokát megállapítani. Látva azt, hogy az akaratnak nevezett érzetjelenségekben mindenütt ott van a tudatosság feltétele és az értelmi rész érvényesülése, de szem előtt tartva az akaratnak az egyed individualitásából eredő kialakulását, a felhozott eseteknek komoly megbírálása után azon eredményre jutottunk, hogy az akaratnak alapeleme a tudatos érzés — a figyelem, de ezen figyelem mindig egy, előtérben álló emóció sarkában húzódik meg. Hogy az akarat sem egyéb, mint a figyelem egyik neme, erről abból is megbizonyosodtunk, hogy az úgynevezett akarat bántalmaknál a figyelem elgyengülését az impulsió zavarainak nyomában láttuk jelentkezni. Fordítsuk meg már most a dolgot s a mondottak alapján az is bizonyos lesz, hogy *a mint a figyelem az, úgy az értelem sem egyéb, mint az akaratnak bizonyos esetleges körülmények szerint való meghatározása.*

Beljak B. Pál.

AZ ERKÖLCSI ÉRZELMEK.

— Első közlemény. —

I.

Szó sem fér hozzá, hogy a magasabb rendű lelki tüneteknek vizsgálata, illetőleg elemzése fölötte nehéz. Az elemek, melyek azokat alkotják, oly sokfélék és oly sokféle módon összefonvák egymással, hogy bizony nehéz megmondani, melyek az alkotó elemek és miképen hatnak azok egymásra; de sőt meg vagyok győződve arról, hogy azt állítani, hogy az elemzésben nem hagytunk ki alkotó elemet, hogy az elemek egymásrahatását a dolognak megfelelőleg magyaráztuk meg, szinte lehetetlen. Mit Schiller Wallenstein-ja a praktikus életről mond:

Eng Ist die Welt. und das Gehirn weit,
Leicht bei einander wohnen die Gedanken,
Doch hart im Raume stossen sich die Sachen.

(W. Tod. II. 2.) — azt némi módosítással a tudományokra is alkalmazhatni. Ha csak arról van szó, hogy saját magunknak ellent ne mondjunk, akkor szebbnél szebb elméleteket állíthatunk fel; de ha elméletünkötől még azt is megkivánjuk, hogy a valóságnak megfelelően, akkor minduntalan megbot-

lunk és csak akkor keletkeznek a valódi nehézségek. Hiszen az egész tudomány haladása csak abban áll, hogy a tudományos elméletek mindinkább a valósághoz simulnak, hogy a szellemi kép a valóságnak mindinkább megfeleljen. Vannak problémák, melyekre ráillenek Darwin szavai: *These are problems for the distant future, if they are ever to be solved by man.* (Vannak problémák, melyeket csak a késői jövőkor oldhat meg, ha az ember egyáltalában megoldja. (The Descent of Man. Ch. III.) Ilyen problémának tartom az erkölcsi érzelmek problémáját. Jelen soraimmal a fölvetett kérdést egy lépéssel sem fogom talán közelebb vinni megoldásához; megelégszem azzal, ha egyik-másik olvasómnál a kérdés iránti érdeklődést keltettem fel, ha meggyőztem arról, hogy bizony nem könnyű kérdés az.

Lelki tünetmények vizsgálatánál a tünetmények alkotó elemei keresendők ki, azok egymásrahatásának folyamata irandó le, a tünetmények törvényei nyomozandók és meghatározandók, mi ezen folyamatnak productuma. Ebből az világlik ki, hogy a pszichológiai kérdések csak genetikai modorban tárgyalhatók.

A támpont, melyre in ultima analysi támaszkodunk kell, csakugyan az, mit a *felőtt* ember saját lelkében talál; de számtalan tévedésnek vagyunk kitéve, ha csak «öntudatunknak közvetlen adataira» támaszkodunk és más segédforrásokhoz nem folyamodunk, minők a physiologiai psychologia adatai, az állatokon és gyermekeken észrevett tünetmények és az úgynevezett rendkívüli lelki tünetmények, sok egyéb forrásról nem is szólva. Ez utóbbi két forrás azért nevezetes, mert a tünetményt sokszor kevésbbé kifejlett stadiumában tanulmányozhatjuk, midőn még kevésbbé bonyolult, vagy midőn egyes részeiben élesebb megvilágításban látjuk, mint az éplelkű embernél, mi által sok szál kerül napfényre, mely máskor egészen a sötétben maradt volna.

A szives olvasó meg fogja nekem engedni a következő látszólagos kitérését, melyről majd meggyőződhetik, hogy csak látszólagos volt; tárgyalásomat t. i. azon kezdem, hogy Herbartnak nézetét az érzelmekről saját szavaival közlöm és ahhoz fűzöm további fejtegetésemet. Herbart: «Psychologie als Wissenschaft neu gegründet auf Erfahrung, Metaphysik und Mathematik» §. 104. így szól: Wenn eine Vorstellung *steht* im Bewusstsein, so ist ein Unterschied, ob sie selbst mit den hemmenden Kräften im Gleichgewichte ruht, oder aber ob sich an ihr eine hemmende und eine emportreibende Kraft das Gleichgewicht halten. Im ersten Falle befindet sie sich in Hinsicht des vorhandenen Grades von wirklichem Vorstellen, in einem unangefochtenen Zustande; denn da sie im Gleichgewichte ruht, so muss die Hemmungssumme gesunken, das heisst, der Nöthigung zum Sinken Genüge geleistet sein. Hingegen im zweiten Falle ist der Nöthigung zum Sinken keinesweges Genüge geschehen; die Vorstellung besteht vielmehr *wider* diese Nöthigung, und *trotz* derselben, indem eine andere mitwirkende Kraft, z. B. eine Verschmelzungshülfe, oder eine ganze Summe solcher Hülfen, ihr nicht erlaubt, dem Drucke, von dem sie getroffen wird, nachzugeben. Dieser Unterschied ist kein Unterschied für das Vorstellen; vielmehr das Vorgestellte hat im einen und im anderen Falle die gleiche Klarheit. Dennoch ist dieser Unterschied für das Bewusstsein vorhanden, denn es betrifft die Vorstellung gerade in wiefern sie wacht, und nicht gehemmt ist. Mit welchem Namen sollen wir nun die letztere Bestimmung des Bewusstseins, da ein Vorstellen zwischen entgegengewirkenden Kräften eingepresst schwebt, benennen, zum Unterschiede von jener ersten Bestimmung, da dasselbe, nicht hellere und nicht dunklere, Vorstellen vorhanden ist, ohne eine Gewalt zu erleiden? Wie anders werden wir den gepressten Zustand bezeichnen, als durch den Namen eines

mit der Vorstellung verbundenen Gefühls? (S. W. Herausg. v. Hartenstein. VI. 75.) Mit mond e sorok szerint Herbart elmélete? Az érzelem a lélek tevékenységének nem elsőrendű megnyilatkozási módja; a lélek első sorban képzeteket alkot, ha e képzetek a lélekben egymásra hatnak, nyomást gyakorolnak egymásra, akár segítvén egymást, akár küzdvén egymás ellen, akkor érzelem támad. Az érzelem tehát a léleknek nem őseredeti tüneménye; előbb vannak a képzetek és a képzetek egymásrhatása után lépnek fel az érzelmek.

Herbart több érdemeket szerzett magának a psychologia tanainak kifejtése és előmozdítása körül, mintsem hogy szavai kellő figyelembe veendőek ne volnának; azonban másrészt minden elmélettől megkivánhatjuk, hogy minden körébe eső tüneményt teljesen és helyesen fejtsen meg. Ha holmi magyarázatlan residuumok előfordulnak, az elmélet legalább módosítandó, ha egyes tünemények az elméletnek éppenséggel ellentmondanak, az elejtendő. Először a physiologiai psychologia oly adatokat szolgáltat, melyek Herbart elméletével kevésbé egyeztethetők össze. Már azon mindennapi tapasztalás ellentétben áll vele, hogy míg az ember egy napon lehangolt, vagy míg őt minden csekélység felingerelni képes, máskor csupa derűtség, csupa jókedv és engedékenység. Ennek okát aligha találni *mindig* a képzetekben, mert ilyen alkalommal a megfelelő képzetek sokszor az illető érzelmek *alapján* és *következtében* jutnak öntudatunkba. Vannak, mint alább is látni fogjuk, testi állapotok, melyek első sorban érzelmeket keltenek és emez érzelmek a maguk részéről indítják meg a nekik megfelelő képzeteket; ez esetben tehát az érzelem megelőzi a képzetet. Maudsley Henrik az érzelem alapját az ember physikai alkotásában keresi. «A tapasztalás mindenkit arra tanít, hogy bizonyos képzet (idea), mely egyszer reánk nézve közömbös, mely semmi kedvvel vagy kedvetlenséggel összekötve nincsen, máskor a kedvetlenség érzeté-

vel össze lehet kötve; de sőt ténylegesen fájdalmassá is válhatik. Az emberek nem éppen figyelmes megészlelése kívánatlik meg, hogy kitaláljuk, miszerint egy és ugyanazon tárgy különböző emberekre különböző módon hat, hogy ők annak folytán különböző módon ítélnék róla. Ez oly annyira tény, hogy az embereket rendesen érzelmi hajlandóságuk (dispositions), lelkük hangulata (temper of their mind) szerint különböztetjük meg, hogy ennek megfelelően az egyik emberről mint félenkről szólunk, a másikról mint bátorról; az egyikről mint könnyen izgathatóról és hevesről (quick-tempered), a másikról mint nyugodtról és szendéről. A beálló lelki tébolyodottságnak egyik legelső jele, oly jel, mely majdnem mindig előfordul és mely az idegcentrumok bármily módon okozott elfajulását jelzi — az, hogy az érzelem zavartatlik meg, mire az ítélet több vagy kevesebb fokban való megzavarodottsága következik. — Lám az érzelem itt a prius. — «Az érzelmi affectiv élet teszi az embernek valódi életét nyilvánvalóvá, *az mélyebb, mint az értelem*, a mint a szerves élet mélyebb, mint az állati élet. Az az ideg elemeinek alaphangulatát fejezi ki, mely a maga részéről azok tényleges alkotának vagy összetételének eredménye, legyen az öröklött vagy szerzett.» (The Physiology of the Mind 350. k. l.)

Akár elfogadjuk Maudsleynak nézetét, akár nem, az mindenesetre világos, hogy Herbart elméletében egy magyarázatlan residuum van. Herbart elmélete szerint az egyes képzeteknek nincsen egyforma ereje; már most mi okozza azt, hogy egy és ugyanazon forrásból eredő, objective véve egyforma erejű hatás *A.* lelkében ilyen erejű képzetet támaszt, *B.* lelkében amolyan erejét? Szóval, hogy az egyes emberek lelkének fogékonysága a benyomások iránt oly változó? Ha a lélek *egyszerű* reale, veleszületett tulajdonságokkal nem bír, nem bírhat, — a behatások iránti fogékonyságának minden emberben egyformának kell lennie; tehát nincs más

mód, mint feltételeznünk, hogy a lélek mégsem oly egyszerű reale, vagy hogy a különböző fogékonyságnak oka a testben van. Ha a bölcsésznek elméletét és a rajta alapuló számításokat el is fogadjuk, akkor csak azt tudjuk, hogy *adott erejű* képzetek ilyen meg amolyan matematikai törvények szerint, egymásra, a teljesen egyszerű realeban hatnak, de honnan *származik ezen adott erejük*, arra Herbart nem felel. E szerint elmélete legalább módosítandó. Mit mondjunk azonban Herbart álláspontja szerint azon tapasztalásról, hogy a beálló elmetéboly legelőször érzelmi zavarban jelentkezik? hogy a fejlődő pubertás először érzelmi változásokat idéz elő és azután tereli a gondolatokat más irányba? A bor, opium stb. hatásáról nem is szólva. És nem tapasztaljuk-e álmainkban is, hogy bizonyos testi állapot lelkünkben — alváskor — bizonyos hangulatot kelt és ezen hangulat hoz létre megfelelő képzeteket. Mindez adatok a mellett látszanak tanúskodni, hogy az érzelem lelkünk képzeti életének nem szülötte, hanem legalább oly őseredetű, mint amaz. A fentebb említett műben 367. l. Maudsley még arra a tapasztalásra is hivatkozik, hogy vannak gyermekek, kiknek semmi kegyes érzelmük nincs apjuk, anyjuk, testvéreik iránt, kik más gyermekekhez nem csatlakoznak játékaikban, kik mindent rontanak, bontanak, állatokat kínoznak, oly virtuozitással hazudoznak és lopnak, hogy csak úgy bámulnunk kell, és kiken semmi erkölcsi nevelés nem fog, legyen az szigor vagy szelíd bánásmód. Lelkük e tekintetben egy szintájon áll a majmokéval, kikhez viseletükben is hasonlítanak. Ők társadalom-ellenes teremtmények (anti-social beings), kiket gonosz organisatiójuk attól megfosztott, hogy az erkölcsi mag, az *emberi fejlődésnek ezen legutolsó szerzeménye*, bennük meggyökerezék és fejlődjék. A további vizsgálat rendszeren kideríti, hogy e bajuk öröklött, hogy ők az emberi civilizationnak egy már általában véve régen meghaladott

stadiumát képviselik. Ilyen esetben sem magyarázhatni mindent a képzetekkel és a képzetek egymásrahatásával. Ilyen tapasztalatok arra is készítik a gondolkodó embert, hogy föltegye, miszerint az ember nemcsak testi dispositiót örököl az ősoktól, hanem lelki dispositiót is, hogy a civilisatió által előidézett testi változásokkal karöltve járnak a lelki változások, hogy az ősöknek átélt tapasztalásai testükben szerveződnek, és hogy e szervezettség az utódokra átszarmazik, mi a lélekre is visszahat.

Előbb említettem, hogy a pszichologiai tanulmányok egyik kitűnő forrása a gyermekek lelki élete, mert ott a tünények még kevésbé bonyolultak. Igaz, hogy itt is mindenféle csalódásnak vagyunk kitéve, mert nehéz elképzelni magunknak, hogy voltaképen milyen a gyermekek belső lelki élete, kivált a csecsemőké; de azért e vizsgálatok folytatását is fölötte fontosnak tartom. Kérdés már most, mikor vesszük a gyermekben az egyik vagy másik érzelem külső jelét legelőször észre, és feltehető-e akkor, hogy az illető érzelem *csak* a képzetek egymásrahatásából származott? A gyermeki lélekben megnyilatkozó érzelmek egyik legelseje az ijedelem vagy félelem. Arról Ch. Darwin: A Biographical Sketch of an Infant című értekezésében körülbelül ezeket mondja: Megrezzennek a gyermekek, ha csak pár hetesek is, rögtöni zajra és azután rinak. Mielőtt gyermekem 4¹/₂ hónapos volt, közel hozzá sokféle furcsa és zajos hangokat idéztem elő, melyek a gyermeket nagyon mulattatták, akkor egyszer hangoz horkoló hangot adtam, mit azelőtt soha nem tettem, és a gyermek azonnal komolynak látszott és azután ritt. Ugyanakkor hátamat feléje fordítva közeledtem hozzá és előtte megállottam; ez szintén meglepte és ő ritt volna, ha meg nem fordulok. (Mind, 1877. évf. 288. l.) Magyarázhatók-e ezen tünények Herbart elmélete szerint? Herbart elmélete szerint a képzetek a léleknek önfentartásai külső behatások

ellen, e szerint minden képzet a legtágabb értelemben vett tapasztalást tételezi fel, mert ha nincs külső behatás a lélekre, nincs tapasztalás a legtágabb értelemben véve, nincs önfentartás vagy képzet. Hogy e képzetek egymást támogatják, vagy egymással küzdenek, vagy egybefolynak, az a képzeteknek csak minőségétől és kapcsolásuktól (asszociálásuktól) függ. Az ijedelem vagy félelem Herbart elmélete szerint oly képzetet tételez fel, tehát in ultima analysi oly tapasztalást, mely több képzettel kapcsolva és általuk támogatva, az utolsó benyomás ellen mintegy küzd, vele ellentétben áll, azt az öntudatból kiszorítani igyekszik és így kellemetlen érzelmet kelt. Már most melyik lehetett azon a lélekbe visszaidézett képzet, vagy melyek azon kapcsolt képzetek, melyek a Darwin eseteiben az ijedelmet okozták vagy okozhatták? Tudja-e a gyermek tapasztalásból, hogy a nagy zaj veszedelemnek jele? Tudja-e egyáltalában mi az a veszedelem? Mi bírhatta rá őt, hogy a két utóbbi esetben, melyeket Darwin említ, sirt? Herbart elméletével aligha adhatunk feleletet. Talán segíthetünk azon elmélettel, hogy e hangokkal és a Darwintól említett utóbbi esetben a gyermek ősei sok-sok kellemetlen tapasztalást tettek, hogy ezen tapasztalás idegeikben szerveződött és e szervezettséget a gyermek születésével már világra hozza. A magyarázat mindenesetre fölötte merész, a tüneményt magát sem magyarázhatni oly könnyen, de annyi mindenesetre világos, hogy e tüneményekkel szembe állítva Herbart elmélete elégtelen, hogy az érzelem legegységesebb alakjában a képzetektől független.

Ugyane kérdést más szempontból is vizsgálhatjuk. A legfőbb érzelmek valamennyi népeknél egyforma külső jelekben nyilvánulnak, nem találhatni bennük conventionalis vonást. Ezen tény, szigorúan véve a dolgot, sem directe, sem indirecte nem bizonyítja azt, hogy az érzelem a képzettől független, talán elképzelhetni valamely Herbart álláspontján álló magya-

rázatot, mely e ténynyel összeegyeztethető, de nem valószínű; nézetem szerint azonban ezen tény is valószínűbbé teszi azt, hogy az érzelem független, eredeti lelki nyilvánulás. Maudsley nézetem szerint helyesen állítja, hogy az ember nemcsak individualis szellemi képességekkel, hanem individualis érzelmi dispositiókkal és hajlamokkal születik. (U. o. 361. l.) E tételt igazolni az alábbi soroknak lesz a feladata.

Már az érzéki benyomásnál megkülönböztethetjük e két elemet: az érzéki benyomás tartalmát és az azt kísérő kellemetességet. Ha ezt, teszem a látás és hallás benyomásainál ritkán vesszük észre, az onnan van, hogy a kellemesség és kellemetlenség oly gyöngye, hogy öntudatunkba nem képes behatolni. A psycho-physikai vizsgálódásokból már régen tudjuk, hogy oly benyomás, mely erőben bizonyos fokon alul marad, nem képes lelkünkre hatni, mindamellett, hogy a benyomás physikailag megtörtént; ha azt fokozzuk, ha az ú. n. minimalis értéken fölé emelkedik, átlépi egyúttal a léleknek ú. n. érzeti küszöbét (Empfindungsschwelle). *Ugyanaz a törvény áll az érzéki benyomás kellemességéről vagy kellemetlenségéről*, mely sokszor az érzeti küszöbön *alatt* marad. Hogy a színbenyomásokkal a kellemetesség és kellemetlenség érzete össze van kötve, mutatják Goethenek következő szavai: Die Menschen empfinden im Allgemeinen eine grosse Freude an der Farbe. Das Auge bedarf ihrer, wie es des Lichtes bedarf. Man erinnere sich der Erquickung, wenn an einem trüben Tage die Sonne auf einen einzelnen Theil der Gegend scheint und die Farben daselbst sichtbar macht. Dass man den farbigen Edelsteinen Heilkräfte zuschrieb, mag aus dem Gefühle dieses unausprechlichen Behagens entstanden sein. (Farbenlehre 759. §.) Az egyes színeknek érzeti hatását u. o. 765. és következő §-ban írja le. Szántszándékosan szólok a színekről, mert ez érzék benyomásaival a legkisebb fokban van a kellemesség vagy kellemetlenség

érzete összekötve. A physiologiai psychologia egyik tétele továbbá az, hogy az agy ugyanazon idegei, melyek az érzéki benyomással ingereltek, ingerületbe jutnak, habár sokkal gyöngébben, ha a benyomás képét lelkünkbe visszaidézzük, minek az a következménye, *hogy a kellemesség vagy kellemetlenség érzete az ilyen visszaidézett képekkel is egybe van kapcsolva*. Ha továbbá meggondoljuk, hogy hány elvontabb gondolat szedi adatait az érzéki benyomásokból, hogy tehát az elvontabb gondolatokra befolyanak az érzéki adatok — ilyen visszaidézett képek: nem fogunk csudálkozni azon, hogy ilyen elvont gondolatoknál is a kellemetesség vagy kellemetlenség egyénileg változó: szín, mely az egyiknek nem tetszik, gyönyört okoz a másoknak; hang, mely az egyiket elbájolja, a másoknak kiállhatatlan. Ezen egyéni különbség nem marad az érzékiség határában, hanem a fentebb említett okból befoly a magasabb szellemi functiókba is. Világos tehát, hogy a kellemesség és kellemetlenség érzete szempontjából mindenki sajátos dispositiókkal születik.

Kétségtelenül nagy logikai hibát követnék el, ha azt gondolnám, hogy az, mi a magasabb szellemi functióknak csak egy részéről bizonyos, az intelligentia valamennyi tüneményeiről áll; *de valószínűnek tarthatom, hogy a gondolatnak, mint olyannak, van ilyen érzeti oldala, hogy a magasabb érzelmek sem a képzeteknek egymásrahatásából keletkeznek, hanem a képzetekkel, gondolatokkal magukkal össze vannak kötve*.

Hogy az érzelmi tünemények másfajtajúak, mint az intelligentia tüneményei, abból is látható, hogy sajátos törvényeik vannak. Spencer Herbert Principles of Psychology Part VIII. Chapter VII. §. 519. ezeket mondja: Az érzelmek keletkezése abban különbözik az ideáknak keletkezésétől, hogy míg az ideák, melyek mindig az öntudatnak szűk és központi részét foglalják el, *egyszerű és egymással határo-*

zott viszonyban álló elemekből állanak, mely elemek (az általános ideák esetében) *állandó* viszonyban vannak egymással, ellenkezőleg az érzelmek az öntudat szélén levő nagyon bonyolult és összesereglett elemekből vannak összetéve, melyek *soha kétszer nem azonosak* és melyek *sohasem állanak egymással ismétlődő viszonyban*. Midőn valamely idea felépül, az egymást követő tapasztalások, legyenek azok hangok, színek, tapintások vagy izbenyomások, vagy származzanak azok oly tárgyaktól, melyek sok ilyen érzéki tapasztalást kapcsolnak egybe, mégis *annyi közöst tartalmaznak*, hogy mindegyik tényleges tapasztalás határozottan az előbbiekkal megegyezőnek gondolható. Midőn azonban valamely érzelem felépül, az egymást követő tapasztalások *annyira különböznek egymástól*, hogy mindegyik tényleges tapasztalás nem specialiter hasonló, hanem csak általában hasonló előbbi tapasztalást juttat eszünkbe, egyúttal az előbbi tapasztalásokból oly előnyöket vagy hajokat hoz emlékezetünkbe, melyek specialis természetükben szintén különbözők, bárha bizonyos közös természetű vonásaik is vannak. Ennek az a következménye, hogy a fölkellett öntudat egy sokszerű és zavart öntudat, oly öntudat, melyben a kívülről jövő benyomásoknak bizonyos összetételével az ideális összetételnek egy határozatlan felhője jár, lévén az hasonló hozzá, egyúttal vele jár a kellemesség vagy kellemetlenség érzeteinek oly határozatlan tömege, mely ilyen összetételhez asszociálva volt. (Hence it results that the consciousness aroused is a multitudinous, confused consciousness; in which, along with a certain kind of combination among the impressions received from without, there is a vague cloud of ideal combinations akin to it, and a vague mass of ideal feelings of pleasure or pain that were associated with such combinations.) (Az almának benyomása, ha százszor történik is, bizonyos állandó elemeket állandó összetételben fog feltüntetni, de aligha fogok én kétszer azonos

körülmények közt félni vagy örülni. A vele járó eszmék különbözök.) Az érzelem, mint olyan, csak keretet képez, mely tartalmát a képzetektől kapja, kivált az ú. n. magasabb érzelmet vele járó képzetekkel gondolni sem szabad, de nézetem szerint az érzelem nem a képzetek egymásrahatásának szülötte, hanem azoknak állandó kísérője. E tekintetben is vehetünk észre az egyes embereknél egyéni különbségeket.

Nem állítom oda e tételt megegyezhetetlen igazságnak, hanem olyannak, melyet mindenki tetszése szerint elfogadhat vagy sem.

De kérdezheti valaki: minek e fejtegetések? Mi közük az erkölcsi érzelmekhez? Nézetem szerint a fentebb említett kérdésnek tisztázása főfontosságú, mert vele a további tárgyalásnak kiinduló pontját találtuk, és a következő fejtegetéseknek alapját vetettük meg. Mi következik Herbart álláspontjából? Mi abból, hogy így szólunk: az érzelem a lélek tevékenységének egy a képzetektől részben független nyilvánulási módja?

Mint hogy az érzelmek Herbart elmélete szerint teljesen a képzetektől függenek, nyilvánvaló, hogy az érzelmek egyáltalában, — tehát az erkölcsi érzelmek is, — *teljesen* a születés utáni behatásokból, az általuk felkeltett képzetekből *és csak is azokból* magyarázandók és magyarázhatók. Minél fogva az erkölcsi érzelmeket a személyileg tett tapasztalatok, határozzák meg; vonatkozzanak azok a külvilágra, vagy az emberi cselekedetekre — ez utóbbi alatt kiváltképen a fegyelmezést, bánásmódot, erkölcsi oktatást és példaadást stb. értve Herbart erkölcsi dispositiókat nem ismerhet el, nála az erkölcsi érzelmek fejlődésében a környező világ, kivált a társadalmi nevelő behatások a minden, az egyéni lélek mint egyszerű reale a semmi, vagy legfeljebb ezen behatásoknak és egymásrahatásuknak ideális központja, mely a maga részéről teljesen *szenvedő* reale.

Az ellenkező nézet velünk született erkölcsi érzelmi dispositiókat tételez fel; s az erkölcsi érzelmekben lélektani productumot lát ugyan, de oly productumot, melyekben a velünk született erkölcsi dispositiók *döntő tényezőt* képeznek. Ha tehát ezt a nézetét fogadjuk el, a további vizsgálatnak teljesen más irányban kell haladnia, azt kell vizsgálnunk, melyek ezen eredeti érzelmi dispositiók és miképpen fejlődnek ezen dispositiók alapján a fölötte bonyolult erkölcsi érzelmek?

Nem tudom, helyes úton járok-e, de tervem az, hogy először figyelemmel kísérem, miképpen fejlődnek az egyénben az erkölcsi érzelmek, és az így nyert adatokra építem annak vizsgálatát, milyen elemek folynak tehát össze az erkölcsi érzelmekben és miképpen alakul ez ezen elemekből.

II.

Oly fictióval fogok élni, mely minden positiv tudományban meg van engedve, midőn fejtegetéseimnek alapjául egy tipikus esetet választok. Oly gyermek erkölcsi fejlődését fogom vázolni, ki születésénél átlagos erkölcsi dispositiókat kapott az anyatermészettől, a kit oly szülők nevelnek fel, kik ha nem is rendkívül szeretik gyermeköket, legalább tudják, mi a kötelességök.

Mindenesetre megállapítandó ténynek tartom azt, vajjon a pár hónapos és egészen magára hagyatott gyermek *csak azért* sir-e, hogy álmos, éhes, egyéb testi kellemetlenséget érez, vagy pedig hozzájárul ezen okokhoz az, hogy elhagyatottságának érzetében fél, vagy még talán az is, hogy az *elhagyatottság maga* kellemetlenül hat lelkére. Ha ez utóbbi körülmény minden kétséget kizáróan megállapítható volna, akkor az hatalmas érv volna azon tételre, hogy az ember már természeténél fogva zoon politikon. Azt azonban min-

denki észlelhette, hogy a pár hónapos gyermek vidámabb, ha a dada vagy a család többi tagjai körülötte vannak és vele foglalkoznak, mi nemcsak onnan eredhet, hogy fejlődő eszét foglalkoztatják, hogy mulattatják, hanem mindenesetre onnan is, mert érzi, hogy társaságban van. Ha még azonfelül jóindulatú mosolyt lát. lelke egészen fölvidul és a csecsemő mosolylyal felel.

A gyermek erkölcsi nevelését eleintén a családtól és az őt környező külső természeti tárgyaktól kapja. A szülők mondják: ez jó, az rossz viselet, legtöbbször minden további okadatolás nélkül. Azonfelül a gyermek még azt is hallhatja minduntalan: ezt szabad tenni, azt nem. Tapasztalható, hogy a gyermek sokáig nem képes megérteni, mit jelent a szó: «szabad». Így tekintve a dolgot, az erkölcsiség egyes szabványai a gyermeki léleknek még idegenszerű valami, még nem mentek át vérebe. Azok sokszor még megszorítják a gyermek impulzusait, melyek a vágyak rögtöni kielégítését kívánják. Ismeretes a gyermeknek és vadembernek azon természete, hogy minden belső impulsusnak azonnal enged és a körülményeket tekintetbe nem veszi; ezt fegyelmezik első sorban a szülők. De nemcsak a szülőktől tanulja meg, mi szabad, mi nem, hanem a külső természettől is. Csak tegye a gyermek kezecskéjét tüzes tárgyra, majd megtanulja keserű módon, hogy azt nem *szabad* tenni. Sokra tanítja őt a külső környező világ mit szabad, mit nem szabad tenni; arra tanítja, hogy a külső tárgyak is tiltó gátat állítanak fel akarati elhatározásának, vagy tért engednek annak, mihez alkalmazkodnia *kell*. Hallom az ellenvetést, hogy a külső természet a gyermeket okosságra, óvatosságra tanítja, de nem erkölcsösségre. Teljesen igaz! Közvetlenül nem! mert az erkölcsi érzelmek cselekvényekre, a társadalmi viszonyokra vonatkoznak. Közvetve igen! Midőn a természeti tárgyaktól nyert kellemetes vagy kellemetlen tapasztalatok az akaratot oly módon fegyel-

mezik, hogy kényszerítik, miszerint azokhoz alkalmazkodják, nevelő hatásúak és többféle erkölcsi érzelmenek útját egyengetik. Hiszen szembetűnő dolog, hogy azon körülmény, hogy az emberiség a természettől függ, annak véghetetlen és túlságos hatalmát érzi és fenséges tüneményeit észreveszi, a vallási érzelmek fejlesztésére hathatósan befolyt, és szintén kétségtelen, hogy a vallásos érzelmek sokszor sajátosságosan színezik az erkölcsi érzelmeket. A gyermekre azonfelül nagy hatással van még testvéreivel való érintkezése is főképpen a játszószobában. Szerencsés körülmény, ha *van* testvére, továbbá *oly* testvére, ki korban hozzá közel áll; még szerencsésebb az erkölcsi érzelmekkel szorosán összefüggő gyöngédebb érzelmek fejlesztésére, ha az egyik testvérke fiú, a másik leány. A még csak egy-két éves gyermek is jobban érzi magát, ha hasonlókorú gyermekekkel játszhatik, mint ha a felnőttek társaságában kell idejét töltenie, még ha ezek szeretik is. A játékban majd közös a céljuk, majd meghasonlanak; az egyik testvérke hevesességében megüti a másikat, ez vagy visszaüt, vagy sír, vagy a szülő kénytelen bíró lenni és a körülményekhez képest dicsér vagy fedd, jutalmaz vagy büntet. Mennyi alkalom az erkölcsi érzelmek fejlesztésére! Ha a testvérke üt és az ütést visszakapja, megtanulja az életnek ama leczkáját: a hogyan te bánasz az emberekkel, úgy bánnak ők is veled. Ha a megütött testvérke sír, megsajnálja és talán maga is kezd sírni, rokonérzelme nyer táplálékot. A szülői dicséret vagy feddés, jutalmazás vagy büntetés az erkölcsi auctoritásra és kötelességre tanítja, az erkölcsi utánzásnak mintát állít lelke elé, néha szégyenérzetet is fakasztanak, mely érzelem azonban, tapasztalásom szerint, aránylag későn fejlődik a gyermekben. E sorok analitikai részében ez utóbbi körülmény okát is fogjuk látni.

Több új elem járul az eddigiekhez, vagy ha már megvolt, de csak háttérben, előtérbe lép, ha a gyermek iskolába

jár. Meglehet, hogy a szülők már játék közben a rendhez szoktatták gyermeküket, kényszerítették, hogy játéktárgyait tartsa rendben, de a rendnek eme megtartása még sokkal kényszerítőbb lesz az iskolában. Nyolcz óraker köteles mindennap padjában lenni, még pedig a maga helyén, bizonyos megszabott rend szerint foglalkozik írással, olvasással, értelemgyakorlatokkal stb. Annak ideje elmúlt, hogy gyermekszobájában játékanak helyét kénye-kedve szerint változtathatja és majd itt, majd ott játszik; reggeli 8 órától 10 óráig egy helyen kell maradnia és ezt csak akkor hagyhatja el, ha a tanító kiszólítja; csak azzal foglalkozhatik, mit az iskolai órarend kiszab. Együttal azt veszi észre, hogy ezen rendnek az osztály valamennyi tanulója alá van vetve, az osztályban valamennyien egy és ugyanazon dologgal foglalkoznak, közös cél felé törekednek, végre, hogy e rendet a tanító auctoritasa tartja fenn. Megérlelődik a gyermekben annak tudata, hogy a társadalom csak úgy állhat fenn; ha a tagok bizonyos rendszabályoknak vetik magukat alá, és ha van valaki, a ki tekintélyével a rendet fenn tudja tartani. Már a családban tapasztalhatja a gyermek számtalan esetben, hogy az anya sokat enged meg, mit az atya megtilt és viszont; a tanító szintén állíthat fel a szülőktől némileg eltérő erkölcsi szabályokat, miáltal a gyermek erkölcsi nézetei némileg megzavarodnak, de másrészt változatosság tekintetében nyernek. Hogy mindez a gyermeki lélekben fejlődő erkölcsi érzelmekre visszahat, könnyen átlátható. Osztályában levő tanulóársai egyikével, másikával barátságot köt, rokonszenvez vele, egymást megbeszél, egyik-másik terv véghezvitelére segítségül szólítja fel, nemcsak rokonszeny, az érdek is köti őt hébe-hóba barátjához. Az osztályban kiválóan jó vagy rossz tanulókat talál, ezeket szidja a tanító, amazokat dicséri; látja, hogy a jó tanulókat tisztelik, csudálják, megtanulja tehát, hogy embertársainak tisztelete milyen előnyös, sőt egyben-másban

szükséges is. A kiváló tanuló mintaképpé lesz, melyet jeleségében meg akar közelíteni; emelt hangulattal emlegeti, hogy például E. T. a legjobb tanuló az osztályban, ő is legalább viseletben dicséretes érdemjegyet akar kapni, ha talán szellemi képességei nem is engedik, hogy a tanulásban kitünőt kapjon. Már a legalsóbb osztályokban is kifejlődik bizonyos testületi szellem (esprit de corps): ugyanazon dolgon az egész osztály megbotráncozik, ugyanazt az egész osztály dicséri vagy bámulja. A másodosztályu tanuló némi büszkeséggel néz az első osztályúra, érzi, hogy már sokat tud, mit az még nem tanult. Ime mennyi körülmény, mely irányt ad már a hat éves gyermek erkölcsi érzelmeinek.

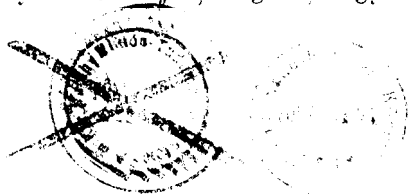
Midőn a gyermek az iskolában tanulását folytatja, ismeretköre mindegyre tágul, mindjobban megismeri a természeti tüneményeket, az emberek viselkedését meg az egyes társadalmi intézményeket. Az ismeretnek ezen kibővülése hathatósan fejleszti a gyermek erkölcsi érzelmeit. — Vannak tantárgyak, melyek directe csak eszének képességeit fejlesztik, vannak, melyek egyúttal a tanuló szívére is hatnak, szellemi látókörét pedig valamennyi tágítja.

Már magában véve azon tény, hogy a fejlődő korral és az ismeretek gyarapodásával az intelligencia is növekszik tartalomban és erőben, visszahat az erkölcsi érzelmekre. Az ember nem engedi át magát a rögtöni impulsusoknak, hanem latba veti a körülményeket és a máskülönben hevesen föl-támadó érzelmek is veszítenek talán hevesésgből annyit, a mennyit mélységben és többágú összekötöttségben nyernek. A mint a művelt ember könnyebben találja meg az átmenetet az egyik gondolati sorból a másikba, úgy a művelt embernek érzelmi világában is könnyebben kapcsolódik össze egy érzelem egy másikkal, az érzelmek könnyebben folynak át más érzelmi mederbe. Azonfelül a művelt ember a bajból kivezető utat inkább képes feltalálni, mint a műveletlen, és

sokszor nem támad fel az ő lelkében a félelem és az ezzel összekötött érzelem, mely a műveletlen ember lelkét bilincsekben tartja. Így még az olyan tantárgyak is, melyeknek első pillanatra semmi közük sincsen az erkölcsi érzelmekhez, indirecte visszahathatnak rájuk, s a tanulás nemcsak annyiban nevelő és érzelmileg fejlesztő hatású, hogy a tanulót valamely tantárgygyal való rendszeres és behatóbb munkásságra szoktatja, hanem annyiban is, hogy a tanuló szellemi látókörét tágítja, képzettségét gyarapítja és szövevényesebbé teszi, és ez által az érzelmek lefolyását is módosítja.

Vannak azonban tantárgyak, melyek nemcsak a szellemi látókört tágítják, hanem egyúttal a szívre is közvetlenebbül hatnak: ilyenek a vallás, történet, irodalom és az irodalmi termékeknek aesthetikai fejtegetése.

1. *A vallás.* Az egész egyetemes történet tanúskodik arról, hogy az egyes népek képe, ideája az istenségről visszahatott az erkölcsi érzelmekre. Nem jelent egyet és ugyanazt, vajjon az ember egy emberi gyarlóságokkal bíró Zeusnak áldoz-e, vagy egy sokszor haragos és sujtó Jehovának, vagy Allah-hoz fohászkodik fatalistikus önmegadásban, vagy bizalommal fordul a legigazságosabb, de egyúttal legjóságosabb keresztény Istenhez. A keresztény vallás a mindenható, mindentudó, jóságos Istennek képét önti a gyermeki szívbe. Szerető atya és anyja képére alkotja a gyermek a mindenek Atyjának képét, ki minden jó tettek és dicsérendő gondolatnak a megjutalmazója, de ki egyúttal még azt a gonosz-ságot is tudja, melyet világi szem nem látott és a ki elől még azt a titkos bűnös gondolatot sem lehet elrejtteni, melyet senki még sejteni sem képes. Csak rá kell utalni a «Miatyánk»-ra, hogy a keresztény vallás teljes mélységét és erkölcsnemesítő hatását átlássuk. A keresztény Isten *atyánk*. kitől mindennapi kenyerünket kérjük, meg azt, hogy bocsássa

meg büneinket, miképen *mink is megbocsátunk ellenünk vétetteknek*, hogy ne vigyen minket kísértetbe, hanem szabadítson meg minden gonosztól. A gyermeki szív nem érti meg a vallásnak hitágazatait, hanem megérti a Miatyánk fenséges szavait. Ilyen szempontból a vallás nem az észhez, hanem a szívhez szól. Bármiféle vallásban neveltetik fel a gyermek, megérzi vallási tanításának hatását még akkor is, ha későbbi gondolkodása elszakítja is azon gondolatkörtől, melyben az illető vallás él és mozog; mert mindennap tapasztaljuk, milyen befolyást gyakorolnak a gyermeki éveknek benyomásai a meglelt férfiúra, de sőt még az öregre is. A múlt ad irányt a jelennek, a jelen a jövőnek. Még az isten-tagadó is tisztel egy meg nem bontható természeti rendet, vagy a humanismus eszméjeért rajong és ennek visszahatását érzi értelmi világában, mert hiszen minden rajongás magasabb lendületet ad a szív érzelmeinek. Mentől mélyebben iparkodik valaki a vallás titkaiba behatolni, annál gyarlóbbnak érzi magát a mindenséggel szemben és annál mélyebbek érzelmei. A vallási érzelmeknek visszahatását az erkölcsiekre tagadni merően lehetetlen.

2. *A történet.* A történet háborúinak, békekötéseinek és társadalmi institúcióinak elbeszélésével kevésbé képes directe hatni az érző lélekre, legfeljebb annyiban, hogy két dolgot tanul a fiatal ember: a létérti harcot és a földi dolgok mulandóságát, midőn oly hatalmas nemzetek is pusztulnak, mint a római nép. Az ügyesen összeállított korrajz már inkább kidomboríthatja azt az igazságot, hogy *concordia res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur*, hogy az erkölcsöknek lazulásával a társadalmi rend és jólét is felhomlik, hogy igazi virágzás csak ott és akkor van, ha a nép eszméikért rajong, értük áldozni képes. De leginkább belevésődik az ifjú-szívbe a jeles férfiak életének, tetteinek és jellemének a képe. A gyermek még sokáig nem bírja igazán

megbecsülni az erkölcsi abstract szabályt, őt a jeles emberek példái indítják meg inkább, még akkor is, ha évszázadok választják el a hőstől, mint teszem Leonidástól, Sokratestől stb. Miután már a nemzeti érzélem kezd benne megerősödve felülkerekedni, a saját nemzetbeli emberek állanak legközelebb hozzá és szívéhez, azoknak emléke marad legállandóbban lelkében.

3. *Az irodalom és az aesthetikai fejtegetés.* A fentebb említett tantárgyak közül talán a legközvetlenebbül hat az ifjú szívére az irodalom, kiváltképen a nemzeti irodalom. Minthogy a társadalom, ha merően antisocialis érzelmek és antisocialis erkölcsi elvek uralkodnának, menten felbomlanék; a költői termékekben, melyek e tekintetben a társadalmat átható szellemnek visszfényei csupán, csak socialis érzelmek állhatnak dicsfényben. Minden egészséges, a nép szívéből fakadó költői mű az erkölcsi érzelmek elevenségét csak fokozhatja.¹ Azon költők pedig, kiknek műveit a mindennapi irodalmi termékeknek áradata el nem moshatja, kiknek művei

¹ Midőn valamely cselekedetben az önzés leküzdését és az önzetlenség diadalát tapasztaljuk, rokonszenvre gerjedünk, míg az önzés jelenségei, az erkölcsileg rossz cselekedetek ellenszenvet támasztanak bennünk: rokon- vagy ellenszenvünk pedig egyszersmind aesthetikai tetszés vagy visszatetszéseképen nyilvánul, úgy hogy ítéleteink e részben a lelkiismeret és az izlés ítéletei egyaránt. Ha valaki nagylelkűen megbocsát sértőjének, hőkezűen gondoskodik embertársairól, vagy valakinek életét saját élete kockáztatásával megmenti: az szabatosan megjelölve, jót tett, de inkább szeretjük szép tetteknek mondani. Viszont, ha valaki elárulja vagy megkárosítja hazáját vagy felebarátját: ezt a rossz tettet rendszerint úgy jellemezzük, hogy rút dolog, csúnyaság, latinosan turpisság. Midőn a szüle arra inti gyermekét, hogy szépen viselje magát, azt érti rajta, hogy erkölcsi oktatásait kövesse. Szóval, az erkölcsi jót egyszersmind szépeknek, az erkölcsi rosszat egyszersmind rútoknak tekintjük. Greguss Ágost: Rendszeres széptan. 57. l. Az erkölcsileg jó és aesthetikailag szép sok tekintetben egy csapáson halad.

nem egy korra, hanem egész korszakokra és századokra kihatnak. az emberi nem legjavát képviselendik s a velük való társalgás olyan. mintha az ember ugyanazt az időt a legkiválóbb férfiak vagy nők válogatott társaságában töltötte volna. E velük való társalgásnak morális becsé kétségtelen és kiszámíthatatlan.

Egyszerű költői termékekkel már a gyermeki szobában ismerkedik meg a gyermek. tehát még jóval azelőtt, mielőtt a fiú vagy leány a szorosabb értelemben vett irodalmi termékekkel megismerkedik. A kis elbeszéléseket, a milyenek pl. a Flori-könyvben találhatók, nagyobb mesék váltják fel, melyek java részben valamennyi nemzetnek közkincsét képezik. majd népregek jönnek sorba és csak meg kell figyelni a gyermeket, milyen szívesen hallgatja a regéket, hogy megindul a szíve már oly korban is, midőn még olvasni sem tud és a képes-könyveknek rajzain csak gyönyörködik. Egyenesen és a legrövidebb úton törekszik a gyermek impulzív természeténél fogva a cél felé. és rokon vonást talál a regékben, midőn a hős, ki természetfölötti hatalommal bír, az akadályokkal nem annyira küzd, mint azokkal inkább rövid úton elbánik és azokat megsemmisíti. Ismereteinek fogyatékos volta nem engedi meg, hogy a regéknek valótlanságain és képtelenségein megütközzék, annál tisztábban fogadja szívébe a regéknek erkölcsi tendenciáját. A költészet most említett fajainak hatását még a parasztgyermek is megérzi, kinek szívében még a népdaloknak minden bánata és öröme, minden lendülete és levert hangulata is átrezeg. Ime a költészet hatása. az emberiség legszélesebb rétegeire is kiterjed!

A nemzet és emberiség kiválóbb költőit inkább csak a műveltebb osztályok olvassák, még kisebb azoknak száma. kik hatásukat nemcsak naive fogadják be és érzik át, hanem kik a költői műveket áttanulmányozva meg is értik, szelle-

mükbe öntudatosan behatnak. Sok költői mű erkölcsi szempontból közönyös, teszem ha valaki lantján a tavaszt dicsőíti, az aggkor keserveit elpanaszolja, édes-keservesen visszaemlékezik multjára stb. Akkor az ú. n. gyöngédebb érzelmeket gerjesztheti fel, de hatása az erkölcsi érzelmekre csak indirect lehet. Vannak azonban költészeti termékek, melyek szorosabban összefüggnek az erkölcsi érzelmekkel, olyanok t. i. melyek emberi cselekvényeket vagy jellemeket rajzolnak. hatásuk sok tekintetben annál tisztább, mert költött cselekedetekkel és költött jellemekkel van dolgunk, itt tehát önértékünk és önzésünk nem szól bele az érzelembé.¹ A németek, hivatkozva Goethére, azt mondják, hogy a művészet alkotásai nem erkölcsi predikációk, hanem hogy a művészet önnönmagának czélja. (L. Greguss A.: Rendszeres széptan, 56. l.) Teljesen igaz, de a költészetnek nem szabad összeütközésbe jönnie a tiszta erkölcsökkel, a rossz, mint a műnek előforduló eleme, élesebb színbe állíthatja a jót, de nem diadalmaskodhatik fölötte, mert különben az olvasók java része, lelkében uralkodó socialis érzelmeinél fogva a munkát undorral dobja sutba. Nem szabad felejtenünk azt a körülményt sem, hogy a tényleges élet az eseményeket, cselekvényeket és jellemeket, hogy úgy szóljak, pele-méle adja át a tapasztalásnak, a költő pedig, hogy művészi hatását el ne téveszsze, bennök válogat és czéljának megfelelően csoportosítja azokat. Közönyös eseményt, cselekvényt nem mesél el, csak olyant, mely az olvasónak érdekeltségét felkölteni és a műnek alaptendentiaját jobban kidomborítani képes. Már a közönséges életrajz is a kiválasztott személy élete leírásában sokszor hónapokon, éveken át pár szóval átsurrán, hogy

¹ James Sully: Sensation and intuition. The aesthetic aspects of character. 247—283. l. — The representation of character in art. 284—311. l.

életének oly mozzanatainál maradozzék, melyek fontosabbak: mennyivel inkább teszi, köteles ezt tenni, a költő, kit pozitív adatok nem akadályoznak abban, hogy ilyen vagy amolyan eseményeket írjon le. Szakasztott módon jár el a költő, ki jellemeket alkot. Válogat a sokféle jellemvonások közt, az egyik jellemvonást kiemeli, a másikat háttérbe szorítja, a harmadikat pedig éppen csak pár szóval sejteti: ha több személy szerepel, úgy csoportosítja azokat jellemük szerint, hogy az egyik személy jellemvonásai céljaihoz képest a másik személy jellemvonásaihoz illenek és az aesthetikai összhangot tökéletesebbé teszik.

Mi köze van mindennek az erkölcsi érzelmekhez? Legyen szabad hasonlaltal élnem. A természet tárgyai alakjainak sokaságánál fogva szinte bódítólag hatnak a kezdő szemlélő elméjére; hogy e bajon segítsünk, a természetrajzi tanítás úgy jár el, hogy típusokat mutat föl, és e típusok jellemző vonásainak feltüntetésével az észlelet segítségére jön.¹ Nos a mindennapi életnek, a mindennapi életben előforduló jellemeknek ilyen típusait mutatja be a költő. Midőn a költő az észet így műveli, közvetve az erkölcsi érzelmeket is nemesíti, és ezt kiváló módon teszik az aesthetikai fejtegetések.

Az a gyermek, ki iskolai éveit nem az elemi osztályokkal végzi be, hanem azokat még a középiskolában folytatja: sokféle erkölcsi hatásoknak van alávetve, melyek az iskolai élettel együtt járnak, sokféle más hatásoknak, midőn az ú. n. külső világgal érintkezik. Életviszonyai napról napra bonyolultabbak lesznek, több meg több személynek ráhatását tapasztalja, kiknek erkölcsi codexe, kiknek temperamentuma és jellemvonásai különbözők. Ha még számbaveszszük, hogy minden

¹ Ugyane sorok az erkölcsi fejlődésnek ilyen tipikus esetét vázolják.

gyermeknek más és más az érületi hangulata és dispositioja. temperamentuma, jellemé, hogy fogékonysága a különböző erkölcsi szabályok iránt más és más: megsejthetjük, milyen bonyolult lelki productum az, mit úgy nevezünk; a megnőtt ember erkölcsi érzelmei. Ha tehát a gyermek erkölcsi fejlődésének körülményeit ez utóbbi szempontból fogom vázolni, világos, hogy a következő sorokban nem tehetek egyebet, minthogy csak pár fontosabb mozzanatot emelek ki.

Elsőnek említhetnök az iskolának általános fegyelmét. Hiszen mindennapi tapasztalás, hogy sok jóra való fiú vagy lány éppen csak a fegyelemnek hiánya miatt hanyatlott erkölcsileg. Említendő a tanároknak magatartása, nemcsak az iskolában, hanem azon kívül is; ez adja meg a növendéknek az élő példát, őt utánozzák, őt ítélik meg erkölcsi szempontból. Említendő az iskolatársak ráhatása, kivált az erélyesebbeknek, vagy talán a furfangosabbaknak: ezek adják meg sokszor az osztálynak az erkölcsi jellemet és a tónust, a min minden idősebb tanérfiúnak az a tapasztalata, hogy minden osztály erkölcsileg, úgyszólván oly erkölcsi individualis jellemvonásokkal bír, melyek más osztályokban aligha ismétlődnek, a százat tanított volna is. Ennek az a következménye, hogy minden osztálynak saját erkölcsi codexe is van, melyet minden növendék többé-kevésbé követ. Ha az osztálynak erkölcsi codexe összeütközésbe jön azon erkölcsi codexsel, melynek az iskolai törvények csak paragraphusokba szedett szabványai, akkor azt az általános törekvést láthatjuk, hogy mindenki csak *látszólag*, azaz *külsőleg* törekedik megfelelni ez utóbbinak. És ezt vagy szégyenből, vagy félelemből, vagy önéből teszi, hogy magaviseletének gyümölcseit élvezze, de a motivum mindig olynemű lesz, hogy a növendék, ha szerit teheti és nem tarthat attól, hogy turpissága napfényre kerül, egy perczig sem habozik és fittyet vet a paragraphusnak, kivált ha az iskolai codex önző törekvé-

seivel összeütközik. Számosan ismét csupán büszkeségből, hiúságból, mert hízleg nekik, hogy jóviseletűeknek tekintik őket, tartják meg a törvényt. Bárha ezen érzelem sem olyan, hogy tiszta erkölcsi érzelemnek volna nevezhető, mégis olyan, mely a tiszta erkölcsi érzelmeknek útját egyengeti, [mely az embert arra bírja, hogy tisztességesnek akar látszani. Ez érzelmek az emberiségnek fegyelmezői (Zuchtmeister-jei), a melyek segélyével időmultával, talán évszázadok után, igazán erkölcsösebb is lesz.

A növendék azonban a társadalomnak is tagja és mint ilyen olyan ráhatásoknak van alávetve, melyek alól senki sem vonhatja ki magát. Szülői bizonyos társadalmi osztálynak tagjai, maguk és gyermekük más társadalmi osztálybeliekkel érintkeznek, minden osztálynak megvan a maga sajátos erkölcsi codexe, melyet osztálycodexnek nevezhetnénk; s az hat a fiatal ember lelkére és sajátos irányban fejleszti az egyes emberekben az erkölcsi érzelmeket. A társadalom ráhatásai legtöbbször erősebbek mint az iskoláé, vele sokszor összhangban vannak, de sokszor az iskolai törekvéseit meg is hiúsíthatják.

Mindebből világos, hogy az egyes ember erkölcsi érzelmeit meg nem érthetjük, ha tekintetbe nem vesszük a környezetet, melyben felnőtt, a körülményeket, melyek közt nevelkedett, de világos az is, hogy éppen nem tőzünk azon állításunkkal, hogy a mint minden embernek sajátos nyelvezete — mondanám stílusa — van, úgy mindenkinek sajátos erkölcsi codexe is van. Ezen erkölcsi codex nagyjában meg fog egyezni azon közegnek erkölcsi codexével, melyben az illető egyén él, de sajátos vonásokban mindenesetre különbözik is tőle.

Dr. Tschner László.

A KORONÁZÁS ÉS KÖZJOGI JELENTŐSÉGE.

— Első Közlemény. —

Bevezetés; a magyar királyság intézményének történelmi kifejlődése.

A faji elszigeteltségből származó nemzeti egység érzete teremtette a magyar államot, és ez tartotta azt fenn 1000 éven át annyi viszontagság között.

Ezen nemzeti egység érzetének lazulása mindig végveszélylyel fenyegette nemzetünk állami életét, valahányszor pedig ezen nemzeti közérzület megerősödött, a magyar nemzet mindannyiszor gyors virágzásnak indult.

Az ősi intézményekhez való szívós ragaszkodás tartotta fenn a magyar nemzetben az egység és összetartozóság érzetét, és csakis ezen szívós ragaszkodás leendő képes azt nemzeti individualitásunkkal együtt, a jövőben is fentartani.

Nem szabad engednünk tehát, hogy a magyar nemzetből kivesszenek az ősi tradíciók, és hogy ősi intézményeink életképességébe vetett hitünk megtörjön, és olybá tekintsük azokat, mint a melyek nem felelnek meg többé az új kor változott viszonyainak; hanem ápolni és fejleszteni kell a magyarban azon meggyőződést, hogy ősi intézményeinknek szelleme azon fentartó erő, melynek ezer éves fenmaradásunkat köszönhetjük, és hogy azoknak szelleme van hivatva nemzetünket egy új ezredéven át továbbra is fentartani.

A haladó kor megkívánja ugyan, hogy az intézmények hozzá idomuljanak, de hiszen éppen ezen idomulási képesség teszi az intézményeket életképesekké, és biztosítja azoknak egészséges kifejlődését.

Az idegenből recipiált intézmények vagy nem képesek meghonosodni történelmi alkotmányokban, vagy pedig fejlődésük oly irányt vesz, hogy azon intézmények egészen átalakulnak, és csak külső formája marad fenn annak, a mi idegenből átvétetett.

A tudománynak és irodalomnak arra kell törekedni, hogy visszavezessék a nemzetet azon ősforráshoz, melyből nemzetünk államalkotó erejét merítette, hogy saját nemzeti intézményeink értékével megismerkedve, azoknak életerős szellemét az utódok számára conserválják.

Ily életerős intézménye a magyar alkotmánynak a koronázás, melynek kilenczszáz éves történelme bizonyítja életképességét.

A koronázásban kifejezésre jut a magyar nemzet egész közjogi gondolkozása, a magyar alkotmány korlátolt monarchiai jellege, a királyi méltóságnak közhatalmi jellege, és jelképes kifejezése annak, hogy a király hatalmát nem saját jogán, hanem a nemzettől nyert felhatalmazás alapján bírja, ennél fogva azt az állam érdekében kell érvényesítenie. A koronázás magában foglalja mindazon alkotmányos formákat, melyek mint ruha a testet, a magyar alkotmány jogelveit és lényegét megóvni voltak és vannak hivatva az idők viszontagságai ellen.

Mindazon formaságok, melyekkel a magyar alkotmányban találkozunk, nem merő ceremóniák, hanem igen fontos jogelveket takaró és védelmező külsőségek, melyekhez valamint őseink is ragaszkodtak, úgy nekünk is ragaszkodnunk kell, mert, ha a nehéz viszonyok nem engedik az alkotmányelveinek érvényre jutását, ezen formaságok vannak hivatva

azokat az utódok számára megmenteni, hogy alkalmas időkb-
ben ismét érvényre juthassanak.

Ilyen fontos, és alkotmányjogi elveket magában rejtő
formaság a magyar király koronázása is, a melyhez nem
hiába ragaszkodott nemzetünk nyolczszáz éven át, mert
különösen a mohácsi vész óta nem egyszer kétségbe vont
nemzeti jogainkat és alkotmányunkat a koronázáshoz való
szívós ragaszkodás mentette meg.

Azt hiszem tehát, nem végzek felesleges munkát, ha
megkísértem előadni a koronázás intézményének történelmi
fejlődését, és kifejteni annak közjogi jelentőségét, és azon
alkotmányjogi elveket, a melyek a koronázás formaságában
rejlének, és a melyek ma is alkotmányunk legsarkalatosabb
tételait képezik.

Magyar Királyság, 1848. évi. * * *

Nem szükséges e helyütt bővebben fejtegetnem, hogy
alkotmányunk történelmi alkotmány, mely egy ezredév alatt
fejlődött oda, a hol ma áll. Ez köztudomású dolog és nem
igényel bizonyítást. De hogy azon czélt, melyet jelen dolgo-
zatomban magam elé kitűztem, elérhessem — éppen azért,
mert alkotmányunk történelmileg fejlődött — nem mellőzhetem
e helyütt azon főmozzanatoknak előadását, a melyek még
a királyság megalapítása előtt alkotmányunk főjellemvonását
megadták és döntő tényezőkként hatottak annak további
fejlődésére.

Alkotmányunk ősi formájára felette eltérők a jogtudó-
sok és írók nézetei. A magyarok ősalkotmányát Tierri Amadé
katonai köztársaságnak, Lakics örökös monarchiának, Máriássy
demokratikus köztársaságnak, Kiss szövetségen nyugvó aristo-
kratikus köztársaságnak, Korbuly a közös fővezér és a nemzet-
gyűlés kapcsa által összetartott szövetségi alkotmánynak, Hajnik
pedig szövetséges törzsszervezetnek nevezi, de senki sem akad.

a ki azt abszolút monarchiának vagy despotiának merné nevezni.

A fennebbi állítások ha nem is mind igazak, valamennyien bírnak némi alappal. A vezéri és törzsfőnöki hatalom katonai hatásköre és annak örökletes volta a monarchiára emlékeztet; a nemzetgyűlésben a demokratiai elem, a törzs- és nemzetségfők kiemelkedő tekintélyében és ezen tisztségek örökös voltában az aristokratiai elem jut kifejezésre; a törzsek önállósága és a közös fővezér s nemzetgyűlés összetartó kapcsa pedig a szövetséges törzsszervezet mellett bizonyítanak.

Leghelyesebb azonban az utóbbi, mert ősi alkotmányunk sem monarchiának, sem aristokratiának, sem demokratiának nem mondható, mivel mindenből csak volt benne valami, de határozott jellege egyiknek sem volt még abban kifejlödve; holott a törzsszervezetben mind a három elem befoglaltatik, a közös fővezér és a nemzetgyűlés kapcsa pedig a törzsek és főnökeik önálló hatalmköre mellett a szövetségi alkatot juttatja kifejezésre.

Werbőczy a monarchia létezését határozottan kizárja, mondván: «quod quamvis olim populus iste Hungarorum, dum adhuc ritu viveret *gentilitium*, et non regem, sed ducem ac capitaneos haberet directores etc.»¹

A szövetség mellett bizonyít Anonymus, mondván: «Akkor (t. i. mikor az új haza elfoglalását elhatározták) maga a hét fejedelmi személy (principales personae) közös és komoly tanácskozás után belátták, hogy a megkezdett utat be nem végezhetik, ha csak nincs felettük vezér és parancsoló».

Ezt bizonyítják végre Constantinus Porph. következő szavai is: «(A magyarok) hét nemzetségből állottak, és sem

¹ Werbőczy H. K. II. 3. cz. 1. §.

nemzeti, sem idegen fejedelmük nem volt soha, de úgynevezett vajdák voltak köztük és ezek közül első volt Lebediás. Majd alább: «A turkoknak (így nevezi a magyarokat) ezen nyolcz nemzetsége fejedelmeinek alávetve nincsen: de egyenkint a folyamok mentén, melyek őket elválasztják, kölcsönös szerződéseket kötöttek egymással, hogy ha bármely rész fenyegettetnék háborúval, annak közösen minden erejükből segílyt nyujtsanak». Azután: «És a (magyaroknak) turkoknak ezen Árpád előtt, kinek utódai közül ma is választatnak Turcia fejedelmei, sohasem volt más fejedelmök».

Kétségtelen tehát, hogy a magyar ősalkotmány szövetséges törzsszervezet volt, a melyet Árpád vezérré választatása sem tett monarchiává, csupán egy lépéssel közelebb vitt hozzá.

De miután sem a monarchiai, sem az aristokratikus elem nem hiányzott az ősi alkotmányban, csak kedvező viszonyok kellettek hozzá, hogy a többi rovására mindkettő kifejlődjék és a magyar alkotmánynak későbbi főjellemvonását érvényre juttassák.

A monarchia kifejlődésének főgátjául szolgált a törzsfőnökök önálló hatalomköre, de a honfoglalás és az ezt követő háborús idők, úgyszinte a faji elszigeteltség, felette kedveztek annak, hogy a vezér katonai hatalma mindinkább megerősödjék; egy másik véletlen körülmény pedig arra játszott közre, hogy négy törzs egymással szorosabb szervi összeköttetésbe lépjen, a mi a vezér hatalmát ezen törzsek felett nagyobb mérvben juttatván érvényre, a vezéri hatalomnak monarchiává fejlődését segítette elő.

A honalapító Árpád halála után még kiskorú fia, Zsolt következett a törzsek szövetségéből álló nemzet kormányára, és helyette kiskorúsága idejére a legtekintélyesebb három törzsfőnök: Lehel, Bulcs és Botond bizattak meg a vezér teendőivel. Ennek eredménye az volt, hogy a három törzsfőnöknek

és a vezérnek törzsei egymással bensőbb viszonyba jutottak és felettök a három törzsfőből álló tanács szélesebb körű hatalmat gyakorolhatott, mint annakelőtte ki-ki saját törzse felett. Azon időkben nem is lehet szó az egyes hatáskörök szigorú elkülönzéséről, ennél fogva az egyes törzsfőnököknek saját törzseik feletti hatalma és a három törzsfőnökből álló tanácsnak valamennyi feletti hatalma mihamar confundálódott, egybeolvadt, ennél fogva meg is növekedett, és a midőn Zsolt vezér személyesen vette kezébe a vezéri hatalmat. Ő már az egymással szorosabb összeköttetésbe jutott négy törzs felett oly hatalmat kezdett gyakorolni, mint a minőt kiskorúsága idején a kormányzótanács gyakorolt. A háborús idők a vezér katonai hatalmának és imperiumának állandósulását eredményezték; az előbb említett körülmény pedig a vezérnek erkölcsi erejét az anyagi hatalom súlyával is növelte.

Ily körülmények között Taksony és Gejza már szilárdabb alappal bírtak a vezéri méltóság tekintélyének emelésére és hatalmi körüknek tágítására, és ha hitelt adhatunk szent István életírójának, Hartvicusnak, Gejza vezér a nemzet nagy része felett, talán az egész nemzet felett, zsarnoki módon és önkényűleg uralkodott,¹ szóval a vezérnek tisztán katonai és végrehajtói hatalmát valóságos monarchiai hatalommá változtatta.

Különben (ha ez másként lett volna) alig hihető, hogy az ő utódjának, Istvánnak Kopány felett nyert egy győzelme által sikerült volna a törzsfőnökök hatalmát oly mértékben megtörni, hogy annak visszaszerzésére többé egyetlen kísérlet sem tétetett a hatalmukat vesztett törzsfőnökök részéről. Nem alaptalanul állítom tehát, hogy a magyar alkotmány már Gejza vezér korában határozottan monarchiai jelleget nyert, Gejza vezér valóságos monarcha volt és ezen

¹ Legenda st. Steph. I. Endlicher monumenta 165. I.

monarchai hatalmat István csak keresztény ruhába öltöztette és a törzsszervezet megszüntetése által fenmaradásában csak biztosította, de újonnan nem teremtette.

Szent István nem csökkentette a nemzetnek azon szabadságait és a közügyekben való részvételét, a melyekkel Gejza vezér idejében tényleg bírt, hanem azokat még inkább növelte, mert csakis ezáltal nyerhette meg a nemzetet a királyság intézményének és a keresztény vallásnak befogadására.

Ez lehet oka annak, hogy őseink oly hamar megbarátkoztak a királyság intézményével és hogy különösen az Árpádok korának vége felé gyakran hivatkoznak szent Istvánra, mint a kitől a nemzet összes szabadságai származnak.¹

De miután Árpád utódai a vérszerződés 1. pontjában kifejezett szabad választásnak köszönhették méltóságukat, a királyi hatalom alapját pedig a vezérség képezte, a királyság is olyan volt a nemzet szemében, mint a mely a nemzet akaratából származik. Alkotmányunk szerint tehát kezdettől fogva az állami főhatalom forrása a nemzeti közakarat vala, mely főképen a fejedelemválasztásban nyert kifejezést,² a miből viszont az következett, hogy a király a nemzet előkelőbbjeit a kormányzásból ki nem zárhatta, a mint ez a vérszerződés 3. pontjában ki van kötve. Mert noha István a törvényhozást kizárólag királyi jogosítvány gyanánt tartotta fenn, mégis érezte, hogy az korlátlanul nem gyakorolható és a királyi tanácsban állította fel annak első korlátját.

A magyar királyság korlátolt monarchiai jellege, mely csiráját a vérszerződés 1. és 3. pontjaiban leli, már szent István idejében érvényesül, és alkotmányunknak úgy ez, vala-

¹ Arany-hulla bevezetés 2. §.

² Werb. H. K. 3. cz. 2. §.: «Verum posteaquam ad fidem catholicam sunt conversi. et Regem sponte sibi elegerunt» etc.

mint a királyság közhatalmi volta, megdönthetetlen alapelvét képezi. A vezéri hatalomból fejlődött királyság hatalmának forrása ugyanaz vala, a mi a vezéri hatalomé volt, t. i. a nemzeti közakarat, mely a fejedelemválasztásban nyer kifejezést; másrészt pedig az ekként egy physikai személyre ruházott királyi hatalomnak a nemzet minden tagja egyaránt alávetettét,¹ a mi azt közhatalommá tette; de ezen közhatalom csakis a nemzet befolyásával és a nemzet és király által együtt meghatározott formák szerint volt gyakorolható akkor is és gyakorolható ma is.

A koronázás az Árpád-házbeli királyok idejében.

Szent István, hogy a magyar nemzetet az európai keresztény népcsaládba fölvétesse, és hogy ott annak a megfelelő külső tekintélyt is megszerezze, királyi czímet és koronát kért a pápától.

Nem terjeszkedem ki annak fejtegetésébe, hogy miért kérte azt a pápától, és nem a császártól, mert ez már sokak által megvitattott és eldöntött kérdés. E helyütt csak azt emelem ki, hogy a magyar nemzet első királyának örök hálával tartozik eme előrelátó bölcseségéért, mert ha István a császártól kéri a királyi czímet és koronát, Magyarország ma nem önálló állam.

Szent István a pápától kért királyi czímet és koronát egy bulla² kíséretében megkapván, magát 1000-ben augusztus 15-én ünnepélyesen megkoronáztatta. Mint mindenütt a keresztény világban, úgy Magyarországon is, ezen koronázás

¹ Werb. H. K. I. 3. cz. 7. §.: «Neque enim Princeps, nisi per nobiles eligitur, neque Nobilis, nisi per Principem creatur.

² A bulla szövegét magyar fordításban lásd Horváth M. Magyarorsz. tört. I. 190. l.

nem lehetett egyéb, mint az uralkodónak az egyház által való királylyá kenése. tehát kizárólag egyházi cselekmény, az egyházi személyek részvétele mellett véghez vitt ünnepélyes szertartás. melynek politikai súlyt egyedül és kizárólag az egyházat a középkorban megillető kitünő politikai állás kölcsönzött. Annál inkább volt ez kizárólag egyházi jellegű szertartás Magyarországon, mert azon időben a kereszténység a magyar nemzet zöme előtt egy idegen, és a vezérnek a külföldiek segélyével megnövekedett anyagi hatalma által a nemzetre erőszakolt vallásnak tünt fel, melynek külsőségeit a magyarság elfogadta ugyan politikai okokból, de az a nemzet nagy részében még hosszabb időn át nem vert mélyebb gyökereket.

A római császárt a pápa, a magyar királyt pedig az esztergomi érsek mint a magyar egyház első főpapja, koronázta és kente királylyá az egyház nevében.

Hogy a koronázás tisztán egyházi cselekmény volt. kitűnik azon szavakból, melyeket az esztergomi érsek intézett koronázáskor a koronázandó királyhoz: «Fogadd e koronát és tudd meg, hogy ez a te méltóságodnak és erődnek jelképe, mely téged a mi hivatalunk fejévé tesz: hogy valamint mi a lelkiekben, úgy te a világiakban Istennek igaz tisztelője, az egyháznak minden ellenség ellen oltalmazója légy: haszonnal kormányozd az országot, a mely neked Istentől és annak szentjeitől adatott, a mi apostoli áldásunkkal. Erősen állj a királyi polczon, melyet a mindenható Isten hatalmából nyertél, a püspököknek és az Úr más szolgálóinak jelenlegi gyakorlata szerint; jusson eszedbe, hogy a mily közel állani látod a papságot Isten oltárához, oly tisztességet adj ennek mindenütt.»¹

A fennebbi szavak nem tartalmaznak semmit sem, a

¹ Bartal Comm. I. 182.

mi a király és nemzet közötti viszonyra vonatkoznék, azokban mindenütt csak az egyház és király közötti viszony jut kifejezésre, a királyi hatalom Isten hatalmából származónak mondatik, a mely azért adatott, hogy azzal az egyház minden ellenség ellen megoltalmaztassék, és az egyház szolgálainak a kellő tisztesség mindenben megadassék.

Természetes tehát, hogy a királyi czim és a koronázás a nemzet szemében akkor még nem bírt semmi különös értékkel, mert a keresztény egyház erkölcsi hatalma a nemzet zömét még érintetlenül hagyta.

István személye és uralkodásának iránya szerzett ugyan tekintélyt a királyi méltóságnak, mely a Gejza-féle vezérségnek csak új formája vala, de nem volt képes megszerzeni azt a koronázás szertartásának, mert a nemzet nagy része csak az erőnek engedve és István személyes tekintélye által indítatva hódolt az új vallásnak, de hitében és meggyőződésében attól még mindig idegen vala. Hogy tehát a koronázás egyházi ünnepélyességei a nemzet előtt is jelentőségre tegyenek szert, ahhoz előbb a nemzetnek nemcsak anyagilag, hanem erkölcsileg is a kereszténység hatalmi körébe kellett kerülnie.

Hogy a koronázás a nemzet előtt akkor még nem bírt erkölcsi súlylyal, és hogy a király személye a koronázás után sem állott magasabban, mint annakelőtte, annak fényes példájául szolgálnak ama trónvillongások, melyeknek az ország István halála után színhelyévé vált.

Pétert Samu, Samut Péter, Pétert András, Andrást Béla buktatja meg, pedig valamennyien meg voltak koronázva. Béla halála sem természetes, és Salamon sem a trónon fejezi be viszontagságos életét. És az Istvánt követő öt koronás király ellen a nemzetnek jobbik fele foglal állást és űzi el a trónról. I. Gejza több éven át uralkodik a nélkül, hogy magát megkoronáztatná, és Salomonnak még nem sikerül ellene

pártot szerezni, és csak I. Gejzától kezdve következik azon koronázott királyok sora, kik nem a trónról elüzetve végézik be életüket.

A koronázásra a nemzet csak akkor kezd súlyt fektetni, a mikor már érzelmeiben is kereszténynyé válik és abban a királyi hatalomnak Isten nevében az uralkodó személyére való átruházását látja, t. i. László és Kálmán királyok óta.

Kálmán már «ex Dei gratia» királynak nevezi magát, és a királyi hatalomnak László által visszaszerzett tekintélyét sértetlenül fentartja, sőt növeli.

De a koronázás még alattuk sem vált államjogi intézménynyé, hanem csak mint keresztény egyházi intézmény, tiszteltetett az érzelmeiben és meggyőződésében is kereszténynyé vált nemzet által. A koronázás egyházi jelentősége és az első koronázott király iránt érzett nemzeti kegyelet idővel a szent István koronájában olvadt össze, és a mely tekintélyt István, László és Kálmán királyok szereztek a királyságnak és a királyság symbolumának, a koronának, ugyanazon tekintélyt szerezte meg később szent István koronája az utánuk következő királyoknak, és a koronázás intézménye mihamar oda fejlődött, hogy a királynak egyedül a szent István koronájával való megkoronázás volt képes csak megadni a királyi tekintélyt.

Kálmán utodai alatt is vannak trónvillongások, és a már megkoronázott király ellen is lépnek fel trónkövetelők, de a míg az előbbi trónvillongásokban a nemzet mindig a már megkoronázott király ellen foglal állást és a megkoronázott király az, a ki a nemzet többsége ellen a külföld támogatására szorul: addig a későbbi trónvillongások alatt a nemzet már a koronás király pártján áll és a külföld támogatja a trónkövetelő hercegeket. Így Boricsot II. Bélával szemben Boleszlav, így III. Istvánnal szemben II. Lászlót és IV. Istvánt Manuel.

III. Béla korában már oly magasan állott szent István koronájának tekintélye, hogy az esztergomi érsek a koronázás megtagadásával Béla trónra léptét megakadályozhatónak hitte, a XII. század végével pedig már oly nagy volt a korona és a koronás király tisztelete, hogy Imre király személyének felkent voltára hivatkozva, lázongó öcscsét, Endrét, híveinek szemeláltára, saját táborában egymaga kereste föl és őt kézen ragadva, elvezette és fogságba ejtette a nélkül, hogy a fegyvertelen király ellen Endre hívei közül csak egy kéz is mert volna fölemelkedni.

Ebből láthatjuk, hogy a míg nyugaton a koronázás továbbra is csak ünnepélyes egyházi cselekmény maradt, sőt lassankint az egyház politikai befolyásának hanyatlásával együtt annak jelentősége is csökkent és merő szertartássá vált; addig Magyarországon az nem csupán egyházi ünnepélyes beiktatásnak tekintetett, a mely ha elmarad is, az uralkodó politikai helyzetén mitsem változtat, hanem valószínű királylyá avatásnak, a királyi hatalommal való tényleges felruházásnak, mely nélkül a király nélkülözi ama tiszteletet, mely őt a nemzet fölé emeli és nélkülözi személye sérthetlenségének erkölcsi biztosítékát, vagyis a nemzet szemében legfeljebb csak tényleges országlóként, de nem valószínű királyként tűnik fel. És ezen felfogás — különösen az örökösödési elv érvényesülése idejében — uralkodó volt alkotmányunkban mindvégig és annak egyik sarkpontját képezi ma is.

Mert a mint a koronázás politikai jelentősége emelkedni kezdett (t. i. a későbbi Árpád-házbeli királyok idejében), szokássá vált, hogy a király a nemzet jogainak sértetlen fenntartására is esküt tegyen a koronázás alkalmával, a mi által a koronázás politikai jelentősége háttérbe szorítá annak egyházi jelentőségét; elannyira, hogy III. Endrétől kezdve szokássá vált még feltételeket is szabni a király elé és csak

azoknak elfogadása után ment végbe a koronázás. Ezen szokás következtében (a mi a királyválasztás elvének és a koronázás királylyá avató erejének összeolvadásából keletkezett) a koronázás egyházi jelentősége csak üres formalitássá törpült annak nagy horderejű politikai és alkotmányjogi jelentősége mellett, mert a koronázásnak elengedhetlen előfeltételévé vált a királyfelavatási oklevél kiadása, a király által az alkotmányra leteendő eskü pedig a koronázási szertartás legfontosabb actusává lett és a koronázással teljesen összeforrt.

Mielőtt azonban a koronázási eskü és felavatási hitlevél fejtegetésébe bocsátkoznám, lássuk, hogy miért tekintett hazánkban a koronázás valóságos királylyá avatásnak, a mire a szent korona tana adja meg a kellő felvilágosítást.

A szent korona tana.

A koronázás államjogi jelentőségének növekedésével szokássá vált, hogy a király valószínű utódját még saját életében megkoronáztatta, hogy annak a trónt eképen biztosítsa. Így II. András is megkoronáztatta Bélát, mint leendő örökösét, de a nemzet a koronázásban már királylyá avatást látott, ennél fogva a megkoronázott örökösöt is királynak tekintette, ki a gondjaira és kormányzatára bízott országrészek felett valóságos királyi hatalmat gyakorolni van hivatva.

Ezen felfogásnak első nyomaira akadunk az aranybullában, melynek 18. cikke így szól: «A nemesek a tőlünk nyert szabadságnál fogva, szabadon mehetnek fiúnkhoz, mint a nagyobbtól a kisebbhez, és ezért azoknak javai ne rontassanak meg».

«Valakit, a ki a mi fiúnk igazságos ítélete által elítéltetett, vagy a kinek ügye előtte elkezdett, míg az általa be nem végeztetik, be nem fogadunk: viszont a mi fiúnk sem.»

Kitűnik továbbá Gergely pápának Bélához 1235-ben intézett leveléből,¹ a melyben Bélát rex juniornak, ifjabb királynak nevezi, a ki az apja által reábizott országrészben királyi jogokat gyakorol.

IV. Béla az osztrák Frigyessel fennálló viszálya által indítatva, hogy a független Magyarország trónját fiának, Istvánnak biztosítsa, őt 1245-ben Székesfehérvárott megkoronáztatta. Ezen koronázással az imperialismusra törekvő Bélának bizonyára nem lehetett célja saját hatalmának gyöngítése és ismétlése azon helyzetnek, melybe ő atyjával került, de az eredmény megint csak az volt, hogy a megkoronázott örökös a kormányára bízott országrész királyi hatalommal bíró kormányzónak tekintette.

Az ifjabb királyság intézménye sok viszálykodásra adott okot apa- és fiú-király között, a mi a királyi tekintély lehanyaglását és a nemzetnek az államhatalom gyakorlására növekedő befolyását eredményezte. Hiszen az aranybulla vívmányait az ifjabb király segítségével valósította meg a nemesség. Az ifjabb királyság intézménye okozta a várföldek eladományozását is, mi által a királyság azon katonai hatalomtól is megfosztotta magát, a melyre eddig támaszkodott és kénytelen volt — különösen a tatárjárás óta — a nemzetre támaszkodni és annak szolgálatát venni igénybe, hogy megfogyott fegyveres erejét pótolhassa.

Ezen idő óta a hűbéri elemek mindinkább tért hódítanak a magyar alkotmányban, de a magyar nemzetnek közjogi felfogását, mely a királyi hatalom virágkorában kiirhatatlan gyökeret vert a nemzet szívében, megváltoztatni többé nem képesek. A nemzet tehát mint egész állott a

¹ «Quocirca Serennitatem tuam — mondja a pápa levele — monemus et hortamur attente, quatenus in ea ac Regni parte, quam ex ordinatione Patris tui habes, alienationes revocare procures.» (Kovachich Vestigia Com. 81. l.)

királylyal szemben, és azon támogatásért, melyben a fegyveres erejében megfoglyatkozott királyságot részesítette, az egész nemzet, vagyis annak minden szabad tagja. igényelt több részt és befolyást az ország kormányzatára és a törvényhozásra.

Ámde ezen közjogi felfogás érvényesülésének útjában állott egyes uraknak elhatalmasodása, a kik a várjóságokkal való megadományozás folytán nagy terjedelmű földbirtokokra tettek szert, mi által hatalmuk is növekedvén, a kisebb birtokú nemességet elnyomni törekedtek. De a kisebb nemesség nem találta meg többé a királyságban azon hatalmat és tekintélyt, mely őt az elnyomatás ellen megvédeni képes volna; új tekintélyt keresett tehát, a melynek ha nem anyagi, hát legalább erkölcsi súlya adja meg neki azon szabadságot, melyet egyes hatalmas urak megrontani törekedtek.

Elhunyt jeles királyaira kegyelettel emlékezett vissza a nemzet zöme, és a multból akarta visszaidézni azoknak tekintélyét, hogy a jelen fejedelmeit azoknak nymbusával övezze körül és adja meg nekik azon erkölcsi súlyt, mely nélkül magukat és szabadságukat nem érezték biztosságban. Kötelezni akarta királyait arra, hogy a nemzet szabadságait megvédelmezze az egyesek elnyomása ellen, és részt akart venni az államhatalom gyakorlásában, hogy azt önnön szabadságának megvédésére fordítsa.

Az elhunyt királyok tekintélyét azon koronában, mint szent ereklyében, látta a jövő számára biztosítva, mely azoknak fejét érintette, a kik iránt örök kegyelettel viseltetett, és a koronázás ténye által hitte azt az utódokra átszármaztatni, de más részről esküt is kívánt a koronásáskor királyaitól arra, hogy azon tekintélyt, melylyel a koronázás által felruháztatnak, a nemzet szabadságainak fentartására fogják fordítani.

Ez által a királyi hatalom korlátai is természetszerű-

leg szaporodtak és a nemzet szabad tagjainak befolyása — különösen az arany-bulla óta — úgy a kormányzatra, mint a törvényhozásra szükségkép növekedett.

Ily körülmények között — miután a korona tekintélye szerezte meg a nemzet zöme előtt a király számára a tekintélyt és a nemesség támogatását — szent István koronája vált az államhatalom személyesítőjévé, és mindazok, kik azon hatalom gyakorlásában részesek voltak, a szent István koronáját a maguk összeségének tulajdonául, önmagukat pedig annak tagjaiul kezdték tekinteni.

A mily mértékben növekedett a nemzetnek az államhatalom gyakorlásában való részesedése, oly mértékben növekedett a közszellem és emelkedett az államhatalmat személyesítő korona iránti kegyelet. Egyik szülte a másikat és ezen kegyelet a korona iránt az Árpád-korszak végén oly magas fokra hágott, hogy a koronát olybá tekintették, mintha abban volna a királyság ereje.

Szent István koronája az Anjouk korától kezdve nem többé a király, hanem az ország *szent* koronájának (sacra Regni Corona) neveztetik, a mi azt fejezi ki, hogy a királyság hatalma a nemzet akaratából származik, mert az ország szent koronája adja meg a királynak az uralkodás jogát, a királyi tekintélyt és hatalmat.¹

Viszont azért, hogy az Anjou-királyok alatt a felbomlott várszervezet helyett a banderialis hadi rendszer lépett életbe, mely a nagyobb földbirtoktól nagyobb hadi tevékenységet követelt és a jobbágy kezébe is fegyvert adott a nemzet is szorosabb függésbe jutott a királyságtól, mint volt az Árpád-házbeli királyok alatt; mert míg akkor csak személyes hadi szolgálatra volt a nemesség kötelezve és erre is csak a haza védelme végett, addig az Anjouk idejétől

¹ Werb. II. K. II. 9. cz. 2. §.

kezdve a földesurak kötelezve voltak birtokaik jobbágytelkeihez mérten harczosokat is állítani.

A királyság és a nemzet hűbéri formák mellett, de egy közjogi egészben egyesült és ezen egyesülés a koronázáskor nyert külső kifejezést, midőn a korona, a királyi hatalom jelképe, a nemzet beleegyezésével és kölcsönös eskü mellett tétetik a király fejére. Helyesen mondja Hajnik: «A szent korona idővel a király és a nemzet között megosztott közhatalomnak, vagyis az alkotmányos közhatalomnak vált jelképévé, és minden nevezetesebb közjogi viszony alakulására befolyást vevő közjogi fogalommal lett».¹

Kétségtelen, hogy már az Árpádok korának második felében kezdett kifejlődni azon államjogi elmélet, mely a «szent korona tana» név alatt ismeretes és melyhez hasonló egy népnél sem találunk, midőn a királyság hatalmának hanyatlásával annak egykori tekintélye a szent koronára szállott: teljes kifejlődését és önálló közjogi elméletté alakulásának befejezését azonban csak az Anjou-királyok alatt nyerte.

Az Anjouk korától kezdve ugyanis a magyar nemzet és királya között megosztott állami hatalomnak, melynek jelképe a szent István koronája vala, jelölésére ezen időtől kezdve az arany-bullában szereplő «királyi korona» (corona regia) kifejezés helyett, a «szent korona» kifejezés kezd használtatni, maga a korona az *ország szent koronájának* nevezetik; az ország területe, mely ezen korona hatalmának alá volt vetve, a szent korona területének mondatik; a király, mint a hatalom kezelője, a szent korona birtokosának tekintetik,² a királyi jövedelmek és javak a szent korona jövedelmeinek (peculium, hona sacrae Regni Coronae) nevezetnek.

Miután pedig a király az ő hatalmát a szent korona jogánál fogva gyakorolta, a birtok és nemesség adományozás

¹ Hajnik: Egyet. Európai jogtört. 207. l.

² Werbőczy H. K. I. 3. cz. 6. §.

joga is a szent korona jogának tekintetik,¹ ennél fogva minden szabad birtok is csak a szent koronától származhat, a szent korona minden birtokjog gyökere (*radix omnium possessionum*).

De azon időben a szabad földbirtok lévén a köztevékenység alapja, csakis az volt részes a szent korona hatalmának gyakorlásában, csakis az nem volt más hatalmának, egyedül a szent koronáénak alávetve, illetőleg csakis az volt a szent korona közvetlen hatalmának alávetve, a ki ily szabad földbirtokot bírt, a miért a szent korona tagjának (*membrum s. Regni Coronae*)² neveztetett.

A szent korona viselői és tagjai együtt képezték a szent korona testét (*totum corpus s. Regni Coronae*), vagyis a közhatalom teljét; ennél fogva csakis ott fejthette ki a szent korona működését, a hol annak egész teste jelen volt, t. i. csakis az országgyűlésen juthatott érvényre az állami souverain akarat, ott jöhetett létre a formai értelemben vett törvény.³

«Szóval — mondja Hajnik — a szent korona mindinkább azon kapocs, mely a magyar társadalom hűbériekké fejlődő alkatelemeit közjogilag összefűzi és a mely a XIV. századtól innen hosszú időn át a magyar államfogalomnak tekinthető.»

Sőt még ma is használtatik a szent korona a magyar államfogalom jelölésére és az ma is a nemzet és király között megosztott alkotmányos közhatalom symboluma, csak hogy ma a szent koronának, mint a magyar állam fogalma személyesítőjének tagjaiul és közvetlen alattvalóiul — miután a földbirtok elvesztette közjogi jelentőségét — az összes állampolgárok tekintendők; ennél fogva a szent korona nem minden birtokjog, hanem minden állampolgári jogok forrása.

¹ Werbőczy H. K. I. 3. cz. 6. §.; II. 3. cz. 2. §.

² Ugyanott I. 4. cz. 1. §.

³ Ugyanott II. 3. cz. 3. §. — Hajnik: Európai jogtört.

A fentebb előadott tannak kifejlődésével a szent korona fogalma önálló fogalommá vált ugyan azon koronától, melytől elnevezését vette, és a szent István koronája csak jelképe volt azután azon jogi fogalomnak; mindazonáltal azon kegyelet, melylyel a nemzet a szent ereklye iránt viseltetett, oly kiirt-hatatlan volt a nemzetből, hogy noha voltak arra kísérletek, hogy a fennebb kifejtett fogalom ne csupán a diademához fűződjen, hanem attól függetlenítették, azok mindannyiszor megtörték a mondhatnánk babonás ragaszkodáson, melylyel a magyar szent István diademája iránt viseltetett — a mint ezt Róbert Károlynak és I. Ulászlónak esetei is bizonyítják — és a nemzet sohasem volt képes a szent korona jogi fogalmát szent István diademájától elválasztani.

Dr. Ferdinandy Géza.

PSYCHOLOGIAI TANULMÁNYOK.

— Első közlemény. —

A realis és idealis eszméletről.

E folyóirat mult évi deczemberi számában *«Az ébrenlétről»* írt cikkemben arra az eredményre jutottam, hogy az ébrenlét tulajdonképen nem egyéb mint a realis és idealis eszméleti áramok rhythmikus váltakozása; most még csak hozzá kell tennem, hogy a kétféle áram tulajdonképen a jelennek s a multnak képviselője. Midőn ugyanis egészen a jelenben élünk, vagyis midőn a pillanat érdeke köti le figyelmünket, akkor a realis áram uralkodik lelkünk fölött; midőn azonban a mult emléke tolul fel lelkünkben, úgy hogy a jelent legalább pillanatra feledjük, akkor már az idealis áram befolyása alá kerültünk. A realis és idealis áramok váltakozását tehát úgy is kifejezhetem, hogy az actualis jelenbe folyton betolakodnak multunk emlékképei. A mit a költők váltig hangoztatnak, az szószerinti igazság: hogy t. i. a mult nem múlt el valóban, hanem mindenütt velünk van és árnyékként követi lépteinket.

A jelennek minden mozzanata egy árnyékot ébreszt föl a multnak hantjai alól, egy kísértetet támaszt föl emlékezetünk sülyesztőjéből; és ne higgye senki, hogy e kísérteteknek nincs valódiságuk, hogy nem élnek s hogy nem gyakorolnak hatalmat fölöttünk. A ki úgy él itt a jelenben

oly lelketlenül, mintha semmibe vehetné őket, a multnak visszajáró lelkeit, azzal fogják majdan legjobban éreztetni kegyetlen erejüket. A ki őket megveti, azon megboszulják magukat; megbontják ítéletét, hogy ne tudjon különbséget tenni valóság és árnyék között; elhatalmasodnak körülötte. benépesítik láthatárát, elfödik előle a jelen örömét, el a jövő hívogató reményét, eltakarják előle magát a tündöklő napot, hogy botorúl az éjjelt tekintse nappalnak és az éjnek ijesztő árnyait tekintse egyedül élő valóságnak. Avagy nem ilyenné válik, a kit lelkiismerete rémei gyötrenek! De a ki elismeri amaz árnyaknak hatalmát is, ki nem akadályozza ébredésüket, nem tiltja föltámadásukat, a ki szívesen társalog velük, sőt olykor maga is hívogatja őket, maga költögeti, hogy ébredjenek rejtekeikből: azt megszeretik és tündérékként körüllejtik, hogy vigasztalják a mellőztetésben, emeljék az elnyomottságban, megszépítsék komor élete magányát, és megdicsőítsék halálában . . . . .

Az emberek közönnyel haladnak el saját lelki életük csodái mellett. Azt szinte észre sem veszik, hogy minden pillanat egy realis benyomásnak enyészete, és minden újabb pillanat egy ideális képnek föltámadása. Csak a bölcselő állapodik meg benső életünk szellemjátéka előtt: csak ő kérdi az enyésző benyomástól, hogy hova lett, s a föltámadó emléktől, hogy honnan került elé? Csak ő látja a lelki élet mystikus körfolyamát, mely a realis benyomást feledésbe süllyeszti, majd meg onnan mint ideális képet új életre támasztja, hogy ismét elsüllyeszze a lélek hozzáférhetlen rejtekeibe. Locke egyenesen azt tanította, hogy nem lehetnek gondolataink, a melyekről tudomásunk nem volna. Látszólag mily igaz, és valójában mégis mily hamis tan! A multnak képei és gondolatai élnek bennem, a nélkül, hogy velük legkevésbé is gondolnék. Ha akarom fölidézem őket tulsó létükből, de elég gyakran rám törnek egészen hivatlanul is.

Csak a bölcselelő kérdi: mi lesz a gondolatból, mely feledésbe merült? Megszűnt-e gondolatnak lenni? Ha igen, hogyan támadhat fel újra mint gondolat? Nem azt kell-e hinnünk, hogy megmaradt gondolatnak bár nem állott rendelkezésünkre. Nem-e olyan a látszat, mintha az elfeledt gondolat egy másvalakinek tudatába ment volna át, a melyből mint emlék újból a mi tudatunkba kerül vissza. Nem beszélhetünk-e képletesen egy innenső és egy tulsó eszméletről? Az egymást kergető realis benyomások mintegy a tulsó eszméletbe rohannak át, onnan ismét egymást kergetve, mint emlékek támadnak föl innenső eszméletünkben. Ha e kép másra nem volna jó, legalább élénken festi élénk lelkünk mystikus körfolyamat.

2. A napról, mely ma este leáldozik, mindenki tudja, hogy ugyanaz a nap, mely holnap reggel és minden következő reggelen keleten fölkel; de azt senki sem kérdi, vajjon a mostan érzett benyomás ugyanaz-e, mely holnap vagy akár évek mulva mint emlék térend vissza eszméletünkbe. Ha például visszanyúlok gyermekkorom emlékei közé, valóban maguk azok a hajdani benyomások-e, melyek most bennem új életre kelnek? Szinte hihetetlennek látszik, hogy egy benyomás éveken sőt évtizedeken keresztül szunnyadt légyen tulsó énemben, és hogy a maga azonosságában támadna föl innenső eszméletemben. És mégis csakis ez tehető föl. Senki nem kételkedhetik abban, hogy az emlék egyenes maradéka élményeinknek. A nagy kérdés éppen az, hogy a realis és idealis áram mily kapcsolatban van egymással? Miben egyeznek és miben különböznek? Mit vesz az emlék az eredeti benyomáshoz mérve, és esetleg mit nyer vele szemben? Hogyan befolyásolják emlékeink realis élményeinket; viszont élményeink milynemű emlékeket idéznek föl tulsó eszméletünkből? A realis áram milynemű befolyást gyakorol az idealis áramra; viszont ez miként irányítja a

realis életet? És egyáltalán tudunk-e szigorú különbséget tenni a realis és idealis áram között? Nem olvad-e össze a kettő tudatunk félhomályában? Nem tesznek-e álmaink bizonytalanná minden valóságot? És vajjon mi bizonyítja, hogy a valóság igazán az, és hogy az álom csak álom? Nem minden álom-e a földön, avagy nem valóságok-e álmaink is? Ime így torlódnak össze két ellentétes világnézetnek, a realizmusnak és idealizmusnak problémái oly csekélynek látszó kérdésnél, minő az emlék s az eredeti benyomás viszonya. Ime, az egyszerű lélektani kérdés elvezet ahhoz a végső nagy problémához, melyet főnséges szellemű lyrikusunk, Vajda János oly szépen fejezett ki a «Jelenetek»-ben:

Mi itt a valóság, hol itten az álom?
Vagy innen-e, avagy túl-é a határon?

3. Vissza kell térnünk vizsgálódásunk kinduló pontjához és újból számot adni magunknak arról: mi tette szükségessé, hogy realitás és idealitás közt különbséget tegyünk. Nemde egy alapvető önmegfigyelésből indultunk ki, egy lelki tényből, melyet senki el nem tagadhat: abból ugyanis, hogy az ébrenléten belül vannak sajátos, rejtélyes, elmerült állapotaink. Nos hát, *a mily biztonsággal tudjuk megkülönböztetni elvont állapotunkat a tulajdonképeni éberségtől, oly biztonsággal vonhatunk határt a realitás és idealitás között.* Ha a philosophia így számot adott volna magának arról, hogy a realizmus és idealizmus harcában első sorban arról az egyszerű lélektani kérdéstről van szó, hogy mily biztonsággal tudjuk elmerültségünket az éberségtől megkülönböztetni: akkor nem támadt volna oly sok hiábavaló, a kérdés velejét nem érintő perpatvar a különböző pártokhoz tartozó gondolkozók között.

A mily kevéssé fér kétség ahhoz, hogy fehér és fekete között különbséget kell tennünk, oly kevéssé szabad kétségbe

vonnunk a fundamentalis lélektani tényt, hogy ébrenlétünkön belül realis és idealis áramok váltakoznak. Ámde egy bizonyos határon túl a kétféle eszméleti áramot nem tudjuk többé kellően elkülöníteni. Minden lélektani elemzés belső életünknek időrendi tagolására tör; de ez időrendi tagolásnak meg vannak a maga áthághatlan korlátai. Valamint az anyag osztásának műszereinek durvasága szab határt, azonképen *a lélektani önmegfigyelés és elemzés azon szenved hajótörést, hogy az időt nem vagyunk képesek bizonyos határon túl fölprózní, és így a lelki eseményeket bizonyos szűk időtartamokon belül többé nem is elemezhetjük. A másodpercz tört részein belül nem vagyunk többé képesek a realis és idealis áramot egymástól elválasztani.*

Ha például egy dallamra figyelünk, akkor bár minden következő accord az előbbit a realis áramból kiszorítja, mégis úgy érezzük, hogy az egész dallamot mint valamely realis egységet fogtuk volna föl. Vagy pl. midőn egy szó utolsó hangja csendül meg, akkor annak első hangjai tulajdonképen már elhangzottak, mégis úgy érezzük, mintha az egész szó mint egy összefüggő realis benyomás volna jelen lelkünkben. A physiologusok azt tanítják, hogy a realis benyomásnak, mint ilyennek, bizonyos tartama van, azaz a mostan támadó benyomás mint realis izgalom rezg egy bizonyos rövid ideig lelkünkben; ámde ki szabja meg a határt, hogy a realis benyomás hol veszi el realitását és hol veszi föl az emlékkép jellegét. Ha pl. egy fényes tárgy nézésébe voltunk elmerülve és szemünket hirtelen becsukjuk, akkor még rövid ideig a physiologusok által úgynevezett positiv utókép marad meg szemünkben. Már most kérdem, vajjon az ilyen utóképek a realis és idealis áramhoz sorolandók-e? Lesz, a ki azt mondja, hogy az utókép még mindig maga a realis látomány; lesz azonban olyan, ki azt emlékképnek, csakhogy nagyon friss emlékképnek akarja tekinteni. Különben a legközségesebb

látásban is kimutathatjuk a realitás és idealitás kétes voltát. Ha pl. egy tájképen körüljártatom szememet, akkor azon részek, melyektől elfordulok, már csak mint emlékképek maradnak eszméletemben, és így az összbenyomás, melyet magamnak a tájról alkotok, bár egészen realis benyomásnak tetszhetik, mindazonáltal túlnyomó részében az idealis áramhoz tartozónak tekintendő.

4. A realis és idealis áramok egybeolvadásán alapul az, a mit a tárgy *megismerésének*, vagyis önmagával való *azonosításának* nevezünk. Hogy ezt belássuk, kérdezzük mindenekelőtt, mi történik lelkünkben, midőn valamely tárgyat hosszasan szemlélünk? Először is támad bennünk egy realis áram, mely rövid ideig föntartja magát, de csakhamar tulsó eszméletünkbe merül el, a honnan mint emlék, vagyis idealis áram tér vissza innenső eszméletünkbe. Ezt az idealis áramot azonban nem vesszük észre, mert rögtön összeolvad azzal a realis árammal, mely azáltal támad eszméletünkben, hogy figyelmünket újból jobban az előttünk levő tárgyra irányítjuk. Ez a realis áram ismét elmerül és ismét mint idealis áram támad föl, hogy ismét összeolvadjon egy újabb realis árammal. Így kering a mystikus lelki körfolyam bennünk, mialatt valamely tárgyat hosszasan szemlélünk.

De most azt kérdehetné valaki: honnan van tudomásom azon idealis áramokról, melyekről itt szólok, holott magam is elismerem, hogy azok észrevétlenül jelentkeznek és olvadnak össze a realis árammal. Erre válaszom a következő. Figyelje meg magát mindenki szigorúan, mialatt valamely tárgyat hosszasan szemlél. Nem kell-e constataálnia, hogy a szemlélet folyamán a tárgyra irányuló figyelme korántsem egyforma, hanem inkább pillanatról pillanatra változó. Sőt a ki egy kissé megfigyelte saját figyelmét, észrevehette, hogy általában minden figyelem rhythmikusan gyengül és erősödik, úgy hogy valóságos lélekzetszerű tempója van. De hiszen

egyébként is tudjuk, hogy a lélekezés és a figyelem mily szoros kapcsolatban vannak egymással; nevezetesen, hogy a merev figyelem alatt léleketünk eláll, és hogy újból nagyot lélekezünk, mihelyest figyelmünk feszültsége megszűnik. A figyelem rhythmikus működése onnan ered, hogy lelkünkben a realis és idealis áramok rhythmikusan váltakoznak; és ha kellene még bizonyosság a szellemi meghasonlás tényére, vagyis a realis és idealis áramok váltakozására: íme a figyelem rhythmusa nyujtaná a legcsattanósabbat. A figyelem feszülése ugyanis a realis áramot jelzi: a figyelem lankadása pedig az idealis áram föllépésének következménye. Ez a feszülés és lankadás azonban olyan gyors ütemben történik, vagyis a realis és idealis áramok rhythmusa oly nesztelen, hogy a tüneményt a lélekbuvárok eddig észre sem vették: holott az épp oly jelentős a szellemi életre, mint a lélekezés az organikus életre nézve. Minélfogva egyenesen *szellemi lélekezésnek* is fogom nevezni.

A szellemi lélekezés tana új fényt fog deríteni lelki életünk történetére. Menjünk mindjárt vissza a csecsemőkorig és figyeljük meg a néhány napos gyermek ébrenlétét. Mint a hogy az alélt embernek alig érezhető az érverése, úgy a csecsemőnek jóformán nincs meg a szellemi pulsusa. Ezzel szoros kapcsolatban van az, hogy figyelmének nincs még rhythmusa, vagyis nem constatálhatjuk még nála a figyelemnek ütenyszerű feszülését és ernyedését. A figyelem rhythmusának hiánya a szemek kifejezéstelen voltán ismerhető fel. Itt ugyanis melleleg meg kell jegyezni, hogy a szemeknek okos föl-fölvillanása szoros kapcsolatban van a figyelem rhythmusával, vagyis a realis és idealis áramok váltakozásával. A szem egyenesen a szellemi lélekezés tükre és a mit a szem kifejezésének nevezünk, az nem egyéb, mint hirdetője a realis és idealis áramok váltakozásában fennálló egyéni rendszernek. Igaz, hogy a szem kifejezésének magyarázatára

nincsenek tudatos szabályaink: de azért nem kevésbé tény az, hogy különbséget tudunk tenni szűrős és ábrándos szemek között, a mi pedig a realis illetve idealis áramok túlsúlyán alapul az illető egyéniség lelki életében.

Visszatérve a csecsemő szellemi lélekzéséhez, azt bár fölöttébb gyengének, de még sem teljesen hiányzónak fogjuk tekinteni. A mystikus lelki körfolyam a csecsemőben is működik. A most támadó realis áram elmerül tulsó eszméletébe és menten mint idealis áram kél új életre, hogy egy újabb realis árammal erősödve, ismét a tulsó eszméletbe süllyedjen vissza. De mert maga a realis áram is fölöttébb gyöngé, alig különbözik még az idealis áramtól, és így a kettő oly módon mosódik össze, hogy szellemi lélekzésről még alig beszélhetünk. Sok-sok ezerszer kell a mystikus lelki folyamnak körútját végeznie, míg a gyermek szemeiben valamelyes szellemi pulsus fog fölcillanni. A visszatérő idealis áram egyre erősíti a realis áramot, viszont az erősödő realis áram mint erősebb idealis áram fog ismét megjelenni. Így tart ez hónapokon keresztül, míg a gyermek egyes személyekről, anyjáról, dajkájáról határozott emlékképet alkot magának. Négy-öt hónapos korában a gyermek emlékezőtehetségének már világos jeleit adja. Ha a tárgyat, melylyel játszik még oly ügyességgel elkapjuk és mással pótoljuk, mely kevésbé van inyére, akkor sivalkodni kezd, jeleül annak, hogy az eltüntetett játékszer nem vezett ki rögtön emlékezetéből. Egynehány hónap elég volt arra, hogy a gyermek lelkében az idealis áram észrevehetően elváljék a realis áramtól, és hogy ennél fogva határozott szellemi lélekzést érezzünk ki a gyermek egész viseletéből.

A gyermek lelkére nézve jellemző, hogy nála a realis és az idealis áram még nem váltak el élesen. Képletesen kifejezve azt mondanám, hogy a gyermeklélek még redőtlen, mert a realitást még nem különíti el kellően az idealitástól.

A két áram még nagyon egybe foly a gyermek lelkében, és ezen alapul az a szeretetreméltó hiszékenységre, melyet mindenki ösmer, a ki valaha gyermeknek mesét mondott. De a két áram egybe olvadását sohasem észlelhetjük oly szépen, mint midőn a gyermeket játékaik közt figyeljük meg. A játékszerek realis képeit csodálatosan ártatlan módon egybeolvasztja saját lelkének phantasmaival, a nélkül, hogy valóság és költészet közt komoly különbséget találna. Néha a játszó gyermek képzelete egészen neki lendül, úgy hogy szinte elszakad a játékszertől, és ilyenkor játéka félig-meddig már az elábrándozás jellegét ölti. Valóban a játszadozó gyermek gyönyörű látványt nyújt a szemlélőnek. Élvezet nézni, hogy a gyermekded lélek félig még rabja a jelennek, de félig már megpróbálja a szabad tovaszárnyalást. Mintha csüngne a tárgyakon és mintha mégis el-elmerengene: képzelete neki lendül, majd esetenül visszahull a valósághoz. Olyan egészen, mint a repülni tanuló madár.

Egyéniségünk kifejlődésével a realis és idealis áramokat mindjobban megkülönböztetjük egymástól, vagyis mind szigorúbb határt vonunk valóság és képzelet, realitas és idealitas között. De bármennyit tanulunk ez irányban: soha eleget nem tanulhatunk. Jelen értekezésem célja a két áram distinctiójában addig a pontig előre hatolni, a hol már az önmegfigyelés végkép fölmondja a szolgálatot. Ehhez a határhoz elérve először is fölfedeztük a szellemi lélekzést kapcsolatban a figyelem rhythmusával; másodszer pedig észre fogjuk venni, hogy az emberi szellem oekonomiájában mily rendkívüli jelentősége van annak, hogy ezen rövid időközökben már nem tudjuk a realis áramot az idealistól elkülöníteni.

5. Ezen alapul ugyanis, hogy az ismert személyeket vagy tárgyakat önmagukkal azonosítani tudjuk. Mi történik pl. lelkünkben, midőn egy barátunkat az utcán fölismerjük. Azon pillanatban, midőn őt észreveszszük, hirtelen egy emlék-

kép támadt lelkünkben, csakhogy ennek támadását észre sem vesszük, mert az menten összeolvad a realis benyomással, melyet az adott pillanatban barátunkról nyerünk. A megismerés ép azon alapul, hogy az idealis áram támadása és a realitással való egybe olvadása föl sem ötlük. Csak így magyarázható, hogy mért nem kerül az ismert tárgyak újból való fölismerése semmi fáradságba, vagyis hogy mért történik a megismerés *önmagától*.

Minden már észlelt személy vagy tárgy első sorban a saját emlékképét idézi föl lelkünkben: az emlékezésnek emez alaptörvényét, az *önfelidézés törvényének* nevezem. Ezen az önfelidézésen alapul, hogy a dolgokat láthatjuk a nélkül, hogy gondosabb figyelemre méltatnók. A ki valamely helyiségben nagyon otthonos, az ott a sötétben oly tárgyakat és körrajzokat fog látni, minőket a sötétben idegen szem észre nem vehet. E körrajzokat az illető nem is annyira valóságban, mint inkább csak képzeletben vagyis emlékezetben látja. A kit évek során át ugyanazon az utcán visz el útja, annak ott már alig lesznek élénk realis látományai; némi nagyítással mondhatjuk róla, hogy már csak a saját emlékképeit látja. Minél többet élünk, láttunk, tapasztaltunk és gondolkoztunk, annál jobban elhatalmasodnak emlékképeink a realis benyomások fölött. Ezen alapul az életfáradtság, a nyugalom- és halálvágy.

A realis és idealis áramok egybeolvadása sohasem lehet tökéletes, már azon oknál fogva sem, mert a dolgok az idő folyamán megváltoznak. Ha pl. valamely régi ismerősünkkel évek hosszú sora után találkozunk, akkor megfigyelhetjük magunkban az emlékkép és a realis benyomás összeütkezését. A mi ekkor lelkünkben történik, az valóságos harc a realis és idealis áram között. Két birkózó felet egyáltalán igen nehéz jól megfigyelni, de legnehezebb a megfigyelés akkor, mikor a birkózás színhelye a saját lelkünk; mikor

kisértetek harcolnak az élő valóság ellen. A mi a föntebbi esetben emlékezetünkben marad, csak annyi, hogy kissé haboztunk, vajjon a megpillantott személyben régi ismerősünket vagy idegen embert lássunk-e. E habozás abban leli magyarázatát, hogy az emlékkép pillanatra és részben összeolvad a realis benyomással, pillanatra és részben azonban ellenszegül az egybeolvadásnak. És most már érteni fogjuk azt is, hogy miért nehéz két hasonló jelenés közt a különbségeket szigorúan megállapítani. Ilyenkor ugyanis lelkünket két áram csataterévé kell tennünk, és meg kell engednünk, hogy két kép egymással újból és újból elkeseredett harcot vívjon. A mennyiben az egyik kép a másikat magába olvasztja, annyiban hasonlóknak ismerjük fel őket, a mennyiben mind a két kép megtartja önállóságát, annyiban tudunk köztük határozott különbséget tenni. Minél kitartóbbak vagyunk, vagyis minél inkább megengedjük, hogy a két kép a végső-kig harcoljon egymással, annál jobban fölismerjük egyezsükét és eltérésüket. A legtöbb agyvelő azonban oly gyorsan kimerül az áramok eme tusájában, hogy csakhamar lemond a szigorúbb megkülönböztetésről.

Ime tehát az azonosítás és megkülönböztetés műveleteit a szellemi lélekzés elméletéből, vagyis a realis és idealis áramoknak ütenyszerű váltakozásából magyarázom. A tannak további következményeivel a dolgozatok egész sorozatában kell foglalkoznom. Legelsőbben a magasabb idealis áramok kérdésével.

Magasabb idealis áramok.

Láttuk, hogy minden lelki folyamatban egy sajátos rhythmust találhatunk, mely a realis áramok váltakozásából származik. Valamint a verssor természetét nem értjük meg, ha nem tudjuk, hogy benne hosszú vagy rövid, vagy pedig súlyos és könnyű szótagok váltakoznak: azonképen lelki tör-

ténetünkről sem alkothatunk magunknak semminemű világos fogalmat, ha nem vesszük észre, hogy egy sajátos szellemi rhythmus uralkodik benne, mely a realis és idealis mozzanatok ingajátéka által keletkezik. Bármilyen is történjék lelkünkben az élet különböző helyzeteiben, mindenik lelki történetét egy zenei szerzeményhez hasonlíthatjuk, melyet mindaddig meg nem értünk, a míg azt a legegyszerűbb zenei elemet föl nem mutatjuk, a melynek combinatióiból az egész zenemű fölépül. Nos hát — hogy képletesen beszéljek — a lelki életnek eme legegyszerűbb zenei elemét a realis és idealis áramok váltakozásában sikerült megtalálunk.

Ezzel egy újabb föladat előtt állok: a mennyiben a lelki áramok tanával szellemi életünk legfőbb jellemvonását kell megfejtennem: azt ugyanis, hogyan áll elé öntudatunkban egy sajátos fokozati különbség, melynél fogva tudatunknak úgy szólván magasabb és mélyebb octávairól beszélhetünk. Mert ha van lelki megfigyelés, melyet mindnyájan életünk folyamán megtehetünk, az kétségtelenül az, hogy tudatosságunkat egyre gyarapodni érezzük, minél fogva idővel önmagunkra alátékinthetünk. És bárha vannak pillanataink, midőn úgy érezzük, hogy öndatunknak immáron legmagasabb csúcsára hágtunk, egy bizonyos idő letelte után ámulva vesszük észre, hogy előző álláspontunk mennyire érthetlenné vált előttünk. Meg kell magyaráznom, hogy miért érezzük magunkat mintegy szellemi hegymászóknak, a kik azonban sohasem tudják igazán, hogy az öntudatnak mily magaslatára emelkedtek, mert nem tudják megállapítani az öntudatnak sem legmélyebb, sem legmagasabb octáváját. Meg kell fejtenem, hogyan nyílnak meg előttünk minden szellemi lépéssel új láthatárok és zárul be mögöttünk a régi megszokott látkör, minél fogva minden lépéssel egy világot nyerni s egyszersmind egy világot veszteni látszunk. Szóval szellemi panorámánknak csodálatos változásait akarnám

megvilágítani, vagy más képlettel szólva egy lelki távlattan-
nak alap gondolatát keresem.

Ehhez a távlattanhoz az alapot már megvettem, midőn
a realis és idealis áramok közti különbséget tettem a lélek-
tan alapjává. Most csak meg kell mutatnom, hogy az idealis
áramok között különböző rangfokozati különbségeket tehe-
tünk, melynél fogva első-, másod-, harmad- és egyáltalán
negyedrendű idealis áramokról beszélhetünk. Ezt egy példá-
val kell megvilágítanom. Ha valakinek beszédére figyelünk,
akkor lelkünkben — mint már említve volt — realis és
idealis áramok váltakoznak. Tegyük fel azonban, hogy a
kinek szavaira figyelünk, az nincs jelen: tegyük fel, hogy
multunk emlékeibe merültünk el, és hogy képzeletünk előtt
áll valamely kedves alak, a kinek szava csengését halljuk,
mintha itt volna valóban közelünkben. A való környezetet
ekkor kiszorította lelkünkben egy képzelt (idealis) környezet.
Nem itt a szobában ülünk, nem ennél az asztalnál; máshol
vagyunk, talán egy sokáig feledett kis faluban, ott is valami
ócska kis háznak az udvarán látjuk magunkat, és látjuk
őt, a kivel beszélünk. Az egész való világ elsülyedt körülöt-
tünk, és abban a pillanatban egyedül az bir valósággal
előttünk, a mi nincs többé, egy emlékkép a multból, egy
jelenet, egy párbeszéd, mely bár oly messzire esik már tőlünk,
mégis csodálatosan mint élő jelen áll lelki szemeink előtt.
A mi ekkor bennünk történik, azt ridegen úgy fejezhetem
ki, hogy egy idealis áram elhatalmasodván lelkünk fölött, a
realis áram helyét foglalta el, és maga mint realis áram
akar szerepelni.

Ezzel azonban még nem mondtam meg mindent. A
közönséges ébrenlét folyamán realis és idealis áramok vál-
takoznak egymással: egészen hasonló történik, midőn emlé-
keinkbe elmerültünk; csak hogy ekkor két idealis áram, egy
alsóbb és egy magasabb rendű kering lelkünkben. A különb-

ség csak az, hogy míg általában a való környezethez fűződnek gondolataink, addig az elmerültségben egy képzelt környezet válik valódi környezetté, vagyis e képzelt környezethez kapcsolódik eszmélkedésünk. A mi más szavakkal annyit tesz, hogy ideális áramhoz fűzünk magasabb rendű ideális áramot. Beszélhetünk tehát a lélek másodrendű meghasonlásáról is. Az elsőrendű meghasonlás ugyanis akkor áll elé, midőn egy valódi és egy képzelt világ közt csapong ide-oda szellemünk; holott másodrendűvé lesz a meghasonlás, ha e csapongás egy közelebbi, és mintegy valónak vett, képzelt világ és egy távolabbi, mintegy magasabb képzelt világ közt történik. Mert az bizonyos, hogy mialatt eszmélkedünk, mindig két különböző világot mérünk egymáshoz, vagy küldünk harcba egymással. Az eszmélkedés tehát meghasonlást rejt magában. és e meghasonlás a szerint lesz első- vagy másodrendű, a mint a valóságot mérjük képzeletünkhöz, avagy képzetvilágokat mérünk egymáshoz.

Ha egy másodrendű meghasonlás emlékét idézzük föl lelkünkben, akkor a harmadrendű meghasonlás stadiumába jutottunk, és így emelkedhetünk tovább a negyed-, ötöd-, stb. rendű meghasonlás világába. Bármilyen rendű legyen az az ideális áram, melybe jutottunk, mi sem áll annak útjában, hogy egy újab fölemelkedéssel egy magasabb rendű áramba kerüljünk. A szellemi elmélyedésnek (vagy ha úgy tetszik: föllendülésnek) ily módon végtelen perspektívája nyílik meg előttünk; az emberi elme úgy tűnik föl, mint egy tenger, melynek fenekére eljutni a lélekbuvár hasztalan fáradoz. A philosoph pedig oly színben áll előttünk, mint a ki végtelen meghasonlásra tör, vagyis végtelen magaslatból kívánna a világot szemlélni.

Immár világosan áll előttünk, hogy valami fölött eszmélkedni vagy gondolkodni annyit tesz, mint ahhoz a valamihez egy ideális áramot kapcsolni. Ezen eszmélkedésünk

fölött újból eszmélkedhetünk, vagyis hozzá újabb idealis áramot fűzhetünk; és így tovább haladva mind magasabb rendű eszméket alkothatunk. A mondottakat úgy is kifejezhetem, hogy valamely áramot mindig csak egy magasabb áram által foghatunk föl, a miből önkényt következik, hogy a dolgokat önmagukban véve soha meg nem ismerhetjük. Egyszersmind megértjük azt, hogy minden ismeretünk miért relativ jellegű. Az *a* áramot csak a *b*-hez, ezt ismét csak a *c*-hez, ezt megint csak *d*-hez való viszonyítás által érthetjük meg és így tovább ad infinitum a magasabb rendű meghasonlásoknak végtelen sorozatán keresztül. Valamely dolgot önmagában megérteni annyit jelentene, mint azt megérteni úgy, hogy hozzá semminemű idealis áramot ne csatoljunk; vagyis más szavakkal: megérteni, a nélkül, hogy fölötte gondolkoznánk, a mi pedig lehetetlenség.

A magasabb rendű idealis áramokon alapul az emberi szellemnek minden fensőbbsege, alapul a költészet, tudomány és magának a philosophiának lehetősége. Itt azonban csak arra akarok figyelmeztetni, hogy mily rendkívüli szerepet játszanak ez áramok az életben mindenütt, hol két egyéniség egymással viszonyba jut. Az a mérhetetlen sok illúzió, melyet az emberek egymás iránt táplálnak, s melyet a lélek-buvárok nem győznek eléggé tanulmányozni, a költők s regényírók nem győznek megénekelni és leírni, az intrikusok és politikusok nem győznek a saját előnyükre kiaknázni; mind az az óriási, beláthatatlan labirintikus szövevénye az emberi érzelmeknek, mely az emberi társadalmat mint valami bűverejű kötőszert forrasztja össze: jórészt nem egyéb, mint az idealis áramok csodálatos játéka ember és ember között, a léleknek reflexe a lélekben, mely egyre magasabb és magasabb idealis áramokat ébreszt.

Mert ha két személy, mondjuk X és Y áll egymással szemben, és X-nek van egy α gondolata, akkor Y magának

erről az *a* gondolatról egy *b* fogalmat alkothat, viszont *X* erről a *b* fogalomról egy *c* fogalmat, *Y* pedig erről a *c*-ről egy *d* fogalmat alkothat magának és így tovább, a míg csak elméjük ebben a kölcsönös vizsgálódásban ki nem fárad. Ezzel az általános formulával jellemezhetjük két egyén viszonyát, midőn azok egymás lelkét kölcsönösen kémlelik. Az egyik kémleli, hogy a másik milyenemű fogalmat alkotott magának az ő rejtett szándékáról, és kémleli azt is, hogy a másik e kémlelést mennyiben veszi észre. Két léleknek e kölcsönös fürkésző viszonyát soha sem láttam oly gyönyörűen rajzolja, mint Dosztojevskinek Ruskolnikovjában, midőn a regény hőse a titkos rendőrrel áll szemben. A nagy orosz író bámulatosan tudja feltüntetni, hogy a két ember hogyan törekszik egymás eszén túljárni az által, hogy az egyik érezteti a másikkal, miszerint titkos gondolatát kitalálta, és érezteti úgy, hogy a másik fél még mindig kételyben marad ellenfelének legesleghátsóbb gondolata iránt. Arra a macska egér játékra, melyet két lélek űzhet egymással, szebb példát fölhozni nem tudok, és hasonlókat legfőlebb csak Balzac regényeiben találhatni. Ezért a ki a magasabb ideális áramok játékaról élénk fogalmat akar magának szerezni, olvassa figyelemmel az említett két nagy regényíró munkáit.

Világos, hogy a gondolatot, melyet magunknak a másik gondolatáról alkotunk, egy magasabb ideális áramnak kell tekintenünk: és világos az is, hogy a kölcsönös gondolatfürkészés mind magasabb és magasabb ideális áramokhoz vezet. Kinek nem jutna itt eszébe a sokszoros tükröződés tüneménye, mely eléáll, midőn két egymással szemben függő tükör közt foglalunk helyet. Az egyik tükör a másikba veti képünket, amaz visszaveti a felfogott képet, ez ismét visszaveti, és így tovább, úgy hogy magunkat az egymás mögött föltünő képek sorozatában megsokszorozva látjuk. Hasonlóan tükröződhetik egymásban két lélek és ép e köl-

csönös tükröződés az, a mi a magasabb rendű idealis áramok keletkezését okozza. És valamint egyik lélek a másikban, hasonlóan tükröződhetik mindenik lélek önönmagában is, úgy hogy újabb és újabb magába szállás útján az emberi szellem mind magasabb és magasabb idealis áramokba emelkedhetik.

Lehetetlen arról csak megközelítő fogalmat is nyújtani, hogy a magasabb idealis áramok mily mérhetetlenül nagy szerepet játszanak az emberiség társas életében. Figyelje meg magát mindenki, midőn egy másik személylyel szemben áll: nem talál-e mindig valami megnevezhetlent, valami magyarázhatlant a másik egyéniséghez való viszonyában, valami olyast, a mit emberi szó kifejezni nem képes. Két ember mindig oly módon érti meg egymást és érti félre egymást, hogy nincs az a mélységes analysis, mely földeríthetné mindama tényezőket, melyek eme kölcsönös megértését és meg nem értését okozzák. Senki sem tudja ezt oly jól, mint a költő és művész ember, és azért bármikor bárminő helyzetben szerepeltet két embert, mindig valami mystikust tud fektetni a helyzetbe ép úgy, mint a lelkek viszonyába. Valami mystikust, a mi nem egyéb mint a sympathiáknak és anti-pathiáknak játéka és a mi összefügg az egymásnak értésével vagy félreértésével. Nos, ha jól megvizsgáljuk, hogy ez a mystikum min alapul, akkor észreveszszük, hogy az egyik fél ösztönszerűen és villámszerű gyorsasággal alkot magának nézetet a másiknak lelki áramlatáról, vagy más szavakkal, az egyik fél folyton vizsgálja saját képét a másiknak lelkében, minél fogva a magasabb idealis áramok csodálatosan bonyodalmas játéka származik a két lélek között. Értés és félreértés nagy gyorsasággal váltakoznak, reflex reflexet, illusió illusiót költ, és támad olyan káprázat, mely a leghiggadtabb lélekbuvárt is megszedíti, csalódásokba ejti. Az a határtalan sok komikum és tragikum, a mit a mindennapi élet lépten-

nyomon élénk tár, javarészt a lelkek kölcsönös hamis tükrözéséből származik. A kinek szeme megélesedett ily hamis tükrözések vizsgálatában, nem győz eléggé szomorkodni és nevetni az emberi nyomorúság fölött. Ép a sok nevetséges és siralmas csalódás az, a mi a bölcselőt végül oda vezet, hogy belátja az egyéniség magába zártságát, tökéletes magányát. A magasabb idealis áramok vizsgálata vezet legbiztosabban az egyéniség elvének fölfedezéséhez.

Palágyi Menyhért.

VÁZLATOK A POSITIVISMUS TÖRTÉNELMÉBŐL.

— Első közlemény. —

I. Littré Emil.

Minden korszakban vannak tanok, miket helyeselnünk vagy elvetnünk lehet, de ignorálnunk nem szabad. Ilyen volt a XVII. században a cartesianismus, ilyen a XIX-ikben a positivismus. A positivismus mai napság nem pusztán egy philosophiai iskola, hanem össze van növe a korszak legnagyobb érdekeivel; a positiv nézetek már rég átlépték az iskola szűk határait és betöltik köröskörül a közélet minden terét és a hol csak virágzanak a positiv tudományok, a positiv philosophia hullámgyűrűivel mindenütt találkozunk. Innen érthető, hogy a positivismusnak theoretikus és még inkább megrögzött, practikus ellenfelei szintén nem zárkozhatnak el e rendszer ismerete elől és igyekezzenek azt saját álláspontjukból taglalni és vele leszámolni. Így tön Hermann *Gruber*, jezsuita atya is, ki 1889. évben a positivismus jelentőségét fölismerve, kiadta könyvét a positivismus megalkotójának, Comte Ágostnak életéről és tanairól.¹ E művével azonban csak fél munkát végzett, mert igaz ugyan, hogy a positivismus-

¹ August Comte, der Begründer des Positivismus. Sein Leben und seine Lehre. Von Hermann Gruber S. J. (Ergänzungshefte zu den «Stimmen aus Maria-Laach». — 45. Freiburg im Breisgau. Herdersche Verlagshandlung. 1889. 144 lap). 1 frt 20 kr.

nak főeszméit a legerőteljesebben és legélesebben Comte fejezte ki és ő adta meg neki az általános irányt, az elhatározó lökést, de az egy emberöltő óta a tudás és a közélet minden területén érvényeskedő positiv mozgalom concret kifejlesztésére más férfiak és más, Comte közvetlen hatásától többé-kevésbé függő, szellemi áramlatok is közreműködtek. A szerző azért egy újabb művében ¹ részletesen bemutatja e mozgalom vezérférfiait és a positivizmus elágazását Comte halálától napjainkig.

Szerző mindazokat a positivisták közé sorolja, kik a Comte-féle értelemben vett positiv methodusnak hívei. Eljárását a főpositivisták, Comte, Littré, Lewes stb. véleményével okadatulja, mely szerint a positivizmushoz való tartozás eldöntésénél nem annyira bizonyos tanok fölvétele, mint inkább a positiv methodus elfogadása és alkalmazása a döntő, a mérvadó. Ekként roppant sok elágazásról kellett megemlékeznie és dicséretére válik, hogy az egész anyagot igen ügyesen, áttekintően tudta csoportosítani. Beszél ugyanis először a Comte halála után keletkezett s szorosan Comtera támaszkodó iskolákról Franciaországban. Itt mindjárt két ágra szakadt az iskola, a mennyiben az egyik áramlat, Littrével élén, Comte rendszerének csak első felét fogadta el és a mester azon tanait — melyekkel philosophiai munkálkodásának második időszakában rendszerét vallássá alakítá át — mellőzte. Ez irányt Gruber a dissidens positivisták iskolájának mondja. A másik irány, Pierre Laffitte-tel élén, az orthodox positivistákat foglalja magában. Gruber vázolja azután az orthodox iskola angol, svéd, brazíliai, chilei stb. csoportját és áttér a tulajdonképeni Comte-féle iskolákon kívül jelent-

¹ Der Positivismus vom Tode August Comte's bis auf unsere Tage. (1857—1891.) Von Hermann Gruber S. J. (Ergänzungshefte zu den Stimmen aus Maria-Laach. 52.). U. o. 1891. 194. lap. 1 frt 80 kr.

kező positiv mozgalmakra, miknek rajzolása közben előadja az angol John Stuart Millnek, Herbert Spencernek, Alexander Bainnek, Lewesnek, Cliffordnak, Maudsleynek, Darwinnak, Sullynak, Romanesnek, Huxleynek és Tyndallnak tanait, jobbara életrajzi adatokkal. A francia pozitivisták közül Hippolyt A. Taine, Ribot, a Société de psychologie physiologique. a hypnotikus iskola, Fouillée, Guyau, Richet, Bernard, de Robesty iránya van ismertetve. A németországi positivista irányzatról és a positiv szellem elterjedéséről kimerítő képet kapunk Dühring, Riehl, Laas, Lange, Vaihinger, Avenarius és különösen Wundt philosophiájának és tevékenységének vázolásával. Pietro Siciliani, Roberto Ardigo, Andrea Angiulli philosophiai működésének fejtegetése élénk világításba helyezi a positivismusként térfoglalását Olaszországban. Hogy mennyire meghódította a legelőkelőbb szellemeket és a legenergiusabb gondolkodókat a positivismus a jogtudomány, a társadalomtan, paedagogia és vallásán, különösen az összehasonlító vallásán terén: arról Gruber könyvének végső, az adatok halmazát tekintve kimerítőnek mondható szakasza tanuskodik.

A közvetlenül Comterá támaszkodó positiv iskolák fejtegetését megelőzőleg röviden megemlíti szerző, hogy Comte nemcsak egy philosophiai rendszert akart fölállítani, hanem a vallás egy nemét, az emberiség vallását is szervezni akarta. Már ifjúkorában egy új társadalmi rend létesítése lebegett szeméi előtt, melynek egyik legfontosabb szerve az exact tudományok képviselőiből alakult «szellemi hatalom» (pouvoir spirituel) lenne. Főmunkájában, a «Cours de philosophie positive»-ben, világos körvonalakban adta elő e «szellemi hatalom»-nak, ez «európai tudós testület»-nek, e «positiv nyugati comité»-nek, «a positivista egyház e permanens tanácsá»-nak társadalmi, erkölcsi, tudományos stb. hivatását, és feladatai közé sorolta azt is, hogy munkáját tovább fejleszse és az egész emberi életnek átalakítását a positiv alaptételek

értelmében előkészítse. 1848-ban Comte megkísérlé eszméjének, a társadalom újjáalakítását czélzó terveinek practikus megvalósítását a «positivista társaság» megalakításával. Éltének vége felé mint az általa létesített emberiség-vallás főpapja és mint az új «szellemi hatalom» legfőbb képviselője lépett föl. Nagyon természetes, hogy Comtet erősen foglalkoztatta az a töprengés, hogy mi történik megkezdett munkájával, halála után? Ki legyen az iskola feje? Eleinte Littré Emilt szemelte ki, de később (1852.) ezzel meghasonlott. Majd arra gondolt, hogy kedvencz tanítványát, P. Laffitte-et nevezi ki az emberiség második főpapjává. E tervről is lemondott; tanítványai között e fontos állásra méltót nem talált és meghalt a nélkül, hogy utódját társadalmi rendjének szabályai szerint ő maga jelölhette volna ki, de nem mulasztotta el megakadályozni Littré netaláni kísérleteit, mikkel philosophiai örökségét hatalmába keríteni törekednék. Comte ugyanis végrendeletileg intette tanítványait, hogy Littrét ne kövessék; de valamint Comte felesége, a mester határozott akarata ellenére, magához ragadta az anyagi örökséget, úgy e nő «ügyésze», a mester fáradozásai ellenére is, mint szellemi örököse lépett föl.

Új szerepében mint a «positivista iskola feje», nemcsak Franciaországban, hanem ennek határain túl is oly eredményeket vívott ki, hogy 1881-ben bekövetkezett haláláig nemcsak elhomályosítá a Comte által végrendeletileg művének folytatásával megbízott jogos örököst, az orthodox positivista iskolát, hanem a positivismusként vallásos és politikai oldalait is, melyekre pedig Comte a legnagyobb súlyt helyezte, teljesen elrejté. háttérbe szorítá. A Comte-hoz híu maradt orthodox iskola képviselői, a többek között Antoine, nem szüntek ugyan meg tiltakozni Littré ellen és szemére veték, hogy meghamisítja Comte tanait és Comte s philosophiája bármily nagy tisztelőjének adja is ki magát és tartja is annak a

világ, — Littré valójában, az igazi positivizmust tekintve, csak a romboló szerepét játszsza. E tiltakozások daczára azonban a világ Littrét tartá a positivizmus lelkének, szellemének, hangjának, és a legszélesebb körökben a positivizmust oly formában és szerkezetben ismerték, mint a minőt Littré adott annak. Ellenben Comte iratait mindvégig a tudósnak csak szűk köre olvasta.

Littré Comte philosophiája iránt 1840-től kezdve rajongott és a nagy közönséggel a «National» cz. nagyon elterjedt folyóiratban ismertette meg e philosophiát. 1844-ben kezdte közzétenni e philosophiáról cikksorozatait, melyek később külön kiadásokban is megjelentek. E folyóiratban kezdte meg egyébként is philosophiai munkásságát. Eleinte föltétlenül esküdött a mester szavaira, de 1851. évtől kezdve mindinkább eltért mesterétől, azonban ennek életében nyilvánosan nem lépett föl ellene. Philosophiai művei közül Gruber különösen Littré főmunkáját, «Auguste Comte et la philosophie positive» (1863.; 3. kiadás 1877.) emeli ki, továbbá a «Conservation, Révolution, Positivisme» (1879.) cz. művét és a Littré által alapított, az orosz Wyruboff társaságában szerkesztett folyóiratot, a «La philosophie positive»-t (1867-től 1883-ig), melyben mint az iskola új feje terjeszté és fejleszté a positivizmust. Comte nevének fölszólítására sajtó alá rendezte és saját álláspontját föltüntető előszóval ellátta Comte főmunkáját. Ez előszót a Cours két első részletével együtt külön is kiadta.

Szerzőnk valamint Littrénél, úgy a többinél is a legnagyobb részletességgel és rendkívüli tájékozottságra, szorgalomra valló pontossággal gyűjti össze és sorolja föl az írók munkásságát és műveit. E tekintetben, a positivizmus körébe vágó, eddig megjelent művek irodalomtörténetét illetőleg, Gruber munkáját nagybecsűnek mondhatjuk. Nincs egyetlen némileg jelentékeny publicatió sem a világirodalomban, mely

munkájában felsorolva ne lenne. Ez érdemét el kell ismer-nünk, legyünk bármely véleményben a positivistákat ismer-tető és bíráló eljárásáról, miről későbben fogunk szólni.

A biographiai és bibliographiai részletek után szerzünk a Littré-féle positivismus általános jellegét ismerteti. Littré szel-lemét úgy tünteti föl, mint a mely a részletkutatásokra, mily-neket az irdalomtörténet és linguistika kíván, teljesen rátermett; tökéletes «philologus» volt, de nélkülözte a szellemnek a philosophustól megkívánható mélységét, eredetiségét, a fel-fogás terjedtségét és az áttekintést, a geniének a tünemények chaosába magasabb idealis egységet behozó, a dolgok elrej-tett viszonyait rögtön megragadó, valódi philosophiai tekin-tetét, az intuitió lendületét. Ebből érthető Gruber szerint, hogy bár Littré szakmára nézve orvos volt és bár a positiv philosophia kidolgozását élte feladatának tekintette: mégis ösztönszerűleg mindig linguistikai kutatásokhoz, fordult; e téren hagyott hátra valóban értékes dolgozatokat, mint milyen a világhírű «Dictionnaire de la langue française». Másfajta kutatásaiban is rögtön jelentkezik a philolog, így p. o. a positiv philosophia ismertetése közben fölhasználja a theo-logia ellen a bibliai szövegkritikát. E tekintetben összekötő kapocsnak lehet tartani Comte és Renan között.

Hogy Littré milyen szörszálhasogató, azt is igyekszik Gruber kimutatni és pedig azzal, hogy bemutatja, miként há-mozza le és fosztja meg eredeti jelentőségétől, értelmétől a posi-tivisták fődogmáját, mely szerint a vég- és kezdetokokra, az állagra és lényegre vonatkozó kérdések ismerésünkre nézve meg nem közelíthetők. Véleményünk szerint azonban Littré felfogása korántsem vetközteti ki a positiv fődogmát erejéből és eredeti jelentőségéből.

«Azok, kik azt hiszik, hogy a positiv philosophia az első és végokokra nézve valamit tagadna vagy állítana, té-vednek; e tekintetben semmit sem állit, semmit sem tagad.

Már állítani vagy tagadni annyit tesz, mint kijelenteni, hogy a dolgok kezdetéről és céljáról valamit tudunk. Jelenleg csak az bizonyos, hogy a dolgok két vége megközelíthetetlen előttünk és csak mi a két vég között van — iskolai nyelven ezt «relativ»-nak mondjuk — tartozik hozzánk.» (Littre: «Paroles de philosophie positive». 1859. 33. l.) «A positiv philosophia (e pontra nem lehet elégszer visszatérni) nem ismeri el sem a deismust, sem az atheismust, sem a pantheismust. Ezek valamennyien magyarázói a megmagyarázhatatlannak, vagyis annak, mi a világ eredetére, első okaira és belső lényegére vonatkozik. A positiv philosophia, Pascal talpraesett szavai szerint, az arany közép. A tudományokból születve, ezek bölcs és üdvös resignatióját bírja, ha ugyan resignatióról beszélni lehet azon szilárd elhatározás mellett, mely szerint a természet realitását a legnagyobb szorgalommal tanulmányozni, a tanulmányokból a szellemet nemesítő és a társadalmat jobbitó tanokat szerezni szándékozunk.» («La philosophie positive» XIII. 157.) Midőn pedig Littre nagy pompával fölvetetett a szabadkőműves páholyba, ezen kérdésre: «Mily kötelmei vannak az embernek Isten iránt?» — így felelt:

«Egyetlen tudomány sem tagadja az első okot, mert egyik sem bukkant valaha olyasmire, mi azt kétségbe vonhatná; de egyik sem állít ily okot, mert egyik sem bukkant olyasmire, mi annak létét hebizonyítja. Minden tudomány a viszonylagosra van korlátozva. Mindenütt többé tovább nem viheto existentiákra és törvényekre akadunk, melyek lényegét nem ismerjük. Nem tagadjuk, hogy még ezek mögött más okok is rejlenek; de még sohasem juthattunk e túlsó oldalra. Mivel a tapasztalás odáig nem ér, őrizkedni fog minden tudomány, tulajdonítson valamely kutató saját személyét illetőleg bármely értéket is valamely történeti ténynek, vagy valamely philosophiai dogmának, — őrizkedni fog, mondom, minden tudomány saját törvényei és theoriái közé az első okság

valamely képzetét bevonni. Ez mindenkorra a theologia vagy a metaphysika számára tartatik fönn.» («La philosophie positive» XV. 164.)

Ezek az idézetek először is szörszálhasogatásra nem mutatnak, de másrészt teljesen meg is felelnek a positivismus fődogmája szellemének. Sokkal szerencsésebb Gruber akkor, midőn a tervezett új társadalom tevékenységéről írt Littré-féle értekezésből mutatja ki, mennyire előtérbe nyomul Littrénél a száraz philologus szellemirány. Littré ugyanis 1872-ben létesítette a «Société sociologique»-et, mely társaság azonban — annak daczára, hogy kiváló emberek voltak tagjai között, mint p. o. J. St. Mill is — csakhamar feloszlott. Legnevezetesebb nyilatkozata volt azon irat (Traité de sociologie), melyet Littré e társaságban felolvasott a sociológiáról. Gruber joggal hivatkozik Littré egykori tanítványára és munkatársára, André Poëy-re, ki azonban később orthodox positivista lett, s a ki szerint Littrének tervezete a sociológiáról nem egyéb, mint görög és latin szótörzsekből barbár módon összerakott szelemtelen nomenclatura.

Littré philosophiai álláspontjának általános fejtegetésénél kiemeli azon ellentéteket, mik Littrét Comtetől elválasztják. Nyomatékkal hangsúlyozza, hogy Littré főmunkájában (A. Comte et la phil. p.) jobbra annak kimutatásával vesződik, hogy Comte philosophiai kifejlődésének második szaka teljesen ellentétben van az elsővel. Majd Littrének viszonyát Comte első philosophiai szakában előadott főtanaihoz fejtegeti és föltárni igyekszik, hogy Comte rendszerét Littré nemcsak kettészakítja, az egyiket a másikkal szembeállítván, hanem a C.-féle philosophia alaposzlopait is megtámadja. Így Gruber szerint Comte hírneves sociologiai törvényével, vagyis a theologiai, metaphysikai és positiv fejlődési fokok elméletével ellenkezik Littré törvénye «a négy életkor»-ról, mely szerint az első, őskorban, az emberiség a szükségletek uralma alatt áll; a másodikban

a vallás alatt, midőn a fejlődő morál az első polgári és valóságos intézményeket hozza létre; a harmadikban a művészet szükségletei, a föltámadt szépérzék az építkezéseket és költői műveket teremtik meg; a negyedikben a tudomány szükségletei az értelmet, az abstract igazságok föl kutatására bírja. Kiemeli Gruber azt is, hogy Littré elveti C. agytheoriáját, a C.-féle positivismus egyik főjellemvonását, mely Gall theoriájára támaszkodik. Littré továbbá erkölcsanát a nemi ösztönre alapítja, melyet C. a «legzavaróbb egoistikus ösztön»-nek mondott (Comte: «Système de politique p.» IV. 287.), mely a lényegesen «altruistikus» jellegű morál legnagyobb akadályá. Gruber nézete szerint Littré utoljára a C.-féle positivismusból alig fogadott el egyebet, mint a következő három pontot: 1. a tudományok hierarchiáját; 2. az abstract és concret elkülönítését, és 3. minden kérdésbe jövő fogalom relativitását. Elfogadja a positiv módszert, de ezt is szűkebb térre korlátozza, mint Comte, mert míg ez a priori következtetéseket, és a priori levezetéseket, a mennyiben directe vagy indirecte tapasztalásra támaszkodnak, elfogad, addig Littré így nyilatkozik: «A positiv tudomány elismert alapelve az, hogy mi valót sem lehet okoskodással (raisonnement) biztosan megismerni. A világot nem lehet kigondolni, kiokoskodni; valahányszor létező dolgokról következtetünk, az előzményeket a tapasztalásból és nem fogalmainkból kell meritenünk. Egyébként az ilyen előzményekből levont következtetés valószínű, de sohasem bizonyos; csak akkor lesz bizonyos, ha a direct megfigyelés a valósággal megfelelőnek találja. Az a priori következtetések a positiv tudást nem gyarapíthatják. Minden positiv tudás csak a megfigyelésnek és tapasztalásnak átformálása (transformation). A tapasztalás mögött rejlő dolgokról, milyen a lélek, Isten, kezdet- és végök, a positiv philosophia mitsem állít és mitsem tagad.»¹

¹ Littré: Principes de philos. posit. (1868.) 49., 50., 70. l. V. ö. Littré: Paroles de philosophie positive (1859.), 33., 40. l.; La Phil. posit. I. 6.

Gruber arra helyezi a legfőbb súlyt, hogy Littrét úgy mutassa be, mint a ki C.-nál is konokabbul tagad mindent, mi nem az érzéklet dolga és a ki az érzékfölötti ismeretet, az érzéki tünemény mögött lappangó entitások tudását el nem ismeri, a ki az úgynevezett «magasabb» észbeli műveletek szükséges voltát nem méltányolja. Különösen sokat foglalkozik Littrének úgynevezett «megismerhetlen»-ével («Incognoscible»). Littré ugyanis ismételve hangsúlyozza, hogy a kezdet-és végokok kutatása meddő, haszontalan hiúság, mit a tapasztalás is bizonyít, mert jólehet ezekkel századokon keresztül foglalkoztak a legmélyebb elmék, de egy lépést sem haladtak előre. «A mélységek némák maradnak kérdéseinkre». Gruber Littré e nyilatkozataival ellenmondásban levőnek tartja Littré azon eljárását, mely szerint, jólehet a pozitív tudás körén kívül esőnek mondja a «megismerhetetlen»-t, de ennek mégis létet, realitást tulajdonít. Gruber szerint ugyanis még Littré sem képes a tünemények mögött rejlő valóság tudatából kibontakozni és minden vezérelve daczára az abszolút lény jelenlétét kénytelen — bár akkor ellenmondásba keveredik saját tanaival — mégis állítani.

Idézi Littré idevágó szavait: «A mi a pozitív tudás körén kívül esik — legyen bár anyagilag a korlátlan tér, világűr, vagy értelmileg az okok végtelenségbe merülő összefüggése, láncolata — az emberi értelem által el nem érhető. De az «elérhetetlen» nem azt akarja jelenteni, hogy semmi vagy hogy nem létezik (nul ou non existant). A megmérhetetlenség, úgy az anyagi, mint az értelmi, szoros kapcsolattal fűződik ismereteinkhez, s e szomszédság, ez összeköttetés által ugyanazon rendű pozitív ideává lesz. Hogy jobban fejezzem ki magamat: azáltal, hogy szellemünkben fölléptetjük és szellemünk előtt elvonultatjuk — kettős jelleggel tűnik föl előttünk a megmérhetetlenség: a valóság és az elérhetetlenség jeleivel. Szemünk elé egy oceán tárul, melynek hullámai partunkhoz

csapódnak, melynek behajózásához azonban sem csolnakunk, sem vitorlánk nincsen, de a melynek világos látománya épp oly üdvös, mint félelmetes.»¹ Gruber, Littré e híressé vált mondatát francziául is közli azon megjegyzéssel, hogy Littrét «Incognoscible»-jére kétségtelenül Spencer «Unknowable»-je vezette, és Gruber szerint mindkettő a legnagyobb mértékben félszeg, ellentmondásos alkotása a philosophiai képzelgéseknek.

További fejtegetéseiben Littrének a világról és lélekről szóló tanait mutatja be részletesen, annak bebizonyítására, hogy Littré materialista és determinista. Sokat idéz Littré erkölcsstani gondolataiból, melyek szerint a morál biológiai (physiologiai) alapon construálandó és az erkölcsi tünetnyek kettős forrásból, az egoismus alapjául szolgáló táplálkozási, vagyis önfentartási ösztönből és az altruismus forrásából, a fajfentartó nemi ösztönből vezetendők le. Az emberiség folytonos haladásával karöltve az altruismus hova-tovább kifejlődik, túlsúlyra jut és mint sympathia, jóindulat, jóság (bienfaisance) jelentkezik. Idézi Littré azon állítását is, mely szerint az erkölcsiség némi csirája már az állatoknál is föllelhető. Littrének a jog- és a jogtalanságra vonatkozó tétéleit adván elő, egyszersmind Littrének a vallásról szóló véleményét fejtegeti többrendbeli idézetben, melyek szerint a positivisuson belül a «vallás» alatt egyrészt a világ és ennek leánya, az emberiség fölött uralkodó természettörvények tanát, másrészt az ezen törvényekből kihozott morált kell érteni, mely morál magát a valódi kötelmeknek aláveti, a hiú és képzeleti kötelelességek igája alól pedig megszabadítja. Az «emberiségnek a világ positiv felfogása által nyert vallásos symbolumát», melylyel Comte a régi vallásokat helyettesíti, Littré is elfogadja, de elveti annak a katholikus vallás mintájára Comte által készí-

¹ Aug. Comte et la philos. posit. 525. l.

tett szervezetét. A brahminizmus, buddhizmus, kereszténység, iszlám Littré előtt egyformán hiú erőlködés, mely megelegettettnak hiszi magát az ismeretlen éjébe vetett pillantással. A történeti kifejlődést tekintve, a katolicizmus áll legmagasabban. Atheista vagy pantheista sem akar lenni Littré, mert ezek nem emancipált szellemek, hanem bizonyos tekintetben szintén «theologusok», kik azt hiszik, azzal áztatják magukat, hogy a dolgok lényegével tisztában vannak. A csodákról, az állítólagosan természetfölötti tényekről Littré úgy nyilatkozik, hogy azok előtt, kik a természet rendjének és a világtörvényeknek a tapasztaláson alapuló eszméiben növekszenek föl, — azok előtt hiába beszélnek csodákról. Most csak azok előtt van csoda, kik már előzőleg is hisznek benne.

Az eredendő bűn tana Littré szerint oly színben mutatja be az istenséget, hogy a legkisebb emberi igazságosság és jószág mögött marad. Az egész genesis mythos, jólehet a biblia az emberiség legtiszteletreméltóbb könyve. Hogy az apostolok Jézust halála után látni hitték, az Littré munkatársa, Wyruboff szerint collectiv hallucinatio volt. Littré pedig sz. Pál megtérését damaskusi útjában az idegkrisis oly fokával magyarázza, mint mely Comte-ot Clotild hatása folytán az emberiség-vallásához vezette.

A positivizmusnak egyik vezérelve az, hogy az összes emberi kifejlődés is szükségképpen törvényeknek van alávetve s a positivista társadalomtannak az a főtörekvése, hogy a socialis eseményeket épp oly biztosan előre kiszámíthassa és ezekre határozólag befolyhasson, mint kiszámítja és irányíthatja, módosíthatja a természeti jelenségeket. Comte föllállította azon törvényeket, melyek a socialis tüneményeket kormányozzák és melyeket minden jövő történeti kutatásban vezető csillagoknak kell tekintenünk. Gruber malitiosus ironiával jegyzi meg, hogy Littré, Comte ismeretes socialis törvényei nyomán nagyon furcsán látta előre az eseményeket.

E czélből idézi Littré következő mondását: «A természet-fölötti, a subjectiv képzetek. az isteni jog, a háború — folytonos csökkenésben vannak; a természetes, az objectiv képzetek, a népjog, az ipar pedig folytonosan gyarapodnak». 1850-ben e törvény alapján kijelenté Littré, hogy «immár mindörökre vége a nagy háborúskodások korának a nyugaton» és a tudomány fegyverei fogják a békét kieszközölni. 1878-ban «Conservation» stb. cz. művének második kiadásában azonban maga kénytelen megróni ez utópiát, melyet sociológiája koronája gyanánt emelt ki jelzett műve első kiadásában.

«E szerencsétlen lapok (az első kiadásban) folytonos ellenkezésbe jutottak az azóta lebhonyolult eseményekkel. Oly merészségről tanuskodnak, mely engem még most is, annyi év után, kínosan érint és kínos hatással van az olvasókra is, kik érzületük szerint vagy elvakultsággal vádolnak, vagy pedig szánakozva tekintenek reám. Alig jelentettem ki gyermekes enthusiasmusomban, hogy a katonai vereségeket jövőre az ipariak váltják föl, íme bekövetkezett Oroszország, Ausztria, Franciaország katonai leveretése.»¹ Bizony — jegyzi meg Gruber — még Littré dolgozószobája, a Páris közelében levő Ménille-Roi-ban sem maradt megkimélve az ellenséges katonák látogatásától és meggyőzhették őt jóslatának elhamarkodottságáról.

Littré tanépületének zárkövére, a humanitásra vonatkozó gondolatokból kimutatja Gruber, hogy Littrénél is az emberiség ideálja azon ideál, melyet, miként Comte, úgy ő is vallásos rajongással hirdet. Az emberiség a legfőbb lény. «Ez ideálnak kell uralkodnia egyedi, családi és társadalmi összes életünk fölött.»

Végre Littré philosophiájáról Prosper Richardtól szerkesztett és a «La phil. positif»-ben 1889. évben megjelent

¹ La phil. posit. XXI. 60. l.

«Katechismus»-t mutatja be és idézi a tekintélyes «Revue philosophique» megjegyzését, mely szerint e munka nem felel meg céljának — vagyis annak, hogy a tanokat azokkal ismeresse meg, kik a rendszerben még nem otthonosak, és mely megjegyzés szerint e mű «az erkölcsi tekintéllyel való sajnálatos visszaélés».

Az ítélet, a melyet Gruber, Littré philos. tevékenységéről mond, ezek után nem csoda, ha merőben kedvezőtlenül üt ki. Littré — úgymond — sem «mint Comte továbbfejlesztője», sem mint «egy iskola feje» érdemeket nem szerzett. A positivizmusnak csak külső héját hagyta meg és az egész rendszert csak a «positiv methodus»-ra korlátozta. Róla «mint egy philosophiai iskola fejről» sem lehet szó, mert tanai nincsenek: egyes, szórványos, összefüggéstelen, ingadozó és jórészt ellenmondásos nézetei pedig philosophiai tanokat nem alkothatnak. Voltak tervei, melyek szerint nagyobb philosophiai munkákat akart írni, de tervei dugába dőltek. Idézi Antoine-nek szavait, melyek szerint «ezáltal a tudomány és philosophia nem vesztett sokat. De ha az emberiség nem is köszönhet neki egyetlen önálló szellemi terméket, annál többet fordított és írt másokról. Kétségtelenül a francia nyelv szótárának szerkesztésében találta föl ideálját. Ez ugyanis azon előnyös helyzetbe hozta, hogy a cikkek egész tömegéről írhatott, melyek elrendezését az abc sorozata már megadta, és melyeknél nem kellett előbb még a philosophiai szempontok után kutatni. Hynemű munka, melynél a földolog az eruditio, volt igazi hivatása a szorgalmas tudósnek». E jellemzéshez hozzáteszi, hogy Littré «philosophiai tevékenysége» nem annyira Comte, mint inkább Comte-né érdekeit és álláspontját képviselé és azért jogosan nevezik Comte orthodox hívei Comte nejét «a Littré-féle iskola nőpápája»-nak.

Littrét mint philosophust, Gruber «szánandó figurának» mondja, és mégis positivismusa oly fényes diadallal járta be

az egész világot és szellemi jelentősége oly dimenziókat nyert, minőre az újkor egyetlen philosophiai iránya sem tett szert. Nemcsak Franciaországban, hanem Spanyol- és Portugálországban, Német-, Angol-, Olaszországban, Ausztriában, Hollandiában, Belgiumban, Orosz- és Törökországban, a Skandináv északon, Észak-, Közép- és Dél-Amerikában, sőt Syriában, Armeniában és Japánban is elhatározó befolyásra és jobbára helyeslésre talált. Ennek okát Gruber a modern korszellemben, Littré egyéniségében és a «kulisszák mögött működő» szabadkőművesség támogatásában találja.

Korunk — úgymond — a természetvizsgálás, a technika, a kereskedelem és ipar korszaka ; jellemző sajátága az érzékelhető dolgoknak, az empiriainak egyoldalú túlbecsülésében és minden magasabb iránt való közönyében nyilatkozik. A komolyságot és mélységet nélkülöző sivár realizmus és empirismus figyelmére sem méltatja a legfontosabb életkérdéseket, az ember rendeltetését és hivatását érintő kérdéseket, ellenben a természetvizsgálat és a nyelvészeti kutatás minden, még oly jelentéktelen részletkérdésének is óriási fontosságot tulajdonít; a százados, dicső történetében kipróbált keresztény hitet egykedvűen eldobja, míg a divatos tudomány minden ostobaságai iránt hódolatteljes érzülettel, babonás hívással viselkedik. Minél nagyobb merészséggel lépnek föl az ily ostobaságok hirdetői és minél jobban tudnak dobálódzani phrasisokkal, — ily körülmények között, annál inkább számíthatnak sikerekre a tudományosnak és fölvilágosultnak látszani akaró, felületes, hiú közönségnél. Littré positivismusa is lényegében a korszellem ez irányának hizeleg, azért terjedt el annyira.

Kiválóan melengető fészekre a francia nemzeti jellemben talált a modern korszellem. A kezdeményezésre és irányadásra termett Franciaország úgy a külsőségek, mint a szellemi áramlatok terén a divat hazája. Nem pusztán esetlegesség az, hogy a XVIII. század deistikus-forradalmi philosophiája,

jólehet Angliában szülemlett meg, mégis Franciaországban jutott diadalra és Franciaországból szüremlett valamennyi civilisált államba, s innen kiindulva emelkedett nagy befolyásra: így a XIX. század positiv philosophiája is Franciaországból indult ki a világ meghódítására. Nem hiába nevezte Comte Párist a modern világ új metropolisának. Páris csakugyan a modern felvilágosultság metropolisává lett az egész világra nézve. Németország dicsekedhetik azzal, hogy a gondolkodók hazája; Anglia dicsőségének tarthatja, hogy az angolok fejezték ki legelőször az egész modern bölcselkedés vezérlő eszméit: a művelt világ tudatára e modern gondolatokat a francziák hozták; Franciaországból kiindulva jutottak csak a népek életében uralkodó befolyásra.

Annak is mélyebb oka van — mondja Gruber — hogy Littré, jólehet a philosophia terén dilettans volt, mégis előtérbe jutott és Comte hátra szorult. A XVIII. század philosophiájánál is a pálmát nem annak komoly és tudományos képviselői nyerték el, hanem a felületes és szép szellemű Voltaire.

A positivismus sikeréhez nem csekély mérvben hozzájárult a tagadhatatlanul sok erénnyel és rendkívüli jó tulajdonokkal megáldott Littré személyisége is. Csodálatraméltó volt szorgalma, törhetetlen munkássága. Rendesen egész éjén át dolgozott hajnali három óráig. Sokszor a lámpát azért oltá ki, mert munkáját már a reggeli nap sugarainál folytathatá. Nyolcz órakor rövid nyugalmát már megszünteté, hogy tollat ragadjon, melyet esti hatkor tartott ebédig le nem tett. Ezután újra héttől reggeli három óráig dolgozott napról napra. Remete nem tarthatott volna szigorúbb napi-rendet és csak így volt képes pl. oly munkát létrehozni, milyen az élő nyelvek világirodalmában páratlan s a tudományos világot hullámozásba hozott «Dictionnaire de la langue française» című, 1841-ben megkezdett és nyomtatásban 1863—1872-ben, továbbá 1878-ban megjelent öt kötetes munkája, melyhez foghatót talán csak a Grimm-testvérek

colossális «Deutsches Wörterbuch»-jában találunk. E könyv-óriás írott példánya 415,636 levélből áll, s ha egy hasábra volna nyomtatva, annak hossza a 37 kilométert meghaladná.¹ Littré azonkívül rendkívül igénytelen, szerény és a tudomány érdekeit mindenek fölé helyező ember volt. A tudós világban majdnem páratlan, szigorú önitélettel bírt, haladéktalan volt tévedései elismerésében, sürgős hibái jóvátevéseben. Nemcsak családja tagjai iránt viseltetett gyöngéd szeretettel, hanem részvétteljes szívvel volt a távolabb állók iránt is. Különösen gyönyörére szolgált, ha nyaralásakor a szegény paraszt népet orvosi segélyben részesíthetné, vagy ha alamizsnákkal őket megörvendeztethetné. A nyomorultak számára segélyt gyűjtött és kiválóan gyámolító az apáczáktól ajánlottakat. Ezért Lamartine unokanővére, Pierreklos-né. Littrét oly «szentnek nevezte, ki Istenben nem hisz». Megvolt továbbá benne mindazon tulajdonság, miket a «szabad gondolkozók» a modern bölcshozzért tekintenek. Littrében megteremtve látjuk a szellem azon emancipációját, mely vallástalan meggyőződésének szilárdságában stoikus nyugalommal és előkelő közönnyel tekint le a hiábavaló vallási és metaphysikai torzsalkodásokra és mely «a szellem érettségét elérve», teljesen szakít mindennemű theologiai képzettel. Türelme híressé vált és családjában tanusított tolerantiája közmondásossá lett. Szigorúan katolikus neje, leányát Zsófiát buzgó katolikusnak nevelé. Az atyának kezdetben szándékában volt, hogy gyermekének serdültebb korában saját nézeteit fogja föltárni s azután az ítélni képes leányra bizza a választást, hogy szabadon válaszson atyja vagy anyja

¹ Lásd Littrének «Études et glanures pour faire suite à l'histoire de la langue française» című, 1880-ban megjelent művében «Comment j'ai fait mon Dictionnaire de la langue française» cz. kedves, szeretetreméltó csevegését, melyet 1881-ben (Lipcse, Friedrich) németre is lefordítottak.

vallása között. De midőn elérkezett a pillanat, lemondott szándékáról, mert úgy vélekedék, hogy «ily kísérlet nem ér fel azzal a sok könyűvel, melyeket bizonyára fakasztott volna». A legkisebb akadályt sem gördítette hű nejének és leányának vallásos gyakorlatai elé, és sohasem tett oly nyilatkozatot, mely jámbor, vallásos érületüket sertette volna, és mint neje kegyelettel említé, Littré a családi harmonia kedvéért áldozatokat hozott; hosszú életén át pl. szigorúan megtartá az egyházi böjtöt. Irataiban egyébként Littré többször hangsúlyozza, hogy ő nem azok számára ír, kik régi vallásukban még föllelik a lelki nyugalmat. Ő nem akarja becsempészni a kétely gyötrelmét a szívekbe, a meghasonlás csirájata családokba, hanem azok számára akar menedékhelyet nyújtani, kik vallásos meggyőződéseiket elvesztvén, mintegy az utczára dobattak és szükségük van új szellemi otthonra.

A nyilvános életben is a türelem oly fokáról tett bizonyosságot, hogy ámulatba ejté a világot és különösen a katolikusok csodálatát és sympathiáját vívta ki «A modern moral türelemmel viseltetik az egész világ iránt és védelmébe veszi a katolikust is, ki senki iránt sem türelmes». «A positiv forradalomnak azon sajátsága van, hogy a vallásos proselytaságot jellemző erőszakoskodások és nyugalommegzavarások nélkül folyik le». A porosz cultusharczot is keményen elítélte, és bár határozott ellensége volt a jezsuitáknak és clerikálisoknak, mégis többször védelmébe vette ezeket a francia kormánynak ellenük alkalmazni óhajtott kivételes törvényei ellen. A vallásos meggyőződéseket — úgymond — nem kivételes hatalmi szabályokkal lehet erőszakosan elnyomni, hanem modern szellemi fegyverekkel, és ezek győzelméről Littré biztos vala.

Azon tekintélyt, melyre Littré egyénisége szeretetreméltóságával tett szert, növelték tudományos sikerei és az ezeket követő kitüntetések. Már 1844-ben Hippokratesről írt műve a tudományos akadémiába juttatá; szótára világhírvé tették.

1873-ban Dupanloup püspök tiltakozása daczára diadalmasan bevonult a francia akadémiaiba és Gambetta a positiv történet-philosophiának Littré számára szervezett tanszékére nevezte ki ; majd a nemzetgyűlésnek tagja lett, végre pedig senator. A becsületrend keresztjét, valamint a Berlinből számára felajánlott pour le mérite rendjelt el nem fogadta és így Littré utóljára «a modern világ bálványa lett».

A Littré-féle positivismus elterjedését Gruber szerint nagyban előmozdította a szabadkőművesség támogatása is. (Gruber a «Chaîne d'union» (Juillet, 1875. p. 552. és köv.) és a «Monde maçonnique» (Juillet, 1875.) című szabadkőműves folyóiratok nyomán előadja, hogy Littré élteskorában, 1875. július 8-án a «La Clémentine Amitié» páholyba oly ünnepélyesség között vétetett föl, milyen nem volt Voltaire fölvétele óta. Háromezer szabadkőműves, kik között voltak Gambetta és a köztársaság más nagyjai, zsúfoltságig megtöltötték a szabadkőműves-templomot (Rue Cadet 16.), hol Littré a positivismus tanait fejtegeté ezen szokásos kérdésre: «Mily kötelmei vannak az embernek Isten iránt?» Ugyanezen páholyban, ugyanazon napon «tekintette meg először a szabadkőműves fényt» — mint Gr. mondja — Jules Ferry is, ki a szabadkőműves-mester, Cousin fölszólítására, 1875. augusztus 8-án, a legközelebbi páholyülésben, Littré fölvetelének jelentőségét fejtegeté e cím alatt: «A szabadkőművesség, mint a positiv philosophia iskolája». E beszédében kijelenti, hogy Littrével a positivismus hivatalosan bevonult a szabadkőművesség kebelébe, bár azelőtt is belső, öntudatlan rokonság állott fenn kettőjük között és a szabadkőművesség positivista volt, a nélkül, hogy tudta volna. Majd a szabadkőművesség morálját azonosítja a positivismus moráljával, mely a theologia mankóját eldobva, minden vallás- és metaphysikai nézet-től függetlenül a szeretet, testvériség- és türelemből áll, és mely a socialis érzék fölkeltségére, ápolására törekszik, nem

pusztán az alsóbb és felsőbb oktatás által nyújtott műveltség terjesztésével, hanem czélszerű törvényhozással és az egyesületi élettel is. A haladásra irányuló törekvés tekintetében is megegyezik a páholy a positivizmussal, mely az emberi haladás ösztönét tudományos rendszerbe iktatá. Erre irányultak Littré munkái is. Ha pedig át vagyunk hatva — folytatja tovább Jules Ferry — azon meggyőződéstől, hogy az emberiség folyton tovább halad és hogy a szeretet hova-tovább diadalmaskodik az egoismus felett; ha az emberiséget nem tekintjük többé eredendő bűnnel bemocskolt fajzatnak, mely fáradságosan hurczolja magát a siralmaknak könyektől áztatott völgyén keresztül, hanem nagy, végtelen menetnek, mely méltóságosan halad a fény felé: akkor a soha meg nem semmisülő, nagyságában folyton növekedő nagy lénynek, a magát megváltó és tökélyesítő emberiség integráló részének érezzük magunkat; akkor a teljes szabadságot elértük, mert felülemelkedtünk a haláltól való félelmen. Végül felhívja Ferry a jelenvoltak mennydörgésszerű helyeslése között testvéreit, hogy mindennemű beszédjük czélja gyanánt Littré egyszerű, de sokatmondó szavait használják: «Az egész morál e mondatban rejlik: tanítsatok magatokat, tanítsatok másokat!» Cousin az 1883. évi szabadkőműves-convent alkalmából rendezett banketten «élete legszebb emlékének tartja, hogy a század legnagyobb munkását (Littrét) a szabadkőművesek közé fölvette.¹

Littré Voltaire-t nyerte patronusául.

A solidaritas a positivismus és a szabadkőművesség között a nyilvános életben is jelentkezett. A szabadkőműves Gambetta, Franciaország akkori leghatalmasabb politikai személyisége, többször sikra szállt a positivismus érdekében,

¹ Adr. Leroux (P. Rosen): «La Franc-Maçonnerie sous la troisième République». Paris (Letouzey). 1886. I. c. vol. II. 198. l.

és Gruber idézi Gambetta két beszédét, melyek közül az egyiket 1873-ban Littré tiszteletére rendezett banketten tartotta és Littrét egekig magasztalta; egy ünnepély alkalmából 1881. április 21-én tartott második beszédében pedig az egész Sorbonne előtt Comte-ot «a XIX. század legnagyobb gondolkodójának» nevezte. «Egyedül a positivizmusban — mondá a többek között — találhatják föl a fiatalok a szükségleteiknek megfelelő philosophiát».

Gruber a francia társadalom keresztyénellenes voltát, a kórházak és iskolák elvilágiasítását (laïcisation) stb. szintén a positivizmus elterjedése eredményének véli.

1872. év óta Littré egészségét napról napra jobban megtámadta a láz, a makacs katarrhus és a rheuma; az orvosi művészet a tudós lassan elomló testével szemben tehetetlennek bizonyult és Littré jobbára a szobát őrizte: a karszékhez volt lánczolva. Hosszas, fájdalmas betegsége alatt nem szünteté meg tudományos munkásságát és most már figyelemmel fordult a «magasabb kérdések felé is» — mondja Gruber. «Pour la dernière fois» cz. értekezésében azt írja, hogy «nem igen vonakodik a régi dolgokra (vallásiakra hallgatni, melyek még mindig szólnak lelkéhez s szemére hányják hűtlenségét». Majd a történelmi evolúció nevében kijelenti, hogy ő «nem absolut megvetője a keresztyénségnek, hanem elismeri annak előnyeit és jótékony befolyását». Mindazáltal azzal végzi elmélkedését, hogy positivizmusához hiven ragaszkodik

Betegségében nagy vigasztalására szolgált, a Littré szerint, iránta angyaljóságú jezsuita atyának, Millériot-nak gyakori látogatása. Ennek halála után — mit Littré magára nézve nagy veszteségnek mond — a szt. Ágostonról nevezett plébánia vicariususa, Huvelin abbé látogatta.

Nagy érdekléssel olvasta egy másik jezsuitának, a párisi commune egyik áldozatának, Olivaint-nak élettörténetét is, ki

hasonló neveltetésben részesült, mint L., és ki később vallásatlanságából kibontakozva, a katolikus vallásban találta föl legnagyobb üdvét. Hogy mi történt ezek után lelkében, arról biztosat nem tudhatunk; de valószínű — mondja Gruber, hogy igazuk volt azon lapoknak, melyek Littré halála után hirdetek, hogy halálos ágyán a keresztség szentségében részesült. Gruber «illetékes helyekről» nyert értesítései, szemben Littré egykori szellemrokonainak makacs tagadásaival, megerősítik azt, hogy Littré halála előtt «teljes tudattal és szabad elhatározással» fölvette a keresztséget, melyre Huvelin abbé bizonyítása szerint elő volt készítve. Megtérését bizonyítja az egyházi szertartás szerint való eltemetése is. Meghalt 1881. június 2-án.¹

Temetésénél oly botrányt okoztak a nagy számmal megjelent szabadkőművesek — mondja Gr. — hogy világosan látni lehetett, mily kétes társaságba keveredett a «tudós» és «finom műveltségű» Littré azáltal, hogy a szabadkőműves páholyba lépett. Littré családja kérte, hogy szabadkőműves beszédek ne tartsanak, és mégis a «La Clémentine Amitié» páholy első felügyelője, Galopin így szólt: «Jövök a pozitív philosophia nevében, hogy a szabadkőművesség jogait reklamáljam. Megcsaltak bennünket, hogy elraboljanak tégedet a gondolkodó emberiségtől. De a jövő majd ítélni fog elleneink és elleneid fölött. Mester! mi meg fogunk téged boszúlni, a menyében gyermekeinkkel műveidet fogjuk olvastatni». Másodszor

¹ Egy másik jezsuita, Velics László, a «Katholikus Szemlé»-ben (1890. IV. k. III. füzet) szintén írt, Gruberrel sok tekintetben megegyező értekezést Littréről és kijelenti, hogy a megtérésre vonatkozó adatait Soehlin Leo rendtársa közvetítésével egyenesen Littré nejének köszöni. Azt pedig, hogy a nyolczvan éves aggastyánt napjainak végén mégis elérte «a lelket földérítő kegysugár» és hogy «a fájdalom óráiban Istenhez emelé szemeit» — annak tulajdonítja, mert míg Littré arczának verejtékével a tudás épületein dolgozott, addig neje közel ötven éven át és leánya szakadatlanul folytatott imádságban az oltár előtt könyveiket hullatak érte.

Wyrouboff tiltakozott Littré megtérése ellen. ennek nyitott sírjánál. Az egész szertartás alatt ily kiáltások hallatszottak: «Le a papi csuhával! Tetemrablók! El a szenteltvíz-hintővel!»

Ezzel azonban nem elégedtek meg a szabadkőművesek, hanem a francia Nagy-Orient évi congressusa alkalmából, 1881. év szept. 15-én Littré iránti kegyeletből emlékünnepe-lyt rendeztek, melyre a vidékről 200 mester érkezett s melyen azt hangoztatták, hogy Littré megtérése a clericalisok találmánya, egyházi eltemetése pedig hullacsempészet.

Halalos gyűlöletre valló erős kifakadásokkal a szabadkőművesség ellen végzi be Gruber e fejezetet és áttér a Littré-féle positivismus sorsának vázolására Littré halála után.

Már halála után két évre megszűnt a Littré által positivismusa elterjesztésére alapított folyóirat, a «La Pihlos. positive», mert a közönség nem gyámolítja. Gr. idézi a többek között P. Laffitte-nek véleményét e folyóirat megszűnte fölött; «A theologiai nézeteknek egyszerű kizárásával és azon kecsgetéssel, hogy organikus tanokat kapunk, a közönséget nem lehet kielégíteni. Csak két év mult el a könyvek porában eltemetkezett ezen lexikograph halála óta és ime ki gondol most már reá?»¹ E. Antoine hozzáteszi: «Franciaország és nyugot kiszámíthatják azon rengeteg károkat, miket ezen, a mindkét világrész democratiája által, a philosophiai köztársaság élére állított academikus szélkakas okozott». Gruber szerint a legtalálóbban a «Les amis bienfaisants» páholyban Bourdin fejtette meg azt, hogy miért vesztette el oly hamar büverejét e positivismus.

«A pozitívismus kitünő hadi eszköz a háborúban. A végeleges győzelem után azonban csakhamar a többi kihalt bölcselkedések mintájára a sötétkamrába vettetik. A Littré-

¹ 35e' Circulaire adressée a chaque coopérateur du libre subsidie institué par A. Comte pour le sacerdoce de l'Humanité. 1883. 10. 1.

féle iskolának azonkívül megvan eredeti bűne: iskolatudós-
nak alkotása és születésétől kezdve pedans. Ha szórszálhaso-
gatók akarunk lenni, bizonyíthatjuk, hogy a collectivismus
nem communismus, a positivismus pedig a materialismustól
oly messzire esik, mint az ég a földtől. Mi kőműves-kuny-
hóinkban ily szórszálhasogatásokra nem ügyelünk. Mi át-
engedjük a casuistáknak a szórszál négyrésztre osztásának gyö-
nyörét.

Litré tanítványa, Galopin, a 200 szabadkőműves mester
jelenlétében megtartott jelzett ünnepélyen halotti beszédével
kiegészíti a fönnebbieket:

«A positiv philosophia a jövő vallása. Midőn «religió»-ról
szólok, értetek engem testvérek a nélkül, hogy magyaráza-
tokba bocsátkoznám, mert jól tudjátok, hogy nincs vallásom.
Én a tudományos, a bebizonyított vallás híve vagyok, me-
lyet minden iskolánkban tanítani kell, hogy jövőre a vallás-
nélküli morálnak, egy tiszta és észleges erkölcsannak alap-
jait megvethessük. A papok azt mondják: Vallás nélkül
nincs morál. Tévedés ez! Ha hiányzik a morál, ennek az
az oka, hogy vallások vannak!»

Látszik ebből, hogy a keresztényellenes körök nem
annyira a Litré sajátos tanaival törődtek, hanem csak
azért érdekelte őket Litré, most megvolt azon képessége,
hogy «hadi-szerül» használhatták a vallás ellen. — mondja
Gruber. E képesség azonban nem annyira tanaiban, mint
inkább annak híres nevében állott, ki azokat előadta. E név
viselőjének letüntével nem sokat adtak e név viselője által
hirdetett positivismusra. A szabadkőművesek készek épp úgy
támogatni Comte orthodox iskolájának vallásos positivismusát,
vagy az angol és olasz positivismust, mint a Litré-félet, ha
ezek jó eszközöknek mutatkoznak a valláselleni harcban.

Gruber egész eljárásában Litré iránt, mint philosophus
iránt igazságtalan. Először szembeállítja Comte-tal, kimutatni

törekedvén, hogy Littré Comte tanácsától eltért, azután pedig Littrét «szánandó figurának» mondja.

Littré, az igaz, hogy nem volt önálló philosophus, de érdemét ő maga is abban kereste és találta föl, hogy Comte positivismusát a világgal megismertette. E tekintetben páratlan tevékenységet fejtett ki és a világ tőle tanulta megismerni Comte philosophiai tanait. Ebben áll philosophiai érdeme.

A mi eltérését Comte tanától illeti, ezek lényegtelenek és Gruber nagyítja, fölfújja, túlozza azokat és oly ellentétet igyekszik kimutatni, a mely nem áll. Littré hatalmas szövetségese, jobban mondva zászlóvivője volt a positiv philosophiának. Annyi tény, hogy Comte-ot kettémetszette, állítván, hogy Comte második korszakában, philosophiájának az emberiség vallásává való átalakítása folytán eredeti tanaival meghasonlott; de ha nem is ért egyet azon egyszerű erőmegfeszítésekkel, mikkel Comte egy utópiát akart megvalósítani és mikkel philosophiai tanait vallásos szertartásokba burkoltan igyekvék a nép szívéhez közelebb juttatni és a társadalmat akarta átalakítani, de a positivismusnak, mint philosophiának minden lényeges tételével Littré megegyezett. Célja egy volt a positiv philosophiával; ugyanis a positiv tudomány valamennyi fensőbb általánosságainak egy összhangzó, hierarchikus tanegészbe való szervezése a positiv módszer alkalmazása által és az ismerés köréből minden theologiai és metaphysikai felfogásnak, gondolkodásmódnak teljes kizárása. Ő is azt tartotta, hogy a physikai tudományokban bámulatatos eredményesnek mutatkozott módszert ki kell terjeszteni a kutatás minden terére és a positiv tudományt egyöntetű tanegészszé, philosophiává kell összeszőni. Azt a tételt is vallotta, hogy a tünemények különböző csoportjai egymásután estek a positiv uralom alá és az egyes csoportok azon mérvben öltöttek föl tudományos jellemet, a mily arányban szabadultak föl a theologiai és metaphysikai befolyás alól, és

azon mértékben érik el tökéletességüket és teljességüket, minél inkább kerülnek a positiv módszer alá. Ő is, mint Comte, mélyen érzi, hogy a különböző tudományok egymagukban nem elégségesek és szükség van egy egyetemes philosophiára, mely azokat összekapcsolja. Ő elfogadta Comte összetételezését, mert jobbat, melyet helyére lehetne tenni, nem ismert. Ő elismerte Comte philosophiájának lényeges jellemét, mely szerint Comte az eddigi szervetlen positivismust szervezte. a valóságos tudást rendszeresítette és oly általános tant állított föl, mely minden tudást képes felölelni, és hogy Comte előtt az általános elmélődés — mint Lewes mondja — csak a theologia és metaphysika körében mozgott, arészleges elmélődés pedig az egyes positiv tudományoké volt. Comte és utána Littré a tudományos elmélődést általánossá tette; a theologiai és metaphysikai gondolkodást pedig az emberi elme történetében fokokká tette. E tanokat nem ingatják meg sem azok a jelenségek, miket Gruber az elaggott Littré haldoklásáról közöl, sem azok a nyilatkozatok, miket Gruber néhány szabadkőműves szájába ad. A positivismus tudományos oldala csak a philosophiai megismerés köréből zárja ki a vallást és a tapasztalást meghaladó dolgokat a hívésre bizza, szabadságára hagyván mindenkinek, hogy szellemének szervezete és keblének lelkülete szerint megalkothassa hívési ügyeit. A positivismus, midőn az ismeretek rendezéséről beszél, körültekintő óvatossággal csak arra szorítkozik, a mit meg lehet ismerni. A positivismus csak a tényleges törvényekkel foglalkozik, melyek a tüneményeket szabályozzák; ezek fölfedezése, kölcsönös összefüggésük kimutatása — a tudás egyedüli föladata. Az eredő és végokok, tehetségeink alkatánál fogva, számunkra megközelíthetlennel. Ezeket Comte és Littré kizárják a philosophiából; nem állítják, de nem is tagadják ezek meglétét, de azt állítják — mint Lewes mondja — hogy meglétükre való pusztá hivatkozással a tünemények törvé-

nyeibe belátást nem nyerhetünk. Littré positivismusa azonban nem rontja el azok gyönyörét, kik élvezetet s megnyugvást találnak abban, hogy az észlelést meghaladó körökben is működtetik szellemöket; de tiltakozik az ellen, hogy az ily úton nyert gondolatokat a philosophia részeivé tegyék. Littré is azt akarja, mit Bacon akart: a vallásnak elkülönítését a philosophiától, a mit lehet helyeselni vagy elvetni, de nem lehet vallástalanságnak kikiáltani.

Gruber türelmetlen elme; reá nézve terhes az ismeret korlátozása; ő is — mint Lewes szerint igen sokan — a tapasztaláson kívül más ismerési eszközöket is szeretne, és az emberi tehetségnél nagyobb valamit, egy titkos ismerési eszközt, ezért azután a positivismusnak még ártatlan képviselőit is azok közé sorolja, kik — mint egyik társa mondja — «győzelemittas Bachusként lengetik az áltudás zászlaját», követőiket pedig úgy jellemzi, «mint Bachus diadalkocsija mellett mámoros fővel csörtető thyrphorokat».

Dr. Buday József.

REAL-UNIO VAGY PERSONAL-UNIO ?

A dualismus mögöttünk hagyott első negyedszázada újabb közjogunk, jobban mondva : annak intézményileg megtestesült újabb rendszere commentálásában kevés figyelemre-méltót producált. A kiegyezés alapvető műve nem egy oldalról szorul még tudományos megvilágításra, sőt kiegészítésre. s még mindig várja rendszeres feldolgozóját. Nincs kétség benne, hogy ha állami létünk sarkalatos kérdéseinek állam-philosophiai magaslaton való tárgyalása nálunk buzgóbb művelőkre találna, ennek hatása kiterjedne a gyakorlati politika irányeszméire is, és sok félreértést oszlatna el. Ma már minden józan politikus belátja, hogy a közjogi helyzet végleges tisztázása többé el nem odázható, s hogy monarchiánk s benne Magyarország politikai fejlődése szilárd alapot mindaddig nem nyerhet, míg bizonyos kérdések végleg eldöntve nincsenek, s míg annak a rendszernek, mely a dualismus intézményében öltött testet, benső természete, exigentiái és postulatumai szigorúan a tudomány elvei világánál meghatározva s minden oldalú vonatkozásaiban feltárva nincsenek. Ha egy gép kezelésére csak az lehet hivatva, ki annak legrejtettebb mechanizmusát, rugói és kerekei összetételét s a physikai törvényeket, melyeknek azok engedelmeskednek. teljes részletességgel ismeri: úgy ebben az állam természete éppen nem különbözik egy gépezetétől, s a kik annak kor-

mányzatára vállalkoznak vagy vállalkozni akarnak, első sorban mindenesetre annak természete és organismusa felől kell, hogy tisztába jöjjenek.

Különös, hogy ezt a követelményt igen gyakran olyanok is szem elől tévesztik, a kik a közjogi alap hiveiül vallják magukat. Beszélnek a közjogi alap fejlesztéséről s több effélééről, a mi nyilván tanúsítja, hogy parlamentarismusunk a politikai és közjogi sophismák végzetes circulus vitiosusában kereng. A dualisticus államforma s a hatalmi súlypont felett való szünetlen versengés azt a sajátságos és Európa parlamentjeiben legalább is szokatlannak mondható helyzetet idézték elő, hogy nálunk a kormányzat minden ténye első sorban nem a politikai czélszerűség, hanem a jogkérdés szempontjából nyer megvitatást, s a törvényhozás funkciójának legalis criteriuma mögött háttérbe szorulnak az egészséges politikai felfogás követelményei. Parlamentünkben a gyakorlati politikusok elenyésző száma mellett a theoretikus jogászoknak egész phalanxa ül, kik a meddő negatív és minutiosus bonczolgalás terén igen gyakran hajlandók túlmenni a megengedhetőség határain. A törvényalkotás minden kísérlete első sorban a kormány subjectiv ténye gyanánt magyaráztatik, s hogy aztán ez mily nehézvé teszi a higgadt ellenőrzés gyakorlását, a dolgok tárgyilagossá szemlélését, az igen könnyen elképzelhető. Mintha a magyar államiség nem a polgárok összeségének jogos és közvetlen érdekeit repraesentáló öntudatos organismus, hanem egy elvont historiai fogalom volna, melynek értéke attól függ, hogyan szigetelhetjük el minél jobban a társadalom actualis életétől. Az oppositio túltengése minden parlamenti rendszerben veszélyt képez; de a magyar politikai közéletben sajnos indokolást lel egyfelől a közjogi helyzet complicatióiban, szemben a monarchia tulsó felével; másfelől a hatalmon levő többség mesterkéltséggel és személyes jellegű megalakításában.

A magyar parlamentarismus e benső gyöngesége eredetét, mint említők, abban kell találnunk, hogy a dualistikus államforma egész váza még nem nyert systematikus kiépítést. Az államkapcsolatok kérdése a tudományban eddig alig, vagy csak túlnyomólag a Puffendorf által kezdeményezett egyoldalú történeti szempontból tárgyaltatott. Az «unio sub eodem imperante» és «unio jure societatis» közötti különbség egyáltalán nem meríti ki még a modern államszövetségek természetét, legkevésbé egy olyan complicált formájában, mint Ausztriával való kapcsolatunk, s ezért nincs mit csodálni azon, hogy Ausztria-Magyarország viszonya 67 óta a tudományos irodalomban a legeltérőbb értelmezésekre szolgált alapul, hogy p. o. Bluntschli ezt personal-unióknak ismerte fel, de a real-unióra való átmenet stadiumában, holott Calvo és Dostal tiszta personal-unióknak vélik; ellenben Schultze és Holtzendorff ismét tiszta real-unióknak.

Minden tudományos meghatározás osztályozást, bizonyos általános fogalmak alá sorozást foglal magában. De nem elég, hogy a genus fogalma teljesen körvonalozva álljon előttünk; szükség, hogy az a faj is, melyet sorozni akarunk, lényeges jegyeiben, organikus funkciójában legyen megfigyelve, máskülönben az alkalmazás alapján hibás. A dualismus rendszerének hézagait azonban a gyakorlati élet tapasztalata még nem mind töltötte ki, Ausztria-Magyarország történeti közössége az újabb politikai és államtani eszmék világánál sok tekintetben lényegesen módosul. A *pragmatica sanctio* számos avult elméletét halomra döntötte az idő és másokat állított helyébe. Az eszmék ezen forrongása egész történetünkön végig kísérhető; maga 48 nem egyéb volt, mint Magyarország államisége gondolatának egy tisztulási folyamata azon historiai kapcsolat keretében, melybe tradíciói állították. Nem a közjogi formák azok, melyek ebben a processusban fejlődtek s módosultak, csupán azoknak tartalma változott.

De a változott tartalom azért új intézményeket teremtett és teremt máig is napról-napra, mindaddig, míg a dualismus rendszere végleg betetőzve nem lesz, s abban a nemzeti élet minden mozzanata meg nem találja a maga közjogi schemáját.

Hogy ennek a feladatnak végrehajtására nem csupán a törvényhozás esetről esetre való concret alkotásai vannak hivatva, de a tudomány eredeti és önálló conceptiói is: azt hiszszük, világos. És ebben a tekintetben kétségtelenül nagy érdemei vannak egy tevékeny és jeles publicistánk, *Beksics Gusztáv* most megjelent nagyobb önálló művének: «A dualismus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink». Mondhatni, az első rendszeres mű, mely Deák és a kiegyezés nagy művével «in complexu» foglalkozik, és pedig foglalkozik oly becses és tanulságos eredmények kíséretében, melyek sok részben egész új és figyelemreméltó megvilágításba helyezik alkotmányos életünk legfőbb problémáit, nem egy tévelygést szétozslathatnak s egyáltalán a politikai eszmék tisztázásához nagyban hozzájárulhatnak. Beksics nem mint államphilosoph nyúl a kérdéshez, nem vizsgálja az államszövetségek újabb elméleteit, hogy azokból vezesse le azokat az elveket, melyek a dualismus alapkérdései felől tájékoztathatnak; nem keres analogiákat az államszervezetek politikai történetében, a foederativ állam különböző formáiban, a milyenekre p. o. a görög-római városrendszer oly tanulságos anyagot nyújt, az achiv szövetségben vagy az aetoliai ligában, sőt az újabb kor története is Schweizban, az északamerikai unióban vagy Svédország és Norvégia viszonyában; tárgya szorosan a magyar alkotmánytörténet fonalán mutatni ki, hogy igaz-e, hogy Magyarország államisága a dualismus által csorbát szenvedett? Ehhez képest vizsgálja Magyarország államiságát a *pragmatica sanctio* előtt és után, 1848-ban és az 1867: XII. t.-cz. által lefektetett újabb alapokon.

Csupán mint politikai vitairatot tekintve tehát. «A dua-

lismus története» fényesen elérte célját. Megczáfolhatlanul kimutatja, hogy Magyarország államiságának teljes épségével jutott a Habsburgok uralma alá; hogy közösügyek mindig léteztek, habár világosan meg nem jelölve is; léteztek még 1848-ban is, és Magyarország államisága akkor sem volt teljesebb, mint lett a közösügyek és intézési módjuk meghatározása által 1867-ben. Ámde a fontos tárgy még többet kíván; kívánja Ausztriahoz való államjogi viszonyunk egész alkotmányelméletét, kívánja az abból folyó következtetések praecis megállapítását s magának a kiegyezésnek lényegét a politikai tudomány mai állása szempontjából.

Az eddigi viták különösen a körül folytak a dualismus elméleti magyarázói közt, hogy vajjon Magyarország és Ausztria viszonya personal-unio-e vagy real-unio? Beksics a personal-unionisták részére áll, miután kifejtette, hogy semmi sem közös köztünk eredetileg más, mint az uralkodó személye. Sőt Juraschek is, egyike a kérdés legalaposabb buvárainak, «Personal- und Real-Union» (Berlin, 1878.) című tanulmányában annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy az uralkodó testi személyisége két, jogilag teljesen különböző uralkodóra osztható. És tényleg ez a fictió átment a tudományos köztudatba, tekintet nélkül arra, hogy personal-unio, real-unio nélkül voltaképp nem is gondolható, mert ugyanegy személyben két jogalany, vagy ugyanegy jogalanyban két állam-akarát tartós megférhetését képzelni teljes megoszottságban semmivel sem több a «pur et simple» képtelenségnél.

Nyilvánvaló, hogy úgy Beksics, mint mindazok előtt, kik a personal-unio felfogása felé hajoltak, mindenekelőtt az a cél lebegett, hogy Ausztria és Magyarország kapcsolatát kevésbé szorosnak tüntessék fel, s abban a magyar állameszme függetlenségének szilárdabb garantiáit nyerjék, semmint az a real-unio föltételezése mellett — szerintök — lehetséges lett volna. Ezzel az előtételettel szembe kell szál-

lanunk. Már Zachariä megjegyezte, hogy personalis unióban álló államok tényleg szorosabban lehetnek egyesülve, mint a real-unióban állók. De a personal- és real-unio közötti különbség egyáltalán nem is alapul a közösség *mértékén*, hanem csupán annak *elvé*n, a szerint, hogy az személyes jogon vagy pedig alkotmánytörvényen épül-e. Ez értelemben vált Magyarország és Ausztria viszonya is 1867 óta personal-unióból real-unióvá, a nélkül, hogy ezzel a közösség kapcsa tágitva vagy megszorítva lett volna.

Nem lett megszorítva, mint a hogy a kiegyezés támadói hiszik; de nem lett tágitva sem, mint a hogy Beksics magasztalja a 67-iki kiegyezést a *pragmatica sancti*ót megelőző korszakkal szemben. A történelem és Magyarország politikai multja tanulságainak alapos félreértése azt állítani, hogy a német-római imperium Magyarország önállásának ellensége lett volna. Mélyebb történet-philosophiai betekintéssel jellemzi ama korban Magyarország politikai helyzetét Eötvös, «Magyarország önállása Németország egysége szempontjából» című anonym röpiratában. «Az állami egység akkor még — úgy mond — oly távol állt mindenkitől, hogy e célra Magyarország megszerzésénél nem is törekedtek». Hisz maga I. Ferdinánd végrendeletében saját örökös tartományait is felosztotta, a mikor Tirolt, Vorarlberget, a sváb és elsassi tartományokat Ferdinándnak, Stájerországot, Krajnát és Karinthiát pedig Károly fiának hagyta. Valóban csak akkor kezd kísérteni a birodalmi eszme, a beolvasztás politikája, mikor 1804-ben a szent római birodalom feloszlásával I. Ferencz az osztrák császári czímet vette föl s Metternich megkezdte aknamunkáját alkotmányunk sánczai ellen.

Nem a német birodalmi eszme volt tehát, mint Beksics állítja, Magyarország ellensége. Nem az volt a dualismus és a paritas állandó akadály. Az ősi aristokratikus alkotmány erősen védte akkor a magyar államiság várát bármely oldal-

ról jöhető támadás ellen. A kiváltságos osztályok jogaiban a nemzet saját jogait látta, a mi természetes is, mert hiszen csak a kiváltságos osztály alkotta a nemzetet s a nemesség szabadsága a nemzet szabadsága volt.

A *pragmatica sanctio*ban Magyarország sorsa örök időkre össze lett fűzve a dynastiával és a monarchia többi országaival, az együttbirtoklás és a kölcsönös védelem ünnepestélyes kimondása által. Bizonyos, hogy ez nem annyi, mintha Ausztriával az iránt szerződöttünk volna, hogy vele közös fejedelmet választunk. Ez esetben a viszony merőben foederalistikus lett volna a közös *repraesentatio* árnyalatával, vagy legalább is közös, ha nem is központi főhatalommal. Úgyde Ausztria-Magyarország viszonya nem ismer központi hatalmat; sőt erősen vitás, ha vajjon egyáltalán közös főhatalom is létezik-e? Beksics szerint ilyen nem létezik, s mert közös főhatalom nincs, tehát — úgymond — közös felségjogok sincsenek. A levezetés nem éppen helyes, mert hiszen nem az uralkodói hatalom a felségjogok substratuma, hanem megfordítva, a felségjogok az uralkodói hatalom substratuma: már pedig hogy közösen gyakorolt felségjogok vannak, azt tudjuk. Nyílt kérdés marad tehát, vajjon a hatalom kettéosztásának fictiója fentartható-e, s az uralkodói személyközösségnek nem-e szükséges folyamánya az uralkodói hatalom közösségének is egy — habár csak gyöngé — árnyalata. Igaz, hogy mások a hatalom megszerzésének föltételei és módozatai az osztrák császári és a magyar királyi hatalomnál, de ez csak a megszerzés különbsége; ellenben az 1867: XII. t.-cz. 7. §-a nyíltan közösnek nevezi nem csupán az uralkodó személyét, hanem magát az uralkodót is. Mind-ebből az tűnik ki, hogy nehéz dolog a dualismust tisztán és kizárólag magyar közjognak fogni fel addig, míg ugyanazon közjog a monarchia másik felében is érvényben van, s a kettő egymásnak szoros föltétele. Ausztriával való viszonyunk

tulajdonképen közjogi garantiák alá helyezett nemzetközi viszony, s ezt az alábbiak még jobban meg fogják világítani.

Deák maga elismerte, hogy az egyesülés a közös védelemre nemcsak ő Felsége személyével, hanem az örökös tartományokkal is történt. Ezzel szemben Beksics főképp azzal érvel a personal-unio mellett, hogy *Ausztriával sohasem szerződünk, hanem csakis a magyar királylyal*. Ha ez így volna, akkor a personalis unio hiveinek csakugyan nyert ügye volna. De hát valósággal így van-e?

Nem akarunk Deák tekintélyével takaródnizni, vizsgáljuk a kérdést önállóan. Tény mindenekelőtt, hogy 1740-től egész a legújabb időig valahányszor akár béke, akár háború idején hadkiegészítésről vagy rendkívül subsidiumok ajánlásáról volt szó, ez ajánlatok sohasem tétettek ő Felsége többi országainak és tartományainak védelmére, hanem tisztán csak ő Felsége személyének, az uralkodóház méltóságának és dicsőségének fentartására. Csakhogy másfelől azt is tudjuk, hogy akkor az örökös tartományok és a többi országok teljesen absolutistikus módon kormányoztattak, hogy tehát a Felség személye egyszersmind a birodalmat is jelentette. De további sorban hogyan is szerződhetett volna a magyar nemzet a magyar királylyal a közös védelem ügyében, — mely közös védelemben kétségtől nemcsak az foglaltatott, hogy Magyarország Ausztria trónját, hanem éppen úgy az is, hogy Ausztria Magyarország trónját tartozik megvédelmezni — mikor a magyar király épp oly kevésbé rendelkezhetett Ausztriával, mint a mily kevésbé Ausztria uralkodója Magyarországgal? Ha pedig a magyar nemzet — a mint ezt föltételeznünk kell — Ausztria fejedelmével egyezett meg a kölcsönös védelem és együttbirtoklás iránt, mint a ki egyedül volt illetékes Ausztria nevében magát kötelezni: hát akkor ebben ő Felsége teljes joghatálylyal képviselte Ausztria népeit, mint absolut uralkodó, s időközben Ausztria alkotmányos állammá növe ki

magát, teljes hatálylyal származtak át rá mindazok a jogok és kötelezettségek, melyeket a hatalom megosztlása előtt az illetékes tényező, souverainitási jogánál fogva szerzett és magára vállalt.

Különben csak néhány lapot kell forgatnunk, hogy Beksics önmagát czáfolja meg, mert a 257. lapon már maga is elismeri, hogy a «pragmatica sanctio megkötésének idején Magyarország a magyar királylyal és *osztrák császárral* (?) alkudott meg», — a mi valószínűleg lapsus, mert a *pragmatica sanctio* idején még egyáltalán nem volt osztrák császárság, tehát mindazok a következtetések. — melyeket a *real-unio* föltevésének lehetősége ellen abból az axiómából von, hogy a *pragmatica sanctio* és a kölcsönös védelemre irányuló szerződés Ausztria mellőzésével kizárólag a magyar nemzet és királya közötti megállapodásra volna visszavezethető — önmaguktól elesnek és Beksicset saját okoskodása kényszeríti annak elfogadására, hogy Ausztria és Magyarország között tényleg *real-unio* létezik, s ennek a *real-uniónak* felbontásához annak a bizonyos harmadik factornak a hozzájárulása is elengedhetlenül szükséges. Tökéletesen helyes ellenben az az okoskodás, hogy közös törvényhozás nem lévén, közös törvény sem lehetséges. Az 1867: XII. t.-cz. tehát nem közös törvény, hanem kizárólag magyar közjogi törvény. Közös alkotmánya tehát nincs Ausztria-Magyarországnak. De ha ez így van, mért ne mehetnénk tovább egy lépéssel, és mért ne mondhatnók: Ausztria és Magyarország közt *közösügyek sem léteznek*, hanem léteznek csupán *azonos ügyek* és léteznek az *azonos ügyek közös* intézésére hivatott organumok. Nem az uralkodó személyének *közössége* az, mely Ausztriát és Magyarországot szoros kapcsolatban tartja, hanem annak *azonossága*, s ez *azonosság* kifolyása nem *jogközösség* a két állam közt, hanem *jogazonosság*. Ezt az *azonosságot* egészen világosan megjelöli a *pragmatica sanctio*, mikor az

oszthatlan és elválaszthatatlan (indivisibiliter ac inseparabiliter) birtoklást kimondja. A különbség az, hogy a közösségből föltétlenül foly az érdekelték azon joga, hogy a közösség megszüntetését «quasi ex contractu» követelhessék, mert a közösség csak formai, csak ideális egység, a különmemű részeknek nem teljes egybeolvadásával, sőt határozott individualis önállóságával; ellenben az azonosságból nem foly ezen jog, mert ott mindenik fél «pro indiviso» és a másik fél által nem korlátozva bírja és gyakorolja ugyanazokat a jogosítványokat.

Ez ellen azt lehetne felhozni, hogy hiszen minden közösségnek a tárgya azonos. És ez igaz is; de az már nem áll, hogy mindennek, a mi azonos, eo ipso közösnek is kelljen lennie. Nézzünk egy példát. Ha a monarchia hadseregállítási joga közösügy volna, ebből az következne, hogy sem Ausztria, sem Magyarország nincs jogosítva külön gondoskodni véderéjéről, csakis a kettő együtt. Ezzel Magyarország újonczmegajánlási joga illuzoriussá válnék. Úgyde a hadseregállítási joga nem *közös*, hanem *azonos* Ausztria és Magyarország között; azonos pedig abban a vonatkozásban, melyben a kölcsönös és együttes védelem feladatához áll.

Ha a monarchia külügyi képvisellete közösügy volna, ebből szintén az folyna, hogy tehát sem Magyarország, sem Ausztria nem bír külön-külön önálló souverainitással a külfölddel szemben, hanem csak a kettő együtt. De a monarchia külügyi képvisellete nem közösügy, hanem Ausztria és Magyarország azonos ügye, mely szorosán a fejedelem azonosságából következik.

Abban a szövetségben, mely Ausztriát és Magyarországot a Habsburgok jogára alatt egyesítette, nem hozott egyik államfél sem oly nagyobb közjogi attributumokat, melyek megrövidülést szenvedtek volna, vagy oly kisebbeket, melyek a közös gyakorlatban kölcsönös kiegészítésre szorultak volna,

hanem hozta mindegyik azoknak pontosan egybevágó mértékét, melynélfogva azok egymást teljesen fedték, egymást fölszívták, áthatották. És a *pragmatica sanctio* kötelező, alaptörvényi jellege, tekintélye nem abban áll, hogy az kétoldalú szerződés, hanem abban, hogy természetes és önként értendő kifejezése annak a kapcsolatnak, mely Magyarország és Ausztria között az uralkodó azonossága által természetszerűleg és felbonthatatlanul létesült.

De a valóságos real-unio fenforgását semmi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy vannak bizonyos, a fejedelem személyén kívül eső viszonyok, melyek nélkül a dualismus nem állhatna fenn. Rámutat ezekre Beksics is, mikor a dualismus lényeges feltételül ismeri el azt, hogy Ausztria is alkotmányos állam legyen. Vajjon ezek nem-e szükséges közjogi háttérét képezik a dualismus intézményének, habár azokat tételes törvény nem szabályozza is? Beigazolódott ez akkor, mikor Andrassy a Hohenwart-ministeriumot megbuktatta, mert az a dualismust veszélyeztette volna. Ausztria az absolutismus karjaiban, szükségkép visszahatna a kiegyezési politika sorsára is és megbuktatná azokat az intézményeket, melyek a 67-iki alapon létesültek. Magyarország alkotmányos kormányzata elkerülhetlenül visszaesnék a 48 előtti állapotokba, a tiszta personalis unióba. De ha Ausztria állami consistentiája ily szoros érintkezési pontokat mutat a dualismus létalapjával: mi más ez, mint valóságos, nem személyes, hanem alkotmányvelven épült real-unio ?

Az érintkezés, mely két nemzet történeti párhuzamoságából azoknak állandó egymásrahatása mellett fejlődik ki, bizonyos jogviszonyokat állapíthat meg, melyeknek alanyai a nemzetek, mint politikai létszervezetek. Bármily lényeges és szoros suffixumai legyenek is azonban ezek az illető nemzetek történeti egyéniségének, azoknak szabad és öncélú politikai fejlődése elé határt nem szabhatnak, legfőlebb azok

szerint módosulnak. Az állam, mint a politikai nemzet össz-fogalmának természeti és testi megjelenülése szükségkép magába szívja az állam, mint jogi személyiség fogalmát, s épp abban áll souverainitása, hogy önmagát, mint jogok és kötelezettségek alanyát helyezheti ki.

Miben áll már most az a nagy és gyökeres átalakulás, mely a közjogi felfogás terén az alkotmányállam korában a király és nemzet, mint a hatalom kettős forrása közötti ellentétet áthidalta? Abban, hogy a kettőt az állam fogalmában egyesítette, hogy az uralkodói és a törvényhozói hatalom magasabb egységét az államhatalom egységében kifejezésre juttatta, amazokat emebben feloldotta. Az állam modern elmélete mellett egészen szükségtelen kérdés, hogy vajjon egy oly kötés, mint a *pragmatica sanctio*, mily tényezők közt, minő hatálylyal létesült? A feleletet erre nem a történeti jog egyoldalú álláspontján, hanem a mai államtan élő szellemében s e kötés politikai természetében kell keresnünk.

Voltaképen az uralkodó azonossága teljesen kimeríti annak a kapcsolatnak lényegét, mely Ausztria és Magyarország között fennáll. A *pragmatica sanctio* ennek csupán terjedelmét írta közelebbről körül, de semmi olyat, a mi magában az uralkodó azonosságában implicite benne nem foglaltatott volna, hozzá nem toldott. Mindaddig, míg Ausztriában a személyes uralom rendszere érvényesült, az Ausztriával való kapcsolatunk tárgyát képező ügyek közös intézése módjáról természetesen nem lehetett szó, mivel abban való részesedésünk közös mértéke hiányzott, de hiányzott maga a közösség is szoros értelemben véve, mint oly viszony, mely kölcsönös jogtudaton és öntudatos cselekvésen alapul, mely nélkül világos, hogy nem is létezik tulajdonképeni közössége. Mert *minden közösség egyúttal a cél vagy eredet egységét tételezi föl*, holott sem ezt, sem azt nem szabad imputálnunk az Ausztriával való teljesen esetleges közjogi viszonyba.

De a *pragmatica sanctio* magában véve nem is állapít meg közvetlenül ily közösséget sem az együttbirtoklás, sem a kölcsönös vagy együttes védelem kimondása által. Magyarország teljes állami függetlenségéből kifolyólag bármikor megdöntheti a dualistikus alkotmányt, nem azért — a mint Beksics mondja — mivel kizárólag a magyar királylyal alkudtunk — e tétel czáfolatát fennebb, úgy hiszszük, elég meggyőzőleg kimutattuk, hanem azért, mert annak megdöntése miben sem érinti a *pragmatica sanctio*ban foglalt alaptörvényeket. Magyarországnak joga van hozzá, hogy közös intézmények által gyakorolja befolyását azon ügyekre, melyek Ausztriával közösen érdeklik, de a dualismus mégsem szükségképeni következménye és nem is egyetlen lehető organismusa azon viszonyosságnak, mely Ausztria és Magyarország közt feloldhatatlanul létesült. Inkább csak rajta áll, hogy közös organumok helyett, ha úgy tetszik, *vegyes* organumokban érvényesítse e jogát, sőt a közös intézés esetén is elég lehet esetleg, ha csak a megegyezés közös, a nélkül, hogy azért az intézmények is közösek lennének; elég lehet, ha csak törvényhozási úton gyakorol befolyást rájuk, a nélkül, hogy a paritást magukban az állandó közös institutiókban is vindicálná magának, a mire éppen újabban nem egy példát mutat a magyar törvényhozás története. Nem mintha mindez oly cél volna, mely Magyarország államisága szempontjából kívánatos. De ismételjük, mindezt nem zárja ki az alapszerződés természete, a Magyarország és Ausztria közötti természetes kapcsolat jellege, mely csupán azonos, de nem okvetlenül közösügyekre enged következtetést.

Ha a közösügyes rendszer nem okvetlen szükségképeni folyománya a Magyarország és Ausztria közötti jogviszonyosságnak, nagy kérdés még az is, hogy vajjon a legjobb és legrationalisabb-e? A közösség eszméjének logikai kriteriuma, újból is ismételjük, vagy az eredet vagy a cél egy-

sége, és így a közösügyek elmélete vég-consequentiaiban nem háríthatná el magától a politikai egység bizonyos allure-jeit; bármennyire okoskodjunk is, van egy momentum, mely az önálló elemeket magában föloldja, holott az azonosság már kifejezetten önmagában hordja a teljes szétváltság ismertető jegyeit. Közösség — ez a külső megoszlásban gondolt és fel-fogott! eszmei egység — a szövetséges állam, vagy legjobb esetben a Staaten-Staat eszméje, holott az azonosság csak külsőleg jelentkező, átmeneti és nem egyszersmind szükségszerű egység, melyen belől tartós és lényeges különállás rejlik. De sem ez, sem az nem teszi Ausztria és Magyarország viszonyát personal-unióvá, azaz oly viszonyná, melyet Puffendorf a «sub eodem imperante» szavakkal, mint csupán személyest definiál, mert az uralkodás semmi körülmények közt sem képzelhető merőben személyes, hanem mindig közjogi attributumnak, s a fejedelem még a személyes uralom legmerevebb rendszere mellett is a közhatalom birtoklója és letéteményese. Abban a kötésben tehát, mely két nemzet közt az uralkodó azonossága mellett bármily formában létesül, *mindig van valami dologi, valami realis momentum*, mely a «jus societatis»-t érinti.

Pomponius.

I R O D A L O M.

«*Az anyakönyvek államosítása.* Néhány józan szó a napi-
renden levő egyházpolitikai kérdésekhez. Irta Jurista. Budapest,
1893.»

A nagy hullámokat verő egyházpolitikai reformok nyomán megindult bő brosura-irodalom egyik alaposabb terméke a beküldött 67 oldalra terjedő füzet, s ezért behatóbb méltánylást érdemel. Az anyakönyvvezetés legrégebbi nyomait vizsgálva, kifejti azokat a szempontokat, melyek érdekében a tridentini zsinat az anyakönyvek vezetését elrendelte, s constatálja, hogy különösen a születési, jobban mondva keresztelési anyakönyvek vezetését két szempontból rendelte el a zsinat: 1. hogy a keresztelés ténye, melylyel az egyetemes egyház honossága megszereztetik, constatáltassék; 2. hogy a lelki rokonság, mint házassági bontó akadály, nyilván tartható legyen. Kiténik ebből, hogy mindezek a szempontok alig vagy éppen nem érdeklik az állami hatóságot, az állami rendet; ellenben érdekli p. o. a születés szabatos idejének megállapítása, év, hónap, nap, sőt perc szerint is, a melyre és több más fontos körülményre nézve azonban az egyházi anyakönyvek nagyon is hiányos bizonyítékot képeznek. Ebből a szerző azt következteti, hogy a keresztelések, illetőleg születések és halálozások anyakönyveinek állami hatósági kezelésbe vétele elodázhatlan szükségesség a jogbiztonság szempontjából. De nemcsak szükségesnek, hanem jogosnak is ismeri azt el szerző azon viszonyból kifolyólag, mely az állami és az egyházi anyakönyvvezetés közt századokon át fennállt, s melynél fogva az állam sok esetben gyakorolt eddig is ingerentiát az anyakönyvek vezetésére. Mindezt a

névtelen szerző, ki különben maga is katolikusnak vallja magát, meggyőző jogászi apparatussal bizonyítja be. Áttérve a Csáky-féle rendeletre, hibáztatja a papságot, mely «az igazságért vívott csatát ügyetlenségéből veszette el», s magatartásával eljátszotta azt a jogot, hogy az 1868: LIII. t.-cz. 12. §-ának megváltoztatását katolikus egyházi szempontból követelhesse. A füzet leg-érdemlegesebb részét a zanyakönyvek állami vezetése módozatainak részletes terve képezi, mely erre nézve legalkalmasabb és legmegbízhatóbb közegül a járási és községi orvost jelöli meg. Kimerítő táblázatokat csatol a tervbevett két állami anyakönyv (a születési és halálozási) vezetésére s annak kezelését minden részletében megvilágítja. Az életrevaló és egészséges gyakorlati érzékkel contemplált javaslatot szerző a beadványozási rendszerre alapítja, s emellett érintetlenül kívánja hagyni az esketési anyakönyvek eddigi vezetését. Ha az anyakönyvek államosítására csakugyan sor kerül, annak előkészítői sok becses és használható anyagot fognak találni a gondosan megírt kis füzetben.

—*nd*—

* * *

Korunk bölcselete. Irta Kozáry Gyula. Nyomatott Pécsen a lyceumi könyvnyomdában. Ára 3 frt.

A «Korunk bölcselete» semmi más, mint a positivizmus, melynek szerző a «keresztény bölcsélet» nevében izeni meg a harczot, vagyis «a metaphysika jogait védi a skepsis ellen; a mystikusok, traditionalisták, rationalisták és protestansok ellenében az értelem határait jelöli ki». Legalább ez a cél az, a melyre az elég terjedelmes munka vállalkozik. Szerzőnk megbotránkozva látja, hogy nálunk a középiskolák tankönyvei, Pauertől Sárffy Aladár könyveig «részint nyílt sisakkal, részint rejtett célzatokban» a positiv bölcsélet egyes tételeit ültetik az ifjúságnak, a haza reményének és jövőjének szívébe. Holott a positivizmus egy nagy módszertani tévedés, mely megszorítja a kutatás körét és kizárja az ismeret birodalmából azokat a problémákat, melyek az emberiség értelmi természetének vágyait, küzdéseinek kezdetét, ősokait, elveit és céljait illetik.

De bár a munka tulajdonképen a positivizmus ellen fordul, ebbe a tágabb megjelölésbe Kozáry belefoglalja a rendszer minden

újabb irányát, a sensualismust, új hegelianismust, pantheismust, fatalismust, subjectiv idealismust stb. Littrén és Comte-on kívül foglalkozik még Mill Stuarttal, Spencer Herberttel, Lewes-sal, Dühring, Riehl, Laas és Wundttal; kitér Helmholtzra, Claude Bernardra, Chauffard-ra, Agassiz, Milne Edwards, Hyrtl és Taine-re, s a magyarok közül is részletesen emlékezik meg főleg Pauer, Böhm és Pulszkyról.

Ez természetesen kissé sok arra, hogy a szerző alaposan taglalhassa a rendszer mindezen különböző árnyalatait, de ezt hiába is keresnők Kozáry könyvében, mely a széles alapokra fektetett ihémát inkább könnyed vonásokkal illusztrálja, mintsem megoldja. Itt is, ott is bekukkan a felsorolt bölcséleti írók alapvető műveibe, de rendszeren alig halad tovább egyiknél is az előszónál. Az egész munka inkább egy resumé hatását teszi reánk, mely haszonnal forgatható azok részéről, kik megelégszenek általános tájékoztatással a modern philosophiai irányok főkérdései felől, de mélyebb elemzését e tanoknak nem nyújtja s annál kevesbbé nyúl közéjük a methodus írtó-késével, a czáfolat elevenre találó fegyvereivel.

Első könyvében a monographia a positivismus világirodalmi ismertetését adja, figyelemmel hazai viszonyainkra. Második részében a positivismus sajátképeni bírálatát kísérti meg, de feledi azt, hogy rendszert csak rendszer dönthet meg, s apró puskatüzekkel nem lehet kiverni sáncaiból egy oly tudományos meggyőződést, mely az emberi gondolkodás fejlődésének fontos és lényeges eredménye.

Kitünik ez abból, a mint Kozáry a tapasztalati és a bölcsellettudomány egymáshoz való viszonyát felfogja. Ő nem elégszik meg az ismeretek e kettős rendjének szétválasztásával, melyet a Broglie-féle katolikus bölcsélet megvetőleg félpositivismusnak nevez. Egyenesen kimondja, hogy a tapasztalati tudomány és a metaphysika egymástól sem tárgyukban, sem módszerükben el nem választhatók. Mindegyik ugyanazon elvek uralma alatt áll. Metaphysika nélkül nincs tapasztalat, s valamint a tapasztalat nem nélkülözheti a metaphysika elveinek világító fáklyáját, azonképen a metaphysika sem nélkülözheti a tapasztalat alapját.

Bizonyos, hogy már Kant is kimondta, hogy a tapasztalati ismeretek észfogalmak nélkül vakok, az észfogalmak pedig a tapasztalat adatai nélkül üresek. De ezzel még távolról sincs elosz-

latva a lét és gondolkodás kettőssége, nincs megfejtve az állomány és tünemény dualismusa, s annak megfejtéséhez Descartes és Spinoza óta Kozáry egy lépéssel sem jutott közelebb. Igaz, hogy Kozáry akkép akarja az ellentétet feloldani, hogy fölveszi, mikép a tapasztalat az állományt éri, s hogy az állomány és tünemény nem tartalmilag, hanem csak a tartósság módja szerint különböznek. A tüneményt az idő korlátozza és uralkodik fölötte, ellenben az állomány szintén időben létezik ugyan, hanem az idő nem uralkodik fölötte. Ez okoskodás megvilágítására idézi a szerző a kő esése és az eső kő különmemű fogalmát. A kő és a kőnek mozgása szerinte nem külön két valóság, csakis egy, t. i. a mozgó kő. Tehát a tünemény a dolog, működésének és változásának állapotában tekintve. Úgyde a mozgó kő, mint a kő és mozgás tüneményének a fogalomban létrehozott kapcsolata, már az érzéki észrevétel bizonyos abstractióját jelenti, s hogy ezt az abstractiót megérthessük, legegyszerűbb elemeire kell bontoznunk a fogalmat. Ezek a legegyszerűbb elemek pedig nem a kő és annak esése, melyek már csak a valóságnak elvont képzetel, hanem a mozgás mint erő és állomány, s a kő, mint anyag vagy tünemény.

Már most akár a subjectivismus álláspontjára helyezkedve, azt mondjuk Kanttal, hogy az állomány csak fogalom, melyet subjectiv kényszerűséggel alkotunk magunknak, de mely gondolkodásunk körén kívül tárgyas létezéssel nem bír, akár pedig Kozáry szerint magyarázzuk a tünemény és állomány azonosságát, a kérdés nem lesz megoldva, hanem csak kiindulási pontúl szolgál a rendszer tovább építésére a nyitva hagyott résen át, hogy vagy az állomány, vagy a tünemény teljes tagadására vezessen, máskép lehetetlen végérvényesen kimagyaráznia akár az anyag állandóságát, akár a tünemény változandóságát. És Kozáry is közeljár az utóbbihoz, habár meg van győződve, hogy felfogása «épp oly ment az idealismus túlalanyos tévedéseitől, mint az egyoldalú túltárgyasító realismus félszegéseitől».

Terjedelmesebben vizsgálja monographiánk a positivismus alaptételeit: 1. hogy a tapasztalati tudomány egyedül tárgyat a tények, a törvények és a tünemények mikéntje képezi; 2. hogy a ható végczélokok rendje ki van zárva az emberi kutatás köréből. Kozáry egyenesen a positiv világnézet ellen fordítja a fegyvert s azt az állítást kockáztatja meg, hogy éppen a positivismus

az, a mely a priori föltevésekből indul ki s metaphysikát űz; ellenben ők (a metaphysikusok) több joggal mondhatják magukat positiv bölcseleőknek, mert a tapasztalatnak az állomány közvetlen tárgya. Hanem az okoskodás, melylyel ez eredményre jut, alig állja ki a próbát. Hibás már az az osztályozás is, melylyel az állomány és tünemény fogalmát magyarázza a katholikus Broglie után. «A külső és belső világnak — úgymond — megfigyelhető összes tárgyai tekinthetők önmagukban, úgy a hogy léteznek, és megfigyelhetők működéseikben és változásaikban. Önmagukban tekintve mint személyek és dolgok szerepelnek, változataikban mint tünemények, változások és működések. A személyek és dolgok állományok. A változatok tünemények, ezek a phaenomenek. Az állományok alkotják a világot, a tünemények a történelmet» stb.

Világos ellenmondás már most, ha a szerző csak pár sorral lejjebb (121. l.) mégis azt erősíti, hogy a megkülönböztetés nem pusztán alanyi, mert nem az ész teremti az állomány és tünemény közti különbséget, hanem a tárgyias jelentkezés. Hiszen ez a jelentkezés csak reánk nézve létezik, csak elvonása a létezésnek; erre az elvonásra nem volna szükség, ha az állomány is a tapasztalatban jelentkezne; de mivel a tárgyak kettősen jelentkeznek az ember megismerése előtt, ebből folyik, hogy vagy az emberi természet kettősségét, vagy a rajtunk kívül álló dolgok kettősségét kell okvetlen elfogadnunk.

A positivizmus bölcsele a emberi értelem korlátainak kritikai felismerésével vonta ki a határt az emberileg megismerhető és meg nem ismerhető közt. E mellett nem tagadja bizonyos problémák jogosultságát, csupán az emberi tudás és kutatás köréből zárja ki azokat. Érthetetlenek tehát azok a szenvedélyes támadások, melyekben a keresztény bölcsezet részéről részesül és pedig sokkal nagyobb mértékben, mint a materializmus, holott ennek végelvei nyiltabb ellentétben állanak a keresztény dogmákkal. Helyesen jegyzi meg Mill Stuart: «A positiv gondolkodásmód nem szükségszerűen tagadása a természetfölöttinek, mikor a dolgok eredete minden problémájának megfejtését visszautasítja. Ha volt kezdete a mindenségnek, úgy ez a kezdet természetfölötti okra vall. Vajjon mennyit érnek az analogiából s az emberiség hagyományából merített érvek? ezen kérdésekről a positiv bölcselet is tartozik bírálatot mondani. De ezen kérdésekről kiki saját meggyőződését és belátását követheti».

Ezzel szemben a katolikus bölcsészet a rationalismus egy nemével siet újabban a katolikus dogmák védelmére. Nem elégzik meg többé a hit és tudás megvont hatáiraival, hanem a bölcsélet útján keres minden áron bizonyosságot azon hypothesisok mellett, melyek eddig a subjectiv hit tárgyát képezték. Ennek a törekvésnek áll szolgálatában Kozáry könyve is. De vajjon nem kockázatos-e a vallás legmagasabb kérdéseinek sorsát arra a térére sodorni, melynek eszközei elégtelenek annak megértésére, a minék súlypontját az egyház tanításai a hitélet körébe helyezték?

—i.

* * *

«*Archiv für sociale Gesetzgebung und Statistik. Vierteljahresschrift zur Erforschung der gesellschaftlichen Zustände aller Länder, herausgegeben von Dr. Heinrich Braun. Fünfter Band. Zweiter Heft. Berlin, 1892.*»

Első cikkében *Heinrich Herkner* adja elő a német munkásvédelmi törvényhozás reformja terén beállott újabb intézkedéseket. Behatóan bírálja a vasárnap megüléséről a birodalmi gyűlés elé terjesztett novella elvi szempontjait, s határozottan a mellett foglal állást, hogy vasárnapi pihenésről csak ott lehet szó, a hol a munka legkésőbb szombaton este hat órakor végződik és hétfőn reggeli hat óra előtt nem kezdődik meg. Tehát 36 órai munkaszünet az, a mit egyedül megfelelőnek tart. Herkner szerint ez a rendszer minden iparüzemnél nagyobb nehézségek nélkül volna kivihető, még olyanoknál is, melyek nem kizárólag nappaliak s nem is csupán a nagyobb jövedelmezőség okából folytatják szakadatlanul az üzemet, hanem a hol a technikai processus maga is feltétlenül megkívánja azt. Szemlét tartva Anglia törvényhozása felett, nem csupa véletlennek tekinti a vasárnapi szünet összefüggését az üzletek korábbi zárásával szombaton. A német novella által tervezett rendszer jövőbeli eredményét abban látja, hogy ezentúl a vasárnap délelőtti munka helyett szombaton fog-nak késő éjszakáig dolgozni.

Egy más kifogása, hogy a birodalmi gyűlés a forgalmi üzletnél megelégedett oly határozattal, mely szerint a birodalmi cancellár hasson oda, hogy a szövetséges kormányok intézkedjenek, hogy a vasár- és ünnepnap i árúforgalmat a lehető mini-

mumra korlátozzák. Viszont a novella a truck-rendszert is nagyobbára érintetlen hagyja, s csupán a hitelezést szorítja meg és oly egyezségeket tilt el, melyek értelmében a munkás köteles lenne árúit a munkaadó boltjából vásárolni. Jelentékeny haladást tapasztal azonban a novella azon intézkedésében, hogy a gyárak és műhelyek közegészségügyi és közérkölcseiségi állapotai ezentúl szigorúbb ellenőrzés alá állíttassanak.

Sajnálatos — fejezi be cikkét a szerző — hogy a gyermekeknek és ifjaknak nyújtott védelem nem terjesztett ki a 17—18 éves egyénekre is. A törvény t. i. csak a 16 éven alóliakat részesíti védelmében. Jobban gondoskodott a novella a felnőtt leányokról, kikre nézve a munkaidő maximumát 11 órában szabja meg, és pedig a reggeli 5 $\frac{1}{2}$ órától esteli 8 $\frac{1}{2}$ óráig terjedő időközben, tehát az éjjeli munka egyenes kizárásával. Figyelemreméltó, hogy a női munkások munkaidejének 10 órai maximumra való reducálása iránt a birodalmi gyűlés többsége nem volt hangolva, holott a francia kamara nem régiben a 10 órai munkaidőért a legelszántabb harcztot folytatta a senatussal.

Örömmel üdvözli végül a német socialpolitikai törvényhozásban beállt azon fordulatot, mely szakítva az eddigi hagyományyal, hasonló problémákat immár a tényleges viszonyok alapos ismeretével s az érdekelt szakkörök nagyobb belevonásával kezd megoldani. A reform-munka eddigi elégtelensége legfőbb okának éppen azt az exclusiv álláspontot látja, melyet eddig Németországon hivatalos részről szokás volt elfoglalni a munkásszervezetekkel szemben.

Kiváló érdekű tanulmányban foglalkozik a következő cikk — dr. Lux tollából — a szemérem elleni bűntettek és vétségekkel Németországon. Liszt azon tételéből indul ki, hogy a bűn mikrobája csak a társadalom tápfolyadékában él meg. Különösen igazoltnak látja ezt a szemérem elleni bűncselekményeknél. Itt sokkal jobban szembeötlik, mint bármely más delictumnál, a társadalmi okok és az azokból folyó cselekmények közötti összefüggés. A leghatalmasabb természeti ösztön nyilatkozik itt meg, mely törvényes vagy nem törvényes úton igyekszik elhárítani az útjában álló akadályokat.

És mégis másnemű büntető statisztikai adatokhoz képest a szemérem elleni bűncselekmények statisztikájának értelmezése rendkívüli nehézségekkel jár. Mert például a tulajdon elleni de-

lictumoknál a delictum mint tömegtünetemény jelentkezik, holott a szemérem elleni cselekményeknél egészen megfordítva áll a dolog; itt a tisztán egyéni okok állnak előtérben, s ezeknél a statisztika tömeg-észlelete nem nyerhet alkalmazást.

A német büntetőtörvény a szemérem elleni cselekményeknél a következőket különbözteti meg: 1. kettős házasság; 2. vérfertőztetés; 3. szemérem elleni erőszak; 4 természet elleni fajtalanság; 5. erőszakos nemi közösülés, megfertőztetés, szemérem elleni büntett; 6. csábítás; 7. szemérem elleni vétség fajtalanságot tartalmazó iratok terjesztése útján; 8. házasságtörés, 16 éven alóli leány elszöktetése. Mindezek oly cselekmények, melyekről a büntető statisztika csak tökéletlen képet nyújthat. Mert míg például az erőszakos nemi közösülés legtöbb esetben följelentésre jut, addig a vérfertőztetés, a természet elleni fajtalanság csak ritkán érik meg bűnvádi üldözésre. Végre a magánvádra üldözendő szemérem elleni büntettek és vétségek büntethetősége oly cauteláknak van alávetve, melyek számszerűleg nem is állapíthatók meg.

Ezek azok az okok, a melyek miatt ez alapon lehetetlenné válik a nemzetek erkölcsiségének összemérése. A mi már Németországot illeti, Lux szerint az a tény, hogy nyolcz évi átlagos időszak alatt 47·7 kettős házasság miatt büntetett férfira csak 7·7 ugyanazon cselekmény miatt büntetett nő esik — látszólag ugyan azon következtetésre nyujana alapot, hogy a férfinál a polygam ösztönök erősebbek, ha nem volna módja ez ösztönöket más úton is kielégíteni. De mivel ez a módja megvan, tehát a a fentebbi számarány — helyesen jegyzi meg Lux — inkább arra mutat, hogy a férfi egy nagy és ellenállhatatlan gazdasági kényszer alatt áll, mely arra hajtja, hogy kenyerét szülőföldjén kívül keresse. Innen az a jelenség, hogy a bigamia számadatai legkedvezőbbek az állandóan megtelepedett lakosságnál, holott legkedvezőtlenebbek ott, hol, mint p. o. Berlinben, a népesség folytonos áramlásnak van kitéve. A felekezetek szerinti megoszlás a következő táblázatot mutatja:

Katholikusok	42 %
Evangelikusok s más keresztények	43·6 %
Zsidók	14·4 %

Mint látszik tehát, teljességgel nem játszik ez eredményeknél döntő szerepet az a körülmény, hogy a katolikusoknál a házasság szentség.

A vérfertőzéseknél feltűnő a büntettek és vétségek abszolút nagy száma, mely majdnem változatlan, habár kétségkívül messze mögötte marad a valóságnak. Első sorban itt a proletár néposztály nyomorúságos lakásviszonyaira hívja fel Lux a figyelmet. A stuttgarti lakásviszonyok ügyében 1887-ben tartott enquête jelentéséből kitűnik, hogy 1331 család közül, melyeknek lakásai vizsgálat tárgyát képezték, összesen 5048 fejre csak 3317 ágy és 199 másnemű fekhely esett. A vizsgálat följegyzései közt gyakoriak az ilyenek: «Két leány s egy idősb fiú alszik egy ágyban», — vagy: «egy 15 éves leány apjával egy ágyban hál» stb.

Lux adatai szerint már most nyolcz évi idő alatt, mely az észleletek alapjául szolgált, a vérfertőztetés miatt elítéltek közül 59·7% volt férfi s 40·3% nő. A férfi-nemre nézve oly kedvezőtlen számarány okát szerző abban látja, hogy hasonló delictumoknál nagyobb számmal vannak képviselve a bűnvádi eljárás alól elvont nőszemélyek, a milyenek a lemenő ágbeli rokonok és sógorok.

Még érdekesebben mutatja ki szerző a vérfertőztetés összefüggését a cretinismussal. Hegyvidékeken — úgymond — a cretinnek állandó jelenséget képeznek, a mi nem is csoda, mert a hegylakó családok elszigeteltsége már önmagában leggyakoribb forrása a vérfertőztetés büntettének.

További fejtegetéseiben alkalmat vesz magának Lux rámutatni a törvény azon insequentiájára, hogy míg a fajtalanságnál a sodomiát és paederastiát bünteti, addig a nők analog szemérem elleni cselekményét, a lesbismust büntetlenül hagyja. Ebből könnyű megérteni, hogy hasonfajta bűncselekményeknél a férfiak contingense sokkalta nagyobb, mint a nőké, a mint hogy éppen Németországban 353·25 férfira csak 2·38 nő esik. Pedig Mante-gazza kimutatta, hogy a nők sodomiája nem tartozik a ritka kivételek közé. Hogy azonban a paederastia elterjedése még tetemesen nagyobb lehet, mint a hivatalos számok tanusítják, az abból sejthető, hogy ily cselekmények bűnvádi üldözése rendszeren zsarolási kísérletekkel összefüggésben jelentkezik. A hol tehát a zsarolással fenyegetett személy elég gazdag, hogy áldozatát pénzzel elégítse ki, ott Themis boszúló karja csak ritkán érheti a tettést.

Méltán tulajdonít szerző az összes szemérem elleni bűncselekmények közt legnagyobb fontosságot az erőszakos nemi közösülésnek, ide számítva az újabban mind sűrűbbé váló kéjgyilkosságot. Ezek már számra is felülmúlják a többi cselekményeket. Szerző egybevetése szerint az erőszakos nemi közösülésnél a mezőgazdasággal foglalkozó népesség jóval kedvezőbb arányt mutat, mint az iparúzó népesség, s viszont a vagyonosak kedvezőbbet, mint a vagyontalanok. Az a körülmény pedig, hogy az erőszakos nemi közösülések túlnyomó részét 12—19 év közti életkorú egyének követik el, csak azt a teoriát támogatja, hogy itt tulajdonképen nem szemérem elleni cselekménnyel, hanem inkább brutalitással van dolgunk. Megerősíti ezt a föltevését az is, hogy erőszakos nemi közösülések legtöbbször a szeszes italok mértéktelen élvezete következtében fölhevült állapotban követtetnek el.

A csábítás a prostitutióval szoros kapcsolatban jelentkezik s attól el nem választható. A gazdasági viszonyok kiszorítják a nőt a házból és családból a gyárakba, üzletekbe, hol erős versenyt támaszt a férfi-nemnek. Ugyanez a factor másfelől a házassági akadályokat szaporítja, minek következtében a férfiak nagy része a prostitutió karjaiba menekül. A prostitutió elnyomására való törekvés azonban csak még veszedelmesebb formáknak nyit helyet, szaporítva az alkalomcsinálók számát. A büntető igazságszolgáltatás — fejezi be Lux cikkét — csak következetesen cselekszik akkor, mikor a prostitutió ellen emelve kezét, a kerítést sem hagyja figyelmen kívül, hanem indokolt megtorlásban részesíti.

Utolsó, de terjedelmes cikke a füzetnek *dr. Max Quarck* részletes ismertetése a német birodalom új betegbiztosítási törvényéről.

—nd—

* * *

«*Archiv für Geschichte der Philosophie. Herausgegeben von Dr. Ludwig Stein. Band VI. Heft 1. Berlin, 1892.*»

E kizárólag bölcsészettörténeti czéloknak szentelt gazdag folyóirat utóbbi száma a bonni egyetem tudós tanárától, *W. Bender-től*, hoz közfigyelemre méltó közleményt ily czímmel: »*Metaphysik und Asketik*«. A cikk magas moralphilosophiai szempontokból fejti ki, hogy az asketika és a metaphysika a bölceleti eszmék történetének minden korában egymást kiegészítőleg lép fel. Ezt

azonban nem szabad úgy érteni, mintha az asketizmus szükségkép mindig nihilistikus metaphysikának felelne meg, mint a régi buddhizmusban. A mily kevésbé követ szükségkép asketa morált a modern pessimismus, p. o. Schopenhauerben, épp oly kevésbé olvad az antik asketizmus szükségkép metaphysikai pessimizmusa. A platonikusok, az apokalyptikus zsidók pessimizmusa csak a jelen életre vonatkozik, a jövő étellel szemben való felfogásuk optimistikus.

Az ó-korban főleg két rendszer, illetve iskola dolgozta ki széles alapokon az erkölcs metaphysikáját; a platonizmus és a stoicizmus. Plato nem feltalálója az askesisnek, nem megalapítója a supranaturalis metaphysikának, de azért az a forma, a melyet az asketikus supranaturalizmusnak ő adott, irányadó lön a kereszténységre nézve is. Mint Bender mondja — ő a classikus tanú az asketai morál és a természetfölötti metaphysika kölcsönviszonya mellett.

A mi már most Platonál a jó eszméjének hypostasisa, ugyanaz a stoikusoknál az erkölcsi törvény hypostasisa. Valamint Plato előtt az erkölcsiség legnemesebb eszménye istennek a világtól elvonatkozó szemlélete, úgy a stoikusokra nézve a legmagasabb eszmény a világtól elvont erkölcsi törvénynek való engedelmesség. Szóval, mint látjuk, itt is az erkölcs metaphysikájának az erkölcsi asketizmus gyakorlata felel meg. Sőt itt az askesis még inkább élére van állítva, mert a világból való önkéntes kiválás úgy dicsőíttetik, mint a legeszményibb kötelesség.

Ellenben a zsidóság eredeti szelleme épp oly kevésbé asketikus, mint a hellenizmus. Transcendentalis metaphysikát sohasem csinált a zsidóság. A mint az egyén számára nem ígér személyes fenmaradást a jelen életen túl, úgy a nemzetekre és az emberiségre nézve sem ismer más működési tért, mint a valóság világát. A zsidó csak positiv, e világ szerinti erkölcsiséget ismer el, hiszi az istent, de nem magyarázza belőle a világot. Van vallása, de nincs metaphysikája. S hogy mily erős kihatással bírt a zsidóság ezen alapjellege, az őskereszténységben is fölismerhető, habár az már részben apokalyptikus, részben görög kinyomatot nyert. Jézus nagy program-beszédei, példabeszédei, még maga a Miatyánk is azon a hiten épülnek, hogy isten országának eszménye a világtörténelemben valósul meg, Ez az eszmény nem egy más világ, hanem a tényleges világfejlés célja. A túlvilág és jövő

élet űs-katholikus dogmája csak későbbi fejlemény; csak oly emberek, mint Pál és a félreismerhetlenül philonikus hellen gondolkodású János evangelista kezdték a földi és mennyei élet közötti különbséget metaphysikailag felfogni. A kereszténység pessimistikus világnézlete csak a pogány üldözések alatt fejlett ki, s a népvándorlás zavarai közt izmosodott meg.

Az ó-kori és a középkori egyház morálja átalakulásának két periodusát különbözteti meg Bender. Az első periodusban az asketismus, a hanyatló római birodalom zilált állapota közepette majdnem egészen felszívta magába a természeti erkölcsöket; a második periodusban ezek, elősegítve az általános művelődés föllendülésétől, s a nemzeti államok független megalakulásától, mind önállóbban kezdenek érvényesülni az asketismus világfelfogása mellett. Az első korszak szent Ágostonban, a második aquinói Tamásban birja képviselőjét.

Aquinói Tamás már teljesen fölismeri a természeti vagy polgári erények erkölcsi értékét, s mint Plato főerényeit vagy Plotinus polgári erényeit állítja szembe az úgynevezett theologiai erényekkel. Haladás gyanánt üdvözli Bender, hogy a természetfölötti morál mellett, mely egyedül istenre irányul, a gyakorlati világra irányzott természeti erkölcsiség is immár elismertetést nyert.

«Descartes ítélettanáról» szól a következő dolgozat. *Seyring*-tól, a mint az a mai logikának az ítéletről való elméletébe is belejátszik. Előadja, miben áll Descartes szerint ítéletünk lényege, ki azt az emberi cselekvőség körébe vonja be, mert akarat nélkül ítéletet magunknak nem alkothatunk. Kimutatja, hogy az már az ó- és középkori bölcseletnek is lényeges tantétele volt, tehát nem is eredeti cartesianus tan. Majd a helyes és helytelen ítélet közötti különbséget taglalja a determinált akarat alapján, miután az ítélet Descartesnál az értelem és akarat összehatását föltételezi, mely helyesel vagy helytelenít. És éppen ebben az összehatásban rejlik az ítélet tévedésének lehetősége. Descartesnak — folytatja a cikk — nem sikerült ugyan a tévedés természetét szabatosan meghatározni, de fejtegetéseiből mégis kitűnik, hogy nála a helyes ítélet tanának súlypontja — megkülönböztetőleg a helytelentől — lényegesen az értelem által nyújtott képzetek tisztaságában áll. Tiszta vagy világos pedig egy képzet vagy eszme, mely az észlelő részéről szükséges figyelem mellett az észrevett tárgyat minden részében teljesen átöleli. Ha az eszmék percep-

tiója e követelményeknek megfelel, ha az akarat e szerint alkotja meg és építi ki az ítéletet, akkor az ítélet helyessége bizonyos.

Még *Dilthey* folytatja az előbbi számban megkezdett cikksorozatot «A XVII. század szellemi tudományosságának természetes rendszeréről», ismertetve a XVI. század theológiájának hármias irányát: az egyházi theológiát, a transcendentalis theológiát s az erkölestani rationalismust.

—nd—

* * *

«*Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie, unter Mitwirkung von Max Heinze und Alois Richter, herausgegeben von Richard Avenarius. Leipzig, 1892. XVI. Jahrgang.*»

A modern pszichológiai kutatás magas színvonalán álló jelen folyóirat utóbbi füzetében ismét nagyérdekű tanulmányt közöl *Wlassek*-től: «A füllabyrinthus tekervényeinek statikus funkcióirol és a térérzetekhez való viszonyukról». Azon kísérletek szolgálnak a cikkíró fejtegetéseinek alapjául, melyeket 1824-ben *Flourens* tett a hallás alapfeltételeinek megállapítása czéljából. A kísérletek oly módon történtek, hogy kívülről befelé haladva, a hallószervnek mind több-több részét semmisítette meg, s így vizsgálta, hogy vajjon az állatok a hangra akkor is reagálnak-e? Az eredmény meglepő volt. Siketeknél a félkör alakú csatornák átmetszése után úgy találta, hogy a fejnek sajátos mozgulatai állottak be. Ha mindkét felől elmetszte a vízszintes csatornákat, akkor közvetlenül a műtét után az állat feje vízszintesen kezdett ide-oda ingani. Ha a műtét után az állat lecsillapult, akkor teste, nyugodt helyzetben, tökéletes egyensúlyban maradt, de mihelyt járnai kezdett, a fejrázás is kezdetét vette, s a test növekedő mozgásánál e rázás annyira elterjedt az állat minden testrészére, hogy utoljára minden szabályszerű lépés lehetlenné vált, körülbelöl úgy, mint mikor az ember néhányszor körben forogva vagy fejét erősen rázva, elveszti szilárd támpontját.

Ezekre a kísérletekre 1870-ben *Goltz* ismét ráirányozta a figyelmet, s fejtegetései annyival előbbre vitték a kérdést, hogy ő a füllabyrinthust először fogta fel, mint érzékszervet. Abból indulva ki, hogy a labyrinthus átmetszése után fölmerülő tünetek a test egyensúlya megzavarásában nyilatkoznak, fölvetette a kérdést: melyik

mechanismus biztosítja hát az egyensúly fentartását, s minő szerep jut e mechanizmusban a föllabyrinthusnak? Ez a mechanizmus tapasztalataink szerint három részből állhat. Először egy érző végszervből, mely a központi idegrendszerrel közvetíti a test helyzetéről való tudatot a súlyerő irányával szemben. Másodsor a központi szervből, mely a tudatot fölveszi s a harmadik részre viszi át, azaz egy központosító vezetékű idegszerkezetre, mely azokat az izmokat innerválja, melyek a megzavart egyensúly helyreállítását lehetővé teszik. Mivel a kísérleteknél sem a központosító vezetékű idegszerkezet, sem a központi idegrendszer nem sérült meg, tehát a schema szerint a félkör alakú csatornákat úgy kell tekinteni, mint a mechanizmus érző végszervét.

Érdekes példákkal bizonyítja ezt *Wlasssek*. Egy mindkét oldalon föllabyrinthusától megfosztott süket rovar nem bír repülni, de sőt egyéb mozgásokra sem képes, melyekhez az izominnerváció szabatos mérlegelése szükséges. Ilyen állatok például csak később tanulnak meg maguktól enni; föllabyrinthusuk eltávolítása első idejében nem képesek az előttük heverő magvakat csőreikkel úgy fölszedni, hogy valósággal lenyelhessék. Alig pár centiméternyi akadályon nem bírnak átrepülni.

Nem kevésbé érdekes dolgozatok *Corneliusé*: «Über Verschmelzung und Analyse», s *Zahlflecké*: «Die Wichtigkeit der Reproductionsgeföhle» — mely utóbbiban azt a jelenséget vizsgálja az író, hogy újonnan fölmerült képzetekhez oly érzetek járulnak, melyek korábbi emótiókban bírnak alapokat. Ez érzetek, melyeket reproducálóknak nevez, nemcsak fontos segélyt képeznek az emberi természet mindennapi fejlődésében, de sőt, ha meggondoljuk, mily benső összefüggésben áll az ember érzéki világa értelmi világával, azt kell hinnünk, hogy csakis általuk foghatjuk föl a külvilág helyzeteit.

* * *

—nd—

A *Ribot* által szerkesztett «*Revue philosophique*» 1892. évi 17-ik évfolyamának deczemberi füzetében *Lannestól* találunk becses cikket, mely Oroszország bölcséleti mozgalmait ismerteti, mély alapossággal. A cikk már második s ezúttal Hegel philosophiájáról s Oroszország philosophiai klubjairól szól. Oroszországban körülbelül 1835. év táján nyert a hegeli philosophia

polgárjogot, s ma már hatása érezhető a szellemi élet minden ágában, irodalomban, tudományban, művészetben és vallásban. A hegeli bölcselet Oroszországban mélyebb nyomokat hagyott hátra, mint Franciaországban, mert az orosz szellem erősen hajlik az elvont szemlélődésekre, s kész kivonni bármely teoriából a végső következtetéseket — mint Leroy-Beaulieu megjegyezte volt. Nem fél lehatolni az eszmék legmélyére s felhozni mindazt, a mit tartalmaz; okoskodásában minden pillanatban kész a végső határokig elmenni.

Hegel philosophiáját Sztankovics vezette be Oroszországba néhány ifjú ember élén, kik bölcsészeti vitatkozások céljából jöttek össze. Ezek a vitatkozások sokszor reggeli három óráig tartottak s részt vettek bennök: Akszakov, Botkin, Katkov, Bjelinszkij stb. Sztankovics hamar elhalt. Nyomába 1840-ben Herzen és Ogarev léptek s a kör az «occidentalisták» nevét vette fel. Érdekesen írja le Herzen ez időből az exaltált ifjak hegelo-maniáját, a mint mindegyik a Hegel philosophiája egy-egy kötetét tartotta kezében. A vitatkozás themái voltak: a logica, aesthetika, encyclopaedia egyes kérdései, s nem ritkán fajultak heves összekocczanásokká oly kérdések felett, minő az absolut Én, a «Ding an sich» stb. A lelkesedés oly nagy volt, hogy a legjelentéktelenebb röpiratokat, melyekben Hegel neve volt említve, addig kapkodták egymás kezéből, míg szerteszét szaggatták. Az élet legegyszerűbb tényeit metaphysikailag értelmezték.

Párhuzamosan ezzel a szlavophilok klubjában fejlődött ki idővel a *pravoslavo* orosz irányzat, melynek főkorypheusai Khroniakov és Kirejevskij voltak. A két klub vitatárgyait leginkább ily kérdések képezték: «lehető-e a logikai átmenet a tiszta lét eszméjéről a nemlét eszméjén át a fejlődés és concret létezésre — a «Werden» és «Dasein»-ra»? Volt aztán szó a társadalom erkölcsi és vallásos dogmáinak megállapításáról is, s az állam jövőbeli fejlődéséről és politikai programjáról.

1846-ban az occidentalisták klubjában a társadalmi elméletek terén ellentétek merültek fel, mert Granovszkij a nyugati socialismusban a század betegségét látta, holott Bjelinszkij Herzen mellett foglalt állást, a ki szerint a socialismus a földi paradicsomot jelentette. 1848-ban a két kör aztán végkép feloszlott.

Vonzóan írja le Lannes a 30-as és 40-es évek idealistáit is, köztük Sztankovicsot, Bjelinszkijt, Bakunint, Herzent, kit a

«hégeli szélsőbal» képviselőjének tekint s a kire Feuerbach is nagy hatással volt. Az ő befolyása alatt írta volt egy ízben: «Le az álarczczal! le a hypocrita jelszavakkal és metaphorákkal! Szabad emberek vagyunk». Élénk irány és finom jellemzés vall a kitűnő essay-íróra e tanulmányában.

Mély tudományossággal értekezik *Paulhan* is a zenei compositióról, s a lélektan általános törvényeiről. A zenében is a nagy pszichológiai törvények megnyilatkozását látja és mutatja ki. Egy kis világ ez a lélekben, mely önmagában bevégezt. A zene főeleme Paulhan előtt ma is még a tonalitas — habár uralma gyengül már — mely az együttesen vagy egymásután hangzó hangok bizonyos viszonyából áll, úgy hogy egyik hang dominál, s a zenemű annak tökéletes accordjában végződik. A felfogás, melylyel Paulhan az összhangzattan törvényeit a lélektan világánál tekinti és construálja, új és kiválóan érdekes — igazán a zene philosophiája az, a mit az író nyújt a cikkben. — Negyedik folytatást hoz ezúttal a füzet *Marilliertől* «James William psychológiájáról», míg a könyvismertetések *Renouvier* «Principe de la nature» és Weissmann nagy feltűnést keltett «Selection et heredité» című műveiről nyújtnak tájékoztatást.

—nd—

* * *

«*Revue critique de legislation et de jurisprudence. 41 année. Tome XXI. 1892. Paris.*»

E vállalat novemberi füzetében *Gauchler* beszámol azokkal az eredményekkel, melyekkel a mult évi brüsseli büntető anthropologiai congressus tanácskozásai végződtek, s melyek a büntetőjog philosophiája újabb irányzatainak fontos előrelépését jelentik. Ez irányzatok, tudjuk, hogy a büntetőjogtanban a tapasztalati és kísérletezési methodus alkalmazásából keletkeztek, de egyoldalúlag túlhajtva a *Lombroso*-féle iskola anthropologiai szélsőségei által. Most a congressus meglehetősen határozottan utasította vissza e túlzásokat, habár ugyanakkor helyeslőleg járult az új iskola nem egy gyakorlati reformjához.

Lombrosznak és tanítványainak hervadhatatlan érdeme, hogy a positiv módszernek útat törtek a büntetőjogi elméletben, habár nem szabad feledni, hogy már ő előtte és az «*Uomo delinquente*» megjelenése előtt a bécsi egyetem tudós tanára, *Benedikt* néhány

praelectiójában vázolta a büntett természettudományok s a büntető anthropologia jövő feladatait. De e tanoknak Lombroso határozottabb egyénisége kétségkívül nagyobb reliefet adott. Ő utána támadtak az új iránynak Olaszországban oly apostolai, mint *Garofalo* és *Ferri*, s az ő fellépése adott alkalmat a büntetőjogi nemzetközi egyesület megalakulására is, mely jelenleg csaknem 700 tagot számlál, kik bármennyire eltérnek is a részletekben egymástól, abban mindnyájan megegyeznek, hogy a criminalitást ezután olybá kell tekinteni, mint társadalmi tünetet, mely az anthropologia és sociologia természettudományi magyarázatára szorul.

A legutóbbi brüsseli congressusnak nevezetes eredménye volt, hogy még oly férfiak is megnyert a positiv methodus ügyének, kik, mint *Maurice de Baets* abbé és *Nyssens*, a louvaini egyetemen a híres Thonissen utódja, nyíltan kijelentették, hogy bár semmit sem engednek a jog és erkölcs magasabb eredete felőli spiritualista meggyőződéseikből, azért mégsem ellenségei a büntető anthropológiának. Természetesen ez nem azt jelenti, mint *Liszt* a vita folyamán szükségesnek látta constatalni, hogy a két iskola, a classikus és a positiv iskola egymás módszeréhez is közeledni érezne hajlandóságot, hanem csak azt, hogy amaz emennek végkövetkeztetéseit készséggel elfogadja.

De a mikor a büntetőjogi positivizmus diadala immár kétségtelen a maga alapkérdéseiben, egyidejűleg szakadás észlelhető — s ez a szakadás a congressuson is kifejezést nyert — azon kiinduló pontokban, melyekből a rendszer hívei a büntettest tekintik. Az olasz iskola, Lombrosoval, Ferri és Garofaloval élén, eddig túlnyomóan anthropologikus szempontból nézte a kérdést. Lombroso megrajzolta a büntettes típusának, a született büntettesnek alakját; de figyelmen kívül hagyta a büntett sociologiai föltételeit, azokat a társadalmi tényezőket, melyek közt a bűn és a büntett megszületik. A tipikus büntettes theoriája már a párisi congressuson megbukott, s azóta, úgy látszik, véglegesen el is van temetve. A brüsseli congressuson ismételtén rámutattak arra, hogy a büntett aetiológiája nem lehet kizárólag biologiai; a társadalmi tényezőknek is közre kell hatniok arra nézve, hogy a büntettes biologiai elemeit kifejleszszék. Abban egyetértettek ugyan, hogy ezek a társadalmi okok csak másodlagosak, és hogy csak az egyén közvetítésével hatnak, de fontosságukat azért nem lehet tagadni.

Két ily fontos társadalmi factorra rá is mutatott a congressuson *Tarde* és *Denis*. *Tarde* a collectiv bűnösségre mutatott rá, a tömeges büntettekre, melyek alatt nem lehet, úgymond, az egyéni büntettek önálló halmazatát érteni, mert a tömeg rendszeren a példa csábja, az erkölcsi ragály egy nemének hatása alatt cselekszik. Viszont *Denis* kiemelte, hogy a gazdasági viszonyok minő szerepet játszanak a büntetnél, s számos adat és diagramma bemutatásával tüntette fel a gazdasági helyzet összefüggését a bűnös hajlammal. E jelentés hatása alatt a congressus ki is mondta, hogy óhajtja a büntető statisztika adatainak összefüggésbe hozatalát a gazdasági fluctuatio adataival.

—h.

* * *

«*Allgemeines Statistisches Archiv. Herausgegeben von Dr. Georg von Mayr, kaiserl. Unterstaatssecretär, z. d. Privatdocent an der Kaiser-Wilhelms-Universität, Strassburg. Zweiter Jahrgang. 1891/92. II. Halbband. Tübingen, 1892.*»

Az új füzet tartalmából kiemeljük *Karl Büscher* tanulmányát: «Über die Vertheilung der beiden Geschlechter auf der Erde». A statisztika előtt nem lehet közönyös a kérdés, de nem közönyös az állam-philosophia szempontjából sem, mert a két nem leggyöngédebb viszonyát érinti abban az értelemben, hogy rendszeren a számbelileg gyöngébben képviselt nem az erősebb, illetőleg a házasságnál a kisebb számban képviselt választhat a nagyobb számban képviselt nemhez tartozók közül, s ennél fogva ott, a hol nincs polygamia, a nagyobb számban képviselt nem hátrányára kedvezőtlen mérleg áll be, a mennyiben annak egy része a házasság intézményéből kizárva marad. Fokozódik e kérdés érdeke és fontossága, ha tekintetbe vesszük, hogy a házasságban élő egyének átlag tovább élnek, köztük kevesebb az elmebetegség, az öngyilkosság; mely tényekből szorososan következik hogy valamely nemzet társadalmilag annál egészségesebb, minél többen részesülnek benne mindkét nemből a házaselet áldásaiban.

Ámde ettől eltekintve is fontos a nemek számaránya a társadalmi élet és a társas érintkezések alakulására. Tudvalevő, hogy már a görög írók sok elmésséggel festették az oly társa-

dalmak állapotát, melyekben valamelyik nem teljesen hiányzik; sőt, fejtí ki szerző, az amerikai szellem rideg egoismusa, az amerikai nők önállása, a háztartásban való hátramaradása s a nyilvános élet terén kidomborodó szereplése is oly sajátosságok, melyek összefüggenek azzal a historiai ténynel, hogy a gyarmat kezdetben túlnyomólag férfiakból állt.

A legújabb adatok szerint a föld népessége (megjegyzendő, hogy ebbe a számba csupán a megbizható számterületek foglalták) 793 millió lélek, mely számból 399 millió férfi, 394 millió nő; tehát 5 millióval több a férfi, mint a nő a megszámlált népesség közt. Ebből persze nem következik, hogy az egész földön is több lenne a férfi, mint a nő, mert sorra véve a földrészeket, csak Európában mutatkozik a nőknek jelentékeny többsége; ellenben a többi, Európán kívüli földrészekben túlnyomó a férfiak száma. Ez azonban a legtöbb statisztikus véleménye szerint mesterséges arány, melyet a gyarmatosító kivándorlások idéznek elő, melyekben a férfiak természetszerűleg nagyobb számmal szerepelnek.

Kimerítő táblázatot nyújtva azután a két nem egymásközi arányáról Európa különböző államaiban, constatálja *Mayr*, hogy a fentebb vázolt okokból arra a kérdésre, hogy vajjon az egész földön a nők vagy a férfiak száma túlnyomó-e, lehetetlen határozott választ adni; a mi bizonyos, csak az, hogy a földnek csak kevés számú nagyobb területén mutatható ki a két nem megközelítő egyensúlya, legtöbb népnél egyik vagy másik nem a túlnyomó.

A mi e jelenségek okát illeti, a kiegyenlítési vagy egyensúly-theoria hívei, kik abból indulnak ki, hogy a természet *a két nem egyenlő arányát tartja szem előtt*, könnyen készek a felelettel, hogy az egyenlőtlenség okai egyebek közt a kivándorlási mozgalmakban, a háborúban, a férfiak életveszélyes foglalkozásaiban stb. keresendők. Ámde ez *Mayr* vizsgálódásai szerint korántsem magyaráz mindent. Tény az, példának okáért, hogy Franciaországban a napoleoni háborúk végétől számított félszázad alatt a nők fölöslege (1059.) állandóan apadt, úgy, hogy 1870-ben már megközelítő egyensúlynak engedett helyet a két nem közt. Csakhogy ezt az okoskodást halomra dönti az a körülmény, hogy Franciaország ugyanazon idő alatt jelentékeny számú férfi bevándorlóval szaporodott, a mely számmal szemben a

háború legnagyobb emberveszteségei is semmivé törpülnek. Ily egybevetések *Mayr* szerint nagyon kevés realis alapot szolgáltatnak a statisztikai tények magyarázatához. Van azonban egy más törvény, melyet *Mayr* joggal vél constatalhatni észleleteiből, s ez a két nem különböző halandósága. Pontos számításokkal bizonyítja, hogy a nők átlagos élettartama hosszabb, mint a férfiaké, s így bár a férfiak születési aránya rendszerint felülmulja a nőké, a két szám törekvése, hogy hovatovább mind megközelítőbb egyensúlyba jöjjön, míg végül a népesség tiszta gyarapodása a nők javára billenti a mérleget.

Ez az a fontos normális jelenség, melyet *Mayr* értekezése végeredményeiben kimutathatni hisz, de melyhez messzebb menő következtetéseket fűzni egyelőre tartózkodik.

—h.

* * *

«*Annales de l'école libre des sciences politiques. Recueil Trimestriel. Septième année. 1892. Paris.*»

Utolsó számában *Ponsard* fejezi be a posta-unióról közölt cikksorozatát, ezúttal különösebben kiterjeszkedvén a postautalványokra, melyekre nézve az 1878-iki congressuson indítvány történt, hogy forgatmány által átruházhatókká tétessenek. A congressus akkor egyöntetű megállapodásra nem jöhetvén, az államok autonom szabályozására bizta a kérdést, s így aztán ma a posta-utalvány forgalmi papírnak van elismerve Belgiumban, Olaszországban, Luxemburgban, Schweizban és Angliában; ellenben nincs Franciaországban, Németországban, Ausztria-Magyarországon stb. A mi az utalványösszegre vonatkozó felelősséget illeti, az az 1878-iki egyezmény 5-ik cikkelye értelmében mindaddig a postaintézet garantiája alatt áll és pedig a feladó javára, míg ki nincs fizetve. Hamisítvány alapján történt kifizetésnél a felelősséget a rendeltetési hely viseli, ha csak ki nem mutatja, hogy a postai szabályzatok teljes biztosítékot nyújtanak arra nézve, hogy a címzett azonossága szabatosan megállapítható legyen, és hogy az utalvány kifizetése pontosan a szabályok által előirt keretben történt. — Folytatólagos cikk *Marcé*-é is az állami számvévészéki intézményről Angliában. Szól az *Audit office* szervezetről, a törvényhatósági számadások felülvizsgálatáról és igazolá-

sáról. Elismeri, hogy az angol pénzügyi ellenőrzésnek megvan a maga gyengéje, az *audit office* nem elég független, mert alá van rendelve a kincstárnak, a felelősség túlságosan összpontosul az «accounting officer»-ekben, de viszont nagy előnye a gyorsaság. Rendszeren a pénzügyi év végét követő januárius hó 31-ik napján, tehát az 1888—89-ik pénzügyi év számadásainál az 1890. év január 31-én, a számadások már felülvizsgálva és igazolva vannak, s 15 napra rá már a kamara tárgyalja a jelentést. Augusztus kezdetén már a kamara helybenhagyhatja a hiteltúllépést vagy virement-okat. Tizenhat hóval a pénzügyi év befejezése után a költségvetés minden tétele el van intézve. — Kiváló érdekű czikke még a tekintélyes folyóiratnak a *Payené*: Schweiz semlegesítéséről, melyben kifejti, hogy Schweiz semlegesítése nem új eszme, hanem már 1516-ban veszi kezdetét, a mikor a 13 canton összeállt, hogy a császársággal szemben függetlenségét elismertesse. Napoleon a semlegességet úgy értelmezte, mint teljes alávetettséget, mert a freiburgi egyezség értelmében a schweizi confederatiót arra kötelezte, hogy területén ne engedjen szabad átvonulást Franciaország ellenségeinek; de egyszersmind követelte, hogy Schweiz 16.000 embert bocsásson rendelkezésére. A lipcsei csata után azonban Schweiz ismételtén ünnepélyesen declarálta legszigorúbb semlegességét és területe sérthetlenségét, a nélkül, hogy Sándor czár kivételével a szövetségesek ezt elismerni hajlandók lettek volna, egész addig, míg a bécsi congressus azt végleg szentesítette. Szépen magyarázza *Payen* Schweiz neutralitásának szükségességét. Szomszéd területek foszlányából alakulva, nyelvre, eredetre, szokásokra különböző népeket egyesítvén területén, Schweiz nem vehetne részt szomszédjai versengéseiben, a nélkül, hogy saját polgárait is az egyenlenségeknek áldozatul ne dobja. A semlegesség életkérdés Schweizra nézve, hogy egyesíthesse a szabadság tiszteletében népe különböző elemeit, hogy egyénisége bélyegét nyomja rájok. A mikor Schweiz magát semlegesnek nyilvánította, ezzel csak területi integritását óvta meg. — Ugyanezen számban *Rupelle* folytatja tanulmányát az 1796—1815-iki háború pénzügyeiről.

—h.

* * *

«*Protestáns Szele*», a magyar protestáns irodalmi társaság kiadványa. Szerkeszti Kenessey Béla. V. évf. I. füz.

Ez évi első száma most hagyta el a sajtót. Czikkei között sok gondos tanulmány foglal helyet, a melyek közé sorozhatjuk *Rácz Kálmán* terjedelmes értekezését «Fáy András mint protestans»-ról, «A profetismus lényege és jelentősége»-ről szóló bibliai tanulmányt *Pukánszky Bélától*, dr. *Szlávik Mátyás* dolgozatát: «Képek Pázmány és elleneinek polemiájából». Hogy a folyóirat mind nagyobb tért nyit újabban hasábjain az actualis egyházpolitikai kérdéseknek is, azt első cikke bizonyítja, melyben *Várnai Sándor* új oldalról szól hozzá az elkeresztelési ügghöz, s az ezzel kapcsolatosan várható nagy reformokhoz. Alaposan és beható jogi és történeti kutatások alapján világítja meg a fölvetett kérdést, melyek során arra a conclusióra jut, hogy a felekezeti béke érdekében leghelyesebb volna az 1868: LIII. t.-cz. 12. §-ának oly módosítása, mely a vegyes házasságokból született gyermekekre nézve nemkülönbség nélkül az apa vallását tenné kötelezővé, nem érintve azzal a szülők azon jogát, hogy gyermekeik vallása felett szabadon egyezkedhetnek, azonban oly megszorítással, hogy ily egyezkedések polgári bíróság előtt, polgári szerződés formájában, egyházi személyek mellőzésével jöjjenek létre. Ez áron meg lehetne nyugtatni a katolikus kedélyeket a februáriusi sérelmes rendelet visszavonásával; másfelől pedig a protestantismusnak sincs oka idegenkedni ily megoldástól, mert a hazánk területén köttetni szokott vegyes házasságok túlnyomó részében kimutathatólag úgyis a férfi a protestans, a protestans felekezetek számaránya tehát csak nyerhet ily módosításnál. Az apai jogkör ily kiterjesztése a gyermekek valláserkölcsei nevelésére, melynek jogosultságát oly kiváló jogászok is elismerik, mint *Puchta*, ma már minden művelt állam törvényhozásában kifejezésre jut, Németországon p. o. Bajorország, Mecklenburg és Gotha kivételével mindenütt. Az 1791: XXVI. t.-cz., mint a czikkirő kifejti, tulajdonképen nálunk is ily szempontból indult ki, és csakis a katolikus hitfelekezet javára statuált kivételes helyzetet, eltérve a szoros viszonyosságtól. A törvény nem azért mondta ki, hogy a gyermekek a katolikus apa vallását nemkülönbség nélkül kövessék, mert ő katolikus, hanem mert az ő részén áll az apai tekintély; ellenben a katolikus anyától származó leánygyermeknél azért rendelte el az anya vallása követését,

mert a katolikus vallásnak akart kedvezményt nyújtani. Az 1868: LIII. t.-cz. részt tört ezen a logikus gondolatmeneten, mikor egészen esetleges szempontok szerint vitte keresztül a család valláserkölcsei egysége kettéosztását, s az eredmény az elkeresztelési harcz lett. A küszöbön álló egyházi reformok tekintetében azt a megjegyzést teszi a czikk, hogy itt a jelszavak terrorizmusával állunk szemben. A kötelező polgári házasság behozatala a nélkül, hogy eltérő viszonyaink figyelembe vétetnének, csak a vallási közönyt mozdítná elő, s könnyen oly abnormis állapotokra vezethetne, hogy egy család tagjai négy-ötfféle felekezethez is tartoznának. Nem lehet itt Franciaország, Belgium, Olasz- vagy Németország példájára hivatkozni, mert ez országokban a népesség vagy csaknem kizárólag katolikus, vagy pedig, mint Franciaországban, a népesség 98 %-át teszik ki a katolikusok. Viszont Németországban tulajdonképen csak két főfelekezet van, s ez is szoros területi megoszlásban, holott nálunk abszolút többsége még a katolikusoknak sincs. A házasság erkölcsi jellege megóvásának szükségét nem is tévesztették szem előtt ott se, a hol a polgári házasságot behozták, mert ott egyidejűleg az elválást nehezítették meg. Végül a sok tekintetben tanulságos czikk azt a megoldást pártolja, melyet már az 1868: LIV. t.-cz. tárgyalásánál a jogügyi bizottság javasolt, de akkor Deák ellenzésével találkozott, hogy t. i. a házasságkötés egyházi módjának fentartása, illetőleg a házasságkötés egyházi impedimentumai érintetlen hagyása mellett az állam a világi bíraskodás útján érvényesítse érdekeit, egy időben a szentszékek eltörlésével. Ezzel lehetővé volna téve házasságjogunk egységes rendezése, a nélküli, hogy a család egysége megbontására vezető nusus erkölcsileg káros eredményei előtt út nyitattának.

* * *

«Mind.» N. S. No. 4. October, 1892.

I. *The Field of Aesthetics Psychologically Considered.*

II. *H. Rutgers Marshall.* Szerző első közleményében azt vitatta, hogy minden aesthetikai hatással bizonyos kellemes hatás is össze van kötve; hogy az aesthetika és a hedonikus benyomások közt bizonyos összefüggés van. Ha az egyes aesthetikusok alapelveit vizsgáljuk, azt látjuk, hogy nézeteik kifejtésében arra fek-

tették a fősúlyt, a mi a szép tárgyaiban egyéniségükre a legkellemebb hatást gyakorolta, úgy hogy a szépről írt műveikben egyéni dispositióik és hajlamaik is kifejezést nyertek. A vizsgálódás most arra fog irányulni, hogy a szépnek specifikus jellemvonását fejtsük ki. Szerző az aesthetikai benyomások közé azokat számítja, melyek a felelédesben kellemesek, melyeknek semmi kellemetlen és közömbös tendenciája sincs, szóval a szépnek mezeje = a kellemesnek a felelédesben való viszonylagosan *állandó* mezeje. Hedonikus pedig azon felelédes, melylyel a kellemes ugyan (pleasure) össze van kapcsolva, de más módon; vagy azért, hogy az eredeti benyomás kellemes volt, vagy mert átlátom, hogy másnak örömet okoz, habár nekem a felelédesben nem kellemes, hanem közömbös, vagy éppen kellemetlen. Ezzel függ össze a szépről való ítéletünk. Mindenki aesthetikai ítéletének mezeje összevág a felelédesnek viszonylagosan állandó kellemes mezejével. (Each one's field of aesthetic judgement is his relationely permanent pleasure field of revival.) Ha jól értettem az író, úgy hiszem, hogy szerinte az szép, mi a képzetek lelki felelédesében *aránylag* állandóan és minden körülmények közt kellemes a kellemetlen minden vegyülete nélkül. A szerző súlyt fektet az *aránylagos* állandóságra. Absolut szépet, mely mindenkinek tetszenék, és mit minden időben szépnek tartottak, úgy látszik, szerző nem ismer. A szép tárgy megközelíthetőleg absolut széppé válik, ha a következő feltételeknek tesz eleget: 1. minden egyes ember felelédt képzei a tárgyról állandóan kellemesek; 2. olyanok, kik aesthetikai műveltségüknél fogva hivatvák a tárgyról ítélni, állandóan szépnek nevezik azt; 3. a műnek oly eszményt kell kifejezni, melyet semmi halandó, bármilyen művelt legyen, tökéletességében el nem érhet, de melyet mástól elértnek tekint, és a mely világosan kifejezi azt, a mit ő lelke mélyében sejtett.

II. *Lotze's Antithesis between Thought and Things. II. A. Eastwood.* Folytatólagos polemia Lotzeval, annak műveiből vett idézetek segítségével. Szerző kimutatni iparkodik, hogy az átmenetet a gondolatról a tárgyra nem találta el.

III. *The Study of Crime. Rev. W. D. Morrison.* Igen értelmes főtől eredt értekezés. Szerinte először a büntettnek apadását vagy emelkedését számban, fokban és geographiai elterjedésében kell vizsgálni; azután a büntettnek okai, melyek vagy személyiek, vagy társadalmiak, vagy kosmikai természetűek, deritendők fel;

vége a büntett elfojtásának elméletéről, módszereiről és a büntetés hatásáról kell szólni. Szerző részletesen kimutatja az okokat, melyeknek következtében a büntettek apadása vagy növekedése statisztikai kimutatások alapján biztosan meg nem állapítható. Az első helyen említett vizsgálatnak alapjául azon statisztikai adatok szolgálhatnak, melyek a rendőri elővizsgálatokról, a bűnperekről és a börtönökben levő bűnösökről tétetnek közzé. Író meggyőzőleg kimutatja, hogy e statisztikai kimutatásoknak egyik faja sem nyújt megbízható adatokat; csak megközelítő következtetéseket enged meg. E tekintetben még a legalaposabb az olasz büntetéstatisztika, habár az sem kimerítő. Bizonyos tekintetben már könnyebben ítélnünk egyes büntetteknek geographiai elterjedéséről. A vizsgálatnak továbbá ki kell terjedni a büntett személyi okaira, milyen a nemnek, kornak, a physikai és szellemi tulajdonságoknak befolyása a bűn elkövetésére. A büntett elkövetésére a társadalmi okok is hatnak: vajjon otthon tölti-e a bűnös idejének nagyobb részét, vagy élete fentartásáért küzdve, a többi emberekkel sűrűen érintkezik-e? Kérdés, mennyiben csábítja az egyeseket bűnre azon körülmény, hogy a létért való harcukban embertársaikhoz képest állandóan gyöngébbek; mit mondjunk azon typusról, melyet Lombroso a «L'Uomo Delinquente» című művében vél a büntetéseknél fölismerhetni? Kérdés, milyen hatása van a népesség sűrűségének a bűnre. A kosmikai okok közé számítandók a földnek tulajdonsága, az évszak és több efféle kérdés.

A büntett elfojtásáról szóló elméletben első sorban azon okok vizsgálandók, melyek a büntettet előidézék; csak ha ezeket ismerjük, küzdhetni sikeresen ellenök. A magánzárkákba való bezáratás semmikép sem czélszerű. Szüntessétek meg a magánzárkái rendszert — úgymond szerző, — foglalkoztassátok a bűnöst munkával a szabadban és látni fogjátok az üdvös eredményt. (Abolish the cell, establish out-door occupations — this is at present the most pressing need in dealing with the repression of crime.)

IV. *On the Properties of an One-dimensional Manifold:* *Benj. Ives Gilman.* E tanulmány arról szól, hogy milyen logikai kifejezésekkel, illetőleg képletekkel fejezhetők ki oly viszonyok, melyek, teszmem az egyenes vonal egyes pontjai, az intenzitás egyes fokai, a hang magassága egyes, egymásután következő fokai közt fenforognak; szóval azokat a képleteket fejti ki, melyek mind arra alkalmazhatók, mi csak egy irányban terjed ki.

V. *Critical Notices.* 1. *W. James, Text-book of Psychology.* London, Macmillan et Co. 1890. Pp. XIV. 478. Birálja *James Ward.* Biráló szerint a munka a lelki tünetmények leírásában igen sikerült; kevésbé sikerült a lelki folyamatoknak magyarázatában. — 2. *J. Burnet, Early Greek Philosophy.* London and Edinburgh. Adam and Ch. Black, 1892. Pp. 376. Ismerteti *J. Adam.* Ismertető szerint a munka beható forrástanulmányokon alapszik; eredeti a tanok felfogásában és mégis lépten-nyomon elárulja, hogy szerzője a szakába vágó újabb tudományos vívmányokat ismeri. — 3. *G. Simmel, Einleitung in die Morawissenschaft* Bd. I. Berlin, Wilhelm Hertz (Bessersche Buchhandlung). 1892. Pp. VIII. 467. Ismerteti *J. Mackenzie.* Ismertető szerint a szerző moralisnak nem tart egyebet, mint azt, a mi az egyének collectiv moralis meggyőződéseivel és impulsusaival megegyez. Az erkölcsi parancs formulája Simmel szerint így hangzik: Azt kell akarnod, minek beteljesedése egyúttal a létező legtöbb egyéni impulsusnak beteljesedése. Minthogy továbbá Simmel szerint a kellemesség és kellemetlenségnek köze nincsen az etikához, azért még egy másik formulát is állít fel, mely így hangzik: Cselekedjél úgy, hogy cselekedeted által közvetlenül vagy közvetve a tevékenységnek maximumát hozd létre.

VI. Különös figyelmet érdemel a «Notes» című szakasznak két közleménye. Ha valaki az iránt érdeklődik, miképen tanítják a siketnémákat a tagolt hangokkal való beszédre, figyelmébe ajánljuk a «Helen Keller» című közleményt, mely leírja miképen tanulta a nevezett siketnéma leány a hangos beszédet.

A másik közlemény: «The international congress of experimental Psychology.» A kísérleti psychológiával foglalkozó mintegy négyszáz tudós látogatta meg a congressus gyűléseit augusztus havában. E congressusnak egyes felolvasásairól és az azokat követő vitatkozásokról szól röviden e második közlemény.

AESCHYLOS VALLÁS-ERKÖLCSI VILÁGNÉZETE
ORESTIÁJA ALAPJÁN. ¹

— Első közlemény. —

A művészet, nevezetesen a költészet a kor érzelmi s gondolati világának, törekvésének leghivebb tükre.

Az igaz művész, az igaz költő, sensitiv idegzete alapján, korának szívlüktetését melegen érzi, élénk képzelete, divinatíója alapján korának mások előtt elrejtett gondolatait s érzelmeit lelke mélyébe felveszi s itt megfogamzik, kidomborul egész öntudatlanul a kor nemeseit átható gondolat- és érzelemvilág eszményi képe, s ezen eszményi kép világosságának s melegségének varázserejével teremti meg a művész azon alkotásait, a melyekben korának gyermekei jobb^{an} énjükre ismernek.

Ez a művész, ez a költő vatesi ténykedésének, nevelői hatásának, de egyúttal elismertetésének, dicsőíttetésének alapja.

¹ Jelen értekezéssel a hazánkban is mindinkább terjeszkedő azon irányzatnak kívántam szolgálatába lépni, mely a görög és római remekíróknak egyoldalú nyelvészeti kezelésével szemben azok történeti méltatását s az azokban rejlő gondolatok kifejtését hangsúlyozza.

Sajnálom, hogy az Orestióának ugyanezen irányzat érdekében készült, de még meg nem jelent pályanyertes magyar fordítását nem használhattam fel. Megkímélhettem volna ez esetben az olvasót saját fordítási kísérleteimtől, melyek nem a hivatottság érzetének termékei, hanem a kényszerhelyzet csinálmányai.

De ezért is, ha valamely kort a maga valójában s mélyében akarunk megismerni, nem fordulunk a létezőt az elmélkedés szemüvegén át vizsgáló tudósok műveihez, hanem ugyanazon kor művészeinek s nevezetesen költőinek remekeihez.

Érdeklődésünk fokozódik a művész s a költő iránt, midőn kora az emberiség művelődésének történetében egy kimagasló fokot jelez.

Igy vagyunk Aeschylos műveivel, így Aeschylos korával.

A kor Athén művelődésének, állami létének felvirágzási kora.

A soloni törvények, melyek a lehetőleg kiegyenlítődő (σεισάχθεια) vagyon és az általánosítandó műveltségre alapíták az állami ügyekben való vezető részvétet: leghathatósabban előmozdíták a feudalizmus és tyrannis elbuktát, s másrészt a személyi jelességekben való szabad versenyt. A Peisistratidák zsarnoksága még közelebb hozta az eddig egymással küzdő Eupatridákat és az azoktól régebben teljesen függő néppártot; a Peisistratidák szellemi nagyság iránt való érzeke pedig Peisistratos udvarát művészek, költők és tudósok kedves otthonává tette. Anakreon, Simonides ez udvarban időztek s ezek közreműködésével készült itt a homeri énekek új szerkesztése; a homeri hősök és Istenek plastikus alakjai ezentúl még inkább szolgáltak eszményképen az ifjúságnak testi és szellemi nevelésében, mint eddig; a virágkorát élő lyrai költészet pedig a szabadságért, a hősi tettért lelkesülő dalaiban s a véges és gyarló ember fölött

Az eredeti szövegen kívül, mely nyelvezete s a roncsolt szövegbe fölveendő conjecturák miatt még a szakférfiaknak is nehézséget okoz, forgattam a megjelent német fordításokat, különösen pedig B. Todt művét: «Die Tragödien des Aeschylos». Tempszky, 1891.

Az idézetekre nézve megjegyzem, hogy az Orestia első részét A. (Ἀγαμέμνων), második részét X. (Χορηφόροι) és a harmadik részét E. (Εορμενίδης) betűkkel jeleztem; a sorszámokat pedig a Wecklein-féle kiadást követő Todt műve szerint idéztem. *A szerző.*

oly magasan álló isteni hatalmat dicsőítő hymnusaiban — az érzéki javakon, az emberi hatalmon túlfekvő láthatlan és végtelen értéknek és hatalomnak valóságát érezteté az ifjú nép kedélyével.

Az úgynevezett hét bölcsnek *σωφροσύνη*-t hirdető tanai a köztudat tényezőivé váltak, s a jón és dór származású bölcsészek tanai is mindinkább elterjedtek Athénben; az őslétre vonatkozó, eddig csudás módon, képzeletszerűen megoldott kérdések természetszerű, értelmes feleletekben kerestek megoldást. Heraklit a cselekvésbe, a folytonos kölcsönhatásba helyezé az élet és lét egyedüli értékét, Pythagoras alaki úton kívánta a létezőt és a lét értékeit megérteni s az így megértettet harmóniában élvezni: Xenophanes, e bujdosó, komoly életbölcsészetet éneklő philosophus épp a zsarnokok udvaraiban hirdeté a vakmerők és erkölcsi törvényeket kicsinylők elbukását s a tudat egységén s az ethikai feltétlenségen alapuló egy és szent Istenség tanait. A görög nemzet, de különösen Athén classikai hivatásának mindinkább tudatára emelkedett. Önmagát egész személyiségében szabadon s teljesen bemutatni (*καλόν*), a személyiséget nevezetesen úgy, a mint az a nemzet tudatában élő jó, igaz és nemesnek eszménye által van áthatva (*ἀγαθόν*): ez vált Athénben mindinkább a nevelés és közügy terén épp úgy, mint a művészetben a meghatározó, mozgató, az egész életet valóban classikaivá szervező elv. Erre a ténykedésre minden polgár nemcsak jogosult, hanem arra kötelezett is. Ezen egyetlen *szép* s a nemzeti korlátokon belől *igaz* hivatás az athéni népet a többi nemzetek fölé helyezte, s e kiváló nemzeti s Athéne Istennő által szentesített hivatása tudatában férfias öntudatosságra emelte.

Ily nép mi tovább a zsarnoki önkényt el nem viselheté. Hipparchos legyilkoltatott s majd később Hippias zsarnok is csak azáltal menté meg életét, hogy Dareioshoz menekült.

Az áthéni nép demokratikus alapon, választott archonok vezetése alatt önkormányzatilag szervezkedett. E felszabadult nép öntudatát emelte Görögországra és a gyarmatvárosokra gyakorolt befolyása is, melyet kereskedelme útján szerzett; s ugyanezen úton gyűjtött anyagi tőkéje. De ennél is inkább táplálta ezt önmagának, a maga eszményeinek előterjesztése az Isteneknek, nevezetesen Dionysos-Bachusnak szentelt ünnepeleknél. E cultus kezdetben táncz és Dionysos dicsőítésére mondott lyrikus dalokban (*τραγωδία*) állott; később a chorusok vezetői ének és táncz között az Istenekre vonatkozó történeteket beszéltek el, míg végre Thespis költő kezdeményezésére 534-ben Peisistratos zsarnok új alakban taglalta be a tragoediát a nagy Dionysziák ünnepi játékaiba. A chorus mellé lépett a színész, a ki immár különböző személyeket megjelenítve, a chorus vezetőjével folytatott párbeszédben játszá el a költői szabadsággal átdolgozott és kibővített mythosok történeteit. A költői elemek ezen szabadabb érvényesülése számos költőt vonzott Athénbe s Athén polgárait arra indítá, hogy a chorusba szigorúan válasszák ki legjelesebbjeiket. A zsarnokok elűzése után 509 óta az állam Attika 10 kerületéből választott chorusok közt versenydíjakat tűzött ki; a nyertes chorus szerepelhetett a színészszel az ünnepélyen. Ezen chorus, nevezetesen annak vezetője színészi jellegű volt; míg az ettől elkülönített bak-chorus egész függetlenül végezte a régi *τραγωδία* teendőjét. A chorus egyéniesülése ily viszonyok közt csak idő kérdése volt. Phrynichos költő nevéhez köti a történet, a dráma ezen újabb fejlődését. Az 50 tagból álló chorus tizenkettős csoportokra lett felosztva, mindegyik csoport majd női, majd férfi-chorust képviselt különböző öltözetben, különböző szinkörrel. Így már most mi sem akadályozta meg azt, hogy egy színészszel is, különböző tárgyú mythosok, majd herosok történetei, sőt a jelenkorból is vett történeti események színi előadásban, illetőleg

előadásokban (trilogia, tetralogia) terjesztessenek a közönség elé.

A dráma, mely eredetileg csak egyes dalokban dicsőíté Dionysost, így önállóvá lett. A nép e drámákban saját eszményeit, önmagát szemlélte, hősei küzdelmeiben a félelem és részvét alapján bensőleg megtisztult, s végül a drámának a cultustól való függésénél fogva, a végtelen és feltétlen hatalmakhoz fölemelkedett, dicsőítvén az Istenségnek az ember iránt nyilvánuló jóságát, illetőleg megnyugodván annak akaratában és a megmásíthatlan végzetben. A dráma tehát a görög és nevezetesen az athéni nép eszményeinek isteni megvilágításban való előterjesztése azon czélból, hogy a szemlélő és hallgató a lejátszódó egységes eseményt lelke minden affectusával kísérve, ethikailag tisztuljon, emelkedjék és vallásilag megnyugodjék. Eszményi értékek feltétlen voltáról győződött meg ezáltal mindinkább az athéni nép, s mindinkább annak tudatára emelkedett, hogy ő van megbizva ezen eszményi értékek képviselésével, megvédésével, terjesztésével.

Ezen idealismus *ereje* a tűzpróbát meg is állotta. A persa hadsereg természeti elemi erejével hajótörést szenvedett Attika szellem-várán; s a zsarnoki önkény hatalma meg lett törve az ethisált szabadságon fölemelkedő lelkesedés ereje által. A természeti erő fölött győzedelmeskedett az erkölcsi erő, s csak az időnek kérdése volt Athénnek hegemoniája egész Görögország fölött.

E kornak szülöttje: Aeschylus. E szellemek ringatták bölcsőjét, e szellem adta kezébe a fegyvert, a melylyel küzdött mint nehéz fegyverzetű Marathonnál, a hol meg is sebesült; majd később valószínűleg Artemisium, Salamis és Plataeanál is; s e szellem adta kezébe a tollat, a melylyel harci dicsőségét elhomályosító drámáit megírta. Drámái, illetőleg tragoediái által Aeschylus az igaz tragoediának cyclopi alapját rakta le. Ő nem elégedett meg azzal, hogy *egy* színész

kölcsönhatásban a chorussal adja elő epikus módon a tragoedia eseményeit. A cselekmény élénksége legalább *két* önálló színészt kíván s oly chorust, a mely zenei, tehát inkább általános jellegű feladata mellett, beszélő vezetője által a dráma fejlesztésében is résztvegyen. A nem énekelt, de elszavalt szó lett ezáltal a tragoedia fő alkotó eleme; s a chorus sem az általános gondolatok és érzelmeknek, hanem a concret tárgyhoz fűződő — a szerző élettapasztalatóból, eszmevilágából, szíve véréből folyó eszméknek adott visszhangokat. S ezen utóbbi tekintetben Aeschylos művei magasan állanak Sophokles és még inkább Euripides művei felett. Mig ez utóbbiaknál a chorus énekei csak a köztudatnak adnak visszhangot, a mely visszhangban úgy ahogy megnyugszik a szerző is: addig Aeschylosnál a visszhang a szerző szívéből, annak örömteljes meggyőződéséből foly, és pedig azért, mivel erkölcsi és vallási gondolatvilága a skepsis által meg nem oszlott, nemzete nemeseivel lényegileg egyező s a mennyiben attól egyes tárgyakra nézve eltérő lenne, mégis a meggyőződés oly szent erejével él lelkében, hogy isteni megbizatas tudatában adhat annak kifejezést. Ezen teljesen személyivé vált objectivismusban rejlik Aeschylos műveinek páratlan hatása.

Igenis, nemzete nemeseivel egynek tudja magát. Ezen egyezésben népével együtt érzett lelkesedésében, hazájáért nemzetével együtt hozott személyi áldozataiban s nem sajátos költői hivatásában birja ő személyiségének értékét. Az általa megírt sírfelirata hallgat költői munkásságáról s csak *egy* tényt kíván az utókor számára megörökíttetni: azt, hogy ő is úgy, mint honfitársai, dicsőségesen küzdött Marathonnál.¹

¹ Aeschylos nyugszik e sirban, atheni, Euphorion-fi,

A ki az életét Géla határiban végzé.

Marathon lejtője dicsőíti hősiességét,

S Médek fürtös feje, tanuja tettének.

S midőn később a csodás győzelem után hazájának alkotmányi ügyei nem alakultak úgy, a mint ő ezt az igazságosság és józanság érdekében szükségesnek találta; midőn a túlzásokra hajló néppárt a conservatív irányú Spártával szakítva, az areopagusnak fékező és igazságosan kiegyenlítő intézményét megszorítani kívánta: ekkor ő ismét a küzdők soraiba lépett, s midőn látta azt, hogy a népgyűlésekben küzdelme hiábavaló, a kothurnus magasságáról hirdeté politikai meggyőződését és megírta 458-ban utolsó és ismét első díjra méltatott trilogiáját: *Orestiáját*. Ez volt a nagy költő hatyúdala: vallás-erkölcsi meggyőződésének nemzete, de a világ számára is írt fenséges testamentoma.

E testamentom alapgondolata a következő: A természeti elemi hatalmak életünk értékét és valódi erejét nem képezhetik; egyéni, társadalmi és vallási életünk feltétlen értékét és erejét csak a szellemi, erkölcsi hatalmak képezik, a mennyiben ezek értéküket és erejüket minden túlzásoktól menten, igazságosan és észszerűen meggyőzőleg s így valóban szépen érvényesíthetik is (*καλοκαγαθία*) s ezáltal a természeti vak és véletlen pusztító hatalmakat szolgálatjukba ejtik s a bűn s bajok közt szenvedő emberiséget a rideg jog és átok alól feloldják s a kegyelem s áldás békés javaival elárasztják. Emez alapgondolatot rövidebben és általánosabban úgy is megjelölhetjük, hogy holdogság csakis a természeti hatalmak ethizálása és a jónak hatásos előterjesztése útján keletkezik.

Hazai monda — a híres Pelopidák megrendítő és végre is kibékítő mondaköre által illusztrálja Aeschylos ez alapigazságot. A szemlélő és hallgató görög közönség *véreben* élt e monda s így szíve rezgésével kísérte a közönség annak történetét.

Ezen körülménynél fogva nekünk, kikre nézve e monda magában véve egészen idegen — hogy ne mondjam idegen-

szerű — a színmű hatásáról csak távoli képzetünk lehet. S mégis — mi is — e színmű elolvasása után oly mélyen megrendítettünk s oly magasra felemelkedünk, oly igazán épülünk (*κάθαρσις*), hogy észre sem vesszük azt, hogy görögökről s nem rólunk van szó. Ennek oka Aeschylos geniusában rejlik, azon geniusban, mely egy történeti tény általános emberi magaslatra képes fölemelni. Nem a történet, hanem annak genialis megvilágosítása és abban egy általános emberi igazság illusztrálása s Aeschylosnak ebben nyilatkozó vallás-erkölcsi világnézete teszi eme művet oly egyetlen értékűvé, oly maradandó hatásúvá.

Midőn a következőkben Aeschylos ezen vallás-erkölcsi világnézetével foglalkozunk: mindenekelőtt megjelöljük azon álláspontot, a melyről Aeschylos az embert erkölcsileg megítéli. Ez alapon eljutunk a bűn és erény meghatározására. A bűnt, valamint az erényt *lényegében* és *hatásában* külön-külön részekben kifejtve: a bűn hatása részletezésénél adjuk alárendelt módon ennek határozó befolyását a vallási képzetre is. Teszszük ezt azért, mivel ezen bűn által meghatározott vallási képzetek Aeschylos vallási világnézetének *positív* elemeit *nem* alkotják. Ellenben külön III-ik részben tárgyaljuk Aeschylosnak erkölcsi alapon nyugvó pozitív vallási világnézetét.

I.

Aeschylos nem ismeri az embert fejlődése legalsóbb fokozatán, csak természeti, érzéki hatalmaktól befolyásoltságában. Az embert, mint tisztán csak létért és fentartásért küzdő s így etikailag teljesen közönyös lényt Aeschylos világnézetében hiába keressük. Az Orestióban elénkbe lépő, természeti hatalmak által befolyásolt ember már a történeti éniség első fokozatára: a családi éniség fokozatára küzdötte fel magát.

A *család*, a társadalmi és művelődési élet ez *összejtje*, erkölcsi hatalomként áll e fokozaton az egyedi önkénnyel és természeti ösztönnel szemben. Az erkölcsi közöny állapotának vége van. Az, ki a családban képviselt erkölcsi hatalom ellen vakmerően fellép: az bűnös, vétkes; s ki a család alapját képző *házaseletet* megzavarja, vakmerően a házaselek közé lépve, ezen öskötéléket megtöri: az nemcsak a Pelopidák, hanem az emberiség családjában is elkövette az *ösbűnt*.

A családi alapra helyezkedett társadalomban van azonban ezen vakmerő betörésnek még egy más jelentősége. Ugyanis nemcsak a család életének alapja van ezáltal feldőlvén, hanem a családnak *kifelé való* társasági viszonya is alapjából kiforgatva. Csak békés viszonyok között, a család szentélyének kölcsönös respectálása közben fejlődhetett ki a családi alapra helyezkedett társas élet. Ezen társas élet, mely csak a családokban folyhatott le, a kölcsönös *bizalom* és ebből származó *vendégszeretet* alapján nyugodott. Ezen bizalom s vendégszeretet érzelmeit, a társas életnek ezen alapjait ingatá meg tehát az, ki a családi élet alapját, a házaselet tisztaságát mocskolta be; s így e szempontból is érthető, hogy a vakmerően vétkező — a *társas élet* szempontjából is — valóban az *ösbűnt* követte el. A bűn kellő megítélése érdekében azonban e bűnt még *vallási* vonatkoztatásban is fel kell tüntetnünk. A családi éniség álláspontján az *ősök cultusa* a vallástörténet tanúbizonysága szerint általános. Az ős, illetőleg az ősök szelleme örökdik a család felett, s teszi a családot szoros értelemben vett szentélyllyé. Ezen szentélynek központja: a *tűzhely*, az ősöknek legrégebbi temetkezési helye. Még késő időben is a tűzhely a vendégbarátnak szives fogadó helye, az üldözött idegennek is biztos menedéke. A ki az ősök szellemeinek oltalma alá helyezkedik, épp ezek által sérthetlenné, mintegy meg-

szenteltté vált. S midőn az ily egyén épp a család vallásos szelleme által kegyelt, földött és védelmezett léteben ugyancsak ezen család létalapját, a házassági kötelek szentségét vakmerően szentségteleníti: hűtlenül megcsalja az ősök szellemeit, megtöri a szent szövetséget, a melyre őt éppen ezek méltatták. Bűne nemcsak a család, a társas élet elleni bűn, hanem merénylet az ősök szelleme ellen; ő a későbbi kor átalakult, de ugyanazt jelentő képzelete szerint vétkezik Hestia, a Zeus *ξένοσ* ellen.

Igy érthetjük azt, hogy Aeschylos a házaselet vakmerő megsértésében méltán látja az ősbűnt. A testvér Thyestes gaztette okozta a Pelopidák bűnlánczolatait s bűnhődéseit,¹ s az idegen Paris hasonló tette okozta Troja rombolását és a görögök oly számos és gyászos szenvedéseit.²

Az ősbűn ezen *megjelölésével s tárgyi megvilágosításával* nem éri be Aeschylos, hanem azt alanyilag, *lélektanilag* is elemzi. *Vakmerőség* e bűnnek első forrása.³ A családi éniségnek immár *ethikai* álláspontján álló egyén vissza-sülyed a tisztán *természeti meghatározottság* alatt álló egyedi, érzéki absolutismus álláspontjára. Az önzés kiméletlen rúgói hajtják. Az egyes egyedi tehát csak elszigetelt voltában képezi a célt; minden más csakis eszköz. Így tehát csakis ő értékes, minden más magában véve értéktelen, s viszonylagos értékűvé csakis azáltal válik, hogy ezen egyest szolgálja. Ethikai hatalmak ily lelki irányzat mellett félrevetettek, semmiseknek tekintetnek s így a vakmerőséghez szorosan járul a szellemiek irányában az *elvakulás*.⁴ A *gazdagság* magában véve nem bűnt és bajt okozó ugyan, a mint ezt a népnek ősi mondása állítja,⁵ hanem igenis szövetkezhetik a vakmerőséggel, a nélkül azonban, hogy ennek következményeitől

¹ A. 1185.   ² A 374., 542.   ³ A. 759.   ⁴ E. 381., A. 227.

⁵ A. 749. stb.

az elbukás, a megsemmisüléstől megóvhatná a vakmerőt.¹ De igenis positiv bünt okoz az *érzéki vágy*. A szellemiek iránt elvakult vakmerőben, érzéki álláspontjának megfelelőleg, az érzéki ösztönök és vágyak teljes erejükben felébrednek, s hizelgő szavakkal elnémitják a tán még jelentkező erkölcsi aggodalmakat.² Az ember így teljesen természeti, érzéki és egyedi rúgók hatalma alá kerül. Az érzéki vágy — mint madár a gyermeket — ellenállhatatlanul vonzza az ily szerencsétlent maga után. Minden óvszer, eszköz hiábavaló; ő menthetetlenül elbukik — és elvész.³

Végzetes *hatású* az ősbűn. Az alapjaiban megrendített *világrend* ($\Delta\iota\chi\eta$) *önérvényesülésre kényszerül*. Kell, hogy a bűnös szenvedjen. Oly biztos, mint Zeus thronusa az, hogy a merényletet baj kövesse; mert ez a jog.⁴ A ki $\Delta\iota\chi\eta$ fenéséges oltárát megsérti, azt mi sem mentheti meg bukásától, a mely is előbb vagy utóbb, de biztosan bekövetkezik.⁵ A gaztett oly köszörűkő, melyen Moira a $\Delta\iota\chi\eta$ fegyverét köszörűli.⁶ S e $\Delta\iota\chi\eta$ — Zeus leánya — haragot lehelve, ellenségeit megsemmisíti.⁷ Maga Zeus a vendégbarátságot megvédi s biztosan találó nyilaival szigorúan bünteti Paris tettét.⁸ A Moirák Zeus-szal egyesülve, mindeneiket odajuttatnak, a hová az igazságosság hajlik.⁹

Az erkölcsi világrend ($\Delta\iota\chi\eta$) ezen önérvényesülésén kívül azonban van az ősbűnnek más hatása is. Az erkölcsi világrend alapjai fel vannak forgatva s az elbukott emberek ismét erőt vesznek a természeti, érzéki hatalmak és szenvedélyek. *A bűnös tett természetes hatalomként átszáll a testi utódra*; gyermekeiben ismét életre kel az elődnek gaztette.¹⁰ Átokként ($\xi\tau\eta$) nehezedik a nemzedékben élő gaz-

¹ A. 383. stb. ² A. 390. ³ A. 410. stb. ⁴ A. 1562.. X. 315.

⁵ A. 386. stb., X. 53. stb. ⁶ A. 1537. ⁷ X. 950. ⁸ A. 374. stb.

⁹ X. 307. stb. ¹⁰ A. 753., 757.

tett az egész házra.¹ Mint a ház sötét árnyait siratja ezt a nép beszédes szava.²

S nem hogy idővel elhalaványulnának az árnyak: a gaztetek nemzedékről nemzedékre szállva, mindinkább *réme-
sebb fényben tűnnek fel*. Thyestes uralkodási vágyból, az aranygyapjú megszerzése érdekében, a jelenlevő Atreus házában csábítja el annak nejét, s ezért iszonyan bűnhődve, visszatér később született gyermekével Atreus házába. Thyestes fia, Aigisthos ugyancsak az uralkodás elnyerése s boszúállás végett is *lopódzva* jő Agamemnon házába akkor, midőn Agamemnon a távoli Trojában időzik, meghódítja Agamemnon nejét, de a hazatérő Agamemnon előtt meg nem jelenik, a boszú végrehajtásánál egy nő mögé bujik s csak szavakban bátor az erőtelen aggok előtt. Megvannak nála atyja bűnei, de nem férfias bátorsága. (X. 304.) A testvéri házban ugyancsak a bűnnek fokozását látjuk. Atreus saját testvérének gyermekeit készíti el atyjok lakomájára, de ezután a bűnhődött testvért fiával ismét házába fogadja; Atreus fia, Agamemnon száműzi mindkettőt és *saját* gyermekét, kedvenc gyermekét sajátkezűleg gyilkolja le Artemis oltárán. Óh iszonyatos a bűnnek ezen öröklő és öregbedő hatása! Iszonyú természeti hatalommal bír maga az ösbűn.

Az ösbűnnek, mint Medusa fejének láttára megkövül az erkölcsi, nemesebb ember; az érzéki ember ismét felszabadul, nem Istentől, nem embertől, nem erkölcsi törvénytől kíván a megsértett — orvoslást: a *boszúvág*y sötét természeti hatalma felébred lelkében; nem lát semmit, nem kíván megpihenni semmiféle békés tűzhely mellett; ellentállhatlanul üzik őt a boszú szellemei; nincs nyugta, míg boszúját ki nem elégítette. A vérboszúnak ősi, még az egyedi absolutismus álláspontjáról fenmaradt törvénye ismét életbelép. Gyűlöletes

¹ A. 1564. ² E. 383.

szóért fizess gyűlöletes szóval, véres csapásért véres csapással.¹ Törvény az, hogy ott, hol gyilkos-vér áztatta a földet, ott ismét vért követeljen a vér.² A csel által elejtő csel által veszszén el.³ A gyilkos gyilokkal lakoljon.⁴ Nincs engesztelés ontott véreért.⁵ Öntse bár mindenét az áldozati oltárra az elontott vér kiengesztelésére, a régi mondás szerint: mindez hiábavaló.⁶ Mióta a vérvágy e nemzedék beleit táplálja, még mielőtt a régi vérnek nyoma eltűnik, feltűnik ismét az új vér.⁷ Átkokat kelt a halál s ezek az előbbi sírból feltámasztják a bünsúlyt, bűn bűnnel tetőződik.⁸ Az ὄΑτῆ oly gyorsan halad.⁹

S ezen boszú szelleme nemcsak az élők lelkében ébred fel a bűn áldozatja szemléleténél, hanem él az *elhalt áldozatokban* is. Szomorú a földalatti élet, vigasz- és örömnélküli.¹⁰ Csak utódaiknak sírjokra öntött s így lelköket mintegy tápláló áldozatai és sírjokat megtisztelő ajándékai, sírjok felett elhangzott gyászdalai szolgálnak szomorú sorsuk némi enyhítéseül.¹¹ De kétszeresen szomorú a sorsa annak, ki egy bűnös tettnek áldozata. A haldokló átkai¹² leszállnak a megholt sírjába. A testet elhamvasztó láng nem fékezi meg a leköltöző lelket, az átok a *szívnek haragjává* válik s ezen harag nem hatástalan, hanem mint a boszú szelleme, felszáll ismét e földre.¹³ Szellemesült érzékeivel hallja a földalatti lélek kedveseinek panaszát, esdő kéréseit, imáit;¹⁴ tudja azt, hogy igaz élete utódai életében rejlik, hogy ők nevének megmentői, ők biztosítják számára a halotti áldozatokat,¹⁵ s ezért is, a mint rémes álmak által ijeszti a gyilkost (X. 39.), úgy emberfeletti hatalmával érleli utódaiban a boszú

¹ X. 310. stb. ² X. 398. ³ X. 887. ⁴ A. 1560. ⁵ X. 44.
⁶ X. 517., X. 64. ⁷ A. 1480., X. 59. ⁸ X. 400. ⁹ A. 1114. ¹⁰ E. 300.,
 425. ¹¹ X. 80., 166., 200., 477. stb. ¹² X. 400. ¹³ X. 321—27. és
 X. 39. stb. ¹⁴ X. 158. stb., 330. stb., 457. stb., 459. stb., 489. stb.,
 130. stb., 1. stb. ¹⁵ X. 477. stb., 501. stb.

határozó lépéseit.¹ Jaj azonban az utódnak, ha ez a legyilkolt atya haragjának értelmében a boszú végzésére nem vállalkozik. Az atya *boszús haragja* húst lemaró, mérges fekélylyel födi be testét, haja megőszül s az atyai vérből érlelt boszú szellemei őrjöngésre viszik őt, éjjeleit rémesekké teszik, ő földönfutóvá válik; kerüli a városokat, nincs közössége az áldozatokban, az atya láthatatlan haragja elűzi őt az oltártól; nincs ki őt befogadná házába, megvetetten, barát nélkül, gyalázatosan elaszva, végre teljes enyészetben felvész a szerencsétlen.² Óh iszonyatos a földalatti lélek boszúharagja! Nem kimél semmit, ki nem elégítettve, saját édes gyermekét százszoros halállal gyötri.

De még iszonyatosabb az *Erinysek* szerepe. Az áldó nap világító és melegítő, rendező és éltető ereje alapján létesült az erkölcsi világrend s alakot nyert mindenekelőtt a házas-, a családi életben. Ennek felforgatásával a természet sötét és vak erői felszabadulnak, s mint a boszú szellemei, kiméttelenül ragadják magukkal az élők, sőt elköltözöttek lelkeit. De mindez még nem elég. Zeus győzedelmeskedett a sötét, pusztító természeti erőket jelző Titanok fölött, s most, midőn Zeus alkotmánya az emberi társaságban alapjaiban fel van forgatva, most eme titani sötét, vérengző természeti erők is kiszabadulnak rejtekükből. Az ős és örök éjszakának vén, átkos leányai,³ kik a mély Tartaros napnélküli sötétségeit sivar, köves, vak és látó által alig járható ösvényű helyeit lakják,⁴ most elhagyják rejteküket. A földre hulló vér ugyanis a föld hatalmába ejti az áldozatot⁵ s a gyilkost az Erinysek kezébe. Ők pedig kutyák módjára szaglásszák a véryomot,⁶ mert embervérnek illatja nevet feléjük,⁷ s a soha jól nem lakók felujjongnak a gyilkos vér hullásakor.⁸

¹ X. 324. stb. ² X. 278. stb. ³ E. 69., 322., 418. ⁴ E. 72., 398., 390. ⁵ E. 261. stb. ⁶ E. 247. stb. ⁷ E. 252. ⁸ A. 1107. stb.

Nem a harag szállja meg lelköket, hanem a vér utáni élv tör ki lelkükből. Ott ülik meg vért szörpölő kéjünnepöket, a hol a lefejezettek, agyonkövezettek, szemök fényétől megfosztottak, testök szerint megcsönkítettak vére folyik.¹ E vértől, nevezetesen rokoni vértől ittasan² immár nem álmokban kísértve, nem láthatlan módon üldözve, hanem teljes rütságukban fellépve, úzóbe veszik a véreskezű gyilkost. Megjelenésük már magában véve rémitő. Hiába keres az ember, a jósnő, az Isten hozzájok foghatót. Nők is, Gorgonok is, még leginkább Harpyák, de végre sem ezek, sem amazok. Kigyók sűrűen tekerődznek szárnyatlan, fekete foszlányos ruhájú alakjuk körül; marczona kuttyák módjára kapkodnak ide-oda, szemökből utálatos vércsöppek csurognak, lehelletük véres, tüzes, mindent elszáritó, s még alva is hortyogásukkal mindenkit távoltartó. Nincs földrész, mely nemzésüket meg nem bánná.³ S a mily rettenetes alakjuk, oly rettenetes *hivatusuk*. Nem maguk választották hivatásukat; még történetelőtti korból, örök időktől fogva, a Moirák örök hatalma, Isten, a végzet által jutott ez születésükkor osztályrészökhöz.⁴ Családok, bármily hatalmas nemzetségek tönkretévése hivatásuk azon esetre, ha azokban gyilkos módon rokonvér ontattott.⁵ Csak vész és baj itt és lent átkos kíséretük.⁶ Nincs földön hely, nincs távolság, mely őket, a ki nem fáradó sereget, a gyilkost nyomozó, vadászó és üldöző tevékenységükben visszariasztaná. A vérnyomot követve, szárnyatlan testlódításaikkal utoléri a tengeri hajókat,⁷ s a friss vérnyom még ha templomokba vezetne, oda is elviszi őket. Hiába minden könyörgés, ők nem könyörülnek;⁸ hiába minden erő, ők üldözőbe veszik áldozatukat, élő testéből kiször-

¹ E. 183. stb. ² A. 1186. ³ X. 1046. stb. és E. 47. stb., 137.

⁴ E. 327., 347. stb., 393. stb. ⁵ E. 351. stb., 208. stb. ⁶ E. 137., 70., 387. (átok), 324. ⁷ E. 249. stb. ⁸ E. 385. ⁹ E. 354.

pölik vérét,¹ s a kifáradt testére hatalmas ugrással rávetik lábukat.² Hiába minden tekintély: fekete ruhájok érintésével, gyűlölt lábuk közeledtével elolvad az, mint a hó, áldozatukat a föld elnyeli, a megvetés megemésztí azt.³ Hiába menekülnek Apolló, majd Athéne szentélyébe: követik őket még oda is áldozatukat, s igéző, lantnélküli, érzéket megbénító, velőt kiszárító, elmét zavaró, lelket emésztő boszú-dalukkal hatalmukba ejtik.⁴ Nincsen menekülés: a halálig gyötörtet levezetik a Hadesbe s még itt sem bocsátják szabadon, örök kín fogadja itt is a gyilkost.⁵

A rettenetes Erinysek e vérengző elemi, sőt egyenesen állatias szerepét *tárgyára* s *czélzatára* nézve közelebb meg kell határoznunk.

A boszú *tárgyát* nem képezi minden gyilkos tett, sőt még minden rokon vérontása sem kelti fel a boszú szellemeit. Agamemnon, ki saját leányát, s Klytaemnestrát, ki férjét meggyilkolá, az Erinysek nem üldözik, sőt Klytaemnestra egyenesen szövetségesük.

Az Erinysek boszújának e sajátos logikáját megértjük, ha a természeti és erkölcsi világrend különbségét a családi életre nézve kellőképp megvilágítjuk. Az erkölcsi világrendnek családi alapja — a mint láttuk volt — a házasság, a *különböző* vérűek eskü által egybekapcsolt szövetsége: míg a természeti világrendnek alapja az erő, a hatalom s a vér *azonossága*. A vér azonossága a vérontást még magában véve nem tiltja meg. Az atya *ereje* és *hatalmánál* fogva, a mint egyedi meghatározottságában ura mindennek, úgy ura gyermekeinek is, azok élete s halála felett egyaránt dönt. De nem áll ez megfordítva. A gyermek, ki atyja kegyelméből él, kiben az atya ereje és vére lakozik,

¹ E. 265. stb. ² E. 372. ³ E. 377. stb. ⁴ E. 342. stb., 298. stb., 308. ⁵ E. 341., 268. stb., 322. stb.

a természeti törvény szerint átyja ellen gyilkos fegyverével nem fordulhat. Az Erinysek tehát ezen logika szerint egész helyesen cselekesznek, midőn Agamemnonnt nem üldözik, s helyesen okoskodnak, midőn Klytaemnestra üldözését a vérrokonság hiánya miatt visszautasítják.¹ Klytaemnestra pedig, ki ezen természeti világrend alapjára helyezkedik, szintén egészen következetesen jár el, midőn fiától tartva, azt számtízi s esetleges megboszúztatása érdekében gazdag áldozatokkal, bornélküli (cultura előtti) zsíros falatokkal éjjeli időben, a mikor Isteneknek nem szokás áldozni, lekenyerezni igyekszik az Erinyseket,² és később, midőn azt látja, hogy e boszú-szellemek Apolló templomában szunnyadoznak, mint szövetségesök köztük a föld mélyéből feltűnik, szemrehányással illeti s a boszú műve folytatására buzdítja őket.³

De bármily elemi, sőt állatias az Erinysek kéjelgése a boszú kielégítésében, van e boszúnak az Erinysek felfogása szerint mégis *erkölcsi czélzata*. Az Erinysek a földalatti Zeusszal, a Hadesszel közelebbi viszonyban állanak,⁴ s ezen természeti alapon nyugvó jognak s ennek megfelelő igazságos *ítéletnek* őrei. Dicsőségük ezen igazságos ítélet érvényesítése, melynek érdekében ők a vérrokoni gyilkos ellenében tanuságot tesznek s nem nyugosznak, míg az ontott véreért a gyilkos vérével meg nem adja a teljes elégtételt.⁵ S ugyancsak ők arról is meg vannak győződve, hogy ezen végzetszerű, nagyértékű⁶ ősi-hivatásuk szigorú teljesítése nélkül, maga az erkölcsi rend is veszélyeztetve van. Az elijesztésen alapuló félelem ható tényezője nélkül a pietas érzelmei kihálnak, felébred a vakmerőség szelleme, mely nem retten vissza semmiféle merénylettől.⁷

Az Erinysek ezen positiv viszonya az erkölcsi világ-

¹ E. 607. stb. ² E. 106. stb. ³ E. 93. stb. ⁴ E. 268. stb.

⁵ E. 313. stb. ⁶ E. 396. ⁷ E. 494. stb.

rendhez lehetővé teszi azt, hogy a velök szemben álló erkölcsi hatalmakkal ők is kibéküljenek, hogy egy magasabb vallás-erkölcsi világnézetben positiv feladattal helyt nyerjenek.

Mielőtt azonban a sötét természeti, bűnös háttérből emez új erkölcsi világrendnek dicső alakjait és fenséges eszméit kiemelnök, még *társadalmi s vallási oldalról* is ki kell egészítenünk néhány szóval az eddig nyert képet.

Jeleztük ugyan az ősbűnnek, a házasságtörésnek ily irányú hatását, midőn annak lélektani megvilágosítását adtuk. De ezen ősbűnt a családi, valamint társadalmi életet felforgató hatásában nem követtük. Láttuk volt ugyan azt, hogy a vakmerőség, mely magát a családi élet ezen alapját felforgatja, a szellemi és erkölcsi hatalmakkal szemben megvakul, s támogatva a külső hatalom (gazdagság), birtok által, feltétlenül érzéki vágyainak szolgálatába lép; de nem láttuk azt, hogy eme természeti érzéki rúgók szolgálatába való elsülyedés miképp forgatja fel tényleg a családi és társadalmi életet. Aeschylos ezen igazság tényleges beigazolását nem a multból beszélteti el, hanem Klytaemnestrában, annak családjához, környezete, alattvalóihoz való viszonyában játszhatja el előttünk. Klytaemnestra — a házasságtörő nő. S ő, a ki előbbi életéből a nőnek eszményét oly jól ismeri,¹ házasságtörése következtében teljesen elváltozik. Ez elváltozásnak egyik alapja, igaz, leányának, Iphigeniának legyilkolása; Aeschylos azonban, akár Klytaemnestra saját vallomásaira, akár a chorusnak szavaira ügyelünk, az elváltozás főalapját Klytaemnestrának érzéki, állatias természetében, az érzéki vágyban látja. A *férjet* nélkülözi ő, s ezen fájdalom bukásának alapja.² Ez viszi őt Aigisthos karjaiba. Szörnyeket szül a föld méhe, embertgyűlölő fajzatot rejt magában a tenger mélye, az aether tüzes, fénylő meteorok országa s a

¹ A. 606. ² X. 919.

forró szélvész lehellő haragját emlegeti a levegő- és földnek lakója; de mindezeken túlesz a bűnnel szövetkező nőnek égő ármány-szerelme; érzéki vágyában égve, felülmulja még az állatot is.¹ S ily állapotban nincs előtte semmi szent. Az igazság, az erkölcsi javak, a család és társadalom alapviszonyai és kötelekei előtte elhalványulnak, szétszakadnak, elvesznek. Hizelgő szavakkal, és önmagát, mint a nő eszményét tüntetve föl — fogadja megcsalt férjét; emberfölötti tiszteletben részesíti a hiúság csábjainak engedőt, *hazudik*, csak hogy anynyival biztosabban meggyilkolhassa az elátkozott nő² a férjet.³ S a mint vétkes szerelméért túlad férjén, úgy házasesetének legbecsesebb javait elveti. Kérkedve hirdeti ugyan, hogy legyilkolt leányáért állott ő boszút,⁴ de elhallgatja azt, hogy eme boszú *szerzője* Aigisthos, tehát szerelme volt,⁵ s hogy saját műve igenis az, hogy megmaradt s az anyai házban rabszolga sorsára jutott⁶ egyetlen leánya, Elektrája könyeit nem látja, Orestest, egyetlen fiát, vétkes szerelme áráért, melyet Orestes szégyenkezik anyja előtt tisztán megjelölni,⁷ a farkasszívű, gyermekeit gyűlölő anya⁸ messze száműzi, ellene élteben az Erinysekkel szövetkezik s halála után is még az Erinysek is lanyhák egyetlen fiának haláláig, sőt azontúl való üldözésében. A házasságon alapuló szent kötelekek szét vannak tépve, de a hitvestárs és anyával együtt elbukik a nő is. *Szemérem* a nőnek főerénye, s Klytaemnestra akkor, midőn Kassandrát is lakoltatja férje hűtlenségeért, szemérmetlenül bevallja, hogy Aigisthos már régóta gyujtja saját tűzhelye lángját.⁹ Szerénység, férje akaratával szemben *alárendelés* ékíti az igaz nőt,¹⁰ s Klytaemnestra új házassági viszonyában a szerep teljesen megváltozott. Ő a férfiú s Aigisthos a nő. Csak üres szavak,

¹ X. 583. stb. ² X. 426. ³ A. 800. stb. ⁴ A. 1431. stb.
⁵ X. 136. ⁶ A. 1604. ⁷ X. 916. ⁸ X. 420., 426. ⁹ A. 1435. stb.
¹⁰ X. 636.

hogy Aigisthos az ő erős paizsa és nagy bátorsága; ¹ éppen megfordítva áll a viszony. Ő, Klytaemnestra, férjének paizsa és bátorsága. Agamemnon legyilkolásának szerzője Aigisthos ugyan, de cselszövényes tervezője, ² kérkedő végrehajtója ³ Klytaemnestra. Az eddig gyáván rejtőzködő Aigisthos a hatalom birtokába jutva, bátor, sőt vakmerő a város véneivel szemben, hazug ⁴ állításaiban s kihívó fenyegetődzéseiben. De midőn ezekkel tetteleg kell szembeszállani, fedezi magát testőrségével, ⁵ s rendreutasító, őt nyilvánosan megszégyenítő mesterét Klytaemnestra személyi bátorságában s uralkodói nyugodtságában leli meg. ⁶ S midőn végre Orestes mint a büntető bosszú angyala jelenik meg atyja udvarán, nem Aigisthos fogadja őt, mint a háznak ura, hanem Klytaemnestra, ki idegenekkel szemben e természetellenes viszonyt ügyes szavakkal leplezi. ⁷ Nem Aigisthos gondoskodik előrevigyázólag arról, hogy ez idegeneket testőrségével fogadja, hanem Klytaemnestra figyelmezteti erre férjét; ⁸ s végre, míg Aigisthos tüntetve az asszonyias, zavaró mendemondával szemben, saját elméje világosságára támaszkodva, védtelenül lép az idegenek elé: addig Klytaemnestra látva a veszélyt, nem a távollevő testőrökhöz menekül, ⁹ hanem Amazonként bárdot kér, felveszi a harczot élet-halálra készen. ¹⁰

Klytaemnestrán beteljesült mindaz, a mit a chorus amaz érzéki vágytól vezérelt nőről példázgatva, a nők rémes történeteiből mondott. ¹¹ Az érzéki vágytól vezérelt Klytaemnestra, ama vérengző Skylla, ki háza ellenségével szövetkezve, mitsem gyanító férjét meggyilkolja: ő Thestios ama boldogtalan leánya, ki saját fiát az Erinysek tüze által kívánja megsemmisíteni; ő ama lemnosi, Istengyűlölt Amazonok sorába tar-

¹ A. 1437. ² A. 1635. ³ A. 1494. stb. ⁴ A. 1608. v. ö. 1635. ⁵ A. 1652. ⁶ A. 1656., kül. 1659. ⁷ X. 668. ⁸ X. 765. ⁹ X. 844. stb. és 853. ¹⁰ X. 888. stb. ¹¹ X. 583 stb.

tozik, kik népüket meggyalázva, férjeiket és gyermekeiket leölték; végre ő az, ki Amazon módra a házasság viszonyt természetes voltából kiforgatva, mint férfiú uralkodott háza és asszonyos férje felett. A házasságtörő nő a család szentélyének romjain áll s az új házasság viszony ennek is csak természetellenes torzképe.

S a mily természetellenes a házassági viszony, oly annyira ellenkezik a családi alapon nyugvó erkölcsi világnézettel azon viszony, a melybe a házasságfelek a *cselédséghez*, a *kormányzott néphez* helyezkednek. Az érzéki éniség álláspontján ható erők és rügök az erkölcsi világrend felforgatásával ismét érvényesülnek. A szeretet és kegyelet összetartó szelleme helyébe a gyűlöletes zsarnoki hatalom és a tettetéssel járó szolgálai félelem lépnek. Már az örnek a trilogiát bevezető szavai is rosszat sejtetnek. Nyelvét a fék köti le, a ház beszélhetne; nincs ott minden rendben,¹ s a királynőhöz közeledő vénnek csakis azért köszöntik Klytaemnestrát, mert *illő* az, hogy a király távollétében neje tiszteltessék.² A benső tisztelet a házasságtörő nővel szemben már rég kihalt. Hallgattak eddig a vénnek, mert várták a királyt, s most, midőn ő közeledik s így tudják azt, hogy elnyomott fájdalmuk és szenvedésök végetért, e felett való örömmükben szívesen meghalnának.³ Vége azonban a hallgatásnak, vége a külsőleg megőrzött tiszteletnek, midőn látják azt, hogy várákosításuk, önuralkodásuk hiábavaló volt, midőn Agamemnon jajveszékítő felkiáltásaiból megértik azt, hogy a tyrannis sötét hatalma reájok szakad. Halálra készen, nem tángitanak a gazok elől.⁴ A nép átkával, a bűn súlyos következményével fenyegetik, ördögi lénynek nevezik az áldozatai mellett vakmerően győzedelmeskedő Klytaemnestrát.⁵ Az agyonkövezés ítéletét hir-

¹ A. 17. stb., 35. stb. ² A. 300. stb. ³ A. 547. ⁴ A. 1350. stb.

⁵ A. 1398—1570.

detik Aigisthosnak,¹ szemére lobbantják alapbűnét, a házasságtörést,² lehetetlennek tartják, hogy Argosban úr legyen az, ki tervezett tettének végrehajtását nőre bizza.³ De végre is bizakodnak Orestesben, ki az átkos párt megérdemlett büntetésében részesíti.⁴ Az alattvalói tisztelet és kegyelet kötelei megszakadtak s a tyrannis véres lobogóját szétbontja Aigisthos. A hatalom kezében van, a börtön és éhség, a kényszer majd hunyászkodóvá teszi alattvalóit.⁵ Nyilvános a családi alapon nyugvó erkölcsi világrend ellen való fellázadás. A nép tudja azt, hogy minden joga porba van tiporva, hogy kakasként büszkélkedik a tyúk körül jövő uralkodója,⁶ s az uralkodók tudják azt, hogy a nép szava kutyaugatás, hogy egyedüli támaszuk a bitorolt hatalom.⁷

Napsugár nélküli sötétség, az emberek gyűlöletének sötétsége ereszkedett le az uralkodói házra,⁸ s magában a házban a félelem uralkodik.⁹ A szolgák jobb érzelmeik ellenére dicsérik uraik jó és rossz cselekedeteit, s csak titokban siratják a szép multnak letűntét.¹⁰ Elektrával egyek a gyűlöletben¹¹ s egyek vele a megtorló és felszabadítónak reményében;¹² majd később mindannyian egyesülnek imában, panaszbán s kölcsönös buzdításban a tett sikere érdekében, s maguk is megtesznek mindent, hogy az éjszakának valahára vége legyen.

A jó Isteneknek, nevezetesen Zeusnak oltalma alatt álló *idegenek* s *vendégbarátok* is bizonyára kerülnek e sötét szellemű udvart. Csak ritkán nyílnak meg ily idegenek előtt a vár kapui. A hiába veszteglő kapus őrhelyét otthagyja s csak hármás zörrenésre, sőt fenyegetődzésre jelenik meg kedvtelenül Orestes és Pylades előtt a kapuban.¹³ A család-

¹ A. 1614. stb. ² A. 1625. stb. ³ A. 1634. stb. ⁴ A. 1646. stb. ⁵ A. 1617. stb. ⁶ A. 1669., 1671. ⁷ A. 1672. stb. ⁸ X. 47. stb. ⁹ 52. ¹⁰ X. 78. stb., 445. stb. ¹¹ X. 100. stb. ¹² X. 118. stb. ¹³ A. 649. stb.

nak nagy kincse nem a szívesen fogadott idegenek s barátok örömlakomájára való, hanem gyalázatos módon a zsarnoki hatalmat biztosító zsoldosok és hizelgők jóltartásával pazaroltatik el.¹

S a sötét szellemű udvar kerüli a *jó Istenek tiszteletét*. *Egyszer* ugyan Troja eleste s Agamemnon hazatérte hírére *örömdáozatok* lángoltak *minden* Istenek oltárain. Gazdag ajándékokat emésztett az áldozat tüze, s a királyi kamrákból folyt a lángot hizelegve élesztő sima olaj. Klytaemnestra volt az áldozatok rendezője,² s rendeletére örömeben ujjongva áldozott a környező város nőinek serege, áldozott Klytaemnestra is.³ Agamemnon visszatért s Klytaemnestra a győztes királylyal együtt (hiába szólítva be Kassandrát) áldozott a házi Isteneknek.⁴ De *hazug* volt az örömdáozat, s a ház szentélyéből felszálló tömjén édes illataiba az *enyészet* és *sír* lehellete vegyült.⁵ A hazugság és enyészet kerüli a tiszta és éltető ég Isteneit. A milyen a ház szelleme, olyan az *Istene*. Klytaemnestra immár csak sötét éjszakákon, midőn más Isteneknek nem áldoznak, hozza meg a földalatti Erinysek oltárain a zsiros falatokat, e sötét boszúszellemeket lekenyerezendő.⁶ E gyűlölet és boszú cultusát csak utolsó napján váltja fel a sejtelmes félelem cultusa. Gyűlölet és boszúból takaríttatá el a nép uralkodóját, hulláját megcsonkítva, a nép kísérete, gyász- és panaszdala nélkül, minden tiszteletet megvonva tőle;⁷ s most, midőn egy rémes álmkép, a melyre ezelőtt mitsem adott,⁸ felijeszti álmából: áldozat, gyász- és panaszdal által kívánja nem megtisztelni Agamemnont, hanem önzően megvédeni önmagát, támogatni ezáltal a rosszat és megakadályozni a jót.⁹ Kly-

¹ X. 942. és 137.   ² A. 83. stb.   ³ A. 600. stb.   ⁴ A. 1020.

⁵ A. 1307. stb.   ⁶ E. 106. stb.   ⁷ X. 426., A. 1553.   ⁸ A. 287.   ⁹ X. 154. stb. és 537.

taemnestra maga azonban ez áldozatot nem végzi, végezteti Elektrával, s e későn megadott kegyelet ünnepélyének áldozata a jó Istenektől elpártolt Klytaemnestra.

Ily végzetes a bűnnek hatása az egyesre, a család, a társadalom, a vallásra nézve. Az erkölcsi világregd alapjainak felforgatásával a természeti, érzéki, titánszerű hatalmak ismét felszabadulnak. A család önmagát emészti fel; romjain a család torzképe tűnik fel; a *társadalom* alapjában meg van semmisítve; az, a mi annak romjait összetartja, a közös gyűlölet, e gyűlölet kitörését megfékező félelem; az Olympos összeomlik s a sötét föld boszúsellemei feltámadnak, nem a bizalom, hanem a gyűlölet és félelem vezeti az egyest az oltárhoz, s a mit attól vár, nem az áldás, hanem az átok.

Schneller István.

AZ ERKÖLCSI ÉRZELMEK.

— Második és befejező közlemény. —

III.

1. A társadalmi érzet.

Az erkölcsi érzelmeknek alapját Darwinnal és sok más természettudóssal és psychologussal egyetértve, a társadalmi ösztönben vélem találhatni, abban, hogy az ember zoon politikon. «Azt hiszem — mondja Darwin — hogy bármely állat, mely jól kifejezett társadalmi ösztönökkel van felruházva, a szülői és gyermeki vonzalmat is ideértve, okvetetlenül erkölcsi érzetre vagy lelkiismeretre tenne szert, ha észbeli tehetségei oly jól, vagy majdnem oly jól volnának kifejlődve, mint az emberéi». (Az ember származása. Ford. Török Aurél és Entz Géza. Ch. VI.) Ezen társadalmi ösztönt sok állatfajban is feltaláljuk. Állatok, melyek ragadozók, ritkán élnek seregekben, de olyan állatfajok, melyek növényekkel vagy más módon táplálkoznak, nagyobb tömegekben szoktak együttlenni. (Spencer H.: Principles of Psychology Part. VIII. Chapt. V. §. 503.) Következménye az, hogy egymáshoz vonzódnak és fájdalmasan érzik, hogy egyedül kell lenniök. «A rokonságoknak észrevévése, melyeket mindig látnak, hallanak és szagolnak, öntudatuknak uralkodó részét képezi majd, — olyan uralkodót, hogy távollétük kikerülhetlenül kellemetlenséget fog okozni». (U. o. §. 584.) Darwin

hasonló módon nyilatkozik az emberről: Mindenki helyben-hagyhatja, hogy az ember társas lény. Láthatjuk ezt a magánosságtól való idegenkedéséből, valamint saját családkörén túlterjedő társaságnak az óhajtásából is. *Az egyedül való elzáratás egyike a legszigorúbb büntetésmódoknak, melylyel valakit illelhetni.* Néhány szerző azt gyanítja, hogy az emberek ősi állapotukban egyes családonként éltek; de ha mai nap egy, két, vagy három család együttesen valamely vad állapotban lévő vidék magányaiban ide-oda barangol is, azok, a mennyire a dolog nyomára jöhettem, mindig barátságos viszonyban élnek más családokkal, melyek ugyanazt a vidéket lakják. Alkalmilag idegen családok tanácskozássra is összejönnek és a közös védelem céljából egymással egyesülnek. Az, hogy a szomszédos kerületekben lakó törzsek egymással majdnem mindig csetepátéban vannak, még nem ellenbizonyítéka annak, hogy a vad állapotban élő ember nem «társas lény»; mert a társadalmi ösztönök sohasem terjednek ki egyazon faj valamennyi tagjára. (U. o.) Az ember gondolataiban és tetteiben állandóan szemé előtt tartja a többi embereket és azt a hatást, melyet tette vagy szava embertársaira tesz. Az énekes ihletet kap az őt környező lelkes közönségtől, míg a zsarnok csak úgy örülhet zsarnokságának, ha látja ennek hatását embertársaira. Ember társadalom kívül el sem képzelhető. E társadalmi ösztön a gyermekben is korán nyilatkozik. Ha azt a párnapos gyermekben talán határozattan nem is constatálhatjuk, életének első hónapjaiban mindenesetre észrevehetjük. Ha a gyermek egészséges alvás után fölébred, addig sír, míg embereket nem lát maga körül; arra azonnal felvidul arcza. E tüne-
ményt aligha magyarázza meg a félelem magában véve.

A társadalom, mint olyan, csak úgy állhat fenn, ha a viseletnek bizonyos szabályai kötelezőknek ismertetnek el. E szabályok kor és hely szerint különbözhetnek, de minden

időben és mindenütt *vannak* viseleti szabályok. Abból, hogy minden kornak és társadalmi körnek *különös* magaviseleti szabályai vannak, az következik, hogy minden egyes ember e szabályoknak tartalmát csak a környezettől tanulhatja meg, és a fentebb rajzolt tipikus esetben láttuk, hogy a szülők a gyermeknek csak azt mondják: az jó, az rossz, legtöbbször minden további okadatolás nélkül. Az egyes ember társadalmi ösztöne, mely megfelelő érzelmekkel jár, őt arra készíti, hogy e viseleti szabályokhoz, a mennyire azt egyén, dispositioi megengedik, hozzásimuljon. Minden egyes embernek magaviseleti codexe tehát abból fog felépülni, hogy miképpen simul egyéni természet a társadalmi környezethez és miképpen idomítja ezen társadalmi környezet egyéni természetét. A mi a magaviseleti codexről általában áll, áll az különösen az erkölcsi codexről, mely a magaviseleti codexnek egy specialis, de egyúttal legfontosabb része.

Az erkölcsi érzelmek fejlődésében talán a legfontosabb tényező az embernek veleszületett azon hajlama, hogy a környezetet, sokszor önkénytelenül, utánozza; az embernek ezen hajlama például kiválóképpen akkor szembetűnő, midőn a gyermek a nyelvet tanulja és a hallott hangokat utánozza. De egyébből is látjuk azt. Következésképpen az, hogy az emberek nagyobb része az erkölcsi viseletben is a környezetnek erkölcsi viseletét utánozza, hogy bizonyos osztályszellem fejlődik. Közös szellem hatja át a nemzetet, annak minden rendjét és osztályát, sőt még a rablóknak és tolvajoknak is van közös erkölcsi codexük. Említettem az osztályszellemet, mely az iskola minden osztályát áthatja, midőn a tipikus fejlődést vázoltam. E rendeknek, osztályoknak közös a feladatuk: céljuk is közös, és ennek csak az lesz a fejleménye, hogy sokban közös lesz érzésük módja is. Ismeretes, hogy az ember-tömeget, mely közös helyzetbe jutott, melynek közös a célja, bizonyos tekintetben közös érzelmek is hatja át; legelőkébben

látjuk azt a csatázó katonáknál, midőn a legádázabb módon törnek az ellenségre, habár valószínűleg az ellenség közül egyenkint senkisémet bántotta a csatázó katonák bármelyikét. Közös a cél: az ellenség leveretése; közös az érzelm: az ellenséges indulat. A mit mink itt kirívóan látunk, azt a közönséges életben, egyéb esetekben is, habár nem oly feltűnően, tapasztaljuk. Nagyjában mindenki ugyanazon viszonyoknak és helyzetnek van kitéve mint a nemzetnek, rendnek, osztálynak stb. többi tagjai; látja, hogy cselekszenek azok, hogy éreznek azok és hasonló módon cselekszik, érez ő is. Sokra azért tartja magát kötelezettnek, mert látja, hogy mások is ugyanarra érzik magukat kötelezetteknek. Midőn tehát fentebb említettem, hogy az ember vagy maga idomul a környezethez, vagy a környezet idomitja őt, akkor az első körülmény fölötté fontos és az erkölcsi érzelmeknek tárgyalásában semmi szín alatt nem mellőzhető. Ime a társadalmi érzet egyik megnyilatkozási módja.

2. *A félelem-, auctoritás-, tisztelet- és kötelességérzet.*

Meg kell most vizsgálni, miképen idomitja a társadalom az egyént erkölcsi szempontból, kiváltképen miképen fejleszti benne a kötelességérzetet, mert ez a kiváló erkölcsi érzelm. Kis gyermekben, úgy hiszem, hiába keresünk kötelességérzetet; ha azt mondjuk: kötelességed ezt vagy amazt tenni, — meg sem ért bennünket. Elemibb érzelmeket kell keresnünk és ez esetben is, úgy hiszem, ama rajzolt tipikus eset egyben-másban felvilágosíthat bennünket.

Kiinduló pontúl szolgáljon egy hely, melyet Stuart Millnél találtam: « . . . meggondolásra méltó, vajjon az, hogy a practikus életben előreláthatólag tarthatunk attól, hogy felelősségre vannak majd, nem fejleszti-e nagy mértékben anank érzelmét, hogy felelősek vagyunk; oly érzelm ez, mely bizonyára ritkán

található valamire való erőben, ha ama gyakorlati előrelátás nincs meg. Nem igen szokott megesni, hogy keleti zsarnokok, kik senki által felelősségre nem vonhatók, valami öntudatosan megéreznék, hogy felelősek. És — mi még jelentősebb — oly társadalmakban, melyekben a kaszt- és rendszellem még erős, — oly állapot ez, melynek teljes erejéről ritkán alkolhatunk kellő képet magunknak — mindennap tapasztalhatjuk, hogy emberek magukhoz egyenrangúak iránt, *kik őket felelősségre vonhatják*, a felelősségnek legerősebb erkölcsi érzetét tanusítják és annak az érzetnek legkisebb nyomát sem mutatják alsóbbrangúak iránt, kik azt nem tehetik. (Examination of Sir Willam Hamiltonsphilosophy. 508. l.)

Ez adatok világosan mutatják, hogy az erkölcsi felelősség érzetének egyik nevezetes alapja egy *elemibb* érzelem, t. i. *a büntetéstől való félelem*. Alex. Bain hasonló állásponton áll. «The Emotion and the Will» cz. művében ekképen szól: «Az első lecke, melyet a gyermek mint erkölcsi cselekvő lény (moral agent) tanul, az engedelmesség, vagy az, hogy más személy akarata szerint cselekszik. A parancsnak és auctoritásnak ily módon szerzett ismeretében (notion) semmi velünk született elem nincsen, a mennyiben annak *tapasztalását* tételezi fel, milyen a helyzetünk más emberekhez. A gyermeknek az öröm és fájdalom iránti fogékonyságával élünk, hogy ezt az engedelmességet létrehozzuk, és hamar képződik, a szellemi kapcsolat, az engedetlenség és fájdalom közt, melytől tartanunk kell és melyet a félelem még nagyobb tesz. . . . Ennek ismerete az elmében a félelem és borzadalom benyomását teszi, mint a mely tiltott cselekvésekkel össze van kötve; *ez a lelkiismeret — legszengébb csirájában vagy nyilvánulásában*. Azon érzelem, hogy bizonyos fájdalommal találkozunk, álljon az testi vagy lelki elemekből, más szóval testi szenvedésből és visszatetszésből, ez az első indító erő, mely erkölcsinek nevezhető és mely a gyermeki kor elmei

rendszerében kimutatható (that can be traced in the mental system of childhood) . . . . Vannak egyéb impulsusok is az elmében, melyek embertásaink érzelmeinek tekintetbevételére indítanak; de a szigorúan vett kötelességérzet tekintetéből a a gyermek lelkiismerete = *íjedelemnek összekötöttsége a tiltott cselekvéssel* (but with respect to duty, strictly so called, the infant conscience is the linking of terror with forbidden actions). A mint a gyermek az auctoritás tapasztalásában halad, a cselekvésben való megszokás, meg a megsértéstől való félelem mindinkább megerősödik, szóval a kötelességérzet erősebb meg erősebb lesz. Új elemek járulnak hozzá, melyek ezen szerzett megszokásra módosítólag hatnak, mely szerint mindattól tartózkodunk, mit a szülők, tanítók vagy más auctoritással bíró emberek tiltanak. A feljebb álló személy iránti szeretet és tisztelet a félelem egy másik nemét csepegteti lelkünkbe, mint azt, melyet az imént feltételeztünk, t. i. azt a félelmet, hogy a szeretett lénynek lelki fájdalmat okoztunk. Néha-néha ez utóbbi hatalmasabban ijeszt, mint a többi. Magasabbrendű lelkiismeretnek nevezzük azt, ha valaki inkább szeretet által, mint félelem által indíttatik a cselekvésre. Ha a fiatal elme megérteni képes, mi haszna és értelme a felállított tilalmaknak, és ha céljukat helyeselni is tudja, cselekvéseiben új indok járul hozzá, és lelkiismerete háromszoros összetételt tüntet fel, és a szóban levő tettet háromszoros félelemmel veszi körül. Az utolsó hozzájáruló elem, ha a rokonszeny és ész megerősödött, túltesz valamennyi egyebeken». (3. kiad., 285. s kk. l. 18. §.). Alex. Bain 290. l. 21. §. ugyanarról még ekképen folytatja tárgyalását: «Szólhatnék a kötelességérzetről elvontan, mint olyaról, melynek befolyása alatt valaki minden tőle megismert kötelességet teljesíti, a nélkül, hogy a fentebb említett indokok egyikére hivatkoznék. Megeshetik, hogy lelki szeme előtt nem áll sem a megtorlástól való félelem, sem a parancsoló

auctoritás iránti tisztelet, sem a rokonszenv érzete olyan személyek vagy érdek iránt, melyekért a kötelesség neki meg van hagyva; megeshetik, hogy nincsen meg sem a vallásos érzelem, sem egyéni hajlamainak egyetértése a szabály szellemével, sem a példának vonzó volta, vagy bármely más arra ható dolog, mely őt a cselekvésre ösztökéli, vagy a mulasztás miatti fulánkot lelkébe teszi. Szakasztott olyan a mód, a mint valaki szeretvén magát a pénzt, oda juthat, hogy bizonyos irányban való cselekvési módhoz szokik, habár az egyes impulzusok, melyek eredeti indokok voltak a cselekvésre, többé eszébe sem jutnak. Ez nem bizonyítja, hogy létezik őseredeti kötelesség-érzet, azt elvontan véve, épp oly kevéssé, mint a fukarnak visellete nem bizonyítja be, hogy az aranynak szeretetével születünk, ezt elvontan véve. A képzetkapcsolásoknak (associations) az a tendenciája, *hogy az erőnek új centrumait állítsák fel, melyek az egyes és jelentőségteljes képzetkapcsolásoktól el vannak választva*; ezen új termékek néha az érzelmenek egy erősebb hatalmát gyűjtik maguk köré, a mint az azt alkotó realitásoknak egyike megadhatná. Abból, mit pénzen vehetni, egyenkint misem hathat a pénzt összekaparó ember lelkére annyira, mint nyereségeinek arithmetikai összegezése. Szakasztott olyan az eset bizonyos osztályú elmékben a kötelesség szokásos érzelmével és ama nagy abstractiókkal, mint teszem az igaznak és igazságosnak szeretetével, a tisztasággal és más effélekkel.

Az előadottakból többféle tanulságot vonhatunk le magunknak. Mindenekelőtt a kötelességérzet és a vele rokon felelősségérzet nem eredeti érzet, és valóban — mint már mondtam — a zsenge gyermek meg sem érti e szavakat: kötelesség, felelősség. A legelemibb érzelmeknek egyike, mely igen korán szokott a gyermeki lélekben feltűnedezni, a félelem érzete; ez képezi azon szálaknak egyikét, melylyel a kötelesség és felelősség érzete és egyéb rokonérzelmek össze-

szövődnek. Korán járul az előbbiekhöz az auctoritás érzete, mely maga is többféle elemekből áll. Ha valaki gyermekeket észlelt, figyelmét ki nem kerülhette, hogy igen sokszor élenken érzik, hogy gyöngék, tehetetlenek, hogy egyrészt céljoknak elérésére, atyjoknak, anyjoknak, vagy környezetüknek támogatására szorúlnak; hogy másrészt velük szemben akaratjokat nem érvényesíthetik, ha az a nagyoknak akaratával összeütközik. De, mi több, egyes esetekben a felnőtteknek *tudását és képességét* nagyobbnak tartják, mint a milyen az, és arczúkról olvasható le a meglepetésnek kifejezése, ha ezen feltevésükben csalatkoznak. Az elemi első osztályba járó tanuló hajlandó feltenni, hogy tanítója mindent tud, és már ezen oknál fogva is engedelmeskedik parancsainak, még ha szelid, mondanám kérő hangon vannak is mondva. Ha ezen illúzió későbbben erejéből veszít is, csak azon meggyőződés maradjon meg a tanulóban, hogy oktatója sokat tud, ha nem is mindent, és hajlandóságot érez majd magában, hogy respectálja és engedelmeskedjék neki. Ime a tudomány, mint hatalom! Az auctoritás érzelmének ezen eleme még megnőtt emberek viselkedéseiben is látható. Csak parancsoljon a hatóság egyik ostobaságot a másik után, csak veszszen el azon nyomban, hogy a helyzetet bölcsen ítéli meg, magasztos czélokra tűz ki és czéltudatosan jár el és auctoritásának jó része odavész: külső hatalom és erőszak aligha lesz képes azt pótolni. Ezzel kapcsolatban áll azon meggyőződés, hogy a szülő, a tanító, a tanár, a hatóság ismeri a magaviseleti szabályoknak azon paragraphusait, melyek a társadalomnak fennállását lehetővé teszik, hogy azokat tőlük kell tanulni. Ha a fiatal ember azonfelül rendeleteiknek jó hatását magán vagy másokon is észreveszi, csupa önzésből és jól felfogott érdekében annál nagyobb hajlandóságot fog magában érezni, hogy engedelmeskedjék.

A mint pár sorral feljebb a gyermeknél láttuk, úgy a

felelősségnél is észrevehető azon lényeges momentuma az auctoritás érzelmének, hogy az auctoritással bíró személy parancsait physikai erővel is érvényesítheti. Ha ezen momentum jogi szempontból feltünőbb is, az erkölcsi auctoritas is sokat veszít nyibusából, ha ezen tudat hiányzik.

Ha az auctoritás érzetének minden szálát ki nem fejttem is, annyi már világos, hogy azon érzelem, mely a kötelességérzetnek habár csak egy, de fontos alkotó részét képezi, mely a félelemérzethez csatlakozik, már maga sok szálakból összehonyított csomót képez.

Midőn azon kérdésre térünk át, ki az auctoritás képviselője, lehetetlen észre nem venni a concretól az abstractra való haladást. A kis gyermeknél az auctoritást a szülő, vagy a környezetnek valamely személye képviseli; az auctoritás tehát tisztán concret alakú. Ha a szülő abban, a mit parancsol vagy tilt, következetes, a fiatal lélekben az *erkölcsi szabály tudata* kezd derengeni, annak tudata, hogy a szülő a szabálynak csak mintegy *végrehajtója*; az auctoritás eszméje concret-abstract alakot ölt.

Ezen haladás az abstract felé csak folytatódik, ha a fiú az elemi osztályokba lép. Arról győződik meg, hogy a tanító csak az *iskolai rendet* tartja fenn, de ezen iskolai rend nem a tanító önkényének, hanem a fenforgó viszonyoknak kifolyása. Még elvontabb lesz az auctoritásnak eszméje, ha — mint a középiskolákban — az iskolai rendnek képviselője nem *egy* tanító, hanem a tanári *testület*, melynek háta mögött a felsőbb tanhatóság áll és melynek egyes személyeit talán nem is ismeri. Innen csak egy lépést kell tenni oda, hogy az erkölcsi auctoritás képviselőjeként az egész társadalmat fogadja el, midőn mind az erkölcsi rend, mind a társadalom abstract fogalommá válik.

Ez utóbbi álláspontból kísérhetjük meg oly problémának megoldását, mely nézetem szerint nem oly könnyű,

mint azt az ember az első pillanatra gondolni hajlandó volna.

Már fentebb említettem, hogy igen gyakori azon tapasztalás, hogy a tanuló csak addig a pontig hódol az iskolai törvényeknek, a meddig ő a megfelelésnek látszatát fenn bírja tartani, és ha ezen takaró alatt a törvényt büntetlenül megszegheti, egy perczig sem habozik. Hasonlót találni az életben; sűrűen látjuk, hogy a felnőtt emberek nem az erkölcsiségnek megszegésétől félnek, hanem a scandalumtól; csak ne legyen scandalum belőle és hódolhatunk minden lelki furdalás nélkül önzésünknek, szenvedélyeinknek és minden nemtelen impulsusnak. Honnan kapja az erkölcsi szabály azt az erőt, hogy az ilyen embereket a látszólagos megfelelésre *kényszeríti*? A döntő mozzanatot abban látom, hogy mindenki azt gondolja: csak *neki* engedjek meg és talán csak *ebben az esetben* az erkölcsiségnek megszegését. Isten mentsen, hogy az *általános elvként* fogadtassék el, a mit ő művel; ha ez megtörténnék, ő maga talán teljes erővel küzdene ellene; ő talán szeret egyes esetekben csalni, de a csalást, mint olyant, üldözi, ha másnál veszi észre, kivált ha még kárát is vallja. Az erkölcsi elv, mint olyan, a társadalmi életnek productuma, és mint olyan, hatalmasabb, mint az egyesek önzése, érdeke vagy szenvedélye, innen fegyelmező hatása. Igen sokszor, midőn a szenvedélynek külső ingere semmivé lesz, megszólal az ideig-óráig elfojtott erkölcsi érzelem, vagy — hogy úgy szóljak — a társadalmi lelkiismeret az egyes emberben. Nem egyszer tapasztalhatni, hogy a gyilkos a kivégzés előtt panaszosan beismeri, hogy szégyent hozott családjára és kéri, bocsássák meg neki e szégyent. A mint az emberiség a műveltség haladásával tökéletesebb lesz, összhangzóbb társadalmi állapotokat fejleszt, a megfelelő erkölcsi codex is tökéletesebb lesz.

3. A szégyenérzet.

A társadalomnak befolyását az emberre a szégyenérzet is megvilágítja, és e szempontból a szégyenérzet a fejlődő erkölcsi érzelmeknek egyik hatalmas tényezője. A szégyenérzet első sorban akkor támad, ha valaki viseletében olyasmit tesz, mit a többi emberek a fennálló magaviseleti codex szerint rossznak, a minek az a következménye, hogy az illetőnek személyi bece csorbát szenved, énjének becsértéke embertársai előtt kisebb lesz. Már ebből látjuk, hogy a szégyenérzetnek lényege a társadalomnak az egyes emberre való hatásában keresendő. Az előadottakból továbbá látjuk, hogy a szégyen érzete aránylag későn mutatkozik az egyes emberben, a mint valóban igen kicsiny gyermekek előtt az intés: «szégyeld magadat», teljesen érthetetlen. Megkivántatik t. i., hogy az öntudattal összekapcsolt önérzet egy bizonyos fokig ki legyen fejlődve, és hogy az illető tudja, melyek azon magaviseleti szabályok, melyeknek megszegése az embernek tiszteletét csorbítja. Mindkét feltétel sokáig hiányzik a gyermekben. Csak miután neki sokszor mondogatták: ez jó, ez rossz, ez szép vagy csúnya dolog, az illem azt meg azt kívánja, csak azután tudhatja meg, miként vétett ezen szabályok ellen. A szégyenérzet többféle módon fokozódhatik: gyöngédségben és finomságban. Van, a ki csak akkor szégyenli magát, midőn látja, hogy *tette általános* visszatetszést szült környezetében; van, a ki szégyenli, hogy *tette* olyanoknak nem tetszik. *kiket tisztel*; van, ki már akkor is szégyenli magát, midőn *tette valakinek* visszatetszését előidézte. Igen szégyenlős embereknél nem szükséges, hogy a tett *tényleg* visszatetszést szült, az ilyen szégyenli magát, ha tettét senki sem vette észre, de elgondolja magában, hogy azt valaki *észrevehette* volna, de sőt szégyent kelthet némelyikben a tettnek

gondolata, vagy valamely *csúnya gondolat* maga, melyet senkisémet vehetett észre. Ez utóbbi eset csak olyanoknál lehetséges, kik énjükre, meg énjük és a társadalom közti viszonyra szeretnek reflectálni, mi csak fejlettebb lélekben és fejlettebb korban lehetséges.

A szégyenérzet nemcsak erkölcsileg megítélendő tettekre vonatkozik, hanem egyáltalában magaviseleti tettekre, tehát olyanokra is, melyek erkölcsileg közömbösek. Ha valamely bolond divat azt kíváná, hogy az ember béllal kifordított kabátban járjon, a dandy szégyenlené magát úgy viselni a kabátot, mint most teszszük; ha valaki elszólja magát és teszem, este «jó reggelt» kíván és a társaság azért kineveti, fülíg elpirulhat. Világos tehát, hogy a szégyenérzet nemcsak akkor keletkezik, ha valaki rosszat tett, hanem, ha ő az illemszabályokkal összeütközésbe jön, vagy nevetségessé válik. A mint az erkölcsi szabályok hely és idő szerint változhatnak, a mint az illem- és magaviseleti szabályok változók, a mint az ember sokféle módon válhatik nevetségessé úgy sokféle okból is szégyelheti magát. Ha tehát a szégyenérzet az előadottak szerint nem *minden* tekintetben és nem *mindig* fejleszti az erkölcsi érzelmeket, mégis hathatós tényező az az erkölcsi érzelmek fejlődésében, mert az emberek mégis csak azon és olyan tettek vagy gondolatok miatt szégyenlik magukat a legélénkebben, melyek *erkölcsi* megrovás alá esnek; hiszen olyan tettek keltik fel a legélénkebb visszatevészt, ilyen tettek képesek leginkább az egyéni becsületen csorbát ejteni. De még akkor is nevelő hatása lesz a szégyenérzetnek, ha az ember nem erkölcstelen tett miatt szégyenli magát, hanem az illemmel jön összeütközésbe, vagy nevetségessé nem akar válni, mert iparkodni fog, hogy akaratan erőt vegyen, mi mindenestre érzelmi világára is visszahat. Világos, hogy az egyik vagy másik csupa szégyenből kötelezettnek érzi magát valamire, és e szempontból a szégyen-

érzet is válhatik a kötelességérzetnek forrásává. Különben a szégyenérzettel vegyül az auctoritás érzete, mert a szégyenben az ember a társadalomnak auctoritását a szabályok felállításában rendszerint és legtöbbször mint jogost elismeri.

4. A rokonszenv.

Alex. Bainnek felfogásától abban térek el, hogy a rokonszenvben is oly érzelmi magot látok, mely köré nemcsak tágasabb értelemben vett erkölcsi érzelmek, hanem szigorúan vett kötelességérzetek is csoportosulnak. A félelem mindenestre *előbb* nyilvánul a gyermekben, mint a rokonszenv és így az előbb említett mag köré *előbb* fognak egyéb erkölcsi érzelmek csoportosulhatni, mint a rokonszenv köré, de sokszor a rokonszenv a félelemtől *függetlenül* lesz valamely kötelességérzet alapja. Az anya, ki tehetetlen csecsemőjét gyöngéden ápolja, kötelességet vél teljesíteni, és midőn így cselekszik, aligha fél a büntetéstől, de még talán attól sem, hogy megszólják. Hányszor megesik, hogy valaki saját élete kockáztatásával másnak életét menti meg. Ő erősen meg van győződve, hogy csak kötelességét teljesíti. A jótékony intézetek erőben és számban tetemesen megcsappannának, ha nem élne annyi embernek keblében azon tudat, hogy felebarátját segítenie *kell*. Való igaz, hogy az önzés igen hatalmas úr a társadalmi életben, de lehetetlen észre nem venni, hogy sok ember keblében eleven erővel szólal meg a kereszténység amaz elve: Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat.

Darwin (Sketch of an Infant, Mind II. 294. l.) észrevette, hogy hat hónapos gyermeke, midőn dajkája a sirást tettette, maga is pityergős arcot csinált. Egy éves gyermekeken észrevehetni, hogy maguk sírnak, ha a testvérke sír, bárha senkisem bántotta. Az első példa mutatja, hogy a

rokonszenv csirája a képzetektől független, de fejlődésére hathatósan befoly az intelligencia fejlődése. A rokonszenv csak későbbben fejtheti ki teljes erejét; megakasztja t. i. fejlődését mindenekelőtt a gyermek impulsiv és önző természete, továbbá az, hogy embertársának lelki állapotát nehezen vagy éppen nem tudja magának elképzelni.

1. A rokonszenvnek egyik feltétele, hogy a gyermek embertársának lelki állapotát és érzelmeit magának el tudja képzelni, mire mindenesetre csak csekély mérvben képes: arról szó sem lehet, hogy a gyermek a felnőtt ember minden keservével tudjon rokonszenvezni. Az atya feleségének holt teste mellett kesereghet és a kis gyermek anyja koporsója mellett talán játszani fog, vagy éppen kevés jelét fogja adni saját lehangoltságának, a nélkül, hogy bárkinek józanul eszébe juthatna, hogy azért a gyermeket szívtelennek mondaná. Megfordítva akárhányszor megesik, hogy az öreg ember nem tud a gyermekek örömeivel és bánatával rokonszenvezni, mert már nem tudja azokat magának elképzelni. Mentől élénkebben képes valaki magát másnak helyzetébe beleélni és helyzetét magának elképzelni, annál élénkebben szólal meg lelkében a rokonszenv érzelve. Smith Ádámnak finom megjegyzése szerint, embertársunknak helyzetébe képzeljük magunkat és elképzeljük, mint éreznénk mink, ha helyzetében volnánk: innen azon érdekes lelki tünemény, hogy az élénk képzelőtehetséggel és élénk érzelmekkel bíró rokonszenvező ember csupa rokonszenvből több örömet vagy fájdalmat érezhet, mint az, kivel rokonszenvez.¹ «Olyasmit érzünk a tébolyodottért, mit ő maga nem érez; de sőt még holtakkal is rokonszenvezhetünk». (We feel for the insane what they do not feel; we sympathize even with the dead.) L. Alex. Bain: *Mental and moral science*, 619. l.

¹ Ennek még egyéb oka is lehet. L. Leslie Stephen: *The Science of Ethics*, 238. l.

2. A rokonszenvnek második feltétele, hogy felebarátunknak öröme vagy fájdalma lelkünkben az öröm és fájdalom érzelmét valóban meg is rezegtesse, mert tény, hogy sokan jól ismerik felebarátjuk örömét s fájdalmát, élénken képzelhetik azt maguknak és mégis hidegen maradnak. A rokonszenvnek ezen mozzanata egyik hathatós alapja a társadalmi érzetnek; mert sokan ugyanazt érzik lelkükben, és mert közös húr rezeg át lelkükön, egybevalóságuknak tudatára jönnek. Ez köti össze a nemzetnek egyes tagjait, a társadalomnak egyes rendeit és osztályait.

3. A rokonszenvnek harmadik feltétele, hogy felebarátunk érzelmeinek külső jeleit meg tudjuk érteni. Ebben is csak a tapasztalás és az emberekkel való társalgás segíthet.

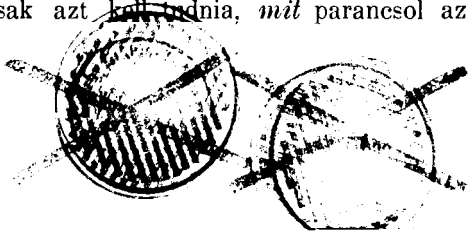
E három feltétel alapján a gyermek eleintén csak elemibb érzelmekkel fog rokonszenvezni, teszem: félelemmel, örömmel, fájdalommal, haraggal stb.; nevetni fog, ha más embert lát nevetni, még akkor is, ha nem tudja, miért nevetnek, hiszen a bohónak érzelmét már tapasztalta. Csak később lesz képes másnak aesthetikai lelkesedését vagy nemesebb erkölcsi felháborodását megérteni és osztani. A milyen a haladás az érzelem elvontságában, olyan a haladás a körben, melyre a rokonszenv terjed. Eleintén a gyermek leginkább családjával tud rokonszenvezni, majd játzó- és iskolatársaival, aztán későbbben másokkal, végre nemzetével, néha az egész emberiséggel.

Az előadottak világosan bizonyítják, hogy a rokonszenv csak a tágasabb értelemben vett társadalomnak szüleménye, és valóban, rokonszenves ember társadalom nélkül el sem képzelhető. E behatás oly mély gyökereket képes verni az emberben, hogy az még oly esetekben is nyilvánul, midőn azt nem várnók. (L. Stephen: The science of Ethics, 237. l. található fejtegetést.)

A rokonszenvvel kapcsolatosak az ú. n. gyöngédebb érzelmek, minők: a szeretet és szerelem, a jóakarát és háladatosság, a sajnálkozás, részvét és a gond. Ez érzelmek olyanpíra fokozhatják a rokonszenvet, hogy a felkeltett rokonszenves érzelem élénkebb lehet, mint a felebarátunknak saját érzelve. Szükségtelen megemlíteni, hogy ily élénken fölkelte rokszeny nagyobb erőt kölcsönöz a rajta alapuló kötelességérzetnek.

5. Az intelligencia fejlődése és a kötelességérzet.

A kötelességérzetet fejlesztí az intelligentiának és belátásnak haladása magában véve is, habár nem képezheti alapját. Azon typikus esetben, melyet rajzoltam, azon fontos körülményt emeltem ki, hogy sok esetben az öntudatlan külső természet maga arra tanítja az embert, hogy törvényeihez alkalmazkodnia kell, ha engedetlenségének iszonyú kárát nem akarja vallani; hiszen megmásíthatlan törvények uralkodnak a természetben. Szakasztott olyan másíthatlan törvények uralkodnak a társadalmi életben; a társadalmi viszonyok és helyzetek változhatnak, azért a társadalmi codexek is változni fognak, de azon törvény, hogy a codex a társadalmi viszonyoknak nagyjában meg fog felelni, az állandó marad. Mentől jobban képes tehát az ember a társadalmi életnek bonyolult tüneményeit és az azokban uralkodó társadalmi törvényeket megérteni; mentől jobban jut annak ismerteté, hogy az egyes ember nem ura ezen törvényeknek, de sőt ellenkezőleg szolgálja, ha az általános rendet nem akarja felforgatni és talán közvetve maga megkárosodni általa: annál hajlandóbb lesz tiszta belátásánál fogva és jól felfogott érdekében engedelmeskedni, és kötelességének fogja ismerni e társadalmi törvényeket meg nem szegni. Ilyen embernek nemcsak azt kell tudnia, mit parancsol az erkölcsi codex,

hanem egyúttal azt is, *miért* parancsolja azt, a mi csak a legnagyobb műveltségnek productuma lehet. Vannak itt is, még pedig számtalanszor, a helyzetnek bonyolultságánál fogva, kétes esetek, midőn az ember nem tudja bizonyos esetben, mi a specialis kötelessége, de nagyjában tisztában lesz azzal, miféle szabályok tartandók meg minden társadalomban, és egy bizonyos társadalomnak specialis viszonyait és helyzetét vevén tekintetbe, miféle specialis szabályok felelnek meg e viszonyoknak és ennek a helyzetnek.

6. Az *aesthetikai* érzelem.

Fentebb már bővebben szólottam az *aesthetikai* érzés befolyásáról az erkölcsi érzelmekre, és ott láttuk, hogy csak az akarati tünemények, vagy az olyan érzelmi tünemények, melyek az akaratra közvetlenül befolyanak, jöhetnek szóba. Ismeretes, hogy Herbart az akarati viszonyoknak *aesthetikai* megítélésére alapítja teljes *ethikáját*, de ezen nézetben egyoldalúságot vélek láthatni; az *aesthetikai* érzelem élénkítheti a kötelességérzetet, de nem képezheti alapját.

7. A *vallásos* érzelem.

Báró Eötvös József «Gondolatai»-ban a következő szép megjegyzést találok: «Kereshetjük Istent eszünkkel, de megtalálni őt csak a szív által lehet». (15. l.) A vallás tehát nemcsak az észnek, hanem inkább a szívnek dolga. Midőn meggondoljuk, hogy egy érzelem mily könnyen gyakorolhat befolyást egy másikra, és vele asszociálódván, azt módosíthatja: a priori elgondolhatjuk, hogy a vallásos érzelem a kötelességérzet fejlődésében mint tényező léphet föl. A vallásos elmélkedés az érzésnek mélységet ad, s ezáltal egymagában is, számba nem véve a vallásnak tényleges hitágazatait

fokozhatja az erkölcsi érzelmet egyik-másik irányban. Hasonló meggyőződést vall br. Eötvös József, midőn ugyanott 16. l. ekképen szól: «Minden erénynek első feltétele az erős meggyőződés. Ki azon, hogy helyes úton jár, nem kételkedik: azt se nehézség, se más előtte nyíló, jártabb és simább ösvény, irányától eltéríteni nem fogja. *Innen van, hogy minden erős hit moralizáló hatást gyakorol az emberekre,* s hogy az uralkodó vallásnak hanyatlása mindig erkölcsi sülyedést vont maga után, még akkor is, ha az, mint például az ó-kor polytheismusa, az ember erkölcsiségével keveset foglalkozott».

A vallásnak ezen általános befolyása módosul azon különböző tételek szerint, melyeken az mint alapeszméken felépül. Azon esetre, ha a vallás isteni gondviselést fogad el hitágazatúl, oktalanságnak fogja tartani a vallásos ember Isten parancsait nem követni; hiszen a jóságos és végzetlen bölcs Isten csak olyast parancsol, mi az ember valóságos javára van; ha a sors sujt, a hívő belényugszik. Az egyéb erkölcsi érzelmekből fakadó kötelességérzet, ezen vallásos meggyőződés által csak erősödni fog. Azon esetre, ha a vallás a lélek halhatatlanságát és a túlvilági büntetést tanítja, meg az Isten mindenhatóságát: pusztá félelemből a hívő ember sok cselekedetnek elkövetésétől vissza fog riadni még akkor is, ha erősen meg volna győződve, hogy gazságát világi szem nem veszi észre. Midőn a vallás túlvilági, örökkétartó boldogságról szól, mely az erényes életnek jutalma, sok ember ezen indoknál fogva nem fog eltérni a kötelesség útjától. De minek szaporítani a szót, hiszen a vallásos érzelmek és meggyőzések befolyása az erkölcsi érzelmekre el nem vitázható. De egészen más azon kérdés, vajjon az erkölcsiség és különösen a kötelességérzet a valláson alapszik-e vagy nem? Elemzéseimnek már első szavai e nézetnek ellentmondanak, mert elméletem szerint az erkölcsi érzelmek-

nek forrása a társadalmi ösztön és a társadalom behatása az egyes emberre. Elemzéseimnek többi része is ez állásponton alapszik, úgy hogy e kérdések fölvetése nem is mutatkozik szükségesnek.

8. A tényezők összehatása és a lelkiismeret.

Ezek volnának nagyjában azon érzelmek, melyek az erkölcsi érzelmeket főképen alkotják. Fejlettségük foka, egymásrahatásuk eredménye, minden egyes emberben különböző lesz. E különbség két tényezőtől függ: *a)* a külső környezettől; *b)* az illetőnek a természettől kapott egyéni érzési módjától.

a) Mindenesetre nagy a különbség, vajjon valaki oly körben növekedik-e föl, melyet az auctoritás érzelmé, tisztetet, szégyenérzet, a rokonszenv és vele összekötött gyöngéd érzelmek hatnak át, mely minden szép- és nemesért fogékony, vagy oly körben, melyben éppen ellenkező behatásoknak van kitéve. De nemcsak ez jöhet szóba, hanem azon körülmény is, vajjon állandóan hatnak-e rá ilyen vagy amolyan, a környezet szerint különböző érzelmek, vagy csak ideig-óráig: vajjon fejlődhetik-e benne a többszöri ismétlések nyomán egy bizonyos érzési *habitus*, és milyen erőssé válhatik?

b) A második tényező minden egyes embernek természeti érzési módja és fogékony-sága a különböző érzelmek iránt. Goethe mondja: «Was im Menschen nicht ist, kommt auch nicht aus ihm». (Herm. u. Dor. III. 3.) Már értekezésemnek elején idéztem Maudsley-nak abbéli megjegyzését, hogy sok gyermek semmi erkölcsi behatás iránt nem tanúsít fogékony-ságot. A «Pathology of the Mind» cz. munkában (285—295, 345—355. l.) és egyebütt még sok példát találhatunk erre: a tény a moral insanity neve alatt ismeretes. A mit itt nagyítva, mintegy górcső alatt látunk, azt a mindennapi tapasztalás minden elképzelhető fokban tünteti fel.

Fölösleges említeni, hogy e két, már magában változatos tényező összehatásának eredménye még változatosabb lesz, hogy tehát minden egyén erkölcsileg egyéni módon fog érezni, a mi külső kifejezését az erkölcsi elvekben leli. E pszichologiai elemzés arra vezet, hogy mindenkinek sajátos erkölcsi codexe van, a mint mindenkinek saját szokásai, világnézete, irálya stb. is van; szóval mindenki individuum és nem typos.

Ez utóbbi megjegyzésekkel az útat egyengettem, hogy nézetemet a lelkiismeretről kifejtsem. A lelkiismeret első sorban nem érzelem, hanem inkább ítélet, melyet valaki saját erkölcsi értékéről és kivált egyes esetekben cselekedeteinek erkölcsi értékéről mond; de ezen ítélet érzelmekkel van összekötve, belőlük fakad. Ha az erkölcsi fejlődés szerencsés körülmények közt ment végbe; ha az illető egyén nemcsak érez, hanem az erkölcsi tettekről gondolkodik is: akkor az illető egyén az erkölcsileg dicsérendő gerjedelmekről úgy fog ítélni, mint Smith Ádám igen szépen mondja: «Ezek, valamint minden többi emberi gerjedelem akkor arravalók és helyeslendők, ha minden részrehajlatlan megfigyelő rokonszenvez velük; ha minden indifferens ember egészen egyetért velük és azokhoz tartja magát». (These as well as all the other passions of human nature, seem proper, and are aproved of, when the heart of every impartial spectator entirely sympathizes with them, when every indifferent by-stander entirely enters into, and goes along with them.) (Alex. Bain: Mental and moral science, 622. s k. l.) Már a «részrehajlatlan megfigyelő», az «indifferens ember»-féle kifejezések arra vallanak, hogy a lelkiismeret a társadalmi behatások alatt fejlődik és azokat feltételezi, hogy az, úgy szólván a társadalom lelkiismeretének tükörképe lesz. A lelkiismeret, fejlődésnek productuma. A kisdéd gyermeknél a lelkiismeretről szó sem lehet; a társadalom, a jog a kisdéd gyermekeket beszámít-

hatatlanoknak tartja és lelkifurdalásokat ritkán tételez fel róluk. Valóban, az ember tényleges erkölcsi szabályok szerint él már, még mielőtt lelkiismeretének nyilvánulásai tisztán kimutathatók volnának. Az erkölcsi érzelmek összehatásából, melyhez még az intelligentia fejlődése, a társadalmi viszonyoknak megismerése és annak ismerete járul, hogy milyen feltételek mellett állhat fenn a társadalom és melyek a tetteinek következményei: fejlődnek az erőnek azon magasabb centrumai, melyekről Alex. Bain a fentebb idézett helyen szól. Eme centrumok erejüket az őket alkotó elemektől kapják, még akkor is, ha az elemekkel való közvetlen összefüggésük egyes esetekben tisztán ki sem mutatható. E tekintetben igen szépen nyilatkozik Leslie Stephen arról az általános nézetről, hogy az erkölcsi axiomák az erkölcsi érzelmektől független hatalommal bírnak. «Ezen magyarázat azonban voltaképpen téves, éppoly téves, mint azon nézet volna, hogy a finomabb eszközök, melyekkel nagy mechanikai eredményeket érünk el csekély erő kifejtéssel: arra képesítenek bennünket, hogy erőt egyáltalában ne alkalmazzunk. A gyermek bizonyos gépezetek segítségével nagy súlyt emelhet azáltal, hogy rugóhoz nyúl vagy villamos áramot indít. Azért nem következik, hogy a hatást erő nélkül érte el. Hasonló módon egy magasan szervezett intellectusnak finom és bonyolult ténykedései (operations) a cselekvő embernek viseletét kormányozhatják, a nélkül, hogy az érzelmi erőnek nagyobb kifejtése szükséges volna. De akkor sem működik az minden érzelem nélkül, hanem az érzelmek szövevényesebb és finomabb módon hatnak össze. Egyetlen szó kormányozza őt, midőn tompább elménél valamely hatalmas gerjedelemnek tényleges ingerlése volna szükséges. (The science of ethics, 64. l.)

A lelkiismeret tehát igen bonyolult lelki productum, és a régi psychologiák vagy ethikák, melyek benne a léleknek veleszületett képességét vélték láthatni, éppúgy tévedtek, mint

a régi természettudósok, kik a levegőben és vízben elemeket véltek láthatni: a tévedés onnan van, hogy sem az egyik, sem a másik esetben az összetettet nem tudták elemeire felbontani.

IV.

Milyen következtetéseket vonhatunk immár az előadottakból az erkölcsi codexre és a morálra egyáltalában?

Az előadottak szerint megállapítottunk tarthatjuk a következő tételeket, illetőleg tényeket: 1. az erkölcsi érzelmek bonyolult productumok, melyeknek 2. egyes tényezői: *a)* a környezetnek, kivált a társadalomnak behatása az egyénre; *b)* az egyénnek veleszületett dispositiói. Szabad-e ezen pszichológiai adatokból az erkölcstanra magára következtetéseket vonni? Eddig láttuk, *mikép* és *mily* tényezőkből fejlődnek az erkölcsi *érzelmek*; talán nem lesz alaptalan, ha most azt is állítjuk, hogy az erkölcsi *elvek* ezen érzelmekkel összhangzásban lesznek, hogy nekik ellent nem mondanak. Az ethika azonban egészen más alakban veti fel a problémát; azt kérdezi: *melyek* az erkölcsi magaviseletnek szabályai és *mi okból* és *mi célból* vannak ezen szabályok? Nem azt: *mikép* fejlődtek? A problema már most az: vajjon a négy kérdés annyira idegen-e egymástól, hogy semmi viszony sem lelhető föl köztük? Ha az érzelmek az említett két tényezőnek productumai, ha az elvek velők összhangzásban vannak: akkor, ha *minden* egyes embernek erkölcsi elvei e két tényezővel összefüggésben állanak, minthogy a társadalom az egyeseknek összesége, a társadalomnak erkölcsi elvei is csak az emberek egymásra hatásának és erkölcsi dispositióiknak productumai lesznek. Az előbbinek legelső folyománya, hogy az erkölcsi elvek vagy összeségük, az erkölcsi codex, a socialis életnek fejleménye. De még mindig elképzelhető, hogy százezer együtt-

élő embernek százezerféle, egymástól teljesen eltérő erkölcsi codexe lesz, melyek mindegyike egyenkint, hogy úgy szóljak, a leirt természeti fejlődésnek productuma. A kérdés még mindig az marad: lesz-e a százezer embernek valamiben *közös* erkölcsi codexe? Ez utóbbi eset csak úgy lehetséges, ha a társadalmi behatásoknak és az erkölcsi dispositióknak, minden különféleségük mellett, közös vonásai is vannak. Vannak is, a hogy azt a mindennapi tapasztalás bizonyítja; a vizsgálat tehát új irányt fog kapni, vizsgálni kell t. i., hogy honnan jönnek e közös vonások.

Nem akarom vizsgálni, vajjon mennyire és miképen határozza meg az erkölcsi elveket azon körülmény, hogy mindenki honpolgáraival együtt hasonló földrajzi viszonyok között él. Még a tisztán socialis befolyásokról csak néhányat akarok e szempontból megemlíteni. Mindenki valamely nemzetnek tagja, mely a szomszéd nemzetekkel békében vagy háborúban él, ilyen vagy amolyan anyagi vagy szellemi csereviszonyban áll vele; minden nemzetnek van multja és történelme; a jelent a mult határozza meg, a jövőt a jelen; e történelem tehát a fennálló erkölcsi elveknek egyik tényezője, mely az erkölcsi elveknek bizonyos közösségét hozza létre; minden nemzet egyes rendjeinek és osztályainak többé-kevésbé megállapított helyzete és viszonya van a többi rendekhez, osztályokhoz, van történelmük stb. De minek szaporítsam a szót, ismeretesek a társadalmi behatások egyforma tényezői, melyek az erkölcsi érzelmeknek és erkölcsi elveknek egyformaságát idézik elő.

A másik főténytében, az erkölcsi dispositiókban is bizonyos egyformaságot fogunk látni. Ha az adoptatio elméletét, mint behozottat elfogadjuk, akkor a külső tényezők egyformasága a belső dispositióknak egyformaságát fogja létrehozni; hiszen Spencer Herbert formulája szerint: Az élet az élő lény belső viszonyainak szakadatlan

alkalmazkodása a környezet külső viszonyaihoz. (Life is the continuous adjustment of internal relations to external relations.) De még akkor is, ha ezen elméletet mint bizonyost el nem fogadjuk, a mindennapi tapasztalás a mellett tanuskodik, hogy az emberek erkölcsi dispositiói minden változatosságuk mellett bizonyos egyformaságot tüntetnek fel.¹ Ha értekezésem folyamában felhoztam Maudsley példáját a lelkileg beteg emberekről s a moral insanity-ról szólottam, akkor nem szabad felejtetni, hogy ezek kivételek, hogy az emberiség tömege sem nem angyal, sem nem ördög, hanem éppen csak ember; és mert emberek, az erkölcsi dispositiókban is bizonyos fokig egyöntetűek lesznek. A többször említett azon állítás, hogy mindenki, mert egyén, egyéni erkölcsi codex-szel bír, nem értendő tehát úgy, hogy erkölcsi codexe a többiekétől teljesen elüt, hanem hogy a közös vonások mellett sajátos egyéni vonásai is vannak. Hiszen a művészek, természetesen, festők, szobrászok, költők stb., mindamelllett, hogy művészetüknek közös szabályai szerint járnak el, mégis mindnyájan egyénileg sajátos módon iparkodnak művészi eszméiket megvalósítani. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy az egyes ember egész életén át sem vallja magáénak egy és ugyanazon erkölcsi codexet, hogy tehát ha nagyjában és a főelvekben bizonyos egyöntetűséget

¹ Az emberiség vágyainak egyformaságáról szépen szól b. Eötvös József: «Az emberi természet nem változik, s ezredek előtt szint azon érzelmeket és szenvedélyeket találjuk, melyek a világot most mozgásba hozzák, csak a mód változik, melyben az érzelmelek kielégítését keresik. Az ember mindig boldogságot keres, szabadságot kíván, emelkedni vágyódik, csak hogy különböző korokban a boldogságot másban keresi, a szabadságnak más értelmet ad, más eszményeket tűz ki magának, s miután ez ismereteinek körétől, az eszmék kifejlődésétől függ: világos, hogy az, mi az emberi-nem történeteiben változik, csak úgy érthető, ha az eszmék kifejlődését s időszakokénti változását tekintjük. (Gondolatok, 175. l.)

fogunk is találni, a részletekben folyvást változást és átalakulást látunk. Az individualis vonások számosabbak és változatosabbak a magas műveltségű embereknél.

Az előadottakból többféle consequentiák vonhatók le. Olyan a legkisebb részletekig egyforma erkölcsi codex, mely mindenütt és mindenkor érvényes legyen, nem létezik, hanem ténylegesen csak olyan, mely a különböző tényezők összehatásának megfelel. Ha a philosophusok általános érvényű erkölcsi codexet akartak felállítani, mert egyének voltak, lehetetlen volt, hogy egyéni vonásokat nem vettek fel abba. Absolut erkölcsi codex egyöntetű, idealis társaságot és idealis embereket tételez fel, milyenek nem léteznek. Azért azonban mégis nagy a becse azon codexnek, melyet felállítottak; ők, mint erkölcsileg finom érzésű és fenkölt lelkű emberek, az illető kornak és körnek, melyben éltek, kiváló képviselői voltak és szabatosan fejezték ki sokszor azt, a mit ezeren és ezeren homályosan éreztek. Az előadottaknak további folyománya az, hogy az absolut erkölcsi codex-szel úgy vagyunk, mint az észjoggal, mely szintén nem létezik olyan alakban, mint azt azelőtt gondolták. A jog, meg az erkölcsiség a társadalmi viszonyokat szabályozzák és e viszonyoknak változásával változni fognak maguk.

Álláspontom szerint ennél fogva a tudományos vizsgálatoknak két irányban kell haladniuk: 1. bizonyos korban és időben *a*) melyek voltak az uralkodó elvek? *b*) miféle összeható okok (társadalmiak és egyebek) születték ez elveket, azaz mi a létezésüknek oka? 2. Az előhaladottabb társadalmak összehasonlítása által megállapítandó, melyek a társadalmakban uralkodó közös erkölcsi elvek, a melyek tehát mintegy nélkülözhetetlen alapjai minden műveltebb társadalmi életnek. Ez volna tehát egy összehasonlító erkölcestudomány.

E két irányban haladó tudományos vizsgálatok tudományos és positiv eredményeket hoznának napfényre, me-

lyek éppoly általánosan elfogadtnak, mint akár a gravitatio törvénye és megszűnnék a német feljajdulás: Er schöpft aus den Tiefen seines Gemüthes eine Ethik. A subjectiv állásponttól az objectiv álláspontra kell helyezkednünk.

Két körülményt nem szabad felejteni. 1. A mint az ismeretek haladásában azon közös alapból, mondhatnám közös tőkéből, mely a műveletlen embernél is megvan, az ismeretkör folyvást tágul és olyasmire is kiterjed positiv tudomásunk, miről elődeinknek sejtelmük sem volt; a mint az ismeretek egyik szempontból bonyolultabbakká és összeszövöttebbekké válnak, másrészt azonban tagozottabbakká és tisztábbakká: úgy az erkölcsi codex a műveltség haladásával egyrészt többre fog kiterjedni, olyasmire is, miről az egyszerűbb társadalmi viszonyokban élő elődeink nem álmodtak; másrészt bonyolultabbá lesz az. Magasabb műveltségű társadalmakban élő ember erkölcsileg oly bonyolult helyzetbe juthat, melyet vadember vagy félgművelt ember nem ismer. 2. Láttuk továbbá, hogy az erkölcsi dispositiók az erkölcsiségnek egyik tényezője, azaz nemcsak a környezet határozza meg az embert, hanem az ember lelki tulajdonságaival a környezetre is hat. Ha a környezet változik, az erkölcsi dispositiók is változnak, habár lényeges vonásaikban állandók. Ez utóbbi változásnak módzatai beható sociologiai és pszichologiai tanulmányok után állapíthatók meg, és nehéz feladat e tekintetben tudományos és positiv tényekre jutni, melyek a tudományos vizsgálódásnak további biztos alapjául szolgálhatnak.

Könnyebbnek tartom a föladatot, ha a kérdésnek megvizsgálásánál a következő formulát tartjuk szemünk előtt: *Adott körülmények közt azok lesznek az erkölcsi codexek tételei, melyeknek alapján az illető körülmények közt élő társadalom vagy nemzet fennállását legjobban biztosíthatja és életének egyes működéseit a leghatályosabban kifejezheti.*

Azon kérdés megfejtésénél, vajjon mi a célja az erkölcsi codexnek és morálnak egyáltalában. . . . a positiv alapot már tünedezni érezzük lábunk alatt. Az-e a cél, hogy az emberiség tökéletes boldogságra jusson? Vagy hogy a morál segítségével nyomorától megszabaduljon? Arra van-e hivatva a morál, hogy azt a mi az emberi természetben implicite megvan, teljes kifejtésre juttassa? Mindezekre és hasonló sok kérdésre szigorú és biztos feleletet nem adhatunk, még pedig azért nem, mert a pálya, melyet az emberiség eddig befutott, még korántsem oly nagy, hogy biztosan következtethessünk a multból az előttünk elterülő végtelen jövőre és megmondhassuk, melyik lesz azon végpont, melyet az emberiség fejlődésében, mint végezt, el fog érni. A fölvetett kérdésekre feleletet adni a speculatio iparkodhatik, de e feleletnek csakis speculativ és nem szigorúan vett tudományos értéke lesz.

Dr. Lechner László.

A KORONÁZÁS ÉS KÖZJOGI JELENTŐSÉGE.

— Második közlemény. —

A királyi eskü és a felavatási hitlevél.

Azon kérdésre, hogy mikor tettek királyaink először esküt az ország alkotmányának fentartására, megfelelni nagyon nehéz, mert emlékeink e tekintetben homályosak lévén, inkább csak a körülményekből lehet a valószínűre következtetni, mint pozitív tényekre hivatkozni. Vannak, kik azt állítják, hogy már szent István is tett volna koronázása alkalmával esküt a nemzet jogainak és szabadságainak megtartására, sőt hogy ő is szerződött volna a nemzettel a főhatalom gyakorlásának mikéntjére nézve; és ezen állításuk igazolására szent István életírójára, Hartvicusra hivatkoznak.

Hartvic azt mondja, hogy Gejza új esküt kívánt népétől, de arról, hogy ő is tett volna esküt vagy hogy ezen eskületétel fejedelem és nép között kölcsönös lett volna, egy szót sem szól, erről tehát arra következtetni nem lehet. És nem is valószínű, hogy Hartvic meg ne említette volna a vezér esküjét, ha annak hagyományai éltek volna, annál is inkább, mert egész Európában a kölcsönös eskü nem vala szokásos.

Úgyszinte nem lehet Hartvicnak Istvánra vonatkozó szavaiból sem következtetni a kölcsönös eskületételre. Hartvic

ugyanis csak annyit mond, hogy miután István átvette a királyi méltóság jeleit, az ország püspökeivel és főembereivel együtt közzétett egy általa hozott határozatot, melyben minden bűnre orvosságot adott, és hogy bebizonyítsa, miszerint ő a Krisztus által hozott világbéke fia, *örök érvényű szerződés aláírásával hagyta az utódokra*, hogy senki sem támadjon meg mást ellenségképen, senki se bántsa szomszédját törvényes vizsgálat nélkül, ne háborgassa az özvegyeket és árvákat¹ stb. Kovachich ebből azt következteti, hogy István törvényt alkotott, melyet örök szövetségi aláírással hagyott az utódokra, vagyis mintha István saját és utódai nevében a nemzet és a király között fennálló viszonyt szerződésszerűen rendezte volna. Pedig Hartvic fentebbi szavaiból nem lehet egyebet következtetni, mint hogy István országában a joguralmat biztosítani akarta, és esküje nem volt egyéb, mint a nyugaton is szokásos juramentum justitiae et pacis.

Valószínű tehát, hogy István a főhatalom gyakorlásának módjaira a nemzettel nem szerződött, sem az alkotmány fentartására esküt nem tett, de ilyet tőle a koronázáskor a nemzet nem is kívánt, mert a koronázásban az érzelmeire még nem keresztény nemzet aligha látott egyebet, mint egy idegenszerű és nem tetsző ünnepélyességet. A kívül szemben a koronaért és a királyi címért István le volt kötelezve, az nem a nemzet, hanem az egyház és a pápa volt, ha tehát esküt kellett tennie koronázásakor, az bizonyára nem a nemzet, hanem az egyház jogainak fentartására és megvédésére vonatkozott.

Az ország jogainak fentartására vonatkozó fejedelmi esküről csak azon időtől fogva lehet szó, midőn a nemzet érzelmeiben is kereszténynyé válva, a koronázást a királyi

¹ Endlicher Monum. 174. l.

hatalom Istentől való átruházása eszközének tekintette, és a keresztény esküre súlyt kezdett fektetni. Ez pedig csak szent László idejétől fogva valószínű.

Első nyomát annak, hogy a király koronáztatása alkalmával nemcsak az egyház védelmére, hanem az ország jogainak fentartására is esküt tesz, II. Andrásnál találjuk. IX. Gergely pápának Béla ifjabb királyhoz 1235. július 15-ről intézett levelében ugyanis az foglaltatik, hogy II. András koronáztatása alkalmával az ország jogainak és a korona tekintélyének sértetlen fentartására esküt tett,¹ a miből egyúttal arra is lehet következtetni, hogy a nemzet akkor már a koronában látta megtestesülve a királyi hatalmat, és azért kötelezte a királyt a korona tekintélyének fentartására, hogy azt a király a nemesség szabadságának az urak elleni megvédelmezésére fordítsa.

A XIII. századbeli oklevelekben már gyakran történik hivatkozás a koronázáskor a nemzet jogainak fentartását ígérő esküre. Így, a mint ezt Erzsébet királynénak Mózes nádorhoz intézett adománylevelében olvassuk, V. István és neje, megkoronáztatásuk alkalmával mindketten esküt tettek arra, hogy a nemesség jogait és elfoglalt javait visszaadják.²

III. Andrásnál már ennél is többet találunk, t. i. nyomaira akadunk a felavatási oklevélnek. András ugyanis kedvezőtlen viszonyok közt lépett a trónra, és több trónkövetelővel gyűlt meg a baja. Természetesnek látszik, hogy e zavaros időkben azok is, kik híveinek vallották magukat, felhasználva András szorult helyzetét, feltételeket szabtak elé, hogy azokat koronáztatása előtt fogadja el és erősítse meg.

¹ «et in Coronatione sua juraverit etiam jura Regni sui, et honorem Coronae illibata servare, etc.» (Kovachich. Vestig. 81. l.)

² «Die appositionis Coronae capiti nostro promisimus juramento, quod iura nobilium per antecessores nostros indebite alienata et iniuste occupata reddi faciemus.» (Horv. M. II. 80. l. Fehér V. 1, 237.)

Az okmányok szövegét nem bírjuk, de hogy az valóban létezett, kitűnik az 1298. évi törvények bevezetéséből, továbbá 33. és 41. cikkeiből.

A bevezetés így szól: «Magyarország felséges királyának, Andrásnak koronázása idejében az országnak ha nem is minden szabadsága és conditiója, legalább azon szabadságok és conditiók nevezeteshjei és szükségeshjei előadattak, és Urunk királyunk pecsétjével megerősítették».¹

A 33. cikk ezt mondja: «És ezeken kívül mások is, melyek a király úrnak koronázásakor kiadott levelében foglaltatnak, teljesen felújítatnak, és erősen megtartatnak».²

A 41. cikk pedig azt mondja: «Elhatároztuk s örök törvényképen megállapítottuk, hogy urunk királyunk tartsa meg az egyházaknak és az országlakóknak az ő koronázásakor írásban kifejezett szabadságait».³

Mindezekből világos, hogy András koronázásakor kiadott egy okmányt, melyben a nemzet jogait és szabadságait biztosítja, a melyben ezen jogok és szabadságok pontonként (conditiókban) vannak felsorolva.

Nincs ugyan tudomásunk valamennyi ezután következő királyaink felavatási okleveleiről, de valószínű, hogy a vegyes házbeli királyok valamennyien adtak ki ilyenmő okmányokat.

Ilyennek tekinthető Zsigmondnak 1387. márczius 31-én történt koronázásakor kiadott oklevele, melyet Horváth Mihály közöl (Magyarorsz. tört. II. 377. l.), Albert korától kezdve pedig a hitlevél kiadása és az egyházi eskő mellett az alkotmányra leteendő eskő a koronázásnak elengedhetlen előfeltételét képezi, illetőleg legfontosabb kiegészítő részül tekintetik.⁴

¹ Endlicher Monum. 631. l.

² U. o. 638. l.

³ Kovach. Supl. 89. l.

⁴ Albert felavatási hitlevelének szövege ismeretlen, de hogy az létezett, kitűnik az 1439-ik évi törvényekből.

Ezen időtől kezdve egész határozottan domborodik ki a hitlevél és a koronázási eskü közötti különbség, mert míg az előbbi a megválasztás feltételeinek pontonkénti felsorolása, melyet a megválasztott király a koronázást megelőzőleg szokott elfogadni és megerősíteni, addig az utóbbi általános biztosításokat foglal magában és a koronázás alatt tétetik le.

A választókirályság idejében azonban még nem találkozzunk a hitlevelek körül egyöntetű eljárással, és az I. Ulászló, V. László, Mátyás és II. Ulászló hitlevelei nemcsak tartalmukra, hanem külső formájukra és kiadásuk körülményeire is különböznek egymástól.

I. és II. Ulászlónak hitlevelei koronáztatásuk előtt, V. László hitlevele koronázás nélkül, Mátyás hitlevele koronázás után néhány nappal adatott ki; I. Ulászló hitlevele¹ conditiókat tartalmaz, V. Lászlóé² articulusokat, Mátyás hitlevele³ az arany bullának (Lajos és Zsigmond királyok megerősítő leveleivel együtt) ünnepélyes kiadása, II. Ulászló hitlevele⁴ pontokra oszlik; tartalmuk pedig valamennyinek különböző.

Ezek közül V. László hitlevele különösen két oknál fogva nevezetes; először, mert arra az esküt koronázás nélkül tette le, mivel a korona nem volt az ország birtokában; másodsor, mert — a mint ez annak 2. cikkéből és berekesztéséből kitűnik, — itt találkozunk először a rendek és a király kölcsönös eskületételével. A mi az elsőt illeti, László már gyermek korában megkoronáztatott, de ezen koronázást az országgyűlés érvénytelennek nyilvánította, mert a nemzet beleegyezése nélkül történt; a hitlevél kiadásakor tehát ezen hiány pótoltatott és így koronáztatása utólag érvényesített. A mi a másodikat illeti, valószínű, hogy V. László hitlevélkiadási szertartásai képezték mintáját az erdélyi feje-

¹ I. Ulászló hitlevelét lásd Kovachich Suplem. I. 477. l.

² U. o. ³ U. o. ⁴ Corpus Juris.

delmek ünnepélyes beiktatásának. mert itt is a hitlevél kiadását kölcsönös eskületével követte.

II. Lajos még csecsemő korában koronáztatott meg, és ez alkalommal apja adta ki helyette a hitlevelet és tette le a koronázási esküt, azon kikötéssel (a mi e hitlevél befejező mondatát képezi), hogy Lajos nagykorúságra jutván, azt ismétetni fogja.¹

Szapolyay János hitleveléről nincs tudomásom, I. Ferdinánd pedig felavatási hitlevelet valószínűleg nem is adott ki: a helyett azonban még megválasztása előtt 1526. november 30-án kiadott levelében igéri, hogy az arany-bullát szentül megtartandja; 1527. november 3-án végbement koronázása alkalmával pedig a Corpus Jurisban olvasható esküt tette le, a melyet utódai koronáztatásuk alkalmával I. Józsefíg változatlanul, azóta pedig azon változtatással ismétettek, hogy az ország törvényeit II. András arany-bullája záradékának kivételével és «prout super eorum intellectu et usu, regio ac communi statuum consensu dietaliter conventum fuerit», igérik megtartani. Ez utóbbi kitétel azonban, mely a későbbi hitlevelekben is benfoglaltatik, Mária Teréziától kezdve az esküben mellőztetett.

I. Ferdinándnak koronázásakor letett esküje így hangzik:

«Nos Ferdinandus, Dei gratia Rex Hungariae, Bohemiae etc. iuramus per Deum vivum, per eius Sanctissimam Genitricem Virginem Mariam, et omnes Sanctos: Quod nos Ecclesias Dei, Dominos Praelatos, Barones,

Ferencz József Ő Felségének 1867. évi jun. 8-án végbement koronázásakor letett esküje így hangzik:

Mi I. Ferencz József stb., mint Magyarország és társországainak örökös és apostoli királya, esküszünk az élő Istenre, boldogságos Szűz Máriára, s az Istennek

¹ Kovachich: Vestigia Com. 455. l.

Nobiles, Civitates liberas, et omnes Regnicolas, in suis immunitatibus, et libertatibus, jure, privilegiis, ac in antiquis bonis, et approbatis consuetudinibus, conservabimus: Omnibusque justitiam faciemus; Serenissimi condam Andreae Regis Decreta observabimus; Fines Regni nostri Hungariae, et quae ad illud quocunque jure, aut titulo pertinent, non alienabimus; nec minuemus; Sed quoad poterimus, augebimus, et extendemus; Omniaque alia faciemus; quaecunque pro bono publico, honore, et incremento omnium Statuum, ac totius Regni nostri Hungariae, juste facere poterimus. Sic Nos Deus adjuvet et omnes Sancti.»

minden Szentjeire: hogy az Istennek egyházait, Magyarország és társországi törvényhatóságait s egyházi és világi minden rendű lakosait jogaikban, kiváltságaikban, szabadságukban, szabadalmaikban, törvényeikben, régi és jó helybenhagyott szokásaikban megtartandjuk, mindenkinek igazságot szolgáltatunk, Magyarország és társországi jogait, alkotmányát, törvényes függetlenségét és területi épségét sértetlenül fentartandjuk, dicsőült II. András király törvényeit (kivéve mindazonáltal azon törvények 31. cikkének záradékát, mely így kezdődik: «Quodsi vero Nos», egészen azon szavakig: «in perpetuum facultatem») megtartandjuk. Magyarország és társországi határait, és a mi ezen országokhoz bármi jog és czímen tartozik, el nem idegenítjük, se meg nem csonkítjuk, sőt a mennyire lehet, gyarapítjuk és kiterjesztjük s megteendjük mindazt, a mit ezen országnak közjávára, dicsőségére igazságosan megtehetünk. Isten minket úgy segítjen, és annak minden szentjei.»

A mint a fentebbiekből is látható, a királyi eskü egyenletesebben és szabatosabban fejlődik, mint a királyi hitlevél, melynek alakja, tartalma és körülményei felette változtak. A hitlevelek az ausztriai ház uralkodása alatt is csak 1687 óta vesznek fel állandó formát. Rudolf és Miksa hitleveleiről hallgatnak írónk, II. Mátyásnál annak helyét a koronázás előtti törvények pótolják, II. Ferdinándnak 1618-ban végbement koronázása alkalmával kiadott és 17 conditióból álló hitlevele pedig az apja életében megkoronázott királynak trónralépte alkalmával 1622-ben, mint ezen évi II. törv.-czikk, törvénybe iktatott; és ezen időtől kezdve minden magyar király, miután még elődje életében választott királylyá és koronáztatott meg, a királyválasztó és koronázó országgyűlés által elébe terjesztett hitlevelet kiadta, és igérte, hogy trónralépte alkalmával azt az ország törvényei közé fogja iktatni; a mi meg is történt úgy III. Ferdinánd, mint I. Lipót hitleveleivel.

Eddig nem volt törvényünk, mely a királyi hitlevél kiadását és arra az eskü letételét kötelezővé tette volna. De az 1687. évi II. és III. t.-cz. a trónöröklés elvét kimondván, a hitlevél kiadását és arra az eskü letételét — nem mint előbb, a trónralépésnek, — hanem a koronázásnak előfeltételül állapította meg.

Józsefnek 1687. decz. 9-én végbement koronázásakor kiadott hat pontból álló hitlevelének törvénybe iktatását a Rákóczy-féle felkelés akadályozta meg. De utódainak az övével megegyező hitlevelei a törvények közé iktattattak, a mi által a hitlevél kiadása az előd által az utódra nézve kötelezővé tétellett.

József hitlevelének 5. pontjában ugyanis az foglaltatik, hogy «valahányszor a fentebb említett mód szerint (t. i. a megállapított öröködési rend szerint) beálland ezen országban a koronázás szüksége, a mi fiörököseink, a megkoronázandó örökös királyok mindig tartoznak előre bocsátani

jelen biztosíték elfogadását, megerősítését, s esküt tartoznak tenni reá.»

Ez oka annak, hogy I. Józseftől kezdve valamennyi királyunk hitleveleinek lényeges tartalmuk egymással megegyez, mert az előd hitlevele törvénybe iktattatván, mint valóságos törvény, kötelezi a trónralépő utódot, hogy az előd által elfogadott és kiadott hitlevelet ő is kiadja.

De most azon nagyfontosságú közjogi kérdés merül fel, hogy a trónöröklési rendnek alaptörvényileg történt megállapítása óta tétethetnek-e az országgyűlés által a koronázandó király elébe elfogadás végett előterjesztendő hitlevélben oly változtatások, melyek az előd hitlevelében nem foglaltatnak.

Ezen kérdés elbírálásánál — mely az 1790/1-ik és 1830-ik országgyűléseken élénk vita tárgyát képezte — nem szabad megelegednünk a szószerinti magyarázattal, hanem a hitlevél jogi természetéből kell kiindulnunk.

«A királyi hitlevél — mondja az 1790/1. évi országgyűlés 1790. okt. 5-én kelt feliratában — nem egyéb, mint az ország alkotmányának fentartása iránt az országglás átvételekor adandó biztosítás, ennél fogva rendeltetése és természeténél fogva nem egyéb, mint a már megállapított s a trónöröklési szerződésekben gyökerező alkotmány épségben fenmaradásának eszközeit magában foglaló okmány. Tehát nem valamely új capitulatio, melynek öröklő országokban helye nem lehet: mert a capitulatio maga szerződéseket és az ország sarkalatos törvényeit, melyek a fejedelem s a rendek jogait és kölcsönös viszonyukat körülírják, foglalja magában: holott a hitlevél csak azon eszközöket, melyek által a régi, előbbi szerződésekben és alaptörvényekben sarkaló alkotmány épségben fentartassék.»¹

Ezen felfogás teljesen megegyezik a történelmi fejlő-

¹ 1790/1. országgy. irom., 28. sz., 190. l.; Récsi közjoga, 528. l.

déssel, mert a míg Magyarország választókirályság vala, a kir. felavatási oklevelek *conditiókat*, feltételeket foglaltak magukban, a melyek tartalmukra igen különbözők voltak egymástól; továbbá azon időben a felavatási oklevél nem alkormánybiztosító intézmény, hanem a nemzet és választott királya közt a kölcsönös jogviszonyokat szabályozó szerződés volt. A trónöröklés kimondása óta azonban a felavatási hitlevél alkotmánybiztosító intézmény, tehát minden örökös királyra egyaránt kötelező; de viszont a trónöröklésről szóló 1687. évi II. és III., továbbá az 1723. évi I. és II. törvény-czikk szerint a király elődje halálával, a mennyiben az ezen törvényekben kikötött feltételeknek megfelel, az öröklés jogánál fogva következik a trónon, ennél fogva oly követeléseknek, melyeket ezen törvények nem szabnak elébe, eleget tenni nem tartozik.

Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a hitlevél tartalmában és szövegében oly változások ne eszközöltessenek, melyek szintén csak a fennálló alkotmány biztosítására irányulnak, tehát nem állapítanak meg új jogviszonyt nemzet és királya közt, de a fennálló alkotmány biztosítását világosabban kifejezik, mint az előd hitlevele.

Ezen kérdésről az 1830-ik évi országgyűlés ekként nyilatkozott feliratában: «Jóllehet, így lelkesítettven, mindazonáltal el nem hallgathatjuk, hogy a királyi meghívó-levélben jövő királyunk s urunknak a már megállapított hitlevélnek (*praestabilitate diplomaticae assecurationis*) elfogadása után leendő koronáztatása jelentetik ki. Mert minekutána a mult idők példái azt bizonyítanak, hogy a királyi hitlevelek a király s az ország egyetértésével részint bővitések, részint változások által, melyek az 1715. évi I. törv.-czikkben is említettnek, s az 1791-ik és 1792-ik esztendő II. cikkeiben foglaltatnak, a közhaszon tekintetéhez és a közös birodalom megerősítésére szolgáló módokhoz valának alkal-

maztatva, — nyílt szívvel valljuk, hogy a «megállapított» kifejezést oly értelemben, mintha a koronázási hitlevélről való országgyűlési értekezésnek minden útja el volna zárva, nem fogadhatjuk el». ¹

Ezen kijelentés helyessége úgy az örökös királyaink által kiadott hitlevelek 5. pontjának szavaiból, valamint a dolog természetéből és a történelmi tényekből következik.

Először: a kir. hitlevelének 5-ik pontja ugyanis csak az utódot kötelezi az elődje hitlevelének kiadására, mondván: «Haeredes et Successores Nostri futuri coronandi haereditarii Reges, praemittendam habeunt *praesentis* diplomaticae assecurationis acceptationem, deponendumque superinde Juramentum». De ezen szavak nem kötelezik az országgyűlést arra, hogy szóról-szóra az előd hitlevelét terjeszszék elfogadás végett a megkoronázandó király elé, mert az 5. pontban megállapított kötelezettség célja nem a hitlevél szövegének végleges megállapítása, hanem egyrészt a nemzet biztosítása azon veszély ellen, hogy a trónralépő utód a hitlevelet kiadni egyáltalán vonakodnék, vagy pedig oly hitlevelet akarna kiadni, mely az előd hitlevele által nyújtott biztosítékokat nem foglalja magában; másrészt pedig biztosítása a királyi hatalomkörnek, nehogy oly hitlevél kiadása követeltesék a trónralépő uralkodótól, mely a nemzet és királya között törvényesen fennálló jogviszonyt megbontaná.

Másodszor: következik a dolog természetéből, mert az alkotmányon az előd idejében oly változások történhetnek, melyek az általa kiadott hitlevél szavaival már meg nem egyeznek. Így pl. Károly hitlevelének 4. pontja, mely az ő fiutódainak kihalása esetére a nemzetnek a szabad királyválasztást biztosítja, az 1723. évi I. és II. törv.-cikkkel kimondott nőági örökösödés következtében tarthatatlanná vált.

¹ 1830. országgy. irományok. 10. sz., 34. l.; Récsy közjoga, 529. l.

Harmadszor: következik a történelmi tényekből, mert — eltekintve attól, hogy minden kir. hitlevél szövege ősidőktől fogva az országgyűlés által állapítottatott meg, — I. József óta a hitleveleken lényeges változások tétettek. Így József hitlevelének hét pontja a III. Károlyéban öt pontra vonatott össze; ezek a Mária Terézia hitlevelében, miután az örökösödési jog a nőágra is kiterjesztetett, változást szenvedtek; a Károly hitlevelének 3. pontjába be volt iktatva az első pont záradéka ily szavakkal: «praenotato Regno, et eidem adnexis partibus sub modalitate supradictae Interpretationis de usu et intellectu legum et privilegiorum de toto reincorporabimus», mely szavak a Mária Terézia hitleveléből kihagyattak; II. Lipót hitlevelének 1. pontjába a törvények értelme iránti záradékba fölvétetett az 1741. évi VIII. törv.-czikkre való hivatkozás, mely ama záradék hatályát lényegesen korlátolja; I. Ferencz hitlevelében, a mi az első pont kezdő szavaiban homályosan hangzott, világosabb szerkezetben fejeztetett ki; és végre Ferencz József Ő felségének hitlevele, mely már magyar nyelven van szerkesztve, 1. pontjában az 1791. évi III. t.-czikkre is különösen hivatkozik, a minek oka koronáztatásának 18 éven át történt elmaradásában keresendő.

Egyébiránt a Ferencz József Ő felsége által kiadott hitlevél, elhagyva a bevezetést és berekesztést, így szól:

«1. §. Szentül és sértetlenül megtartandjuk, s királyi hatalmunkkal mások által is meg fogjuk tartatni az 1723. évi I. és II. törvényczikkekben megállapított királyi trónöröklést; — az 1791. évi III. törv.-czikk értelmében teljesítendő koronázást; — Magyarország s társországa jogait, alkotmányát, törvényes függetlenségét, szabadságát és területi épségét. Szentül és szigorúan megtartandjuk, s királyi hatalmunkkal mások által is megtartatjuk Magyarország és társországi törvényesen fennálló szabadalmait, kiváltságait, törvényszerű

szokásait és az eddigelé országgyűlésileg alkotott s dicső Elődeink, Magyarország koronázott királyai által szentesítettet, valamint ezután országgyűlésileg alkotandó s Általunk mint koronázott magyar király által szentesítendő törvényeit, minden pontjaikban, czikkeikben és záradékaikban úgy, mint ezeknek értelme és gyakorlata a király és országgyűlés közös meg-egyezésével fog megállapíttatni; kivéve mindazonáltal dicsőült II. András 1222-iki törvényének azon megszüntetett záradékát, a mely így kezdődik: «Quodsi vero Nos», ezen szavakig: «in perpetuum facultatem». Mindezek biztosítására szolgáland azon királyi Eskünk is, melyet jelen kir. levelünk tartalmára dicső Elődünk, I. Ferdinánd koronázási esküje szövegének alapján koronáztatásunk alkalmával le fogunk tenni.

2. §. Az ország szent koronáját az ország lakosainak régi törvényes szokása, s a hazai törvények szerint az országban fogjuk mindenkor tartani, s a kebelünkből valláskülönb-ségre való tekintet nélkül választott és megbizott világi szemé-lyek által őriztetni.

3. §. Magyarország és társországainak mindazon részeit és tartományait, a melyek már visszaszerezettek, s azokat, a melyek Isten segedelmével ezután fognak visszaszereztetni. koronázási eskünk értelmében is, a nevezett országhoz és társországaihoz visszakapcsolandjuk.

4. §. Abban az esetben, melyet Isten kegyelme messze távoztasson, ha az ausztriai főherczegek mindkét nemének magvaszakadása, elsőben is a dicső emlékezetű ősatyák, VI-ik, illetőleg III. Károly; utána dicsőült I. József; végre dicsőült I. Lipót császárok és magyar királyok ágýékaiból leszármazó örökösök kihaltával bekövetkeznék, a királyválasztás és koronázás előjoga az 1723. évi I. és II. t.-czikk rendelete szerint is visszaszáll Magyarországra és társországaira, s ezen országoknál régi szokásaik szerint az sértetlenül megmarad hajdani érvényében és állapotában.

5. §. A mint fentebb az 1. pontban foglaltatik, valahányszor jövendőben ilyen koronázás Magyarorszában országgyűlésileg teljesítendő: Örököseink és Utódaink, a koronázandó örökös királyok kötelesek lesznek mindannyiszor ezen hitlevélbeli biztosítások elfogadását előrebocsátani, és arra az esküt letenni.»

De a hitlevél 5. pontjának azon kitétele: «*ezen* hitlevélbeli biztosítások elfogadását» — a mint ezt fentebb kifejtettem — nem azt teszi, hogy a megkoronázandó uralkodó elé új szövegű hitlevél nem terjeszthető, hanem csupán azt, hogy az ujonnan trónralépő király által kiadandó hitlevél annyira biztosítsa a fennálló alkotmányt, mint a mily biztositékaúl szolgált annak az elődje által kiadott hitlevél.

A hitlevél tehát alkotmánybiztosító okmány, melyet koronáztatása előtt a király kiadni tartozik, és a mely az által nyer kiváló fontosságot, hogy arra a király koronáztatása alkalmával a hitet (esküt) ünnepélyesen leteszi, és annak kiadására és a befoglaltakra vonatkozó eskü letételeire utódját is kötelezi.

A koronázás törvényességének kellékei.

Miután a legelső Árpád-házbeli királyok korában a koronázás csak egyházi jelentőségű cselekmény volt, a mely a királyt az egyház nevében ruházta fel a királyság díszjeleivel; annálfogva az egyház koronázta a királyt, és az esztergomi érsek, mint a magyar keresztény egyház legelső főpapja, csak az egyház által volt a koronázás véghezviteleire megbízva és felhatalmazva. A koronázásnál lényeges funkciót csakis ő végzett, és egyedül az egyház nevében, a többiek pedig, kik a koronázásnál részt vettek az ünnepélyben, nem mint cselekvő résztvevők, segédkezők, hanem csak mint jelenlévők, tanúskodók szerepeltek a koronázásnál.

Ez az oka annak, hogy a király koronázása az esztergomi érsek pápai meghatalmazáson alapuló kizárólagos előjogának tekintetett, mert tényleg az egyház nevében koronázta a királyt. Ezen felfogás annyira meggyökerezett az egyháziak körében, hogy még akkor is, mikor a koronázás már politikai fontossággal is kezdett bírni, akadt oly esztergomi érsek, a ki azon hitben volt, hogy az egyház neki valóságos vetojogot adott, valakit a koronázás megtagadása által az uralkodásból kizárni. Így III. Bélát az esztergomi érsek nem akarta megkoronázni, azt hivén, hogy ezáltal őt az uralkodásból kizárhatja. A király és az urak a pápához fordultak tehát, hogy a kalocsai érseket hatalmazza fel a koronázás véghezvitelére.

Sőt még akkor is, mikor már a koronázás a nemzet közreműködésével véghezvitt királyavatássá fejlődött, t. i. Róbert Károly idejében, az utódja sorsáról gondoskodó király 1333-ban megkérte a pápát, hogy azon esetre, ha az esztergomi érseki szék nem volna betöltve, vagy bármely más okból utódját az esztergomi érsek meg nem koronázhatná, a koronázás érvényes véghezvitelére a kalocsai érseket és a váradi és zágrábi püspököket hatalmazza fel.¹ Pedig már a XIII. századtól kezdve a felavatási hitlevél és a koronázási eskü hozzájárulása következtében, a koronázás nem történhetett meg az országgyűlés megegyezése és részvétele nélkül, a mint ez az 1291. évi decretum bevezetésének következő szavaiból kiviláglik: «Miután az országunk tisztelendő atyjainak, az érsekeknek, püspököknek, továbbá *bároinak, főembereinek és nemeseinek megegyezésével* Fehérvárott megkoronáztattunk etc.»

Róbert Károly harmadszori és negyedszori megkoronázása óta pedig minden koronázás az országgyűlés jelenlété-

¹ Horváth M.: Magyarország. tört. II. 214. l.

ben ment végbe, és a királyválasztás korszakában mindannyiszor, valahányszor királykoronázás szüksége merült fel, a nádor, vagy az életbenlévő király e végből királyválasztó és koronázó országgyűlést hívott össze.

Ennek következtében az esztergomi érsek is lassankint megszűnt kizárólag az egyház megbízottja és felhatalmazottja lenni, és mint Magyarország első főpapja, őt a magyar közjog szerint megillető magas országos méltóságánál fogva kezd szerepelni királyaink koronázásánál. A szent korona tanának kifejlődése óta tehát nem az egyház, hanem az országgyűlés koronázza a királyt, az esztergomi érsek pedig nemcsak az egyház, hanem az országgyűlés nevében is teszi a király fejére a koronát. Ezt bizonyítja az, hogy Zsigmondot a veszprémi püspök, Jánost és Ferdinándot a nyitrai püspök koronázta meg, de már nem külön pápai engedély és megbízás alapján, hanem mivel azon időben ők voltak a legidősebb és így rangban legelső *magyar* főpapok.

V. László óta már nemcsak az esztergomi érsek, hanem az ország első világi főméltósága, a nádor is közreműködik a koronázásnál és azóta a nádor és primás együtt teszik a király fejére a koronát.

Miután az országgyűlés csakis az ország határán belől hívható össze, az országgyűlés közreműködése nélkül pedig a koronázás meg nem történhetik, a koronázás csakis az ország határain belől mehet végbe. Hajdan valamennyi királyunk Székesfehérvárott koronáztatott, és ha voltak is koronázások, melyek másutt történtek (Róbert Károlynak 1300-ban Zágrábban és 1301-ben Esztergomban, Nápolyi Lászlónak 1403-ban Zárában történt koronázása), azok más okokból érvénytelenek voltak.

János és I. Ferdinánd még Székesfehérvárott, Miksa Sopronban, Rudolf és utódai Pozsonyban, Ferencz Budán, Ferencz József pedig Pesten koronáztatottak.

Manapság, miután az 1848. évi IV. t.-cz. az országgyűlés székhelyül Pestet jelöli ki, a koronázás székhelyéül is Pest, illetőleg Budapest tekinthető.

A választás korában csak az volt királyllyá koronázható, illetőleg csak annak koronázása volt érvényes, a kit az ország királyllyá választott. A trónöröklés kimondásakor pedig (az 1687: II. és III., továbbá az 1723: I. és II. czikkeken) a nemzet kötelezte magát, hogy mindig azt fogja királyllyá koronázni, a ki az elsőszülöttség rendje szerint következik. Ennélfogva a kit a trón örökösödés útján meg nem illet, annak megkoronáztatása nem érvényes, mert 1687 óta a nemzet szabad akaratát a törvényben megállapított örökösödési jog képviseli és helyettesíti.

Ugyanezen törvények kikötik azt is, hogy a koronázást előzze meg a hitlevél elfogadása, és az királyi esküvel erősíttessék meg. A hitlevél kiadása és esküvel való megerősítése nélkül végbement koronázás tehát nem érvényes.

Azon¹ kérdés merül fel mostan, hogy érvényes-e a koronázás, ha a nemzet akaratából megválasztott, vagy a míg az örökösödési törvények érvényben vannak, az örökösödési jog szerint következő személy országgyűlésen, az ország határain belül, magyar főpap és a nádor közreműködése mellett, de nem a szent István koronájával koronáztatik Magyarország királyává?

Ha szigorúan okoskodások után indulnánk, azt kellene felelnünk, hogy érvényes, mert a koronázás ereje nem valamely ékszerben, hanem a törvényekben és a nemzet akaratában rejlik. De történelmi alkotmányoknál nem elégséges a törvényeknek csupán a logika szabályai szerint való magyarázata, hanem ott főképen a praecedensek azok, a mikből meg kell ítélni a nemzet közjogi gondolkozását és alkotmányának szellemét, ezek tárván szemünk elé azt, hogy valamely kérdés felől miképen vélekedett azon kor, a melyben

azon kérdések felmerültek. Ennélfogva ezen kérdésre is csak a történelem adhat feleletet.

III. Andrásnak Theodor fehérvári préposthoz intézett levelében a következőket olvassuk: «Midőn a mi uralkodásunk és megkoronáztatásunk ellenségei előbb titkon, majd nyíltan abban mesterkedtek, hogy trónraléptünkör *ne juthassunk a szent király koronájához*, hogy a mi uralkodásunk tekintélye és az országlakók üdve és jóléte kérdéssé tétessék stb.»¹ Ezen szavakból tehát azt lehet következtetni, hogy egyedül a szent István koronájával való megkoronázás adta meg a királyi tekintélyt.

Róbert Károly már 1308-ban forma szerint királylyá választatott. Ugyanekkor Gentilis kardinális pápai követ a rendek megegyezésével kiadott egy végzést, melyben szent István koronája azon esetre, ha Apor vajdától, a ki azt hatalmába kerítette, a koronázásra kitűzött napig vissza nem kerülne, érvénytelennek és megvetettnek nyilvánítatik, és egy új korona készítése rendeltetik el, a mely a legatus által megáldatván, egyedül érvényesnek jelentetik ki.

Károly ezen koronával a nemzet akaratából, a rendek és a király kölcsönös eskületétele mellett, országgyűlésen koronáztatott meg, és azért mégis, a nemzet őt nem ruházta fel a királyi tekintéllyel, mert nem a szent István koronája övezte homlokát. Elannyira, hogy a szent korona visszaszerzésére mindent el kellett követnie, a mi megtörténvén, nem is a király, hanem mintha a királyi szék be sem volna töltve, Omode nádor 1310. szent István napjára a Rákos mezejére királyválasztó és koronázó országgyűlést hívott össze, a melyen Károly újra megválasztatván, Fehérvárott a szent koronával is megkoronáztatott, a mint Károly

¹ «ut nostri regiminis autoritas, et salutis exordium regnicolarum differtur» etc. (Kovachich Vest. Com. 150. l.)

maga mondja, azért: «ut scandalum de medio vulgi tolleretur». És csak ezen koronázás adta meg Károlynak a királyi tekintélyt.

Zsigmond 1304-ben így nyilatkozik Nápolyi László koronázásáról: «meg akarván minket fosztani a mi királyi diademánktól és koronánktól, melynek jogán 16 éven át bírtuk országunkat, felajánlották azt Károly (II. v. kis Károly) fiának, Lászlónak, kit Jádrába (Zárába) hoztak, s ott *valami össze-takolt hamis valamivel megkoronáztak*». ¹

I. Ulászló koronázása alkalmával az országgyűlés kísérletet tett arra, hogy a koronázás érvényességét a szent István koronájától, a mely akkor az osztrák Frigyes kezeiben volt, függetlenítse.

A rendeknek ezen alkalommal kiadott manifestuma elmondja, hogy Erzsébet özv. királyné a koronát hatalmába kerítvén, azzal csecsemő fiát, az utószülött Lászlót, a rendek akaratán kívül, és a fennálló szokások ellenére, az ország szent ereklyéi nélkül megkoronáztatta, és a koronát ismeretlen helyre továbbította. Azután így folytatja: «Ulászlót oly népes országgyűlés választotta és koronázta királylyá, a milyen a régibb királyok koronázásakor sohasem volt együtt. A koronázás pedig minden szertartások nyilvános és pontos megtartásával s végrehajtásával történt, a melyeknek meg kell történnie a koronázás ünnepélyessége s érvényessége szempontjából, fölékesítettvén a mi királyunk a szent király minden ékszerével, átadattak neki és ő valóssággal kezében tartotta a szent király kardját, királyi pálczáját, az almát, és a szent király megbízatását jelző keresztet, szóval minden erre szükségeset, úgy hogy csak maga a korona hiányzott».

Majd elmondja, hogy meggondolván a rendek különö-

¹ Fejér Cod. Dipl. X. (IV.) 299. l.

sen azt, hogy a királyok koronázása mindig az országlakosok beleegyezésétől függött, és hogy a korona hatálya és ereje (efficacia ac virtus Coronae) a rendek megegyezésében áll, a mostani koronát¹ és koronázást ugyanazon erővel és hatályljal ruházzák fel, mintha a szent István koronája helyzetetett volna a király fejére, és hogy a régi korona, ha vissza nem kerülne, minden erejét veszítse, és annak minden jelentősége (quodlibet signaculum, mysterium et robur) a mostani koronára átszarmazott legyen; az előbbi korona visszaszerzése ugyan kísértessék meg, de ha az nem sikerülne, a jövő királyok valamennyien ezen mostani koronával koronáztassanak meg; a mely úgy őrizendő és oly tiszteletben részesítendő, mint a régi korona. De ha a régi korona visszakerülne, akkor újra vissza fogja nyerni előbbi hatályát és erejét.

A gyermek László koronázásáról pedig azt mondja a szóban forgó manifestum: «hogy azon másik koronázás, ha ugyan úgy lehet nevezni, a melyet Erzsébet királyné a mi akaratunk ellen hajtott végre a maga kiskorú fián, valamely meghasonlás forrásává ne legyen, azon koronázást, mint a mely a mi akaratunk és beleegyezésünk nélkül történt, eltöröljük, megsemmisítjük, hatálytalannak, érvénytelennek nyilvánítjuk».²

És ha végig olvassuk ezen manifestumot, nem tűnik-e fel mindjárt első pillanatra az ellenmondás az okoskodás és a szívek érzelmei között? — vagy mi czélja van annak, hogy a manifestum a koronázás érvényességének bizonyításánál a szent király ereklyéinek erejére hivatkozik, ha a korona ereje és hatálya a rendek megegyezésében áll? — Hiszen ha abban áll, akkor nem szükséges arra hivatkoznai,

¹ A szent István sírjáról levett korona.

² Kovachich : Vestigia Com. 135—243. l.

hogy László koronázásánál ezen ereklyék nem szerepeltek, az Ulászlóénál pedig szerepeltek, vagy ha azoknak szereplése is szükséges volt, annál inkább lett volna szükséges a korona maga.

Az egészről csak az tükrözik vissza, hogy a rendek akarnak ugyan szabadulni a szent korona kizárólagos érvényességének hitétől, de azért mégsem képesek az alól magukat emancipálni; és ha sikerült volna ezen koronázás után Ulászlónak a koronát előteremteni, bizonyára újra megkoronáztatta volna magát a szent koronával.

És a nemzet nem is tekintette ezen koronázást teljes hatályú koronázásnak, mert különben I. Ulászló privilegiumai halála után nem jelentettek volna ki érvényteleneknek. A nemzet ragaszkodott ugyan a jeles és vitéz királyhoz személyes tulajdonainál fogva és a politikai viszonyok által indítatva, de nem azért, mert meg volt koronázva. Különben is, ha valaha, úgy ezen időben volt a királyság intézményéhez való ragaszkodás legcsekélyebb, a mit az ezután két ízben is következő interregnumok és kormányzóságok bizonyítanak.

A mellett, hogy csakis a szent koronával való koronázás érvényes, bizonyít az is, hogy Mátyás, az igazságos, a ki koronáztatását megelőzőleg három éven át dicsőségesen uralkodott, mindent elkövetett arra, hogy a szent koronát Frigyes birtokából visszaszerezze, sőt e végett még hátrányos békekötésre is kész volt. E mellett bizonyít a Mátyás által létesített koronaörség intézménye, úgyszintén a Habsburg-házbeli királyok hitleveleinek azon kikötése, hogy a király a koronát az országban fogja őriztetni.

I. Ferdinánd trónját is a szent koronával 1527-ben végbement koronáztatása fektette csak szilárdabb alapra az országban és a nemzet hű maradt a tradíciókhoz mindenha, és a szent István koronája iránt mindenkor határtalan kegye-

lettel viseltetett, abban és csakis abban vélvén rejleni azon erőt, mely a király személyét előtte szentté teszi.

Egy kilenczszázados traditio, melynek gyökere a szívek mélyében van, sokkal hatalmasabb, sem hogy azt rideg jogi okoskodásokkal ki lehetne irtani a nemzet meggyőződéséből, és a nemzet ellen vétkezik, a ki azt onnan kiirtani megkísérti, mert ezzel a mult emlékei iránt élő tisztelet megdöntésére működik.

Valamely alkotmány csak addig életképes, a míg az nemcsak a törvénykönyvekben és avult pergamenteken, hanem a nemzet szívében és lelkében is él, mert a polgárok érzelmei és nem észjogi okoskodások adnak annak erőt és képesítik kiállani az idők viszontagságait.

Ha nem ragaszkodik a katona a zászlóhoz, melyre fölesküdött, nem várhatunk tőle önfeláldozást annak becsületéért; ha nem ragaszkodik egy nemzet történelmének ereklényéhez, és államiságának symbolumához, azon nemzettől nem várhatunk tiszteletet és ragaszkodást az ősök sirjához és alkotmányához sem, mert annál hiányzik azon erkölcsi tényező, mely minden nagynak és nemesnek forrása.

Egy ezredév dicsősége és szenvedése, nemzetünk történelmének minden emléke szent István koronájához fűződik, abban látja a nemzet hajdani nagyságát, állami önállóságának egységének symbolumát; hazánk történelme a szent István koronájának történelmével egy és ugyanaz.

Miután a nemzeti közérzület a koronázást csak akkor tekintette érvényesnek, ha az közakarattal és szent István koronájával ment végbe, nincs okunk kételkedni abban, hogy ma is csak a szent koronával végbement koronázás tekinthető érvényes és törvényes koronázásnak, és minden olyan tan, mely ezen tételt elveti, forradalmi tannak benyomását teszi a kedélyekre.

És ha a szent István koronája elveszne vagy megsemmisülne?! Bizony hosszú idő és sok dicsőséges uralkodó kellene ahhoz, hogy a koronázás intézménye egy új korona mellett a régi koronázások jelentőségére emelkedjek, sőt talán a koronázás, és ezzel együtt a királyság iránti hódolatteljes tisztelet nem is nyerne vissza többé azon erkölcsi erőt, mely nem okoskodásokban, hanem a szent István koronájához fűződő érzelmekben, és egy sajátzerű nemzeti hitvallásban gyökeredzik.

Dr. Ferdinandy Géza.

A DARWINISMUS ÚJABB VITAKÉRDÉSEI.

Alig van tudományos kérdés, mely gyökeresebb felforgatással fenyegetné egész világnézetünket, társadalmi és politikai intézményeinket, mint az, a melyet az újabb physiologiai iskola, az átöröklés elméletének nevéen ismer. A francia naturalista írók egész serege — élükön Zolával — foglalkozik azzal, hogy irodalmi és költői jogosultságot adjon annak a felfogásnak, mely a véralkat öröklött hajlamainak nemzedékeken át megrögződő dispositióiból construálja meg a maga tapasztalati emberét, s a büntetőjog reformjának egyik legactualisabb kérdése is az, vajjon a bűnös modern anthropológiája mennyiben felel meg az akarat erkölcsi indokairól táplált régi eszményeinknek s mennyiben ad igazat azon, különösen az újabb olasz iskola által fölkellett áramlatnak, mely a büntettes abstract typusát rajta egészen kívül álló tényezőkben keresi. Ezek a tényezők pedig részint a társadalmi eszmék általános irányára, részint a környezet physikai körülményeire vezethetők vissza. De még ez utóbbi rendű föltételek is tovább kísérhetők keletkezésükben az egyén erkölcsi világán túl, föl egészen addig az eredetig, mely a születés mysteriumában jelentkezik előttünk. Mert az átöröklés valószínűsége teljes hitelt érdemlész tekintélyével nyomul elénkbe abban az igazságban, hogy hasonló hasonlót szül. Ebben az axiomában az emberi nem állandó jellege nyer kifejezést, oly természeti

elv, melynek apodiktikus igazságát kénytelenek vagyunk elismerni.

Vegyük fel példa gyanánt egy magasabb rendű, tökéletesebb állat, pl. az ember eredetét; kísérvük végig fejlődését embryonalis állapota első pillanatától, melyben már összes képességei, hajlamai, egész természeti mivolta meg vannak adva. A csodálatos pálya kezdete mindössze egy petének vagy csirának nevezett egyszerű sejt, a protoplasma, teljesen hasonló azokhoz a többi sejtekhez, melyekből testünk szövete áll. Ez a mikroszkopikus élő anyag azonban, melynek megtermékenyítéséhez a nemzés titokzatos folyamata szükséges, a fejlődés, a többszörösödés oly erejével van felruházva, melylyel egyetlen más élő anyag sem bír. Egyetlen egy eredeti sejtől támadnak sokszorozódás és osztódás útján az emberi vagy állati test szövetét alkotó többi sejtek milliói. De ez az eredeti sejt a maga végtelen kicsinységében egyszersmind mindent magában foglal, a mi a fajnak, melynek életét reproducálni van hivatva, teljes hasonmásához szükséges.

A Darwin-féle pangenesisnek ez a rendszere igen egyszerű. Abból indulva ki, hogy egy állati test élő sejtek számtalan csoportjainak szövedéke, Darwin fölvette, hogy a sejtekből szünetlen apró részecskék, *gemma* válnak ki, melyek éppúgy, mint az anyasejtek, önszaporodásra és fejlődésre képesek. Mivel pedig az élő *gemma* az élő test minden részéből válnak ki, ezeknek összesége a peteképző szervekben az élő test valóságos mikrokosmosmát nyújtja, a minek eredménye, hogy «hasonló mindig hasonlót szül».

Meglepőnek látszhatik, hogy a *gemma*knak akkora mennyisége, a mekkora az állati test reproductiójához szükséges, egy petesejt apró testecskéjében helyet foglalhasson. De Darwin azt is kimutatta, hogy egy köbvíz, melynek oldalai csak egy tizedrész hüvelyk hosszúak, 121 billió

atomot tartalmazhat. Ez megmagyarázza azt, hogy a test képzéséhez szükséges elemek hogyan férhetnek el egyetlen sejt térfogatában.

Ez a folyamat bárki által is figyelemmel kísérhető a legalsóbb organismusoknál, melyeket algák, infusoriák néven ismerünk, s a melyek nem egyebek, mint egyszerű sejtek. Még jobban szemügyre vehető a szaporodás jelzett módja a Haeckel által *Protamoeba primitiváknak* nevezett édesvízi mikro-organismusoknál. Górcső alatt tekintve, ezekből milliókat láthatunk egyetlen csepp vízben. Pillanat alatt a formátlan testből hosszú nyúlványokat, lábakat látunk előtűnni, melyek a törzsből hol kibujnak, hol meg visszahúzódnak, s ily módon a testet ide-oda mozgatják. Egyszerre azonban mi történik? A test közepe benyomul, mind vékonyabb lesz, ellenben két vége fölfuvódik, hólyaggá dagad, úgy hogy a két tömeget már csak egy vékonyka szál tartja össze, végre ez is elszakad s akkor az eredetileg egy test két részre válik szét, melyek mindegyike ismét nyúlványokat bocsát ki s külön folytatja életét.

Mi történt itt? Egy individuumból kettő lett szaporodás útján.

Ezek csak egyszerű, nem összetett sejtek. De most el kell képzelni, hogy az emberi test maga millió és millió ily sejtből áll, mely sejtek egy része a csontrendszert, más része az izomrendszert alkotja s mozgásra képesít; ismét egy részük idegekké csoportosul össze, vagy különös nedvet képez, vagy az agyat látja el. De mind e sejtek életműködése ugyanaz, a mit amaz szervezeteknél láttunk.

Tovább menve, az átöröklés biológiájának egyik legjelesebb angol buvára, *Galton*, 1876-ban arra a meggyőződésre jutott, hogy a nemzési csírák vagy peték összesége két teljesen különböző elemből áll. Ezek egyikének feladata a jövőendő állati test reproductiója, míg a másik lappangó

állapotban marad s nem vesz részt a szervezet kiépítésében, csak arra való, hogy azokat az elemeket kifejleszsze, melyek által új peték és új generációk támadhatnak. Az előbbinek hivatása az individuum fentartása, a másiké ellenben a faj továbbszaporítása.

Látható, hogy e tan lényeges előrelépés a darwinismus által letett alapokon, mert éles szemmel hatolt bele az újabb anthropologia sok függő kérdésébe, főleg azáltal, hogy az úgynevezett «testsejtek» és «pete- vagy csirsejtek» közötti megkülönböztetést keresztülvitte. Galton további fejtegetései azt is kimutathatni vélik, hogy a sejtek e két csoportja egymástól teljesen független, egymásra kölcsönhatást nem gyakorol, s csak a csirasejtek azok, melyek a fajszaporítás céljaira szolgálnak és nemzedékről nemzedékre átruházzák azokat a fajszerű vonásokat, melyeket a maguk részéről szintén az elődök hosszú sorától örökölték.

Mindjárt látni fogjuk, hogy az angol tudós elméletének épp az utóbbi része az, mely a kritikát maga ellen erősen kihívja s a legtöbb támadásnak szolgált okául. Mert kétség nem lehet a felől, hogy ha a testsejtek a csirasejtekre behatást semmiképen sem gyakorolhatnak, akkor az egész élet körében előforduló változások és benyomások sem lehetnek oly természetűek, melyek az öröklés útján átruházásra alkalmasak volnának.

Fokozott buzgalommal folytak azóta az átöröklés titka feletti mélyebb kutatások, s legújabban *Weismann* nyomozásai a kérdést oly irányba terelték, mely hatalmas rést üt a bevett fogalmakon. Az evolutio tanának legfelszínesebb ismerői is tudják, hogy ennek az elméletnek alapja az a gondolat, hogy az állati és növényi alkatban létrejött minden változás a fajzás ténye. Új fajok a régiek módosulása és elágazása által állnak elő. A darwinismus nem egyéb, mint ez elmélet alkalmazása a természet élő organismusaira.

Ügyde Weizsmann épp ellenkezőleg a csirasejtek állandóságából indul ki, mikor az átöröklés tanát megmagyarázni igyekszik, abból az elvből, hogy «hasonló hasonlót szül». Ha tehát az átöröklés az állandó és változatlan csirasejtek élettani átszarmaztatásának ténye, joggal szeretnők tudni: nem áll-e ez a körülmény kiegyenlíthetlen ellenmondásban az evolutio tanával, mely az individualis fejlődést veszi alapúl.

Weizsmann szerint mindenekelőtt az átöröklés csupán a csirasejtek alkati tulajdonságait származtatná át és nem egyszersmind a test-sejtekét is. Más szavakkal az átöröklés processusának csakis congenitalis, velünk született vagy szintén öröklött állapotok lennének tárgyai s nem pedig egyszersmind szerzett tulajdonságok is. Ezzel a felfogással a tények határozott ellentétben állanak. Százával állnak az esetek előttünk, mikor határozottan és nyilván szerzett testi fogyatkozások, például nyomorék ujjak nemzedékről nemzedékre átöröklődnek, a mi nem volna lehető, ha az öröklés hajlandósága egyedül a csirasejtekhez volna kötve.

Ime itt egy példa: egy *Kelleia Gratio* nevű máltai lakosé, kinek esete újabban sűrűen foglalkoztatta a tudományos világot. Ennek szülőinél a kéz- és lábujjak tekintetében semmi rendellenesség nem volt észlelhető. Neki azonban mindkét kezén és lábán hat-hat ujjá volt. Felesége ujjainak száma nem haladta túl a rendes számot.

Négy gyermek származott e pártól. Salvator, a legidősbik fiú, örökölte apjának hat ujját. György és András anyjokhoz hasonlítottak, de az előbbi kezei s lábai némi formátlanságot mutattak. Marinak, a leánynak szintén öt ujjá volt mindenik kezén s lábán, s csak hüvelykujjai voltak aránytalanul fejlettek. A mi a második nemzedéket illeti, mindegyik gyermek rendes kéz- és lábfejlődéssel bíró házastársat kapván, Salvator négy gyermeke közül három hat-

ujjú volt. Györgynek két leánya volt hat kéz- és lábujjal, s egy harmadik leánya, mindkét kezén hat ujjal, jobb lábán szintén hat, de bal lábán csak öt ujjal; végül egy fia rendes számú ujjakkal. Andrásnak számos gyermeke közül mindenik normalis fejlődésű volt, míg Mari családjából egy fiúnak volt csak hat ujj, a többi három gyermeke nem tért el a rendes typustól.

Hasonló példánk van a színvakságra, mely egy családban, csupán fiágon, hét nemzedéken át öröklődött. Hogy a süketnémaság szintén átszarmazhatik szülőről gyermekekre, a felől semmi kétség; ellenben constatálva lett, hogy a süketesség esélye a gyermekeknél csaknem kétszerte nagyobb, ha mindkét szülő szenved a bajban, mint ha csak egyik.

Még érdekesebbek a tapasztalatok haemorrhagikus hantalmaknál. Itt egy esetben ugyanazon nemzedék négy férfitagja közül három mutatta a betegség symptomáit. A következő nemzedékben pedig tizennégy közül tizenhárom, ellenben a harmadik nemzedékből már csak kilencz közül egy. Az a körülmény azonban, hogy a véredények bizonyos organikus hibájából eredő eme baj a harmadik nemzedéknél kihalóban találtatott, nem gyöngíti a betegség átöröklése tekintetében kivonható következtetéseket.

Nem állhat meg ennél fogva Weizmann azon tétele, hogy a szülők szerzett tulajdonságai és állapotai ivadékaikra átörököltetők ne lennének. Sőt még ha elfogadjuk is Weizmannal, hogy az öröklött tulajdonok kizárólagos közegei a csirasejtek: bizonyosnak látszik legalább az is, hogy e sejtek, távol attól, hogy az egyén életföltételei által módosulást ne szenvednének, sőt egyenesen azok tényleges befolyása alatt állanak.

A mint a kérdés most jelentkezik tehát előttünk, az átöröklés és az evolutio tana teljességgel nem egymást szűkítő fogalmak. Constatálnunk szabad mindenek-

előtt, hogy a fejlődés törvénye a közös típusoktól való eltérésben mutatkozik. Nincs két állat vagy két növény egymáshoz tökéletesen hasonló; világos tehát, hogy a «hasonló hasonló szül» sarktétele nem absolut hasonlatosságot contemplál, a mi annál kevésbé is lehető, mivel egyenlő valami csak önmagához lehet. A fejlődés processusa nemcsak hogy ki nem zárja, de egyenesen föltételezi annak a két erőnek összejátszását, melyek közül egyik a tipikus sajátosságok átszármatatásában, tehát az átöröklésben nyilvánul, holott a másik azokat az eltéréseket provocálja, melyek a leszármazásban egyénről egyénre módosítólag hatnak.

Kezdve Lamarck-tól, szentnek és megtámadhatlannak tartották azt a balfelfogást, hogy minden növényi és állati egyed átruházhatja tulajdonságait a maga nemzetségére. Maga Lamarck nézete az volt, hogy ha például egy madár a rendesnél nagyobb szárnynyal, vagy egyéb rendellenességgel születik, ez a sajátossága természetszerűleg átmegy ivadékaiba, s lassankint egy teljesen új faj képződésének enged helyet. A szokás, bizonyos szervek és testrészek állandó használata vagy használaton kívül való helyezése, megannyi tényezőivé válnak ekként az élő lények fejlődéstanának; példa a zsiráf nyaka, mely az elődök hosszú során át a fák magasabb ágai után való nyakmergetés közben nyúlt aránytalanul hosszúra.

Darwin ezzel szemben szintén nem tagadja a test és részei több-kevesebb használatának befolyását az életforma változásaira; de az evolutio tulajdonképeni módszerét az egyén csirasejteiben előállott esetleges változásokban találja, a melyeket «congenitalisok»-nak nevez, ellentétben amazokkal, melyek szeretteknek nevezhetők. Ilyen értelemben válik a darwinismus azon elméletté, mely a természeti kiválás, az erősebb túlélése által látja fentartva és megőrizve azokat az öröklött tulajdonságokat, a melyek a faj életére kedvezők.

Ha már most az itt fölvetett és ismertetett nézeteket egyeztetni óhajtjuk, bátran elfogadhatjuk úgy Weismann, mint Lamarck és Darwin tételeit. Lényeges ellenmondást nem látunk azokban. Ha magunkévá teszszük is azt a felfogást, hogy az átöröklés kizárólagos folyamata a csirasejtekhez van kötve: abból nem következik, hogy ezek a környező testsejtek befolyásaitól teljesen el volnának szigetelve, s hogy semmi alkati összefüggésben azokkal ne állnának. Más szavakkal: a szervezet minden egyéni változásai kell, hogy a csirasejtekre is visszahassanak, oly módon, hogy fogékonyakká tegyék azokat a változás fölvetelére és továbbadására.

Érdekeseen illusztrálja ezt a hypothesisit a következő eset, melyet *Wilson* említ. Indiában egy telivér arab kanca csikót ellett egy quaggától, mely a zebrahoz tudvalevőleg közel áll. A csikó zebraszerű csikokkal jött világra. Később ugyanaz a kanca egy arab méntől fedezve ellett csikókat. Ezek közül aztán az első teljesen örökölte a quagga fejét, annak fekete csikjaival, míg a többiek a quagga tipikus vonásait csak megcsökkent mértékben mutatták.

Itt tehát nyilvánvalólag szerzett tulajdonságok nyertek átvitelt, a melyeknek közvetlenül semmi közük nem volt az anya csirasejtjeihez, ha csak nem testsejtjei közvetítésével folytak be azokra ébresztőleg és módosítólag, a mi ismét azt mutatná, hogy az átöröklés nemcsak az előző nemzedékek egész során át birt s a csirasejtekben székelő fajtulajdonságok átruházása, hanem a testsejtek kisebb-nagyobb mérvű behatásainak is alá van vetve.

Valójában csak ez az egy mód van az átöröklés tanát nemcsak a tapasztalati tényekkel, de a fajkeletkezés és evolutio nagyfontosságú rendszereivel is összeillesztésbe hozni. Az életet alkotó két elem, a csirasejtek és a testsejtek közül, amazok a faj reproductiója nagy munkájára vannak hivatva, míg ezek a test és az élet mindennapi munkáját végzik.

Az átöröklés már most az ős-plasmák vagy csirasejtek folytonosságának nemzedékről nemzedékre szállása, még pedig cumulativ módon, nem csupán egy előd vagy szülő, hanem az összes élő nemzedékek tulajdonságainak leszármaztatásával. Míg tehát az átöröklés a faj állandó jellegének megőrzése a csirasejtek folytonossága útján, addig másfelől a természet szüntelen újító munkásságának is üdvös fékezője, a változások és eltérések hőlcs egyengetője.

R. N.

A LEGÚJABB MŰVÉSZETI TÖREKVÉSEK.

— Első közlemény. —

I. A naturalismus.¹

Midőn jelenkorunkban a realistikus világnézet legszebb gyümölcseit termelte a művészetben; midőn, hogy úgy mondjuk, az *oratori* festészet, az irány-dráma és regény nemcsak technikai, hanem eszmei magaslatuk által is egy modern renaissance reményét a megvalósításhoz közelvinni látszottak: hirtelenül és meglepően állottak elé a szellem forradalmárai, s a költői gondolkodásnak új formáit mutatva be, egy perczre lázba hozták a gondolkodó világot, a másokban pedig kibontott zászlóval indultak diadalútjokra.

E forradalmárok a realistikus világnézetből kinőtt férfiak valának, művészek és költők egyaránt; az eszme pedig, mely oly váratlanul más mederbe vezette a művészet folyamatát: a naturalismus.

Az első pillanatban joggal csodálkozhatunk ez átalakuláson. Mert úgy látszott, hogy mind az irodalom, mind a festészet oly pályán haladt, mely a legmagasabbhoz fogja elvezetni. Az is nyomatékkal lön hangsúlyozva, hogy jelen civilizatióink sem nem alkalmas, sem' nem szorult rá arra,

¹ V. ö. «Athenaeum» I. évf. 3. és 4. szám «*A modern művészet bölcsélete*» című cikkemmel.

hogy e megkezdett útat abbahagyja. Sőt éppen akkor hirdették ezt lehangosabban, midőn a reformgondolatok már előtérbe léptek, midőn az új világnézet matadorjai már megkezdtek eszméik propagálását.

Mindez egy perczig talányszerűnek látszik, de csak egy perczig. Ha abba a nagy vegykonyhába tekintünk, melyben a világfelfogások nyers anyaga forr és vajúdik, megtaláljuk a zürzavarban azon elemeket, melyek szükségképen kell, hogy létrehozták legyen a dolgok új oldalról való felfogását.

Ez eszmei forrongásban módszerünk segélyével megtaláljuk ama motorokat, melyek mindannyiszor erőteljes működésbe jönnek, valahányszor költészetünk és művészetünk — hogy úgy mondjuk — lejárta magát. Akkor e motorok kettőzött feszerővel látnak a munkához, főlemésztenek minden parányt, a mi csak tüzöket táplálhatja, s e mindent magába fogadó vegyüleből alakulnak ki finom kölcsönhatások révén ama gondolatok, melyek új irányokat jeleznek.

E jelenség, melynek nyomai minden eszmeátalakulásnál megjelennek, világosan elemezhető módon áll elénk ama változásnál is, mely a naturalismus nevet választotta motto gyanánt.

Maga a naturalismus azon kevés műirányok közé tartozik, melyekről el lehet mondani, hogy a művészek öntudatosan küzdtek ki létjogosultságát. Hirtelenebbül jelent meg, mint a többi, kialakításánál segélyeül szolgált az irodalom minden fegyvere. Talán sohasem foglalkoztak az irodalomban oly behatóan valamely művészeti elv megállapításával, mint ekkor: a napisajtó, a periodikus iratok és szakfolyóiratok egész apparatussal láttak hozzá a naturalista eszme tisztázása, kifejtése és terjesztéséhez. A régibb időkben teljesen ösmeretlen nagy műtárlatok Párisban, Münchenben, Berlinben és Londonban jóformán e jelszó alatt nyíltak meg, s a juryk jóformán e jelszó alatt bírálták s tüntették ki a

műveket. Széles és nagy arányokban lépett fel és csakhamar körutat tett az egész művelt világon. Sőt megteremtette pl. Észak-Amerika új és friss művészetét.

Helyet kért s kapott a művészeti iskolákban. A naturalismus elvei elsőrendű nevelő-eszközökké lettek a modern művészeti akadémiákon s teljesen átalakították ezeknek eddigi paedagogiai rendszereit. Minthogy már a legfiatalabb művésznemzedéknél kezdtek eszméik propagálását s aztán ugyanazt folytatták a világsajtóban, nem csodálkozhatunk, hogy az új irány rohamosan terjedt s csakhamar megtalálta az útát a nagy közönség ízléséhez is.

E körülmények magyarázzák meg a naturalista művészet széleskörű terjedését. Valóban úgy látszott, mintha valamennyi műirány közt ez volna a legközvetlenebbül s ennél fogva a legtartósabban ható. Ez magyarázza meg azt a jelenséget is, hogy még ma is virágozik a legpuritánabb naturalista művészet is.

Végelemeiben a művészi naturalismus eszmeileg ugyanazon szellem *productuma*, mely az új positivismusnak hódított teret. Technikailag pedig ama végletek egyike, melyek a művészet *belső* fejlődéséből erednek s melyek ennek mindig specialis jellemvonásai; míg az előbbi, az eszmei tartalom, külső, főképp a korszellemből eredő hatások *productuma*, s mint ilyen, sok közös vonással bír a vele egykorú világnézletekkel.

Tényleg a positivismus széles terjedése volt a legfontosabb factor a művészi naturalismus megteremtésében.

Ez állítás csak akkor fog kockáztatottnak látszani, ha a positivismust a czéhbéli bölcsélet termékének tekintjük, minden hozzája varrt sallanggal, minden sophismával és logikai játékkal. Ezekkel együtt valóban nem is lépi át a bölcséleti játékok niveauját. De ha lényegét és culturhistoriai fellépését és hatását tekintjük irányadónak, mint a hogy

tekintjük is, meggyőződünk arról, hogy e bölcséleti világnézet sokkal mélyebb gyökerekkel, sokkal elágazóbb hajtásokkal bír, semhogy történeti jelentőségét és hatását szemünk elől téveszthetnők.

A világfelfogások ilyen irányai hasonlatosak egy patakhoz, mely minden földön más szint vesz fel, de azért mégis csak ugyanaz a patak marad. A pozitivistikus világfelfogás egy-egy ága más-más mezőkön csörgedez, alakja, ereje, coloritja is más-más. A mint mindent áthat, azonképen minden színben mutatja a maga sajátlagos lényegét. A bölcsészetben épp úgy megvan a maga külön köntöse, mint a jogban, a természettudományokban, s végül a költészetben és művészetben is. Igaz, hogy változó színben, de lényege, alap gondolata hamisítatlanul megvan, illetve megvolt egyikben is, másokban is.

Az az alapeszme, hogy a mi világunk az a világ, melyet az érzékelés által hatalmunkba ejtünk, s hogy ennek megvannak a maga áttörhetlen korlátai, melyeken túl ugyan lehet valami, de ezzel a valamivel mi ne törődjünk, mert úgyszólván fáradság volna: ez a gondolat nagyon kézzelfoghatóan nyilvánul a művészeti naturalismusban. Miért éppen ez a gondolata a positivizmusnak s miért nem a többi is? — kérdehetnők. A felelet nem nehéz. Mert a művészet a positivizmus valamennyi fölvetett eszméi közt éppen ezt találta olyannak, a mely könnyen és eredménynyel acclimatizálódhatik az ő új légkörében.

Meg is honosult, meg is hozta gyümölcseit. Többé-kevésbé szélylyeláradt gondolkodásunk és érzésünk minden terén, s mindegyikre rávetette az ő sajátlagos reflexét. E rávetett fényekből éppúgy megítélhetjük alapelveit, velejét, mint a hogy a csillagász a messze égitestek magvát kimutatja színeik képének elemzésével.

Hogy e hatást könnyebben figyelhessük meg, e modern világnézet három karakteristikus alkotására vetünk egy pillantást: a naturalista regényre, drámára és képre.¹

A realistikus világnézet legjellemzőbb művét, hatalmas epopoeáját Zola írta meg regény-cyclusában. E cyclus egyes részei mintaképei a realistikus regénynek. E művek elveket domborítottak ki, irányokat tűztek, dogmákat állapítottak meg. A tendentia világosan megvan bennök, sőt ez adja meg karakteristikus coloritjokat. Egy elvet diadalra juttatni: ez volt a kiadott jelszó a realistikus regényben, s keletkeztek azok a művek, melyek óriási apparatussal láttak hozzá, hogy haladásunk legkiválóbb vívmányait a köztudatba begyökereztessek. Tudományos irányregények voltak, vezérczikkek a haladás érdekében.

A szorosan vett naturalista regényben mindennek nyoma sincs. A naturalista regény kihat egy képsort az életből, s ezt a lehető objectivitással igyekszik az olvasó elé adni. Nem foglalgozik nevezetes, átalakító problémákkal, nem tűz ki követendő irányelveket, nem vet a felszínre reformgondolatokat. Minden, a mi bennök vonzó, egy súlypontban van egyesítve, s e súlypont az előadás.

Más szóval: az, a mi eddig eszköz volt, most czéllá lesz. Ha eddig a realista regényben az előadás erejét és szépségét hathatós, csaknem kapacitáló eszközül használták, hogy véleményeiket az olvasóval elfogadtassák: úgy a naturalista regényben ez az előadás az egyetlen szempont, a mi az író az olvasóval összeköti. Nincsenek már megoldandó problémák, csak az úgynevezett valóság van, mindenestől, egész

¹ Az irodalmi kritika ugyan nem tesz különbséget realistikus és naturalistikus regény és dráma közt, mi azonban nem kerülhetjük el, hogy e finom különbségre ne utaljunk. Hogy mit nevezünk irodalmi realismus- és naturalismusnak, az a jelen s a már egyszer utalt cikkekéből kiviláglik.

környezetével együtt. Az életnek valamely egyenlete van itt adva, a nélkül azonban, hogy az író megfejtéséhez fogna: egyszerűen felsorolja művészi technikája minden mesterfogásával az adott elemeket.

Hasonló fordulat állt be a drámában is. A szorosan vett naturalista dráma (melynek legkiválóbb képviselője a norvég Strindberg), ugyanazon kereteken belül mozog, ugyanazon súlypontokkal bír, mint a naturalista regény. Hasonlóképpen az életből kiszakított képet ad elő, melynél a főgond a leghívebb másolásra esik. A naturalista drámát az elbeszéléstől jóformán csak a külalak, a forma különbözteti meg.

Végül a festészet művei közül bemutatjuk Bastien-Lepage «Fauvette»-jét, mint a naturalista kép legkitünőbb típusát.

E kép korántsem hirdet új hitvallást, új tanokat, nem lép a szónoklat terére, mint elődei, hogy utat nyisson a tömeg gondolkodásának, nem nyúl bele az actualis társaséletbe. A naturalista festőművészet ez utól nem ért remeke egyszerű kép, az életből kihasítva, tendenciák, erkölcsi tanulságok nélkül; úgy megfestve, a mennyire pontosan emberi kéz segélyével csak lehet. E kép nem tartalma által hat (tárgya egy réten álló pásztorlányka), hanem az előadás módja által, a megcsinálás, a technika mesteri volta s puritán egyszerűsége által.

A művészi naturalismus e példányképeiből nehézség nélkül kiolvashatjuk lényegét. Alapelve nézve a modern kritika maig sem jutott egybehangzó megállapodásra.

Objectiv művészetnek nevezték kezdetben. Tették ezt azért, mert úgy látták, hogy a művész és költő e művekben nem irányadó gondolatok kijelentésére vagy propagálására törekszik, s így a mű látszólag igen laza összefüggésben áll szerzője gondolkodásmódjával, egyéniségével. De csakhamar be kellett látni a tévedést, mert hisz nemcsak a kijelentések

tárgyában, hanem e kijelentések módjában is van subjectiv elem elég. A kritika csakhamar felkapta e sententiát s a másik végletbe jutott: a subjectivizmus művészetének tartották a naturalismust. Az aesthetikusok e meddő torzsalkodása azonban nem gyakorolt semmi befolyást a naturalizmus fejlődésére s azért az reánk nézve is csak mellékes szempont.

A naturalizmus, mint ilyen, a modern kor eszme-productumai közül kiváltképen a képzőművészeteket választotta ki magának termő talajul. Ez nagyon természetes. A művészeti naturalizmusban domináló elv lévén az utánzás: az utánzó művészetek által juthatott legkiválóbb kifejezésre. A színpadi dráma talán legközelebb áll még e tekintetben a festészet és szobrászathoz. Az építészet és zene már mérhetlenül messze esik a természet utánzásától s így nem lehet architectonikus vagy zenei naturalizmusról beszélni. Azért mindkettő más utakon haladt fejlődése felé, az előbbiben új jelenség a tisztán utilitaristikus szempont, az utóbbinál a zenedráma új alapelve.

A par excellence naturalizmust a képzőművészetekben találjuk legkifejlettebben, e tekintetben a regény és a dráma sem jutott ki a kísérletezés stadiumából, melyek sikertelen volta után mindkét műfaj azon új irányokra tért át, melyekhez a képzőművészetek csak a naturalizmus hídján jutottak, s melyeket alább mint az individualizmus termékeit fogjuk bemutatni.

A művészi naturalizmus épp oly módon fejlődött az öt megelező irányokból, mint a művészeti törekvés egyáltalában. Fejlődése s kialakulása igazolja azon elvet, mely szerint egy új művészi irány eszmei része párhuzamban halad a korszellem fejlődése és kialakulásával, technikai része pedig egyenes reactiója a megelőző műirány technikájának.

A naturalizmust tehát e két szempontból elemezhetjük.

Az eszmei szempontra nézve utaltunk már azon rokon-

kapcsolatra, mely az új positivismus és a naturalismus közt fennáll. Valóban alig van a bölceletnek és a művészetnek oly szoros összefüggése a multban, mint e két irányé. A legmesszebb kalandozó theoriák korát követte a legszűkebb körbe zárkozó positivismus, egyenes reactióként. A légvár-épitgetés meddőnek látszó munkáját felváltotta a másik véglet. A bölceleti felfogásmódoknak az egész történelmen átvonuló e hullámozása beállt a modern korban is.

Ezzel párhuzamban alakult ki a művészetben a naturalismus. Mi volt előtte az öntudatos vagy öntudatlan hitvallás? Az, hogy a művészetnek feladata, mikép egy eszmét fejezzen ki, mely lehetőleg culturai vonatkozású legyen, vagy pedig, hogy oly hangulatokba hozza az embereket, melyekben ezek fogékonyakká lesznek az új gondolatok befogadására.

Tehát végelemzésben e realistikus művészet is theoriákkal foglalkozott, még pedig nem tisztán művésziekkel, hanem olyanokkal, melyek culturai vonatkozással bírtak. Elég lesz e tekintetben Uhde és Verescsjagin képeire utalnunk.

A positivistikus gondolkodásmód uralomra jutásának egyik eredménye az, hogy a művészetből lassan kivészett ez eszméket hirdető, oratori szempont.

Jött helyébe más, egészen a positivistikus gondolkodásnak megfelelő elem.

Az az elv jött helyébe, hogy a művészet maradjon meg az utánozhatás korlátain belül, ne legyen culturális vezérczikkek hirdetőoszlopává. Más szóval, hogy az utánzó elem fejlődjék ki benne minden más czél kizárásával.

S ebben valóban félre nem ösmerhető módon járt kezére a technika fejlődése, annak reactiója az előbbi iránynyal szemben.

Tudjuk, hogy a realistikus irány idejében a technika eszköz volt bizonyos eszmék kifejezésére. Másodrangú szerep jutott neki, a kép lényege a tartalom levén.

Hirtelen állt be erre a másik végletbe való átcsapás: a technika lett a domináló szempont s a tartalom jóformán elvesztette jelentőségét. Az egész festészet a tájkép körül fordult meg.

Kérdés most már, hogy miért állt be e technikai reactio?

Maga a technika fejlődési menete szülte azt. Az előző korokhoz képest már a realistikus irány is bámulatos haladását mutatja a rajz és színben való utánzóképeségnek. A modell-tanulmányon nevelkedtek e kor művészei s nem a régi mesterek másolásán. Egyetlenegy korban sem tanulmányozták az adott természetet oly detail-irozva, mint ekkor. S e szorgos tanulmányok végre is arra a meggyőződésre bírták a művészeket, hogy az adott tárgy rajzolása és megfestésének lehetősége nemcsak a művész tudásától, hanem magától e tárgytól is függ.

Igy például egy heves mozdulatnak, egy pillanatnyi hangulatnak reproducálása korántsem mehet végbe oly pontos ellenőrzéssel, mint egy állandó hangulat vagy egy mozdulatlan tárgyé. A mozgások pillanatnyiak lévén, a művész kénytelen volt azon pillanatnyi benyomásban bízni, melyet szemei a mozgásról felvettek, a nélkül, hogy a benyomás pontos voltát később ellenőrizhette volna.

Ennélfogva azok, kik a technikának, mint eszköznek, tökéletesítésén fáradtak, oly tárgyakat vettek feldolgozás alá, melyek megengedték az állandó ellenőrzést. A festők leginkább a tájkép felé fordultak, a szobrászok nyugalmas, csaknem mozdulatlan alakokkal foglalkoztak. Pihenés és csönd a naturalista művek hangulata.

E jelentéktelennek látszó technikai mozzanat másik factora a naturalismus kialakulásának. Ezzel együtt természetesen elfordultak a művészek a hagyományos történeti és vallásos képtől, ezek helyét a nyugodt genre- és tájkép

váltotta fel. Hasonló arányokban növekedik az arczkép művelése, még pedig nem éppen mint a közönség szükségletének kielégítésére, hanem inkább mint eszköz a tudás bemutatására. A naturalismus virágkorában nem nagy compositiókkal, hanem nyugodalmas modellek hű másolásának technikai virtuositásával akarták művészetüket documentálni.

Igy játszott össze a naturalismus kialakításán a korszellem és a technika reakciója. E kettő kölcsönhatásából keletkezett aztán a valódi naturalista elv: hogy tudniillik *a művészet a természet egy darab képének hű visszaadása*.

E gondolat nem egészen új ugyan, de alkalmazásának módja az. Hisz minden kor művészeiben megvolt a törekvés, hogy hiven, beszédesen adják elő alakjaikat vagy hangulataikat. De mindig csak másodrangú szerepet játszott, míg a naturalismus elsőrangúvá, egyeduralkodó szempontul választotta.

Maga a szétterjedt naturalista művészet természetesen életteljesebb, frissebb, közvetlenebb vonatkozással bír az élethez, mint e factorok, melyek létrehozásán közreműködtek. Ha nem ragadjuk ki az életből, mint megvizsgálandó objectumot, hanem a modern életben való szerepelését is tekintjük, más szempontot is fogunk találni. E művészet mindenekelőtt úgy tűnik fel, mint bizonyos korlátokba szorított törekvés. Nincs meg a határt nem ismerő szabadsága, a mely például a renaissance idejében oly csodás műveknek adott lételt. Épp oly korlátok közt mozog, mint a gondolkodók positivismusa. Ennélfogva szükségszerűleg hiányzik belőle minden szenvedélyesség, az érzések orgiái, a szertelenség és a conceptio nagy mérete. Bizonyos tekintetben a lemondás művészetének is lehetne nevezni, a mennyiben öntudatosan kerül mindent, a mi a technikát tökéletességében zavarhatná. A naturalista művész az előbbi irányok művészeivel épp oly viszonyban áll, mint az okmányokat ki-

böngésző részletmunkás és az igazi, nagy szempontból dolgozó történet-philosoph.

Valamint azonban nem teremhetett volna meg történet-tudomány a monographok szorgalmas napszámos-munkája nélkül, úgy a naturalismust követő lyrai művészet sem termett volna meg a naturalisták szorgalmas és alapos tanulmányai nélkül. S ez a naturalismus műtörténeti értéke, szerepköre és érdeme, hogy a művészek óriási természettanulmányaik után megtanultak jól rajzolni és festeni, a mit az előző kétszáz év alatt csaknem elfelejtettek. A technikai tudás pedig nagyszerű fegyver s kitünő eszközzé lett később, midőn a művészet új czélok felé vette útját.

Lyka Károly.

TAINE ÉS A MODERN KRITIKA.

— Első közlemény. —

Sehol sem érezhetik fájóbban a művelt világon azt a veszteséget, mely az európai tudományosságot Taine Hippolyt halálában érte, mint nálunk, hol eszméi, törekvései akkora visszhangra találtak, s híveinek tábora, utánczóinak legiója oly nagy volt. Az az irány, melyet Taine húsz éven át oly sok jelentékeny művében képviselt, védett, hangoztatott és terjesztett a szellemi munka minden eszközével, *a kritika, mint exact tudomány*, első pillanatra csakugyan mintha nemzeti gondolkodásunkkal, tudományos hajlamainkkal szerencsés egyezésben állna. Philosophiai gondolkodásunknak a német bölcsészet és kritika hatásától eddig érintetlen maradt egész mezejét készen találta Taine, hogy abba diadalmasan vonuljon be s mint első foglaló tűzze ki lobogóját nemzeti bölcselkedésünk eddig megvitatlan bástyáin.

Mert Taine szelleme valóban át- meg áthatotta az emberiséget, mint egy finom illat láthatlan párolgása. Rendszerének, mindent átfogó methodusának számos gyöngéit nem nehéz kimutatni, de abban mindenki igazat fog adni, hogy logikájának vasfegyelme sehol sem vált inconsequenssé. Örök időkre szóló monumentumát azokra a romokra fogja az utókor emelni, melyeket hidegvérrel, biztos kézzel szakított az emberi előítéletek kegyeletes templomain. Hazája, Franciaország, kezdetben tapsolta a hagyományoknak ezt az engesztelhetlen «demoleur»-jét, ki legsérthetlenebbnek hitt ideáljainak

merészen s büszkén tette testére lábát, majd első volt, a ki kijózanodva bálványozásából, lerázta nyakáról a pedans methodus vasjármaít, melyekkel Taine hatalmába hajtotta a század szellemét. De sem a chauvinismus, sem a kosmopolitismus nem tehetette kétségessé azt a rendkívül termékenyítő hatást, azt a felvillanyozó inspiratiót, melyet opportunisták és utilitaristák egyformán nyertek hatalmas szellemétől, a mely a tudásnak és ismereteknek új bányáit nyitotta meg a kutatás előtt.

A mellett az igazi tudós komoly és szelid nimbusát látta a világ e nagy gondolkodó fején ragyogni, ki szereplésre sohasem vágyott s erkölcsi élete egyensúlyát föl nem áldozta a hiúság önző csábításainak. A politikai küzdőterre is csak egyszer lépett ki, hogy az általános szavazatjog ellen törjön lándsát, habár úgy tetszik, hogy társadalom-bölcséleti praemissáival a legkevésbé sem állott ellentétben a demokratikus caesarismus oly eszménye, mely a plutokratia árnyalatával enyhíté a tömegek felelőség nélküli uralmát. De Taine mégis, egyénisége egész gravitásával aristokrata volt. A közönségesnek azon irtózata töltötte be lelkét, mely a pessimismusra hajló kedélyek sajátja, a kik a dolgokról való ítéletükben abból indulnak ki, hogy mi az emberek túlnyomó többségének álláspontja és már feligazságnak tartják, ha a közönség véleményével ellentétbe helyezkedhetnek.

De Taine-t sorsa mintegy ránevelte arra, hogy gyanús-nak lássa az uralkodó közmeggyőződéseket és bizalmatlansággal viseltessék az azok mögött rejlő hátsó gondolatok iránt. A vouziersi szegény ügyvéd fia, megtagadva az Universitétől tanai merészsége miatt, s egy vidéki kis iskola szűk négy fala közé száműzve eszméit s tehetségeit, a félreismertetés és mellőztetés minden bántalmát el kellett, hogy viselje az eszményeiért folytatott küzdelemben, s ez kényszerítette rá, hogy utóljára is benyujtsa lemondását.

Czéloztak némelyek bizonyos titkos meghasonlásokra,

melyek árnyékot vetettek a nagy tudós kedélyére; ha ez igaz, oka semmiesetre sem a külső körülményekben keresendő. Hiszen Taine jobban élvezhette, mint bárki más, a csöndes munkásság örömeit és meglegedését. Gazdagon nőszülve, korán túltehetette magát az anyagi gondokon, melyek úgyszemint tették erős próbára kevésbé beérő szerény igényeit. Sőt Taine — ha e szó nagyon rosszul nem hangzanék — némileg fukarnak lett volna mondható, vagyis, a mint inkább hihetjük, a tudomány munkásának fegyelmezett komoly rendszerességével ismerte föl a pénz értékét a független és szabad szellemi munka sikerének szempontjából.

Azt is emlegették, hogy Taine reactionarius nézetei egy ifjúkori impressióból eredtek, a mely habozó, érzékeny természetén letörölhetlen nyomokat hagyott. Jelen volt egy véres összekocczanás az 1848-iki februáriusi forradalom idején, s ennek emléke alól sohasem szabadulhatott, a borzasztó epizód örökre lenyűgözte történetírói szabad ítéletét.

Fölösleges súlyt fektetnünk Taine egyénisége és belső világa e magyarázó glossáira. A nagynevű tudós erkölcsi és politikai doctrinái sokkal szabatosabban és önként tárulnak elénk rendszere azon vas-syllogismusában, mely mint gyűrű öleli és fogja be egész gondolkodását, s abban a pessimismusban, melynek eredeti kiindulási pontja tudományos methodusa, végeredménye pedig az a kiméletlen, sőt sokszor igaztalan kritika, melylyel a jelenkori társadalmat sújtja.

*

Kritikusai támadására maga Taine sietett első ízben kijelenteni, hogy neki nincs systemája, legfeljebb módszere. Azután fejtegetéseit folytatva, megmagyarázza, hogy mit ért rendszer, és mit módszer alatt. A rendszer — úgy mond — egy egésznek kifejtése s kész munkát jelez, a methodus ellenben semmi egyéb, mint egy munkálat módja, a készülő munka.

Ennek a módszernek egész lényege benne van abban az elméletben, hogy az erkölcsi dolgok csak úgy, mint a fizikaiak, egymásközt függésben és föltételezettségben állanak. Darwin természeti kiválása és Stuart Mill inductiója körül forog Taine sajátos szemléleti világa s egész gondolkodásának ezek a nyomjelzői. Szerinte minden alkotás alkotójának egy bizonyos állandó pszichológiai állapotát tükrözi vissza, hajlamainak, tehetségeinek, rokon- és ellenszenveinek, természeti tulajdonságainak és szokásainak bizonyos egyéni kinyomatát. De a pszichológiai analysis ezzel nem éri be, még tovább megy és kimutatja, hogy bizonyos népeknél, bizonyos korszakokban ugyanaz a szellem, ugyanazok a szükségletek hozták létre például a philosophiát, a melyek a valást és a művészeteket; hogy tehát egy nagy és egyetemes civilisatio minden része kölcsönös függésben áll s ez a kölcsönös függés ismét közös jelenségekre vezethető vissza. A tények egymásközi viszonya azon csoportokban fejeződik ki, melyekben benne foglalvák.

Az egymásmellé helyezett s ugyanegy időben létező körülmények ezen függőségi viszonya az időileg egymást követő dolgok rendjében *föltételezettségi* viszonyoknak ad helyet. A nemzedékről nemzedékre öröklődő fajjelleg, a cultura behatásaitól érintetlen maradt nemzeti ösztön-élet némely tipikus műveiben ölt testet. De ezek a művek ismét föltételt állapítanak meg minden következőkkel szemben. Így támadt az angol forradalom az angol nép jelleméből s a Tudorok által a Stuartokra örökül hagyott despotismusból; így kelt életre a XIV. Lajos monarchiája a francia népjellem és a polgárháborúk által a Bourbonokra származtatott nemesi anarchiából. X. Leo pápa alatt a képzőművészet nagyszerű föllendüléséhez előbb szükséges volt az olasz genius pittoreszk üdesége a bárdolatlan erkölcsök hosszú uralmával és a középkor egész érzékiségével.

Taine előre látja az ellenvetést, melyet e tan kelthet abban a hitben, hogy a nemzeti szellemet és az általános viszonyokat a történelem kizárólagos döntő tényezőivé emeli és az egyén jelentőségét nullificálja. De — siet hozzátenni — ezek a döntő és irányzó erők alapjában nem egyebek, mint az egyéni hajlandóságok és cselekvőségek összegei, megjelöléseik pedig collectiv kifejezések, melyek alá millió és millió azonos inclinatiojú és természetű egyént foglalunk. Már pedig ha száz ember hoz mozgásba egy kereket, a működésben lévő kerék erőösszege nem egyéb, mint száz embererőnek összetétele; egy nemzetben, században, vagy fajban pedig éppúgy élnek és működnek az egyének, mint egy összeadásban a benne tartalmazott számegységek, daczára annak, hogy csak a végösszeget írjuk ki.

Ha azonban a dolgok függőségének és föltételezettségének e teljesen aprioristikus tételéből — mert hiszen lényegileg ez sem egyéb — kiindulva, a rendszert a maga egészében veszszük szemügyre, nem merül-e föl látszólag az a veszély, hogy az ember merő gépezetté süljed, önálló szabad személyisége megszűnik s erélytelen eszközzé válik a viszonyok külső nyomása alatt? Természetesen, s a mint azt várni is lehetett, Taine erre azt feleli, hogy az egyéni lélek maga sem egyéb, mint a dolgok összesége, mert a mit a lélek általános környezetéből merít, az személyes tulajdonságává válik. Mi több, valamint a természettudományokban a tények és tünemények szoros viszonyosságának fölismerése adta az ember kezébe azt a lehetőséget, hogy bizonyos mértékig módosítsa és befolyásolja a természeti eseményeket, úgy az erkölcsi tudományokban is ez fog képesíteni arra, hogy a történelem folyásába beavatkozhattunk és ekkép az ember saját sorsának urává lehessen.

Tagadhatatlan, hogy mihelyt egy tény szoros föltételezettségét és szükségképeniségét fölismertük, az adatok egész

láncolatát látjuk magunk előtt, melyből elég egy láncszemet kioldanunk, hogy a föbbi azonnal helyet cseréljen. Már most állítja Taine, háromszáz év óta gyakorlati haladásunknak minden titka ebben rejlik. Ténysorozatokot fejtettünk s tártunk föl, melyeknek tagjai annyira összefüggtek, hogy a mint az első föltet-szett, a második is nyomban követte. Ily módon gyarapítja a tudás gyarapodása erőnket s hatalmunkat is, s hoz abba a helyzetbe, hogy kezünkkel belenyúlhassunk a nagy világ-mechanismusba, s helyére igazítsunk egy-egy rugót vagy kereket.

Abban is meglepő a párhuzam a természetbölcselem és az emberiség történetének bölcselme közt, hogy míg a természetbuvár constatálta például Cuvier törvénye szerint az állati test különböző szerveinek, fogaknak, lábaknak, gynomornak oly szoros kapcsolatát, hogy egyiknek átídomulása a megfelelő többi testrészeknek is átídomulását vonja maga után: addig a történetbuvár nem kevesebb szabatosággal észleli, hogy egy korszak, egy egyén vagy faj ösztönei szintén akkép függnek össze, hogy azoknak a legcsekélyebb fokú módosulása egy más egyén, egy más csoport vagy időszak jellegében, az egész rendszert eltérővé teszi. Tovább vonva a párhuzamot, kétségtelen, hogy valamint egy állati szervnek túlfejlődése, mint a kängurúnál vagy bőregégnél, a megfelelő organumok elcsenevészésedésével jár, úgy a historiában is egy szellemi tulajdonság, mint például tegyük föl, a germán fajoknál az erkölcsi érzék, a hinduknál a metafizikai és vallásos ösztönök túlsúlyának, a megfordított tulajdonságok visszamaradása a természetes következménye. A természettudomány kimutatja, hogy egy állat- vagy növény-csoport jellegei közt némelyek alárendeltek, lényegtelenek. sőt éppen hiányoznak, míg mások elhatározó jelentőségűek, s irányadók annak egész oeconomiájára nézve. Viszont a történettudós is jól tudja, hogy egy egyén vagy embercsoport ismertető jegyei közt vannak, melyek csupán járulékosak,

és vannak mások, melyek egész életét és gondolkozását dominálják. Végül, a mint Darwin után tudjuk, hogy egy élő fajban azok az egyedek fejlődnek ki legjobban és reproducálódnak legbiztosabban, melyeket különös alkatuk legalkalmazkodóbbakká tesz a fenforgó körülményekhez, s a természet akkép rostálja és küszöböli ki a tökéletlenebb típusokat, hogy az életrevalóbbak kiválasztásával fokozatosan tökéletesítse a fajt: úgy a historiában is azoké a kiemelkedő helyzet, kiknek tulajdonságai legjobban megfelelnek az őket környező csoportnak, mert az erkölcsi «milieu» csak úgy, mint a physikai «milieu» állandólag hat az egyénre, s árama nyomásával hoz felszínre művészeket, vallásreformereket és politikusokat, kik koruk és fajuk eszményeit megvalósítják.

Aesthetikai fejtegetéseiben, kritikai jellemrajzaiban ez a methodus az, melynek alkalmazását Taine megkísérli, hogy hatását a maga élettani laboratoriumában a vivisectio alá vett nagy szellemek egész során próbálja ki, Balzactól Racineig, Xenophontól Micheletig, Platótól Montalembertig és Merimée Prosperig. Mikor Micheletről ír, e szavakkal vezeti be Taine tanulmányát: «A pillanat alkalmas, hogy ítéletet mondjunk művéről, de rajzoljuk inkább az író-t.» Milyen jellemző sorok! Taine előtt még oly írónál is, mint Michelet, az alkotásnak nincs más, mint viszonylagos értéke; nem látja máskép, mint létrejötté pillanatában, abban a perczen, melyben elszakad méhé-től, hogy önálló létet kezdjen. Csakhogy az eszme, mely formát és testet ölt — ne feledjük — mindig kettős vonatkozásban áll az őt környező világhoz; először abban a vonatkozásban, mely a teremtő elme subjectiv viszonyát tünteti fel az irodalmi és költői mű előállításához, és azután abban, mely rendeltetését, célját, hatását rajta kívül szabja meg, s önmagában álló, tárgyias jelentkezésében fogja fel, vagy legalább is mások eszméinek, izlésének, tetszésének vagy nem tetszésének rendeli alá. A kritika objectiv szempontjai ennél fogva

teljességgel nem mellőzhetők, mihelyt a jelenségek természeti processusán túl azoknak eszmei tartalmát is vizsgálódásunk körébe akarjuk vonni. És Taine leggyöngébb oldala éppen abban áll, hogy módszerének egyoldalúsága nem nyújt támpontot arra, hogy a művészet és irodalom magasabb ethikai áttekintéséhez emelkedjünk, hogy lényegükben ismerjük meg általa azokat az igazságokat, melyek a teremtő lángész alkotásaiban az emberi szellem czéltudatos fejlődésének útját és irányát jelölik.

*

A modern kritika igazság szerint Taine-en jóval túl, Sainte-Beuve-től vezetni le merész csapását, melyet a vizsgálódás régi methodusain át hasított. Csakhogy míg Sainte-Beuve kritikája lényege szerint pszichológiai volt, addig Taine tovább ment s a kritika természettudományi módszerének vetette meg alapját. A mint a természettudomány magyarázza a leszármazás, a környezet, éghajlat, táplálkozás stb. befolyása kapcsán a dolgok és tények okszerű fejlődését, úgy Taine is az ember és műve előállításából, milieu-jéből fejti ki annak egész természetét és összealkotását. Milyen volt a faj, melyből ez s ez az egyén kiágazott? milyen volt a kor szellemi iránya, melyben első benyomásait nyerte? milyen befolyásoknak volt alávetve földrajzi és társadalmi helyzetében? milyen a véralkat, melyben hajlamai, vágyai gyökereztek: ezek azok a döntő momentumok, melyekből Taine az egyén belső életére következtet, s melyeknek apróra való földerítésében látja a történeti kutatás céljait.

Az az elmélet, melyre Taine híres «schlagwort»-ja, a «milieu», tulajdonképen csak a keresztséget adta fel, az a tan, hogy az egyéniség nem izolált jelenség, hanem a hely és idő, a viszonyok és a nevelés összes tényezőinek természetes és összefutó productuma, már az angol civilisatio nagy történetírójánál, Buckle-nél s még ő előtte Herdernél és Montesquieu-

nél meglehetősen határozott formulázást nyert. A mit Taine gyönyörű tanulmányában, az «Essai sur Tite Live»-ben hangsúlyoz, szorosán véve nem egyéb e nagy gondolkodók eszméi parafrázisánál: «Bármily találékony legyen is egy elme — úgymond — valósággal semmit sem talál föl; eszméi korának eszméi, s a mit ezeken eredetisége változtat vagy hozzájok tesz, az keveset nyom a latban. Egyesek gondolkodása, ha még oly jelentékenynek tartjuk is, elenyészővé törpül az eszmék azon tömegével szemben, mely minden időben s minden oldalról olvasmányai, eszmeeserei útján tör rést beléjük. Mint egy nagy folyó habjainak, nekünk is megvan a magunk kis hullámvásunk, belevegyítjük szerény hangunkat a széles áradat zúgásába, mely magával ragad, de azért mégis csak a többiekkel haladunk, s csak azért jutunk előre, mivel ezek maguk után sodornak».

Mi egy eszmemű? fűzi tovább Zola a rendszer körvonalozását egy Taine-nek szentelt cikkében, melyben megkísérli a naturalismust a kritikai módszer fonalához bogozni. S felelete rá ez: «a teremtés egy zuga, temperamentumunkon át nézve». Taine lerombolta a művészeti és irodalmi kritika százados illúzióit, földerítette és megtisztította az irodalmi harcz terepét, s megmutatta, hogy csak abban kell hinni, a mit protocollálni lehet. Zola ráépítette a «documents humains»-re a naturalismus merész bástyáit, melyek mögött az emberi élet physiológiáját kísérletezése alá fogja. És mi egyéb a Taine módszere is, mint az emberiség történetének naturalista felfogása, a mikor az archivumok poros registerei ilyen szavakra ihletik lelkét: «az ember szinte kortársává lesz azoknak, kiknek történetét írja; nem egyszer jöttem kísértetbe velök hangosan beszélni, ha a levéltárakban sárgult papíron régi kézvonásaikat olvastam». Taine-nél először nő össze az alkotás az alkotó egész világával s természetes személyiségével, azért helyesen méltatja Sainte-Beuve, mikor a «Histoire

de la litterature anglaise»-re azt jegyzi meg, hogy az volt-a kép, «Histoire de la race et de la civilisation anglaise par la litterature».

Az a hajlam, hogy egy író, egy könyvet, egy tájt, egy korszakot saját temperamentumán át nézzen, hogy a maga lelki világát fölébe helyezze azok lelki világának, kiket tanulmányoz, s hogy személyiségét belevegyítse a tárgyakba, melyeket észlel: Taine-t a leghamisabb kritikussá, a leggyanusabb történetíróvá teszi. Optikájának ezt a végzetes csalódását semmi sem árulja el jobban, mint a «Jelenkori Franciaország eredetéről» írott nagy műve. Ebben a legtévesebb véleményeket, a legmegbízhatlanabb adatokat és következtetéseket halmozta össze a mozaikszerűleg egymás mellé illesztett részletekben, melyeka rendkívül mesteri technika daczára látni engedik a systematikus, az aprioristikus gondolkozót. Taine utólérhetlen a tények csoportosításában, de minden műve visszatükrözi azt a törekvést, hogy a tapasztalatot a maga subjectiv idealismusában hígítsa föl, s lelke benső hajlamaihoz idomítsa. Nyilvánvalólag kiténik ez a görög művészet bölcséletéről, a németalföldi művészetről, az idealismusról és Carlyle-ről írt tanulmányaiból. A «milieu» theoriája kétségkívül helyes és nem szorul bizonyításra, de Taine azt veszélyes túlságba vitte. Ki tagadná, hogy az éghajlatnak, a physikai viszonyoknak döntő befolyásuk van a nemzetek erkölcsöire, törvényeire, polgári kifejlődésére? De vajjon ez a befolyás oly végzetes, állandó és ellenállhatatlan-e? A legkevésbé sem. Taine rámutat, hogy a hellén «milieu» klimája, harmonikus természeti viszonyai maguk után vonták a művelt erkölcsöket, a szelid törvényeket, a szép formájú és szeretetreméltó isteneket, s így inspirálták a művészt a szép cultusára, mely a jón-tenger tiszta kékjéből sugárzott feléje. De ha ez így van, hogyan fejtheti meg Taine, hogy Görögország földje, hol az éghajlat, a hegy,

a víz ugyanaz maradtak, ma már nem terem Phidiásokat és Sophoklesekét?

A mondottakból önként következik Taine azon jellemvonása, hogy sohasem általánosít. A bölceletben csak úgy, mint a történelemben, a tényeket domborítja ki, azokat csoportosítja, de semmi sem áll tőle távolabb, mint hogy azokból a jelenségek törvényeire vonjon következtetést. Ebből a szempontból ő a legcsattanósabb bizonyága a «milieu»-ról szóló elmélete helyességének. Oly időben élve, mikor az abstract bölcsészeti tételeknek csak gyakorlati társadalompolitikai alkalmazásukban nyílik út érvényesülésükre, korunk legeredetibb két philosophiai irányzata, a saint-simonismus és positivismus, merítette ki mindazt a tőkét, mely Taine szellemében a metaphysikai speculatio felhőkben járó szélsőségeire alkalmas talaj lett volna. Ennek tulajdonítható, hogy első volt, a ki megadta a halálos dőfést a Cousin-féle eclecticikus idealismusnak, mely ő előtte félszázadon át dominálta a francia bölcselkedést.

Pedig Taine sohasem volt igazi francia genius. Még a mikor kathedrájáról leszállva is, a «Vie Parisienne» frivol hátsábjain szólaltatta meg Graindorge Tamását, a párisi életre szórt ezer pikáns megjegyzéseiben mindig pedans és száraz didacta maradt. Mint Renánban, benne is volt valami a világi szerzetesből. «Az élet — úgymond egy helytt — többé nem salon, a melyben társalognak, hanem laboratorium, melyben gondolkoznak.» És ez a chemiai hasonlat voltaképen kifejezte egész eszmeirányát, gondolkodásának egész módszerét. Elméje a vegyi analysis pontos processusának volt rajza; kivonta a tényekből az eszméket, képleteket combinált, amalgamizálta az események documentumait és élő tanuságait, idézeteket és megjegyzéseket, jellemvonásokat és ötleteket, mindent egy lombikba vetett, hogy erős, de egyoldalú kritikájának retortáin át fényes és csillogó aranynyá párolja.

Ha ez a methodus hasonlított sokban a botanikus eljárásához, a ki fonnyadt virágait türelmesen tűzdeli, ragasztgatja kartonjaira, úgy viszont azt sem lehet tagadni, hogy Taine műveiben egyáltalán sok van a herbariumok hervadt illatából. És ha Taine azt hitte, hogy a történetírás valódi feladata a multnak oly megjelenítése, mely az események elvonuló rajzát a maga pillanatszerűségében rögzítse és szögezze collodiumos papírlapjára: úgy ebben ő egy egész iskola tévedését osztja. A mult és a jelen szelleme közt még egy harmadik momentuma is van annak a viszonynak, mely a történet-tudományban a kettő közti idealis folytonosság láncolatán át a népek szelleme benső etikájából folyó igazságok örök forrására vezet el, s ez a történet-philosophia magasabb látköre, az embereknek és a tényeknek a maguk általános, eszmei vonatkozásaikban való szemlélete. A historia morálja nem az egyesek morálja, hanem az emberek összességének morálja; s éppen azért keveset törődik azokkal a detailokkal, melyeket az eszmék materialisatiói magukkal fölvetnek. Az, hogy bizonyos igazságok miképen érintik és hatják át a társadalom bizonyos rétegeit, vagy éppen egyeseket, a társadalom psychologusa előtt igen érdekes problema lehet, de a történetírást csak másodsorban érdekli, mert rá nézve nem az emberek teremtik az igazságokat, hanem az igazságok mozgatják az embereket s irányozzák cselekvéseiket azon objectiv czélok felé, melyek természetes rendeltetésük elé kitűzvék, s melyeknek fokozatos logikai megvalósulása a történelem.

Ha Taine methodusáról beszélünk, ezt úgy kell értenünk, a mint ő maga mesterileg magyarázta Balzac-ról írt jellemrajzában. «Mindenkiben van bizonyos megszokás, mely irányozza s kényszeríti, hogy előbb ide, aztán amoda nézzen, hosszasabban vagy rövidebb ideig, lassan vagy gyorsabban, itt képzelődésre, eszmélkedésre, amott meg tréfára serkentve,

úgy, hogy akármivel foglalkozik, mindig abba esik bele, mert ez a szükségszerűség szokásává, hajlamává és modorává vált. A tudósok methodusnak nevezik, a művészek tehetségnek.»

És azután mintha csak saját magát rajzolná a naturalismus ez irodalmi ösatyjában, ki Taine-re is mindenkinél nagyobb hatással volt. «A helyett, hogy festene, bonczolagatott. Nem hatolt azonnal erővel bele, mint Shakspere vagy Saint-Simon, alakjainak lelkébe; türelmesen, fontolgatva nézegette minden oldalról, mint egy anatomista, itt egy izmot, ott egy csontot emelve föl, majd egy véreret, egy ideget, csak a szervek és functiók egész körének bejárása után jutva el az agyhoz, a szívhez. Leírta a várost, aztán az utczákat és a házat... Mint Geoffroy, St.-Hilaire tanítványa, fejébe vette, hogy megírja az ember természetrajzát; mások katalogusba szedték az állatokat, az ő erkölcsök inventariumát akarta megcsinálni.»

Nem-e minden sor magát Taine-t jellemzi, a mint beleloplja magát tárgya belsejébe, gondolatával életrehívja, megszemélyesíti, hypnotizálja, az élet közvetlen illúzióját keltve föl bennünk, nem a phantasia szabad szárnyalásával, hanem a számító elme hideg minutiosításával. Pedig a tárgyak, a személyek nem élnek, sokszor egy elhibázott szó vagy mozdulat elárulja az inspiratio hiányát. A képzelet nem egyszerre construálta s teremtette a semmiből, hanem a reflexio töprengő vajadásával izenkint valósította meg. Innen az, hogy érdekességével sokszor untat, compilatiói terjengősek, feledi, hogy egy virág összes porodáinak előszámálása sem kelti föl bennünk az élő virág képét, s hogy a leírás még korántsem festmény.

Az analytikus módszernek ezt a fárasztó, gyötrelmes benyomását Taine sem feledtetheti mindig. Az, a ki elemzés útján alkotja eszméit, úgyszólván lépésről lépésre gondolkodik, mindenütt megköveteli az átmenetet, megköveteli, hogy

az első gondolatot a második kövesse, s hogy általános igazságokhoz az író az alsóbb rendű igazságok egész létrafok-sorozatán emelkedjék föl s észrevétlenül vezesse olvasóját a magasabb reflexiókhoz.

Az elmemű — mondja Taine — tulajdonkép nem csupán az elme műve, az egész ember résztvesz annak megteremtésében; jelleme, élete, multja és jelene, indulatai és tehetségei, erényei és bűnei, lelkének és cselekvőségének minde része rajta hagyja nyomát azon, a mit gondol, és azon, a mit ír. Ebben álltulajdonkép a modern kritika azon elve, hogy egy író megértéséhez és megítéléséhez ismerni kell annak lelki világát és külső életét: ez az a két ellenkező véráram, mely az emberi alkotásoknak színét és illatát adja meg.

Igy fejt ki Taine, elméletét a gyakorlatra alkalmazva, Balzac egyénisége természetrajzát, kiindulva az eladósodott üzletemberből, végig kísérve jelleme fejlődését minden pházison, a mint lassankint a pénz rabszolgája lett, mely munkájához lánczolta és éhes képzelődését milliókkal táplálta. Ez vitte be regényeibe a vállalkozások, üzleti speculatiók, adásvévések, szerződések, kereskedelmi törvények és váltólevelek egész világát, ez népesítette meg műveit ügyvédek, bankárok, üzérek ismerős alakjaival. Tolla alatt fölhalmozódtak a milliók, elkeseredett harcok folytak itt egy örökség, ott egy hozomány fölött, s az olvasó szívesen vegyült el ez irigyléseméltó társaságban.

Hanem aztán milyen világos látással és találó logikával vonja ki a párhuzamot a classikus és modern színpad, Racine és Shakspere között! Amannak legfőbb tulajdonságul az oratori szellemet látja. Személyei abstract lények inkább, mint valódi emberek. Racine csak contour-okat rajzol, nem physiognomiákat. Semmi sem áll tőle távolabb, mint Shakspere átható tekintete, melylyel egy pillanat közben tudja fölfogni alakjainak testét, lelkét, nevelését, természeti hajlamait, mult-

ját és jelenét s a jellemét alkotó összeszövődő szálaknak számtalan elágazását.

Ámde — úgymond tovább — ha Racine-ban kifogásolják némelyek, hogy ó-kori nevek alatt voltakép XIV. Lajos udvaronczeit festette, úgy ebben nincs igazuk. Mert minden színpad a jelenkori erkölcsöket festi. Euripides mythologiai hősei ügyvédek és bölcsészek, mint a korabeli ifjú athéniak. Mikor Shakspeare Caesart, Brutust, Ajaxot és Thersitest akarta festeni, XVI. századbeli embereket faragott belőlük. Hugo Victor minden ifja zord lázadó plebejus, René és Childe Harold fia. Igazság szerint egy művész nem is utánozhat egyebet, mint a mit maga előtt lát; a történelmi távlat csak arra szolgál, hogy az igazságot poezisbe öltöztesse.

Ebben, úgy látszik, Taine mindenkéül helyesebben fogta föl a történelmi elem valódi jelentőségét a művészetben. A kettő nem különválva vagy egymás mellé rendelve jelenik meg a költői alkotásban, sőt inkább a historiai háttér csak eszköze a művészi hatásnak, csak a költői eszme egyéniesítési formája. Történelmi *irányról* beszélni aesthetikai értelemben tiszta nonsens; a költő, a művész nem helyezheti ki magát önmagából, s ebbe az önmagába természetesen beletartozik a kor is, melyben él, beletartoznak azok az eszmék is, melyek társadalmát mozgatják. Ha az író képes felfogni százada szellemét, úgy a közfelfogás és az egyéni felfogás közt bizonyos pontos összevágás támad. Lelke a mások lelkének tükre és kivonata, melyben fokozottan leljük fel azokat az elemeket és vonásokat, melyek kortársai lelkületét megalkotják. Pontról pontra kimutatja Taine is, hogy Racine alakjai minden szálaikkal kora társadalmában gyökereznek, abban a társadalomban, melyben a világfias erkölcsök először lépnek föl, miután a XVI. század letűntével a harczok független kalandor-élete is megszűnt.

Várnai Sándor.

VÁZLATOK A POSITIVISMUS TÖRTÉNELMÉBŐL.

— Második közlemény. —

II. Az orthodox positivizmus.

Litré-nél csöndesebb, de sokkal maradandóbb hatása volt az orthodox iskolának, mely szorosabban ragaszkodik a mesterhez.

Az orthodox iskola az egyes államok szerint különböző nemzeti csoportokra oszlik; ezek közül természetesen a francia lép előtérbe, melynek a mester egykori lakában (rue Monsieur-le-Prince 10.) van otthona. E francia csoporttal jelentőségre és színezetre nézve megegyezik az angol positivizmus. Ezekén kívül van még svéd, brazíliai és chilei csoport.

1877-ben néhány «legszigorúbb positivista» elvált Laffitte-től, mivel szerintük ez, mint Comte-nak az «emberiség főpapi méltóságában utódja», főleg az angol csoport befolyása következtében, sokban eltért Comte eredeti intézkedéseitől és rendeleteitől. Audiffrent és Sémérie orvosok Franciaországban és az egykori praedicator, Congreve, Angliában az orthodox iskolán belül is külön csoportot alapítottak. Ez irány legnyabb jelentőségre jutott Braziliában és Chileben.

A francia csoportnak Comte halála után (1857.) *P. Laffitte* a feje. (Directeur du positivisme.) *P. Laffitte* 1823-ban Béguey-ben, Gironde-ban született. 1839-ben Párisba ment, hogy a philosophiai cursus elvégzése után a mathe-

matikára adja magát. 1842-ben Comte fölolvasása a positiv philosophiáról, mint «fénytderítő villám hatott rá és határozott egész társadalmi hivatása fölött». Ez időtől fogva más bölcséleti művet nem olvasott, csak Comte munkáit. Hogy a positivista tanítóság és papság hivatására kellőleg előkészüljön, Comte tanácsára de Blainville-től biológiát, Segond, Ch. Robin és Cl. Bernard positivista tanároktól orvostant hallgatott és három éven át látogatta dr. Gendrin klinikáját a de la Pitié kórházban. A sociológiába Comte vezette be.

Annak daczára, hogy Pierre Laffitte-ről a mester, halálos ágyán, állítólag kedvezőtlenül nyilatkozott, Comte tanítványai mégis «egyelőre» Laffitte-ot választották — ennek hosszas vonakodása után — a «positivismus directorává». Gruber is elismeri, hogy azóta Laffitte figyelemreméltó kitartással, odaadással és önzéstelenséggel teljesíté feladatát. Bár vagyontalan volt, de addig a positivistáktól mitsem fogadott el, míg erre megfelelő munkálataival jogos igényt nem szerzett. Szerényen élt matematikai leczkék adásából és összes fenmaradt szabad idejét ismereteinek gyarapítására és a «positivista egyház» vezetésére, nemkülönben a positivista propagandára fordította. A megerőltetett munka miatt jobbszemét elveszté, balszeme pedig annyira meggyengült, hogy írói tevékenységénél titkárra szorul. Szembeszállt éppúgy a munka nehézségeivel, mint a kezdet sikertelenségeivel, végre húsz évi szakadatlan munkával a kezdetben reázúduló gúny helyett a nyilvánosságban jelentőséget vívott ki magának.

Laffitte-ban nagy tudományán kívül különösen kiemelik rendkívül finom érzékét, kedélyének szeretetreméltó derült-ségét, lényegének egyszerűségét, talpig becsületességét, melyek a positivismus vallási és politikai actiójában fontos tényezők. Föllépésében támadóival szemben lemond minden keserűségről. Különösen megnyerte a nők és a proletárok bizalmát. Bámulatos eruditióját, értelmes, világos előadását és tanítói

tevékenységét még a szigorúan orthodox ellenfelei is csodálattal említik; azonban szemére vetik, hogy mint nőtlen, az egyszerű positivista papságra sem méltó, mert Comte a «positivista papok» kötelességévé tette a házasságot, nagy fontosságot tulajdonítván az ember érzelmi, affectív oldalát képviselő nő befolyásának az erkölcsi életre. Azt állítják, hogy nélkülöz minden «vallási enthusiasmust». Szavaiban és cselekedeteiben nem láthatni a papot, a lelki vezért; a papi köntös erkölcsi zavarba hozza és zsenirozza.

Gruber szintén dicséri tanultságát, szorgalmát, de megjegyzi, hogy új eszméket hasztalanul keresünk nála és publicatióiban, előadásaiban csak arra szorítkozik, hogy Comte eszméit népszerűsítse és a korszellemhez jobban alkalmazza.

A francia csoport második nevezetes egyénisége *Fabien Magnin* asztalos (1810—1884.). A mester őt úgy tekinté, mint «a positivista proletariatus typusát». Sok természetes észszel volt megáldva; őt tartják a positivisták szem előtt, midőn a «pedantokratia» (professorczég) ellenében, egészen a mester tanainak értelmében azt hangoztatják, hogy «a nép közönséges emberei nemcsak magasabb, belső, erkölcsi értékkel, hanem sokkal nagyobb realis ismeretekkel is birhatnak, mint némely híres, tudós, szókkal és entitásokkal megtömött professor».

Irodalmilag is működött, több előadást tartott és több röpiratot írt a munkáskérdésről.

A nemzetgazdász *August Hadery* (1808—1884.) a positivista társadalmi rend «ipari patriciatusának typusa». A jezsuiták nevelték, majd mérnök, később St. Simonista és Fourierista lett, végre Comte-hoz csatlakozott. 1848-ban erősen hívén az új társadalmi rend felvirradását, 100.000 francnyi veszteséggel eladta értékpapirjait, hogy Comte tanácsára — ki különösen figyelmébe ajánlotta a háziállatokkal való szelíd bánásmódot — St.-Lothainban (Jura) a positivista alaptételek szerint igazgató első farm-ot létesítse. Igen szigorú életet élt, csak

a legnélkülözhetetlenebbekre szorítkozott, s betegeskedése daczára maga is fogta az ekét és boronát; elégtelen tőkéje miatt a legnagyobb nehézségekkel kellett küzdenie, míg végre az angol eredetű, positivista aristokrata Winstanley 250,000 franckal támogató, hogy a positivista mintagazdaságot szélesebb alapokra fektethesse. Új feladatára a «destinatio»-nak nevezett positivista szentség ünnepélyes fölvételével készült. E szentség föladása előtt azonban meg kellett esküdni, hogy a positivista iparpolitika alaptételeihez szigorúan fog ragaszkodni.¹

Hadery-nek nem volt szerencséje vállalatában; a tűzesetek tönkretévék és mivel kellően nem táplálkozott, általános elerőtlenedésben meghalt. Vagyonának maradványait a positivista cassára hagyta. Számos mezőgazdasági és politikai iratot hagyott hátra.

Robinet doctor, Comte háziorvosa és legmeghittebb barátja, kiváló vonzalommal viseltetett a mester iránt, kinek életéről és műveiről könyvet is írt. Családjában nagyon szeretett megfordulni a mester. Robinet neje is lelkes positivista volt; fia, Gábor. Páris későbbi községtanácsosa, ki sok szolgálatot tón a positivistáknak, gyermekkorában, 14. életévében fölvette az «initiation» (fölvatás) szentségét, s Comte meghagyására naponkint három positivista imádságot mondott,

¹ Ez alaptételek a következők: A tulajdonjog szükséges, de minden gazdaságnak socialis célzattal és hivatással kell bírnia. Nem az a fő, hogy kinek kezeiben van a birtok, hanem hogy miként használja föl e birtokot az emberiség javára. A birtokosnak sohasem szabad felednie, hogy a birtoknak csak kezelője az emberiség nevében, azért személyes föntartására bölcsek takarékoszággal csak a legszükségesebbeket használhatja, a tőke kamatait pedig jobbra a munkát teljesítő sorsának javítására és a munkaeszközök tőkélyesítésére kell fordítania. A birtokos köteles utódjául a legméltóbbat kijelölni és a születési öröklés helyére a sociokratikus öröklést kell tenni.

melyeket e szavakkal végzett: «La soumission est la base du perfectionnement».

Robinet a positivismus érdekében egész csapat munkát adott ki; legjellemzőbb a Comte szellemében szerkesztett felirat, melyet 1885-ben Bismarck herceghez, mint az afrikai conferentia elnökéhez intézett, a rabszolgakereskedés ellen.

Audiffrent doctorhoz intézte Comte a lelki betegségről írt theoriáját. A legszigorúbban készült A. a positivista papságra, mely tisztséghez tartozik az orvosi segélynyújtás is. A positivista papságnak ugyanis a lelkész, a professor és az orvos tulajdonságait kell magában egyesítenie. A positivismus papságát e philosophiai testület első sorban a polytechnikus és orvosi körökből véli toborzani és azért, hogy az orvosokat, mint «a sociokratikus papság előfutárjait» hivatásukra figyelmeztesse, Audiffrent megírta 1862-ben «Appel aux Médecins» című művét. 1877-ben elszakadt Laffitte igazgatóságától.

Gruber közli itt a positivista iskola többi orvosi műveit is.

Az 1890-ben meghalt *Lonchampt József*, váltóügynök, a «positivista jámborság» typosának tekinthető. Nagy buzgalommal működött közre a holtak positivista emlékünnepeinek behozatalában. Az imáról írt műve több kiadást ért, azonkívül népszerű előadásokban a népnek magyarázgatta a positivista katechismust.

A francia csoporthoz sorolja Gruber azon más nemzetiségű aristokratákat is, kik a positivista propaganda érdekében különös buzgalmat fejtettek ki és kik szorosan e csoporthoz ragaszkodtak. Ilyen de *Constant-Rebecque* Vilmos báró, magasabb hollandi tengerésztiszt (1806—1862.), ki különösen Német- és Olaszországban terjeszté a positivismust. A positivista segélyalap pénztárát gazdag ajándékokkal támogató. 1856-ban kiadta «Réflexions synthétiques sur la philosophie, la morale et la religion» e jelmonddal: Diis extinctis Deoque successit humanitas. 1860-ban egy értekezést

írt, Kempis Tamás «Krisztus követése» című munkájáról, melyből a theologiai és metaphysikai kifejezések lehántásával a positiv magvat igyekvék előtűntetni.

A hollandi király szárnysegéde, van *Limburg-Stirum* gróf (szül. 1807.), lefordította hollandi nyelvre a positivista katechismust. A hollandi positivisták több positiv szellemű munkát adtak ki.

Áttér ezután Gruber a francia csoport tevékenységére, melyet az *oktatás*, a *cultus* és a *politika terén* kifejtettek.

A positivista tevékenység célja: 1. a positivizmus elveinek megfelelő, minden osztály és mindkét nem számára egyaránt érvényes egyetemes, nevelési rendszer felállítása, mely a legegyszerűbb matematikai képzetektől fel a legmagasabb sociologiai és moralis teoriáig mindent közöl és mely az erkölcstanban éri el koronáját; 2. e nevelési rendszer életbe léptetésével egyidejűleg, Nyugaton oly cultusnak, oly szertartásoknak és összefüggéseknek szervezése, melyek alkalmasan figyelmeztetnek socialis célunkra s arra, hogy másokért éljünk, a mit sokfelé szétszórt tényleges életünk gyakorta szem elől téveszt; 3. oly politikai directivák föllállítása, melyek képesek vezérlő csillagok gyanánt szerepelni socialis és politikai életünkben.

E hármassal feladat megoldása első sorban a positivista papság feladata, melynek képzésére a legnagyobb súlyt helyezi a positivizmus.

Az oktatás «a szellemi hatalomnak, a philosophiai corporationnak specialis és hivatásszerű functiója. A papság ez alapfeladata, a többi tevékenység alapja». Azért a francia csoport magát még így is nevezi: «*Société positiviste d'enseignement populaire supérieur*» (A magasabb népoktatást eszközöző positivista egyesület).

Az oktatás normalis eszköze az előszóval való tanítás, de nagy mértékben fölhasználják a sajtót is. E célra szolgál

két alap: a papság fõntartására szolgáló önkéntes adományok alapja (*subsidiè positiviste* vagy *sacerdotal*) és a *typographiai alap*. Comte intézkedései szerint mindenkinek, ki a pozitivismus általános elveit elismeri, elengedhetetlen társadalmi kötelessége mindkét alaphoz évenként legalább 3 fr. és 65 cent.-mel, vagyis napi egy cent.-mel hozzájárulni. 1888-ban a papi segélyalap 9207 fr. és 25 cent. volt. Alapítása óta (1848.) e segélypénztárba 1888-ig 308.475 franc folyt be.

A francia pozitivisták egyik legszorgalmasabban üzött tevékenységi iránya a rendszeres cursusok tartása. E tanfolyamokban a positivista philosophiát ismertetik. Így tartott Laffitte is systematikus előadásokat 1858. évtől kezdve. Előadásaiban Comte tanait és philosophiáját nemcsak magyarázgatta és terjeszté, hanem e philosophia egyes részeit, melyeket Comte inkább csak jelzett, a pozitivismus szellemében kifejtette, rendszeresítette és ez előadásait jobbra könyvekben ki is adta.

E tanfolyamok évről-évre lendületesebbek és 1888. év óta a *Collège de France* legnagyobb termében tartatnak meg, mely intézetnek Laffitte az egyik tanára. A közönség folyton növekvő érdeklődéssel, mintegy vallásos áhitattal kíséri e felolvasásokat. A «*République française*» dicséri «a hangosan gondolkodó», mély értelmű, csodálatos tanultságú előadónak egyszerű, megragadó előadásmódját. A párisi községtanács — mondja a «*Rép. fr.*» — azon eszmével foglalkozott, hogy magasabb népoktatási tanfolyamot, mintegy városi Sorbonne-t létesítsen. E tervhez megadta Laffitte az iniciatívát és iránta mindenkinek hálásnak kell lennie, ki azon meggyõződésben van, hogy *a philosophiai előadásokat nem kell pusztán a tanárjelöltekhez szóló cathedrara szorítani, hanem a népet is kell azokban részesíteni, hogy politikai hitvallásukra elveket és privátéletükre normákat meríthessenek azokból.*

A mozgékony francia csoport más intézményekkel is igyekezik propagandát csinálni. Comte műveiben és végrendeletében a positivismus terjesztésére két organisatiót állított föl: az inkább világi, practikus «*Société positiviste*»-t Magnin asztalossal az élén és az inkább papi, theoretikus «*Positive Comité*»-t az emberiség főpapjával az élén.

Az életben leginkább a positivista társaság fejtett ki Laffitte vezetése alatt rendkívüli tevékenységet. Tagjai apostoli buzgalommal, előadásokkal, conferentiákkal stbivel terjesztik fáradhatatlanul az új tanokat Párisban éppúgy, mint egész Franciaországban. Laffitte az ily irányú működéseket «a missiók rendszerének», «*l'apostolat positiviste*»-nek nevezi. «E positivista apostolkodásoknak — mondja Laffitte — az átmeneti korszakban és a positivista civilisatio előkészítését illetőleg, oly szerepet kell játszaniok, minőt játszottak a közép-korban a keresztény civilisatióra nézve a benzés-kolostorok.»

A «*Société positiviste*»-t más egyesületek is támogatják; ilyen a «*Cercle positiviste d'ouvriers*». Tagjai csak munkások (proletárok) lehetnek. 1885. évben megerősített alapszabályai szerint célja: 1. tagjait, minden őket érdeklő és a munkáskérdés terén feltűnő törekvésekről felvilágosítani; 2. a fölmerült kérdéseket positivista irányban eldönteni; 3. e megoldást minden módon, körözüvényekkel, röpiratokkal, falragaszokon, nyilvános fölszólításokkal, kérvényezésekkel, tanácskozások útján, hirlapi cikkekkel, a munkás-congressuson való felszólásokkal, összejövetelekkel stbivel kell érvényre juttatni.

E munkásegylet, bár csak 50 tagja van, de azért igen tevékeny. A socialis kérdés békés megoldására törekszik. Nem akarja eltörölni a tulajdonjogot, mint a communismus, hanem azt hirdeti, hogy a tulajdonjognak socialis hivatással kell bírnia. Mint minden embernek, úgy a tőkésnek is az emberiség nyilvános functionariusának kell magát tekintenie

és gazdagságát lelkiismeretesen a közjóra kell fordítania. Hirdetik továbbá azt, hogy a socialis reformot első sorban a nézeteknek és erkölcsöknek megváltoztatásával kell megkezdeni. E munkásegylet kebelében alakult 1879. évben «*Cercle des études sociales et professionnelles des cuissiniers de Paris*». A szakácsok Párisban jelentékeny szerepet játszanak és azért Laffitte nagy fontosságot tulajdonít e fiók-társaságnak, melynek jelszava: *Ordre et progrès. Rend és haladás.*

A legjelentékenyebb tevékenységet a positivista társaság a különböző helyeken összegyűlt munkás-congressusokon fejt ki.

A positivista munkástársaságnak van egy positivista kölcsönkönyvtára is, mely a Comte által megállapított könyvjegyzék könyveit tartalmazza.

Hasonló egyesületek Franciaország más városaiban is keletkeztek.

Laffitte többször kifejezte sajnálkozását, hogy eddig, főleg anyagi okok miatt, a positivista cultust rendszerezíteni nem lehetett; de mindent elkövetett e célra, és reményét fejezte ki, hogy «Franciaország republikánus kifejlődésével» nem sokára disponibilissé lesz valamely felekezeti templom, melyben a positivista cultus hajlékot fog található. Laffitte kérte a köztársaságtól «a nagy emberek cultusának fejlesztése céljából» a pantheont, melynek rendeltetését e jelmondat fejezi ki: «*Aux grandes hommes L'Humanité reconnaissante.*»

A házi cultus magva Comte szerint abban áll, hogy a «méltó nők behatása folytán, kik az emberiség legjobb személyesítői, az ember affectiv, érzelmi oldala kifejlesztetik», — ezért a positivismus mostani apostolai is főleg a nők megnyerésére törekednek.

A positiv szentségek fölvétele nem gyakori, de midőn előfordul, ez ünnepélyesen történik.

Ünnepélyesen megülik az emberiség ünnepét, Comte

halálának évfordulóját stb. Az ünnepély fényét emelik a jobbára positivista művészek által készített zene és a költészet.

A positivista szertartások között jelentékenyebb a «mult sympathikus megünneplését» célzó búcsujárások». Minden igazi positivistának életében legalább egyszer Párisba kell zarándokolnia Comte sirjához és lakásához.

Az utolsó párisi világkiállítás alkalmából Comte halálának emlékünnepélyére a londoni és párisi positivisták a *Père Lachaise*-temetőben Comte, Magnin, Madame Robinet és Clotilde de Vaut sirjánál ünnepélyes beszédeket tartottak, majd Comte halottas házában (10 Monsieur-le-Prince) ajtósságukat végezték el. Laffitte itt tartott ünnepei beszédének themája volt: A francia forradalom és a positivismus. E beszédben előadta Laffitte, hogy a positivismusnak kell az 1789-ben megindult korszakalkotó kifejlődés lényeges eredményeit megszilárdítania a theologismus és a metaphysikai philosophia teljes kizárásával, a mult utolsó romjának, a királyságnak végleges kiküszöbölésével.

Meglátogatják vasárnaponkint a nevezetesebb történeti helyeket, múzeumokat és nagy emberektől lakott helyeket; magyarázó beszédeket tartanak, melyeknek az a céljuk, hogy a multtal a «continuitás érzetét» fejleszszék.

A nagy emberek emlékezetének megünneplésében is igen tevékenyek. Megültek pl. a többek között *Diderot* («Comte előfutárja»), *Gambetta* és mások emlékét. Gruber megjegyzi e helyen, hogy a positivisták mindig melegen éreztek *Gambetta* iránt, mert ez nyíltan sorompóba lépett Comteért és elfogadta jelszavát, mely szerint a haladás «csak a rend kifejlődése». Utána Jules Ferry vívta ki leginkább a positivisták sympathiáját. Résztvettek továbbá a positivisták a *Spinoza*, *Turgot*, *Condorcet* és *Danton* emlékünnepélyén. A legnagyobb buzgalommal azonban *Jeanne d'Arc* megünneplését gyakorolják.

«A nagy emberek historiai cultusa folytán — mondja Laffitte — hovatovább útát tör Comte nagy gondolata, mely őt historiai kalendáriumának fölállításánál vezette. De azért mégis rendíthetlen kitartásra van szükségünk, mivel a positivismus nem villám módjára tör be erőszakosan a világba, hanem inkább egyeseknek lassú szakadatlan munkássága folytán.»

A kül- és belpolitikai, nemkülönben a városi ügy majdnem minden kérdésénél kiadott irataikat, kérvényeiket, tiltakozásaikat lehetetlen felsorolni. A «Société positiviste» mindig megragadta az alkalmat a positivista elvek gyakorlati érvényesítésére. Különös buzgalommal protestáltak a temetőknek Páris közeléből való eltétele ellen, és Robinet e kérdésben ezen sociologiai elvet állítá föl: «Pas de cimetière, pas de cité».

Már 1872-ben megindítottak a positivisták egy havonként kétszer megjelenő folyóiratot (*La Politique positive. Revue occidentale*), ez azonban már 1873-ban megszűnt. 1878. május 1-én alapítá Laffitte a positivista papság hivatalos organumát, a minden két hónapban, vaskos füzetben, körülbelül 140 lapon megjelenő «*La Revue occidentale philosophique, sociale et politique. Organe de positivisme. Ordre et progrès*» című folyóiratot, melynek terve és címe Comte-től ered.

A positivisták e folyóiraton kívül évenként körözvényeket (circulaire) bocsátanak ki, melyekben az év nevezetesebb mozzanatait ismertetik.

A positivismust népszerűen ismertető iratok tömegéből Gruber kiemeli *Sémérie* «Positivistes et Catholiques» (1870.) című művét, melyben Sémérie a positivista renchez nem alkalmazkodó gazdagokat így apostrophálja: «Ha a gonosz gazdag, többszöri nyilvános megrovás daczára nem szűnik meg paczkázni a társadalommal, melynek mindent köszönhet, és azt továbbra is gúnyolja: akkor, bár hajszáját sem

görbitjük meg, de nyilvánosan elítéljük őt és a társadalomnak tanácsolni fogjuk, hogy vele szemben semminemű szolgálatot se tegyen. . . . Ekként palotáik falai között megremegtetjük. Ajtóról ajtóra fognak vándorolni, hogy aranyukon egy darab kenyeret kikoldulhassanak, a mit azonban meg fognak tagadni tőlük. Így kényszeríteni fogjuk e nyomorultakat arra, hogy magukat megalázzák és maguk is kézimunkát végezzenek, ha csak nem akarnak millióik sarában kimúlni.»

A francia csoportot szellemi és politikai jelentőségre sok tekintetben talán felülmúlja az *angol csoport*, melynek főbb egyéniségei közé tartozik *Richard Congreve* (szül. 1818.), az egykori anglikán praedicator, ki most mint a *Chapel Street-i* positivista club positivista papja szerepel. Ő meghasonlott londoni mérsékeltbb collegáival, sőt Laffitte-tel is. 1878-ban végleges szakításra került a dolog, sőt francia hasongondolkodású barátai azzal is foglalkoztak, hogy Laffitte-t leköszönésre birják és helyére Párisba Congreve-t hívják meg.

Az angol iskolának kétségkívül legjelentékenyebb képviselője *Frederic Harrison* (szül. 1831.). Befolyása következtében vett Franciaországban szabadabb irányt az orthodox positivizmus, és kikelt azok ellen, kik Comtenak abszolút csalhatatlanságot tulajdonítanak.

Harrison nagy sikerrel dolgozik mint munkatárs a különböző nagyobb angol folyóiratokban. A «brillantos stylist» a nyilvános életben is jelentékeny tényezőként szerepelt, s több fontos tisztséget ruházott reá a kormány. Az alsóházi tagsági jelöltséget nem fogadta el positivista lelkiismereti aggodalmak miatt, mert Comte társadalmi rendszere értelmében a theoretikus és practikus hatalomnak egy személyben egyesítése meg nem engedhető. 1881-ben Laffitte reábizta az újonnan alakított positivista club vezetését *Newton-Hall*-ban, a *Royal Society* régi épületében, melynek a positi-

vista cultusra való fölavatására Laffitte Londonba ment és egyidejűleg kinevezte Harrisont az angol positivizmus szellemi fejének és a positivista comité elnökének, mely tisztségeket mai napig viseli.

A szellem és kedély fényes adományaival megáldott *George Eliot*, vagy valódi néven *Miss Evans*, hírneves angol regényíró, a vallásos positivizmusnak typusa. Rendkívül jámbor érzülete daczára vallásában csakhamar hajótörést szenvedett és a hitbéli hajótörést -- mondja Gruber -- csakhamar követte az erkölcsi is, és ettől kezdve, mint kormányrúd-jától és vitorlájától megfosztott gálya hányattatott az élet tengerén. Comte emberiség-vallásában és altruistikus erkölcstanában vélte megtalálhatni a kereszténységnél magasztosabb álláspontot és e meggyőződését igyekezett előadásának egész művészetével és nyelvezetének minden bájával olvasóiba is beoltani. Mély érzülete azonban -- mondja Gr. -- folytonos ellenmondásban volt értelmének sophismáival; ebből érthető -- folytatja tovább Gr. -- hogy bár az életet positivista optimismusában vagy meliorismusában csak derült világitásban akarta bemutatni, mégis mély levertség nyilatkozik minden iratában, és belső meghasonlását nem képes -- bármennyire erőlködik is -- palástolni. «Midőn pedig töprengésében vigaszra szorult, ezt nem Comte irataiban, hanem *Kempis Tamás* «Krisztus követése»-ben és a katolikus egyházak szentélyeiben kereste, melyekben -- annak daczára, hogy eredetileg az angol egyház híve volt -- gyakorta töltötte el az enyhület óráit.» Annyi bizonyos, hogy az «imitatio Christi»-ről elragadtatással ír «*Adam Bede*» cz. művében, és «a néhány pennyért megszerezhető» e kis munkát csodálatos hatásúnak mondja a kedély ziláltságára és összehasonlítja az új és drága prédikációs könyvekkel, melyek a szívet üresen hagyják.

Mary-Ann Evans Warwickshire-ben 1819-ben született; szerény viszonyok között élő családja az angol állam-egyház hű tagja volt. Ő is gyermekkorában igen vallásos volt, de nagyon érzékeny természettel bírt az impressiók iránt. 21 éves korában azon szándékkal lépett a szabadgondolkozású *Bray* gyárosnak családja körébe, hogy Bray-t a vallásosságra visszavezeti. Néhány nap alatt, *Mr. Hennel* művének (*Inquiry concerning the Origine of Christianity*, 1838.) olvasása folytán, teljesen megváltoztatta nézeteit és ettől fogva előtte a költészet és vallás egy fogalom vala. Egyik barátnöje kedvéért lefordítá *Strauss* «*Jézus élete*» című művét, de ennek szellemi iránya nem felelt meg lelkületének. Ideálját Comte emberiség-vallásában találta föl, miután előbb futólag megismerkedett *Feuerbach*-hal, kinek «*Wesen des Christenthums*» című művét angolra fordította. 1850-től kezdve a vallásos positivizmusért rajongott.

Publicistikai pályafutását 1851-ben kezdte meg, mint a «*Westminster Review*» munkatársa, és Londonban telepedett le, hol a legjelentékenyebb írókkal — Herbert Spencerrel is — megismerkedett. 1853-ban szoros viszonyba lépett *Lewes*-szal, ki, annak daczára, hogy gyógyíthatatlan betegségben szenvedő, törvényes neje még élt, nyilvánosan élettársul fogadta. Lewes kíséretében Németországban tett gyakori utazásai folytán annyira beleélte magát a németiségbe és a német nyelvbe, hogy Angliában szemére veték, miszerint inkább németül, mint angolul gondolkodik.

1857-től kezdve mint regényírónének hírneve egyre gyarapodott. Midőn «*Adam Bede*» című könyve megjelent, a «*Times*» azt írta, hogy «elsőrangú csillag jelent meg az angol irodalom egén». Különösen dicsérik rendkívüli pszichológiai észlelőtehetségét. Lewes halála után (1878.) eleinte vigasztalhatatlan volt, de már 1880-ban arról értesült az elbámult világ, hogy egy bankház főnökével, a nála sokkal

fiatalabb *Mr. Cross*-al jegyet váltott. Férjével még egyszer Olaszországba utazott. Különösen szerette olvasgatni Dante-t, Aeschylus-t, Kempis Tamást és a bibliát; meghalt férjhezmenetelének évében, 1880. decz. 19-én. Laffitte a szellemes író halálakor kijelenté, hogy a positivismusként poetikai és subjectiv oldalát ez író a leghívebben képviselte.

Eliot nézeteit illetőleg jellemző azon, munkálataiban előszeretettel kifejtett gondolata, hogy a philosophia vigasztalásai többet érnek a vallás vigaszainál. Eliot erkölcstana és vallása egészen fölolvad Comte altruismusában. Az erkölcsi ideál nála az, hogy minden egyes szív az emberiség szívével együtt lüktessen, minden egoismustól ment legyen és minden. az embert illető dologokban eleven, éltető érzéssel részt vegyen. *Szemei előtt minden véték megbocsátható gyöngeség; az egyedüli bűn: a szeretet hiánya.* Ő meliorista és az a meggyőződése, hogy az emberiség még erkölcsi tekintetben is haladásban van.

James Cotter Morison (1831—1888.) szintén jelentékeny angol positivista. Ifjúságában néhány hétig gyakorolta magát egy cistercita-kolostorban a szerzetesélet minden gyakorlatában, csak azért, hogy practice teljesen megismerkedhessék a keresztény askesissel. A szerzeteséletet nagyra tartotta és maga is írt szent Bernhard életéről.

Morison ragaszkodását a positivismushoz mutatja végrendelete, mely szerint a *newton-hall*-i positivista clubnak 500 font sterlinget hagyott.

Dr. Buday József.

I R O D A L O M.

Die Hauptprobleme der Sprachwissenschaft in ihren Beziehungen zur Theologie, Philosophie und Anthropologie, von Alexander Giesswein. Freiburg in Breisgau, Herder'sche Verlagshandlung, 1892.

Szerző a nyelvtörténeti és nyelvbölcészeti kutatások terén figyelemreméltó munkásságot fejt ki már évek óta, de eddig neve alig vált ismertté szélesebb körben, holott szerző magyar ember s győri püspöki titkár. Jelen műve is már két év előtt magyar nyelven kiadott: «Az összehasonlító nyelvészet főproblemái» című munkájának sok részben bővített és módosított német kiadása, azzal a feladattal, hogy a monistikus világnézet tarthatatlanságát kimutassa s a keresztény álláspont helyességét a nyelvtudomány szempontjából is beigazolja.

Ehhez képest tárgyalja a nyelvtudomány világitásában az emberi nem közös leszármazásának s a nyelv eredetének kérdését, összefüggésben az ember ősállapotával. A nyelvtudományban látja szerző az anyagi és szellemi világ gyűjtőlencséjét, a meny nyiben az, az emberi tudás két nagy körének, t. i. a történeti és természettudományi tanulmányoknak határvonalán állva, hivatva van az anthropologia, philosophia, theologia, psychologia, physiologia és ethnographia tudomány-köreit egymással közelebbi érintkezésbe hozni.

Az indo-german, semita és finn-ugor nyelvek lingvistikai összevetéséből szerző azt következteti, hogy a nyelvtudományi palaeontológiának épp oly kevésbé sikerült, mint a geologiainak, az ember és a majom közötti hiányzó középlényt feltalálnia; ellenkezőleg — úgymond — éppen a nyelvtudomány az, mely, midőn az emberi nyelv organismusába bepillantunk enged,

egyenesen azt bizonyítja, hogy «történetünk hajnalán nem a pápa lépett fel, hanem a kifejlődött ember, kinek tiszta szemében mindaz visszatükrözött, a mi szép és emelkedett, s a kinek örökségén még ma is élődünk».

De mégsem a nyelv az, a mely ember és állat közt a tulajdonképeni határvonalat megvonja, hanem az ész, a gondolkodó tehetség; a nyelv ennek csak legszembeötlőbb kifejezése. És valóban — teszi hozzá — «a nyelv az ember hű kinyomata. Mint az, testből és lélekből áll szintén. A beszélő szervek által létrehozott hangok a nyelvnek csak testét, érzéki részét alkotják. Magokban még csak az emberi szervezet tökélyét bizonyítják; de hogy e hangok a szív legnemesebb érzéseit, a lélek legmélyebb gondolatait fejezik ki: ebben áll a nyelv szellemisége, az emberben lakozó isteni erő».

Csak a mult század második fele alapította meg a nyelvek tudományos vizsgálatának mai módszerét; csak 1767-ben mutatta ki Coeurdoux először kétségtelenül a francia akadémiához benyújtott emlékiratában a görög és latin nyelvnek a régi hinduk szent nyelvével, a szanszkrittal való s már előbb is sejtett rokonságát. Ő volt az első, a ki e rokonságot nemcsak a szókincsre, hanem e nyelvek grammatikai szerkezetére alapította. Ugyanakkor támadtak a finn-ugor nyelvek rokonságának is első tudományos védelmezői, Amos Comenius, Tröster János, Stiernhielm György s utánok Olaf Rudbeck svéd tudósban, Strahlenberg, Fischer, Schlözer, Hell Miksa és Sajnovicsban. De mindez csak alap volt, melyre aztán Humboldt Vilmos kritikai szelleme építette fel az általános és Bopp az indo-german összehasonlító nyelvészet elveit.

E hatalmas segédeszközök lehetővé tették a nyelvtudomány legfontosabb problémáinak megközelítését, lehetővé tették a tulajdonképeni nyelvölcsélet megalapítását. De különösen két kérdés az, melynek eldöntésére az anthropologia és philosophia a nyelvtudományt hívja segélyül, és ez az, hogy vajjon a nyelvek különfélesége összeegyeztethető-e az emberiség egységes eredetével? És hogy milyen volt a nyelv eredete és az emberiség eredeti állapota?

A monistikus-evolutionistikus iskola, élén Pott-tal, Schleicher és Müller Frigyessele, kétségbe vonja a különféle nyelvek egyetlen ősnnyelvből való leszármazásának lehetőségét, sőt azt tanítja, hogy eredetileg sokkal több nyelv létezett, mint ma. Hogy ez elmélettel

szembeszálljon, szerző mindenekelőtt a nyelvek morfológiai osztályozását fejt ki, azután vizsgálat alá veszi e morfológiai osztályok kölcsönös viszonyát, s lépésről lépésre kíséri az egyes nyelvcsaládok nyelvszerkezetének fokozatos kifejlődését. E kutatások eredményét abban látja, hogy morfológiai tekintetben teljességgel lehetetlen annak bebizonyítása, hogy a nyelvek nem vihetők vissza közös eredetre.

De még kevésbé sikerül ez a nyelvek genealógiai osztályozása alapján. A genealógiai nyelvcsaládok számát Müller Frigyes 78-ra, Sayce 76-ra teszi. De lenne bár még egyszer annyi a nyelvcsaládok száma, az még teljességgel nem bizonyítja, hogy e családok genealógiailag is megannyi független eredettel bírnának. A rokonság relativ fogalom, s mint az emberi leszármazásnál, úgy a nyelveknél is addig terjed, a meddig a családfát hitelesen ki lehet mutatni. Már pedig a nyelvtudománynak már eddig is sikerült oly nyelvcsoportok genealógiai rokonságát kimutatni, melyek grammatikai szerkezetökre nézve egészen különböznek.

Áttér ezután szerző azon tényezőök kutatására, melyek a nyelvek eltérő változásait föltételezik. Ezek: a hangzóváltoztatás és az értelemváltoztatás. Röviden adja elő a hangzók fonetikai törvényeit s érdekes példákat mutat be az értelemváltozásokról is. Ilyen az angol *bill*, s a francia *billet*, mely mindkettő a latin *bullá*-ból veszi eredetét. A pápai bullák a rajta levő pecsétről vették nevöket, ez ismét tokjáról nyerte a *bullá* nevet, mert *bullá* a rómaiaknál nem egyéb volt, mint bizonyos érem, melyet a győztes hadvezérek és előkelök viseltek és pedig kerek formájokért a vízhólyag (*bullá*, *bullire*) után nevezve el.

Hasonló változáson ment keresztül a francia *«trueie»*, az olasz *«troja»* (sertés), mely semmi egyéb, mint Troja (Ilion) nevének elcsavarása. A *«Porcus trojanus»* ugyanis Diez szerint a rómaiak asztalán más állatok húásával töltött sertés volt, czélzással a fegyveresekkel megtöltött trójai fa-lóra.

Giesswein további fejtegetései során a tudománytalanság bélyegét süti azon törekvésekre, melyek a nyelvek irreductibilitását előre dogmaként szeretnék fölláítani. Igaz, hogy kárba veszett fáradság volna példának okáért az indo-german nyelveket a semita nyelvekből, vagy megfordítva akarni levezetni. De ezzel még nincs kimondva az indo-german és semita nyelvcsaládok közös leszárm-

mazásának lehetetlensége. Csakhogy az összefüggést oly időben kell keresni, a mikor még nem volt sem tulajdonképeni semita, sem tulajdonképeni indo-german nyelv. Hiszen — úgymond — az ó-egyiptomi nyelvben is hiányzott, mint a hamita nyelvekben általában, a semita nyelv főjellege, a triliteralismus, és azért mégsem lehet habozni a hamita és semita nyelvek egy genealogiai családdhoz tartozóságát elismerni.

A nyelvek eredete fölötti elméletek kritikájában szerző sorra veszi a traditionalistikus, nativistikus, empiristikus és dynamistikus teoriákat, szól a synergastikus, interjectionalis és onomatopöitikus elméletekről, de egyiket sem teszi magáévá. Nem tekinti a nyelvet isteni kijelentés eredményének, de még kevésbbé fogadja el annak visszavezetését egy anthropoid majomra vagy pithekoid ősemberre, mivel a nyelv már a gondolkodást tételezi föl. «A nyelvtudomány és lélektan álláspontjáról — mondja Giesswein — csak az az elmélet nyújthat kilátást kielégítő megoldásra, mely fölveszi, hogy a gondolkodó tehetségen és articuláló képességen alapuló beszélőképesség az ember természetében rejlik. Ezt a teremtőtől kellett, hogy nyerje, mivel nem lehet azt úgy felfognunk, mint az állati organismus továbbfejlődését. Maga a nyelv azonban az embernél a külső benyomások hatása alatt önmagától fejlett ki és pedig nem ösztönszerűleg, természeti szükségképeniséggel, hanem teljes szabadsággal».

Nálunk a nyelvbölcseleti kutatások terén általában sok elfogultsággal kell még küzdeni, s ennek oka nagyrészen az is, hogy a nyelvtudomány ez ágát a legkalandosabb elméletek törekedtek a tudományos körök és a tudományos kritika előtt hitelvesztetté tenni. Giesswein sok és alapos tanulmánynyal fog tárgyhához, s érdemes munkát végez, ha kiemelni segíti a nyelvtudomány ez ágát az üres phantasmagoriák chablonaiból.

— r.

* * *

«*Contemporary Review.*» 1893. jan. 325. sz.

A hírneves angol folyóirat e száma néhány érdekes philosophiai kérdést érint, melyeknek megismertetése tanulságos lehet a magyar közönség előtt. «Pessimism and Progress» czim alatt *Sidney Alexander* azt a hatást veszi vizsgálat alá, melyet a

pessimistikus világnézet fajunk szellemi gyarapodására gyakorolt. A XIX. század realistikus mozgalmi túléltnek tüntetik fel ma már a pessimismust, mint philosophiai világnézetet, de a mi jó és maradandó volt benne, azt nem járathatják le. Az emberi természetben van egy bizonyos állandó eleme a pessimismusnak. A modern pessimismus sajátképeni erejét éppen az képezte, hogy nem csupán bölcselmi, hanem költői elemeket is zárt magába; nemcsak Schopenhauer rendszerében, hanem Byron hatalmas költészetében is kifejezésre jutott. Tudományos és rendszeres formájában a gondolkozók figyelmét hívta ki, irodalmi és költői megnyilatkozásában az ember kedélyéletét vesztegette meg és vonzta csábkörébe.

Mindkét oldaláról tekintve azonban, nagy fogyatkozása volt a gyakorlatiasság teljes hiánya. Minden pessimismus végső kérdése abban a problémában csucsosodik ki, hogy: érdemes-e élni? — ezt pedig egészséges lélek soha föl sem veheti magának. S valósággal a pessimismus majdnem mindig beteges állapot, testi gyöngeség vagy rendellenes érzékenység kísérfje szokott lenni. Leopardiról azt írja egyik életírója, hogy az éjt nappallá s a napot éjjellé tette. Délután három és öt óra közt reggelizett s éjfélnél ebédelt. Szélnek, hidegnek, hónak még a hirt is megreszkettette. A tüzet nem szenvedte, s egy időben úgy húzta ki a téli évszakot, hogy testét háromnegyedrészben tollas zsákokba burkolta s így írt egész nap. Más pessimistáknál is azt tapasztalni, hogy a világot saját fogyatkozásaik színében és szemüvegén át nézik. Byron a maga sánta lábával, Carlyle — habár ő nem is igazi pessimista — rossz emésztésével, Schopenhauer pedig elkényeztetett idegességével.

A pessimista bölcsélet, mint Sidney Alexander kifejti, ellenlábas az emberi nem haladásának. Mindenekelőtt azon az alapon áll, hogy a haladás — ha ugyan egyáltalában létezik is — nagyon lassú és tőlünk egészen független okok eredménye. Fajunk élete különben is oly rövid tartamú, hogy botorság volna nekünk a haladással törödni. Tehát a pessimistától nem is várhatunk oly felbuzdulásokat, a milyenek minden nagy aspirációnak mozgó rügfői szoktak lenni. A nagy és nemes cselekedetek nem is voltak soha nagy gondolkozók művei, kik töprengve számítgatták az esélyeket, hanem inkább olyanokéi, a kik nem törödfve az esélyekkel, egy fenséges ihlet pillanatában ellenállhatlan erővel vitték keresztül műveiket.

A modern pessimismus egyébiránt a természettudományokból is vett kölcsön egyet-mást; elég csak az átöröklés, a determinismus, a tér és idő végtelensége, földünk parányisága stb. elméleteire mutatni rá. Ám a pessimismus mindezen tudományos fejleményeket az egyéni munkásság értékének és fontosságának kicsinylésére használta fel. Ebben a törekvésében ugyan a pessimismus philosophiája nem sok eredménnyel dicsekedhetik, de megvolt az a hatása, hogy bizonyos sajátságos resignatio mázával vonta be az embereket.

Nem feledi itt Sidney Alexander kiemelni, hogy a pessimistikus világnézet bizonyos tekintetben a haladás ügyének is tett hasznos szolgálatokat. Az emberi küzdés hiábavalóságainak ecseteléséből ugyanis két leczkét lehetséges kivonnunk: vagy azt, hogy küzdelmeink czéltalansága fölött rezignálva, renyhén tegyük össze kezeinket, vagy pedig azt, hogy dolgozzunk, cselekedjünk ugyan, de ha kevesebb lelkesültséggel is, legalább mindenesetre több alázattal. Ezt szem előtt tartva, a pessimismus sok fölösleges erőfeszítéstől kímél meg, a midőn kiszabja cselekvéseink szükségképeni határát. Nincs is ok arra, hogy az ember buzgó és szerény egyidejűleg ne lehessen. Az az öntudat, hogy az emberiség érdekében keveset tehet, csöppet se gátolja abban, hogy megtegye azt a keveset, a mit tehet, és hogy azt legalább a lehető legjobbban tegye meg.

Mi több, az emberi gyarlóság fölismerésének fontos gyakorlati kihatása van abban is, hogy rászorít mások közreműködésének és vállvetett munkásságának keresésére. Ez teremtette meg a cooperatiót, mint a társadalmi fejlődés hatályos factorát. Csakhogy a politikai és gazdasági tanoknak még ezutáni föladata pontosan megjelölni és kimutatni a cooperatio helyét és jogosultságát, szemben a szabadversenyyel. Ebben áll a jövő nagy problémája. Az eszményibb törekvés az volna, ha a verseny fokozatosan kiterjesztetnék a jelentéktelenebb életkörükről a fontosabb életkörükre is, az erkölcsi, tudományos, művészeti és politikai igazságok keresésére. Úgy, a mint most látjuk, a közönséges irányzat inkább még csak a cooperatív és socialista elvek túlhajtására árul el hajlandóságot, abban a törekvésében, hogy az egyént a középszerűségek nagy állandó hadseregébe hajtsa. Valószínű, hogy mint minden visszahatás, a forradalom elvei elleni

visszahatás is az ellenkező végletekbe fog csapni, de ez idő szerint még nincs mit tartanunk ettől.

A pessimismus philosophiájának azonban a történelem sok tekintetben ellentmond. Nehéz tagadni, hogy a világ folyása ugyanaz lett volna a mi ma, egy Caesar vagy Luther nélkül is, s hogy keveset változtatott volna rajta az, ha pl. Shakesperet egy sötét éjjel vadorzáson kapva, valami kerülő durva ökle agyonüti a Sir Thomas tilalmasában. Kétségtelen, hogy maga Shakspere sem nélkülözhetlen az emberi társadalomra s a világ megélt volna, ha sohasem ismerte volna Othellót vagy Macbethet, de azért, ki tagadhatná, hogy Shakspere rendkívüli befolyást gyakorolt mégis az irodalmi eszmékre s ezek kapcsán közvetve a társadalom alakulására is?

Azzal végzi Sidney Alexander, hogy az üres és eszmétlen optimista épp oly veszélyt képez, mint az üres és eszmétlen pessimista. A világot teljesen jónak vagy teljesen rossznak csak az elfogult ítélet találhatja. Helyesen jegyezte meg egy német bölcsész, hogy az emberek mind jobban kezdik belátni, mily balga dolog az élet örömeinek és fájdalmainak, megelégedésének és bánatának oly üzletszerű felfogása, mintha azok összeadhatók és kivonhatók volnának, mint a pénz, s e művelettel mintegy az élet summáját nyújtják. Az élet és életezél mélyebb átérésére van szükség. A pessimismus ma már túlhaladott álláspont az irodalomban, a byronismus éppúgy lejárt a magát, mint ahogy a schopenhauerismus, helyet engedve Hegelnek, s a világmegsemmisülés célját a szellemek társadalmának eszméjével helyettesítve, mely felé az emberiség lépésről lépésre közeledik.

Magasröptű eszmékben és nagy életigazságokban bővelkedik az a cikk is, melyben *Fowler* felel meg erre a kérdésre: miért maradunk keresztények? (*Why do men remain Christians?*) Honnan van az, hogy emberek, kik egészen egyenlő erkölcsi és értelmi színvonalon állanak, a keresztény kijelentést hol elfogadják, hol elvetik?

Azon okok, melyek az emberek hitét bizonyos időben meghatározzák, részben külső körülményeken alapulnak, pl. történeti eseményekben, a milyen többek közt az evolutio törvényének fölfedezése, részben magában a természetben, melynek egyik alapigazságát képezi, hogy az emberi szellem maga is fejlődési processus eredménye.

Ha már azt kérjük, mit értünk keresztény vallás alatt? — a felelet rá ez: Isten annyira szereti a világot, hogy egyszülött fiát adta nekünk azért, hogy a ki hisz benne, örök életet nyerjen. Kik ebben hisznek, azok igazi keresztények, a kik nem hisznek, azokat szerző racionalistáknak nevezi.

Az emberi értelem, mely megszokta az evolúciót a dolgok időbeli rendje törvényének tekinteni, Istennel szemben három kérdést talál maga előtt. Először: van-e valami a természetben, a mi a dolgok észszerű eredetének nyomait mutatja, mint ahogy a deismus hiszi? Erre azt felelhetni, hogy ezt a föltevést az evolúció semmiben sem gyöngíti meg, sőt valószínűbbé teszi, tehát a racionalismus és a keresztény deismus közt e pontban nincs ellentét.

A következő kérdés az, hogy ily lény, ha létezik, nevezhető-e igazságosnak? A fejlődéstudomány alapján álló racionalismus ebben sem kénytelen ellentmondani, legfeljebb felfüggeszti ítéletét. Igaz, hogy az «élet verseny», «a létért való küzdelem», «az erősebb túlélése» stb. nem az erkölcsi eszmekörből vett szavak, de a fejlődés emberi fokán már a haladás annyira szorosan összefügg az erkölcsi magatartás föltételeivel, hogy e fokon a «jó» eszméje már igen könnyen helyettesítheti az «alkalmas» vagy az «erősebb» fogalmát, úgy hogy az észszerű racionalismusnak itt sincs oka egyenes támadásra.

Miképp áll a dolog most a harmadik kérdésnél, mely abban áll, hogy vajjon ez az igazságos lény, ha létezik, oly lény-e csakugyan, kiről el lehet mondani, hogy a világot szereti, azzal a keresztény hozzáadással, hogy érette irgalmasságot cselekedni is képes? Itt már föllázad a racionalismus az isteni szeretet bizonyíték nélküli proclamálása ellen, s azt válaszolja, hogy Jézus Krisztus sokkal jobb ember, hogysen oly lény fia vagy képviselője lehessen, a milyennek nyomát az ész képes a világban megtalálni.

A racionalismus ugyanis nem zárkozhatik el attól a fölismeréstől, hogy a rossz, mint az emberi természet kiegészítő része, nem a teremtés utáni bűnbeesés következménye, nem az emberi természet fellázadása Isten ellen, hanem része a dolgok természetes rendjének. Ha pedig ez így van, akkor a keresztény kijelentés merő utópismus.

Íme, ez vezet tehát egyenesen az elé a kérdés elé, hogy

miért maradunk mi meg mindennek daczára keresztényeknek — a mire a feleletet a cikkíró az alábbiakban adja meg.

A gondolkodás képessége magával hozza — úgymond — azt, hogy a lehető legjobbat gondoljuk. Az idealismus az emberek veleszületett hajlama, és szükséges ellenlábas a rationalismusnak. A természet evolutionistikus felfogása mellett is előbb-utóbb eljő az idő, mikor a küzdés kifáraszt, mint mikor fegyverzetlen tömegek állnak szemben a törvény és rend szervezett fegyveres erejével. Ekkor következik be annak a szüksége, hogy magunkon kívülről hívjunk segítséget oly erőktől, melyek nincsenek az értelem felelőssége alá vetve. Szoros és szükségszerű láncolat kapcsán jutunk ekkép a valláshoz, mely nem egyéb, mint a saját igazolását kereső idealismus, mely a keresztény vallásban készen találta azt, mire szüksége van. A mit a hit — mely lényegében spiritualis optimismus — megkövetel, az nem az, hogy tárgya bebizonyíthatólag igaz legyen, hanem, hogy ellenkezőjét lehetetlen legyen bebizonyítani, s ez a föltétel megvan a keresztény kijelentésben.

Krisztus vallása egyedül áll az élet és természet eszményítésének tökélyében, azért a kereszténység az emberiség praedestinált vallásának, az ember által elérhető legmagasabb vallásnak tekinthető. Buddha és Mahomet csak két ellenkező polusát képviselik annak a fejlődési processusnak, melyet a természet a tudományos felfogás szempontjából tár elénk. A kereszténység mindkettőnek fölötte áll. Mahomet azt a vallást csinálta meg; melyet az evolutio tana csinálna meg, ha szükség volna arra, míg a buddhismus eredeti formájában nem egyéb, mint önmagunk felsőbb erők alá való teljes átengedésének vallása oly czélból, hogy eszközei legyünk a természet akaratának. Ezzel szemben a keresztény vallás a nagy világharcz kibékítése egy jóltevő hatalom gondolatában, kit atyának ismer el.

A keresztény hittan törekvése nem az hát, hogy a positiv világrendbe befolyjon, vagy azt korlátozza, hanem hogy fölemelkedjék rajta. Ekkép értelmezve, a rationalismus és idealismus között nincs ellentét, mindkettő egy kútfőből ered, szükségképeni kisugárzása az emberi elmének s a kettő közt egyeztetetlenséget keresni fölösleges. A kereszténység, érvelésében a védelemre korlátozva, nem praetendálja magának, hogy ezzel meggyőzze a rationalistákat; de vajjon jobban sikerül-e ez a rationalismusnak?

Az idealismus nem szorul bizonyításra a létező valóság alapján, hanem, mint Sokrates, azt kiáltja támadói fülebe: «előbb fogj meg, ha le akarsz gyűrni!»

Csakhogy a szerepek ma megváltoztak. A rationalismus a vallást ugyanazon eszközökkel akarja most kiirtani, mint a melyekkel a vallás akarta egykor a rationalismust. Ám a keresztény idealismus vigasztalhatja magát; «őszintén hinni kétséges dolgokban — e szavakkal végzi a tanulmány — nagyobb szellemi fönséget tételez föl, mint oly dolgokat tudni, melyek kétségtelenek».

A «Korunk története» hírneves írója, Justus *Mc. Carthy* is figyelmet keltő cikkben hívja ki az érdeklődést e czímmel: «The English Parliament». A tanulmány Barnets Smith újabban megjelent művéből («History of the English Parliament, together with an account on the Parliaments of Scotland and Ireland») veszi kiinduló pontját, s megjegyzi mindenekelőtt, hogy az angol nemzet büszke lehet parlamentjére, de nem azokra a phasisokra, melyeken keresztül az mai kifejlődését elérte. Megvesztegetés, corruptio, erőszak, cselszövény folyt be századokon át az angol parlamenti kormányrendszer megalakulására, s foly be ma is még mindig. Szerencsére a parlamentarismus eszméje mind tisztább kiforrás útján van, sőt egyenesen kimondja *Mc. Carthy*, hogy ha az angol királyok nem lettek volna oly zsarnokok, s az angol kormányférfiak nem oly romlottak, mint a milyenek voltak, úgy az angol parlament sem vált volna azzá a népszerű intézménynyé, a mi ma.

Volt idő, mikor a felsőház jobb championja volt a demokratikus szabadságnak, mint az alsóház, mert több oka volt tartani a királyok túlkapásaitól. Csak a Walpole-cabinet alatt helyeződött át az alkotmányos törvényhozás súlypontja a felsőházból az alsóházba. Akkor még az alsóház nem volt valóságos képviseleti testület, sőt még ma sem az teljesen, a mint nem is válhatik tökéletesen azzá mindaddig, míg a vagyonos osztály gyakorol döntő befolyást a választásokra.

Mc. Carthy nem fektet súlyt a parlamenti reform oly jelzavaira és expedienseire, mint a melyet pl. Hare vetett föl és Stuart Mill is támogatott a kisebbségek képviseletében. De vannak más reformok, melyeket nélkülözhetetleneknek tart az angol parlamentarismusnál, s ezek legelseje az, hogy mód nyújtassék a parlamenti működés megkönnyítésére, azzal, hogy az apró-

cseprő ügyek elvonassanak hatásköréből. A parlament ugyanis ma már nem az a kezdeményező testület, a mi volt. A népgyűlések, a sajtó ma már mind jobban a maguk számára foglalják le ezt a szerepet. Sokan belenyugosznak ebbe s azt hiszik, hogy a törvényhozás feladata kísérni, nem pedig irányozni a közvéleményt. Az illustis író nem osztja ezt a nézetet s nem örömmel látná, ha a parlament abdicálna arról a hivatásáról, hogy a nemzeti közélet vezére legyen.

— r—n.

* * *

«*Archives de l'anthropologie criminelle et des sciences pénales. Tome VII. 7-me année, Nr. 42.*»

Egyszerre több szám fekszik előttünk e Franciaország legelső criminalistái és törvényszéki orvosszakértői, *Lacassagne*, *Coutagne* és *Garraud* által szerkesztett hézagpótló vállalatból. A mult évi novemberi számra visszatérni készlet különösen *Bérard*, grenoblei államügyész jeles tanulmánya az anarchista büntettekről («*Les hommes et les theories de l'anarchie*»). A cikk actualitását tudvalevőleg a párisi ismételt anarchista merényletek adták meg. De *Bérard* hivatalos tanuja volt államügyészi minőségében az utóbbi tiz év alatt fölmerült majd minden anarchista bűnpörnek, kezdve a lyoni Théâtre-Bellecour-féle merénylettől, s így bő alkalma volt észleleteket és tapasztalatokat szerezni, melyeket most közlésem. Ezen közvetlen tapasztalatokon alapuló meggyőződése, hogy a Ravachol-féle anarchista merénylőknek semmi közük sincs sem a sociológiához, sem a philosophiához, sem a politikához vagy közgazdasági theoriákhoz, csakis a büntető anthropologia foglalkozhatik velők. Közönséges büntettesek mindannyian, kik társadalmi eszmék álarcza alá rejtik őrült és közveszélyes cselekedeteiket.

Az efajta büntetteknek valóságos typusa volt Ravachol; hazug és kérkedő, a ki «pour la galerie» játszotta szerepét még akkor is, mikor feje volt koczkán. Egész élete és viselkedése merő «pose». «Ha el akarnám mondani, a mit tettem, arczképem benne lenne minden ujságban» — jegyezte meg egyik büntársának, s e szavak egész lelkületét fölfedik. Mikor vérpadra vitték is dalolt, de nem úgy, mint a hős girondisták, hanem mint a félénk

gyermek, a kin erőt vesz a borzalom, s hangjával akarja elűzni rémlátásait.

Az anarchista voltaképp nem egyéb, mint a *fin-de siècle* büntettes, a ki éppúgy felhasználja a tudomány modern vívmányait a gonoszra, mint a hogy mások az emberiség javára használják fel. A vadállat karmait kiszorította a küzdelemből a furkósbot, a furkósbotot a balta és bicsak, a baltát és bicsakot a revolver s a revolvért végre a dinamit. Ez a vadember harcza az életért, mely nem ismer idegen jogokat, s melynek borzasztó vallástételét ekkép formulázta Ravachol a bíróság előtt: «Én csak egy tudatlan munkás vagyok, de mert nyomorban éltem, jobban érzem, mint a gazdag polgár, megtorló törvényeitek igaztalanságát. Honnan veszitek a jogot, hogy egy embert megöljetek vagy becsukjatek, a ki az élet ösztönével születve, kénytelen elvenni azt, a mije nincs, hogy fentartsa magát? Dolgoztam, hogy éljek és eltartsam enyéimet; mindaddig, míg sem én, sem ők nem nélkülöztünk túlságosan, az maradtam, a mit ti becsületesnek neveztek. Azután beállt a munkahiány s vele az éhség. És ekkor késztetett a természet nagy törvénye, az a parancsszó, mely nem tűr ellentmondást, az életfentartás ösztöne, hogy elkövessem azokat a büntetetteket és vétségeket, melyeket szememre hánytok, s melyekért a felelősséget elvállalom».

Mit jelentenek e szavak egyebet, mint azt, hogy Ravachol sem különbözik semmiben más nagy gonosztevőktől, s nem cselekedett nemesebb indokokból, mint azok. Nála, mint másoknál, egyformán a civilizálatlan emberi természet mélyén szendergő vadállat az, mely cselekszik. Ugyanaz a hajlam az, melynek ösztöne vakságában az állat engedelmeskedik, mikor éhsége hajtja, hogy fölfalja a nálánál gyöngébbeket. Az igazság, az emberi társadalom, a jog tagadása ez — folytatja az értekező — s így rokon a büntettes a bestiával.

És az anarchisták voltaképpen nem is törekeshnek semminek javítására vagy reformálására. Csak a pusztításon jár eszök. Míg a többi iskolák többé-kevésbé megvalósítható eszményt tűznek maguk elé, ők teljességgel nem tudják, mit akarnak. Céljük csak a rombolás minden áron és minden úton-módon, lopás, rablás, gyilkosság, gyujtogatás árán.

Mintegy tiz éve annak, hogy a gyűlöletnek ezeket a ködös teoriáit először kezdte prédikálni lapjában a Leman-tó partjain

egy nemes, de szenvedései alatt megtört álmodozó, Kropotkin herceg, kit a despotismus üldözött el hazájából. Az ő lapja, a «Droit social» dobta világba első ízben a «tettek propagandájának» iszonyú gondolatát, apologizálva a bűnt, útmutatást adva a dynamit készítésére és használatára, s felvilágosítást a robbantószerek gyártásának egész vegyészeti methodusáról. És jellemző, hogy a dynamit-forradalmárok tanai különösen a hadkötelezettség teljesítése küszöbén levő ifjak lelkében találtak hálás talajra, elhintve bennök a gyűlöletet az állami rend, az állandó hadseregek, sőt maga a haza eszméje ellen.

És ha vizsgáljuk, mik ezek a tanok, azonnal látni fogjuk, hogy az anarchisták tulajdonképen nem is reformokat követelnek. Előttük éppúgy, mint IX. Pius előtt, «az általános szavazatjog nem egyéb, mint hazugság». A lyoni anarchista-pör egyik vádlottja, Bordat, minden himezés-hámozás nélkül kimondta, hogy «munkásokat küldeni egy parlamentbe, ugyanannyi, mintha egy anya bordélyba küldené leányát». Tudják ők azt, hogy az általános szavazatjog alapján a pusztítás műve sohasem teljesülhetne, azért minden választásnál a passivitást prédikálják, ekkép takar gatva elenyésző kisebbségöket a polgárok egy részének vétkes közönyével.

Az 1882-iki lyoni pörnél egy érdekes okmány került felolvasásra, mely minden részletében megvilágítja az anarchista programot. E program leglényegesebb pontjai: «Felvilágosítani a népet, hogy ne várjanak semmit a politikusoktól sorsuk javítására; következésképen inteni a munkás osztályokat, hogy tartózkodjanak mindazon jogok gyakorlásától, melyeket részükre az alkotmány biztosít, mert azok csupa fictiók. Gyülekezési és sajtószabadság, a magánlak és a levéltitok sérthetlensége, csak annyiban léteznek, a mennyiben a nép nem veszi azokat igénybe, mert a nép csak oly jogokkal bírhat, a melyeket erőszakkal csikart ki. Terjeszteni kell mindenkéféltől a választók minél nagyobb köreiből a meggyőződést, hogy az általános szavazatjog sem egyéb, mint a tömegek despotismusa, tehát éppen olyan despotismus, mint más egyéb. Állás foglalandó továbbá minden választáson alapuló functio ellen, mert mihelyt valakire mandatumot ruházunk, rögtön önhatalmat vél nyerni az a kapott mandatum végrehajtására, s mihelyt a nép megbízottak kezébe teszi le souverainitását, a dolog természete hozza magával,

hogy a megbizottak azt saját javukra használják fel. De különösen megbélyegzendők és elítélendők a radikális és szélső pártok képviselői és legkülönösebben a munkás képviselők, mert ezek csak azért használják lépcső gyanánt a proletariatumot, hogy aztán pactájanak a «bourgeoisie»-val.

Hogy milyen megdöbbentő erkölcsi axiómákra vezet ez a program, azt kétségtelen világításba helyezi egy nemrég meginterviewolt anarchista corypheus, *Tennevin* azon teljes megfontoltsággal tett nyilatkozata, hogy a jó gazdagok és a jó munkások voltaképp még sokkal ártalmasabbak, mint a rosszak, és «ezeket fogják legelső sorban agyonlőni, mert világos, hogy a gonosz gazdag gyűlölséget kelt maga iránt, holott a jóléki a naivabbakat arra vezeti, hogy elnézzék neki gazdagságát».

Az anarchisták által óhajtott állapotot ha ismerni akarjuk, — mondja B. — úgy messze kellene visszamennünk a századok folyamán, túl az őstörténelmi időkön, egész a bronz- vagy a kőkorszakig, a mikor az emberek mint vadállatok, ipar és művészet, jog és törvény nélkül éltek a természet roppant legelőin. De ebből is csak új társadalom alakulna ismét, a szabadság és az emberi természet változhatatlan törvényei szerint, s ez a társadalom valószínű, hogy semmivel sem lenne jobb a mainál.

Tehát az anarchia nem egyéb, mint egyes és közönséges büntetések fellázadása a törvény tekintélye ellen. Egyeseké, mert hiszen az anarchisták már elveiknél fogva is kizárják a fegyelmet, a vezérletet, a társas szervezkedést. Néha a viszonyok kényszerűsége folytán összeállhatnak egy-egy csoportba, de ezek a csoportok mindig összetartás nélkül valók. Nem kell tehát hinni egyetemes anarchismusban; az anarchismusnak akadhatnak katonái, kik a «tettek propagandáját» megkoczkáztatják, de e végre nem szükség, hogy éppen anarchisták legyenek. Anarchista hadsereg pedig nincs és nem is lehet soha, és nem fog megvalósulni Zola sötét jóslata a *Germinalban*, mikor a kosmopolita gonosztevő «nyugodtan fog az irtás művéhez, mindenütt, a hol dynamit van, hogy légből röptesse a városokat és az embereket».

A füzet további tartalma *Adrien Audibert* értekezése «Az elmebeteg és tékozlók helyzetéről a római jogban, s az orvosi tudományoknak e kérdések jogi fejlődésére gyakorolt befolyásáról». Rámutat ebben az épelméjűség és az elmebetegség közti szabatos határvonal megjelölésének nehézségeire, melyek abban állanak,

hogy míg a jogász ily eseteket a látszat szerint kénytelen megítélni s elmebetegséget csak ott vehet föl, a hol az a józanészszel ellenkező szavak és cselekedetek aberrációjában jelentkeznek, addig az elmeorvos azt allegálja, hogy a téboly nem vonja szükségkép magával az értelem teljes megbomlását, sőt lehet valaki elmebeteg, habár értelmesen beszél és cselekszik is.

Audibert kifejti, hogy egészen hasonló problema már a régi Rómában is fölmerült. A tizenkét táblás törvény csak a «furiosust» említi, mikor számára gondnokot rendel ki. Ugyde azonkívül ismerte a római jogelmélet a «demenst»-t és «mente captus»-t is, mint az elmebetegség különös árnyalatait, ezeknek pedig a praetori jog csak sokkal később rendelt «curator dativus»-t. Miben különböztek tehát a «demens»-ek és «mente captus»-ok a «furiosusok»-tól — ez a kérdés az, melyre a tudomány mai állása még nem bír kielégítő feleletet adni.

Némelyek szerint ugyan a «furor» világos időközöktől megszakított erőszakos rohamokban állott, holott a «dementia» az értelem teljes hiányát jelentette. Ámde a Justinian-féle codex és a Digesták szövegeinek tanulmányozása meggyőz arról, hogy a «furiosus» tébolya is lehetett állandó, s megfordítva a «dementia» is lehetett mulékony. E szövegek szerint a «lucidum intervalum»-ok nem a «furiosus»-ok, hanem a «lunaticus»-ok ismérveikül szolgálnak. A német tudományosság felfogása szerint a «furiosus» és «demens» közötti különbség inkább az őrzöngés és a gyöngelméjűség fogalmának felel meg. De e föltevés ellen ismét az harcol, hogy a római terminologia a gyöngelméjűt «fatuus»-nak nevezte. Mindezen vitás kérdésekben Audibert következtetései abban culminálnak, hogy e különböző nemei az elmebetegségeknek az elméletben nem voltak mind egy időben elfogadva, hanem a lelki élet abnormitásainak felfogása időről időre változott, s míg a decemvirek még csak a «furor»-t tekintették szorosán vett elmekórnak, addig a praetori jogalkotás már a «demens»-re is kiterjesztette a korlátolt elméjűség kriteriumait; sőt tudjuk, hogy a stoikusok még ennél is tovább mentek, és mint Cicero egy helye tanúsítja, esztelenséggel bélyegezték még azokat is, kik indulataik és szenvedélyeik felett uralkodni nem tudtak, s ez a felfogás is rajta hagyta nyomait a római jogfejlődésen.

Gazdag irodalmi rovatán kívül még rendkívül érdekes megfigyelések sorozatát kezdi meg a füzet az angol Mac Donald után

a sexualis pathologia némely különös eseteiről, melyeknek tárgyait a sexualis aberratiók néhány ismertebb typusa szolgáltatja; így egy 15 éves bostoni «gyermekkinzó» (boy-torturer), úgyszintén egy bostoni sekrestyés, kit «fejbeverő»-nek (brainer) nevez a czikk, s végül a titokteljes hírré vergődött londoni «hasfelmetsző» Jack.

—r—n.

* * *

Revue philosophique de la France et de l'étrangère, dirigée par Th. Ribot. Dix-huitième année Nr. 1. Janvier 1893.

Marillier folytatja az amerikai jeles psychologus, William James nyomozásainak ismertetését: «La Psychologie de William James» czim alatt. Ha a megismerésnek tárgyait képező dolgok, ha a gondolkodásunkat képező eszmeáramok sorozatának minden egyes láncszeme egyforma fontossággal bírna előttünk, úgy nem gondolkoznánk. Gondolkozni annyi, mint felfogni, kiemelni, kiválasztani valamit; de hogy ekkép gondolkozásunknak határozott tárgyat adhassunk, úgy kell berendezkedve lennünk, hogy értelmi életünk minden pillanatában bizonyos érzetek vagy képek uralkodhassanak a többiek felett, egyedül foglalhassák el öntudatunkat, egyszóval képeseknek kell lennünk a figyelmezésre. A lelki tünemények vizsgálatánál mindig szem előtt kell tartanunk, hogy tapasztalatunk csak oly esetekből áll, melyeket megfigyeltünk, s figyelmezni csak azokra szoktunk, a melyek egy vagy más szempontból érdekelnek. Hogy egy kép szabatosan előnkbe tűnhessék, erre nézve szükség, hogy az némileg elszigetelve álljon más benyomásoktól.

A figyelemnek ez a nevezetes kérdése újabb időben a lélektan egyik alapvető kérdésévé emelkedett. Főleg két elmélet bontakozott ki az idevágó kutatásokból: az egyik, melyet Ribot állított fel «Psychologie de l'attention» czimú munkájában, a hatók elméletének nevezhető; a másik, melyet épp a jelen czikk írója, Marillier fejtett ki bővebben, s melyhez James is csatlakozni látszik, a figyelmet a képzetek közti *mennyiségi* különbözet eredményeként fogja fel. De James két pontban mégis eltér e magyarázattól. A mint ő a gondolatot érti, nála nem lehet szó a képzetek összeütközéséről, csupán az egyszerű tudat tárgya külön-

böző részeinek különbségeiről. Másrésztől ő a mennyiségi fogalmat is az érdek fogalmával helyettesíti. Marillier nem tartja szerencsésnek ezt a helyettesítést, mert — úgymond — vannak benyomások, melyek a nélkül, hogy érdekesek volnának reánk nézve, figyelmünket éppen intensivitásuknál vagy tartósságuknál fogva költik fel.

Azonkívül mint Ribot, James is külön helyet szentel a spontán vagy származékos figyelem mellett az önkéntes figyelemnek is. Ez szerinte abban az iparkodásban áll, hogy lelkünket egy tárgyra irányozzuk, mely magában véve nem kelti föl érdeklődésünket. Valamely munka pl. határozottan untathat és mégis leköti összes figyelmünket, ha annak sikerétől függ például egy vizsga eredménye, vagy valami kitüntetés, a melyre sülyt fektetünk. De James szerint is, akár önkéntes, akár önkéntelen a figyelem, azt megkívánja, hogy a figyelem tárgya gyorsan változzék. Egy monoton hang kis idő múlva megszűnik hallszani.

Figyelmezni annyi, mint a lélek bizonyos állapotában leledzeni, mely homlokegyenest ellenkezik a lélek egy másik állapottával: a szórakozottsággal. Mikor figyelmezzünk, egészen másképp reagálunk, mint mikor szórakoztattak vagyunk. A figyelem legfőbb eredménye, hogy felfogni enged. Az a tárgy, a mely figyelmünket felhívta, mindazoktól elkülönül, a melyek abban a pillanatban tudatunkat betölthetnék, és felfogni lényegben annyi, mint meghatározni, körülírni a gondolat tárgyát. «Ha ugyanegy öntudatbeli állapot több dolgot fog át egyszerre, akkor szükségképen több fogalom hordozója lesz. Akkor úgyszólván többszörös fogalmi működés áll elő, a melyet összetett fogalmi állapotnak lehet nevezni». De bármi legyen az, a mit felfogunk, azt fogjuk fel és nem mást; több más is lehet vele egy időben, de egy sincs annak helyén. Minden fogalmunk örökre az marad, a mi, és nem változhatik át más fogalommá. Eldobhatunk egy régi fogalmat és új fogalom képződhetik bennünk, de sohasem lehet azt mondani, hogy a régi fogalom új fogalommá lett. «A papírt, mely imént fehér volt, bekormoztam, de azért a fehérről való fogalmam nem változott át a feketéről való fogalommá. Sőt ellenkezőleg, megmaradt az objectiv feketeség mellett, és éppen azért ismerhetem föl a papír feketére változását. Ha nem maradt volna meg, akkor csak a feketeség fogalmával bírnék és semmi többel.»

Látjuk tehát, hogy a fogalom, James meghatározása szerint, a dolgok bizonyos szemlélete, melynek választására értelmünk valamely adott pillanatban rákényszerít a többinek kizárásával. De ez a functio — teszi hozzá James — csak oly lénynél érthető, melynek megszabott céljai, határozott tervei vannak; tehát e functio valóságos teleologikus functio.

Attérve már az együttes észrevételek különbségeinek tanulmányozására, azaz az elemzés és elvonás teoriáira: az egész kérdés azon sarkal, hogy az öntudatra gyakorolt benyomás mindaddig elemezhetetlen marad, a meddig alkatelemei nem külön észrevételnek voltak tárgyai, vagy legalább is nem különböző összetételekben foglaltattak. Ha minden hideg tárgy nedves és minden nedves tárgy hideg volna, akkor nem bírnánk a hidegről és a nedvességről különböző fogalmakkal.

A hasonlóság felfogása szorosan összefügg a különbözőség felfogásával. Csak azok között a tárgyak között vehetünk észre különbségeket, melyek egymással bizonyos analogiát is mutatnak. A különböztetés elmélete igen fontos helyet foglal el James rendszerében, mert a lelki életről való egész felfogását voltaképp a kiválasztási elv egy sajátos formája dominálja. Megkülönböztetni az alkotó elemeket valamely complexumban, annyi, mint megrostálni, kiválasztani azokat, s ezt a választást mindig gyakorlati vagy kedélyi okok döntenek el. De azért az amerikai psycholog elméletei sohasem esnek bele abba a mechanikus formába, melyet a cartesianus psychologia s az angol tapasztalati iskolák iránya annyira hajhász. James inkább a leibnitzi kiinduló pontokra mutat hajlandóságot visszatérni, habár nem mondja is azt.

A képzettársítás tanánál megjegyzi James, hogy tulajdonképpen nem is képzetek vagy eszmék, hanem tárgyak társításáról kellene szólni. Eszmetársításról beszélni, annyit tesz, mint föltételezni, hogy az eszmék változatlanul maradnak meg a lélekben, mint szilárd szirtfokok a gondolkozás kavargó örvénye közepe. Már pedig az öntudat minden állapota, ha egyszer más által helyettesítetik, örökre eltűnik, csakis azok az agyváltozások maradnak meg, melyeknek a jövőben az előbbiekhöz hasonló psychikai tünetek fognak majd megfelelni.

Miben áll most a különbség az okoskodás és a társítások különböző processusai közt? Abban, hogy az okoskodás ugyan szintén végződhet concret képekben, de nincs közvetlenül föl-

tételezve más concret képzettől; és nem is csupán reproductiv, mint azok, hanem a szó teljes értelmében productiv. «Az okoskodás theoriája — mondja Marillier — talán a legtökéletesebb része W. James fejtegetéseinek és legjobban kiállja a kritikát».

A mi az emlékezetéről szóló tant illeti, az csirájában már benne foglaltatik az időről való észrevételünkben. Emlékezni tulajdonkép annyi, mint egy elmúlt tényt gondolni és azt mint multat gondolni. Meg kell különböztetni azonban a szorosan vett emlékezetet, azaz egy tudatunkból már kiesett eseménynek tudatunkban való újbóli feltünését az elsődleges (Exner) vagy elemi (Richet) emlékezettől, azaz a mult időnek azon fölöttébb korlátolt része tudatától, mely a jelenlegi érzettel közvetlen érintkezésben van. Az emlékezet jellemző tulajdona az újra fölismerés; ámde világos, hogy ahhoz, hogy valamit újra fölismerjünk, szükséges, hogy azt már ismertük és elfeledtük légyen. De csupán azon elemek, melyek ez az elemi emlékezet fölkapott és magához ragadott, képezendik ezentúl gondolatunknak részét, azon belső állapotok, melyek rögtön feledésbe mennek, mihelyt nem érezzük őket többé jelenvalóknak, lelkünkben tényleg kitörlődnek. Hogy egy tudat tovább éljen emlékezetünkben, annak első föltétele, hogy bizonyos időn át tartott légyen; csak oly eseményről bírnunk tudatlommal, mely túlhaladja a jelen pillanatot. De valamely tényre emlékezni nem annyi csak, hogy azt visszakeltezzük a multban, különben azt lehetne mondani, hogy az is emlékezet, ha először halljuk, hogy 1453-ban Konstantinápolyt bevették a törökök. Az eseménynek azzal a «bensőséggel», azzal a «melegséggel» kell bírnia, mely a saját magunkénak tartott benyomásokat jellemzi, és kell, hogy ugyanolyan tulajdonokkal bíró más tudalmi állapotokkal függjön össze.

A következő, «La croyance metaphysique» című czikkben *Gourd* azt a kérdést veti föl, hogy miként jó létre a metaphysikai hit? Válasza nagyjában az, hogy a tiszta logika körén kívül, a szabadakarat közbejöttében kell keresni a metaphysikai hit titkát. Igaz ugyan, hogy a hitítélet, s az ítélet szorosan theoretikus functio, de azért az akarat részben ura marad azon viszonyoknak is, melyek az intellectualis élet körébe esnek.

Hitünk tárgyát csaknem minden részében magunk vagyunk kénytelenek megalkotni mint a vagy útnutatás nélkül, s ez a tárgy mindig az ismeretlen, a megfoghatatlan, az elképzelhetetlen.

E nehézségek legyőzésére nem elegendők az elmélet vagy erkölcsiség köréből vett érvek, melyekből például sokan a halhatatlanságra következtetnek; kell, hogy az akarat is közbelépjen.

Ha azonban a metaphysikai hit az akaratszabadság és függetlenség elvének befolyása alatt keletkezik, úgy éppen ezáltal nyer alapot a valóságban is: ebből vezeti le létokát is. Mert mihelyt ez a tünemények rendjének részét képezi, minő joggal zárhatnók ki és mondhatnók semminek az általa parancsolt hiedelmeket? A metaphysikai hit tehát igazolását egyfelől akaratkörünk függetlensége s másfelől az ismeretlen realitás közötti viszonyból meríti. Az akarat érdekelve van az ultra-phaenomenalis világ lehetőségeiben, tehát azokat igazaknak veheti, mert habár az értelem körén kívül esnek is, de összhangzatban állnak a valóság egy másik elemével.

Couturat: «La beauté plastique». Neville-el szemben realidealis alapon kísérti meg konstruálni a képzőművészetek aesthetikáját. Neville szerint ugyanis: «az embernek kétféle képzeleti vannak; egyfelől tárgyakról és materialis tünetekről, másfelől állapotokról és szellemi folyamatokról. Mindkét nemű képzeteknek aesthetikai fontosságuk van». Ebben mond ellent *Couturat*, midőn azt hangsúlyozza, hogy sem a tapasztalat tárgyát képező anyagi világ, sem a tudalom állapotai nem nevezhetők szépnek, hanem a szép az öntudatnak az anyagi tüneményekben való megvalósulása, megnyilatkozása.

Érzékelhető szép nincs, azaz az érzéklés, mint olyan, nem nevezhető szépnek. Egy szín vagy hang, önmagában véve, lehet kellemes vagy kellemetlen, éppúgy, mint valamely tapintás, íz vagy szag; de szépnek a látás vagy hallás tárgyait épp oly kevésbé szabad nevezni, mint más érzékek tárgyait. Neville ugyan az érzékelhető szép példái gyanánt idézi többek közt az arabeszket, a draperiát, a melodiát; de nyilvánvaló, hogy e látszólag egyszerű tárgyaknak szépművészeti elemei összetételökben keresendők, azaz alkatrészeik egymásmellé helyeztségében, vagy egymást követő rendjében. Tehát egy formai elemet tartalmaznak, mely túlhaladja a merő érzéklést. Nem elég a tárgyakat érzékeinkkel felfognunk; értenünk kell elrendezésüket, sorrendjüket és elhelyezésüket. Nevezetesen egy draperiánál a képzelet kitölti a redők által befödött részeket s helyreállítja a szövet folytonosságát a megtört részek egymásmellettiségében.

De erkölcsös szép sincs, legalább a szép kifejezés aesthetikai értelmében. És itt rövideden kiküszöböli Couturat az aesthetika terminológiájából a *fenséges* fogalmát, a mint azt Kant óta annyiszor zavarták össze a szép eszméjével, egészen helytelenül.

Vizsgálva a plastikai szépet, annak kifejezési eszközei közül Couturat elveti a *nyelvet*, mert a szavak nem tekinthetők oly kifejezéseknek, mint a tagjáték, a testtartás vagy a physiognomia. A nyelv, legalább ma még, merőben conventionalis jelbeszéd, éppúgy, mint az írás, az eszmék kifejezésének önkényes és mesterséges eszköze. A nyelv és az írás csak *jelentik* az eszméket, holott a természetes jelek *ki is fejezik* a lélek állapotait. A beszédnél a szöveg csupán *jelentésszerű*; a mi benne kifejező is, az a hangsúly, a rhythmus, hangszín (timbre) és a modulatio.

Éppen ezért azonban a művészi kifejezés eszközeiről sem szabad vizont azt mondanunk, hogy azok valamit egyenesen jelentenek, hanem csak hogy bizonyos érzéseket felköltenek. A zene például nem az emóciók természetes kifejezése; a jelek, melyeket használ, bár nem conventionalisok, de mesterségesek és csináltak. Egy melodia lehet bánatos kifejezéstű, de az emberi búbanat nem fejezi ki magát melodiával. A zene tehát oly hangvilágot teremt, melynek semmi köze a valóság világával, s ha némelykor a természet hangjait utánozza is, ezt csak kivételesen teszi.

Visszatérve a képzőművészetekre, Couturat álláspontja tehát az, hogy a plastikai szép lényegesen kifejező kell hogy legyen. Egy redőzetben pl., mint fönnebb láttuk, a rend és az egység képezik a kifejezett momentumot, s az a benső értelem, melynek kifejezése. Egy székre dobott köpeny megőríz valamit annak a kedélye kinyomatából, ki azt odadobta, a szerint, hogy azon pillanatban nyugodt vagy felindult, gondos vagy szórakozott volt-e? Lélekállapota úgyiszólván belenyomódott a szövetbe s annak elhelyezést, értelmet, jelentést, kölesőnzött.

Semmi sem árulja el ezt jobban, mint Leonardo da Vincinek a párisi Louvre-ban levő két redőzet-tanulmánya, mely, mindkettő rendkívül finom és gondos kivitelben, pendant-ot képez. Az egyik fényes és kemény szövet s egy arczczal ülő alak lábait borítja. Merev, de törésnélküli, tömött, de nehézkesség nélküli redőket vet, fénylő relieffel. A másik könnyű és lágy szövet, mely finom és puha redőkkel tapad egy nő lábaira, engedelmesen simul

hullámozó hajlásaihoz, s enyhe világítás árad discretül a gyöngéd körvonalakra. Soha Leonardo nem rajzolt kellemesebb formákat, azt a titokzatos bájt lehelte ebbe a szövetbe, melynek csak ő bírta titkát. S valóban ez a tanulmány lön magva annak az égszínkék draperiának, mely da Vinci Szent Annáján látszik, a mint az anyai szeretet mennyei felvillanásával hajol a szent gyermek fölé. Nem igaz-e, hogy e bámulatatos drapériák, szövetükben és elrendezésükben, valóban azt az alakot jellemzik, mely őket megeleveníti?

Kitűnik ezekből, hogy a «kifejező szépség» szólásmód kétszeresen hibás, mert először is föltételezni engedi, mintha «nem kifejező szép» is léteznék; másodsor, mert olyasmit hagy sejtetni, mintha minden kifejezés szép lenne. Azon iskola hagyományára ez, mely a Winkelman és Lessing idejében uralkodott az elméken, s mely a hanyatló classicismus antik remekei, egy Niobe vagy Laocoon hamis értelmezéséből kiindulva, azt a benyomást nyerte, mintha a szép kiváltképen valami sajátos kifejezésben állana, vagy az ihlet és szenvedély különös momentumaiiban gyökereznek.

Egy tárgy szépsége nem azokban az érzelmekben keresendő, melyeket felkölt, sem nem azokban az eszmékben, melyeket tolmácsol, hanem tulajdonképeni értelemben vett kifejezésében. Neville, minekutána a nyelvet is a gondolat kifejezési módjai közé sorozta, kizárja azok közül a physiognomiát és az emberi organismust. Couturat ellenben bebizonyítja, hogy az organismus éppoly kifejező, mint akár a taglejtések, akár az arczjátékok. Könnyű meggyőződni arról, hogy minden testmozgásnak az abban közreműködő szervek bizonyos sajátos alakulása vagy elváltozása felel meg. A hellének, kik oly nagy tökélyre vitték a testedzést, jól meg tudták különböztetni a versenylutót a birkozótól, a diskuszvetőt a pugilistától, s a megkülönböztetést ki tudták fejezni szobraikban. Minden emotio nyomot hagy a lélekben, s ez a nyom nemcsak letörülhetlenné és organikusává válik, de nemzedékről nemzedékre át is öröklődik. I. Jakab ösztönszerű ellenszenve a törökkel szemben, attól a rémülettől keltezhető, melyet teherben levő anyja érezett Rizzio gyilkosainak láttára.

Viszont az is kétségtelen, hogy a lelki tudatok önkéntes vagy önkéntelen mozdulatokban jelenülnek meg, s e reakciók közvetlen módon fejezik ki az érzelmeket és indulatokat. Ha egy

reactio sürüvé és szokásossá válik, megfelelő kinyomatot ölt a physiognomián s állandóan vési be magát az emberi arczra. Olyan ember, a ki sokat nevet, mindig mosolygó arczú marad, míg az, a ki sokat szenvedett, szomorú és levert arczkifejezést nyer, éppúgy, a hogy a töprengés is bizonyos typikus vonásokban öröktül meg az arczon. Bizonyos foglalkozások és hivatások apró jellemzetességei rögtön felismerhetőkké válnak; így könnyű a katonaviselt embert megkülönböztetni a burokratától. Az ember egész erkölcsi jelleme ráüti bélyegét organismusára. Mi több, testtartásunk és physiognomiánk gyakran öntudatlanul is azokat másolja, kik környezetünkben vannak. A szónok és színész attitude-je, taglejtései telvék impulsusokkal, melyek minket is azok ösztönszerű utánzására ragadnak. Ez a tömegek psychológiájának a törvénye: a *sympathia*.

Áll ez megfordítva is: minden physiologikus állapot az öntudatban azt a psychologiai mozzanatot ébresztheti fel, a melynek az természetes kifolyása és kifejezése. A hypnotismus terén tett kísérletek ezt meggyőzőleg kimutatták. Ha egy kataleptikus egyénnek kezeit összekulcsolják, imádkozni kezd; ha ökleit összeszorítják, harag és verekedő kedv támad benne.

Szóval a lelki állapotok és az élettani tünetények közötti ezen automatikus összefüggés kifejezése az, a miben Couturat az aesthetikai szép elvét keresi. Ez a kifejezés pedig spontán és ösztönszerű; nem azon subjectiv érzésekben áll az aesthetikai érdek, melyeket az *inductio* belemagyaráz az organismusok formáiba. A sas repülésében nem az a fenséges, hogy azt a gondolat a szabadság és az erő érzeteire viszi át. A részvételnél nem abban áll az erkölcsi gondolat, hogy egy nyomorult láttára felkiáltunk: «íme egy ember, a ki szenved!» hanem hogy magunk szenvedjük az ő nyomorát. Így az aesthetikai elragadtatásban is nem az a reflexio adja meg a philosophiai elemet, hogy: «íme, mily boldog ez az ember!» vagy «milyen érzés lehet ezeknek, tudni azt, hogy egy kézmozdulatukkal minden akadályt elháríthatnak maguk elől!» — hanem hogy saját magunkban érezzük mi is ezt a boldogságot.

—r—n.

* * *

A «*Revue Philosophique*» februári füzetét *Paul Janet* nyitja meg a philosophia egységéről («*L'unité de la philosophie*») értekezve. Előrebocsátja, hogy tudvalevőleg két kérdés van, mely nem tartozik a pozitív tudományok körébe; az öntudat ténye, illetve a léleknek önmaga által való ismerete, és a legmagasabb általánosság eszméje, azaz a végokok és végcélok ismerete, tehát a pszichológiai és metaphysikai tudományok. De itt fölmerül az a kérdés, hogy vajjon a két tudományág egybefogható-e egy tudományban, a melyet philosophiának lehessen nevezni? A bölcselkedés kettős iránya a megjelölt két eszme körben *autopsis*-nak és *synopsis*-nak volna nevezhető *Paul Janet* terminológiája szerint, mert egyfelől a reflexio, az önmagába mélyedő eszmelkedés, másfelől pedig az általánosítás, a *synthesis* adja meg jellegét. Az egység kérdése attól függ, hogy létezik-e oly momentum, mely a két tudománycsoportnak közös eleme, az igazságkeresés ezen kettős irányának egységes alapja?

Ez a momentum *Paul Janet* szerint a gondolkodás. A gondolkodásnak valóban kettős jellege van: 1. önmagát tudja és önmagára visszatérhet, s 2. képes összekötni, összekapcsolni és általánosítani, tehát *synthesis*.

A philosophia ezek szerint — mondja a francia bölcselő — *a gondolat gondolata*. Ebben különbözik más tudományoktól. A tudomány a külvilágot gondolja, a philosophia a külvilág gondolatát gondolja. A tudomány objectív, a philosophia subjectív, legalább közvetlenül, mert közvetve az is objectív.

Megpróbálva e formula szerint osztályozni a philosophiai rendszereket, *Paul Janet* következő eredményekre jut.

A létra legalsó fokán a materialismus áll. A materialismusnak is, mint minden rendszernek, a gondolat gondolata a tárgya, de ő nem képes a gondolatot önmagában gondolni, csak anyagi substratumában bírja megragadni. Mert a gondolatot egyszerű funkcióvá degradálni annyi, mint azzá tenni, a mihez semmi köze. Minő viszony állhatna fenn az öntudat ténye és a kerek vagy szögletes forma, az egyenesvonalú vagy körmozgás közt? A materialismus a philosophálás első kísérlete, de még nem bontakozott ki teljesen a külső világból, nem vet számot az öntudattal, tehát legtávolabb is áll a philosophia voltaképeni tárgyától, a gondolat gondolatától.

A positivizmus igaz, hogy közeledik már ehhez a feladathoz, a mennyiben a tudományok philosophiájának nevezi magát. Maga nem tudomány, hanem a tudományok kritikája, azoknak általánosítása. De azért ő sem vizsgálja a gondolatot, mint az öntudat tényét, mint *sui generis* jelenséget, elvont valóságában, hanem csak az agygyal való viszonyában. Nem hiszi, hogy a lélek megismerhetné önmagát. Kétségtelenül van benne philosophiai elem, mert a tudomány fölött eszmél és gondolkodik, de a philosophálás tartalmát a tudományoktól kölcsönzi. Mint a hogy a középkori bölcészet a theologia szolgája, «*ancilla theologiae*» volt, úgy a positivizmus sem egyéb, mint «*ancilla scientiarum*» — a tudományok szolgája.

Közelebb jár a valódi philosophiához a positivizmus azon disciplinája, melyet gyakran össze zavartak a positivizmussal, habár attól lényegesen különböző, a subjectív phaenomenizmus, úgy a mint azt Angliában Stuart Mill, Franciaországban Taine által látjuk képviselve. Oly rendszer ez, melynek tárgyai az öntudat tényei, a subjectív tények, a mely egyebet nem ismer, mint subjectív tényeket. Ugyanaz, a mi Hume Dávid phaenomenizmusa, s a mely az ó-kori bölcseletheben Protagoras nevéhez van kötve. Igaz, hogy a gondolkodás ebben a rendszerben is csak mint észrevétel bír jelentőséggel, de legalább az öntudat ténye el van ismerve benne, habár kétségtelen, hogy a subjectivizmus a gondolkodásnak csakis alantasabb fajához szól, mert az észrevétel, mint észrevétel, önmagára nem irányulhat.

Ezt a hézagot kitölti egy újabb philosophiai módszer, a criticismus. A criticismus a szó valódi értelmében a «gondolat gondolata»; a gondolkodás benne az észrevételtől különállóan lép föl, s önmagát gondolja. E gondolkodásnak megvannak a maga formái, törvényei és saját lényegisége. Bir az idő és tér érzéklésével, az ész kategóriáival, minő az egység, ok és állag, vannak eszméi: az ész, az anyag, az Isten, egyszóval az abszolút. A gondolkodás itt az érzéki észrevételek fölébe kerül, ítéletet alkot azokról s önmagát veszi tárgyul.

De a gondolatnak a criticismusnál sincs objectív tárgya, s ebben ismét a phaenomenizmus álláspontjára sülyed vissza. Benne a gondolkodás csak törvény és forma, a valóságot csakis az észrevétel által éri. Lehet gondolni egy oly philosophiát, melyben a gondolkodás ne legyen merő forma, merő alanyi functio,

legyen subjectiv is, objectiv is egyszerre, legyen a létezés és gondolkodás igazi egysége. És ezzel eljutunk a tulajdonképeni metaphysikához, mely többé a gondolkodást a létezésről nem választja külön, hanem az abszolút eszméjében egységesen gondolja. Ezt a philosophiát Janet szélesebb értelemben idealismusnak nevezi, élesen megkülönböztetve azonban annak két formáját, a spiritualismust és pantheismust.

A végső kérdés tudniillik az: létezik-e egy abszolút gondolat a maga egész teljességében, függetlenül a véges gondolatától, vagy pedig nem létezik csak a véges öntudatban? Az első megoldás a spiritualismusé, a második a pantheismusé.

Továbbá az abszolút gondolatban, melyben a tárgy és alany összeolvad, vajjon az alanyiség az elsőbb, az eredetibb (est-ce le sujet qui prime l'objet), vagy pedig a tárgyilagosság? Első esetben előttünk a személyes Isten eszméje, második esetben a személytelené. Amaz a spiritualismus, ez a pantheismus megoldása.

Janet a maga részéről a spiritualista megoldásnak ad előnyt, mert az fölzsabadítja a gondolat végtelenségét a végesség bilincseiből, mert az alanyiságot a tárgyilagosság fölé helyezi; már pedig a gondolat az alanyban tudja magát gondoltatni. A gondolat, mely nem tud önmagáról, alvó gondolat és merő álom. A pantheista isten egy alvajáró isten, holott a spiritualista isten ébrenlevő isten, s «az istenek — mondja Aristoteles is — ébren vannak és nem alusznak, mint Endymion».

Combarieu az «Objectiv zenei kifejezés» kérdéséhez szó hozzá bő zeneirodalmi apparátussal, kiindulva abból, hogy mint a költőnek, a zeneköltőnek is két módja van tárgya leírására. Az első abban áll, ha maga elé tekint s aztán elmondja, a mit lát. A második, ha önmagába néz, hogy onnan olvassa ki, mit érez. Egy táj tekinthető úgy, mint vonalak, formák és színek összetétele; de tekinthető úgy is, mint belső hangulat. Hugo Victor merőben subjectiv leírást használ pl. mikor a virágot «une naïveté»-nek nevezi. Épp úgy lehet pl. a színpadon Banquo szellemét egyenesen megjelentetni, és viszont lehet csupán a Macbeth arcán tükröző emóciók által sejtetni.

Mindkét eljárási mód a zeneköltőnek is rendelkezésére áll. Schumann legtöbb dala a tavaszról, a virágos kertről stb. nem annyira magukat ezeket a jelenségeket érzékíti meg, mint inkább

a nézőben azok láttára fölgerjedt érzéseket és hangulatokat tolmácsolja. Ellenben pl. Gounod zeneművei az ütem és rhythmus gondos megválasztásával törekednek a külső élet megjelenítésére. A subjectiv zenei leírás egyik legszebb példáját mutatja Beethoven «Hajnal» sonett-je allegro tételének egy gyönyörű frázisa. Berlioz pedig «Faust elkárhozása»-ban a Mephistophelest és Faustot üldöző szörnyeket néhány hirtelen fölharsanó trombone-hanggal jellemzi. Igaz tehát a német zene theoretikusainak nagy része és Hartmann által is elfogadott az a nézet, hogy a leíró zene a tárgyiaságnak alanyiságba való átolvadása.

A tér fogalma elválaszthatatlan a külsőleg jelentkező tárgytól, nélküle nem foghatjuk fel az érzéki világot. A szépművészetek egy classikus korbeli osztályozása szerint, melyet az ó-kori zene legalaposabb ismerője, Westphal, moszkvai egyetemi tanár mindennek fölébe helyez, a mit Hegel óta a modern aesthetika produkált — a zene az időbeli művészetek triádjához tartozik (a költészettel és tánczczal) s a rhythmus törvényeinek engedelmeskedik, ellentétben az építészet, festészet és szobrászat, mint térbeli művészetek triádjával, melyeknek törvénye a symmetria

Különös, hogy maga Berlioz, a programm-zene tulajdonképeni alapítója, kizártnak tartja, hogy a zenével a külvilág viszonyait lehessen érzékíteni. Egy alkalommal erős gáncsban részesíti azokat a kifejezéseket, melyek a hang mélységének és magasságának jelzésére vonatkoznak. «*Emelkedik és száll*, a testek azon mozgását fejezi ki — úgymond — melylyel azok a föld középpontjához közelednek vagy eltávolodnak. Nem hiszem, hogy e szavaknak egyéb értelmét lehetne találni. De vajjon a hang, mely súlytalan, mint a villamosság, mint a fény, távolodhatik-e a földtől s közeledhetik-e ahhoz? Magas vagy éles hangnak nevezik azt, a melyet valamely test egy adott időben a rezgések bizonyos száma által hoz létre, mély hangnak pedig azt, a mely ugyanannyi idő alatt kevesebb számú rezgés által jő létre».

Combarieu első sorban is védelmébe veszi a hang ezen térbeli minősítéseit. «A zenei nyelv ezen kifejezései megértésére a dalhoz, mint a zenei kifejezés első és eredeti formájához kell folyamodnunk. Az emberi hang pedig három registert különböztet meg: a mély vagy mellhangokat, a közép- vagy torokhangokat, s az éles vagy fejhangokat. Ha már most a mell, a torok

és a fej viszonylagos helyzetére gondolunk, el kell ismernünk azon megjelölések helyességét, melyeken Berlioz logikája megütközött. Az éles hangok magas hangoknak neveztetnek azért, mert a fej a test felső része; a mély hangokat alhangoknak nevezzük, mivel a mell alantabb fekvő testrész. Igazolva látjuk tehát a sopran, mezzo-sopran, alt stb. elnevezéseket».

«És tényleg — folytatja Combarieu — maga Berlioz a Pandemonium jelenetében a zenekar mély hangjait alkalmazza, a mennyország jelenetében pedig a magas hangokat. Ugyanígy jár el Liszt Dante symphoniájában. Képzelné sem lehet zeneköltőt, aki a pokol festésére magas hangokat s a mennyország festésére mély hangokat használjon.»

Minthogy pedig a hang rendkívül hajlékonyan képes egyik registerből a másikba menni át, tehát következőképp tökéletesen alkalmas egy képzelt vagy valódi mozgás irányának kifejezésére is. Gounod például a «Faust» opera zárjelenetének e szavainál:

«Anges saints, anges radieux»

egy sorozat emelkedő hangközt alkalmaz; sőt a dallam ismétlésénél azt egy félhanggal feljebb kezdi, hogy ezzel is kifejezze intencióit. Hasonlót tapasztalunk a fiát megáldó Fides áriájánál (Meyerbeer Profétája). Ellenben Gounod «Romeo és Juliá»-jánál, mikor Lőrincz barát megáldva Romeót és Juliát, e szavakat intézi hozzájuk: «térdre! térdre!» — nevetséges lett volna a hangscálát emelni a lejjebb szállítás helyett.

Még érdekesebb példa a valóságos mozgási irány zenei kísérésére a Tannhäusernek azon jelenete, melyben Erzsébet elmondja, hogy a kereszt lábához a porba fog borulni. E szavaknál: «lass mich in Staub vor dir vergehen» — a hang kilencz intervallummal esik alá s a zenekar rögtön rá még mélyebbre viszi le a hangképletet. A Rheingold 3-ik jelenete a hegedűk és tubák kíséretével festi egy a szinpadon átvonuló szörny kigyózdó tekergését, és semmi sem adja vissza találójában a rokka pergését, mint az emelkedő és szálló hangoknak aránylag kis térközben való szabályos váltakozása, példának okáért Mendelssohn «Fonónő»-jénél (Op. 62., nr. 4.). Sőt Bizet a «Scènes et Jeux d'Enfants» című kedves egyvelegében egész sor gyermekjáték (pörgettyű, bűgöcsiga, sárkány) mozgásainak rajzát vázolja elénk.

Tehát a zene, a mozgás általános irányán, formáján és

gyorsaságán kívül, annak tartamát, rhythmusát, sőt nesztét is vissza tudja adni. De vissza tudja adni — folytatja Combarieu — különböző tárgyak viszonyosságát is valamely térben. Meg képes jelölni például azt a távolságot, mely két tárgy között van, a nélkül, hogy különböző registerekhez folyamodnék, csupán a hangszerek egyikének intensivitása gyöngítésével. Emlékezzünk Berlioz nagy műve (Damnation de Faust) azon pathetikus recitativájára (XVII. jelenet), a hol Mephistopheles értesíti Faustot, hogy a szülőgyilkossággal vádolt Margit börtönbe hurczoltatott és halálra ítéltetett, s a hol az énekszót kúrthangok kísérik, melyek rövid időközökben távoli vadászat fanfare-jait vegyítik a megrendítő drámába, s e szerint a mint a kürtök forte, mezzo-forte, vagy pianissimo hangzanak, a fül a szereplőktől több-kevesebb távolságra létező tárgy benyomását véli érezni.

Elmésen jegyzi meg már Quintilianus is, hogy beszédünk és taglejtésünk a külvilág bizonyos képeinek hatása alatt terjen-gőssé válik. A zenekarvezető egy *largonál* kézmozgásaiba méltóságot igyekszik önteni, a közönséges nevelésű ember ha az oceánról vagy valamely nagy látványról beszél, hangját meglassítja s bizonyos szavakat erősebben megnyom. Így tesz a zeneköltő is; ugyanezeket a jellemző eszközöket használja pl. az «Afrikai nő»-ben a végtelen tenger megpillantásánál, s «Sába királynője»-ben a «Királyok leánya . . .» kezdetű főséges áriában.

Majd áttér Combarieu a természet hangjai, színei zenei kifejezésére. Ismerteti a hangszínek érdekes theoriáit s megjegyzi, hogy a Rheingoldban az arany motívumát harsogó fanfare-ok kísérik, a mint hogy általában a trombita hangja a rendes eszköz a nappali élénk ragyogás feltüntetésére. Így Sigurdban Brunhilda üdvözléte a napvilághoz (2. kép). Ellenben az «Istenek alkonya» több helyén a mély register festi az éji borulatot. Berlioz «Invocation à la Nature» feliratú éji jelenetében a nagybögők játéka hoz ezt az utasítást adja: «igen kimerően és sötéten» (très large et très sombre). Hasonlót tesz Wagner a «Lohengrin» II. felvonásának kezdetén, mikor az éjt festi, mely Ortrudot és Tellingamundot a templom lépcsőin sötétjével takarja el.

Nem folytatjuk az érdekes példákat, melyeknek tanulságát Combarieu abban foglalja össze, hogy a zene képes kifejezni: 1. egy mozgás irányát, gyorsaságát, alakját, rhythmusát, időtartamát; 2. a külvilág természeti vagy mesterséges hangjainak k

látlan számát, minden árnyalataikkal; 3. a térben két mozdulatlan tárgy, vagy két mozgás viszonylagos helyzetét s a köztük levő változó távolságot; 4. a színek élénkségi fokait s különleges tulajdonaik bizonyos számát korlátlan mértékben; 5. a tárgyak nagyságát vagy kicsinységét, arányítás és analogia útján.

— 111 —

* * *

«*Nuova Antologia*. Rivista di scienze, lettere ed arti. Anno XVIII. Terza Serie. Volume XLIII. Fascicolo IV. 15 febbraio 1893. Roma.»

Az olasz «*Revue des deux mondes*», a hogy e kiváló folyóiratot szélteben nevezni szokták, s joggal, mert nemcsak beltartalma és iránya, hanem külső kiállítására is rávált a népszerű mintaképre, — jelen füzetében egyik tanulmányában Góthe viszonyát világítja meg a katolikus valláshoz («*Goethe e il cattolicesimo*»). Antonio Zardi a szerzője a cikkeknek, s elmondja, hogy Góthe, ki a természetet mindenben bálványozta, vallásbölcseleti rendszerében is teljesen eredeti. Átvette mások rendszereiből azt, a mi saját lelki irányának megfelelt, de követni egyiket sem követte; különösen Leibnitz, Kant, Fichte, Schelling, Hegel és mindenekelőtt Spinoza, sorban nyomot hagytak szellemén, de egyiknek sem adott előnyt a másik felett s mindannyit egybe tudta olvasztani a maga sajátos ecclésiasticusában. Mint maga bevallja:

Er gehörte zu keiner Innung,
Blieb Liebhaber bis zu Ende.

Mint művész és költő Góthe polytheista, mint természetbölcselet ellenben pantheista. Isten és lélek előtte ugyanazonos a természettel. Hitt ugyan Isten létezésében, de ez az Isten előtte a természetben volt immanens; és hitt a lélek halhatatlanságában, de ez a lélek reá nézve az örökkévaló, változhatlan erő volt, úgy, a mint az a fejlődés törvényeiben nyilvánult: Leibnitz monadja, s a mit ő aristotelesi kifejezéssel *entelechiának* nevezett.

Ez a philosophia nem gátolta Góthét, hogy a kereszténység előtt meghódoljon, mint az erkölcsiség legmagasabb elveinek revelatioja előtt, de azért természetes ellenszenvét sem titkolhatta el egy oly tannal szemben, mely a nevető, mosolygó világot sira-

lom völgyévé változtatja. Ily ellenszenvet nyilvánított különösen velencei epigrammjai némelyikében, «A korinthusi menyasszony» című balladájában és Olaszországból írt leveleiben.

A modern művészet festményei csak annyiban nyerték meg tetszését, a mennyiben az antik ideálnak megfeleltek, s azért vonzódtott nagyon Rafael bájt és derűtséget lehelő alakjaihoz; ellenben kimondhatlanul megbotránkozott azokon a vértanú-jeleneteken, melyekben a bolognai iskola tetszelgett magának. Borzadt mindentől, a mi a középkori asketismusra emlékeztetett és szemére lobbantotta a katholicismusnak, hogy az őskereszténységet idétlen és barokk paganismussá változtatta. Annyira idegenkedett a katolikus vallástól, hogy nem egyszer Rómában, midőn ily szertartások tanúja volt, megmozdulni érezte magában a protestánság eredendő bűnét («da regte sich die protestantische Erbsünde»).

Fokozódott még Göthének a katholicismus iránt érzett ellenszenvé Rómában tartózkodása első napjaiban. Elmerengve a természet és művészet elébe táruló szépségein, nem háríthatta el magától azt a gondolatot, hogy ha Krisztus visszatérne a földre, aligha nem abban a veszélyben forogna, hogy újra fölfeszítsék, s a mint a Quirinal-kápolnában látja a pápa misézését, eszébe jut a «venio iterum crucifigi».

— r — r.

* * *

Archiv der Geschichte der Philosophie, herausgegeben von Ludwig Stein. Band VI. Heft 2.

Tartalma: L'Isagogicon moralis disciplinae di Leonardo Bruni Aretino, «Anfänge und Aussichten der experimentellen Psychologie, von Oswald Külpe»; továbbá: «Beiträge zur Geschichte der englischen Philosophie, von J. Freudenthal», «Metaphysik und Asketik (második cikk) von Dr. Wilhelm Bender» és «Das natürliche System der Geisteswissenschaften in siebzehnten Jahrhundert von Wilhelm Dilthey». Különösebben érdekes Külpe tanulmánya, melyben a tapasztalati pszichologiai tanulmányok fejlődését és jelen állását ismerteti. A tapasztalati pszichologia csak a század közepe táján emelkedett önálló tudományyá, szorosán elkülönítve a természettudománytól és élettantól. Ebben a késői fejlődésben része volt Kant híres nézetének, melyben

kimondta, hogy a psychologia sohasem emelkedhetik a tudomány rangjára.

A psychológiának, mint tudományos disciplinának helyesebb felfogását találjuk a XVIII. század némely angol és francia bölcészénél, csakhogy az élettani ismeretek fogyatékosága miatt ebből a felfogásból még elmulasztották kivonni a módszeres következtetéseket.

A XVIII. század közepe táján a tapasztalati lélektan terén nagy szorgalommal indul meg a kutatás. A tapasztalati lélektan a népies német bölcseleknek kedvencz tanulmányává növi ki magát, daczára Kant érintett ítéletének, kinek álláspontja ismeretes, mert szerinte a természeti ismeretek bármely ágában annyi az igazi tudomány, a mennyi matematika alkalmazható reájok. Már pedig belső világunk jelenségeire a matematika nem alkalmazható. De különben is Kant szerint lélektani vizsgálódásainknak más gondolkozó alany tárgyává nem tehető, s már maga az észlelés megmásítja és kiforgatja helyzetéből az észlelet tárgyát. Ehhez képest szerinte a psychologia csak legjobb esetben a lélek természetrajza lehet, de nem a lélek tudománya, sőt még tapasztalati tudomány sem.

Kant első ellenvetésére, mintha a tudományos psychologia nem volna lehetséges, Herbart a matematikai psychologia megalapításával felelt, mely a lelki tünemények kétségtelen két dimenziójú folyamata alapján a képzeteknek idő és intensititás tekintetében változó viszonyára egész tanulmánysorozatot állít fel. De még erősebb czáfolatúl szolgál a tapasztalati lélektan, mint psychophysika lehetőségének tagadása ellen a physiologia számos újabb vívmánya, melyek a lélektani kutatás módszerére sikerrel voltak gyümölcsöztethetők. *Weber Henrik* a bőr és szem térbeli funkciójából indulva ki, már a vonalak, hangok és súlyok összehasonlításában bizonyos psychologiai törvényszerűséget volt kénytelen fölismerni, s viszont *Volkmann* az optikai térérzéklés terén végzett vizsgálódásaival újabb és jelentékeny lökést adott a psychologiai methodusnak. Ide tartoznak *Fechner* kutatásai is, ki e tudomány első, tulajdonképeni megalapítójául tekinthető, s kinek 1860-ban kiadott «A psycho-physika elemei» című munkája az új tan részletes elveit és eredményeit öleli fel. *Fechner* alap-élméje, a psychikai és physikai jelenségek közötti működési viszony állandó elveinek kiderítése. Mint a hogy a test élő ereje

bizonyos kezdetleges értékből kiindulólág, a maga absolut gyarapodásának összegezése útján áll elő, úgy a lélek is Fechner szerint. Legelső feladata tehát egy pszichikai viszony-mérő felállítása, a melynek segítségével azon működési viszony általános eredményei közelebbről meghatározhatók és a concret esetekre alkalmazhatók legyenek. Emelt súlyok és fényerő-fokozatokon tett kísérletek, valamint a Weber kutatásainak s más idevágó physikai és matematikai munkálatoknak szerencsés feldolgozása útján Fechner arra a meggyőződésre jutott, hogy az inger egyenlő relativ gyarapodásainak az érzetek egyenlő absolut gyarapodásai felelnek meg.

Még mélyrehatóbb átalakulást jelez a psychologia történetében Wundt fellépése és «Grundzüge der physiologischen Psychologie» (1874.) czimű munkája. Wundt és Fechner közt a lényeges különbség abban áll, hogy a midőn Wundt egyáltalán az egész ismeretkör szélesebb felölelésével is túlszárnyalja hírneves elődjét, egyúttal ő a lelki tüneményeket az idegélet processusaival hozza kapcsolatba, holott Fechner az ingerekben, tehát a testen kívül álló physikai mennyiségekben kereste a megfelelő objectiv jelenségeket. Hogy a Wundt felfogása helyesebb, azt maga Fechner is elismerte egyébiránt «belső psycho-physikája» fölállításával.

Wundt irodalmi érdemeinél nem kevésbé korszakalkotó a tapasztalati lélektan jövőjére nézve nagyszabású organizáló és oktatói működése is. Az ő lipcsei intézetéből került ki egész sora a tanítványoknak, kik e téren buzgón folytatják az általa megkezdett munkát. Nyomában egymásután támadtak a hasonló intézetek: Mülleré Göttingában, Ebbinghausé Berlinben, Münsterbergé Freiburgban, Götz Martiné Bonnban, nem számítva Olasz- és Franciaország, Holland és Amerika számos egyetemét. A «Philosophische Studien»-ekben (1881 óta) Wundt az intézetében végzett psychologiai munkálatok terjesztése céljából külön szakközlönyt létesített, s hasonló feladatot teljesít ma már az «American Journal of psychology» is (kiadója Stanley Hall, 1887 óta), továbbá az Ebbinghaus és König által 1889 óta kiadott «Zeitschrift für Psychologie und Physiologie» stb.

—r.

«Mind.» N. S. Nro 5. January, 1893.

I. *Biographical Notice of George Croom Robertson: A. Bain.* Robertson-nak, a «Mind» folyóirat első szerkesztőjének meleg szavakban írt nekrológja ez. Bain kitüntető szavakkal említi meg az elhunynak alapos tanulmányait Hobbes philosophiájára vonatkozólag, meg azt, hogy Angliában kevés philosophus mérközhetett vele szakismeretben a szigorúan vett philosophiai kérdésekre vonatkozólag. Jellemét Leslie Stephen írta le a «Spectator»-ben. Azt in extenso közli Bain, és benne látható Robertson-nak munkaképessége és kiváló kötelességérzete.

II. *Hedonic Aesthetics: H. Rutgers Marshall.* A mint azt a «Mind»-nak előbbi számaiban kifejtette, szép szerinte az, a mi bennünk oly hatást tesz, mely az újból való felelevenedésben (aránylag) állandóan kellemes; rút ellenben az, a mi oly hatást tesz, mely az újból való felelevenedésben (aránylag) állandóan kellemetlen. (The beautiful is that which produces effects in us that are (relatively) permanently pleasurable in revival. The ugly, on the contrary, is that which produces effects of (relatively) permanent painfulness in revival.) Ez alaptételből következteti, hogy a művésznek egyrészt tartózkodnia kell, hogy fájdalmas vagy kellemetlen benyomást idézzon elő. Ne idézzon elő — mint értekező nevezi — «repressive pains»-t, midőn a rendes és megszokott functio zavartatik, vagy a megvárt eredmény nem áll elő, ne idézzon elő «pains of excessive functioning»-et, midőn ellenkezőleg az inger által felkeltett mindennemű lelki functio túlságos nagy. A művésznek azonban másrészt arra is kell törekednie, hogy positive kellemetes hatásokat tegyen. Ez pedig eszközölhető: a) ha az öntudatba oly tartalom lép, mely egy ideig az inger hiánya miatt nem volt bent (a változatosság törvénye); b) ha a tartalom akkor lép az öntudatba, midőn normalis megjelenése meg volt akasztva (teszem az élezben); c) ha a tartalom rendkívüli élénkséggel lép az öntudatba.

III. *The Respective Spheres and Mutual Helps of Introspection and Psycho-physical Experiment in Psychology: A. Bain.* Szerző szerint az önnön megfigyelésen kívül a pszichologiai ismereteknek legkiválóbb forrásai: a gyermeki lélek tünetényei, a rendkívüli lelki tünetények, az állatok megfigyelése és a társadalom által az emberi lélekre történt hatásnak megvizsgálása, melyekhez még a physiologiai és psycho-physikai kutatások járulnak. Bain

azon tételt vitatja, hogy bármennyire becsesek a két legutolsó forrásnak adatai, a legkiválóbb forrás, mely a legtöbb és a legbiztosabb adatokat szolgáltatja, mindig csak az önnön megfigyelés lesz.

IV. «*Modern Psychology: a Reflexion: J. Ward.* Egészben véve polemizáló czikk, melyben értekező kimutatni törekszik, hogy Wundt és iskolája sokkal kevesebbet képesek megmagyarázni, mint ők azt gondolják, kiváltképen az «én»-nek és öntudatnak problémáját nem képesek megfejteni.

V. A «*Discussions*» közt legtöbb figyelmet érdemel utolsó: *Professor Wundt on Hypnotism and Suggestion: F. W. H. Myers.* Író a következő röpiratnak: *Hypnotismus und Suggestion*, v. W. Wundt, Leipzig, 1892. (Pp. 110) tartalmát közli, de a mellett élénk, hogy ne mondjam heves szavakban védekezik Wundtnak azon felfogása ellen, mintha a hypnotismus és suggestio tanulmányozása a tudományos jelleget nélkülöznél.

VI. A «*Critical Notices*» rovatban e művek bíráltnak meg: *Herbert Spencer, The Principles of Ethics: S. Alexander.* — *Bernard Bosanquet, A history of Aesthetics: James Sully.* Bíráló szerint a mű tartalmát illetőleg egyoldalú, kivitelét illetőleg nem igen sikerült. — *Beiträge zur Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane.* Gesammelt und herausgegeben von A. König. Hamburg u. Leipzig, 1891. Az ismertető *E. B. Titchener* szerint a nyolcz értekezés közül, melyek e munka tartalmát képezik, a szakember méltó figyelmét csak a következők érdemlik meg: Kries, *Beiträge zur Lehre vom Augenmasse*; Uthoff vizsgálatai egy hét éves gyermekek, ki előbb csak világos és sötét színeket tudott megkülönböztetni és sikerült operatio után tanulta meg a látást; Prof. Lipps, *Aesthetische Faktoren der Raumanschauung*, mely czikk az optikai illusiókról szól; König, *Über den Helligkeitswert der Spectralfarben bei verschiedenen absoluter Intensität: nach gemeinsam mit R. Ritter ausgeführten Versuchen.* — A «*Notes and Correspondence*» rovatban *E. B. Titchener*, Wundt műveiből szedett idézetekből azt törekszik kimutatni, hogy mit ért a német philosophus *Innervationsempfindung* alatt.

—r—o.

* * *

«*A lét bírálata.* Az élő szervezet fejlődéséről és művelődéséről általában és az élettevékenység lényegéről. Irta Frederik Jenő. Budapest, 1892.» 138 lap.

E csinosan kiállított munkában szerző a szervezeti és értelmi haladásnak módjait, föltételeit és általán élettevékenységünk belső tényezőit biológiai alapon kutatja.

A problémák, melyeket a mű felölel: a vallás és tudomány viszonya, az embernek helyzete a természetben, a szervezetek, a különbség az ember és állat között, az ismeret kútforrásai, «a felszabadított emberi akarat», az emberi lélek mint érzéki tevékenység, a fejlődési és művelődési föltételek közötti különbségek, a nemi termékenyítés törvényei, az erélyi kifejezések.

A munka érdemére és értékére lesz még alkalmunk visszatérni, mert szerző e munkájában jelentkező, tagadhatatlanul önálló álláspontjait és fölfogását — állítása szerint — még bővebben és részletesebben fogja kifejteni és ekkor azon részletek is tisztábban fognak előttünk állani, melyek alkalmat adnak félreértésekre és melyek nem engedik meg, hogy teljesen tiszta fölfogást alkothassunk a szerző gondolkodásának önállóságáról, eredetiségéről és álláspontjának valódi mibenlétéről. Egyet azonban szívesen constatálunk: hogy elvont gondolkodásának eredményét mindenütt találó példákkal igyekszik földeríteni. E végből külön munkát is irt: «*Az agyrémeknek (visiók) és az álomlátó elragadtatásoknak (extasis) eredetéről és természetéről.* Egy titkos természeti tüneményre vonatkozó független tanulmány. Ugyanott 1893.» (39. lap), melynek csupán az a feladata, hogy az ú. n. zavaros lelki állapotokat egy vallásos örületben szenvedő egyénen, mint példán mutassa be. Álláspontja az, hogy minden úgynevezett «természetfölötti» állapotot (az extasisokat, visiókat, inspiratiókat stb.) pathológiai tünemények gyanánt fog föl.

Érdeklődéssel várjuk a szerző további philosophiai munkásságát.

Dr. B. J.

TAINE ÉS A MODERN KRITIKA.

— Második és befejező közlemény. —

Az «Origines de la France contemporaine» Taine kritikai methodusának minden fény- és árnyoldalát egyesíti magában. Ebben indul ki Taine szelleme arra az új világokat hódító nagy útjára, melynek dicsőségében neve élni fog a késő századok ajkán; de ebben szenved hajótörést rendszere minden gyöngéje is. A mint a munka első részében az «ancien regime» dőzsölő nemességének életmódját az anecdotikus részletek és felvilágosító jegyzetek megdöbbenő apparatusával tárja fel Taine; éppúgy okolja meg a mű második részében a forradalomra mondott kárhoztató verdict-jét, mely azóta merészen visszhangzott Európaszerte a conservativ eszmék táborában. Megtagadja a forradalomnak minden ideális célját. «A forradalom — úgymond — burkolózzék bár még oly nagyhangú nevek alá, hordozza bár ajkán a szabadságot, egyenlőséget és tesvériséget: alapjában véve a birtokviszonyok felforgatása.» Tehát Taine mindenkifölött kétségbevonja a közérdekre való hasznosságát. Ez a közérdek előtte egy örök szent kötés, melyhez minden francia hozzájárult a maga morzsájával Franciaország fennállása óta, azért e kötésnek érinthetlennel kell maradnia.

Minő szükkeblű utilitarista e szavakban Taine! Milyen pedans tömjénezője a conservativ bourgeoisie önző eszme-

körének! Reá nézve az állam nem egyéb, mint polgárainak hitelezője, éppen úgy, mint a hogy a tehetetlen apa munkaképes fiainak. Mi más ez, mint a világ nagy színjátékának egy szatócsbolt ajtajából nézése, annak a hétköznapi életbölcseségnek szemüvegén át, melynek józan és szürke morálja a tisztos családapák kegyeletes tradíciója. És valóban Taine előtt a historia nem egyéb egy nagy látványosságnál, melynek idegizgató momentumait a vasárnapi galleria filister nézőinek kíváncsiságával zsákmányolja ki, de a melynek benső compositiója, drámai eszméje s egész lélektana holt kincs reá nézve, mert meghaladják közvetlen érzéklései körét.

Az individualizálás erős tehetsége bizonyos határon túl így devalválja a történeti igazság magasabb kriteriumait. Mert a historia, bármily politikai és ethnographiai tagoltságában állítsa is elének az emberi társadalmak szerves eredetét és fejlődését, főszempontja szerint mégis az emberi *faj*, mint egyetemes gyűjtő fogalom története marad, s éppen azért a részletek csak annyiban érdeklik, a mennyiben az általánosban tartalmazvák s annak megértésére szolgálnak, az egyének csak annyiban, a mennyiben mint faj-symbolumok bírnak jelentéssel. A hogy az ember, mint szerves lény változásaiban a halál átmenete nem egyéb, mint az egyén, annak sajátosságai s esetlegességei felszívódása a szervetlen élet állandó typusaiba, éppen úgy a történelem, azaz az ember mint erkölcsi lény változásaiban a múlt éppen nem mint actualis jelenvalóság, hanem mint az események és szereplőik elvont eszményi képe, nem mint állapot, hanem mint folytonosan változó viszonyulat jó tekintetbe. Ez oka annak, hogy a történelem mint tudomány nem zárkozhatik a priori a tények egyszerű conglomeratumai mögé, hanem keresni kénytelen az eseményekben működő erők benső dynamikáját.

És akármilyen mesteri legyen is, azért nem elégit ki p. o. Taine híres jellemzése Napoleonról sem, nagy műve utolsó,

csak három év előtt megjelent részében. Az ő Napoleonja egy olasz condottieri, a Malatesta di Riminik, a milanói Sforzák modern typusa. Képzeltető-e szárazabb, rabulistikusabb álláspont, mint a melyről Taine ítéli meg hőseit, mikor azt kérdi: «Mit nyertek az éppoly hiszékeny, mint lelkes francziák azzal, hogy kétszer ruházták rá a közhatalmat?» Hát a franczia «gloire», hát a nemzeti büszkeség élő tanúságai, melyek egy nagy korszak legendái nimbusával sugározták be a világot? Hát az a mérhetetlen erkölcsi tőke, melyet a nemzetek történetük ideális világából merítenek, s a mely valójuk jobb és nemesebb részét teszi ki? Mindezekkel Taine nem számol; a nemzeti mult geniusa, a köztudat eleven lüktetése az ő hideg, dogmatikus praeparatumait nem hatja át az igazság szellemével.

Robespierre-jei, Tallien-jei, Saint-Just-jei megannyi anatómiai múzeum halvány viaszabjai, holt hüvelyek, tagjaikon a kor jelmeztárának minden dibdájával, agyukban a forradalom idiosynkrasiájával, de psychologialag föl nem fogva, annál kevésbé a phantasia meleg ihletével megteremtve. A historia nagy színjátékához Taine csak a kelléktár kulcsát bírja. Sorvasztó analysise mindent tör, bont, szétzúz és ízekre szed, s aztán mikroskopiomon át hatol be éles szeme a dolgok természetének entomológiájába; de a mit megfigyelése felszínre hoz, az csak holt geologiai képlet, a századok vulcanikus eruptióinak kiégett lávája, organikus élet és tenyészet nélkül. A reactio politikai igazolásának erősebb fegyvertárát nem szolgáltatta még emberi elme a hatalmi áramlatok és legitim törekvések minden árnyalatának kezébe, mint Taine, a hegelista philosophus, abban a korlátolt empirismusban, melynek rabja lett. Az aristokratikus társadalmak, a rang és szellem privilegiumai történetileg szentesítve jelennek meg előtte abban az ítéletben, melyet a régi rendi alkotmányról alkot, a mikor az alsó és közép-

osztályok rúgóját az érdekekben látja, holott ezzel szemben a magasabb osztályokat a büszkeség vezeti, az a büszkeség, mely minden érzéseink közt leghamarább alkalmas a jogoság, lelkiismeretesség és honszeretet erényeivé alakulni át.

Éles szavakkal verte vissza Taine-nek a napoleoni cultus elleni támadását Jerome herceg, abban a röpiratban, melyet a nagy rokon védelmére írt, s mely izekre szedte szét a hamis szempontok ama mesterkéltszövedékét, melybe Taine a maga praeceptor morálját burkolta Napoleon jellemzésénél. A bonapartismus kigyófészke egyszerre sziszszent fel minden oldalról a nyugodt, szenvedélytelen tudós hideg okoskodásaira; feledték, hogy már ő előtte Quinet, Lanfrey s mások is vállalkoztak az ünnevelt colossus megdöntésére s a bonapartismus dogmája megingatására s Mathild hercegnő, ki máskülönben büszke volt rá, hogy Taine-t barátai közé számíthatta, s híres salonja legmeghittebb körében fogadhatta, a munka megjelenése után Taine-hez hajtattott s látogató-jegyét a búcsu jeléül ezzel a rövid felirattal hagyta hátra számára a kapusnál: P. P. C.

Talán alapos azok véleménye, a kik azt hiszik, hogy a történelem magas felfogásán, a mult méltóságán ejtett nem csekély sérelmet képez az író oly tolakodó behatolása alakjainak és szereplőinek intim életébe, mely gyarlóságaik nuditását a sensatio-gerjesztés titkolt célzatával állítja közszemlére. Régi szabókontókból és étlapokból adni össze és vonni ki egy egyéniség szellemi és erkölcsi summáját, oly vállalkozás, melynek a történetírás valódi feladatához semmi köze. Van a mult időknék bizonyos természetes perspectivája, a melyet ha közelebb tolunk az actualis élet látóköréhez, legfeljebb azt kockáztatjuk, hogy elveszítjük szemeink elől a részek harmonikus arányát, a körrajz finomabb nuance-ait s feláldozzuk a benyomás *igazságát* érdekességének. És vajjon nem kötelezi-e tartózkodásra a historia-írót már

maga az a tekintet, hogy szándéktalan tévedéseinek védetlenül van kiszolgáltatva az emberi társadalom egész generációinak emlékezete s az utókor igazságos ítéletéhez való szent és el nem idegeníthető joga, mely cselekedeteikben, eszméikben s abban az egész hatásban, melyet környezetükre gyakoroltak, fenmarad és tovább él az idők végéig.

Mint egy nagy modern iconoclasta, úgy zúzta szét cyclopsi pőrölyével Taine azokat a százados előítéleteket, melyeket a régi iskolák tekintélye féltékenyen őrzött. A hogy a történeti elfogulatlanság nevében a forradalom és a napoleonismus cultusa ellen izent harczot, úgy tépte szét a művészeti kritikában az olasz festészet legendai nimbusát a németalföldi iskolával szemben, úgy játszotta ki Rubenst Rafaellel szemben. A «Voyage en Italié» egyetlen helyéből megítélhetjük Taine egész kritikai álláspontját. Az a hely ez, a hol Rafaelről emlékezik meg, kinek főművét akkor először látta. Csálódva, kijózanodva tért vissza. A «Transfiguratió»-ról beszél. «Hisz-e valamit — kiált föl — Rafael az ő remekművében? Mindenekfölött azt hiszi, hogy szép testállásait csodálnunk szükség». S a «Borgoi tűzvész» előtte nem valódi tűzvész, a népcsődület nem igazi csődület, az emberek nem menekülnek igazán. «Pauvre incendie et bien peu terrible!» — teszi hozzá.

Igaz, hogy Rafaelről való véleménye később némileg módosult, de azért bizonyos, hogy a nagy olasz képíró remekei örökre idegenek maradtak Taine előtt. És miért? Mert Taine lelke mélyéig praedisponálva, szemeiben csak a nyers és durva valóság képével lépett a halhatatlan remekművek elé. Azért hangzik ítélete egészen máskép Michel Angelóról, e szellemóriásról, ki oly közvetlenséggel tudta a való életet szemlélete körébe vonni. «Pour lui, comme pour eux (a görögök) le corps vit par lui même et n'est par subordonné à la tête.»

Hasonló módon, ugyanolyan brusque bátorsággal bánik

el a francia irodalom egyedül üdvözítőnek hitt orthodoxiájával is, hogy az angol irodalomnak gyűjtsön vele tömjént. Nem csekély merészség kellett ahhoz, hogy Taine a francia közvélemény chauvinismusa egyenes kihívásával Shakesperet Racine fölébe helyezze. De ő a tudós rettentetlen erkölcsi bátorságát érezte szívében, s nem törődött azzal, hogy maga ellen zúditja az uralkodó meggyőződések egész ellenséges táborát, a hol arról volt szó, hogy hamis bálványokat döntögessen le agyaglábaikról, s szétfújja a korlátolt elmék sötét babonását.

Nézzük, hogyan írja le pl. Carlyle a Bastille bevételének emlékezetes tényét a maga pathetikus, declamáló modorában, s aztán állítsuk ezzel szembe Taine száraz, regisztráló hangját: «1789. július 14-én — így ír — a Bastilleben két fogoly ült, köztük egy idióta, egy családja kívánatára fogva tartott s négy hamisítás miatt elítélt». E két sorban kegyetlenebb dőfést mér Taine a nagyhangú frázisok szószátyáira mint egész kötetnyi flosculussal. De éppen ily lapidaris egyszerűséggel, a matematika biztos fegyverével sújt le a forradalom előtti monarchia léha sybarita erkölceire is, mikor számszerűleg constatalja, hogy XV. Lajos évi 477 milliót tékozolt el az adozó nép verejtékéből, 2000 lovat tartott, s Pompadour asszony 36 milliójába került.

Mindebben, igaz, semmi politikai tendentia nincs. Elég-szer ismétli Taine, hogy neki politikai nézetei nincsenek, tollát csupán a természetbúvár tudásvágya vezeti. Sőt sohasem is volt képes megérteni, hogy a politikában miként lehet hajlamok szerint foglalni állást. A társadalomról irt művében kiemeli, hogy munkáját nem azért írja, hogy valamely elvet képviseljen és tolmácsoljon benne, hanem hogy ezután igyekezzék megtalálni majd az alapvető elvet. És nem szabad megvonnunk tőle azt az elismerést, hogy reá nézve valóban csak egyetlenegy oldala a dolgoknak bírt értékkel, a

tények; bölcsekedésének, ítéletének egyetlen anyagát a tények képezik, melyeknek buvárlatába előítéletektől homályosulatlan elmével, meg nem kötött kezekkel bocsátkozik bele.

Ámde kérdeni lehet s szabad, vajjon ez a merev tagadása mindannak, a mi az események alakulásaiban a látható tényeken túl esik, nem vezet-e szükségkép oly materialismusra, mely a történelem belső idegétét, az emberi akarat szabad cselekvőségét sorvasztja el, s a vak véletlent, vagy a tehetetlen fatalismust emeli oltárára, melynek utolsó corollariuma a csöndes resignatio a tények megmásíthatlanságával szemben, s az ember erkölcsi felelősségének elejtése az idők ítélő foruma előtt.

S mert Taine érzi az ebben fölvetett dilemma minden nehézségét, onnan van az, hogy ha egyrészt kegyetlen tévedésnek jelzi is magát a forradalmat, ezt azzal indokolja, mert hite szerint a régi rendszer a nélkül is a legjobb úton volt arra, hogy magát békés úton regenerálja, s Franciaországának sohasem volt jobb nemessége, példásabb papsága, mint az, mely a rémuralom alatt egy fejjel megrövidült.

Sőt tovább megy Taine és nem habozik kimondani, hogy az 1789 glorificálása csak akkor vette kezdetét, mikor már az a nemzedék, mely szemtől szembe látta a forradalom borzalmait, sirba szállt. Ha ők éltek volna, sokkal közelebből ismerték az eseményeket, semhogy elmulasztották volna a maguk értékére szállítani alá a forradalmi történetírás doctrinaire-jeinek magasztalásait. De ők nem éltek már, s a kiadatlan levéltárakban, magán emlékiratokban lappangó írott anyaghoz még sokkal frissebb vér tapadt volt, semhogy valakinek kedve lett volna azokat megbolygatni.

A divatos ünneplés annyi magasztalása, a tudományos proselytismus oly sok diadala után, melyben ez a kétségkívül jelentékeny és termékeny hatású elme részesült, ma már ideje fölvetni a kérdést: vajjon ne léteznék-e a kritiká-

nak magasabb feladata is, mint a mű mögött egyre a szerzőt kutatni s élményeiből construálni műve természetét és jelentőségét? És vajjon nincs-e a phantasiának is komoly értelemben vett hivatása a történetírás művészeténél, a mely kiemelje végre abból a lenézett helyzetéből, a hová Taine és követői száműzték?

Mint a Zola tapasztalati regényeinek, úgy a Taine tapasztalati módszerének is legnagyobb és legsarkalatosabb fogyatkozása, hogy igen csekély bennök a tapasztalat, a dolgok és események subjectiv átérzése. Az, a mit e név alatt árulnak, nem egyéb akadémikus observatió, merő elmélet és reproductio. Mennyire más az igazi nagy moralisták világa, pl. Dickens-é, Macaulay-é, a kiket — ha a szavak nem a reclam czégéreiül szolgálának — sokkal több joggal tekintethetnének valódi naturalistáknak is, mint emezeket, kik a társadalom bajait inkább leírni s festeni szeretik, mint orvosolni.

Mindenben concret, mindenben az élet végtelen elaprózásait keresve, Taine meglepte a világot azzal is, hogy egy saját formájára gyúrt Lafontaine-t gyártott magának. Az ábrándozó, naiv phantasiájú mesemondóból egy tudós apologetát, mély értelmű philosophust, majdnem azt mondhatnók egy politikai pamphlettistát csinált. Előtte Lafontaine állatai a versaillesi udvar personificatiói, maga az oroszán, a ki «primam tollit», nem más, mint XIV. Lajos ő felsége. Kissé merész dolog annyi mindent látni egy Aesopus, Phädrus, Babrias és a középkori meseköltők nyomán megírt allegóriában; de hát Taine maga bevallja, hogy ő mindent a saját szemüvegén át néz. Vagy nem azt jelenti-e ez a jellemző észrevétele: «Egy kis jóakarattal Lafontaine-ban oly intenciókat fedezhetünk fel, a melyekkel ő nem bírt». Ez egy hyperobjectiv elme legérdekesebb önvallomása; majdnem ugyanaz, a mit a forradalmi Franciaországról mondott, hogy t. i. az a «fején jár és a lábával gondolkodik»; Taine

épp úgy a fején jár az élet gyakorlati szükségletei, a valóság mindennapi követelményei közepette; gondolatvilágát büszkén távoltage a korszellem egyetemes átlagirányától, s nem törődik a tömegek érzéseivel, eszményeivel a maga zárkózott irodalmi mandarinságában, legfeljebb azért, hogy azokat elítélje, hiábavalóságukat kimutassa.

Különös, hogy mégis éppen neki volt oly hatása összes gondolkodásunkra, hogy Du-Bois Reymond szavait variálva, a ki szerint a XIX. század minden embere voltairianus, a nélkül, hogy tudna róla és akarná, épp úgy korunk minden gondolkozója a többé-kevésbé Taine tanítványa, a nélkül, hogy csak sejtene is. Vannak gondolkozók, kiket, bármily nagyok és jelentékenyek, kiszakíthatunk a század szellemi küzdőteréről, a nélkül, hogy utánok érezhető hézag maradjon; de Taine-t nem lehet elképzelnünk a polgárosulás eszméinek újabb történetéből, neki része volt mindabban a munkában, melyet az emberi szellem évtizedek óta minden téren alkotott, mint egy támasztó oszlopa annak a hídnak, melyen át a fin-de-siècle tudása összes körének harcnyitó útegei a jövő századba felvonulnak.

Nem a systema. hanem a methodus ennek a rendkívüli hatásnak a kulcsa. Nem az, a mit újat és igazat alkotott, hanem a mit a régi megrögzött előítéletekből kiméletlenül kirostált és elvetett. A mit Taine alkotott, írt, vizsgált és kutatott, az voltaképen egy «brutális munka», a maga egészében, a teremtés szervezetlensége, egy felforgatott világ össze-vissza heverő romjai; de kritikai szellemének friss árama az, a mely behatolt a modern tudomány legrejtettebb zugába, s mely magvakat hintett el a szellemi művelődés minden barázdáiba, hogy dús tenyészet zálogát hagyja hátra a jövő nemzedékeknek.

Mint bölcsész, Taine az akarat determinismusának híve, s első kovácsolta tömör és jól pengő plastikus jelszavakba

azokat a mély reformeszméket, melyeket a naturalismus iskolája fölvetett, mint a hogy az illó anyagot köti meg a vegyész a szilárd elemek ellenálló tulajdonságaiban. Oly axiomák, mint a mit Zola a Thérèse-Raquin mottójává tett, hogy «a bűn és erény éppoly productumok, mint a cukor és vitriol», hasonlatosak a tisztán vert aranyhoz, mely az igazság elvont értékét a közforgalom eszközeiben sokszorosítja és állandósítja s hozzáférhetővé teszi mindenki előtt. De ebben is, mint a forradalom nagy fossil maradványainak feltámasztásánál, az emberi értelem mechanismusának anatómiai felbonczolása a régi spinozista elméletek fölfrissítésében mint alapgondolat nyer beillesztést hatalmas kritikai rendszerébe.

Taine irodalmi méltatói keveset foglalkoztak eddig azzal a viszonynyal, melyben ez a minden irányban messze kiható elme a vallás kérdéseivel szemben állt. Pedig a «Nouveaux Essai de critique et d'histoire» néhány szép lapon ismertet meg a nagy tudós nézeteivel, melyeket a vallás örök nagy gondolataival való foglalkozás sugalt neki. A «Philosophie Religieuse» című cikkben Taine az igazi bölcs szerénységével ismeri be, hogy a vallás és a philosophia egymást kölcsönösen kizáró képességek és módszerek eredményei s egyik sem tűri a másik gyámkodását vagy útbaigazítását, egyik sem kér vagy ad a másiknak engedményeket. Ha a hit és a malaszt isteni adományok, az észnek nincs joga korlátolni röptüket és javíthatni dogmaikat. Ha a hit és a malaszt kiválasztott lelkekre ruházott kedvezmények, akkor a természeti képességek nem elegendők arra, hogy ily revelációkhoz fölemelkedjünk. Ha Isten kénytelen a lelkeket magához emelni, akkor az onnan van, mert a magukra hagyott lelkek nem bírnak Istenig emelkedni. Abból, hogy a hit és malaszt Istentől választottjainak nyújtott adományok, szükségkép következik, hogy egyedül ők vannak hivatva feltárni az

ember előtt a magasabb világot, s hogy többi képességeink balgán és dölyfösen cselekesznek, ha oly régiókba akarnak behatolni, melyekből ki vannak zárva. Ha ellenben az igazság jellege az, hogy bizonyítékokkal támogatható, s hogy levetkőzte magáról az előítéleteket, s ha hogy elérjük, csendet kell parancsolnunk szíveinknek, le kell csitítunk lelkesedésünket, hidegen kell szembenéznünk a tényekkel, nem szabad bízni önmagunkban, s csak óvatosan szükség előre nyomulunk, minden lépésünkre ügyelve, minden pillanatban kételkedve, minden észleletet és törvényt igazolva: akkor a hit és a malaszt veszedelmes tulajdonságok. Megszűnünk hinni bennök, mert hiszünk a tudományban, elejtjük őket, mert azt fogadjuk el. Választani kell tehát a két elv közt, melyek annyira szembe vannak állítva, hogy kifejlődésükhöz egészen különböző alkotású koponyákat kívánnak. «A zsidók — mondta volt szent Pál — csodákat kívántak, hogy higgyenek, a görögök pedig argumentumokat». A zsidó nép hozta létre a vallást, a görög nép a tudományt. Két különböző fajra volt szükség, hogy két ily homlokegyenest ellenkező elvet kifejtсен.

Látjuk tehát, hogy Taine a legrészrehajlatlanabb kritikával szabja ki a hit és tudás határát; hangzatos, de üres materialista metaphysikával nem törekszik a kettő közt kényyszerű összhangzatot hozni létre; ez az álláspont felel meg meggyőződésének, s a mit óhajt, az az, hogy mindkét funkciókör tartsa meg magának módszerét és bizonyítékait.

Utóbbi időben Taine és iskolája Franciaországban nem ritkán volt heves támadásoknak. sőt igazságtalan ócsárlásoknak tárgya. A gyorsan élő ifjú Franciaország bizonyos tekintetben a kritika nagymesterének nyakára nőtt, s új emberek, új eszmékkel és még az övénel is finomabb idegzettel fordultak a Taine kritikai rendszere ellen. «Milyen egyszerű az egész methodus!» — gúnyolódtak sokan Taine túlzó dicsőítése ellen.

«Az ember fölfedezi, hogy Franciaországban bizonyos napon, bizonyos vidéken hogy gondolkoztak és éltek, s ebből aztán levonja a következtetést, hogy abban az órában egész Franciaország úgy élt és gondolkozott». Ebben az ellenvetésben sok az igazság, s éppen azért utóbbi időben legjelesebb tanítványai: egy France Anatole, Paul Bourget, Desjardins stb. túlnőttek rajta. A francia gondolkozás most új áramlatokat követel a politikában, tudományban és irodalomban. Vogüe, egyike Taine legbuzgóbb követőinek, az új-kereszténység propagandáján dolgozik erősen, míg a «feministák», «decadentisták», «symbolisták» és a többi irodalmi és bölcséleti secták egész serege mindinkább messze löki magától a nyers természetesség talaját, hogy a kedély- és idegélet rejtélyes «clair-obscuré»-jébe merüljön el s a spiritualismus álmatag révedezéseiben kutasson új hangulatokat és színeket. És ebben a figyelemreméltó szellemi «revolte»-ban Taine öröke mielőbb veszendőbe megy. Bármily nagy volt is részleges hatása kortársaira; de bölcsészeti iskolát nem hagyott maga után, s e tekintetben a hatás nem volt oly mély, mint e század első éveinek philosophusaié, a kiknek tanait rombadöntötte, a nélkül, hogy másokat állított volna helyökbe. Az emberi természet mélyebb szükségleteinek tanulságos jele, hogy intellectualis életét az empirismus szűk látköre nem elégítheti ki teljesen, s a Taine-isták minden rajongó magasztalása daczára, melylyel mesteröket ünnepezték, immár érezhető a fordulat, mely a theoretikus kritika meddő túltengésének, a hyperobjectivismus száraz és aggódó hüvelyezésének véget vetni lesz hivatva.

Várnai Sándor.

AESCHYLOS VALLÁS-ERKÖLCSI VILÁGNÉZETE ORESTIÁJA ALAPJÁN.

— Második közlemény. —

II.

A bűnnek ezen sötét háttéréből annál fényesebben emelkedik ki Aeschylosnak végre mindenek felett győzedelmeskedő, a család alapján nyugvó *erkölcsi világnézete*.

A család, mint a társadalmi élet és polgárisodás őssejtje, az erkölcsi életnek s így az *erénynek* is termő talaja. A családi életben, nevezetesen a házasság megkötésénél egyesülnek ugyanis először a vér által egymással egybe nem függő személyek közös, benső, maradandó életszövetségére. Az érzéki embert vezérlő önzés ösztöne ezzel korlátot nyer, s minél következetesebben érvényesül ezen, a családi élet megalapításával adott elv magában a családi életben: annál inkább győzedelmeskedik a szeretet az önzés felett, annál inkább emelkedik a természet alkotmánya fölé az ethikai életnek szentélye.

A *fejlődés* természetében rejlik az, hogy maga az elv, valamint annak érvényesülése csak lassankint vált tudatossá és hatásossá. Már az érzéki éniség álláspontján megvolt az atyának, mint az erős, hatalmas és magzatait védőnek tekintélye, s ennek megfelelőleg már ez állásponton kifejlődött a megvédett gyermekeknek pietása a szülők, kivált az atya

iránt. Az éniség így ki lett tágitva a magzatokra s viszont a szülőkre, s már most minden e körön belől máson is elkövetett sérelem személyes sértésnek vétetett, s a személyiség természetes szenvedélyének teljes erejével reagált a sértésre s nem nyugodott, míg teljes orvoslást nem lelt a megtorlásban. A vérboszúnak, a *Δίκη* ezen elemi érvényesülésének ez a természetes keletkezése. De másrészt még a házasság alapján rendezett családi, történeti éniség álláspontján is találkozunk a családi élet körén belől oly nézetekkel, melyek csakis az érzéki éniség álláspontján érthetők; így nevezetesen azon nézettel, hogy csak a nő tartozik férjéhez hűnek lenni, hogy a férfi feltétlen ura gyermekei életének is. A házasság kötésével elismert személyi érték gondolata a vérbeliekre önzően kitágítva megvan az első állásponton s nincs még következetesen keresztülvive a másodikon.

Aeschylos erkölcsi álláspontjának emelkedett voltát éppen abban látom, hogy ő a házasság kötésénél föltételezett *személyi érték* gondolatát hározottan érvényesíti az éniségnek amaz önző kitágítása ellenében s következetesen alkalmazza azt a család *minden* egyes tagjára és pedig azon czélból, hogy a családra, a házra erkölcsi javak származzanak.

Ezen felfogásunk helyességét igazolja már eleve is azon körülmény, hogy a közelebb kifejtendőket szoros párhuzamba állíthatjuk az első részben mondottakkal.

Láttuk azt, hogy valamint az Orestia tragikus cselekvényének, úgy a Pelopidák szomorú sorsának, mint végre Troja gyászos elpusztításának végső oka mindenütt a *házasságtörés*. A házasságtörésben látja Aeschylos — az annak helyén közelebb kifejtett okoknál fogva is helyesen — az ősbűnt. Ennek megfelelőleg maga a házasság Aeschylosnál erkölcsi szempontból *alapértékű*. Távolság van attól Aeschylos, hogy a természeti világrénddel adott vérazonosságán alapuló,

az Erinysek által oltalmazott viszony erkölcsi jelentőségét kicsinyelné, de határozottan felibe állítja annak a szent hatalmak oltalma alatt álló esküt; de még ennél is feljebbvalónak állítja a házasságot. Míg ugyanis az eskü letevésével csak az egyén vállal személyi értékénél fogva erkölcsi kötelezettséget a multnak vagy jövőnek egy bizonyos tényeért vagy cselekvényeért: addig a házasságban *két egyén* személyi értéke tudatában lép életszövetségre, s kötelezi magát ezen szövetség hű betartására. Így tehát mind a személyi tényezőre, mind tárgyára nézve nagyobb jelentőségű a házasság, s azért is méltán állítja a magasabb erkölcsi világrendet és polgárisodást hirdető Apollon éppen a vérazonosságból származó kötelezettséget védő Erinysekkal szemben azt, hogy a Δίη még az eskünél is inkább megvédi a házasságot, azon intézményt, melyet Zeus is megszentezett Herával kötött szövetségével.¹ A *kölcsönös hűség* ezen életszövetség természetéből folyó követelmény. S Aeschylos ezen kölcsönös hűség követelményét, a homéri kor, valamint saját kora nézeteitől eltérőleg, a legkomolyabban veszi. A legkedvesebb hír, melyet a nemes nő dicsőségeként² soká távol levő férjének megízenhet az, hogy hű nőt — olyant, minőt elhagyott — találand háza öreként otthonában, ki egyérezelmű férjével, ellenségeivel szemben is, ki önmagához hű maradt s a hosszú időközben hűségének egy pecsétjét sem sérté meg.³ A hűtlen nő ellenben lakol; lakol Klytaemnestra s az elcsábított Helena is, ki iránt különben a chorus éppenséggel sem érdeklődik, s kit a zivataros tenger hullámain, avagy hullámaiban eltemetve látunk;⁴ lakolt és lakol Cassandra, ki Apollónak adott szavát megszegé.⁵ De lakol a *hűtlen férfiú* is, s ez az, a miben Aeschylos komoly erkölcsi felfogása kortársaitól

¹ E. 213. stb. 217., 218.   ² A. 619., 620.   ³ A. 610. stb.

⁴ A. 630. stb.   ⁵ A. 1207., 1211., 1245., 1443.

eltér. A néphitben élő Istenek privát életét ő ugyan nem támadja meg, a mint azt kivált kortársa, Xenophanes tette. Kizárta ezt a drámának istentiszteleti jellege. Azáltal azonban, hogy ő az Isteneket egy magasabb légkörbe emelte, a melyben a privát életnek értelme nincs, hatásosabban, mert positive küzdött azok szerelmi kalandjai ellen. De határozottan rosszalja és elítéli Agamemnonnak Chryseis-szel és Kassandrával való viszonyát. Agamemnon megbecsteleníté ezáltal saját nejét, hűségét megszegé, s e bűnének zsoldját halálában el is veszi.¹ Azon körülmény, hogy Klytaemnestra az, ki e felfogásnak ad kifejezést, nem bizonyít a mellett, hogy ezen felfogás nem Aeschylosé, sőt éppen ellenkezőleg áll a dolog. Midőn Aeschylos az elvetemült farkasszívű nővel festeti a *nőnek eszményi alakját*, s e nőt állítja oda, mint a hűtlenség megtorlóját: bizonyára azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy emez ideál a nőben kiirthatatlan valami, s hogy ezen erkölcsi érzéket még a legmélyebb bukás sem temetheti el. Az erkölcsi érzék ezen elemi nyilvánulásának még magasabb értéket tulajdonít azon vonatkoztatás, a melybe a büntetés ténye a chorus magyarázata szerint, Zeus akaratához jut. Zeus akarata nélkül misem történik, s midőn az így történt, Zeus rendezése következtében történt így.²

A hűség követelménye tekintetében tehát nincs különbség férj és nő között. A hűtlenséget egymástól való bármily hosszú távollét sem menti ki. A követelmény feltétlen, mert a házasság természetével adatott.

De különböző éppen a személyi érték alapján a nőnek és férfiúnak hivatása, állása a családban. A férfiú a tevőleges, a nemző, az éltető elem: a nő a befogadó és az Isten kegyelméből megtartott plántát növelő elem.³ Amabban az öntudatos tevékenység, az individualitás; emebben a szerény-

¹ A. 1439. ² A. 1500. stb. ³ E. 661. stb

ség és a vallásos kedélylyel gyakorolt gondozás és ápolás a főerény. Ezért is a művelődés, polgáriásodás létesítése a férfiú feladata; de a nőnek hivatása eme létező szellemi kincsek áldásos kifejtése egy adott szűkebb körben. (Athene Zeus fejéből születik, s ő átvezetve a számára *előkészített* Athénben honosítja meg a művelődést.)¹ Ezen kezdeményező, létesítő és kifelé ható tevékenységgel adatott az, hogy a férfiú a családot minden külső bajok ellen megoltalmazza; terebélyes faként dús koronájával beárnyékolja a házat, megvédi azt a tél fagya, a nyár heve ellen:² legyőzi az ellenséget díszes fegyverzetben vívott küzdelemben — ebben látva a férfiú igaz tiszteletét³ — s hazatérve, aggódó, majd kétségbeeső neje szomorúságát örömmé, elcsüggedését bátorsággá változtatja. Mint a hajóst a szárazföld látása, mint a szomjúhozó vándort a forrás megpillantása, mint a vad fergeteg által hányatottat a nyájas napsugár feltűnése: úgy örvendeztetni meg a nőt férjének hazatérte, mert a férj a háznak oszlopa, a család élethajójának erős horgonya.⁴ Az igaz nő ezért is nem önkényesen s kötekedve,⁵ hanem természete alapján örömmel rendeli magát alá férje kezdeményező s intéző akaratának,⁶ ő csak a már létező, immár megalakult rendnek öre,⁷ s ennyiben igaz úrnője a családnak, sőt férje távollétében annak helyettesítője az alattvalókkal szemben is,⁸ de rendkívüli események bekövetkezte esetén hiszékeny levén, sőt a sejtelmeknek (álom) is könnyen engedvén, beszédes szava nem nyomós,⁹ dicsérete nem mérvadó,¹⁰ s fontos ügyekben a tanácsnak ura nem ő, hanem férje.¹¹ Ezen természetileg adott ellentétek harmonikus kiegészítése által létesül az, a mi minden házi tűzhelynek dicsérete, a béke.¹²

¹ E. 668. stb. ² A. 957. stb. ³ X. 633. stb. ⁴ A. 886. ⁵ X. 632. A. 931. ⁶ X. 636. ⁷ A. 885. ⁸ A. 270. ⁹ A. 286. stb., 490. stb. X. 32., 843. ¹⁰ A. 493. stb., 906. stb. ¹¹ X. 660., 669. stb. ¹² X. 632.

S a mennyire elismeri Aeschylus a nőnek a természeti arravalóságon és hivatásán nyugvó személyi értékét, úgy határozottan védi a többi szűkebb, valamint távolabbi családhoz tartozó tagoknak *személyi értékét* is. Az atya nem *feltétlen* ura gyermekeinek, ő ezek élete fölött szabadon nem rendelkezik. A természeti erők ama világrendje, mely szerint maga a szülő-természet saját gyermekeit, alig születve ismét elnyeli, a titáni hatalmak uralkodása véget ért. Az erkölcsi világrend szerint minden egyes személyiség létében sérthetetlen valami. Valamint képtelen az erkölcsi erő még legmagasabb fokozatán is az elhalt személyiségnek feltámasztására: úgy nincs jogában azt életétől megfosztani.¹ Agamemnonnak, mint erkölcsi lénynek sem volt erkölcsi joga Iphigeniáját feláldozni. Az ó-kori világnézet, a mely szerint az atya gyermekei életének ura, nem ellenezte e ténytet; a tisztán jogi szempontok kényszerítőleg parancsolták azt, a mennyiben Agamemnon, mint a hadseregnek fővezére, fegyveres szerződés által, kötelezve volt a vállalat érdekének mindent alárendelni, s így annak érdekében a látnok utasítása szerint ezen szükséges áldozatot meg is hozni:² mégis Aeschylus erkölcsi felfogása szerint Agamemnon végzetesen vétkezett, midőn e kényszernek engedett, midőn többre becsülte az idegen nőt, saját fővezéri dicsőségét,³ s mi hozzátehetjük az esküt is, mint az egyes ember, saját gyermekének személyi értékű létét. Zeus az eskü fölé helyezi a személyi értéken nyugvó házasságot a jog szempontjából is,⁴ s Athéne szerint is a jogtalanság eskü által nem válik joggá,⁵ s ebből folyólag nem volt Agamemnonnak joga ugyancsak ezen házasságból származó személyi értékű lényt még esküjének is alárendelni. A kényszernek botorúl engedve, Agamemnon szellemi irány-

¹ E. 650. stb. ² A. 223. stb., 214. stb. ³ A. 233. stb. ⁴ E. 218. stb. ⁵ E. 435.

zata a rossz felé fordult, azon rossz felé, mely immár bármitől sem retten vissza,¹ s így nem rettent vissza — legyilkolva saját leányát — a leginkább visszaretentőtől sem. Agamemnon halála ezen bűnének zsoldja. Más indokok vezérelték nejét legyilkolására, de Klytaemnestra akarva nem akarva, a boszúszellemek szolgálatába lépett,² a végzetnek vált organumává,³ úgy hogy tette által is győzedelmeskedett a bűnt büntető erkölcsi világrénd.

A mint tehát — Aeschylus szerint — az atya nem ura gyermekei életének, úgyannyira természeti és erkölcsi kötelessége a szülőnek, nevezetesen az atyának a gyermekei neveléséről való gondoskodás. Klytaemnestra, midőn hazatérő férje előtt nyilvánosan beszámol a magára maradt nő kinjairól megemlékezve, Orestes távollétét azonnal a veszély nélküli és gondos nevelés érdekével kívánja beigazolni.⁴ Rendes viszonyok közt Orestesnek helye is a családban lett volna. Itt, a család szentélyében, ő is érezte volna a szülői szeretetnek áldásait. Nincs mit jobban fájlalnak, a száműzött Orestes és a szolgaságba jutott Elektra, mint azt, hogy otthonukat elvesztették,⁵ hogy letűnt azon idő, midőn a gyermekek folyton szülőik nemesítő befolyása alatt fejlődve, még a vendégségek vig lakomáiban is szerényen résztvehettek.⁶

Szeretet és kegyelet vonzotta viszont a gyermekek szívét a szülőkhöz. Mily meghatóan nyilvánulnak ez érzelmek Agamemnon sírjánál. Az atyához menekülnek az anyától elhagyott és üldözött árvák. Itt panaszolják el szerencsétlen sorsukat, tőle, az atyától várnak vigaszt és erőt s neki, az atyának hozza meg Elektra a tiszta áldozatot, Orestes pedig az ifjúság áldozatát, hajfürteinek egyik felét teszi le atyja sír-

¹ A. 227. stb. ² A. 1433. ³ X. 909. ⁴ A. 877. stb. ⁵ X. 136., 189., 330., 499. stb., 244., 417., 912. stb. ⁶ A. 256.

jára. Mindkét gyermek egyenlőképp tudja azt, hogy az elhalt atya ő bennük él, hozzá méltókká kell lenniök s nem pusztá ígérlet az, hogy az őket megillető helyzetbe jutva, gazdagon meghozandják szeretett atyjuknak a kegyelet áldozatait. De valamint az atya hatalmának határa gyermekeinek személyi értékén alapuló élete, úgy viszont a gyermeki kegyeletnek határa a szülők személyi értéke. Ha a szülő a természeti és erkölcsi világrenden alapuló hatalmakat nem tiszteli, sőt ellenkezőleg ezeket megveti, akkor a gyermek is felvan oldva a szülői szeretet és kegyelet kötelekei alól. Maga Zeus, az erkölcsi új világrend létesítője és őre, atyja ellen ezen erkölcsi világrendet megvető, sőt azt megemésztő hatalom ellen fel-lázad, atyját megfékezi. S így az ember is a tisztelet és kegyelet megtagadására és az erkölcsi világrend érvényesítésére még szülőivel szemben is nem csak fel van jogosítva, hanem erre egyenesen kötelezve van. Klytaemnestra gyermekeinek zsarnoka és üldözője, a gyermeki tisztelet és kegyelet kötelekeit szétépte. Elektra s Orestes anyjukat megvetik. Nincs Elektrának e rabszolgává süllyesztett gyermeknek forróbb imája apja sírjánál, mint az, hogy apja adjon neki erőt, hogy bölcsőbbé és kegyesebbé váljék, mint anyja s Orestes hazajövetelén kívül nem kívánhat mást, mint azt, hogy a gyilkosok lakoljanak;¹ s Orestes is anyjának, e legyilkolt basiliskusnak, e mérges kígyónak láttára, a mely mardosás nélkül az azt érintőt, arczátlansága s elvetemedettsége által megméltelyezi, nem kíván egyebet az Istentől, mint azt, hogy soha házában ily nő ne legyen, hogy inkább gyermek nélkül vesszen el.² Elektra, mint igaz nő, eme megvetését szive mélyébe zárja el, Istentől vagy férfitól várja a hű cselédséggel együtt sorsának jobbra fordultát, sőt kételkedik abban, hogy kegyesen cselekszik-e, ha atyja sírjánál anyjára

¹ X. 166. stb.   ² X. 990. stb.

is a megtorlás ítéletét esdi le.¹ Női állása nem engedi meg az új házirend s annyira változott helyzete elleni fellázadást; szerényen és alázattal teljesíti kötelességeit, a házi munkát, végzi anyja megbízásait, de hazudni nem képes² s akkor, midőn a lázadásra feljogosított férfiú a házban megjelenik, ő készíti elő — ismét megbízatás alapján — a házban a vállalat sikerét.³ Nem így Orestes. Ő mint férfiú, e megvetését szívében nem zárhatja el, ő a kezdeményezés, a cselekvés terére van utalva. Az Istennek parancsa, atyjának gyalázatos halála, saját keserű sorsa s azon gyötrő tudat, hogy Ilión felett hősiesen győzedelmeskedő népén most két asszony zsarnokilag uralkodik, mindez ellentállhatlanul a cselekvés terére szólítja.⁴ S hogy Orestes e térre lép: ez Aeschylos szerint erkölcsileg véve egészen helyes is; de bűnös, vétkes Orestes, midőn anyját meggyilkolja. Valamint Elektra, mielőtt imádkozott volna, kételkedett abban, hogy kegyesen cselekszik-e, midőn anyjára a boszút lekéri: úgy Orestes is a cselekvés terére lépve minden külső érvek daczára is bensejében habozik s irtózik azon gondolattól, hogy anyja gyilkosa legyen. Hallja Istennek parancsoló szózatát, tudja, hogy azt követnie kell, de kételkedik benne.⁵ Felsorolja a tette indító főttebbi érveket, szeme elé állítja a chorus — a kérlelhetlen megtorló Δίκη-nek ősi hagyományos tételeit,⁶ őseinek méltó unokája kíván lenni,⁷ felidézi a chorus atyjának elhatározásra keltő boszúszellemét.⁸ Elektra feltárja az árvák siralmas helyzetét,⁹ a chorus már a tettet előlegezve, ünnepli a jobb jövőt, de Orestes nem képes magát e tette elhatározni, a *multnak* változtát kívánja Elektrával együtt.¹⁰ S még akkor is, midőn a szomorú jelennek képe Elektrát az anya bűnhödé-

¹ X. 117. stb. ² X. 86. stb. ³ X. 577. stb. ⁴ X. 299. ⁵ X. 294. stb. ⁶ X. 309. ⁷ X. 321. ⁸ X. 322. stb. ⁹ X. 330. stb. ¹⁰ X. 347. stb.

sének imájára indítja: még akkor is habozik Orestes, külön jelt kíván Zeustól, tőle várja a bűnösök megbüntetését.¹ Csak midőn Elektra a chorussal együtt lefesti Agamemnonnak, a hős király-apának halála után történt megbecstelését, akkor határozza el magát Orestes a gyilkos tetre.² A tett végrehajtására azonban önmagára támaszkodva, még akkor is gyenge: atyjához folyamodik erőért,³ irtózik a családi átokként reá is nehezedő véres ítélet végrehajtásától,⁴ de meg kell történnie az iszonyatosnak, mert az alvilági Istenek ígéje szerint a házi bűnt és bajt csak a ház maga orvosolhatja.⁵ Így tehát atya erősítő hatalmába bizakodva, őt keltve fel szövetségesül, kész a tetre.⁶

S hogy emez oly nehezen kivívott elhatározásában meg ne ingattassék, jelként veszi még Klytaemnestra álmát; önmagára alkalmazza a sárkány szerepét, s e magyarázatában megerősíti őt a chorus.⁷ Bírja tehát Zeusnak jelét is, a külső kényszer az ő szellemirányzatát is rosszra fordítja, s lelkiismeretének szavát, tiszta látását elhomályosítja, elnémitá a téves okoskodás.⁸ Ez némitja el, bár vallási, de mégis téves alakjában, lelkiismerete szavát tette végrehajtásánál is.⁹ Aeschylos erkölcsi világnézetének helyes megítélésére nézve nagyon fontos ezen részlet. Aeschylos közvetlenül nem küzdhetett Apollon tekintélye ellen; de azáltal, hogy kimutatta, hogy Orestesben is mily nehezen volt legyőzhető a jobb erkölcsi érzék, már itt is utalt arra, hogy ezen külsőképen befolyásolt s nem a személyiség erkölcsi lényegéből folyó elhatározás téves, még ha vallásos alakban jelentkeznek is, csakis bűnre vezető, s hogy az erkölcsi világrend szerint épp úgy, mint az atya nem határoz gyermekének élete felett:

¹ X. 393. stb.   ² X. 431.   ³ X. 455. stb.   ⁴ X. 464. stb.
⁵ X. 469. stb.   ⁶ X. 477--512.   ⁷ X. 550.   ⁸ A. 227. stb.   ⁹ X. 898. stb.

a fiú sem ura szülei életének, bármennyire elvetemült is legyen ez élet. Orestes későbbi bűnhődése megerősíti eme tételt, s az eddig létező s az új világnézet közti ellentétet közvetíti az Areopagusnak szervezése és működése.

A normális családi élet tehát a személyi értéken alapuló kölcsönös szeretetnek élete. A szülők szeretettel ápolják gyermekeik *életét*, szeretettel gondozzák a családi szűkebb és tágabb körben is azok testi és szellemi nevelését: s a gyermekek kegyelettel, az Istentisztelethez közel álló tisztelettel s kegyelettel viszonzzák, minden áldozatra, még az élet feláldozására is készen szülőik szeretetét.

Ugyancsak a szeretet szelleme jellemzi a *testvérek* egymáshoz való viszonyát. A nőtestvér fitestvérében nemcsak a testvért, hanem a háznak jövődöbeli fejét is szereti. Orestes a ház bús gondjainak kedves gyermeke, de egyszerűs mind a jövő segedelem reményének megsiratott csirája.¹ Számára voltak munkások Elektra kezei. Ruháját ő szötte, ő hímezte abba tarka fonállal a vadászképeket,² s most, midőn a testvér száműzve van, csakis könyeivel panaszkodhatja el mindkettőjük sorsát, s csak imában fordulhat atyjához első kérésében is Orestes, a kedves testvérnek szerencsés visszatérését kérve.³ De midőn végre az atyja sírján talált hajfürtökben a testvéri szív Oresteséire ismer, vére szíve fölé tolul, mint egy nyíl hasítja át keblét s ellentálatlanul szakad szeméből a forró könnyek keserű árja,⁴ s midőn a fölfedezett lábnyomok eme sejtelmet csakis megerősítik: édes fájdalomtól elfogultan, majd eszméletlenül dől Orestes karjaiba.⁵ S mily megható a végre visszatért testvér fölötti örömnél kitörése. Megfeledkezve a környező veszély-

¹ X. 239. stb.   ² X. 230. stb.   ³ X. 140.   ⁴ X. 182. stb.

⁵ X. 203. stb.

ről, ujjongva tör ki öröme, hisz az ő öröme négyszeres, atyja, anyja és elhalt Iphigeniája iránt táplált szeretetének összes érzelmei mind Orestesre szálltak, s ime most ő, a szeretett testvér, itt van.¹ Ugyanazon veszélyek, gondok, törekvések még szorosabban egyesítik a szeretet által kezdetől fogva egyesült testvéreket.

A személyiség értékén alapuló szeretet az, mely a családhoz tartozó *cselédséget*, annak *viszonyát az urasághoz* ethizálja. A cselédséggel való kiméretlen, szeszélyes, zsarnoki elbánás csak oly családoknál van meg, a melyek nem a személyi jelességnek, hanem a vak és szeszélyes szerencsének köszönik magasabb állásukat,² avagy a személyi értéket megtagadó gyilkolás útján emelkedtek a gyűlölet szelleme által félelmes és félelmetes zsarnokságra (Aegisthos és Klytaemnestra udvara). Amott kemény és emberhez egyenesen nem méltó a szolgák sorsa,³ itt pedig, ha külsőleg jobban is bánnak a cselédekkel, teszik azt csak addig, míg ezek személyi értékükről teljesen lemondanak, saját érzelmeiket és meggyőződésüket megtagadják s hazug módon teljesen alkalmazkodnak az uraság szeszélyeihez, önkényéhez.⁴ Sem itt, sem ott nem érvényesülhet a szolgának személyi értéke, s a viszony, mely épp ezen embernek, a szeretetnek elnyomásával jár, nem lehet más, mint a félelem által fékezett gyűlöletnek viszonya.⁵ A cseléd e kényszerűségnek enged, s egyetlen vigasza csak azon gondolata lehet, hogy ezt az Istenek így akarták.⁶ A személyi értéket elismerő családban más a cseléd sorsa. Fájós marad ugyan mindenkép az apai háznak elhagyása s a szolgaság jármának hordozása.⁷ De szerencse mégis nemesen gondolkozók házába juthatni.⁸

¹ X. 234. stb. ² A. 1028. stb. ³ A. 1028. u. az. ⁴ X. 46. stb. kül. 75. stb. ⁵ X. 47., 52. ⁶ X. 75. stb., A. 1018. stb. ⁷ A. 1025., X. 75. ⁸ A. 1020.

Kassandrát a még el nem változott Klytaemnestra szívesen fogadja, Heraklesnek, a nemzeti hősök eszményének hasonló sorsával vigasztalja. A szolga nemcsak egyszerű eszköz, hanem a házi tűzhelynek s a ház legszentebb cselekvényének, az áldozásnak is részese.¹ A szolgálai állás lelke emelkedettségén nem változtat, az isteni ihlet még a szolga szellemében is él,² s a szolgák, kik a ház szokásait és hagyományait ismerik, kik az élet viszontagságai felett is oly sokat gondolkoztak, mint idősbek, Elektrának bizalmas tanácsadói.³ A családhoz tartoznak, annak örömeiben, bánatában résztvesznek, s ezen részvételből, ezen bizalmi állásból fejlődik ki idővel azon szeretet, a melylyel a szolgák is csüngnek a család egyes tagjain. Az ör hüen, mint a kutya, lesi Troja elbuktanak örömjelét, aggódva hordja szíven a ház változó sorsát, s nincs más kívánata, mint hogy kedves urának kedves kezét kezével még megragadhassa.⁴ A szolganők a változott helyzetben titkon, földve ruhájok által, siratják uroknak szomorú sorsát,⁵ s Elektrával és Orestessel egyesülve, imákban esdik le a házra a megváltást, s örömmel üdvözlik a győzelmet, mert ime a cselédség vállairól is lehullott a járom súlya.⁶ S mily megható a dajka panasza, midőn Orestes halálának áhírért veszi. Soha ily bánat, ily fájdalom még nem érte őt; kedvence, Orestes, kiért életét majd feláldozá, kit táplált, kiért éjjelezett, kinek minden mocczanását, minden hangját szerető szívével igyekezett megérteni — e kedvence nincs többé, s mind, a mit tett, a mi majd életét kitölté, mindez hiábavaló.⁷ Így csak a szeretet szólalhat meg, azon szeretet, mely nem az állást, hanem a személyi értéket alapján a személyiséget nézi.

A személyi érték teljes elismerését mutatja az *ural-*

¹ A. 1020. stb. ² A. 1061. stb. ³ X. 84. stb. ⁴ A. 5. ⁵ X. 81. stb. ⁶ X. 941.. 959. stb. ⁷ X. 742. stb.

kodó és alattvaló közt létező viszony. Csak a természetéből kiforgatott nő és a férfiaságától megfosztott gyáva Aegisthos képviselik a zsarnokságot. A zsarnoki viszony, a mint láttuk volt, a természeti és erkölcsi világrénddel ellenkezik, s a polgárok haragjának szidalmi előbb-utóbb megfizetik a zsarnoki vétket.¹ Agamemnon ellenben a közvélemény nagy hatalmát elismeri,² nem úgy azonban, hogy ezen alapon a nép zömét tartsa illetékesnek arra, hogy az uralkodásban őt támogassa. Csak az aggok, a nép kiváló vénei azok, a kikkel közösen tanácskozva kívánja Agamemnon azonnal, a mint vallási kötelezettségének eleget tett, a vallás és a város ügyeit rendezni, megőrizni azt, mi ép és egészséges, s szigorral, de óvatosan elnyesni, kiégetni azt, mi országának kárára válhatnék.³ Ő maga pedig, ki magas állása s mozgalmas élete alapján a jó és balszerencsében annyira kiismerhette az emberek irigységét s hízélgését s így igaz emberismerethez juthatott,⁴ a kormányzónál megkövetelt nyugodt s józan ítélete alapján⁵ majd kiismeri a polgárok sorából azokat, kik igazságon vagy botorúl örködnek a város érdeke fölött.⁶

De viszont a polgárok vénei is tudják azt, hogy az uralkodással adott rendbeli különbség nem véletlen, hanem Isten által rendelt valami,⁷ s hogy azért is a király távollétében annak nejét illeti meg az uralkodónak megadandó tisztelet,⁸ s hogy a gyűlölettel viselt zsarnokság megsemmisítője, a népnek jogszerű felszabadítója, a királyi család ivadéka, Orestes.⁹ Az igaz uralkodónak határozott szava szent és meggyőző tisztelettel érinti a népnek nemcsak fülét, hanem szivét is.¹⁰

Ezért azonban az alattvaló is érzi személyes értékét. Argosinak nem szokása hízelegni rosszaknak,¹¹ ellenkezőleg

¹ A. 446.   ² A. 929.   ³ A. 834. stb.   ⁴ A. 821. stb.   ⁵ A. 1656.
⁶ A. 797.   ⁷ A. 1010. stb.   ⁸ A. 272.   ⁹ A. 1648.   ¹⁰ X. 51. stb.
¹¹ A. 1664.

az a zsarnokkal szembeszáll, nem nézi ennek bitorolt magas állását, hanem személyi jellemét, s kiméletlenül leleplezi azt semmissége s nyomorultságában,¹ kész szabadságát fegyveres erővel is megvédeni, inkább meghalni, mint szolgasorsra jutni,² csak a túlhatalomnak s Klytaemnestra közvetítő s békítő szavának enged, várva a törvényes felszabadítót.

De az argosi nép agg képviselői a jóknak, *jó királyuknak sem hizelegnek*. Még akkor is, midőn Agamemnon a legnagyobb harci dicsőséggel tér vissza, midőn neje őt, bibor-szőnyeget vetve lábai alá, isteni tiszteletben részesíti; még akkor is minden túlzástól távol, a σοφροσύνη határai közt maradnak, igaz érzelmeiket őszintén terjesztik elő, gáncsolva Agamemnonban azt, a mit tévesnek, sőt egyenesen örülnek találtak, de teljesen méltányolva és dicsőítve azt, a mire önmagát érdemesíté. Nem félnek a félreértéstől, mert tudják azt, hogy fejedelmük élettapasztalata alapján nem nézi a hizelgő szavakat, hanem kitalálja a személyi értékkel adott igaz érzelmeiket.³ S ezen érzelmeik a személyi értéken alapuló igaz szeretetnek érzelmei. Mily öröm hatja át a nép képviselőit azon hirre, hogy urok — a minden élők közt leginkább tiszteletreméltó — hazajő.⁴ A mi után évek óta vágyva-vágytak, nehéz szívvel sóhajtoztak, az íme most beteljesült.⁵ Sírva-fakadnak az örömhír hallatára.⁶ még az Isteneknek tartozó hálájukat is későbbre halasztják, csakhogy bővebben értesülhessenek Agamemnon visszatértéről,⁷ s midőn a hírnök jelentése alapján meggyőződnek arról, hogy e hír való: készek örömmel meghalni.⁸ Örömük rövid volt. Forró ragaszkodásuknak, szeretetöknek kifejezést adhattak ugyan, Klytaemnestrát megelőzőleg üdvözölhették urokat, hallhatták ugyan fejedelmök elismerő, szavaikat méltányló, tanácsukat egye-

¹ A. 1611., 1625. stb., 1634. stb., 1664. stb. ² A. 1365. stb.

³ A. 774. stb. ⁴ A. 535. ⁵ A. 546. stb. ⁶ A. 282. ⁷ A. 329. ⁸ A. 557.

neşen kikérő szözetát, de csakhamar egy nő vette el annak életét, ki egy nő miatt annyit szenvedett, legkegyelmesebb vezérök életét elragadta a gyászos halál, s öök, a nép agg képviselői, immár egyenesen azt kívánják, hogy a sors számukra is hozza meg fájdalom és hosszán gyötrő kórság nélkül az örök álmot.¹

A személyes értéken alapuló szeretet és bizalom azon kötelek, mely az alattvalót fejedelmével egybefűzi. Éppen ezen személyi érték elismerése alapja annak, hogy a viszony sem nem zsarnoki, sem nem tisztán patriarchalis. Az alattvalónak joga, sőt kötelessége saját nézeteit urával szemben önértzetesen kifejteni, s viszont ura nem önkényesen, hanem népe kiváló, tehát személyi, különös értékkel bíró képviselőivel tanácskozva, kormányozza városát. S ugyancsak ezen személyi értéknek elismerése és hangsúlyozása magyarázza meg azt, hogy Aeschylus a mindeneket egyenlősítő s ezáltal a személyi értéket el nem ismerő demokratiának nem híve. A jelesek s nem a népet illeti meg a tanács, a nép a jelesek által esetleg felhíva segítkezik a cselekvés terén.² S hogy ezen hős-királyság korába helyezett politikai felfogás tényleg Aeschylus politikai meggyöződése is, ezt az Areopagos szervezése, működése is bizonyítják.

Aeschylus korában a demokratikus párt az Areopagos szervezését egészen más alapra (sorsolás) kívánta helyezni, s annak hatáskörét a népfenség érdekében megszorítani. Aeschylus e törekvéssel szemben határozott állást foglal. Az Areopagos szervezésén s hatáskörén misem változtatandó. Ares dombja, a szent borzalom és félelem helye maradjon, mely éjjel-nappal örködják a fölött, hogy a polgárok vétket el ne kövessenek, legyen az a békés polgárságnak megveszetegethellen, hódolva tisztelt s buzgó éber öre. Csakis addig

¹ A. 1455. stb.   ² A. 1345. stb.

míg a polgárság e hagyományos szokáson mitsem változtat, az Areopagost mint szentélyt tiszteli, csak addig bírja benne a város és vidéke amaz egyetlen értékű védbástyát, melylyel más nép sem északi, sem déli tájakon, sem Skytiában, sem Pelops tartományában nem bír. Minden toldalek, minden járulék a tiszta forrás vizét csak megzavarja, élvezhetlenné teszi.¹ Athéne e szavai a régi atheni néphez vannak ugyan intézve, de tekintettel arra, hogy Aeschylus szerint az intézmény minden időkre Athéne által lett szervezve,² s hogy ez intézményhez kötött feltétes ígélet Athén jövődöbeli polgárainak is komoly intéskép adatott,³ világosan tanuskodik Aeschylus czélzata mellett. Igenis, Aeschylus nem híve a következetes demokratikus elvnek. Ő veszélyt lát éppen a szabadságra nézve az elv következetes keresztülvitelében. A mily távol áll a tyrannistól, oly távol áll a tiszta demokratiától. Amabban a szolgaság, itt meg a szabadosság, a féktelenség semmisíti meg a személyi értéket s az ezen alapuló erkölcsi szabadságot.⁴ Nem a véletlen és a vak sors határozza meg személyi tekintet nélkül az Areopag tagságát, a mint azt Kleisthenes vezetése mellett a néppárt kívánta, hanem maga az Istennő, tehát Athén művelődését, szellemi fölemelkedését vezérlő genius választja ki a polgárok színejavát, virágát,⁵ mely személyi jelességében, jellemében és független állásában biztosítékot nyújt arra nézve, hogy meg nem vesztegethető, tisztelt, ügybuzgó s a polgárság békés fejlődésének éber őre.⁶

A személyiség értékének és az értékes személyiségnek elismerése: ez ethizálja Aeschylus erkölcsi világnézetében a szűkebb és tágabb értelemben vett családi életet, annak különböző viszonyait, s ugyancsak ez ethizálja politikai hit-

¹ E. 693. stb.   ² E. 487.   ³ E. 710. stb.   ⁴ E. 707.   ⁵ E. 491.

⁶ E. 695. stb.

vallását is. A személyiség értéke az emberiség fejlődésének történetében először a *házasságban* érvényesült, az ethikai és társadalmi életfejlődés összejtében. A mint az ősbűn, úgy az őserény a házasélettel adott személyi érték elismerésében vagy tagadásában, a hűség avagy a hűtlenségben rejlik. Ez talaja a bizalom, részvét, szeretet erényének, vagy a vakmerőség, az elvakultság és gyűlölet bűnének.

A bizalommal bíró ugyanis az embertárs maradandó s nem változó (hű) értékét és jelességét elismeri, a vakmerő ellenben ezt tagadja, önmagát túlbecsüli; a résztvevő nyílt szemmel betekintve így értékesített és elismert embertársa lelki állapotába, önmagáról mozzanatszerűleg megfélekedve, másnak baját és örömét magáévá teszi, az elvakult ellenben önmagával egészen eltelve, s másban s kívülte létező értéket és jelességet el nem ismerve, nem látja azt sem, hogy saját cselekvése által mennyi bajt okoz másnak s mikép szegi meg merénylete által az erkölcsi világrend főtörvényeit; az igazán szerető nemcsak mozzanatszerűleg helyezi magát értékében elismert embertársának lelki állapotába, hanem annak értéke s jelessége által áthatva, önmaga értéke és jelessége által másnak érdekeit önfeláldozólag kívánja érzülete s cselekvése útján hűen szolgálni; a gyűlölő ellenben minden másban csakis eszközt látva, a vele szemben mégis érvényesült vagy érvényesülhető értékeket és jelességeket megvetve, azokat minden erejéből megsemmisíteni, avagy a félelem rúgója által saját érdekei szolgálatába ejteni akarja.

A személyiség ellentétes értékesítése tehát két ellentétes lelki irányzatnak kiindulási pontja. A személyiség elismerésén alapul azon lelki irányzat, mely éppúgy az értékesítőt, mint az értékesítettet, tehát az egyest, valamint annak embertársát is boldogítja; a személyiségnek el nem ismerése ellenben bajjal, boldogtalansággal sújtja az egyest éppúgy, mint a tár-

sadalmat. Az első irányzat a természeti rend fölé helyezkedő *erkölcsi* életfejlődést tünteti fel, míg a másik a természeti érzéki alaphoz ragaszkodva, még akkor is, a midőn már ez alap a bázasság szervezése által elvileg le volt győzve, szükségszerűleg mint *erkölcstelen* életfejlődés tűnik fel. *Elméletileg* a két életfejlődést tisztán el lehet egymástól különíteni: s ha ezt gyakorlatilag is megtehetnők, úgy Aeschylos erkölcsi világnézete dualismussal végződnek. A görög életeszmény, mely a szépre, a harmoniára irányult, ily dualismussal a legélesebb ellentétben áll. Aeschylos, mint igaz görög, mint a görög genius egyik legmélyebb gondolatú vatese, e dualismusban meg nem nyugodhatott. *Életérzéke* világosan utalt arra, hogy úgy az egyesnek, valamint a társadalomnak életében a világosság a sötétségtől, az erény a büntől, a boldogság a bajtól nem különíthető el oly tisztán egymástól, a mint az elméletileg megtehető. Az élet éppen e két szellemirányzat küzdelmét, kölcsönös áthatását mutatja, a fejlődés ténye ez áthatást követeli. *Életeszménye* (a görög életeszmény) eme tény egyszerű elismerésében meg nem nyugodhatott. Az ellentétek kiegyenlítést, kibékülést, egy magasabb harmoniában való összeolvadást, megoldást követeltek. Míg Aeschylos ezen életérzéken alapuló gondolatai életbölcsességének gazdag kincseit tárják fel: addig az ellentét megoldására irányuló kísérlete a theodiceának, az optimizmus elméletének egyik legérdekesebb és legértékesebb példája. Érdekessé válik nevezetesen ezen megoldás azáltal, hogy Aeschylos annak könnyebb megfajtése érdekében mitsem gyöngít életérzéke és bő élettapasztalatai alapján nyugvó életigazságainak keserűségén. Távolság van attól, hogy magát az életet rózsás színben festené, távolság van attól, hogy a hűn és baj meredélyeit szépen elfődné s könnyű léptekkel haladna el e sötét és veszélyes helyek mellett, sőt ellenkezőleg szemébe néz a bűnnek és bajnak, annak végzetes és elkomo-

ritó hatását élethűen leleplezi, úgy hogy életbölcseége egyenesen pessimistikus jellegű s nincs mit csodálkozni a fölött, hogy az újabkori pessimisták, életfelfogásuk egyik megalapítóját Aeschylosban látják. «Gyarló az emberi erő,¹ a teljes egészség csak rövid tartamú, közelben leselkedik a betegség;² az élet szerencse-hajója szélnek eresztve, gyors futtában véletlenül a bajnak elrejtett szirtjébe ütközik;³ ki az, kit baj nem érne?⁴ ki az, ki az emberek sorsát szemlélve, bajnélküli osztályrészt várhatna?»⁵ S ha még szerencsében is részesülne az ember: «a halandó szívet a szerencse, a siker soha ki nem elégíti.⁶ Jaj az emberi életnek! Ha szerencse az: árnyékhoz hasonló; ha pedig baj: el van az felejtve, ki van az törülve, mint a nedves szivacs kitörli a festett tábla képét».⁷ S e mellett még az emberek kölcsönösen is fokozzák egymásnak bajait, elrontják örömeit. «Oly gyakran csak a látszatnak szolgálai részvétükben.⁸ «Oly kevesen képesek őszintén barátjaik szerencsését irigység nélkül ünnepelni. A szívben lakozó rosszakarat mérgével megterhelik még saját bajaikat; gyötri őket saját fájdalomkon kívül még az idegen szerencsének látása,⁹ az elbukottat pedig még lábukkal tapossák.¹⁰ Nincs halandó, ki élteinek útját bűn és fájdalom nélkül járhatná! A baj előbb-utóbb utólér mindenkit».¹¹ Hogy a halált ily életfelfogás mellett az ember nem kerüli, hanem egyenesen kívánja, az természetes. Értjük a chorust, midőn Agamemnon sorsát látva, felsóhajt, hogy a sors hozza meg számára az örök álmot, de fájdalom és hosszú kórság nélkül.¹²

E tételek magukban véve bizonyosan Aeschylos pessimismusára vallanak. De a pessimismus nála, mint minden mélyebben gondolkozó egyénnél, a világnézetnek csak egy

¹ A. 162. ² A. 989. stb. ³ A. 992. stb. ⁴ A. 560. ⁵ A. 1341.

⁶ A. 1331. ⁷ A. 1326. ⁸ A. 770. stb. ⁹ A. 823. stb. ¹⁰ A. 882. stb.

¹¹ X. 1016. ¹² A. 1355. stb.

szükségszerű *mozzanata*. Az élet eseményeinek, a szív hajlamainak komoly megfigyelője szükségszerűen ily és hasonló gondolatokra jut. Míg azonban a pessimismus a szükségszerű mozzanatot általánosítja, s minden eseményt s minden törekvést e sötét gondolatok által eltorzítva szemlél és ítél meg: addig Aeschylus e sötét gondolatokat, egy magasabb erkölcsi világnézetre emelkedve, ennek melegítő s éltető fényével világosítja meg.¹

A szerencse, a siker, igaz, magában véve nem boldogító. Az, a ki azt hajhászsa, igaz, kielégítést nem nyer, sőt előbb-utóbb hajótörést szenved; de az, ki a szerencsének pompázó s bámulva mutatott épülete előtt emez intést: «ne tolakodj be» — követi;² ki a szerencse birtokában is önmérséklettel, megfontoltan képes túladni a fölöslegesen: az megőrzi szerencsését s a maradékkal eljut a biztos kikötőbe, s ha vannak is gondjai, a kegyelmes Istenek gazdag ajándékai, a termő virányok gyümölcsös évei elúzik az éhség szűkölködéseit.³ Nem a szerencse, a siker, ezen véletlen jellegű javak, hanem a σωφροσύνη, mely a szerencsének is ura, ez boldogít az Istenek gondviselése mellett. Nem az Istenek irigysége, hanem az emberek vágyainak féltelensége, a szerencse által táplált kapzsisága s igazságtalansága okozza a bajt. A gazdagságra nem irigykednek az Istenek; nem igaz a nép köztudatában élő ősi mondás, mely szerint a gazdagságból, a nagy szerencséből végtelen baj származik. Nem a gazdagság, nem a szerencse a bajnak szülője, hanem a bűnös tett.⁴ Az igazságosnak házában még a gyermekek számára is felvirít a szerencse;⁵ nemes érzület mellett még a füstös kunyhókat is elárasztja Δίκη fényével, piszkos kezek mellett pedig kerüli az aranyban fénylő trónusokat. A tisztát

¹ A. 1302.   ² A. 1333. stb.   ³ A. 995. stb.   ⁴ A. 749. stb.

⁵ A. 755 stb.

fölkeresi a Δίκη, s a csalfa jellegű gazdagság hatalmát megveti.¹ Így tehát ismét csakis a személyi tényező s nem valami véletlen avagy külső hatalom dönt a szerencse értékesítése, a boldogság fölött.

A baj azonban azért meg nem szűnik, mert általános a bűn, nincs kit emez nem terhelne, s így általános a baj is. Igaza van az ősi mondásnak, a Δίκη szabványának: A bűnt baj követi, a bűnöst utóléri a baj.²

Ezen igazság mellett csakis a természeti, a földi alapon okoskodók, titáni hatalmakkal számolók állapodnak meg. A sötét hatalmakra támaszkodó ősi görög világnézet ezen pessimismusra vezető igazságon túl nem haladott.³ Aeschylos ellenben a természetfeletti, égi alapra helyezkedik, az erkölcsi világrendet megalapító új Istenek hatalmára támaszkodik, s ez alapon ily segítség tudatában építi fel optimismusát és theodiceáját. Hadd hangozzék a panasz, de győzzön végre a jó, győzzön csakis a jó, minden kétértelműség nélkül.⁴ Létezik a baj, de kövesse azt az üdv,⁵ forduljon minden jóra,⁶ Isten még akkor is, midőn az ember kétségbeejtő helyzettel áll szemben, fölkelti, ha akarja, az öröm és vígság hangjait.⁷ Zeus az uralkodó, ő a tanács intézője, s a jóért való küzdelemé a teljes győzelem.⁸

S már most az erkölcsi fejlődés ezen végcélját tartva szemünk előtt, s meg nem feledkezve az erkölcsi fejlődés kiindulási pontjáról — a személyi érték elismeréséről sem — megértjük azt, hogy Aeschylos a bűnnek következményeit is új megvilágításba helyezi. Aeschylos nem tagadja, hogy a bűnnek következménye a baj. A Δίκη érvényesülését látja a bűnös ezen bünhődésében. De a jó győzelmére

¹ A. 761. stb. ² A. 1563. és X. 315. ³ A. 124. és több helyen a refraine. ⁴ A. 331. stb. ⁵ A. 246. ⁶ A. 268. ⁷ X. 338. stb. ⁸ E. 974.

irányuló, a személyi értéket hangsúlyozó erkölcsi világnézete ezen negatív, a személyiséget csak lesújtó eredménynyel ki nem békülhet. A bajnak, mint a $\Delta\iota\chi\eta$ önérvényesülésének, kell hogy pozitív eredménye is legyen a bűnhődő bűnösre nézve. Aeschylos ezért is a büntetést *paedagogiai* szempont alá helyezi s az ősi kérlelhetlen jogszabvánnyal szembesíti az új, szinte kemény, de mégis kegyelmi tételt: «*a kí szenved — okul*». ¹ Zeus maga emelte emez új igazságot érvényre. A régi, vad, elemi, természeti, titáni erőket Zeus legyőzvé, ezen új igazság által vezérelte az emberiséget az ész útjára. ² A baj, a szenvedés külső jellegét mindinkább elveszté s bensővé vált. Már a bűnt *követő* elvakultság kezdete a bajnak, a szenvedésnek, ³ s a *lelkiismereti furdalás* a szenvedésnek kemény ostora, mely a bűnöst még álmában is sujtja, s végre még az ellenszegülő konokot is kegyelmesen értelmessé teszi. ⁴

A bűn és baj személyi jellegű és személyi célzatú, s mindkettő végre is a jónak szolgálatában áll. Orestes bűnében és büntetésében igazolja Aeschylos ezen új erkölcsi törvény jelentőségét. Orestes bűne nem a vak, természeti, titáni hatalmak hatásának eredménye. Ő nem áll tisztán a vak boszú szolgálatában. A mint láttuk volt, irtózik bűnétől, megfontol mindent, segítségül hívja a földalatti és égi hatalmokat, csakhogy kikerülhesse bűnét. A tette indító okok és érvek olyannyira meggyőzők (atyja iránti kegyelet, szenvedő népének, a föld legdicsőbb népének ⁵ szeretete, saját és nővéreinek szomorú sorsa, az atyja holttestén elkövetett embertelenségről való értesülése, az isteni szózat és ennek jel (Klytaemnestra álma) által való megerősítése), hogy végre is legyőzi folyton felhangzó lelkiismeretének szavát. De

¹ A. 186. stb., 263.   ² A. 186. stb.   ³ A. 231.   ⁴ A. 189. stb.

⁵ X. 302.

már a tett végrehajtásánál tudja azt, hogy anyjának nem így kellett volna kimúlnia,¹ s midőn a tett után a nép a ház felszabadulását ünnepli örömdalokban,² Orestes lelkét mély fájdalom szállja meg,³ s felszabadul benne teljes erejével a lelkiismeret mardosó ereje. Az okok és érvek szilárd alapjai meg vannak ingatva, lelke egész épülete összeroskad, összes értékképzetei halomra dőlnek, gondolatai össze-vissza kuszálódnak, a bátort félelem fogja el, a hazát és otthon fellelőt hontalanná, ház- és tűzhely-kerülővé teszi lelkiismerete.⁴ Még mielőtt az Erinysek feltűnnének, Orestes szellemileg meghal, bűnének zsoldját benső halálával fizeti meg. Nem külső, hanem benső, erkölcsi személyiséget érintő büntetés követi bűnét. De a büntetés és szenvedés okulást czéloz; a belső halált belső feltámadás, felszabadulás követi. Orestes szenved — bensejében szelleméletében meghalt — önmagát külsőleg is kizárja az emberek közösségéből, kerüli a családok tűzhelyét, teljesen megtörve, az Erinysek által üldöztetve, jó feltevéseinek forrásához, a tiszta s mégis kiengesztelő Loxiashoz, a földkör központjához, örök tűzéhez menekül, a hol minden földi lény megnyugodhatik és megtisztulhat, békét esdve (olajgally) s áldozatrakészen (homlok-szalag).⁵ S Loxias kegyelmes érintésére a központjából, szilárd alapjából kiforgatott elméje megnyugvást talál, Loxias tűzénél lelke elnyeri belső kiengesztelését.⁶ Loxias *szavára* pedig a félelem elhagyja, bátorsága visszatér s ő immár fel van készülve a külső szenvedés, küzdelem és ítélet elviseelésére, a külső veszélyek megfigyelésére és leküzdésére.⁷ Az Isten előtt kiengesztelt, megigazult s az élet szenvedései és küzdelmeiben kipróbált nyer csak minden időre szóló teljes kiengesztelést. S Orestes felveszi e küzdelmet. Az em-

¹ X. 929. ² X. 941. stb. ³ X. 1013. ⁴ X. 1019. stb. ⁵ X. 1031. stb., E. 44. stb. ⁶ X. 1058. ⁷ E. 87., 73. stb.

berek könyörülő, érette áldozó szive vétkével járó némaságától felmenti őt,¹ az emberi részvét fölkelte az emberek iránt való bizalmát, vezeklő hosszú útján embertársai tűzhelyeit is fölkeresheti, a nélkül, hogy társasága reájok nézve veszélyt hozna.² Az élet igazolja kiengesztelt, megigazult voltát, s még csak ezek után várhatja nyugodtan,³ mint büntudata által áthatott könyörgő,⁴ de bensőleg megtisztult⁵ — a végső, kegyelmesen feloldó ítéletet. S ez ítéletet elnyeri. A bűn, mely magában véve oly iszonyatos volt, jónak lett szerzője: zárköve lett a fejedelmi házat terhelő átoknak, s alapja a haza új felvirágozásának,⁶ s a *büntetés, a szenvedés, a belső halál* végre is új életnek lett szerzője. Orestes bűnhődött, de okult is. Az isteni kegyelem, az emberi részvét őt az új Istenek kegyelt szolgájává és alattvalóinak boldogító fejedelmévé tevő. A bűn és baj nem bír önértékkel, öncéllal. Az erkölcsi világrendben a Δίκη törvényének megfelelően, végre még ez is a jót, az égi hatalmokat szolgálta.

A bűnöst bűnével azonban Aeschylus el nem szigeteli. Az egyes, valamint annak egyes cselekedete nem atomszerű jellegű. A mint a cselekedet az érzületnek, a személyiségnek kifolyása, úgy az egyes is általában, de ezen meghatározottságában is összefüggésben áll a múlttal és jövővel. Ezen tény elismerésén alapul nagyrészt Aeschylus komoly életfelfogása. Az *egyes* érzelmek, törekvések, cselekedetek nem véletlenek, a mint az érzületből folynak, úgy viszont visszahatnak magára az egész személyiségre, úgy hogy egyes cselekedetek ezen visszahatásuk következtében az egész személyiséget is kiforgathatják eredeti meghatározottságából; vakká tehetik s elragadhatják oda, a mire eredetileg legkevésbé sem gondolt. A bűn elmélete, Agamemnon és Orestes tragi-

¹ E. 451. stb. ² E. 272. stb., 235. stb. ³ E. 470. ⁴ E. 236. stb.

⁵ E. 286. ⁶ A. 1281. stb.

kuma megvilágosítja eme *psychologiai determinismust*. De Aeschylos ezen komoly életfelfogása szerint, maga a bűnös sem csak magáért felelős. A mint személyiségének gyökerei elődjében nyugszanak, úgy személyiségének gyümölcsei utódaiban is megmaradnak. A bűnös egyén solidaritásban áll nemzedékével, elődeivel s utódaival. Ezen *physikai determinismuson* alapul a bűnnek öröklése, az öröklő bűn, azon átok, mely miatt Orestes s a chorus oly megható fájdalmas szavakban tör ki.

Ha már most szem előtt tartjuk az egyes bűnös érzelmet, törekvés- és cselekvésnek *psychologiai* determináló hatását a személyiségre, s másrészt az egyes bűnösnek *physikailag* determináló hatását a nemzedékre; ha továbbá meg nem feledkezünk arról, hogy az örökölt bűnös hajlamok fokozva jelentkeznek a következő nemzedékben (Atreus—Agamemnon—Orestes; Thyestes—Aegisthos—Klytaemnestra), s ha végre Aeschylos azon meggyőződését, mely szerint nincs, ki bűn és szenvedés nélkül járhatná életének útját, szinte kellőleg figyelmünkre méltatjuk: úgy kikerülhetlennek, tűnik fel az emberiségnek mindinkább való elsülyedése a bűnbe, s a Δίκη törvénye szerint nemcsak egyes nemzeteknek, hanem az emberiségnek is tönkrementése. A legsötétebb pessimismus győzedelmeskednék e szerint Aeschylos optimismusa fölött.

Lássuk, hogy mikép kerüli ki Aeschylos az előtettek fentartása mellett ezen saját alapmeggyőződését megczáfoló folyamány elismerését.

Aeschylos fentartja a *psychologiai determinismust*. Áll az, hogy valamint az egyes érzelmet, törekvés és cselekvés az érzületnek kifolyása: úgy egyszersmind emez *egyed* *psychologiai* jelenségek oly erővel léphetnek fel, hogy ezek *appercipiálják* az egész létező képzetkört, s ennek középpontjába helyezkedve, felforgatják teljesen az eddigi képzetcsoporthozulást

érték és logikai menet tekintetében is. De épp azért, mivel ez áll, s így lehető az, hogy az egyes bűn az egész személyiséget rabjává teszi, azért lehető az is, hogy az egyes értékes, az erényre irányuló képzetek szinte ily hatalommal bírjanak. E hatalmat pedig fokozza a $\Delta\iota\kappa\eta$, a mennyiben az erény kísérete az áldás, a bűné a szenvedés. Amaz vonzza, emez elijeszti az embert. Így tehát a bűn hatalmának ellensúlyozására, sőt egyenesen *gyöngyítésére*, szemben az erény hatalmával, egy új pszichológiai determináló tényező lép az emberiség fejlődésébe; *a félelem* tényezője. Még az is, ki az erényt meg nem kedvelte s így nem a jó kedvéért cselekszi a jót, a félelem hatásos rúgója által vezéreltetve, látván a bűn végzetes következményét, a $\Delta\iota\kappa\eta$ kérlelhetlen érvényesülését, eme nemes elhatározásra juthat el: «Soha többé nem leszek a rossznak rabja! hódolva tisztelem az égnek hatalmát». ¹ Így tehát nem a bűné, hanem az erényé a győzelem az emberiség fejlődésében.

Aeschylos fentartja továbbá a physikai determinismust is. Az egyes ember természeti összefüggésben áll természetes elődeivel és utódaival, úgy hogy a bűnös hajlamok és indulatok is nemzedékről nemzedékre átszállnak. De a mint öröklődik a bűn, úgy öröklődik az erény és áldás is. «Az igaznak házában a szerencse sorsa mindig felvirul a gyermekeknek is.» ² S így itt sincs előnyben a bűn és baj az erény és boldogság fölött.

E viszonyt a jóra nézve még kedvezőbbé alakítja a physikai determinismus fatumszerű fentartása daczára még egy új, szintén hatásos tényezőnek az ember erkölcsi fejlődésénél. A Zeus előtti korban minden a physikai determinismus vak szolgaságának volt alávetve. Zeus uralkodásával az ész országa lett megalapítva, mely az egyes személyiségének

¹ X. 958. stb.   ² A. 755. stb.

külön sajátos értéket is adott, s így őt, a mennyiben az ész követi, felszabadította a természeti összefüggés feltétlen hatalma alól. Az egyes cselekvésében ennyiben szabad is, s őt is, személyiségét is terheli cselekedeteiért a *felelősség*. Agamemnon a családi szellem, az öröklő bűn és átok értelmében gyilkolja le saját leányát; de másrészt tőle függött az, hogy a helyzet kényszerűségének jármát magára veszi-e vagy nem. Nem az átok, hanem dicsvágya okozta végre szellemirányzatának rosszra fordultát, s ezzel azután eljátszotta szabadságát.¹ Orestest még nagyobb mértékben tartja fogva a családi átok. Számos okok, melyek egyenesen ethikai és vallási jellegűek, anyagilkosságra vezérlik, s ő mégis mindennek daczára bűneért való felelőssége alól nem menti fel magát. Hosszú lelkiismereti küzdelme mutatja, hogy végre is tőle függött, hogy ezen physikai determinismusnak hódoljon-e s tette után is, midőn oly könnyű lett volna a vétkeért való felelősséget egyenesen Loxiasra hárítani, ethikai személyisége tiltakozik ez ellen, s ő csak annyit mond, hogy tetténél Loxias is közreműködött.² Klytaemnestra cselekvésének nemtelen rugóit a physikai determinismuson alapuló családi átok hatalmával leplezi, magát mint ezen átok organumát tünteti fel;³ a chorus azonban megengedi ugyan, hogy cselekvésében e hatalomnak is volt része, de személyes bűnétől nem menti fel,⁴ s Orestes keserű ironiával ugyan e paizs mögé vonul, midőn Klytaemnestra ennek fődözete alatt folyomodik Orestes szabad, személyes, jobb elhatározásához.⁵ Tehát Klytaemnestra is elismeri a személyi értéket, felelősséget, a physikai determinismus elől való részszerinti felszabadulás lehetőségét. A Zeus által megalapított új világrend, az észszerűségnek országa határt szab a személyes szabadság tényé-

¹ A. 227. stb. ² E. 466. ³ A. 1497. stb., X. 909. ⁴ A. 1510. stb.

⁵ X. 910.

ben a physikai determinismus hatalmának. Van lehetőség a szabadság alapján az objectiv bűn fölött is győzedelmeskedni, s így ez alapon is gyöngíteni a bűnnek körét, s mindinkább terjeszteni a jónak hatalmát. Végre pedig a bűn általános voltával szemben áll ama főntebb kifejtett elv, hogy a bűn következményének, a szenvedésnek célja az *okulás*, a jóhoz való megtérés. Így tehát az előtételek fentartása mellett is Aeschylos nem a pessimismus, hanem minden egyes előtétel kellő megvilágosítása útján az optimismus következményére, végre is a jónak mindenek fölött való győzelmére jut el.

Ezen összefüggésben az ősbűnnek a *vérboszúban* jelentkező hatálya szükségszerűleg megszűnik. Az egyes ember nem áll magában, nincs alávetve a vér, a természet vakon működő erőinek. Az egyes bűn az *ész* uralma alatt a *közlelbbi megítélésnek* tárgyát képezi; a bűnös pedig személyi értékénél fogva nem egy törvény holt betűje szerint, hanem éppen ezen személyi értékkel számolni tudó bölcs személyek lelkiismeretében élő törvény alapján ítélandó meg, s az ítéletnél a büntetésnek paedagogiai célzata sem tévesztendő szem elől. A vérboszú helyébe az Areopagos lép. Az egyes így föl van mentve a bűn kényszerúsége alól, családja pedig az átok alól s az egyes bűnös is bűnhődvén büneért, külsőleg is felszabadul a bűn következményei alól, s személyi értékét családja és a társadalom érdekében boldogulva és boldogítva érvényesítheti. Így győzedelmeskedik a bűn egyik legrémitőbb következménye, a vérboszú felett is a jó és ennek kíséretében az áldás.

Igen természetes, hogy a vérboszú s így a magánboszú jogosultságának megszüntetésével a siron túl is kiterjedő boszú, a legyilkolt boszú szellemének érvényesülése ki van zárva. Láttuk az első részben, hogy a köztudat épen ezen legyilkoltak szellemének mily nagy hatalmat tulajdonított.

Nevezetesen Orestes és Elektra egymással versenyezve folyamodnak a föld mélyében időző megsértett atyjokhoz, szent urokhöz segedelmeért, erőért, világosságért, szellemeért.¹ Orestes a földhöz fordul kérésében, hogy atyját bocsássa fel,² s a chorus is a világosság országába szólítja Agamemnon szellemét,³ sőt még Loxias is irtózatosszavakban festi az elköltözötteknek haragját.⁴ Orestes pedig akkor, midőn az Erinysek elátkozó ítélettel fenyegetik őt, teljes meggyőződéssel állítja azt: «A sirból atyámtól jó segítségem».⁵ Mindez azonban csakis a köztudat, de nem Aeschylus hite. Nem küzd ő az ősök cultusa és az ősök szellemeinek ható ténykedése ellen; de éppen ezen részletnek figyelmes olvasója meggyőződhet arról, hogy Aeschylus e hittől távol áll. Orestes előtt ugyanis atyja szelleme meg nem jelenik. Hiába hívja ő s Elektra, valamint a chorus e szellemet a világosság országába. E szellem a sötétség országát el nem hagyja. Azon ellenvetés, hogy Aeschylus ezt az akkori tragoedia törvényei szerint nem tehetette, mivel csak három személy szereplése volt neki megengedve — tán találó a megjelenésre, de nem a dologra nézve. Ezen törvény ugyanis nem tiltotta volna meg azt, hogy a föld mélyéből valami szó vagy jel ne hatoljon fel az annyira esdő fiúhoz. De még erről sem hallunk, sem látunk bármit is; sőt ellenkezőleg, ha Orestes habozását, végelhatározását figyelemmel kísérjük, úgy annak eloszlatására, ennek megerősödésére éppenséggel nem működött közre a haragvó atyának szelleme: az egész folyamat e tekintetben semmi csodás momentumot nem mutat, az tisztán lélektani, Orestes tettének érlelésében egyrészt a Loxias szavában helyezett *hit*, másrészt a kegyelet kötelessége, népének szeretete,

¹ X. 6. stb., 130. stb., 158. stb., 330. stb., 455. stb., 477. stb., 489. stb., 501. stb. ² X. 487: ³ X. 459. stb. ⁴ X. 278. stb. ⁵ X. 591. stb.

vége a környezet által érvényre emelt külső körülmények, s Zeus részéről a Klytaemnestra álmában vett jel voltak kizárólag határozók. Agamemnon boszúszellemével, vagy annak bárminő érvényesülésével nem találkozunk sehol sem. Az Areopag intézménye ezt elvileg kizárja, Aeschylus pedig már megelőzőleg tényleg kizárta. Aeschylusnak tulajdonított ezen felfogása ellen legkevésbé sem bizonyító azon körülmény, hogy Klytaemnestra boszúszellemével a Choephorokban találkozunk. Klytaemnestra csakis az Erinysekhez szól, csak az Erinysek számára létezik. Tehát léte csakis ezen Erinysek léteéhez kötött. Minthogy azonban az Erinysek Eumenidákká válnak, s így megszűnnek a boszú szellemei lenni, Klytaemnestra szelleme, mint a földre kiható, az ezen átváltozást hirdető Aeschylus előtt nem létezik. Az ősök szellemei, mint földi létünket közvetlenül befolyásolók, nem léteznek. Lehet azokban hinni; de Aeschylus nem hisz bennök. Aeschylus emelkedett vallási nézete szerint az ősök cultusa túlhaladott álláspont.

Ezzel eljutottunk Aeschylus vallási világnézetének tárgyalásához, munkánk azon részéhez, a melynek magaslatáról nyerünk még csak kellő átnézetet az eddig mondottak felett. Tán egyszerűbb is lett volna — a mint ezt a cím is megkövetelhetné — ha ezen részszel kezdtük volna dolgozatunkat. A címben követett egymásutániség általában befogadott; teljesen hozzászoktunk vallás-erkölcsi és nem erkölcs-vallási nézetekről szólni: azért azon mitsem változtattam. De ha a cím, valamint a tárgyalás egyszerűsége emez egymásutániséget kívánhatta volna is: ellenezte ezt a pszichológiai és ismeret-elméleti módszer követelménye. Pszichológiai tény ugyanis az, hogy erkölcsi érték-képzeteink szerint alakul Istenhitünk. A milyen az ember, olyan az Istene is. Tényleges tapasztalataink alapján emelkedünk s emelkedhetünk fel az abstractiókhoz, s e szerint csakis így juthatunk legelvon-

tabb képzeinkhez, az Istenképzetekhez is. Valamit levésében, keletkezésében megismerni pedig annyit jelent, mint azt megérteni. Így tehát Aeschylos vallási nézetei kellő megértése feltételezte erkölcsi világnézetének tisztázását. De viszont áll az is, hogy az inductio útján tisztázott anyag az eredményezett elvontságok által nyer még csak teljes megvilágítást és átnézhetőséget. Ezen végeredmények, mint axiomatikus tételek a gyakorlati életben, azon alapokként tűnnek fel, melyeken erkölcsi életünk nyugszik, úgy hogy az úgynevezett ismereti oknak reális okkal való felcserélése következtében, a gyakorlati életben természetes azon állítás, hogy erkölcsi elveink vallási alapon nyugsznak. A nevelendőnél, ki mások axiomája szerint alakítja erkölcsi életét, ez így is van; de megfordított a viszony a keletkezés szempontjából a nagykorúnál, az önállólag gondolkozó férfúnál.

Ezen vallási és erkölcsi viszonyt jelző megjegyzések után, melyeket tárgyalásunk egymásutániságának igazolása érdekében tettünk, rátérhetünk Aeschylos pozitív vallási nézeteinek kifejtésére.

Schneller István.

A KORONÁZÁS ÉS KÖZJOGI JELENTŐSÉGE.

— Harmadik és befejező közlemény. —

A koronázási szertartások és jelvények.

A koronázási szertartások törvényben meghatározva nincsenek. Ezen szertartások épp úgy történelmileg és szokás útján fejlődtek, mint maga a koronázás intézménye, a szertartási cselekmények pedig részben egyházi, részben államjogi jelentőséggel bírnak, részben e két jelentőség olvad azokban össze, úgy hogy e szertartásokból is szemünk elé tűnik a koronázásnak kezdetben tisztán egyházi jelentősége, a melyet idővel az államjogi jelentőség háttérbe szorított.

A szertartások a következők:

1. A királyt a koronázásra egy, az országgyűlés mindkét házának kebeléből választott országos küldöttség ünnepélyesen fölkeri. Ezelőtt szokás volt a Habsburg-házbeli királyaink koronázása előtt, a koronázásra érkező királyt sátorban fogadni a koronázás helyén kívül, de mióta a koronázás az ország fővárosában történik, ezen szokás elmaradt. A király koronáztatása előtt az országgyűlés által szerkesztett és eléje terjesztett hitlevelet elfogadván, sajátkezüleg aláírja s királyi nagy pecsétjével megerősítve, azt az országgyűlés tagjainak jelenlétében a primásnak s ez által az országgyűlésnek beczikkelyezés végett átadja. A hitlevélnek ünnepélyes kiadása és megerősítése az, mi a koronázás államjogi jelentőségét kiemeli.

2. A koronázásra kitűzött napon a király nemzeti ruhába öltözve, ünnepélyes menethen, az országgyűlés tagjainak és egész udvarának fényes kíséretében a koronázásra kijelölt egyházba vonul, melynek ajtajában az ország primása és a szolgálattevő főpapság által fogadtatik és a főoltárhoz vezetetik. Ezen ünnepélyes menet alkalmával a király előtt vitetnek az ország ékességei, a koronázási jelvények (clenodia), melyekről alább részletesebben szölok. És pedig a nádor viszi a koronát, az országbiró a királyi pálczát, a horvát-szlavon-dalmátországi bán az almát, a főpohármester szent István kardját, a főpalotamester, újabban egy főpap, a kettős keresztet, a tárnokmester a kisebb keresztet; úgyszinte elől vitetnek a főurak és világi méltóságot viselők közül kijelölt egyének által az ország zászlói és pedig: Magyarországé, Horvátországé, Dalmátországé, Szlavoniáé, Bosnyákországé, Szerbiáé, Bolgárországé, Rumániáé, Galiczia- és Lodomériáé, mint a mely országok valaha vagy jelenleg a szent korona hatalma alatt állottak, illetőleg állanak.

3. Maga a korona feltétele mise közben megy végbe, és pedig: az oltár előtt a primás rövid beszédet tart a királyhoz az ország helyes kormányzásáról, melynek elvégeztével a király letérdel és kezét az evangeliumra tevén, esküt tesz le az igazság és közbéke, s Isten egyházainak fentartása s az egyház szolgálainak tiszteletben tartására. Ez a legrégebb része a koronázás szertartásainak, és annak eredetileg egyházi jelentőségét kétségen kívül helyezi. Az eskü szavai a római pontificaléban foglaltatnak. Az előirt egyházi imák és litániák a papság által elmondattván, a király jobb karján, mellén és vállán, szentelt olajjal a primás által fölkenetik s a koronázási öltöny (szent István palástja és sarui) ráadatik. Ezután a primás a nagy-miséét elkezdvén, a király oldalára a szent István kardja felkötetik, a ki azt kivonva, a jelenlévő nép felé fordul, és azzal három keresztvágást tesz,

jelül annak, hogy az országot és vallást bármely támadás ellen kész megvédeni. Az epistola és evangelium között megy végbe a korona föltétele. A szabad választás korában szokásban volt, hogy mielőtt ez megtörténék, a nádor az oltár lépcsőjéről a néphez fordulva, fenhangon s magyar nyelven háromszor kérdezte: «akarjátok-e, hogy a jelenlévő N. N. az ország királyává megkoronáztassék?» — a mire háromszoros «akarjuk, éljen a király!» felkiáltás következett. E szokás csak a *pragmatica sanctio* elfogadása óta mellőztetik. De a római pontificaleban előirt azon kevésbé indokolt egyházi szertartás, mintha ma is az egyház hatalma tenne valakit királylyá, most is alkalmaztatik; hogy a kalocsai érsek a primást a koronázásra következő szavakkal hívja fel: «*Reverendissime Pater! Postulat sancta mater ecclesia catholica, ut praesentem Serenissimum N. N. ad dignitatem Hungariae regis sublevetis.*» Mire a primás kérdezi: «*scitis illum dignum et utilem esse ad hanc dignitatem?*» Erre a kalocsai érsek feleli: «*et novimus et credimus eum dignum esse ac utilem ecclesiae Dei et ad regimen hujus Regni.*»

A fentebbi szavak után az oltár legfelsőbb lépcsőjén térdelő királynak a primás és a nádor¹ által a korona fejére tétetik s jobb kezébe a királyi pálcza, baljába pedig az aranyalma adatván, a királyi trónra ültetetik; mire megdördülnek az ágyúk, s a harangok zúgása közt a hálaadó ének (*Te Deum*) elénekeltetik. A mise tovább folytatvatván, *offertorium* alatt a király aranypénzt ajánl fel és *communio* alatt ő is megáldozik. Áldozás előtt a korona levéttetvén fejről, az csak áldozás után tétetik fel ismét.

¹ Ha a nádori szék nem volt betöltve, a nádor tisztét az országgyűlés megbízottja teljesítette; így 1867-ben Ferencz József ő Felsége koronázásakor gróf Andrássy Gyula volt az országgyűlés által a nádori funkciók teljesítésével megbízva. Az ily országgyűlési megbízott «ad hoc» nádornak tekintendő.

4. A mise bevégeztével a király, fején az ország koronájával, kezében a királyi pálczával és almával, gyalog, nemzeti színű posztóval bevont úton, az országgyűlés tagjainak s udvarának kíséretében, egy másik templomba megy, előtte vitetvén az ország 10 zászlója és az apostoli kereszt, és II. Ulászló koronázása óta divó szokás szerint utána (azelőtt a kamara elnöke vagy a tárnokmester) jelenleg a pénzügyminister lóháton a nép közé arany és ezüst emlékpénzeket szórván. A templomba érkezve, a királyi széken helyet foglal és (valószínűleg Károly Róbert óta fennálló szokás szerint) az ország lakosai közül néhányat, a nádor felhívására szent István kardjával jobb vállon háromszor érintvén, aransarkantyús vitézzé avat.

5. Ezután a király, fején a koronával s szent István palástjával ékitve, lóra ül, és a szintén lóra ült főpapok és urak kíséretében egy e célra kijelölt, szabad ég alatti emelkedettebb helyre vonul, és a nemzeti színű posztóval bevont magasabb állásra az esztergomi és kalocsai érsekek, továbbá a nádor és több zászlósúr kíséretében fölmenvén, annak aranyos szőnyeggel bevont közepén megáll, jobb kezét ég felé, baljában pedig feszületet tartva, a primás előolvasása után a nép hallatára, az alkotmány és az ország szabadságainak megtartására a királyi esküt leteszi. Innét ismét lóháton a koronázási királydomb felé vonulván, arra egyedül felvágat és ott szent István kardjával a világ négy tája felé négy keresztvágást tesz, annak jeléül, hogy az országot bárhonnan jövő ellenség ellen megvédeni kész. Ezen ünnepélyeségeket a királyi ebéd zárja be, melyre hivatalosak a primás és a kalocsai érsek, a nádor és a pápai követ, és a melynél az ország zászlócai szolgálnak az ebédlő királynak.

Miksa koronázása óta az ország pénzbeli ajándékot szokott adni a királynak, mely III. Károly óta országgyűlésileg 50 ezer darab aranyban állapítottatott meg. 1848 előtt ezen ajándékpénz csak nemesektől szedetett be.

Ósi szokás szerint a királyné is megkoronáztatik, de ezen koronázásnak nincs semmi államjogi jelentősége. Ilyenkor a házi korona a veszprémi püspök által a királyné fejére, a szent korona pedig a primás által jobb vállára tétetik.

A királyi méltóság azon jelvényei, melyek a koronázás alkalmával használtak, az ország ékességeinek (clenodia Regni) neveztetnek és az ország tulajdonát képezik.

Első helyen említendő ezek közül az *ország szent koronája* (Sacra Regni Corona), mely két alkatrészből van összetéve, felső része latin eredetű és azon koronának tartják, melyet II. Sylvester pápa küldött szent Istvánnak, alsó része pedig görög eredetű, valószínűleg azon korona, melyet Dukas Mihály adott I. Gejza királynak. Ezen korona a királyi méltóság és a magyar államhatalom symboluma.

A nemzet e koronára mindig nagy súlyt helyezett és azt nagy tiszteletben tartotta. Őrzése iránt sok törvényünk intézkedik. Mátyás király idejétől kezdve két koronaőr által őriztetik, a kik az országgyűlés által későbbi törvények szerint valláskülönbőség nélkül választandók világi rendű férfiak közül. Ezen koronaőrök az ország főméltóságai között foglalnak helyet és rangban a zászlósúruk és a pozsonyi gróf után következnek. Esküjüket a király és az országgyűlés jelenlétében teszik le, s legalább egyikök mindig a korona mellett tartozik lakni. A korona őrzésére külön őrcsapatok, jelenleg a honvédség kötelékébe tartozók közül kiegészített m. kir. koronaórság, vannak rendelve.

A többi jelvények: 1. A királyi pálcza, aranyból készítve, jegecz-golyóban végződik, mely nyolcz aranyabroncsba van foglalva, alsó végén szivalakú gomb, nyelén virágok láthatók. Igen régi eredetre vall. 2. A királyi alma, mely aranylemezből készült gömb, tetején kettős kereszttel, oldalán a magyar czímerrel egyesített Anjou-czímerrel. 3. Szent István kardja, hosszú, egyenes, kétélű pallos. 4. Szent István pa-

lástja, égszínkék selyem kerek-köpeny, a vértanúk és apostolok képével ékesítve. 5. A pápa által szent Istvánnak küldött kettős kereszt, a mely azonban már régen elveszett. A most használatni szokott kettős kereszt valószínűleg nem is számítható az ország ékességei közé. 6. Ide tartoznak még a keztyűk, saruk, harisnyák, melyek szintén igen régi eredetűek.

A koronázási szertartások közül, a mint láttuk, a tulajdonképeni koronázást megelőzők és követők államjogi jelentőségűek, a tulajdonképeni koronázás pedig túlnyomóan egyházi szertartásokat foglal magában.

A koronázás közjogi jelentősége, különösen a trónöröklés kimondása óta.

A vegyes- és Habsburg-házból származó királyok korában egész 1687-ig, a midőn királyaink a nemzet szabad választása útján nyerték el a magyar trónt, a koronázás a megválasztott királynak a nemzet és egyház által való ünnepélyes királylyá tétele, királylyá avatása és a királyi hatalom teljével való felruházása vala.

Az 1687-ik évi országgyűlésen a II. és III. törvény-cikkekben az ország rendei kijelentették: «hogy ezután soha és senki mást nem fognak törvényes királyuknak és uruknak tekinteni, csak az Ő Felsége (I. Lipót) ágyékából származó fiörökösök közül az elsőszülöttet;»

«Ennélfogva valahányszor előáll az ekképeni királyfelavatás szüksége — mondja az 1687. évi II. t.-cz. — mindig azt fogják országgyűlésileg megkoronázni a fölavatási hitlevél pontjainak előleges elfogadása, vagy királyi megerősítés általi biztosítása és azon eskü letevése után, a melyet le szoktak tenni Ő Felsége elődei is.»

A III. t.-cz. szerint pedig azon esetre, ha kihalnának,

Ő Felsege fimaradékai: szálljon a magyar korona öröklési joga, akképen, hogy mint fennebb mondatott, a koronázást mindig előzze meg a hitlevél elfogadása s királyi esküvel való megerősítése, Spanyolország mostani királyának, II. Károlynak hasonlóképen fimaradékaira. És csakis azon esetre, ha mind ő cs. kir. Felségének, mind a spanyolországi felséges királynak férfi-ágon magva szakadna: akkor legyen ismét helye a Karok és Rendek ősi jogának s szokásainak a királyok *választásában és koronázásában*.

Ezen törvények szerint tehát a nemzet kötelezte magát, hogy a Lipót és Károly fiutódai közül az elsőszülöttet királyának tekinti és koronázza, de csakis a fölvatási hitlevél elfogadása és a királyi eskü letétele után.

A törvény nem mondja ki, hogy csak a koronázás fogja az örököszt királylyá tenni, de azt sem mondja ki, hogy az örökös akkor is királynak tekintendő, ha magát meg nem koronáztatná. Igaz ugyan, hogy a cél állítólag az interregnumok elkerülése volt, és hogy az örökösödés elve és természete megkívánja, hogy az örökös elődje halálával ipso facto következzen a trónon, de ez nem zárja ki azt, hogy a király csak akkor váljék valósággal királylyá, ha a kikötött feltételeknek eleget tett. De ha figyelemmel kísérjük a törvény idézett szavait, abból azon következtetésre kell jutnunk, hogy a fősúly nem azon kifejezésen nyugszik, miszerint a nemzet az elsőszülöttet fogja királyul tekinteni, hanem azon, hogy azt fogja királylyá koronázni; mert azon szavak után, hogy az elsőszülött fiörökösök mindenkor törvényes királyokul tekintendők («pro legitimo suo Rege et Domino sunt habituri»), mindjárt az következik, hogy ennél fogva valahányszor az *ekképeni felavatás* szüksége elő fog állani («et erga semper, totiesque, quoties eiusmodi inauguratio iustauranda erit»), a hitlevél kiadása és az eskü letételének előrebocsátása mellett azok fognak *megkoronáztatni*.

A hol már az örökösödés joga teszi az örököst elődje halálának pillanatában királylyá, mint ez volt Franciaországban, mint van Angliában és sok más helyütt, mi szükség van ott a felavatásra? Ott legfeljebb csak beiktatásról, de nem inaugurációról lehet szó.

De másrésztől képzelhető-e az, hogy ha valaki a választás korában, a mikor csakugyan a nemzeti közakarat emelt valakit a trónra, királyi tekintélyt csak a koronázás által nyerhetett, hogy akkor az örökösödési jog kimondásával a koronázás elveszítse a királylyá lételnél nélkülözhetetlenségét, és azért mégis a koronázásnak előfeltételül szabassanak meg az alkotmánybiztosítékok? Akkor mi szükség volt arra, hogy Lipót elsőszülött fiát, Józsefet még ezen országgyűlésen koronáztassa meg.

Világos tehát, hogy az örökösödés csak kizárólagos jogot adott az örökösnek arra, hogy királylyá koronáztassék, de magában véve az örökösödés még nem tette az örököst királylyá, ha ahhoz a koronázás hozzá nem járult.

Nem változott e tekintetben a helyzet akkor sem, a mikor az 1723. évi I. és II. t.-cikkekkel a Habsburg-ház nőágának örökösödési joga is elismertetett, sőt ezen törvények még világosabban kifejezik, hogy az örökösödés csak kizárólagos jogot ad az örökösnek arra, hogy királylyá koronáztassék, de nem teszi őt ipso facto az előd halálával Magyarország valóságos törvényes királyává.

De lássuk erre nézve magát a *sanctio pragmaticának* nevezett I. és II. törvénycikket.

Az 1723. évi I. t.-cz. azt mondja, hogy az ausztriai ház női ága is, annak és a tőle leszármazóknak kihalásáig, Magyarország királyi *koronájára*, és az ezen szent koronához tartozó részekre, országokra és tartományokra (ad regiam Hungarie Coronam, Partesque, Regna et Provincias ad eandem Sacram Coronam pertinentes . . . proclamatum

est), a Karok és Rendek egyhangú szabad szavazatával kikiáltott, és hogy Ő Felsege az ország szent koronájában való ekképeni örökösödést (eiusmodi in Sacra Regni Hungariae Corona Successionem) rendeztetni, fentartatni és megőriztetni akarná, akképen, hogy az, vagy annak férfiörököse *tekintessék és koronáztassék* ugyanazon örökös jogon Magyarország és kapcsolt részei, országai és tartományai csalhatatlan királyává, a ki az ausztriai ház többi országainak és tartományainak az ausztriai házban elfogadott elsőszülöttség rendje szerinti örököse.

Ezen törvény tehát mindenütt a koronában való örökösödésről, a megkoronáztatáshoz örökösödés által nyert jogról beszél, és nem azt mondja, hogy «örökösödik a királyi trónban», és pedig azért, mert a nemzet nem is tudta elgondolni a királyt koronázás nélkül, és a királyság fogalmát nem is volt képes megkülönböztetni a szent korona birtokosának fogalmától.

A II. t.-cz., mely az örökösödésre képesített ágakat és az örökösödés rendjét, úgyszinte az örökös személyének az öröklésre képesítő tulajdonságait (törvényes születés, ausztriai főhercezség, római kath. vallás) meghatározza, 9. §-ában kimondja: hogy a rendek «ugyanazon nőági örökösödést, mely az ausztriai házban el van fogadva, (*kiterjesztvén arra, most akkorra [nunc pro tunc], az 1687. évi II. és III., úgyszinte az 1715. évi II. és III. törvényczikkeket,*) az előadott rend szerint állapítják meg»; tehát csakis oly föltétel alatt, hogy a hivatkozott törvények is megtartassanak.

A 10. §. pedig kiköti, hogy az ausztriai ház női ágának *fennebbi módon* kijelentett örökösei és mindkét nembeli ausztriai főhercegi örökösök által, a hivatkozott törvényczikkek tartalmához képest, az ő Felsege által megerősített hitlevélbeli szabadságok és kiváltságok elfogadandók, helybenhagyandók és koronázás alkalmával megtartandók.

A fentebb hivatkozott törvények megtartása tehát az örökösödés feltételül van az egyes örökösökre és az egész női ágra nézve meghatározva. És most lássuk, mit mondanak a hivatkozott törvények.

Az 1687. évi II. és III. törvénycikkek, mint fennebb láttuk, kikötik a hitlevél elfogadását, az eskü letételét és a koronázást. Az 1715. évi II. cikk pedig maga a III. Károly által kiadott hitlevél, melynek 5. pontja arra kötelezi az utódot, hogy ezen hitlevelet a koronázás előtt ő is adja ki, és arra az esküt tegye le, a miben az is benfoglaltatik, hogy az utód magát megkoronáztatni köteles, mert az eskü koronázás alkalmával teendő le. Az 1715. évi III. t.-cikk kötelezi az uralkodót, hogy az országnak saját jóváhagyott, vagy a jövőben országgyűlésileg meghozandó törvényei szerint fog uralkodni.

A *sanctio pragmatica* tehát azáltal, hogy a nőági örökösödést ezen törvényekre hivatkozva és azoknak fentartásával állapítja meg, a trónörökösödés jogának érvényesülését a koronázáshoz és az azzal összefüggő biztosítékokhoz mint elengedhetlen feltételekhez köti, miáltal a koronázás királyi ávató erejéből és jelentőségéből nemcsak hogy nem veszít, hanem ezenkívül még alkotmánybiztosíték jelentőségére is emelkedik; miáltal annak fontossága a *pragmatica sanctio* óta még nagyobbá és kiemelkedőbbé válik, mint volt a választókirályság korszakában.

Ennélfogva ha az, a kit a trónöröklés joga illet, magát meg nem koronáztatja, a hitlevelet ki nem adja, és az alkotmány fentartására esküt nem tesz, legfeljebb csak jogszerűen következő tényleges uralkodó, de Magyarország törvényes királyának nem tekinthető.

De ez nemcsak a törvények szavaiból, hanem a szent korona tanából és abból is következik, hogy a királyi hatalom telje csak a koronázás után száll az uralkodóra.

A szent korona tana szerint ugyanis az állami főhatalom a szent koronát illeti, és csakis a koronázás teszi a királyt az államhatalom törvényes birtokosává, vagyis Magyarország valóságos királyává. Már pedig a szent koronához fűződő jogrendszer a trónörökösödés elfogadásával, vagy a *sanctio pragmatica*val nem helyezettett hatályon kívül; mert egy több százados szokás útján kifejlődött jogrendszer vagy intézmény csak ellenkező és hasonlóképen hosszú gyakorlaton alapuló szokás, vagy világos, és a szokáson alapuló intézmény eltörlését határozottan kimondó törvény által szüntethető meg.

A másik pedig, t. i. a koronázás azon joghatálya, hogy csakis a törvényesen megkoronázott királyt illeti meg a nemességadományozás és a törvényszentesítés joga,¹ szintén kizárja azt, hogy azon uralkodó, ki magát meg nem koronáztatja, törvényes magyar királynak tekintessék. Monarchiában egyik legfőbb és legnevezetesebb uralkodói jog a törvények szentesítésének joga, és különösen Magyarországon, a hol a törvények érvényességéhez a királyi szentesítés mulhatatlanul megkívántatik, a törvényszentesítés különösen fontos jogositvány. Ha pedig az országnak nincsen koronás királya —

¹ A törvények szentesítésének joga nem minden időben illette egyedül a koronás királyt, a mit bizonyít az, hogy Mátyás az 1458-ik évi decretumot koronáztatása előtt erősítette meg; az úgynevezett «ország decretumai» nem is igényeltek királyi megerősítést, de szorosabb értelemben törvényeknek nem is voltak tekintendők. Werbőczy szerint azonban a törvények érvényességéhez királyi szentesítés kívántatik (H. k. II. 3. cz. 2. §.) és ezen időtől fogva szakadatlanul csakis koronás királyaink szentesítettek törvényeket.

Ez ugyan törvényben kimondva nem volt, hanem a szent korona tanából önként következett. Az 1791. évi XII. t. cz. a régi szokást törvényben és világos szavakkal újból megerősítette, mondván: «*Leges ferendi. abrogandi etc. legitime coronato Principi et Statibus ac O. O. ad Comitata legitime confluentibus, communem esse . . . etc.*

miután a törvényalkotás joga a szent korona testét, a törvény-szentesítés pedig a szent korona jogán egyedül a koronás királyt illeti — hiányzik azon hatalom, mely a meghozott törvényeket kötelező erőre emelje, a mi az államszervezet működését egyik legfontosabb működési ágában akasztja meg.

És most azt kérdem, tekinthető-e Magyarország törvényes királyának azon uralkodó, kinek nincs törvényes hatalma az államszervezet működésének zavartalanságát helyreállítani? tekinthető-e törvényes királynak az, a kit a törvényhozás terén a legfontosabb királyi jogosítvány meg nem illet?

Mindezeknél fogva II. József császár, a ki hitlevelet ki nem adott, az alkotmányra esküt nem tett, magát meg nem koronáztatta, hanem önkényűleg uralkodott, nemcsak törvényesen uralkodó, hanem törvényes magyar királynak sem tekinthető, azaz a magyar királyok számát nem szaporítja.

Ezen tan hirdetésében nem állok egyedül. Legnagyobb közjogi tekintélyeink hirdették azt, sőt ezen álláspontot foglalta el az 1861-ik évi országgyűlés is úgy felirati javaslatában, mint egész magatartásában.

Igy Deák Ferencz 1861. évi május 13-án előterjesztett felirati javaslatában ezeket mondja: «Csak II. József császár volt III. Károly maradékai közül, a ki magát meg nem koronáztatta, s uralkodott abszolút hatalommal, de Magyarország törvényes királyának soha el nem ismertetett».¹ Felirati beszédében pedig így szól: «szükségesnek látjuk kimondani, hogy a magyar király csak a koronázás által lesz törvényes király».²

Továbbá a képviselőház 1861. évi július 7-én elhatározta, hogy a felirat ne szólítsa Ő Felségét császár és *királynak*, hanem csak Főlséges úrnak.³

¹ Kónyi: Deák F. beszédei. III. 19. l.

² U. o. ³ U. o.

Gróf Széchenyi István pedig «Ein Blick auf dem anonymen Rückblick» czímű munkájában e kérdéssel hosszasan foglalkozván, a többi közt így nyilatkozik: «Excellenc (t. i. Bach) wissen es recht gut, dass der König von Ungarn nicht so entsteht, wie der König von Frankreich einst entstanden ist. In Frankreich sagte man, denn es war altherkömmlich: ‚Le roi est mort, vive le roi‘, und der Regent war a-peu-près fix und fertig. In Ungarn ist jedoch, wenn Pacta conventa und durch Jahrhunderte sanctionirte Schwüre und Gebräuche nicht für leeres Stroh und eitle Phrasen ausgegeben werden, der Tronfolger bei dem Tode des Königs nichts als ein mutmasslicher, ein virtueller Regent; und will er sich diesen Pflichten nicht unterziehen, so wird derselbe wohl regieren können, wenn er die Macht dazu hat, ein König von Ungarn wird er aber nicht sein, sowie es auch Kaiser Josef II., der doch viel stark regierte, es eigentlich nie gewesen ist».¹

A II. József önkényes uralkodása után az abból merített tanulság következtében hozott 1791. évi III. t.-cz. ezen kérdést még jobban megvilágítja, mondván:

«Minden kétségnek végkép eloszlatása tekintetéből, mely az örökös magyar királyok által felveendő koronázás és a kir. Felség által elfogadott s kiadott felavatási hitlevél némely szavai tartalmából, az ország alaptörvényei ellen ellenvetésül tétethetnének. ő cs. és apost. kir. Felsege hozzájárult, hogy a királyi felavatás és koronázás, minden uralkodás változával, a meghalt király elhunytától számítva hat hónapi időköz alatt törvényes ünnepélyességgel *múlhatlanul* eszközöltessék; épségben maradván *időközben* minden örökös királyi jogok, melyek az országnak alkotmányszerinti közkormányzatára tartoznak. épségben maradván szinte ugyanazon király

¹ Széchenyi: Ein Blick etc. 31. l.

iránt tartozó jobbagyi hűségnek kötelezettsége; a szabadalmak adományozása mindenestre ezután is egyedül a törvényesen megkoronázott királyi Felségnél maradván».

Nem akarok e helyütt az «időközben» (intermedio tempore) szavakból arra következtetni, hogy csakis azon hat hónapig van joga az örökösnek kormányozni; hanem csak azt kérdem, hogy mi szükség volt hát akkor arra, hogy ezen törvényben az örökös király minden jogai, melyek az alkotmányos közkormányzatra tartoznak, és az alattvalói hűség kötelezettsége fentartatik; ha a meg nem koronázott uralkodó az előd halálával amúgy is ipso facto magyar királynak tekintendő?

Az, hogy a meg nem koronázott uralkodót ezen törvény örökös királynak (haereditarius rex) nevezi, semmit sem bizonyít állításom ellen, mert az «örökös király» kifejezés éppen annyit tesz a magyar alkotmányban 1687 óta, a mit a «választott király» kifejezés tett a választókirályság korában Magyarországon és a mit a «választott fejedelem» tett Erdélyben, t. i. hogy nem valóságos, törvényes király vagy fejedelem. Ily választott királynak neveztetik János Zsigmond és ki tartja őt királynak? Választott fejedelemnek neveztetik I. Rákóczy Ferencz, és ki tartja őt erdélyi fejedelemnek? pedig Erdélyben koronázás sem volt.

Az, hogy a meg nem koronázott uralkodó királyi czímmel él, szintén semmit sem bizonyít, mert hiszen Mátyás ellenfele, Frigyes is élt a magyar királyi czímmel, és ezért talán magyar király is lett volna?

A mi pedig azon jogokat illeti, melyeket a meg nem koronázott uralkodó koronáztatása idejéig tényleg és jog szerint gyakorolt, az nem ellenkezik a fentebb mondottakkal, mert hiszen úgy régebb, mint újabb törvényeink értelmében (1485: II., III., V., VII. t.-cz.; 1848: III. t.-cz.) a nádor is

gyakorolhatta ezen jogokat, sőt az 1848. III. t.-cz. szerint István nádor személye a király távolléte idejére sérthetetlennek is jelentetett ki.

A koronázás tehát — különösen a trónöröklés kimondása óta — alkotmányunkban kiváló közjogi jelentőséggel bír, és nem csupán üres szertartás vagy ünnepélyes beiktatás a királyi székbe, a mely ha elmarad is, a királyság és az uralkodási jog természetén mitsem változtat; hanem valóságos királylyá avatás (inauguratio),¹ mely az örökös uralkodót a magyar állami főhatalom jelképének, a szent koronának feltétele által ezen állami főhatalomnak az országgyűlés, illetőleg a nemzet beleegyezésével, az örökösödés jogánál fogva, jogos és törvényes birtokosává és kezelőjévé, törvényes és valóságos magyar királylyá teszi, ennél fogva alkotmányunknak egyik kiemelkedő biztosítója, és a magyar alkotmányban a jogfontosságának symbolicus szemléltetése. Mert azon kölcsönös államalkotó szerződés, mely a trónbetöltés és az állami főhatalom miképeni kezelése iránt a nemzet és az általa választott uralkodóház között kötöttetett, koronázás alkalmával mindig ünnepélyesen megújítatik, a mely megújítás a királyi hitlevél kiadásában és törvénybe iktatásában talál kifejezést.

És a ki e tant megingatni törekszik, akaratlanul is a királyság tekintélyének megingatásán fírad, mert ha a nemzet szívéből ezredéves political hitvallásának gyökerei kiirtatnak, ez által megingattatnak az örökös királyság sokkal ifjabb intézményének amazzal már összenőtt és összekuszálódott gyökérszálai is, a mi a magyar nemzet soha kétségbe nem vont monarchicus érzelmeinek szilárdságát veszélyeztetné.

¹ Ezt bizonyítja az 1867-ik évi I. t.-cikk czíme: «Főlséges I. Ferencz József úr Magyarország és Társországi királyává avattatik és koronáztatik», úgyszinté ezen törvénycikk tartalma is.

A magyar király koronázásának fentebbi magyar államjogi jelentőségén kívül van még egy nagyfontosságú nemzetközi jelentősége is, mert az 1723-ik, de még inkább az 1867-ik év óta, a mióta Magyarország az osztrák örökös tartományokkal szorosabb összeköttetésbe lépett, a magyar király koronázása juttatja kifejezésre a magyar korona összes országainak állami egységét, és az osztrák császárságtól független, souverain állami voltát.

Dr. Ferdinandy Gejza.

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK ÉS PHILOSOPHIAI VILÁGNÉZET.

Számos kísérlet történt az újabb időben oly egységes világnézet felállítása czéljából, mely a természeti jelenségek problémáját saját belső életünk jelenségeivel összhangzásban tüntesse fel. Mindezen kísérletek között azonban egyet sem találunk, mely a czélt csak némikép is megközelítette volna. Semmitől vissza nem riadó merész szellemek, mint *Giordano Bruno*, a roskadozó középkori egységes világnézet ellen vívott küzdelemben elvesztek; mások, mint *Galilei*, csak súlyos sebek árán menekülhettek e veszedelmes harczból. Ezen példák riasztották vissza a tizenhetedik század természetbúvárait világnézetök nyilvánításától, ezért elégedtek meg azzal, hogy a tudományos fogalmakat létünk nagy kérdéseitől teljesen függetlenül állították fel. Arra törekedtek inkább, hogy a természettudomány határait, a mennyire csak lehet, megóvják minden oly beavatkozástól, mely az érzéki tapasztalás határain túl fekvő kérdések részéről történhetnék. Mert hiszen ez oldalról üdvös eredményt úgy sem várhattak, hanem csupán csak bonyodalmas, véget nem érő kérdések és megfejtethetlen problémák lánczolatát; és e meddő, eredménytelen foglalkozásnak legfeljebb csak az a következménye lehetett, hogy az, a ki a szélesre taposott utat elhagyni merészelt, a hatalmi tényezőkkel kellemetlen, olykor veszélyes összeütközésbe jutott. Azért óvakodott annyira *Newton*,

hogy a metaphysikával, e «perlekedő hölgygel», érintkezésbe jöjjön; azért védekezik egyik-másik tudós indiscret kérdésekkel ostromló interview ellen az agnosticizmus kényelmes segédeszközével, azzal utasítván vissza a tudakozódo ostromlásait, hogy az érzéki világon túl fekvő kérdésekben véleményt alkotni magát illetékesnek nem vallja.

Az ekként színlelt közömbösség azonban nem elégíthet ki bennünket. A felhozott kérdések nem ignorálhatók, s a mint életünk legközelebb fekvő ügyein és szükségletein túlestünk, okvetetlenül ott találjuk magunkat létünk «mysterium magnum»-ának kérdése előtt.

A tisztán speculativ philosophia egyik irányban sem mutat fel csekélyebb eredményeket, mint a természettudományok terén, miként ez a dolog természetéből önként következik. Mert mindenestre nélkülözhetetlen eszköz a philosophia mindenki számára, a ki tudományos fogalmakat kíván alkotni, s így a természettudós sem lehet el nélküle, de teljes mértékben lehetetlen, hogy e fogalmakat a tapasztalás segítségével nélkül megteremtsük.

A speculativ philosophiának ezen a téren hebizonyított képtelensége a természettudósoknak egy vállalkozó szellemű nemzedékét arra bírta, hogy felbátorítva a természettudományok terén elért sikerek által, a csomót egyszerűen átvágják és a belső és külső világban előforduló valamennyi jelenséget és tüneményt úgy tekintsek, mint csupán csak az érzékek útján felfogható anyagban mechanikai törvények szerint végbemenő tüneményt. Ezen nézet szerint tehát minden, a mi a világban történik, tisztán mozgási tüneményekre volna visszavezethető.

Ezen philosophiai rendszer — mert elvégre annak kell tekintenünk — felállításánál figyelembe nem vették, hogy épp annyira dogmatikus természetű, mint akármely idealistikus philosophiai rendszer. Hozzájárul még az is, hogy a mate-

rialistikus philosophia mégsem bír a szigorú rendszerességgel, melyet a különféle philosophiai iskolák rendszereiben találunk.

Ha e szerint sem az idealistikus, sem a materialistikus philosophiai rendszerek nem elégítik ki philosophiai szükségletünket, az a kérdés támad, miként szerezzünk oly philosophiát, mely causalitási szükségletünket kielégíti és egyszerűsmind — ezt mindjárt itt akarjuk hangsúlyozni — többi pszichikai facultásainknak is megfelel.

Igaz, hogy kedélyünk követelései a valóságnak inkább ethikai és aesthetikai oldalát érintik és ezért föltehető a kérdés, hogy vajjon találnak-e e követelések kielégítést a realitásban. Mindenképen azonban helytelen eljárásnak látszik, ha azokban a problémákban, melyek a jónak és a szépnek eszméjével foglalkoznak, csupán csak a tiszta ész kategóriái szerint járunk el. Az ethika és az aesthetika egy bizonyos ideális eszmerendszert alkotnak, melynek gyökerei kétségkívül a valóságban keresendők, minthogy a benne alkotott fogalmak elemei épp azokból az érzéki benyomásokból vétettek, akár a tiszta ész fogalmainak elemei. Ha még hozzá vesszük, hogy a nagy világproblémák megfejtésére célzó kísérletek antinomiákra vezetnek és hogy a dolgok létokaira nézve elfogadható véleményt úgysem alkothatunk, úgy némileg igazoltnak látszik, hogy ha a tiszta ész és a praktikus ész követelményei számára és az azokból eredő eszmerendszer részére a *coordinatio*, nem pedig a *subordinatio* viszonyát követeljük.

Ha a philosophiai gondolkodás történetén végig pillantunk, a philosophiai rendszerek egész sorával találkozunk. Mindegyik megjelöli az ember helyzetét a természetben és a külvilág egyes részeinek egymáshoz való viszonyát. De van köztük egy, mely hosszú idő óta leginkább mutatkozott alkalmasnak arra, hogy a mélyebben gondolkodó tudósok

és költők figyelmét és sympathiáját magára vonja és lekösse; s ez a *pantheismus*, mely az extramundan Istenség helyett a világnak immanens, vele identikus Istenséget vesz föl, s a természettudomány révén, különösen az élet jelenségeinek tanulmányozása útján nyert nézeteinknek leginkább megfelel.

Habár azonban a pantheistikus rendszer némileg alkalmasnak látszik, hogy causalitási szükségünket épp úgy, mint kedélyünk követelményeit kielégítse, azért nem szabad elfelejtenünk, hogy kilátás nélkül való erőlködés, ha oly dolgokról akarunk magunknak fogalmat alkotni, melyek természetük-nél fogva minden tapasztaláson túlesnek és így semmiféle verificatiót sem engednek meg, milyen, teszem fel, a személyes fenmaradás kérdése, a világesemények tervszerűsége és törvényszerűsége okának kérdése stb. Mindezekről a problémákról állíthatunk ugyan fel véleményt, nézetet és hypothesis-t, de ezek jogosultsága már csakis abban keresendő, hogy mennyire felelnek meg lelkünk kedélyi és akarati facultásainak, és így tisztán subjectiv érvényűek. A tisztán intellectualis mértékkel itt egyáltalában nem értünk czélt. Bizonyos jogosultsággal vonhatunk következtetéseket a szerves élet multjára vagy jövőjére a föld színén, minthogy itt a jelenségek lánczolatából egy bizonyos részt ismerünk, de az úgynevezett lelki functiók sorsáról a somatikus élet befejezése után épp oly keveset tudhatunk, mint p. o. valamely más naprendszer valamelyik bolygóján előforduló szerves életéről.

Méltán állíthatjuk, hogy valamint az izlés dolgában, úgy az uralkodó világnézetet illetőleg is bizonyos divat uralkodik, melyben a kor szelleme kifejezésre talál, de a melyben az illető egyénnek véralkata és kora is érvényesül.

Mindenesetre nagyon kívánatos volna, ha az emberiség szellemi vezetőinek körében bizonyos megegyezés jöhetne létre a világnézet dolgában, mely a népek műveltebb körei

számára elfogadható volna. A physikai tudományokban a század közepe óta annyi sikerrel alkalmazott módszer és a biológiai tudományok korszakot alkotó eredményei ily egységes világnézet részére becses elemeket szolgáltatnak. Csak-hogy — mint már előbb mondtunk — folyton szem előtt tartandó, hogy egy ilyen világnézet megalkotása nem lehet egyedül a tiszta ész műve, hanem oly alkotásnak kell lennie, melyben az egész psyche, kedélyi és akarati sphaerájával érvényre jut. *Haeckel Ernő*, a híres jeni zoologus a jelenkori tudományok eredményeit véve alapul, akar egy egységes világnézetet felállítani azon ünnepi beszédében, melyet 1892. október 9-én Altenburgban az osterlandi természettudományi társulat 75 éves jubilauma alkalmával tartott és mely nem rég «Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft. Glaubensbekenntniss eines Naturforschers» czím alatt jelent meg.

A nagytudományú szerző lendületteljes beszédében sok szép eszmét pendít meg, és a mi eszmemenetének főirányát illeti, azt el is fogadhatjuk. De Haeckel, nézetem szerint, épp abba a hibába esik, hogy az emberi lélek kedélyi és akarati oldaláról megfeledkezik, s hogy másrésről az emberi lélek történelmi fejlődését nem méltatja érdem szerint. Ő, ki az emberiség fejlődésének történelőtli periodusait teljes jogsultsággal veszi alapul azon helyzetre nézve, melyet az ember a világban jelenleg elfoglal, nem fektet kellő súlyt az emberiségnek történelmi fejlődéséből tükröződő lelki életére, annak minden nyilvánulatával. a mennyiben ez az egyes korszakok ideáljaiban, vágyaiban, vallási nézeteiben kifejezésre talál. Pedig a mint az ember szervezete, a mennyiben ezt érzékeink útján felfoghatjuk, bizonyos fejlődési fokozatot mutat. úgy megvannak ezen fokozatok a közvetlen érzéki felfogáson túl eső testre nézve is (ha ezt a szokatlan kifejezést a lelki élet nyilatkozataira megengedjük). Az ethikai érzel-

mek, valamint az ember physikai helyzetére vonatkozó ismeretek és kívánalmak és ezzel kapcsolatban a vallási érzelmek gazdag scálája épp úgy oda tartozik ahhoz, mit az emberiség fejlődése alatt értünk, mint szervezetének fejlődése pithekoid őseiből.

Haeckel, említett ünnepi beszédében, a pantheistikus alapon nyugvó monismusban látja a természettudós világnézetének alapját. Ezen nézet szerint az egész világban csak egy principium van, egy substantia, melynek különféle nyilatkozásai, az összes természetben, az anyagi és szellemi világban, a makrokosmosban és a mikrokosmosban tapasztalható jelenségek. Ez a substantia, Haeckel szerint, az erővel ellátott anyag. Ezen ponderosus anyaghoz jön még az atomok közeit elfoglaló aether, tehát egy másik anyagféle. A mozogható világ-aether a teremtő Istenség, a tunya, nehéz anyag a teremtés substratuma. Ennek megfelelőleg bizonyos schemát is állít fel, mely szerint a világ-aether és a világanyag között bizonyos párhuzamosságot tételez fel, melyről azonban nem igen látható be, hogy dualistikus jellegével miként egyeztethető össze a szerzőtől hangoztatott monismussal.

Úgy hiszem, hogy a monistikus felfogásnak sokkal inkább megfelelünk, ha azt az utat követjük, melyet a physikai tudományok követnek. Ezekben a tudományokban ugyanis az anyag, a materia fogalma mindinkább háttérbe szorul. Problemája, mely oly régi, mint maga a tudomány, elejétől fogva beláthatatlan ellenmondásokat okozott. Sehogy sem sikerült megalkotni oly fogalmi rendszert, melybe az anyag ismeretes tulajdonságaival beleillett volna.

A mechanika fejlődése folytán mindinkább kiemelkedett egy oly fogalom, mely a hatásnak mértéke; s ez új fogalom, melyet jóideig az erővel összetévesztettek, az *energia* fogalma. Ez a fogalom alkalmasabbnak mutatkozott arra nézve, hogy a tünetmények sokaságát egységes felfogás alá helyezzük,

mint az anyag fogalma. A meddig az anyagban látták a természetnek ősi principiumát, a természeti jelenségeknek csak egynéhány körét birták e föltevés alapján megmagyarázni. A mint azonban az elektromosság sokféle hatása mindinkább előtérbe nyomult, annál jobban kiderült, hogy e téren az anyag-hypothesis-sel nem igen boldogulhatni. De a fény- és a hőelmélet is utalt a fénynek, valamint a hőnek imponderabilis anyagként való föltevése ellen. Mert az anyag tulajdonképen csak az érzékeink útján nyert benyomásokból szerkesztett felfogás, melynek létezéséről csak akkor tudunk valamit, ha kölcsönös hatását tapasztaljuk. Csak a mennyiben az anyag úgy képzelhető, mint az energia különféle fajainak és nemeinek a tartója, tudhatunk valamit a materia létezéséről. Maga az anyag sohasem alkotja a tünemény tárgyát, hanem csak a rajta végbemenő, érzékeink útján felfogható változások szolgáltatják mérésünk substratumát, melynek alapján az energia mennyilegesen is meghatározható.

A jelenkori physika egész fejlődésirányával az energia jelvénye alatt áll, olyannyira, hogy akármely természeti tünemény létrejövetelét az energia hely- vagy alakváltozásától teszik függővé. Jelenlegi stadiumában a physika ugyan túllő a célon, midőn tekintélyes képviselőiben az energia lényegét az anyag mozgásában látja és e szerint megállapított ténynek veszi, hogy az összes természeti jelenségek mechanikai jelenségek gyanánt tekinthetők, holott az a kérdés, hogy az energia transformatiójakor melyik az energiának ősi alakja, ez idő szerint nyílt kérdésnek tekinthető.

Mindez azonban csak a kezdet kezdete! A physika ezeket az elméleteket az alapelvek és alapfogalmak szigorúbb dialektikai vizsgálata nélkül állította fel, éppen azért szükséges, hogy a mint már hosszabb idő óta a tiszta matematikában és a geometriában a szám és a terménnyiségek fogalmait szigorú vizsgálat alá vették, az elméleti physikában alkalma-

zott s a mérés tárgyát alkotó fogalmaknak is keresztül kell hogy hajtassanak ezen a bírálaton. Mindez ugyan a jövő dolga, de annyi biztosnak látszik, hogy ekkor az energiának is más szerep jut, mint jelenleg, midőn azt csakis mechanikai értelemben veszik.

Az energetika vagy energia-tan eddigelé még nem bírt a tisztán physikai tudomány határain túl érvényt szerezni. A chemia ugyan már erősen érzi közeledő befolyását, de a biológiai tudományokban még alig bírták érvényesíteni, noha előreláthatólag nagy jelentősége lesz itt is. Mert az energia mindenesetre sokkal alkalmasabb a szerves élet, valamint a szervesetlen világ folyamatait megmagyarázni, mint a materia ellenmondásos principiuma. Az energia legbensőbb valójában *élő*, s ha erre fektetjük világnézetünket, a monistikus álláspontból el nem fogadható különbség a szerves és a szervesetlen világ között magától elenyészik.

A physika, valamint a philosophia kezdetben a naiv érzéki felfogás alapján indult és az érzéki látszatot mindenütt összetévesztette a valósággal. Csak midőn a jelenségek behatóbb tanulmányozásába fogott, vette észre, hogy ezen az úton ellenmondásokba keveredik, és csak ekkor kezdett kritikailag eljárni. A minék aztán az lett az eredménye, hogy pl. mai felfogásunk szerint a fényt, azaz a világosság okát, a hőt, az elektromosságot és a mágnességet többé nem tartjuk anyagnak, hanem valamely anyag állapotának változásaiban látjuk ezen jelenségek okát.

A physika jelenleg ismét egy fontos fejlődési korszak küszöbén áll, midőn alapfogalomnak készül elfogadni egy oly fogalmat, melyet előbb csak lezármaztatott mechanikai fogalomnak ismertünk: az *energia* fogalmát. Mióta ugyanis általános principiumnak elfogadtatott, hogy az energia összes mennyiségében örökké változatlan, és épp oly kevéssé semmisíthető meg, a mint semmiből nem is teremthető, a pon-

derabilis materia fogalma jelentőségét mindjobban elveszti, helyt adván az energia fogalmának, mely nemcsak a mechanikai, hanem az összes természeti jelenségekben, sőt a biológiai tudományokban is sokkal alkalmasabbnak mutatkozik végső principium gyanánt szolgálni, mint az anyag, mely magában véve holt és tehetetlen és csak akkor lesz hatás-képes, ha valami immaterialis agenssel felruházottnak tekintjük.

Szemünk előtt kell tartanunk, hogy az energia physikai és philosophiai értelemben véve épp oly substantia, mint maga a materia. Mert hiszen, mi a materiáról magáról csak annyit tudunk, hogy ez a természeti jelenségeknek, érzékeinkre ható, lényegében ismeretlen oka. Hogy milyen bizonytalan ez irányban érzékeink tanúsága, azt a physika fejlődéstörténete mutatja legjobban, midőn kideríti, hogy milyen nehéz volt az egyes physikai hatószerek materialis, vagy immaterialis természetét megállapítani. Hosszú századokig, a világosságot a sugár pályájában örült sebességgel rohanó apró golyócskáknak tartották, mely golyócskák, bármilyen kicsinyeknek képzelték is őket, azért mégis mindenféle furfanggal tele voltak. Így pl. korántsem volt közömbös egy ily apró jószágra nézve, hogy felszínének melyik pontjával ér egy másik fénytörő közeg határlapjához, mert attól függött, hogy milyen irányban folytatja pályáját. Sőt egymásközt sem voltak egyenlők ezek a fénygömböcskék, noha egy közös fényforrásból származtak.

Hasonló helyzetben voltunk a melegséggel is. Midőn *Sadi Carnot*, «Réflexions sur la puissance motrice du feu et les machines propres à développer cette puissance» című hires értekezésében a hő mechanikai elméletének alapját lerakta és kifejtette, hogy a hő mindig csak akkor hajt végre munkát, ha melegebb helyről hidegebb helyre megy át, és hogy viszont munka felhasználásával jár, valahányszor melegséget hidegebb helyről melegebb helyre akarunk vezetni, akkor ő a melegséget anyagnak tekintette, mely magasabb

mérsékleti szintájáról mélyebbre süllyed és e közben munkát hajt végre, épp úgy, mint a víz, midőn esése közben a malomkereket hajtja, s ezáltal munkát végez. Különösen hangsúlyozza, hogy a meleg mennyisége változatlan marad, holott a mechanikai hőelmélet alapítói megállapították, hogy a leírt folyamat közben bizonyos melegség eltűnik és pedig éppen annyi, mint a mennyi a létrehozott munkának aequivalens értékben megfelel.

Látjuk e két példából, hogy közvetlenül érzéki tapasztalásainkra alapított itéletünk cserben hagy, valahányszor oly tünetmennyekkel van dolgunk, melyek vagy kicsinységük, vagy mozgásuk sebessége által kivonják magukat a látás és tapintás kölcsönös ellenőrzése alól. Korántsem akarjuk az anyag realitását valahogyan kétségbevonni, de a mi érzékeink világában szerepel, az csakis az energia. A materia amaz ismeretlen noumenon, melyről még mértékünk sincs, holott az energiát — legkülönfélébb nyilvánulásaiban — érzékiileg ellismerjük és megmérhetjük.

De az energia fogalma sokkal alkalmasabb is arra, hogy ős-alkotó principium gyanánt, egységes világnézetünk számára alapúl szolgáljon, mint a materia fogalma. Mert benne megvan az a két főkellék, a melyet ilyen principialis fogalomtól megkívánunk, t. i. a mennyiségbeli *állandóság* mellett a *transformálás lehetősége*. Ez az utóbbi pedig az, a mit minden lépten-nyomon körülöttünk és bennünk oly annyira tapasztalunk, hogy a tünetmennyek lényegét is épp az energia alakváltozásában ismerjük fel.

Az anyag ellenben oly fogalom, mely a mondott célra sokkal csekélyebb módon alkalmas. Lényegében fekszik ugyan az állandóság tulajonsága, miként az energia fogalmában, de hiányzik az alakváltozás, a transformatio lehetősége.

Az emberiség legnagyobb kérdései azok, melyek a világnézet problémájával kapcsolatosak és minden bölcselkedés

e kérdésekkel vette kezdetét. Ott vannak létünk örök problémái, az eschatologiai kérdések. De ezek a kérdések mindörökké megfejthetetlenek lesznek, mert bennök oly folyamattal állunk szemben, melyben az emberiség egész gondolkodásának világa, összes eszméivel és fogalmaival csak egyetlenegy eltűnő hullám a világfolyás e végtelen kiterjedt oceanján. Mert oly dologról van itt szó, mely minden érzéki tapasztaláson túlesik, s melynek felfogására nincsenek az adaequat fogalmaink.

A szent Ágoston visiójabeli gyermekéhez hasonló vállalkozásban találjuk magunkat (a ki kanállal akarta kimeríteni az ocean vizét egy parti kis homokgödörbe), midőn hézagos és korlátolt érzéki felfogáson alapuló gondolkodásunkkal fel akarjuk érni a térben és időben végtelen kérdést. Igaz, hogy megmérjük a csillagok távolságát, hogy számításaink segítségével megérezzük a megmérhetetlen távolságban keringő égitestek pályazavaró befolyását, de mindez néhány tisztán érzéki tapasztaláson alapszik és az azokból kiinduló okoskodáson. Lényegesen másképpen áll a dolog ott, hol ingadozó analogiákon kívül, semmi alapunk sincs.

Meggyőződésem szerint a megalkotandó világnézet kellekeit és alapgondolatait, a természettudós szempontjából, a következő eredménybe foglalhatni össze. Minden, bármilyen alapon létrejött világnézet számos tényező eredményeként fogható fel, melyek között az ember pszichikai facultásai mellett, mindenesetre a szellemi «milieu» is jelentékeny szerepet játszik. Az ember egész gondolatvilágát, létének minden érdekét felölelő ilyen nézet nem lehet csupán a tiszta észnek csakis a merev causalitas törvényei szerint induló tevékenységéből folyó műve, még pedig azért nem, mert a causalitás következtetéseinkben tulajdonképen csak ott szolgálhat vezetőül, hol az ok és okozat közötti viszonyt ismerjük. A tapasztalás határain kívül következtetéseket vonni csak ott lehet, hol

construálható, azaz tér- és időbeli fogalmakkal van dolgunk, a mint ez a tiszta matematikán kívül, a geometriában és a kinematikában fordul elő. Ezen okból lehetetlen egyetlen üdvözítő világnézet felállítását tervezni. Itt is áll, hogy mindenkinek szabadjon a saját módszere szerint üdvözülni. Mindenesetre jól teszszük, ha a világnézet különféle kísérleteinek fejlődését tekintetbe vesszük, minthogy benne oly szerves folyamatot látunk, melynek szükség szerinti volta az ember természetéből folyik.

Ismereteink jelenleg korántsem elegendők arra, hogy nagyszámú hypothesisek nélkül képesek lennének általános világnézetet alkotni; és e hypothesisek ismét mindenféle subjectiv elemet rejtenek magukban. Minthogy e szerint minden ilyen, bizonyos világnézet felállítására célzó kísérlet nagyrészt csak subjectiv értékű, nem volna indokolva, ha ily kísérlet helyes és igaz voltát be is akarnók bizonyítani. Legmerészebbek dogmatizáló világnézetek felállításában a biológok, kik bonyodalmas tüneményeik szétbontásában sohasem jutnak oly egyszerű, könnyen áttekinthető alapjelenségekre, mint teszem, a fizikus vagy chemikus. A dolog természetéből folyik, hogy az utóbbiak következtetéseikben és egész tudományos eljárásukban közelebb jutnak a tisztán mathemaiikai tudományokban előforduló exact módszerhez.

A biológiai tudományokban a lefolyt utolsó században felállított elméletek, mint pl. a selectio híres elmélete, végre mégis csak hypothesisek, olyanok, mint a milyeneket a fizikai jelenségek magyarázatára használunk. Az utóbbi föltevések azonban némikép előnyben vannak amazok fölött, minthogy mint matematikai hypothesisok, érvényüket akkor sem veszítik, ha későbbi tapasztalások nyomán meg is győződünk arról, hogy mint fizikai föltevések, nem felelnek meg a megmagyarázandó tüneményeknek . . . hacsak azoknak pontos leírására szolgálhatnak. Például szolgálhat a Newton-féle

távolbahatás törvénye, melynek helyességét a legkiterjedtebb tapasztalás bizonyítja, holott magát a közegtől független távolbahatást mai felfogásunk alapján és azok szerint, miket a természeti erők hatásáról tudunk, nem tarthatjuk valószínűnek.

Midőn azonban axiomaként állítjuk fel azt a tételt, hogy a megalkotandó világnézet nem birhat objectiv érvénynyel, miként a tudományfelállította tételek, hanem, hogy többé-kevésbé subjectiv tényezőktől is függ, úgy másrészt tekintetbe kell vennünk, hogy a világnézetnek kiterjedtebb feladata van, mint a tisztán tudományos meggyőződésnek. Az utóbbi teljesen függetlenül minden egyéb tekintettől, csupán csak a gondolkodási sphaerát akarja kielégíteni, holott a világnézet feladata, hogy lelkünk kedélyi sphaerájának is megfeleljen.

A meglevő philosophiai rendszerek között, úgy látszik, a pantheismus felel meg legjobban e kívánalmaknak, minthogy ethikai és aesthetikai szükségleteinket is leginkább kielégíti

A tudományok sorában jelenleg a természettudomány viszi a vezérszerepet, olyannyira, hogy még a többi tudományokban történt kutatásokra is rásütötte bélyegét. Ily viszonyok között éppenséggel nem csodálkozhatunk, ha a természettudományoknak fölénye a képződő világnézetben is nyilvánul. De a természettudomány, mint ez az emberi intellectus szervezéséből következik, monistikus irány felé törekszik. Mindenütt egy törvényt keres a dolgok elrendezésében, egységes principiumot, mely a természetben tapasztalt valamennyi tüneménynek kiindulásul szolgálhat. Ez az egységes principium azonban nem lehet a különféle erőkkel és tehetségekkel felruházott anyag, mely tulajdonképen nem egyéb, mint érzéki benyomásaink ismeretlen forrása, mert ez a föltevés egyoldali materialistikus felfogáshoz vezetne, oly felfogáshoz, mely a szellemi élet jelenségeit éppenséggel nem tudná meg-

fejteni; hanem csakis az energiában láthatjuk ezt a világ egységes ősprinciumát, mert csakis ez egyesíti magában mindazokat a kellékeket, melyeket ily principiumtól követelnünk kell. Az energia él és ezt az életét mindenféle alakban nyilváníthatja, úgy a mozgás, mint a gondolkodás alakjában. Maga az energia a maga összeségében volna e szerint a «*ἐν καὶ πᾶν*», a «*pantheos*», a világot mozgató és benne rejlő immanens istenség. Ezen feltevés — úgy látszik — alkalmas arra is, hogy a hylozoismust, a Leibnitz-féle monádok elméletét, a Schopenhauer-féle akarat és erő teoriáját is kiegészítse és hogy végül megszüntesse azt az ellentétet, mely a mechanikai és a teleologiai nézet között van.

Azok a tényezők, melyektől a világról alkotott kép függ, a tudományok újjászületése korszaka óta rendkívül nagy változásokon mentek keresztül. A physikai tudományokban tett haladások megállapították a *Föld* helyzetét a világegyetem többi teste között, és ugyanazon alapból indult ki a biológiai tudományok fejlődése, mely az ismerettan számára különösen a specificus érzéki energiák fölfedezésével rendkívül fontos igazságot derített fel. Érzékeinknek ezen sajátzerű működése következtében a külvilágról alkotott képünk a külvilági dolgokkal semmiféle rokonságban sem áll. A kép a tárgygyal nem áll a hasonlóság viszonyában és ily értelemben a világ képe az emberiségre nézve csakis subjectiv értékű.

A mint a túlsúly a kül- vagy a belvilágra esik, a világnézet is a szerint változik. Az a folyamat, mely a súlypontot mindinkább a külvilágba helyezi, régóta tart, a mint ezt különösen a jelen század folyamán észlelhetjük. Nem szenved kétséget, hogy helyes képet csak akkor kaphatunk, ha a világot mindkét szempontból tekintjük.

A világnézet problémája gondolkodásunk világában mint földi létünk legfontosabb ügye, első helyen áll, s olyan fel-

adatot tűz elénk, a melyen szünet nélkül dolgozunk, de a melylyel sohasem készülünk el. Korunk legelőkelőbb szellemei fáradnak e feladat megoldásán, arra törekedvén, hogy oly megoldást találjanak, mely az emberi lény méltóságát összhangzásba hozza azzal az elmélettel, melyet a természet-tudomány állított fel «az emberről» s «az ember helyzetéről a természetben». Hogy ezen irányban eddigelé oly kevés sikert bírnak felmutatni, annak az oka részint a természet-philosophiai átmeneti befejezetlen állapotban rejlik, részint az emberi társadalmat lázas mozgásban tartó sociális nagy kérdések vajadásában keresendő; mint a mely okok az idealis czélok felé irányuló törekvésnek egyáltalában nem kedveznek. Nagy része van azonban e sikertelenség létesítésében annak a reactionnak is, a melylyel minden új eszme találkozik, évszázadok óta meggyökeresedett nézetek részéről.

Talán még a költészet tekinthető mindenha egy-egy világnézet leghívebb, bár átszellemült kifejezőjének, s annak mai realistikus és pessimistikus áramlata egyúttal legcsattanóbb bizonyítéka annak: mennyire kedvezőtlenek korunk viszonyai problémánk megoldására.

A természettudományok rohamos haladása és eszméik magasztos volta nyújt legtöbb biztosítékot arra nézve, hogy ezek az eszmék elfoglalván az őket megillető helyet az emberi gondolatok világában, mint hatalmas — bár nem egyedüli — tényezők, egy egységes világnézet megalkotásához is mihamarább elvezetnek.

Heller Ágost.

A LEGÚJABB MŰVÉSZETI TÖREKVÉSEK.

— Második és befejező közlemény. —

II. A z i n d i v i d u a l i s m u s .

A naturalismus kialakulásakor érdekes műtörténeti processusnak voltunk tanúi. A művészetből ez időben kivesszett a naivan, csaknem öntudatlanul teremtő elem, s ennek helyébe irányok, vezérelvek mesterséges termelése lépett.

Már maga a művészeti naturalismus sem egészen a festők, szobrászok műve. Kialakításához nagyban hozzájárult a vitázó irodalom, a napi sajtó, a modern kritika. Nagy műveket írtak érdekében s elveinek egy részét már akkor hirdették, mikor még tényleg nem létezett naturalista művészet. Kiegészítette az elvek és irányeszmények e nagy gombolyagát a korszellem s a korszellemet átlengő világfelfogás. A naturalismus magán hordja születésének bélyegét: inkább a gondolkodó ész, mint a szív műve, inkább a tudás teremtménye, mint az érzésé.

A puritán naturalismus csakhamar be is fejezte pályafutását. Műtörténeti hivatását derekasan teljesítette, mert a rajz és szín alapos tudását nevelte elveivel a művészekben, s a technikai tökélyt eddig el nem ért fokra emelte. De ezzel egyúttal elvesztette további életképességét is.

Több körülmény siettetette a puritán művészi naturalismus halálát.

Első sorban megingatta a beléje vetett hitet az, hogy nem váltotta be ígéreteit.

Igazságot, valóságot akart adni, de a másolás határán túl nem bírt eljutni. Nagyon egyszerű physikai törvény — a stereoscopikus látás törvénye — állt ellenébe, s a technika legfurfangosabb raffinementje is tehetetlen volt ezzel szemben. Annyira akarták vinni a hív utánzást, hogy a festett tárgyat mintájától látás útján ne lehessen megkülönböztetni. A technika e virtuositásáig nem jutottak el, mert feledték, hogy az emberi két szem együttes működése csak akkor ad igazán plastikus képet, ha az, a mit látunk, maga is plastikus. *Muybridge* müncheni kísérletei fényesen igazolták, hogy physikai akadályok állnak a naturalista utánzó-elv ellenében.

Hitelét veszítette másod sorban, mert nagyon szűk korlátok közt tartotta a művészeket, s gondolatot, érzést bilincsekbe verve, kevés újat tudott producálni. Technikai elvei kényszerítették arra, hogy bizonyos tárgykör korlátain belől maradjon, nyugodalmas, pihenő, mozdulatlan alakokkal, egyszerű, gyors változásoknak alá nem vetett hangulatképekkel foglalkozzék. A tulajdon elvei által kényszerítette, került minden mozgalmas jelenetet, mindent, a miben szenvedély, heves érzés, kitörő erő nyilatkozik, miknek visszadásánál a naturalista technika felmondta volna a szolgálatot. A művészek sok szép gondolata, sok érzése veszett el a technika zsarnoksága révén. A naturalista képek kezdtek nagyon hasonlítani egymáshoz, themáik mindig rokonkörökben mozogtak, s így közönség és művészet egyaránt belefáradtak. Sőt azt lehetne mondani, hogy unalmassá vált az egész művészi naturalismus, a min nem is lehet csodálkozni. Hisz jóformán a technikán alapult s nem poétikus gondolatokon és érzéseken.

Végtére egy harmadik körülmény járult hozzá ez elvek bukásához. Az, hogy a századvég ideges szelleme hirtelenül

elhajlott a positivismustól, s az irodalomban és művelt közéletben egyaránt a mysticismus egy neme kezdett gyorsan teret hódítani.

Nagyon érdekes jellemvonása ez a *fin de siècle*-nek, s a szellemélet nem egy terén nyilatkozik meg. Valamennyi közt a művészet és irodalom jutott legelőbb ez új áramlatba, de a bölcséletig, a vallásig, a sociális tudományokig is eljutottak hullámcsapásai.

A legutóbbi években divatossá lett symbolista és ú. n. decadent szépirodalom tényleg nem egyéb, mint a mysticismusnak egy modern köntösbe öltözött neme. Franciaországban a fenti két jelszóval indultak meg az új irodalmi áramlatok. Északon a norvég *Ibsen* utolsó drámáiban hadat üzen minden naturalistikus reminiscentiának s maga bontja ki ott fönn a symbolismus zászlaját. Oroszországban *Tolstoj* öskeresztyén elvekre visszanyúló mysticismust hirdet. Németországban megalakul a *Schule der Phantasten*. A mennyire telve volt a naturalismus szigorú vezérelvekkkel, olyannyira anarchikussá válik a legújabb irodalom. *Ibsen* maga anarchistának hirdeti magát, az ő saját sociális drámáit elveti, s helyébe helyezi az individuum drámáját. A hamar divatossá vált *Nietzsche* az egyén zsarnokságának jogosultsága felé hajlik. A socialismus iránt a népben s a gondolkodókban egyaránt meggyengül a bizalom. Az előbbieket hevesebbjei az anarchia felé húznak a latin és germán államokban, az utóbbiak aristokratikus színezetű elvekre térnek. Párisban, Londonban, Németországban nagy társulatok akarják megtéríteni az emberiséget a nirvána mystikus vallásának, sőt buddhista káték, folyóiratok terjednek egyre jobban a világ centrumaiban

Eme jelenségeket korántsem szabad félreismernünk. Ma még csak az irodalom, a művészet, a bölcsélet, a vallásos élet terén találkozunk velök sűrűn, terjedésük gyorsasága

azonban arra enged következtetni, hogy mind e jelenségek bizonyos összefüggésben állva, egy, ma még homályos, ki nem alakult világfelfogás emanatiói.

Csendes, vértelen, szellemi forradalommal van dolgunk. A gondolkodás és érzés minden mezején belefáradtak az emberek az eddigi hitvallásokba, melyek nem tudták az örökké szomjas ember-észt kielégíteni s újakat akarnak. A forradalmakat a szélsőségekbe való átcsapás jellemzi, ezúttal is a positivizmus, a naturalizmus, a socializmus eszméinek egyes ellentétei lépnek uralomra.

A positivizmus helyébe lép a mysticismus, a naturalizmust felváltja az individualizmus. A socializmust követi az anarchia vagy az aristokratizmus.

Mindeme változások egységes jellemvonása az, hogy az egyén, az individuum kér eget a maga számára és hogy az individuumnak a pozitív elvek által eddig elfojtott szeszélyes, titokzatos érzései, szenvedélyei, hangulatai korlátlanul kitörnek s helyet követelnek maguknak. Ennek az elvnek a művészetben való megnyilatkozását joggal nevezhetjük *individualizmusnak*.

Az első pillanatban azt lehetne hinni, hogy a művészeti individualizmus, mint az egyén érzéseinek, hangulatainak korlátlan megnyilatkozása, visszaesés a régi romanticizmusba. Hisz a letűnt romanticizmust joggal nevezik a tetszésszerintiség példányképezésének és ugyanezt lehetne sok tekintetben a modern individualizmusra is ráfogni.

A kettő közt azonban nagyon lényeges különbség forog fönn.

A francia, angol és német romanticizmus — az irodalomban és művészetben egyaránt — mesterséges rendszer szülötte. A tetszésszerintiség benne kiszámításon alapul, a romantikus művek úgy teremtődtek, mint egy nagy palota, előre latolgatott, megfontolt tervezetek szerint.

Az individualismus viszont tervezet nélkül alkot: pillanatnyi szeszély, röpké hangulat, egy inkább sejtett, mint gondolt ötlet vezeti a művészt, ki eme érzéseinek korlátlanul odaadja magát, s keveset törődve még a logika szabályaival is, engedelmesen követi homályos, sejtelmes művészi érzéseit. Művében nekünk adja belső világának egy fellobbanó fényét, melynek eredetével, hatásával ugyancsak keveset törődik. Közeledik a zenei improvizálás lélekállapotához, melyben érzéseinek hullámszásán kívül semmi sem vezeti.

Az individualismus művei tehát jóformán tükörképei a művész-egyen egy röpké hangulatának.

Ennélfogva nagyon természetes, hogy ez új irány emberei inkább az instructiv érzésre, mint a tudásra támaszkodnak.

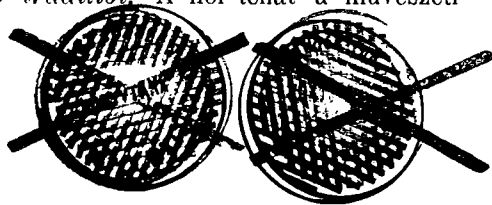
Megmagyarázza ezt az individualismus eredete.

Nem Párisban született meg, mint a legtöbb irány, nem a raffinirozott élet, a mesterkélt érzések e centrumában, hanem messze északon, fekete fenyvesek, sziklabérczek közt, mesésen zúgó tenger partján.

Mikor Párisban a naturalismus hitelét kezdte veszteni s a művészek új utakat kerestek, az ú. n. impressionismus felé hajoltak kezdetben. Ezt éppen, mint a plein-air-festést is, alig lehet új irányzámba venni, mert voltaképen csak a technikai felfogás egy újabb formája, mélyebb eredeti alapgondolat nélkül. Ennyire tudtak Párisban menni, tovább haladni azonban nem voltak képesek a párisi milieuben. Akkor köszöntöttek be nagy műveikkel a skótok, a norvégok, a dánok, végül az amerikaiak. Őket lehet az individualismus zászlóvivőitül tekintenünk.

Épp e körülmény vet érdekes világot az individualismus lényegére.

Oly földön termett ez új művészet, *melynek nincsenek nagy művészeti tradíciói*. A hol tehát a művészeti

tudás nem nevelkedhetett nagyra hosszas iskolázás útján, ahol nem lehetett a mult művészetébe visszanyúlva, okulni, tanulni. A hol egészen a természet-ember intuitív művészi érzéke teremtette e műveket, minden traditionalis tudás, raffineria nélkül.

Az individualismus e művei észak phantastikus vidékein úgy termettek meg, mint a népdalok. Az érzésnek művei.

E friss, tősgyökeres lyrai művészet, a maga sajátos, zenesymphoniákra emlékeztető, rhapsodikus költészetével csakhamar megtette a művészeti irányok szokásos körútját. Az északi népek irodalmában, művészetében egyaránt manifestálódó mystikus költészet szokatlan, új valami volt a contingensen. Az újdonság varázsán kívül segítette hódító körútjában az a bánatos, mély, lemondó költői érzés, mely e művekben megnyilatkozott. Az éhes Európa kapva-kapott ez új táplálékon, annival is inkább, mert a régi étlapot már meguntá. És e művészeti mysticismussal együtt jutottak napvilágra a mysticismus egyéb jelszói is, mikről főntebb már megemlékeztünk.

Az individualismus ily kiadása a festészetben jutott legeklatánsabban érvényre. Azok a névtelen, borongós érzések, mik alapját képezik, alig juthatnak megfelelő kifejezésre másutt, mint a festészetben és zenében. S valóban, sohasem közeledett zene és festészet annyira egymáshoz, mint ma.

Sikertelen fáradozás volna e művekről descriptiv ismeretetést adni. Az ösztönszerű, titkos érzéseket *szóval* nem lehet kifejezni. Hiányzik megállapításukhoz, kritikájukhoz minden mérték, minden alap: e műveket individuumok teremtették individuumok számára, értékük, tartalmuk, hatásuk nem foglалható általános érvényű meghatározások alá. Maguk a művészek érezték ezt első sorban, s a helyett, hogy czímet adtak volna műveiknek, nagyon találóan, elnevezték visióknak,

phantasiáknak, symphoniáknak. Különösen ez utolsó név — melyet *Whistler* hozott forgalomba — fejezi ki jól a mögötte rejlő fogalmat. A zenesymphoniával párhuzamban keletkezett a színek symphoniája.

Az individualismus e lényegéből kifolyólag természetesen nem összegezhető technikai jellemvonásai sem. Itt a korlátatlan szabadság lépett uralomra, a technika újból reactióba esik: a naturalismusban mindenható volt, az individualismus művészetében lesüllyed az eszköz fokára.

Az individualismus lényegéből a kritikára nézve is levonhatjuk a consequentiákat.

Alapjában véve, a kritikai szempont egészen kívül esik az individualismus világán. Ki pillanthat bele a művészek érzelmeinek titkos körébe? ki mondhatja el, hogy mások sejtelmes érzéseit egészen megérti, s így abban a helyzetben van, hogy meg is mérje jelentőségét, hogy kritikát is gyakorolhasson felette? A kritika az individualismus alkotásaival szemben sohasem lehet csak némileg is objectiv, ha ugyan komolyan veszi e műveket. El kell felednie minden egyéb mértéket, s csak annak constatalására szorítkozhatik, hogy e symphonikus költemények az ő lelkében is fölkeltik-e az érzelmek csodás hullámzását, a hangulatok képeit.

Lehet ezt tetszés- vagy nem tetszéssel kifejezni, de ez még magában véve nem kritika. Hiányzik belőle a megokolás, s maga is csak ok, individualis, subjectiv marad, mint azon érzések, melyek hatása alatt a művész megalkotta művét.

Mindeme jellemvonások arra mutatnak, hogy a modern művészet eme nagy iránya kevés activ szerepet van hivatva játszani a közéletben. Homályossága s az a körülmény, hogy csak poétikus lelkek érezhetik át, érthetik meg, hatását szűk körre szorítja. Rokonvonást mutat fel ebben is a zenével, mely szintén csak ily korlátok közt érvényesítheti hatásait.

A művészeti individualismus nem áll elszigetelten a többi szellemáramlatoktól. Az ész és szív egyéb termékein is megtaláljuk a vele rokon vonásokat. De sehol sem lépett fel oly határozottan, mint a festészetben. Lehet, hogy a regény, dráma, lyrai költészet, — egyszóval az irodalom s azután a bölcelet is lassúbb úton halad e modern mysticismus felé. De hogy e felé vette útját, azt ma nem lehet többé tagadni.

A korszellem e változását tehát a művészet mutatta be legelőbb. De ebben sem alakult ki még teljesen; hisz a fentebbi értelemben vett festészeti mysticismus alig élt még egy lustrumot. Hogy milyen új ösvényekre lép ezek után a művészet, azt a jövő fogja megmutatni.

*   *   *

E cikksorozatban¹ feladatunk volt a modern művészet kialakulását, annak indító okait, lényegét s határait bemutatni. A classicismus korától, tehát a nagy francia forradalomtól fogva maig hullámzó, váltakozó művészeti hitvallások története megmutatta, hogy a művészet fejlődése az emberiség egyéb szellemi munkásságában nyilvánuló fejlődéssel benső connexióban áll. Az élet a művészetre hat s a művészet az életre. Hol ez, hol amaz adja meg a lökést a világfelfogás egy újabb evolutiója felé. A művészet századunkban is *culturtényező* volt.

S a művészet e csaknem százéves fejlődési történetéből még egy consequentiát vonhatunk le, melyet a mütörténet-írók rendszeren figyelmen kívül hagynak. Ez pedig a mütörténetírásnak egy oly doctrinája, melynek alapjait nemcsak az

¹ L. *Athenaeum* I. évf. 3. és 4. sz.: «*A modern művészet bölcselete*» cím alatt; továbbá a jelen évf. 2. sz. «*A legújabb művészeti törekvések*» cím alatt.

egész műtörténetben megtaláljuk, hanem melyre e vázlatban is helylyel-közzel rámutattunk.

E doctrina lényege röviden az, hogy :

a művészeti irányok tartalmi, eszmei része a korszellemmel, a világfelfogással párhuzamosan, vele egyöntetűen változik; és hogy

a művészeti irányoknál a *technikai rész* minden változása egyenes reactiója a megelőző irány technikájának.

Csak a művészi felfogás e két részének — a tartalminak és technikainak — bemutatása adja meg egy kor művészete fejlődésének igazi képét. Ha csak az egyiket is kihagyjuk vizsgálódásunkból, egyoldalúakká leszünk. A művészetben oly fontos mind a kettő, oly mély kölcsönhatásban állnak egymással, hogy fejlődésük külön története is megérdemelné a helyet minden műtörténelemben.

Taine, a modern műbölcsélet megalapítója, csak a korszellem, a *milieu* hatását mérlegelte. Nem vette tekintetbe a művészet belső, technikai részének hatásait, fejlődési körülményeit. Hogy pedig a művészeti irányok kialakulásánál mily nagy szerep jut a technikai szempontnak is, azt a realismus, naturalismus és individualismus fejlődési menetéből láttuk.

Lyka Károly.

LOMBROSO AZ ASSZONYI BÜNTETTEKRŐL.

A női büntettes psychológiáját régóta már, hogy az irodalom megfigyelés tárgyává teszi. Már egy XV. századbeli író, Corrado Celto megjegyezte, hogy «semmilyen büntetés sem akadályozza az asszonyokat, hogy büntetett bűntettre halmozzanak s romlott lelkük sokkal termékenyebb új bűnök kieszelésében, mint a biráké, új büntetések kidolgozásában». «A női criminalitásban — teszi hozzá Rykère — több a cynismus, a kegyetlenség, a romlottság, mint a férfi criminalitásban.» És milyen mély emberismerettel mondja Euripides, hogy: «Borzasztó a hullámok s az emésztő lángok pusztító hatalma, borzasztó a szegénység, de legborzasztóbb az asszony».

Lombroso nagy műve, az «Uomo delinquente» csak a férfi büntettes típusát rajzolta meg; pedig a nemi élet törvényei az erkölcsi jó és rossz föltételeire sem közönyösek. Így alakul át a büntett egész lényegisége, annak elhatározása, végrehajtása, egyéni visszahatása és társadalmi jelentősége, a férfi és nő psychológiája különböző elemei szerint, mint ugyanaz az anyag, mely két különböző formában vált idomot.

Első tekintetre is látszik, hogy egy ily igazság nem maradhat soká meddő a büntetőjog gyakorlati reformjának számos közelebbi s távolabbi kérdése szempontjából. És ebben áll nagy jelentősége annak az újabb műnek, melyet Lombroso

és Ferrero most adtak ki, mintegy zárókövéül annak az alapvető tudományos munkásságnak, mely az emberi társadalom élettanát annak jelenségeiből észleli és vizsgálja.

A nagyhírű szerzők itt a bűntényt az asszony lelki és erkölcsi világában keresik fel, annak anomaliáit kutatják a tapasztalat és a tények fonalán, belemerülnek ösztönélete rejtélyeibe, nemi élete viszonyaiba s így construálják azt az eszményi büntettes nőt, mely az «uomo delinquente» jellegétől a legtöbb eltérést mutatja. Ennek az eltérésnek kiinduló pontját már a normális nő összetételében fölfedezik Lombrosoék abban a színlésben, őszinteség-hiányban, ámtásban és gondolat-elleplezésben, mely — minden arra mutat — épp úgy az ő természetű asszony fötulajdonsága kellett hogy legyen, mint a hogy az önzés és vad erőszak a civilizálatlan ősférfié.

Ezek az ismételt *hazudozások* — mint magát Lombroso nyersen kifejezi — lassankint bizonyos auto-suggestio útján félig-meddig az igazság látszatát öltik magukra a bűnös nő lelkében. Homályos, zagyva elméjében az igazság és hazugság végre is összefoly s nem tudja megkülönböztetni előadásában a valót a valótlantól. És ez annyival könnyebb, mert a büntettes emlékezetében az elkövetett tett képe hamar elhalványul. Még a legnagyobb hidegvérrel kiszámított és előre tervezett cselekményeknél is a végrehajtás pillanatában nem a fontolgatás, hanem az impressio uralkodik a bűnös valóján, a tett mámora elfátyolozza öntudatát, s mint a lusta őszű kőd nehezkedik le véres párázatával szeméire.

Wundt «logikai érzeteknek» nevezi azt a megkülönböztető képességet, melyen a helyes gondolkodás sarkal. Gondolkozni — úgymond — nem lehet, ha a logikai érzetek nem elég erősek. Bizonyos pontig minden büntettesnél hiányzik ez érzetek élénksége, innen az ellenmondó mentségek, lehetetlen védekezések, alaptalan kifogások ama bizarr szövedéke,

melyet gyermekeknél és büntetteseknél tapasztalunk. A büntető politika nagyképű bölcsesége az önvédelmet kizárja a büntetésből, de a tagadást súlyosító oknak veszi, holott a hazugság a megszorult tettesnek épp oly ösztönszerű és természetes védekezési rendszere, mint az, melylyel elhárítja magáról a testi épségét veszélyeztető támadást.

Szeretnők azonban Lombroso tételét, melylyel az asszonyi criminalitás első hajlamát, az asszonyi lény ősbűnét a hazugságban látja, egy fontos észlelettel toldani meg. A női lélek etikájában szerintünk ez a tagadólagos vonás csak alárendelt jelentőségű, melynek forrását meg kell magyarázni, ki kell mutatni az asszonyi természet mélységében. És ez nem nehéz, ha az erkölcsi tulajdonságok rendszerét is abban az összefüggésben tekintjük, melyben a testi tulajdonságok állanak egymáshoz. Az asszonyi őszinteségihiány voltakép az asszonyi bőbeszédűségnek a correctivuma. Született gyöngeségét a nő közlékenységgel pótolja: önkénytelenül érintkezési pontokat keres önmagán kívül, a világban, az emberek között, magamagát a végtelenségig osztja fel. De éppen ez a szerep, melyben az élet küzdelmei közt megállhatást keres, válik rá nézve ismeretlen veszélyek és kockázatok forrásává, melyek ellen természetes fegyverét gondolatai és érzelmei sima elleplezésében találja fel. Azonkívül az az expansiv kedély, mely a női jellem sajátja, intellectualis élete korlátoltságában nem találva elég támaszpontot, kénytelen fictiókhoz folyamodni. «A nők — írja Zola — nem tudnak híven előadni valamit. Mindenki előtt hazudnak: a bírák előtt, kedveseik előtt, komornáik előtt, önmaguk előtt». Igen, csakhogy mindez a hazudás — sajnáljuk, hogy gyöngédebb szóval nem rendelkezünk e fogalomra — nem, mint Lombroso hiszi, magának a hazugságnak önmagáért, hanem ösztönszerű gyanakodásból és részint bizonyos ferde idealismusból való kedvelése, melylyel a lényeg fölött mindig a formát, a szögletes igazságok

mögött a képzelt harmoniát keresik. Mennyi szellemmel és igazsággal mondja Stendhal, hogy asszonynak őszintének lenni annyi volna, mint ruha nélkül sétálni ki.

Innen az — mondja Lombroso — hogy a büntettes asszony a legsujtóbb bizonyítékok daczára állhatatosan, macacsúl, hihetetlenül tagadja az elkövetett büntettet, s ebben nem ingatja meg a tények legékesebben szóló tanusága sem. Így tagadott Lafarge a vizsgálat alatt, a tárgyalás alatt, sőt a marasztaló ítélet után is, ártatlanságát erősítette a börtönben írt emlékirataiban, tagadott úgyszólván még halála után is, mert utolsó irataiban még egyre büntelensége mellett fogadkozott. Holzer Teréz, még mikor saját fölbérelt tanúi vallanak is ellene, újabb hamis bizonyítékokat szerez. Pearly, ki kedvese férjét ölte meg, bár a nyomozat kiderítette kétségtelen bűnösségét, mert haját megtalálták a szénfogóhoz tapadva, konyháján pedig három véres kést és a meggyilkolt férjéhez intézett leveleit, azért egész a vérpadig megmaradt a mellett, hogy nem ő a tettes, s még a pap előtt sem vallott.

És mennyi csürcsavart sophisma, micsoda rémregénybe illő merész phantasia, a mint egy asszonyi büntettes a tényeket kiszínezi, csakhogy azoknak terhelő gyanúokait magáról elhárítsa. Lombroso egy igen jellemző példát hoz fel érve nézve bizonyos Marie Goglet nevű demi-mondaine-ról, a ki miután nőül ment egy gazdag öreg úrhoz, petroleummal felgyújtotta a házat, hogy férje beleégjen. Vallatása közben a leghihetlenebb meséket gondolta ki; azt állította, hogy a tüzet egy ismeretlen rabló gyújtotta föl, a ki éjnek idején lopódzott a házba s a kire ő rá is lőtt, de nem találta. De a hazugságok igazi *salto mortaleja* még csak ezután következett. A tárgyaláson azzal állt elő, hogy ő nem is madame Goglet, hanem egy marquis és tábornok leánya. Ő és az igazi madame Goglet jó barátok és annyira hasonlítanak egymáshoz,

hogy lehetetlen őket megkülönböztetni. Tehát az előéletére vonatkozólag felkutatott összes adatok nem rá vonatkoznak. Az igazi Goglet asszony eltűnt s helyét ő csak áldozatkészségből foglalta el az öreg férj mellett.

Ha másfelől általában az asszony büntettek száma jelentékenyen kisebb is a férfi büntettekénél, de viszont az is bizonyos, hogy kegyetlenségök jóval nagyobb.

Honnan ez a figyelemreméltó jelenség? Először is — jegyzi meg Lombroso — a normális asszony általában is kevésbé érzékeny a fájdalmak iránt, mint a férfi. Már pedig a részvét és szánalom egyenes kifolyásai az érzékenységnek: a hol tehát ez hiányzik, azoknak is hiányoznia kell. Azután az asszonyban sok közös vonás van a gyermekkel; erkölcsi érzéke fogyatékos, féltékeny és boszúálló természetű, ki kiszámított gonoszsággal képes boszút állani. Csakhogy rendes körülmények közt ezeket a gyarlóságait enyhíti és mérsékli a szelídség, az anyaság ösztöne, a nemi élet szemérme, természetes gyöngeségének érzete s értelmének aránylagos fejletlensége.

Érdekes még Lombrosznak következő észlelete is. Az asszonyi büntettes általában kettős czimen képez kivételt: mint büntettes és mint asszony. A büntettes a társadalomban már magában véve is kivétel, s az asszony büntettes még a büntettek közt is kivétel, *mert az asszony természetes regressiója a prostitutio és nem a criminalitás*. Innen az, hogy a kettős kivételek általában monstrosusabbak.

De a prostitutio azért nem ellensúlyozója az asszonyi büntetteknek, nem compensatiója a női természetnek a női criminalitással szemben, hanem annak eredeti eleme. A női büntettesben a prostitutio a legkisebb fogyatkozás, de azért szinte sohasem hiányzik. Ez az erotismus úgyszólván az a

mag, mely körül a többi vonások csoportosulnak. És viszonya az élvágyó, kalandor és tékozló életmódhoz szoros és lényeges. Így halljuk Bompard Gabriella szájából, hogy készebb gályára menni, semhogy egy inget megfoltozzon. Lafarge-nál viszont a nagyvárosi előkelő életmód csábja az, mely vidéki magányából kiragadta, hogy Párisban özvegygé és férje vagyonának gazdag örökösnejévé tegye. Az erotismusban látja tehát a hírneves olasz tudós az asszonyi bűnök egész rendszerének kiinduló pontját, mely a nőből egy öntudatlan lényt csinál, a kinek törekvése csak az, hogy vágyait kielégíttesse.

Nem ritka eset, hogy ez az erotikus vonás magukat az anyai ösztönöket is elnyomja és feláldozza a bűnös nőben. Lyons, a híres amerikai tolvajné, Amerikából megszökve, dúsgazdag létére a legnagyobb nyomorban hagyta hátra fiait, kik éhen veszték volna az emberek könyörületessége nélkül. Bertrand is már zsenge korában elhagyta fiát, a nélkül, hogy gondoskodott volna táplálásáról és ruházásáról. Enjalbert saját szeretőivel, sőt édes fiával prostituálta leányát, La Fallaix pedig, hogy megtarthassa magának kedvesét, Dubox-t, saját maga vezette ágyába leányát, miután ez öt napon át tanusított kétségbeesett ellenállást. Mikor aztán a férfi nagyon kedve szerint valónak találta a leányt, La Fallaix, féltékenységre gerjedve, oly durván bánt vele, hogy nem sokára belehalt. La Boges is közönyösen szemlélte a mint szeretője erőszakot tett saját leányán s a teherbe esett lányt kényszerítette magzata elhajtására.

Folytatni lehetne e példasorozatot La Brinvilliers-rel, ki 16 éves leányát, mert szépségére féltékeny volt, méreggel akarta eltenni láb alól; Gaaikemé-val, ki tényleg meg is mérgezte leányát, hogy 20 ezer francot örököljön utána. Egy F. nevű nő, prostituált leányát saját kedveséhez nőül menni kényszerítette, miután kikötötte, hogy köztük jövőben semmi

viszony ne álljon fenn, s mikor egyszer mégis rajta kapta őket egy fogadóban, felhasználva a rendőrséggel való összeköttetéseit, mindkettőt letartóztatta.

Ez a kegyetlen, vak indulat a természetükből kivetkőzött anyakban, nem csupán az erotikus bűntettek sajátsága, sőt minden ilyes szenvedélytől függetlenül is előfordul. Hoegeli pl. megverve leányát, fejét a vízbe merítette alá, hogy elfojtsa panaszkiáltásait. Egy nap úgy rugta le a lépcsőn, hogy hátgerince kificzamodott. Máskor betegsége alatt jeges vizet öntött fejére, s legnagyobb álmossága idején órákon át kényszerítette, hogy hangosan ismétелgesse: kétszer kettő négy.

Egy más ily szörnyeteg Megaera, Kalsch, fia arczát undok ganéjba verte, s kényszerítette, hogy a fagyos téli éjszakákat ingben töltse az erkélyen. Rettentő példáját nyújtja az anyai kegyetlenségnek Rulfi is, ki éhes gyermekével végig nézette lakmározását, a nélkül, hogy egy falatot is nyújtott volna neki. Nevelőt tartott mellette, hogy dorgálja és verje, ha nem tudja fölmondani leczkáját. Kikötözve aztán többi kisebb testvéreivel szúrkáltatta, hogy egyszerre fájdalmat és megaláztatást okozzon neki.

A szülői szeretet hiányának a női delinquensnél egy további specifikus formája az a hideg számítás, a melylyel ily bűntettesek nem ritkán saját gyermekeiket avatják bűntársaikká, mitsem törődve életökkel és becsületükkel. Leger példának okáért saját fiával együtt gyilkolta meg egyik szomszédnéjét, hogy kirabolja; míg D'Allesio-nak leánya segédkezett férje megölésében. Még többet tett Meille, ki egyenesen rábirta fiát atyja elemésztésére. Mindebből az látszik, hogy rájok nézve gyermekeik is mintegy idegenek voltak, kiket lelkiismeretfurdalás nélkül tudtak felhasználni szenvedélyeik eszközüül, nem törődve a veszélyekkel, melyekbe bűnös lelkők sodorta őket. Mig ugyanis a normális asszonynál a nemi élet az anyaságnak van alárendelve, s egy anya nem haboz-

hatik lemondani szerelméről, ha azzal gyermeke érdekeit látná veszélyeztetve, addig a bűnös asszonynál a viszony egészen megfordított, s az asszony inkább prostituálja saját gyermekét, csakhogy el ne veszítse szeretőjét. Élesen mutatja ki Lombroso a sexualitás és az anyaság ezen kölcsönviszonyát abban a tényben, hogy a legtisztább szeretetnek is sexualis alapja van, a minthogy az anya *a szoptatásnál is bizonyos könnyed nemi ingert elégít ki.*

Úgyde ha a büntett megfogalmazásánál és kifejezésénél ily fontos psychikai alkatelemek szerint módosul és tér el a női büntettes typusa attól az átlagos typustól, melyet az «Uomo delinquente» rajzolt, úgy még sarkalatosabb a különbség a tett véghezvitelénél. A mód, melylyel a női büntettes a tervelt gonosz cselekedetet végrehajtja, még a legegyszerűbb cselekményeknél is bonyolult és tekervényes. Kerülő utat tesz még akkor is, ha csak a legközelebbi pontot akarja elérni. Minő tanulságos a Lombroso által említett néhány következő eset az asszonyi bűncselekmény egész jellegének ismeretére! X. herczegnő, hogy megszabaduljon vetélytársától, ki egy barátnője iránti természetellenes szerelmének útjában állott, ez utóbbinak férje és szeretője közt találkozást eszelt ki, akkép intézvén el mindent, hogy a férj féltékenysége háritsa el szerelmének akadályait. Öngyilkossági nyilatkozatot íratott velök, hogy ezzel igazolja a mérgezési kísérlet eredményeit, melyet koholt. Egy bizonyos Mina pedig, hogy valamely barátnőjét helyettesítse egy családnál elfoglalt komornai állásában, azzal kezdte, hogy elragalmazta őt gazdájánál; mikor pedig ez a csel nem sikerült, gazdáit kezdte el ragalmazni a komorna előtt. Ebben sem érvén czélt, ellopta barátnőjétől a ház kulcsát, s egy este felhasználva az alkalmat, mikor az távozott hazulról s az ajtót nyitva hagyta, belopódzott a házba, s a komorna ágya alá bujva, álmában megölte s azután elmenekült, be-

csukva maga mögött az ajtót. Másnap egész nyugodtan jelentkezett a megölt cseléd helyettesítésére beteg úrnőjénél.

Ily bonyolult és mesterkéltnél büntervek kieszeléséhez természetesen a nő képzeletének egész termékenysége kívánatik meg, mely gyarló erejét finom combinatiókkal tudja pótolni. Oly igaz ez, hogy megfordítva nem egyszer férfierővel felruházott asszonyi büntetéseknél, a milyen például Bouhours volt, a ki férfi-ruhában járt s férfiakkal birkozott, nélkülözzük a tekervényes észjárásnak ily művészi fordulatait s complicált labirintusait.

Csakhogy viszont bármilyen mesterei legyen is az asszonyi inventio a büntervek kikovácsolásában, önmagában hordja gyarlósága végzetes elemét a realitás teljes hiányában, képtelen és csaknem örült lehetetlenségében. Így Morin, hogy ellenségét megölje és kifosszsa, azt gondolja ki, hogy egy Páris melletti villába csalja őt, ott egy földalatti helyiségbe vonszolja, czölöphöz kötözi, körülte kardok, puskák, pisztolyok, hogy megrémítse a szerencsétlent és hogy végig hallgattasson vele egy hosszú litániát, melylyel aláírását akarta kicsikarni egy adóslevélre. Az egész jelenet egy Radcliffe-féle regény legsensatiósabb lapjai után volt kicomponálva.

Hogyan módosul a büntett sociologiai jellege a normalis nő lélektana azon másik vonása által, mely a nő titoktartásra való képtelenségében áll? Nem könnyíti-e meg a büntett fölfedeztetését igen gyakran éppen a női természet e sarkalatos fogyatkozása? A titkot Lafontaine olyan súlyos tehernek tartja, melynek huzamosabb hordozására az asszony szellemi szervezete túlságosan gyöngé. És csakugyan, a legjelesebb rendőri genie-k és vizsgáló-birák tapasztalata szerint is nincs az a homályos bűnpör, mely félig megoldottnak ne volna tekinthető, mihelyt asszony van belekeverve.

Vajjon a hiúság-e, hogy oly valamit tudnak, a mit senki se tud, vagy valami más homályos ösztön az, a mely

a nőből önkénytelen árulót csinál? Mindegy; a dologban az a pszichologiai processus érdekel, a melyen át a természet a nőt a megsértett morál expiátorává teszi. Ime itt az Eyraud-féle bűnpörben oly szomorú hírnévre jutott Bompard Gabriella, a párisi kloakák ezen szemétje, kinek circei ölelése alatt a rejtett hurok észrevétlenül fűződik a kéjelgő áldozat nyaka körül. Mikor szeretőjével visszatér Amerikából s hallja, hogy Páris tele van a szegény Gouffé meggyilkolásának hírével, tovább nem tartóztathatja magát szomszédnői előtt s kiszalasztja ajkán a végzetes szót, miközben az újságokra mutat: «Nos igen! itt van! mi rólunk van szó».

Az asszonyi szív eredendő hypokritasága rendesen burkolt vonatkozások, kétértelmű czélzások alá takarja vétkes szándékát; elmondja, hogy aggódik életéért annak, a kinek halálát tervezi, rossz előérzetekről, balsejtelmekről beszél, és mindez csak ürügy arra, hogy beszéljen is, hallgasson is. Lafarge, miután elküldte férjének a mérgezett pogácsát, mindenkivel közölte aggodalmát, hogy férjének halotti jelentésétől fél; Jegado pedig, az a nyomorult kis cseléd, ki harmincz személyt mérgezett meg részint néhány garasért, részint gyermekes boszúból, áldozatai egyikének halálos ágyánál, mikor még senki sem sejtette távolról sem a halál okát, szinte kéjelgett a halál gondolatában s többször ismételte magában: «Meg fog halni, meg fog halni; lehetetlen, hogy felgyógyuljon; rajta! hívják a papot, rendeljenek koporsót, mert vége van».

Különös, hogy, mint Lombroso constatalja, igen sok asszony-bűnös nem szorítkozik a büntettek egy bizonyos nemére, hanem ugyanegyidejűleg a büntettek több fajtát öleli fel gonosz szándékával, és pedig olyanokat is, melyek a férfinál rendesen kizárják egymást, mint a minő a méregkeverés és gyilkosság például. Így volt egyidejűleg Brinvilliers marquisnő szülőgyilkos, méregkeverő, házasságtörő, rágal-

mazó, gyermekgyilkos, tolvaj, vérfertőző, gyujtogató. Majdnem ugyanezeket a criminalis elemeket találjuk fel Enjalbert esetében, ki hogy saját fiát büntársává tegye férje meggyilkolásában, vele leányát prostituálta, s Gogletnél, ki egyszerre volt prostituta, tolvaj, gyilkos, gyujtogató. Bompard Gabriellában is a prostituta, tolvaj, rágalmazó és gyilkos egyesült, a mely elemekhez Trossarellónál még a házasságtörés és magzatelhajtás járult.

Az asszony büntettesnek egy másik sötét kiváltsága a férfi büntettes felett az az ördögi kegyetlenség, melylyel a bűnös tettet végrehajtja. Neki nem elég megölni ellenségét, szükségét érzi annak, hogy szenvedjen. Említi Lombroso egy haramiatársaság példáját, melyben a nők kegyetlenebbek voltak a férfiaknál a foglyok és különösen a fogoly nők kínzásában. Tiburzio, miután egy barátnőjét megölte, őt kegyetlenül össze is harapdálta, s lemarczangolt húsfoszlányait kutyáknak vetette. Chevalier akkép végezte ki egy társnőjét, hogy villát szúrt fülein át agyvelejébe. S mikor egy vitriolos nőt vallattak, hogy miért nem döfte le késsel inkább szeretőjét, azt felelte a római tyrannussal: «Mert azt akartam, hogy átszenvedje a halál fájdalmait».

Ha már a bűnös terv kigondolva és előkészítve s annak végrehajtása elhatározva van is, a végrehajtást nem mindig teljesíti a nő maga, különösen ha nem bír hozzá elegendő testi erővel s a büntett nem egy más nő ellen irányul. Bátor-sága ilyenkor nem egyszer cserbenhagyja, s ez a legáltalánosabb magyarázata a nő, mint bünszerző és felbújtó problémájának. Beridot és Aveline-nek szeretőikhez írott leveleik telvék önváddal saját gyöngeségük felett. Lavoitte azt mondta büntársának: «Bárcsak volna egy férfi, ki megölné helyettem azt a gazdag öreg asszonyt!» De ez a habozás nem egyéb, mint a női bűnösnek saját erejében való kétkedése egy előre nem látott küzdelem esetén, s teljességgel nem zárja ki a

nő legteljesebb erkölcsi romlottságát. Fraikin orgyilkost keresett, hogy megölje férjét, s bizonyos Devilde-ben találta meg eszközét, a ki háromszor kísérlette meg a bűntényt, de nem volt hozzá bátorsága. Utoljára Fraikin dühösen vágta szemébe: «Ostobaság elszalasztani engedni ily szép alkalmat». Negyedízben ő maga részegítette le s vezette be férje hálószobájába, s ott helyben elébe nyújtott egy ezer lirás bankjegyet tettének díjául, sőt elég hidegvérrel rendelkezett arra is, hogy a gyilkost figyelmeztesse, nehogy haja közt sujtja férjét, mivel parókat visel. Egy más, nyomorult eszköze az asszonyi gonoszságnak, Albert, egész részletesen és tárgyilagosan adja elő, mint bujtotta fel őt szeretője, Lavoitte, egy öreg asszony meggyilkolására. «Előszámlálta az agnó vagyonát, melynek semmi hasznát sem tudja venni. Én ellenálltam, de másnap újra rákezdte, erősítgetve, hogy *ha a háborúban ölni nem bűn, Isten ezt is meg fogja bocsátani, mert látja nyomorunkat*». De a legjellemzőbb példája az asszonyi furfangnak Simonné, ki férje meggyilkolására iszákosságát használta fel eszközül, minden módon elősegítve részegességét, úgy hogy este-reggel saját maga által készített ártalmas szeszes ital elfogyasztására kényszerítette, végre pedig minden szeretőjét (pedig sok volt) felszólította férje elpusztítására, 5 lirát (!) és kezét ígérve a gonosztett elkövetőjének.

A részletes okok közt, melyeket Lombroso az asszonyi büntett rugói közt felsorol, első helyen áll a boszúállás. Nem egyéb ez, mint a normalis nőnél is már megfigyelhető hajlam túlhajtása. A pszichikai központok oly izgatottság állapotában vannak, hogy a legkisebb inger aránytalan visszahatást szül. Jegado valami jelentéktelen dorgálásért mérgezte meg gazdáit s csekély bántalomért szolgálótársait. Ennek a daemoni vonásnak egész nyers természetességét fejezi ki Pritchard, ki megmérgezte egy szomszédját, a miért vona-

kodott beleegyezését adni fia házasságához. Mikor a vesztőhely alatt felszólították, hogy az Üdvözítő példájára bocsásson meg mindenkinek, így felelt: «Tegyen az Úr Isten, ahogy neki tetszik, de én *nem bocsátok meg*».

A boszú érzete a nőben kevésbé lobbanékony és gyors, mint a férfinál; a boszú műve hónapokkal, sőt évekkel utóbb követi az elhatározást; oka ennek a nő természetes gyöngesége és félelme, mely féket vet indulatainak. Tehát a boszúállás szenvedélye a nőnél nem a reflex mozgás egy neme, mint a legtöbb férfinál, mely hirtelen lobbót vet s aztán kialszik, hanem hosszú időn át tartó foglalkozás, bizonyos gyönyörűség, melyet gondolata szünetlen melenget, míg csak ki nem költi.

A boszúból eredő asszonyi büntettek legtipikusabbjai azok a szerelmi drámák, melyek a hűtlenné vált szerető vitriollal való leöntésében mutatják ki magukat. Ezek a büntettek nem egyebek, mint a megbántott hiúság vagy felsült számítás boszúkitörései. Hősnői legtöbbször prostituáltak, kik rávelik valakire szemöket, hogy nőül vétessék vele magukat, s ha tervök nem sikerül, a gyilkossághoz folyamodnak boszúból. Ezért jegyzi meg Guillot, hogy az ilyenek szerelme nem egyéb, mint dühre ingerelt önzés. Ebben Bourget is hasonló véleményen van, mikor ezt írja: «A vitriolos nők mindig hypokrita komédiások, saját személyök iránt érzett roppant önhittséggel, színésznők, kiknek nem sikerült tetszést aratniok, demi-cocotte-ok, kik nem tudtak maguknak férjet csipni; vitriolos merényleteik rendszerint ezeknek a sikertelen törekvéseknek a megboszulásai».

Nem látjuk indokolva azonban, hogy Lombroso különbséget tesz az alkalmi büntettesek (ree d'occasione) és az indulati büntettesek (ree per passione) közt, mikor pedig e két elem, az alkalom és indulat, egészen egymástól el nem választhatók, s a mint nincs bűncselekmény, mely kizárná a szenvedélyek

subjectiv ösztönzését, úgy viszont nem létezik büntett külső alkalom nélkül sem. Alkalmi büntettek alatt Lombroso is inkább azokat az asszonyi büntetéseket érti, kikben erkölcsi fogyatkozásaik daczára sem hiányzik a nő legszebb erénye, a szemérem és anyai szeretet. Ezek, úgymond, az asszonyi bűnösségnek legnagyobb contingentiaját szolgáltatják.

A modern kor különösen egy hathatós tényezővel szaporította azon alkalmak számát, melyek a becsületes nőből gonosztevőt csinálnak. Ez pedig a nőoktatás magasabb színvonalra, mely midőn lehetővé teszi a nőnek magasabb értelmi kiképzését, ugyanakkor különös ellenmondással megoldatlan hagyja megélhetésének kérdését. Számos nő látja magát hosszú küzdelmek és nehezen megszerzett ismeretek után is nyomorba taszítva, azzal a tudattal, hogy jobb sorsot érdemelt, s megcsalatkozva abban a reményében is, hogy a házasságban találhasson révpartot, mivel a közönséges férfi rendszerint idegenkedik a tanult nőtől, úgy hogy nem marad egyéb számára hátra, mint az öngyilkosság, büntett, vagy pedig a prostitutio. Macé beszéli például, hogy sok nevelőnő végezte a St. Lazare fogházzal, a miért keztyűket, fátyolokat, napernyőket lopott, a miket munkája árán nem szerezhettek meg magának.

Tudnunk kell, hogy a tulajdon iránti tisztelet a nőnél, még a normálisnál is, kevésbé élénk, mint a férfiaknál. Ezt az észleletet már Richet is megtette, ki constatálta, hogy a párisi letéthivatalban előforduló talált tárgyak legtöbbje férfi és csak igen kevés jelentetett be nő által. Igen szellemesen domborítja ki ezt az asszonyi vonást Joly, ki azt mondja: «Az asszonyoknak olyanforma homályos képzetük van, mintha nekik a férfiakkal szemben minden meg volna engedve, mintha ők kedvességök által úgyszólván mindent megfizethetnének».

Adva levén az asszonyi nemnek ez az általános erkölcsi iránya, az, a mit Lombroso a nőben alkalmi büntettnek

nevez, tulajdonképen csak egy válfaja a nő természetes bűnösségének. Legvilágosabban tapasztalható ez a divatos nagy bazárok és áruházak elterjedésével mind sűrűbbé váló bolti lopásoknál. A közvetlen külső alkalom itt az asszony szemei elé táruló fényes kirakatok és különféle árúczikkek nagy mennyisége, mely felkölti vágyait, annyival inkább, mert azt is meg kell jegyeznünk, hogy mindezen dísz tárgyak a nőre nézve nem csupa fényűzési czikkek, hanem *szükséges dolgok* és nemi hivatásának leghathatósabb csábesszökei. És éppen ezek a nagy üzletek azok, melyek igazságot tesznek azon közmondásról, hogy alkalom csinálja a tolvajt; ellenben kisebb üzletekben, hol a kísértés nem oly nagy, hasonló botrányok alig fordulnak elő.

Ezekről az üzleti lopásokról a párisi *Bon Marché* bazár egyik főnöke igen érdekes szám adatokkal szolgált Jolynak. Száz ily tolvaj nő közül csak huszonöt az olyan, a ki keresetszerűleg lop hármint, a mihez hozzájut, huszonöt lop szükségből, a többi ötven pedig úgynevezett monomaniakus, azaz, eltekintve e szó pszichológiai értelmétől, olyan, a ki máskülönben társadalmi helyzeténél fogva képes szükségleteit fedezni, de nem bír ellentállni a vágyának, melyet annyi szép tárgy bírása költ fel benne. Ezekből ismét egy csekély szám képviseli a tulajdonképeni kleptomaniakusokat.

Macé naponkint ötre teszi a Páris 30 főáruházában elkövetni szokott tolvajlásokat és 100.000-re a kisebbrendű üzletekben előfordulókat. Ugyancsak az ő számítása szerint a tolvaj nők közt csak egy szegény esik száz olyanra, a ki ha nem is gazdag, de nem szenved szükségét; csak egy munkásnő jut száz nagyvilági hölgyre. Természetesen az utóbbiak, a fényűző nagyvilágban élve, sokkal jobban érzik a kísértéseket és könnyebben engednek a csábának.

Senki sem figyelte meg jobban a női criminalitás ezen válfajának egész társadalomtani természetét, mint Zola a

«Bonheur des dames»-ban. A nők, rendesen még azok is, kik nem vásárolhatnak, vagy nincs szükségök vásárlásra, örömmel szemlélik a nagy divatkirakatokat, mint ahogy egy mérnök szemlél példának okáért egy gépkiallitást. Lassan-lassan a láz meglepi őket, s a vége az, hogy egyik örült összegeket költ el szerény háztartásához mértén, a másik pedig a bűn ösvényére lép és rendszeresen folytatja a lopást.

Úgyde, vajjon mindez igazolhatja-e Lombroso azon osztályozását az asszonyi delictumoknál, melylyel azokat alkalmiakra és jellembeliekre különíti el? Tételének további erősítését látja Lombroso abban az észleletben, hogy bizonyos delictumokat a maguk ethikai jellegzetességükben inkább kidomborítva látni bizonyos geographiai viszonyok közt, mint másutt. Így a gyermekgyilkosság Svédországban sokkal nagyobb mérveket ölt, mint más országokban, de ennek oka könnyen érthetőleg összefügg a társadalmi állapotokkal. Svédországban a nő, fáradságos külső munkára szorítva, szünetlen érintkezésben áll a férfiak brutalitásával, ezektől könnyen teherbe esik, a mikor aztán a gyermekgyilkosság utolsó menedékéül szolgál, hogy becsületét megőrizhesse. A gyermekgyilkosságot és magzattelhajtást Oroszországban is, különösen a magasabb körökben, alkalmi delictumnak tekinti Lombroso, azon könnyűségnél fogva, a melylyel itt gyermeklányokon erőszak tehető, magában a család benső körében, s melylyel az asszonyok szerelmi kalandokra csábíthatók a barbárság és a civilizált raffinement e kevert légkörében.

Bizonyos családi állás elleni vétségek és büntettek is, a milyen a gyermekcsempészet és a gyermekkicserélés, tipikus jelentőséget nyernek Oroszországban azon akadályok folytán, melyekkel némely osztályoknál a házasság, a törvényhozás sajátságos állapotai következtében, meg van nehezítve. Viszont az Egyesült-Államokban Lombroso szerint a magzattelhajtás van annyira napirenden, hogy fel sem tűnik, s már-már nem

is jön delictum-számba. Orvosi specialisták és szülésznők rendszeresen úzik a reclámot újsághirdetésekből és falragaszokban a magzatelhajtást elősegítő műtétek érdekében, sőt utcákon is szabadon colportálják hirdető czéduláikat «to ladies» czímezve. Természetesen ez a jelenség is összefügg azzal a körülménnyel, hogy a nő Amerikában mind nagyobb részt vesz a gazdasági tőke képzésében, s ebben a szereplésében az anyaság rá nézve alkalmatlanná, a magzatelhajtás pedig társadalmi kényszerűséggé válik.

Ha Lombroso azt hiszi, hogy a büntett külső föltételei közvetlenül hatnak a büntettek előidézésére s e szerint vannak alkalmi büntettesek és passionatus büntettesek, úgy ebben a született büntettes typusának nagyhírű fölfedezője új művében nevezetes engedményeket tesz a sociológiai iskolának. Mert ha a társadalom adott életviszonyai, fejlettségi formái és a megélhetés útjai teljesen elegendők arra, hogy a delictuosus cselekmények bizonyos formáit önállólag kifejleszszék vagy elnyomják, akkor a született büntettes, a bűntény atavismusa, úgy, a mint azt Lombroso az «Uomo delinquente»-ben kifejtette, nem bír többé jelentőséggel. De mindkét iskola szélsőséget képvisel a büntető anthropologia és criminologia terén. A büntett sem nem oly önálló biológiai tünemény, mely keletkezésének föltételeit az öröklött szervezet anatómiai typusában bírja s a társadalmi és gazdasági élet alakulásaitól független, sem nem oly resultatum, melynek viszonylagos okai tisztán a társadalom külső statikájában keresendők, hanem itt is, ott is megvannak a maga kölcsönös föltételei, melyek kiélemezik egymást.

VÁZLATOK A POSITIVISMUS TÖRTÉNELMÉBŐL.

— Harmadik közlemény. —

Az angol orthodox csoport szervezete és tevékenysége teljesen hasonlít a francziáéhoz. 1878-ig *Congreve* volt a vezér. 1878-ban a rendkívül mozgékony *Beesly* professor lépett az 1867-ben alapított angol positivisták társaság élére. A csoportnak több ale csoportja és több helyisége van a cultusra berendezve. Az első termet (*Positivist school, 19 Chapel street, Bedford Row. W. C. London*) 1870-ben *Congreve* ünnepélyesen inaugurálta. A másodikat, a *Newton-Hall*-ban 1881-ben maga *Laffitte* bizta *Harrison*-ra. 1883-tól kezdve egy másik positivisták csoport London északi részében (*North London, Positivist Society, 61 Fonthill road, Finsburg Park, N.*) *dr. Kaines* elnöklete alatt működik és 1884-ben *E. H. Herford* elnöklete alatt *Manchester*-ben szintén alakult egy csoport.

Congreve 1857-től kezdve, kiválóan a proletárok számára, nyilvános, ingyenes positivisták tanfolyamokat szervezett, különösen a moral- és sociológiáról. E cursusokat azonban később háttérbe szoríták a minden vasárnap délután megtartott felolvasások (conference), melyekben nagyszámú angol tudós tart előadásokat. Ez előadásokra bárki ingyen bemehet, mert a positivistáknak egyik legszebb jelszava: *Nyilvánosan élünk! Vivre au grand jour!*

A férfiakból álló «positivista társaság»-on kívül Londonban *E. M. Draper* lakásán «hölgy-társaság» is működik, mely főleg a hygieniára, a háztartásra és az általános műveltségre tartozó dolgokkal foglalkozik. Az utolsó években az angol comitéhez még az «angol positivista munkások csoportja» is csatlakozott.

Az angol csoport specialitása a *Harrison*-né vezetése alatt levő «positivista salon», melyről Comte annyit ábrándozott. E salonban minden osztály képviselői, Anglia vezérférfiától a proletárokig, találkát adnak egymásnak.

Angliában Congreve a legnagyobb mértékben kifejleszté a positivista cultust és szervezte a positivista liturgiát. Gruber közli mutatóul a vasárnap reggel tartatni szokott vallási gyakorlatot, mely e formulához kötött fohászszal kezdődik: *L'amour pour principe et l'ordre pour base, le progrès pour but. Vivre pour autrui, vivre au grand jour.* Ezután Kempis Tamás «Krisztus követése» című művéből olvasnak. Congreve szerint e könyv az áhítatnak mannája és föl van szentelve a lelkiismeretes és vallásos lelkek számos generációjának elismerésétől. Az olvasásnál azonban az Istent az emberiséggel, a külső megjutalmazást a belső megjobbulással, a malasztot a velünk született altruistikus jóakaró ösztönnel, a természetet a személyes, egoistikus ösztönnel helyettesítik. Ezután egy lendületes szöveg az összes fajokat és nemzeteket magában foglaló emberiség gondolatához emeli föl a hívőket. E szöveget, valamint az erre következő vallásos elmélkedést a következő végfohász zárja be:

«Dicsőitünk Téged, óh szent Emberiség, azon jótettekért, melyek multadból reánk halmozódnak; a tudomány, művészet és bölcsesség azon nagy kincseiért, melyeket multad örökségül reánk hagyott: a nagy alakok egész sorozatáért, kik szükségünkben vigasztalnak, fölemelnek, vezetnek és végre a miért különösen lekötelezetteknek érezzük magunkat, hogy

t. i. cselekedeteinkben és szavainkban a teljes szabadságot élvezhetjük.»¹

Harrison a pozitivista cultusra berendezett házi kápolnájában a pozitivista jámborság más fajtát cultiválja. Az egész család naponkint összegyűl a kápolnában, hol a családfő a pozitivista érzület fölkelését czélzó rövid beszéd után gyermekei előtt tömör vonásokban képet rajzol a pozitivista kalendárium aznapi typusáról. *Harrison* e czélból egy pozitivista legenda-gyűjteményt adott ki, mely röviden, életrajzi adatok közlésével, méltányolja az emberiségnek 558, különböző nemzetheli, nagy alakját. Ez ájtatossági gyakorlat a tulajdonképeni historiai és philosophiai oktatás.

A pozitivista szentségek kiosztását is nagy buzgalommal és ünnepélyességgel gyakorolja *Harrison*. Különösen szeretik megülni az év utolsó napján a holtak emlékűnnepét, melyen pozitivista zenedarabokat adnak elő. Szokásban van Angliában a közös zarándoklás oly helyekre, melyekhez nevezetes emlékek kötvék. E helyeken magyarázó előadásokat tartanak. A közönség az új cultust sokkal komolyabban veszi, mint a

¹ Az emberiség, a pozitivisták «Nagy Lény»-e (Grand-Être) a mult, a jelen és jövő embereiből áll, de nem valamennyiből, hanem csak azokból, kik az emberiségnek valóban szolgáltak. Comte a hasznos állatokat is fölvehetőknak mondja a Nagy Lény fogalmába, de az emberi parasitákat kizárja. Némely ökör, kutya és némely ló tiszteltreméltóbb — mondja Comte — mint bizonyos emberek. «A Nagy Lény» minden elemének két egymásután következő léte van: az objectiv, futólagos lét, midőn közvetlenül szolgál az emberiségnek és a subjectiv, folyton megmaradó lét, midőn szolgálatai az utódokra átszármazó eredményekben maradnak fenn. A halál az objectiv létet subjectivvé varázsolja át.» Ez az igazi halhatatlanság. Minél inkább fejlődik az emberiség haladása, annál jobban alá van rendelve az emberiségnek objectiv léte a subjectiv létnek, mert a kifejlődést az összeség határozza meg. Ezért mondja Comte, hogy a holtak kormányozzák az élőket. («Les vivants sont toujours, et de plus en plus. gouvernés par les morts».)

francia közvélemény. «A Harrison által előadott tanok — írja a «Times» (1884. jan. 2.) — korunk atmosphaerájában lebegnek és ennek egyik elemét alkotják, melyet a tömeg magába szív. E positivista gyülekezetek fontosságával éppen a clerusnak kellene tisztába jönnie. El kell ismernünk, hogy az új tanok befogadására a talaj kellően elő van készítve. Az egymással szörszálhasogatásokban torzsalkodó secták között, egy toilette-ért, egy szép külsőért, egy gestusért izgalomba jövő társadalom közepette és közepette a türelmetlenséggel impraegnált egyházaknak: föllép egy kised csoportja a férfiaknak, kik minden előítéletől magukat menteseknek jelentvén ki, a történelem legnemesebb alakjait mintaképpül választják és az emberiség legédesebb reményeinek és legnemesebb ösztöneinek kielégítését ígérik. . . . Lépjének e férfiak föl akár a Newton-Hall-ban, akár másutt. a mit mondanak, az ezrek által elfogadható. Hogy mennyien tartoznak jelenleg hozzájuk, azt nem akarjuk kutatni, de hogy nem sokáig fognak a pusztában predikálni: az bizonyos.»

1857-től fogva az angol positivisták minden politikai alkalmat megragadtak arra, hogy nézeteiket, gyakran zajosan, érvényesítsék. Az 1867. év óta minden héten ülésező «positivista társaság» a napirenden levő politikai kérdéseknek positivista alaptételek szerint való megoldását tárgyalja.

Általán, miként azt a legtekintélyesebb francia bölcseleti folyóirat, a «*Revue philosophique*» is (1877. april. I. 400. l.) elismeri, az angol positivisták politikai befolyása napról napra növekszik.

1875-ben a párisi csoporttal szoros kapcsolatban *Stockholmban*-ban egy orthodox csoportot létesített dr. Ant. *Nyström*, egy valódi demagog, ki, mint a «nagy munkás-egyesület» ellenőrző orvosa, főleg a munkások között szerzett propagandát. 1880-ban pedig a «Société positiviste» mintájára szervezte a svéd «Positivista egyesület»-et, mely

Laffitte-ot ismerte el fejének, főpapjának. Ez egyesület védpaizsa alatt alakult azután a «positivista munkásintézet» azon czélból, hogy a nép között terjeszsze az ismereteket. Ez intézetben hétfőn matematikát, kedden astronomiát és physikát, politikai, ethnographiai és ipari geographiát, szerdán physikát és chemiát, csütörtökön anatómiát és hygieniával physiologiát, pénteken a civilisatio történetét, szombaton egyetemes politikát, nemzetgazdaságot, vasárnap svéd nyelvet tanítanak.

Az 1890. évben. az intézet tíz éves fennállásának emlékére kiadott értesítés mutatja mozgékonyágát. Ez idő alatt, hetenkint 500—1000 hallgató előtt 2820 előadást tartottak. 4000-en elvégezték a teljes positivista cursust. Az intézet bevétele ez idő alatt 145.000 francra emelkedett. Hasonló munkás-intézeteket szervezett Nystrom más svéd városokban is.

Nystrom a positivista irodalomban is tevékenykedett; kiadta a positivista kalendáriumot; írt egy párbeszédet egy theologus, egy metaphysikus és egy positivista között és egy nagy munkát a positivismusról. 1880-ban lakásán «positivista missió-nyomdat» állított föl és megindított egy «positivista közlöny»-t. Neje Comte catechismusának szellemében egy munkát adott ki, Nystrom pedig positivista szellemben megírta «A civilisatio egyetemes történetét» hat, illustrált kötetben, melyre 4000-en fizettek elő. A csoport tagjai ezeken kívül számos röpiratot adtak ki.

Nyilvános tevékenysége két célra törekszik. Comte elveinek érvényesítésére a socialis kérdésben és az államnak és egyháznak elválasztására. A svéd államegyháznak sok kínos alkalmatlanságot szerzett már. Így követeli a theologiai facultás kiküszöbölését, mert a theologia nem tudomány és azért nem is tartozhatik a tudományos intézetek közé és mivel e facultás föntartása jogtalanság a számos szabadgondolkozóra nézve, kiknek adót kell fizetniök föntartására. A

socialis kérdések területén azonban Nystrom, a pozitivisták politikának megfelelően, határozott ellensége minden anarchikus felforgatásnak.

Hogy mily hatása van a positivizmusnak a skandináv északon, azt bizonyítja Christiania radicalis lapjainak egyik legbefolyásosabbika, a «*Verdens Gang*». «Comte-nak — mondja e lap — a vezérlő körökre és a nagy tömegre rendkívül nagy befolyása van; nagyobb, mint bármely más gondolkodónak. Egy emberöltő nem múlt még el, mióta félreismerten és szegényen sírba szállt és íme már mint a szellemek fejedelme uralkodik az Atlanti Óceánon innen és túl».

Miguel Lemos, a «brazíliai pozitivisták apostolság» directora, 1892. évben kiadott és folyóiratunkhoz, az «*Athenaeum*»-hoz is beküldött jelentésében,¹ igen részletes adatokat találhatunk a brazíliai positivizmusról.

Már csakhamar Comte halála után egyes pozitivisták szórványosan fölléptek Braziliában és Chiliben. 1865-ben jelent meg az első pozitivisták kiadvány egy brazíliaitól. 1871-ik évben alapította *Benjamin Constant Botelho de Magalhães* Rio-de-Janeiro-ban a «positivisták társaság»-ot. Rendszeresen szervezte később a pozitivisták propagandát *Miguel Lemos*, ki 1881-ben a brazíliai csoport vezetését átvette, miután előbb, mint «az emberiség papságára jelölt»-et, Laffitte ellátta a beavatás (*destination*) szentségével.

Benjamin Constant, a matematika doctora és brigadegenerális, ki 1891-ben elhalt, Braziliában legkiválóbb képviselője volt a positivizmusnak. Ő vala tulajdonképeni intézője és lelke is az 1889-ben Braziliában kitört forradalomnak, melyet mint tanító a magasabb hadi iskolában, a polytechnikai intézetekben lassankint előkészített. Miután a fölkelés sikerült,

¹ «*L'Apostolat Positiviste au Brésil.*»

neki jutott a hadügyministerség vezetése, s mint ilyen, a *katonai oktatás újjászervezésében Comte eszméinek alkalmazását megkísérelte*. E tárczát később a közoktatásügyek tárczájával váltotta föl és arra törekedett, hogy az összes közoktatást positivista szellemben és nézetek szerint átalakítsa. Nyilvános élete épp oly mocsoktalan volt, mint magánélete. Szegényen lépett hivatalába, hogy még szegényebb legyen. Halála után családjáról nemzeti segélylyel gondoskodtak.

Miguel Lemos (szül. 1854-ben) 1877-ben, mint a Litré-féle irány «tökéletlen positivistája», Párisba ment, hol ő épp úgy, mint a chiliti csoport feje, *Jorge Lagarrigue*, Laffitte felolvasásainak hallgatása folytán, már 1878-ban az orthodox positivismusra tért át. Comte sirjánál megesküdt, hogy ezentúl egész életét az új vallás terjesztésére fogja szentelni. «Mester — mondá a többek között — a mai napon, midőn a positivista egyház a holtak emlékét üli, délamerikai tanítványaid sírod köré seregelve, reád emlékeznek túláradó hála-érzettel eltelten mindazért, mit tanaidnak és példádnak köszönnek. Mindnyájunknak, kicsinyeknek és nagyoknak, kik e skeptikus korban szerencsések lehettünk, az egyetemes vallást megismerni és elfogadni, kötelességünk ezt terjeszteni és a vége felé közeledő és az újonnan támadó dogma ellenkezései között széttépett szivekhez, szent Pálhoz hasonlóan, oda kell kiáltanunk: Ime itt van ismeretlen istentek, ime itt hozzuk nektek!»

Hasonló fogadást tőn *J. Lagarrigue* is *Clotilde de Vaux* sirjánál: «Nevedet, óh Clotilde, a jövő nemzedékek örökké fogják ünnepelni. . . A modern anarchia örökkétartónak látszott. A nagy emberi problema, az altruismus győzelme az egoismus felett, megoldásra várt. Az értelem föllázadásban volt szemben a szívvel. Comte szellemében a Nagy Lény értelmi tőkéjét egybefoglalta, de nem adhatott a nagy forradalomnak czélt addig, míg létünk legfőbb ható erejét, a sze-

retetet (Amour pour principe) meg nem találta benned. Neked köszönheti, hogy a nemes érzelmek szentélyébe bevonulhatott, melyek fölfedezték előtte az emberi erkölcsösség és a szent üdvösség forrásait. Ily nagy szolgálatok után, minőket Te tettél, a Te édes és bájos képed legjobb personificatiója leend a Nagy Lénynek.»

Lemos a positivista propagandát «a brasíliai positivista apostolság» intézményével gyakorolja, melynek alapszabályai szerint a brazíliai positivista egyház tagjai, hívei *tökéletes positivisták* (positivistes complets) és *proselyták*.

A tökéletes positivisták kötelezik magukat arra, hogy a Comte körvonalozta modern átmenet phasisában (pendant la phase empirique de la transition moderne) semmiféle politikai állást sem foglalnak el.

Az elemi iskolai tanítókat képző intézeteket kivéve, a közép- és felsőbb oktatás hivatalos iskoláiban didactikai funkciót nem gyakorolnak.

Tudományos, irodalmi vagy politikai egyesületekben részt nem vesznek.

A journalistikában mint szerkesztők vagy egyszerű munkatársak, mint tulajdonosok vagy üzlettársak semmi nemű részt sem vesznek és csak a legsürgősebb közlések vagy az egyszerű hirdetések végett fordulnak az újságokhoz.

Pénzbeli nyereséget irataikból nem húznak; közleményeiket, Comte rendelése értelmében, nevükkel, a születési év és hely, nemkülönben foglalkozásuk megjelölésével ellátják és közleményeikért a jogi és a teljes erkölcsi felelősséget elvállalják.

Minden hívőnek alapkötelessége tehetsége szerint támogatni az egyház segélyalapját.

Ez egyházköztségben a *szellemi hatalmat*, a papságot, *a brazíliai positivista apostolság* képezi, melynek tagjai

a hit terjesztésére és a szellemi functiók gyakorlására szentelik magukat rendszeresen.

A papságra jelölteknek 28, a tulajdonképeni apostoloknak 35 éveseknek kell lenniök. Bírniok kell theoretikus előkészültséggel és jártasoknak kell lenniök különösen a mester utolsó conceptióinak magyarázásában. Le kell mondaniok az anyagi javadalmakról azon kötelezettséggel, hogy kizárólag az egyházközség szolgáltatta szerény segélyből fognak élni. Kell továbbá erkölcsi készültséggel is bírniok, mit csak méltó házasságban szerezhetnek meg.¹

Az apostolsághoz tartoznak a positivista művészek is, kik a jelzett lemondást az anyagiakról elfogadva, aesthetikai képzettségüket a positivista vallás és cultura terjesztésére szentelik.

A brazíliai positiv apostolságnak főczélja az emberiség vallásának szóval, írásban és *példával* való terjesztése; az új vallásnak egész terjedelmében, minden korlátozás nélkül való elfogadása. A tagok ünnepélyesen kötelezik magukat, hogy életüket e meggyőződéseik szerint rendezik be és egész odaadással a modern rabszolgáknak, a proletároknak a modern társadalomba való bekebelezésére törekeshetnek; ez utóbbi törekvésben összpontosúl jelenleg a positivista actio, valamint Braziliában, úgy másutt is.

Jellemzi továbbá működésüket az állam és egyház szét-

¹ Comte szerint az újjászületett társadalomban a szellemi hatalmat a positivista tudósokból alakult papság gyakorolja. Ily szellemi hatalom a világi hatalommal szemben tanácsadó, correctiv szerepet játszik, a társadalom szellemi vezetését átveszi, a moral suprematiáját az anyagiakra vonatkozó hatalommal szemben érvényre juttatja. Főressortja a nevelés; míg a világi hatalom a külső cselekedetekre vonatkozik, addig a szelleminek feladata főleg a nevelés által az akaratot befolyásolni. A positivisták a szellemi hatalmat képviselő papság képződését a társadalmi reorganisatio legelső föltételének tartják. Az activ osztálynak kell a contemplativot, a papságot táplálni.

választására és a teljes szellemi szabadság kivívására irányzott törekvésük.

Comte tanítványai a mester szellemi örökségét először is két részre osztották. Rendszerének tudományos oldalát Littré tisztán tudományos irányú iskolája örökölte; míg a másik tábor, Laffitte-tel az élén, a vallásos positivizmust tartja a legfőbbnek és Comte rendszeréből főleg azon conceptiókra helyezi a fősúlyt, melyek az ember érzelmi momentumainak ápolására vezetnek és melyek szertartásokkal, ünnepélyek rendezésével, stb.ivel akarják a rendszer elveit a követők szívében megerősíteni. S íme! a brazíliaiak magát Laffitte-ot is haeretikusnak hirdetik, szemére lobbantván okoskodó kritikáját, ridegségét, lanyhaságát Comte bizonyos vallásos conceptiói iránt, és kifogásolják szellemének kizárólagosan tudományos irányát. Nekik harc, lázas küzdelem, fiatal hév, szent tűz, elragadtatás kell. E szigorúan orthodox positivisták közé lépett 1883-ban Lemos is, elszakadván Laffitte-től és ezóta dr. *Audiffrent*-tel, *Jorge Lagarrigue*-gel és *Congreve*-vel halad egy úton.

Lemos és társainak irányára jellemző azon jelige, mely jelentésük homlokán olvasható:

«A positivisták szükséges hatalma csak a szív, az ész és a jellem valódi fenköltségén alapulhat; ez nehéz előkészültséget kíván meg és megköveteli, hogy a személyes, családi és polgári viselet mindig összhangzásban legyen a megszabott normális tyussal.»

«Csak azokat tekinthetem igaz tanítványaimnak, kik maguk lemondanak synthesis alkotásáról, mert belátják, hogy a mit én szerveztem, az lényegesen kielégítő és valamennyi között, természeténél fogva elsőséget, érdemlő. Az ő kötelességük az, hogy terjesszék és alkalmazzák, a nélkül, hogy a kritizálásra és a tökélyesítésre jogot követelnének.»

Comte.

Lemos ez epigraphiában kifejezi irányát; szigorúan ragaszkodik a mester nézeteihez és lemond minden jobbitási vagy tökéletesítési törekvésről. E szigorú ragaszkodásban annyira megy, hogy egyik jelentésében így kiált föl: «Inkább akarunk szent Pállal bolondoknak látszani Comte iránti hűségünk miatt, mint bölcseknek tartatni a kor frivolitásától».

Utolsó «circulaire»-jében elmélkedik arról, hogy a positivismus Franciaországban, a francia kedvező szellem daczára, a mester halála óta nem emelkedett. Ennek oka a tanítványoknak, első sorban Laffitte-nak tehetetlenségében rejlik. Ő Laffitte ellenfelétől, *J. Lagarrigue*-től várja a vallásos doctrinák föllendülését Párisban. Ez, mint értesülünk, az 1892. év végén egy új positivistá templomot nyitott a Poissy-utczában.

Szemlét tart azután a megjelent positivistá művek fölött. Congreve-nek a Parnell-féle házassági pert tárgyaló művére megjegyzi, hogy e per symptomája annak, hogy a nyugoti közvélemény elfogadni törekszik azon positivistá elvet, mely szerint a privát élet alapja és záloga a nyilvános életnek.

A megjelent positivistá művek között van egy érdekes (Louis Lagarrigue-től), mely a positivismus költői oldalát és aesthetikai theoriáját fejtegeti.¹

Áttér ezután Lemos a brazíliai positivisták mozgalmaira. A positivisták befolyásának tulajdonítja azt, hogy a kormány nemzeti ünnepélyeket szervezett. Ez ünnepélyeken a positivisták játszották a főszerepet. Maguk a positivisták megülték Brazília fölfedezésének, a rabszolgaság eltörlésének, Danton és a nemzeti martyroknak emlékét. Ilyenkor használták a vallásos zászlót is, melyet a mester utasításaihoz

¹ La Poesia Positivista. Carta dirigida al Sr. D. Guillermo Puelma Tupper.

szigorúan ragaszkodva, Decio Vilares, positivista festő festett és melyen az Emberiséget Clotilde de Vaux vonásai ábrázolják. Az «asszony ünnepe» (fête de la Femme) ünnepélyesen leleplezték Clotilde és Comte olajfestésű képét. A positivista szentségeket többször ünnepélyesen kiszolgáltatták. A positivista keresztelesekkor (présentation) a positivista papnak bemutatott újszülöttek a positivista naptár két szentjét kapták patronusokul.

Annyi bizonyos, hogy Braziliában a positivismus az események folyamára és az egész közéletre oly hatást gyakorolt, mint sehol másutt.

A békés átalakulásokat és a forradalmat a positivismus vezette. Magának a braziliai zászlónak is a positivista társadalmi rend számára Comte által megjelölt felirata van: Rend és haladás.

A politika és a közélet minden mozzanatát élénk figyelemmel kísérték; folyton résen voltak és nem egyszer kemény támadásokat intéztek az egyes államférfiak ellen, kik, szerintük, intézkedéseikben a nép jólétéről megfeledeztek.

Az orthodox positivisták, bármily tisztelettel és sympathiával viseltettek is Benjamin Constant, a köztársaság megalapítója iránt, őt is megtámadták, mert nem helyeselték azokat a positivista terveit, melyekkel, mint közoktatásügyi minister, az oktatást reformálni akarta. Szerintük ugyanis most még ily kísérletekre hiányoznak az alkalmas professorok, már pedig a Mester szerint a positivista iskolák fölállítását addig el kell halasztani, míg az encyclopaedikus cursust, a positiv tudományok sorrend szerinti előadását megvalósítani képes philosophusok nem támadnak. Ily reformok addig nélkülözik az alapot, míg az oktatás régi methodusa fennáll.

A lehető legnagyobb szellemi szabadság megvalósítására törekedvén, mindaz ellen tiltakoztak, mit a valódi köztársasági régime-mel ellenkezőnek tartottak. Így követel-

ték az orvoslás szabad gyakorlását s mindannak következetes végrehajtását, mi az államot és egyházat elválasztó decretumból származik. A legjelentéktelenebbnek látszó eset elég volt arra, hogy mozgásba hozzák e czélból egész tevékenységüket, és az illetékes körök, a ministerek is a legtöbbször, előzékenyen fogadták közbelépésüket.

Az 1890. október 12-én, Amerika fölfedeztetésének évfordulóján tartott nemzeti ünnepen tették le az új positivista helyiség alapjait, a társadalom nagy részvéte és fényes szertartások között. A földíszített térségen ily felirások voltak olvashatók: «Les vivants sont toujours, et de plus en plus, gouvernés par les morts». «Humanité, Patrie, Famille».

Az épület belseje teljesen olyan lesz, bár kisebb méretekben, milyennek az Emberiség templomának lennie kell a Mester szerint.¹ Minta gyanánt a francia forradalom által

¹ Addig, míg egy eredeti positivista stylus ki nem fejlődik — mondja Comte — az Emberiség cultusára alkalmasak a régi templomok is, melyek a positivismus fejlődésének arányában mindinkább használatlanul maradnak. A tulajdonképeni positivista templomnak egy *ligebeten* kell feküdnie a kiválasztott sírok között, mert a méltó halottak a Nagy Lény lényes részét alkotják. A templom tengelyének az Emberiség metropolisa, Páris felé kell fordulva lennie. A templomban a szószerk fölött az Emberiség szobrának kell uralkodnia. Az Emberiséget egy 30 éves asszonynak, gyermekkel a karján, kell személyesítenie. A templomot úgy kell berendezni, hogy a pap mindig körül legyen véve a kiválasztott nők seregétől, mint a Nagy Lénynek, az Emberiségnek legjobb képviselőitől. A templom mindkét oldalán hét kápolnának kell lennie, melyek közül 13. az Emberiség legkiválóbb férfiainak — kikerül a hónapok nevezettek — szobrait, 14. pedig a legkitünőbb nők csoportozatát foglalják magukban. A positivismusnak megvan a maga keresztvetése is. E szavaknak elmondása közben: «L'amour pour principe, l'ordre pour base, le progrès pour but» — egymásután megérinti kezével a positivista a szeretet, a rend és a haladás organumait, vagyis a fej hátsó részét, a fej búbját és a homlokát.

sociocratikus célra fölszentelt polgári templomot, a párisi Pantheont választották, melyet Comte 1855. évtől fogva egész haláláig szüntelenül követelt, hogy abban az új cultust inauguralhassa.

Belső életük rajzolását annak hangsúlyozásával fejezi be Lemos, hogy a positivismus befolyása az összes társadalmi osztályokban érezhető volt, különösen a nők körében. «Túlzás nélkül mondhatjuk Tertulliánnal: csak tegnap születünk és íme már mindenütt áthatotta hazánkat a positivista befolyás és ez annál inkább figyelemreméltó, mert a hatást oly apostolság létesíté, mely a positivismust egész épségében és tisztaságában képviseli.»

Az Audiffrent, Lagarrigue és Lemos vezérelte csoport a legnagyobb hódolattal viseltetik Clotilde de Vaux iránt. Ismeres ugyanis, hogy a nejétől elvált Comte 1843. év áprilisében megismerkedett Clotilde de Vaux asszonynyal, ki iránt rögtön lángoló szerelemre lobbant. E percztől kezdve nélküle nem tudott élni. Nem elégszik meg a hetenkint kétszeri találkozással, hanem annyi levelet ír hozzá, hogy ezek száma egy év alatt 181-re rug. A tőle kapottakat pedig szentségek gyanánt őrzé és a nő halála után (1846. ápril 5.) vonzalma még jobban növekedett iránta; óraszámra vele foglalkozik; róla mint szent társáról, második életének anyjáról, positivista szűzről, főpatronusáról beszél; emlékének formalis cultust szervezett. Comte e nőnek tulajdonítja nemesebb érzelmeinek, első sorban az altruismusnak és a sympathiának kifejlesztését, mi által állandó békére, lelki boldogságra tett szert és képessé lett arra, hogy másokban is fölébreszthette ezen, a világ positivista alakulására nézve fundamentális érzelmeiket. Tanítványai szerint is e viszonyban az emberiség megdicsőülése a női nem befolyása által jut kifejezésre, mert Clotilde de Vaux volt az, ki Comte szívében a szeretet lángját gyújtá meg, minek folytán Comte új

életre, enthusiasmmussal, erővel, fenséggel telt életre ébredt és így Clotilde de Vaux-nak lehet köszönni az Emberiség vallását. Ugyancsak tanítványai szerint a köztük létező legtisztább viszony megértésére vissza kell mennünk a közép-kor legszebb jelenségeihez; e viszony hasonlít Dante és Beatrice viszonyához. A férfi és nő között oly harmóniát fejez ki e viszony, mely — a tanítványok szerint — bensőség és szentség tekintetében a házasság fölött áll.

Clotilde de Vauxnak Comte-ra gyakorolt hatásából könnyen megérthetők Comte-nak egyes, a positivista vallási cultust szervező intézkedései. Így szerinte mindenkinek személyes érzületét főleg azáltal kell kiképeznie, hogy az affectiv (gyöngéd) nem iránt belső cultust gyakorol. Igaz ugyan — így szól — hogy az emberiségnek minden igaz szolgája képviseli az emberiséget, de leginkább képviseli a nő, kikben a sympathia, minden egység forrása, túlnyomóan uralkodik. A nő a Nagy Lénynek legvalódibb, legjobb personificatiója. A különböző női típusok között viszont az anya az, a ki iránt való cultus a tisztelet érzelmét fejleszti ki, azért az anya az Emberiség «első» személyesítője. Hogy pedig a ragaszkodás és jóság érzelmei is kifejlesztessenek, az anya iránti cultushoz a feleség és leány cultusának kell hozzájárulnia. Anya, feleség és leány tehát a férfi patronusai, őrzőangyalai, vagy még jobban mondva: «házi istennői». E típusok épp úgy objectivek (élők), mint subjectivek (vagyis meghaltak és csak az emlékezetben élők) lehetnek. Ha a rokonságban e típusoknak egyike hiányzik, vagy érdemetlennek mutatja magát, akkor egy másik alkalmas személy helyettesíti őket.

A családi életet a positivista vallásban a házasság altruistikus átalakítása fogja regenerálni Comte szerint. A házasságban a lényeges cél a nemek kölcsönös tökélyesedése. Az érzéki kielégülés háttérbe szorul. A sympathikus

rész jut túlsúlyra az egoistikus fölött, a nő affectiv befolyása folytán.

A braziliai positivisták teljesen Comte nézetein vannak és Clotilde de Vaux-nak, a «szűz anya»-nak emlékére nem egy ünnepélyt rendeztek.

Végül megemlítjük, hogy Audiffrent egész terjedelmében védelmezi és helyesli Laffitte ellenében, Comte-nak a jezsuiták generalisánál tett azon diplomatai actióját, mely ugyan meg-hiusult, de a melynek célja volt szövetséget hozni létre a positivismus és a catholicismus között. A positivismus — mondja Audiffrent — magához hívja egyrésztől mindazokat, kik már nem hisznek Istenben, hogy positivistákká legyenek; másrészt mindazokat, kik még Istenben hisznek, serkenti arra, hogy katolikusok legyenek és így lehetővé teszi a fegyelmezettek ligáját a nem fegyelmezettek ellenében.

Dr. Buday József.

I R O D A L O M.

Az «*Archive de l'anthropologie criminelle*», Tarde és Lacassagne kéthavonként megjelenő, ezelőtt két évvel alapított füzete ez év januárjától «de criminologie, et de psychologie normale et pathologique» kibővített címmel jelenik meg, jelezve programjának kiterjesztését az elmekórtan és az agy physiológiájának összefüggő kérdéseire is a legutóbbi párisi és brüsseli congressus megvitatásai nyomán s ekkép a jogi és orvosi tudományok közötti kapcsolatot szorosabbra húzva. Ez álláspontot részletesen is körvonalozza most a nagyhírű tudós, Tarde, egy programszerű cikkében, «Biologie et Sociologie» címmel, melyet voltaképen Lombroso egyik legbuzgóbb hívéhez és tanítványához, az olasz dr. Bianchi-hoz adressál s ebben megvilágítja a lapunkban is már ismertetett brüsseli congressus feltűnő állásfoglalását a Lombroso-féle iskola szélsőségeivel szemben, mely congressuson tudvalevőleg az olasz tudósok távollétökkel tündököltek, sőt Lombroso maga a legkimértebb hangon tartott levélben jelentette be elmaradását. Ugyanakkor pedig a milánói «Corriere della Sera»-ban daltonianusoknak gúnyolta a belga és francia tudósokat, a kik a vörös színről akarnának ítélni, s éretleneknek nyilvánította őket az ő theoriái megítélésére.

Tarde most meglehetősen éles polemiával válaszol Lombrosónak, s őt dr. Kochhoz hasonlítja, a mennyiben mindkettő egy nagy fölfedezés efemér illúzióját költötte fel a világban, a nélkül, hogy merész kísérletök bevált volna.

Lombroso és tanítványai azt is szemére lobbantják a francziáknak, hogy az «olasz» Zola irodalmi sikereit hűsz év óta gátolják s megbénítják a Gauthier és Baudelaire-féle ultraspiritualizmussal szemben képviselt ellenhatásában; innen a francia irodalom siralmas hanyatlása az utóbbi években. Nemzeti és faji okokra akarják visszavezetni azt a tényt, hogy a lombrosianus evangelium, a «nuova scuola» eszméi elől Belgium és Franciaország oly makacsul elzárkózik addig, míg az oroszok, németek és hollandusok, egy Drill, Benedikt, Tarnovszky, Noecke, van Hamel, Telgersma ennek oly buzgó hívei és követői. Persze Lombroso feledi, hogy a felhozott nagy nevek közt véletlenül olyanokét is említi, kik iskolájának nem hogy feltétlen bámulói volnának, de sőt az ellen a legerélyesebb harcot folytatták, mint Benedikt, mások pedig, mint Drill és Hamel, inkább javítottak és módosítottak tanain. Aztán meg ott van a német Liszt, az orosz Zsakrevszkij és *tutti quanti*, a kik nemzetiségük daczára éppen nem sorozhatók Lombroso feltétlen hívei közé, sőt ellenkezőleg.

A mi pedig Franciaországot illeti — jegyzi meg Tarde — tőle éppen nem lehet rossz néven venni, hogy nem rajong oly nagyon Lombrosoért, mert hiszen az ő theoriái a francziák előtt legkevésbé mondhatók újaknak. A társadalom-védelem eszméje rég átment már Lombroso előtt — mint maga Garofalo is beismeri — a francia büntető rendszerbe, s a francia Code penal egész Európában talán az egyetlen, mely nem egy jogelméletből, hanem a közérdek védelméből indul ki.

Egyébiránt az egész újabb criminologia nem egyéb, mint a büntető-jogtudomány felfrissülése egyfelől az anthropologia és psychiatria, másfelől a statisztika és törvényszéki orvostan újabb vívmányainak hatása alatt, erős sociologiai irányzattal. Úgyde — kérdi Tarde — hol látjuk az anthropologia, a psychiatria, a statisztika, a törvényszéki orvostan és sociologia bölcsőjét másutt, mint Franciaországban és Belgiumban, a «*daltonismus*» e két hazájában. Mi volna ma az embertan Broca nélkül, ki első teremtette meg; Boucher de Perthes, Lortet és Quatrefages nélkül, kik föltámasztották a barlanglakó embert, s a született büntettes atavistikus típusához a legerősebb érveket szolgáltatották? És hol állna a

psychiatria ma Esquirol, Morel és annyi más nélkül. Charcot-ról nem is szólva? A statisztika a belga Queteletnek köszönheti tudományos megalapítását; s a mi a törvényszéki orvos-tant illeti, abban is Tardieu, Brouardel, Lacassagne adták az irányt a jelenkori tudósoknak. Maga a sociologia igazi atyja pedig Comte Ágost.

Még ennél is tovább megy Tarde és rábizonyítja a turini tudósra, hogy az ő büntettes typusa nem egyéb, mint Morel *degeneráltja*, épp úgy, a hogy az «uomo di genio» csirája is megtalálható Moreau de Toursnál, míg a «delitto politico» egyenesen Jacobytól van kölcsönözve. Az igazi systematikuskok az olaszok közt Ferri és Garofalo, a kiket legelsőkül követtek a francziák közül Lacassagne, Corre és maga Tarde, utóbbi kettő letévén alapját egy új segédtudománynak, a büntető archeológiának. Hozzájuk sorakozik még Henry Joly is, mint statisztikus, a fegyenczélet mély látású tanulmányozója és finoman elemző psychologusa.

Csak osztanunk lehet Tarde kritikáját abban, hogy Lombrosót saját honfitársaival, Ferri és Garofaloval szemben is túlságosan egyoldalúnak tünteti fel, a kiben hiányzik minden methodus és gyakran félreismeri a társadalmi tényező fontosságát. Nem mintha Tarde viszont mereven visszautasítaná az anthropologiai álláspontot, bizonyos megszorításokkal, csupán azt nem ismeri el, hogy eljött volna az ideje annak, hogy részletesen ki lehessen mutatni azokat az anatómiai és physiologiai viszonyulatokat, melyektől a bűnös hajlam, vagy az erényre termettség függ; erre nézve meg kell előbb várni az agy ismeretének további tökéletesítését az élettani tudomány és az elmegyógyászat vállvetett törekvései által.

A mi Lombrosót illeti, ő még arra sem gondolt, hogy a büntettes eszményi typusának valódiságát az eszményiesen erkölcsi ember ellenkező typusának próbáján mutassa ki. Lombroso tudományos felfogása ma már legbuzgóbb csodálói előtt sem bizonyult egyébnek merő intuitionál, a tapasztalat által még be nem igazolt, rosszul lepezett metaphysikai hypothesisnél.

Mindezekhez járulnak még Geddes és Thompson, de különösen Weissmann oly nagy hirre vergődött újabb vizs-

gálódásai,¹ melyek az átöröklés rejtélyébe a legmélyebben hatolnak bele, s a darwinismus rendszerének legújabb betetőzését nyújtják. Bármilyenek legyenek is az ellenvetések, melyeket a Weissmann-féle theoria, a szerzett tulajdonságok átruházhatlansága tárgyában, önmaga ellen kihivott, e kutatásokból mégis kitűnik, hogy a fejlődésnek két neme, két teljesen különálló és független biológiai menete van, a petéké, melyben az alsóbbrendű állati lét reproductiója kettéoszlás és összeállítás útján megy végbe, és a testsejteké, melyek a levált petéből képződve, folytatják gyarapodásukat és fogyásukat.

Valóban Weissmann felvilágosított arról, hogy nem szabad a pete virtualitását másképp fognunk fel, mint egy algebrai formulát, mely szorosán körül van ugyan írva, de a különböző számjegyek végtelenségére alkalmazható, a nélkül, hogy azért lényegében változnék. Például igen hihető Weissmann szerint is, hogy az ikrek, tekintve meglepő hasonlóságukat, egy petéből származnak; de azért mégis lényeges testi és lelki eltéréseket mutatnak, egyebet nem említve, például csak nemi tekintetben is. Ebből következik, hogy a tagok formája, az orr profilja, a fülek idomai, sőt a koponya idoma sem fejezhetik ki pontosan és szabatosan az individualitást, ezek méreteiből képtelenség az egyéni természet legbensőbb titkait akarni kifürkészni, éppen úgy, mint a hogy akkor, mikor ez az egyéni természet a társadalmi környezet hatása alatt bizonyos állandó irányt vesz s önálló jellemmé jegecedik, nagy tévedés volna biographiáját olybá tekinteni, mint a mely egyedül felel meg az illető jellemnek.

Ezért nem lehetséges — végzi Tarde — legalább ma még, a büntettes ügynevezett typusát adni. Mert milyen jelentőséget is lehetne tulajdonítani a büntettesek bizonyos számánál, vagy a hecsületes emberek bizonyos töredékénél észlelhető, együtt csak nagy ritkán előforduló s a legtöbbször csak szétszórtan jelentkező ilyes anomáliáknak!

Az új büntetőjogi iskola legtekintélyesebb harcosának e tanulságos polemiája után *Jules Arnould* teszi közzé

¹ Bővebben ismertette e folyóirat múlt számában, a 237. lapon: «A darwinismus újabb vitakérdései» czím alatt.

egy nálunk is szerfölött időszerű kérdésről, a hadseregnél elkövetett öngyilkosságokról tett észleleteit. Franciaországban az 1881-től 1890-ig terjedő időszakban évenként átlag 175 öngyilkosság fordult elő a hadseregnél, azaz körülbelül minden 10.000 emberre 3·5⁰/₀. Részletes alapul egy hadtestet véve, 69 öngyilkossággal, ez eseteket Arnould ekkép osztja el rangfokozat és szolgálati idő szerint: 3 tiszt (4·3⁰/₀), 9 altiszt (13⁰/₀), 57 káplár és közember (82·6⁰/₀). Az öngyilkos tisztek a hadnagyi fokozatot nem haladták túl. Az altisztek, káplárok és közlegények inkább fiataloknak mondhatók szolgálati időre. Sőt figyelemreméltó, hogy sokan közülök csak néhány hónapot vagy napot szolgáltak. Ebből kitűnik, hogy az öngyilkosságok gyakorisága részben a szolgálati szigor következménye.

Érdekes kimutatást csatol e számításokhoz a szerző az öngyilkosság különböző módjai felől. Tűzfegyverhez az áldozatok 28 esetben folyamodtak; 16 esetben akasztás, 18-szor vízbefuladás, 4-szer magasból leugrás volt az öngyilkosság neme. Egy ember phosphorral végezte ki magát, egy másik a vágányokra feküdt, a tovarobogó vonat elé vetve magát, egy pedig mellén ejtett zsebkés-szűrásokkal próbálta magát megölni.

Természetes, hogy a tűzfegyver által való halál nem a túlnyomó a katonai öngyilkosságoknál, részint traditióból, részint mivel az étellel leszámolt szerencsétleneknek az esik leginkább kezeügyébe. De a fegyver kezelése bizonyos hidegvért és találekonytságot tételez föl. Ily esetekben a lövést legtöbbször a fejnek irányozzák. Ha revolver van kéznél, a dolog egyszerű. De nehezebb, ha a katona csak szolgálati fegyverét használhatja. Ez esetben másképp kell segítenie magán. Így történik, hogy egyik a fegyver ravaszához jobb czipője kötőjét erősíti, aztán ágyára ül, állát a puska szájának támasztja s úgy süti el a fegyvert jobb lábának félre-taszításával, a másik mezítelen lábának hüvelykujjával nyomja le a ravaszt, félkézzel a magára irányzott puskacsövet tartva. De ekkor nem fejére, hanem mellébe vagy hasába czéloz. Megtörténik az is, hogy az áldozat a fegyvert az asztalra fekteti, agyával a falnak támasztva s a puska csövet gyomrába irányozva, miközben balkezevel süti azt el. Tudvalevő,

hogy a modern fegyverek golyói roppant pusztítást visznek véghez s mélyen belefuródnak a szövetbe. Néha a lövedék magával sodor egy-egy csontszilánkot is. A törzs ellen irányzott golyók keresztül hatolnak azon, s még a falon vagy mennyezeten lapulnak szét. Ellenben az akasztás rendszerint nyakkötő vagy valamely ruhafoszlány segélyével hajtatik végre.

Vonatkozással az öngyilkosságok okaira, Arnould hat esetben alkoholismust jegyzett föl, kilencz esetben szerelmi csalódást, nyolcz esetben másnemű keserítéseket. 12-szer lelte föl az okot a büntetéstől való rettegésben. 13 személy-nél betegséggel határos elmebeli állapotot constatált, 21 esetben pedig az ok ismeretlen volt. Gyakran azonban az okok kombináltak is jelentkeztek.

Rövidebb cikk szól az okirathamisítás földériteése eszközéről, fényképészeti úton («Les faux en écriture et la photographie») Labatut tollából, s folytatólag kapjuk a sexualis pathologia egy újabb érdekes esetének ismertetését az amerikai Macdonald után.

—r—d.

* * *

A «*Revue Philosophique*» ez évi negyedik száma *Koehler*-től nagyérdekű cikket közöl a nemzés élettanáról e cím alatt: «*Pourquoi ressemblons nous à nos parents?*» (Miért hasonlítunk szüleinkhez?) A kérdés sokkal bonyolultabb, mint első tekintetre látszik, mert összefügg azzal is, hogy miért különbözünk tőlük. Tudvalevő ugyanis, hogy a gyermek csak bizonyos mértékben hasonlatos szüleihez; ellenben ezer módon különbözhet tőlük, és bár többé-kevésbé bírhatja atyja vagy anyja jellegzetes tulajdonságait, mégsem állítható, hogy e tulajdonságok átlagát vagy algebrai summáját tenné ki. Elismerjük az öröklés törvényét, mely a priori kényszerűséggel jelentkezik előttünk, s melynek hatása a specifikus vonásoknak nemzedékről nemzedékre való megőrzésében áll; de kevésbé tudunk számot adni magunknak az eltérésekről, melyek e vonásokat módosítják.

Ma már távol állunk attól, hogy a szaporodás jelenségeit egy homályos plastikai erőből, egy *aura seminalisból* magyarázzuk ki. Ellenkezőleg, tudjuk, hogy a szerves lények első megje-

lenése idejében a földgömb felületén a nemzés útján való szaporodás még nem létezett s a megtermékenyítés ismeretlen volt. A legelső lények, melyek kifejlődtek s melyeknek némely típusai még ma is léteznek, egyszerűen keresztben osztódás — scissiparitas — útján szaporodtak. Hosszú időn át, mielőtt a nemzés útján való termékenyítés megkezdődött volna, a szaporodás asexualis reproductio alakjában ment végbe. Ma is nagy számmal léteznek oly egyszerű formájú lények — a protisták — melyeknél a sexualis és asexualis szaporodás váltakozik. Hogy a sexualis reproductio állandó és változhatlan jelleget öltson, arra nézve előbb szükséges volt, hogy oly előnyöket nyújtson, milyenekkel az asexualis reproductio nem bírt.

Ez a problema évek óta foglalkoztatta a természettudósokat; számos tanulmány volt kutatásuk gyümölcse, különböző elméletek merültek fel az idők folyamán, de mindegyiket el kellett ejteni, mint a tényekkel meg nem egyezőket. Csak rá kell mutatnunk a Kant által védett szervi praeformatio tanára, valamint Haeckel újabb teoriájára a plastidulák perigenesiséről, a darwini pangenesisre, Béchamp mikrozymáira stb., melyeknek ma már csak historiai érdekük van.

Legtöbb figyelmet érdemel még az újabb elméletek közt a sejt — hermaphroditismus tana, a mint azt Minot, Balfour és Sabatier kifejtették, bizonyos állatok nemi élete fejlődésének tényei alapján. A gilisztáknál a spermatozoidok egy külön sejt peripheriáján képződnek s onnan leválnak, felhasználatlanul hagyva egy maradék részt, a cytophört, mely eltűnik. Másfelől tudjuk, hogy a pete, a midőn érettség állapotába jut, bizonyos képződményeket választ ki magából, melyek leválnak a peripheriáról és szintén eltűnnek. Észszerűnek látszott föltételezni, hogy az élő lények minden anatomiai eleme voltakép hermaphrodikus és a reproducáló sejtek hím- vagy nőneműsége csak állományuk egy részének kiküszöbölése után áll be, s a míg ez nem történik, addig a sejtek megtartják semleges vagy hermaphrodikus állapotukat. A kiküszöbölést pedig a sejt elemeinek bizonyos megszólása előzi meg, mialatt a hím elemek a sejt kerülete felé nyomulnak. Ezért a hímnemnél a központi elem háttérbe szorul és csak a peripherikus elemek, a spermatozoidok vannak fejlődésre hivatva, míg a nőnemnél megfordítva, a központi elem veszi át e szerepet s a peripherikus hím elem kiküszöböltetik.

Ez az elmélet eléggé csábító, csak hogy nem fejthet meg mégsem bizonyos jelenségeket. Ha ugyanis a petéből minden hím-anyag s a spermatozoidból minden nőnemű anyag eltávolítottatik, akkor érthető ugyan, hogy a fiú apjához vagy nagyapjához hasonlítson, a leány pedig szülőihez és nagyanyjához, de nem fejthető meg az, hogy hogyan hasonlíthat a fiú apai nagyanyjához, vagy a leány anyai nagyapjához, minthogy első esetben az atyánál, második esetben az anyánál minden anyai eredetű anyag hiányzik.

A legutóbbi pár év alatt végre ismereteink jelentékeny lépéssel haladtak előre, úgy, hogy a megtermékenyítés lényeges actusai Koehler szerint jóformán kiderítetteknek vehetők.

A megtermékenyítés nem egyéb, mint két különmemű elemnek egyesülése, melyek közül egyiket az anyai organismus szolgáltatja, s a neve *pete*, a másikat pedig az apai organismus, s ennek neve *spermatozoid*, s e két elem útján egy fejlődésképes sejt képződése. Ez a sejt aztán, az embryo első sejtje, folytatólagos osztódás útján, egy szülőihez hasonló lénynek ad életet. A pete és a spermatozoid mindaddig fejlődésre képtelenek, míg egymástól idegenek maradnak, tehetőlegesen energiájuk csak akkor lép működésbe, ha megfelelő processus útján egymással egyesülnek.

Apróra leírja aztán Koehler a peték csodálatos élettani szerkezetét, kifejlődését a petesejtekből, melyek rendszerint nagyobbak más sejteknél, s ezektől abban különböznek, hogy protoplasmájok egy szemcsés tápanyagot, a *vitellust* tartalmazza, mely a jövőendő lényeknek első táplálékát képezi.

Ha egy petesejt — mondja Koehler — a nyugalom állapotából mozgásba megy át, vagyis felosztódik, akkor úgynevezett *chromatin*-tartalma, melynek szemcséi addig minden rendszer nélkül szertesztét voltak szórva, meghatározott rendben helyezkednek el s összecsavarodott szállá tömörülnek, mely aztán viszont bizonyos pálczikákra hasad, az úgynevezett *chromosomokra*, s ezeknek száma minden fajnál változik, de egy adott fajnál a test minden szervében ugyanaz marad. Egy állatfajnál például a chromatin mindig tizenhat chromosomot alkot, másnál huszonnégyet, harmadiknál csak négyet; de ugyanazon állatfajnál a szám mindig ugyanaz marad.

Most a pálczikák elkezdenek patkóalakba görbülni, majd hosszában meghasadnak; mindenik *U* alakú pálczika két teljesen hasonló *U* alakra válik szét, melyek kettőnkint egymással szem-

ben helyezkednek el. Ettől fogva fokozatosan távolodva egymástól, az ugyanegy sorban levő chromosomok megint összeforrnak s külön központokká válnak, miközben a sejt tengelye irányában mind jobban bemélyedő barázda vágja ketté az eredeti sejtet, úgy, hogy a két fél végre elszakad és mindkettő külön életet kezd.

Nagyjában vázolja ez a lefolyása a sejtek osztódásának, a *karyokinesis*-nek, mint tudományosan nevezik. Az új pete most már lassankint terjeszkedni kezd, de még nem alkalmas a megtermékenyítésre, előbb még némi morfológiai átalakuláson szűkség keresztülmennie, mely bizonyos, a fejlődésre nézve hátrányos productumok kivetésében áll. Ez a processus, melyet legelőbb 1837-ben észleltek, de melynek voltaképeni fontosságát csak 1875-ben mutatta ki Fol és Hartwig, akkép megy végbe, hogy a pete középpontja egyszerre megdagad, s abból egy gömböcske válik le, mely eset ismétlődik s ugyanakkor, mialatt a második gömb képződése tart, az első maga is ketté oszlik, hogy aztán mindhárom eltűnjék a pete felületéről.

A mi a hím elemeket, vagyis a spermatozoidokat illeti, ezek igen vékony protoplasmikus burok alatt compact chromatin-massát tartalmaznak, máskülönbben fejlődésük lényegesen ugyanaz, a mi a petéké. Mellőzve itt morfológiai természetük tüzetesebb előadását, a megtermékenyítés mikéntjét, csupán az átöröklési tanra vonatkozó vizsgálódásokra szorítkozunk, melyek Koehlernél is összevágának a Weissmann által kiderített fontos eredményekkel.

Az öröklött tulajdonságok egyedüli változatlan átvivő közegei Koehler szerint a chromosomok és centrosomok. Ezek azok a részek, melyek egyenlő arányban vannak kifejlődve a peténél és a spermatozoidnál. Ha meggondoljuk, mily nagy a különbség a spermatozoid és a pete terjedelme közt, mely utóbbinak nagy részét a protoplasma teszi ki, világos, hogy ha a protoplasma szerepet játszanék az átöröklésnél, úgy az anyai tulajdonságok messze háttérbe szorítnák az apaiakat. Pedig a természet nem tűr meg ily egyenetlenséget.

Láttuk azt is, hogy a chromosomok hosszában történő két-tőzésénél az apai elemek száma ugyanannyi, mint az anyaiaké. És a Weissmann által úgynevezett csiraplasmák minden újabb osztódásánál egyenlő mennyiségben lesznek az apai és anyai részről átruházott anyagok úgy az organismusban, mint a nemző sejtekben. A különbség csak az, hogy míg az organumok elhal-

nak, addig a nemző sejtek tovább őrzik magukban az élet csiráit, melyeket átöröklés útján nyertek és tovább ruháznak ismét leszármazóikra.

Azt Koehler is kétségtelennek tartja, hogy az átöröklési erőhatás bizonyos számú nemzedék után meg-megszűnik, részint mert a csirasejtek elvesztik individualitásukat, részint mivel egy részük megsemmisül s kilöketik a nemző elemekből a már jelzett karyogamikus reductio útján. Ha a plasmák szaporodása geometriai arányban haladna, akkor a harmadik nemzedék már négy különböző öröklési alkatot zárna magában, a negyedik nemzedék nyolczat, az ötödik tizenhatot és így tovább, míg a tizenegyedik generatio plasmáinak száma 1024-re emelkednék, a mi lehetetlen volna az élő anyag moleculáinak dimenziói mellett. De bármily határig éreztesse is hatását az átöröklés, az bizonyos, hogy a zootechnia positiv példákat nyújt bizonyos jellegeknek a hatodik, sőt hetedik nemzedékig terjedő átruházására, a mi megfelel 32 és 64 különböző csiraplasmának.

Az előadottak biztos fogantyút nyújtanak arra nézve, hogy az ös-plasmák bizonyos mennyisége híven átruházódik határozatlan számú nemzedékekre, s ezek úgyszólván a magasabb, vagyis a fajtulajdonságok substratumát alkotják. De ezeken kívül minden egyén — úgymond Koehler — az élete folyamán szerzett másodlagos tulajdonságokat is átörökli ivadékaira, melyek vagy eltűnnek egy-két nemzedék után, vagy pedig a kiválasztás útján állandó jellegekké rögzülnek. Ezen szerzett tulajdonságok átruházását nem lehet megfejteti az öröklött plasmáknak a nemző sejtekben való jelenlétéből, de igenis megmagyarázhatónak találja Koehler abból, hogy egy organismusban minden szerv solidaris egymásközt s egy rész sem változhatik vagy módosulhat a nélkül, hogy a többi részek megfelelő módosulását ne vonná maga után. Nincs kizárva tehát, hogy a nemző elemek, melyek épp úgy részt vesznek az élő lény táplálkozásában, mint más elemek, a magok részéről is azon okok hatása alatt álljanak, melyek az élő lény egyik-másik részének testi vagy szellemi módosulását előidézik. A szerzett tulajdonságok átöröklésének lehetőségét bizonyítják az állattenyésztés körében észlelt tünetmények is. Tudvalevő, hogy ha egy verseny-kanca egy izben közönséges mén által fedeztetik, többé sohasem fog valódi versenylovaknak életet adni, még ha telivér ménekkel fedezik is. A vadászok is tudják, hogy ha egy

tiszta race valamely közönséges fajta ebbel párosul, később még tiszta fajú ebtől is csak kevert vérű korcsokat fog világra hozni. Sőt a legtekintélyesebb angol orvosi lap, a «Lancet» egy oly esetről is tud, a midőn egy asszony, hypospadiásban leledző férjével való első házassága után, kitől hasonló rendellenességű fia született, újra férjhez menve oly férfiúhoz, ki egészen rendes alkotású volt, négy hypospada fiút szült, kik közül kettő ivadékaira is átruházta e nemzészervi idétlenséget. Ebből látszik, hogy az első apa által a méhmagzatra átruházott rendellenesség az anya egész organismusára visszahatást gyakorolt s azt tartósan módosította.

Csak futólagos kivonatban ismertettük Koehler kitünő tanulmányát, lehetőleg mellözve annak complicált anatómiai demonstratióit, de úgy vagyunk meggyőződve, hogy a kérdés, mely az átöröklés biológiájának egyik legfontosabb mozzanatát érinti, újabb philosophiai gondolkodásunk egész világával nem egy szoros érintkezési pontot mutat.

Arriat: «*De la methode graphologique*» czimű cikkében a pszichologiai írásmagyarázatnak újabban dilettans körökben igen felkapott módszeréről ír. Egészen alkalomszerű tehát hivatott bölcselő vélekedését hallanunk e kérdéstről. Kétségtelen, hogy az írott jelek bizonyos alakú mozgásokat repraesentálnak, melyeket a szem ellenőrzése alatt a kéz közvetít. A graphologiai írásmagyarázatnak fontos lökést adott Crèpieux-Jamin a «resultansokat» illető methodusával. Ez abban áll, hogy több írásjel egybevetéséből bizonyos következtetéseket vonjunk le, melyek akár az ezen írásjegyek valamelyikének megfelelő jellemvonás módosítását, akár egy új pszichologikus állapot föltárását hozzák magukkal. Eddigelé a leglényegesebb «resultans», melyet ily okszerű módon elérni lehetett, az, mely a szellemi fölény és szellemi inferioritas megállapítására vezet. Tovább menve azonban, Crèpieux-Jamin a szellemi fölény fokozatait is bizonyos számú osztályra tagolja: így: 1. magas fölényű vagy lángelnű emberek; 2. tehetséges kritikai szellemek; 3. értelmesek, józanok. Viszont az alsóbb szellemiségeket felosztja: 1. középszerűekre; 2. jelentéktelenekre; 3. közönségesekre.

Most Arriat áttér az írásjelek osztályozására, s ezeket három főszempont alá csoportosítja, vonatkozással A) azok irányára, B) kapcsolatára és térvizonyaira, C) általános formájokra.

A) A mozgás uralkodó iránya előfelé vagy hátrafelé mutat (dextrogyr és sinistrogyr). Első esetben terjeszkedés, kezdeményező erély, második esetben visszahuzódó, passiv magatartás áll előttünk. E csoport jelei tekinthetők még továbbá: *a*) *erő* (erős vagy gyöngé vonások); *b*) *gyorsaság* (siető vagy vonatott írásmód); *c*) *terjedelem* (nagy vagy rövid mozdulatok) szempontjából. Mindezeket Arriat az írás activ *indulati* (affectiv) elemei közé sorolja. B) A jelek egymásközi kapcsolatát, helyzetviszonyát és összetételét tekintve, azoknak egyfolytában írott, tömött, vagy pedig szakgatott, hiányos jellege jobban *intellectualis* természetű mozzanatokkal függ össze. C) Végül az általános, összhangzatos vagy összhangzatlan forma *aesthetikai* tényezőkre mutat vissza.

Az előfelé haladó jelirány alá sorozza Arriat az emelkedő írást, a magas, nagy betűket, a felül nyílt betűket, a *d* betűnek balról jobbra és magasan felhúzott ívét, a *t* betűnek magas, előre, vagy balról jobbra emelkedőleg helyezett keresztvonalát; a hátrafelé menő írásmódhoz számítja ellenben a szálló írást, az összeszorított vagy rond-írást, az alacsony nagy betűket, az alól nyitott betűket, a *d*-nek jobbról balra menő ívét, a *p*-nek kacsba fonódó lábát, a *t*-nek alant vagy hátul, vagy balról jobbra alászállólag elhelyezett keresztvonalát stb.

Továbbá erélyes indulatra vallanak: a nyugtalan, szilárd írás, a hirtelen megszakított betűk, a *t* rövid, határozott keresztvonalai, a szabatos pontozások. Ellenben a habozó, reszketős, simán gördülő írás, a hol egyenes, hol meghajló, lágy és szétfolyó betűk, a *t* keresztvonalát helyettesítő kacs, a hanyag pontozás stb., lágymeleg, gyöngé dispositiót árulnak el.

Gyorsaság tekintetében megfigyelendők az írás könnyedsége, a *t* hosszabb vagy rövidebb keresztvonása, a pontoknak vesszővé változtatása; lassú írásnál pedig a nehézkes, vastag betűk.

A terjedelemhez tartozik a betűk nagysága, a szavak és betűk közötti térköz stb.

A mi már most e jelenségek pszichologiai alkalmazását illeti, arra két módszert ismertet Arriat; egyiket Bernard Perez nyomán, másikat Ribot-nak a Collège de France-ben tartott előadásából merítve.

Perez a maga típusait az írás természetes kinyomatára alapítja, mint a mely a jellem belső revelatióját tükrözi vissza. Nála az írás gyorsasága, lassúsága vagy energiája *élénk, lomha*

és *heves* vérmérséknek, vagy ezek combinatióinak felel meg. Ribot classificálása több eltérésnek enged helyet. Ő az érző és cselekvő lélek főtulajdonságai szerint állítja fel uralkodó típusait, melyek ehhez képest *ingerlékeny* vagy *sensitiv*, *erélyes* vagy *activ*, és *közömbös* vagy *apathikus* jellemcsoportokra oszlanak, melyeknek ismét egyfelől *szerény*, *szemlélődő* és *érzelmes*; másfelől *tettvágó*, *tiszta apathikus* és *magasabb apathikus*, *sensitiv apathikus*, *activ apathikus* stb. alosztályait, illetőleg összetételeit veszi föl. *Amorph* vagy *állandótlan* jellegeknek pedig azokat nevezi, kik nem árulnak el tulajdonképeni egyéniséget.

Hosszabb közleményben foglalja egybe a «*Revue Philosophique*» ugyane számában *Picavet* is a neo-thomismus és a scholastika felől megjelent újabb tanulmányokat és értekezéseket. Meg lévén győződve, hogy a thomismus a katolikus országokban egyikévé készül válni a jövő speculatio legfontosabb tényezőinek: összegyűjtött *Picavet* már egy előző sorozatban mindent, a mi a thomismus renaissance-ára vonatkozik Olaszországban, Németországban, Belgiumban, Hollandban, Schweiz-, Portugal-, Spanyolország-, Anglia- és az Egyesült-Államokban, s végül Franciaországban. Azóta XIII. Leo pápa tényleg megtette a lépést, hogy felhívja a francia katolikusokat az alkotmányos téren való egyesülésre, míg nálunk a «Bölcséleti Folyóirat» épp most tör lándsát az aquinói bölcsélet feltámasztása mellett. Sok jel mutat tehát arra, hogy szent Tamás philosophiája készül visszafoglalni uralmát a lelkek felett, a modern eszmék romjain. Az eclecticikus, idealistikus, criticistikus rendszerek leélték magukat. Descartes, Leibnitz, Kant metaphysikai elől elfoglalta a tért a neo-cartesianismus, neo-leibnitzianismus, neo-kantismus; miért ne juthatna ugyanezen szerep — kérdi a szerző — a neo-thomismusnak is? Tanulmányának célja az, hogy megmutassa, hogyan lehet a törtenet és tudomány világánál a thomismus helyes megítéléséhez emelkedni.

Tudjuk, minő befolyást gyakoroltak a bölcséleti eszmék fejlődésére Porphyrius, Boetius és Sevillai Izidor. Amannak Isagoge-jából újabban jelent meg egy olasz fordítás Passamontitól, kinek jegyzetei egyszerűs mind megvilágítják Porphyrius viszonyát is Plotinusához és az új-platonikusokhoz. Sevillai Izidorról Marius Michel írt két tanulmányt s Boetius kereszténységének kérdését is újra fölvetették, megállapítva minden kétségen felül, hogy ő volt azon

theologiai munkák szerzője, melyeknek hitelességét sokáig kétségbe vonták.

Eltekintve a költőktől, Kurd Lasswitz épp most adta ki philosophiai monographiáját, az atomistika történetét a középkortól Newtonig. Ebben, miután az «atom» szó értelmét vizsgálja Izidor, Béda, Capella stbinél, rátér a Scot Erigena elméletére a testekről. Az atomistikus tan első nyomára a XII. század első felében akad a «De Generibus et Speciebus» című dialogban. Érdekes fejezetet szentel a Motekallemin muzulman secta atomistikus elméletének is. Jön aztán a folytonosság problémájának vizsgálata a görög, hindu, arab matematikusoknál s a scholastikusoknál, melyeknél ez a világuir tanával kapcsolatban jelentkezik. Végre az arab vegytan, orvostan és természettan fejtegetése, Occam és autricuriai Miklós után Lasswitz áttér cusai Miklós, Agrippa, Paracelsus és Giordano Brunóra.

A scholastikus philosophia erkölcsstanát Ziegler részesítette kiváló figyelmében, s a források bő és szabatos ismeretével tárgyalja. Kevesebb méltatást nyertek az első periodus bölcselői. Csak Alcuin és Joannes Scotus, Gerbert és szent Anzelm, Roscelin, Champeauxi Vilmos és Abelard működése, valamint a praedestinatio, a valóságos jelenvalóság és a trinitas feletti viták lőnek itt-ott kimerítőbben tárgyalva.

Átfutva a XII. század számos, többé-kevésbé jelentékeny nevein, a Stein által tüzetesebben méltatott humanista Gazai Theodoron, Renan Averroës- és Mehren Avicenna-tanulmányain, Mayer-Lambert Séfer-Jezira commentárján, egész irodalmi polemia folyt különösen szent Tamás felett az új-scholastikusok és ellentáboruk közt. Egyebek közt legújabbán Guttman aquinói Tamásnak a zsidóvilághoz való viszonyát véve tárgyúl könyvében, azt igyekszik kimutatni, hogy szent Tamás Maimonidestől veszi Istennek az ész és kijelentésen, az isteni természetén, annak attributumain és a teremtésen alapuló ismeretéhez szolgáló érveket. S ha azoktól pillanatra el is tér, ott, hol az angyalokról beszél, de viszont még jobban közeledik hozzá a prophetismusnál és a mózesi parancsok fejtegetésénél.

Legszórványosabb irodalma van eddig a scholastika utolsó idejebeli mystikusoknak. Mindamellet Denifle közzétette Eckhart latin iratait, melyek igen fontosak és szükségesek németnyelvű beszédei és értekezései megértésére, s azt mutatják, hogy a középkor

bölcséletét nem egyedül Aristoteles uralta, a mint hiszik, hanem lényegesen befolyt arra az új-platonizmus is.

Bőséges tért szentel tanulmányában Picavet a középkori egészség- és oktatásügy fejlődését feltüntető irodalomnak is, idézve Bréal, Nicaise, Kotelmann, Fournier és a többi műveit. De — mint mondja — a jelenkori eszmék megalakulása történetének ismeretéhez még igen sok adatunk hiányzik. Feledik, hogy a metaphysikában mit köszönhet Descartes szent Anzelmnnek. Hátra van még az oly sokat ígérő összehasonlítás Joannes Duns Scotus és Spinoza, Descartes és Leibnitz, szent Tamás és Duns Scotus között. Pedig például Siebeck nem habozik kimondani, hogy nem aquinoi Tamás, hanem Duns Scotus az, ki a középkori gondolkodás történetében epochát csinált. Ő alkalmaz, mint első, határozott kritikai methodust, melylyel annyira kivál elődei felett, kiknek universalismusával ő a maga individualismusát állítja szembe.

Kérdés még az is, mit köszönhet p. o. Baco az alchimistáknak. A mi Spinozát illeti, Freudenthal is constatálja, hogy a scholastika utolsó időszaka jellemző módon hatott rá. Ethikája első könyvének több tétele, axiomája, meghatározása azt engedi sejteni, hogy Spinoza is vissza-visszatér azokhoz a fogalmakhoz, melyeket a középkor aristotelesi scholastikája kifejtett. A *natura naturans* és *natura naturata* kifejezéseit is feltalálta Denifle már Eckhartnál, Occamnál, szent Bonaventuránál, Erdmann pedig Averroésnél, beauvaisi Vinczénél, Pierre d'Abano és másoknál.

A neo-thomisták azonban sokszor tulajdonítják joggalánul mesteröknek azt is, a mit ez Aristotelestől, szent Anzelmtől, Abelardtól, Maimonides- és Averroéstől kölcsönzött. És ha a katolikusok megfeledkeznek a történeti igazságról, csak azért, hogy az általok legjobbnak tartott ügyet védjék, a pártatlan történetírónak feladata állításait helyesbiteni.

—r—d.

* * *

«*Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie unter Mitwirkung von Max Heinze und Alois Riehl, herausgegeben von Richard Avenarius. XVII. Jahrgang. Zweites Heft.*»

J. Petzoldt: «Einiges zur Grundlegung der Sittenlehre»

czímű tanulmánya oly könyvet ismertet, mely új eszméket, sőt fontos igazságokat képvisel az ethikai vizsgálódások terén. E könyv Staudinger «Die Gesetze der Freiheit» című művének 1889-ben Lipcsében megjelent első kötete: «Das Sittengesetz». Petzoldt lelkesült szavakban irányozza a figyelmet e sok tekintetben alapvető munkára, melynek szerzője egy alapeszme következetes és egyöntetű keresztülvitelével ellenállhatlanul késztet meghódolni a benne kifejezett igazságok előtt. Összehasonlítja e tekintetben Kopernikussal, ki világot vetett a korabeli astronomia számos fonákságaiba; Newtonnal, ki a fáról lehullt almával magyarázta ki a holdnak a föld körüli forgását; Meyer Róberttel, ki először kötötte össze a mechanikai munkát a hő jelenségével, épp úgy, mint Maxwell és Herth a világosságot a villamossággal; Smith Ádámmal, ki a gazdasági élet bonyodalmas természetét egyetlen törvénnyel, az érdek törvényével világította meg; Darwinnal, kinél a létért való küzdelem elmélete adta meg a kulcsot a különböző nemek, fajok, rendek, osztályok és typusok megértéséhez; Fehnerrel, ki az állandóságra való hajlam elvében látta minden fejlődés lényegét s célját; Avenariussal, ki szintoly kérlelhetlen szigorral fejtette ki azt a gondolatát, hogy a központi idegrendszer minden folyamata, nevezetesen az is, mely a szellemi étellel közvetlen functionalis összefüggésben áll, semmi egyéb, mint ezen rendszer részleges megtámadása, illetve megsemmisítése, belső és külső ingerek által, s e támadásokkal szemben való védekezés.

Hasonló mélyen fekvő gondolat az alapja Staudinger «Sittengesetz»-ének is, mely alkalmas arra, hogy végleges világításba helyezze az erkölcsi cselekvésről, annak természetéről, céljáról alkotott fogalmainkat. Ha tudniillik fölvetjük magunkban a kérdést, minő akarattényezők kapcsolata az, melynek alapján egy cselekedet helyeselhetünk: a felelet az, hogy bizonyos késztetés (Sollen) tudata kell hogy jelen legyen; mindazáltal nem szabad kényszerből (Zwang) cselekednünk. «Hogy erkölcsileg javalható legyen valamely tény, nem egyéb ok miatt kell cselekednünk, mint azért, mert az a tény parancs, és mégsem erkölcsi a tény, ha az a parancs kényszerít. Következőleg azért kell akarnom, mivel valami késztet akarni.»

Teljesen önmagától függő akarat nem létezik. A késztetés és akaras közötti viszonyt is csak az akarat két indító oka: az érzés és gondolkodás körében kereshetjük. De ha egy érzés kellemes-

ségében vagy kellemetlenségében oly késztetést látunk, a mely egyúttal akarat is, akkor az eudaemonismus hibájába esünk. Érzelmi késztetésben nem nyilatkozik még kötelesség-momentum, az erkölcsiséget nem szabad tehát abból levezetnünk, s az erkölcsi cselekvés célját nem lehet a kellemes érzetek legnagyobb lehető summájában találnunk. E szerint tehát még csak a gondolkodásban, a tudatos akaratban, azaz oly akaratban, mely tudja a célt, melyre irányul, kereshetjük problémánkat. Ilyen célt célnak kell gondolnunk, hogy akaratunk ráirányulhasson. De a gondolkodás nemcsak a végcél, hanem az arra vezető utakat, az alája rendelt eszközöket is, kell hogy eleibe tartsa akaratunknak. Minélfogva «eszközök» alatt tudatosan megkülönböztetett akarat-actusokat értünk, melyek valamely tudatos végcélra irányulnak.

Minden célüzésnek föltétele azonban a folyamatok bizonyos tényleges összefüggési sorozatának fölismerése. Ez a fölismerés pedig énünk egységes tudatán sarkallik, s jövőbeli állapotaink tudatos vonatkozásain a korábbiakra. Sok képzetünk sorakozik egymás mellé, a nélkül, hogy tudalmunk rajta megütköznék; de viszont előjön, hogy két actus, habár mindkettőt magaménak ösmerem, nem hangzik össze. Ily össze nem hangzás tudatát nevezi Staudinger az *ellenmondás tudatának*, s magyarázatára nem talál más módot, mint hogy mindenki, a nélkül, hogy tudná, mi ösztönzi, ugyanazt az elvet alkalmazza önmagára, melynek érvényesülését a természet azon rendjében látja, hogy hasonló okok hasonló eredményekkel járnak.

Most azonban az ellenmondásoknak két neme különböztendő meg Staudinger szerint: a tárgyi és az alanyi ellenmondás. Ha valahol azt az adatot találom, hogy Caesart 44-ben, másutt pedig, hogy 45-ben gyilkolták meg, ez oly tárgyi ellenmondás, mely egy tölem függetlenül gondolt eseményre vonatkozik. Ámde, ha a felől nem vagyok tisztában, hogy a tegnap olvasott évszám 44 vagy 45 volt-e, az már nem magára az eseményre vonatkozó, hanem puszta alanyi ellenmondás.

Czéljaink tulajdonképeni indító okai éppen ezek az alanyi ellenmondások, még akkor is, ha valamely érzet képezi rugójukat. Tiszta dolog ugyanis, hogy például maga az éhség érzete sohasem adhatna helyet valamely czélnek. Czélműködésünk indító oka inkább e két képzet közötti ellenmondásban rejlik: ezelőtt volt

ennivalóm, hogy éhségemet csillapítsam, most hiányzik a táplálék, s ezzel éhségérzetem kielégítése.

De még az ellenmondás tudatával sem alakúl meg egyszerre a cél gondolata. Egyelőre csak bizonyos homályos rosszérzés s ennek következtében némi bizonytalan ösztön támad bennem, a melyet még nem ismerhetek föl saját akaratomnak, holott az érzés, habár abban még szenvedőleg sem működöm közre, teljesen enyém. Ez az ösztön akaratomról csak abban a pillanatban válik, a mikor egy tudatos cél felé kezd irányulni, azaz egy oly állapot előidézésére, mely tapasztalatom vagy emlékezetem szerint a jelenleginél kellemesebbnek vagy kellemetlenebbnek ígérkezik. Habár tehát önelhatározásra képesnek tudom magamat, «én» csak a célt adom meg, de az éppen nem függ saját «én»-emtől, hogy valamely ösztönöm arra irányuljon és idegeimet mozgásba hozza.

Az ellenmondás azonban még a cél fölismerésével s az akarat létrejöttével sem oldódik fel; ismerni kell még a célhoz vezető eszközöket is, ez pedig azon okviszonylatok ismeretétől van föltételezve, melyek a jelenlegi állapotból az óhajtott állapotba átvezetnek. Testté az akarat csak e módok vélt vagy valóságos feltalálása útján válhatik. Hogy aztán mikép történik az akarat behatása a cselekvésre, az előttünk teljesen rejtély. Mondjuk ugyan, hogy «mozgatjuk kezeinket vagy lábainkat», ámde tulajdonképen semmi mást nem teszünk, mint a célt határozzuk meg; magának a mozgásnak az akarat által való előidézését homály borítja.

Mint látjuk, Staudinger álláspontja közel jár ahhoz, hogy az erkölcsi törvényt merőben ismerettani térre játssza át, melynél elég azt tudni, hogy mi a jó, hogy azt egyúttal akarhassuk is. A tények összefüggését felismert értelem (Verstand) által vezetett észszerű (Vernunft) cselekvés céltudatossága az az akarat, melyben Staudinger az erkölcsi élet szabályát látja, nem ugyan annyira a közvetlen célban, mint inkább a közvetettben, a mennyiben minden eszköz csak céljához való viszonyában ítéltető jónak vagy rossznak.

Úgyde, ha minden cél csak egy magasabb célra való tekintettel nevezhető jónak: akkor lehetetlen csupán az önmagára hagyott ész útján egy legmagasabb erkölcsi elvet construálni, mert mi lenne mértéke a legmagasabb cél erkölcsösségének?

Ezt a nehézséget Staudinger úgy oldja meg, hogy azt állítja, mikép a keresett erkölcsi elv a célok oly kölcsönös rendjében áll, melyben egyik cél sem gátolja a másikat, hanem mindegyik egymást támogatja; a célok ez egybevágására pedig egy föltétlen észparancs létezik. Ha minden célunk elérhetését óhajtjuk, akkor azoknak nem szabad egymásnak ellentmondani. Az összevágás ily módon szükséges eszközévé válik minden cél elérhetésének, minden célhoz viszonyítva jó, tehát a legfőbb cél, az erkölcsi cél maga. Ezen kívül — mondja Staudinger — nem is létezik más egyetemes cél; mert vegyünk bármely más erkölcsi elvet, azok közül, melyeket eddig felállítottak, például a tökély eszméjét, a közjót, az isteni parancsot, a társadalmi közösség törvényét, kettő közül egynek kell történni; vagy ellenmondás nélkül illeszkednek az abból folyó cselekedetek az általános összhangba, s akkor Staudinger törvényét igazolják, vagy pedig valamely részben eltérnek attól, s ez esetben bizonyos célok ellentmondanak egymásnak, tehát nem lehetnek egyidejűleg jók.

Ebből a teljesen formális észtörvényből vezet le Staudinger az erkölcsi világ következő föltétlen parancsát: «Rendezzék be élteteket úgy, hogy eszközül szolgálhassanak azok minden cél egybehangzására».

Záró fejezetében Staudinger könyve e tanok további összefüggését állítja elénk. Szól az erkölcs viszonyáról a gyakorlati szabadsághoz, azaz tényleges szabadságérzetünkhöz. Korlátoltságunk érzete csak akkor lép föl, ha valami olyat akarunk, a mit nem tehetünk. Miután azonban ily kivihetetlen dolog akarása nem mindig kerülhető el, s a legyőzhető és le nem győzhető nehézségek közötti határ nem vonható ki élesen, ennél fogva mindig marad bizonyos korlátozottság előttünk. Ámde az erkölcsi világban tényleg szabadnak tudjuk és érezzük magunkat, s habár múltól máskor is bírhatunk bizonyos szabadságérzettel, de a szabadságot, mint tartós tulajdonunkat, csak akkor szerezzük meg, ha a legfőbb jót, az erkölcsi törekvés célját elértük. Igazán mondja Schiller: «Der Mensch ist nur da frei, wo er spielt», azaz, a hol játszva, küzdelem nélkül cselekszi a jót. Ennyiben az erkölcsiség minden föltétele egyúttal a szabadság föltétele is, s a gyakorlati szabadság semmi egyéb, mint az ész korlátlan uralmának tudata a saját körében; a szabadságra való törekvés pedig nem valami

idegen dolog az észtól, mint a többi ösztönök, hanem csupán maga az erkölcsiségre való természetes ösztön.

Összefügg s együtt nyer megoldást a gyakorlati szabadsággal az elméleti szabadság kérdése is. Szabadságot a természeti törvénnyel ellentétben gondolni nem lehet. A kérdés csak úgy tehető fel: «hogyan diadalmaskodhatik az ész törvénye a tiszta érvényesülését gátló természeti erők felett?» Itt érintkezik a gyakorlati és elméleti szabadság kérdése. Szabadság nincsen az oktörvényen kívül, sőt inkább ez a nélkülözhetlen előfeltétele szabadságunknak. A determinismus és indeterminismus feletti viták azért nem vezettek célhoz, mert nem tettek különbséget az oktörvény által meghatározott szabadság és az észszerű akaratot befolyásoló külfatások által gátolt szabadság közt. Pedig a szabadság csak az ész korlátlan uralmának jele és kifejezése, s az ész a többi természeti erőkkel összefüggő erő maga is.

Igaz, hogy e szabadság terjedelmét tekintve, nincs föltétlen szabadság, mert tulajdonképen az is a valósághoz, a célösszehatás törvényéhez, a természeti nyers erőkhöz, betegséghez, halálhoz, bűnhöz van kötve. De az észtvény mellett a korlátoltságot is szabadon hordozhatjuk, mert az az elkerülhetlennek való meghódoláshoz vezet. Ez a meghódolás a vallás, s így szabadság, erkölcs és vallás nem különálló, hanem egy és ugyanazon dologok.

A következő cikkben *Barth* a Spencer Sociológiája alapelveinek kritikáját kísérli meg. (Kritik der Grundanschauungen der Sociologie Spencer's.) Tudvalevő, hogy a Spencer-féle sociologia módszere Spencer rendszerének alapeszméjén sarkallik. Az emberi társadalom jelenségeiben is azt a processust igyekszik feltárni, melyet minden változásban lát, t. i. az evolutiót, az összefüggéstelen egyneműségből az összefüggő különeműségre való átfejlést. Módszere az analogia, a minthogy valóban a társadalom és az életszervezetek közti analogia a politikai tudományok történetében mindmáig megtartotta helyét, azóta, hogy Plato az államot az emberi lélekkel, későbbiek az emberi testtel hasonlították össze. Sőt közvetlenül Spencer előtt is döntő lépést tett ebben Comte, a mikor nem ugyan éppen az emberi társadalmat az organismusokkal, de mindenesetre a társadalmi formák evolutióját az állati formák Lamarck-féle evolutiójával vetette egybe.

Kérdés most: feltárta-e Spencer mind az azonos viszonyokat, s kivonta-e mind az azokból folyó következtetéseket?

Mi hát először is a társadalmi organismusnak a sejtekkel homolog eleme? Egyfelől az egyes embert nevezik socialis egységnek, másfelől pedig azokat a kicsiny hordákat hasonlítják össze az egysejtű állattal, melyek a legprimitív emberi együttlétben találhatók, s gyakran csak 20 vagy 50, sőt olykor csupán csak egy pár emberből állanak. Spencer azonban Maine tételét teszi magáévá, mely szerint az ősi társadalom egysége a család volt, a modern társadalom egysége pedig az egyes ember, s ennek alapján a társadalmi organismusnak csodálatos egyezését constatalja az állati organismussal, melynek fejlettebb fokain a szövegekben a sejtforma szintén csaknem eltűnik.

A mi az állati sejtnak az egyes emberrel való homológiáját illeti, ezt az értekező hamisnak nyilvánítja, mert az egyes ember sohasem lehet egy társadalomnak oly értelemben eleme, mint a sejt az organismusnak, mivel az ember önmagától nem szaporodhatik. Ha tehát Spencer a sejttel az egyes embert hasonlítja össze, hibát követ el.

A párhuzamos momentumok tudniillik, melyeket Spencer mindkettőnél kiemel, a gyarapodás és az alkat. Az elsőnek elemét hibásan, a másodikét ellenben nem is jelöli meg. Mi több, hiányzik Spencernél a physikai organismus szervrendszerében, melyet az összehasonlítás kiindulópontjául vesz, egy igen fontos tényező: a szaporodás. Egy physikai test szaporodása úgy tekinthető, mint a gyarapodás egy neme, a régiebb sejtek halálát túlélő ifjabb sejtek növekedése. Épp így a társadalom szaporodása. A társadalomnak az az eleme tehát, mely által a szaporodás történik, ugyanaz lesz, a mely a gyarapodás eleme, azaz a család. Úgyde Spencer a családot nem a szervek és structurák közt, hanem az intézmények közt tárgyalja, mint «domestic institution»-t, Sociológiája azon részében, hol már az analogia elvi keresztülvitelével felhagy, s csak egész általánosságban rendeli alá a családélet megalakulását az evolutio formulájának.

Röviden azon fentebbi kérdésre, hogy kimerítette-e Spencer az azonossági viszonyokat, Barth azt feleli, hogy Spencer a két életkór számos analogiáját figyelmen kívül hagyta.

De figyelembe vette-e hát Spencer a két létkör eltéréseit, s kivonta-e azokból az összes várható következtetéseket?

Spencer a társadalmi és egyéni organismus két rendbeli eltérését állapítja meg. Először, a társadalmat képező alkatrészek

térbeli távolságát, szemben az állati szervezet részei szoros összefüggésével; másodsor azt a «cardinal difference»-et, hogy a physikai organismusban az öntudat annak csak egy részére, a sensoriumra szorítkozik, a társadalmi organismusban ellenben minden részecskéjére kiterjed.

A mi az elsőt illeti, feledi Spencer, hogy térbeli távolságok a kölcsönhatásra nézve lényegtelenek, a mint azt éppen a távolságoknak a szóbeli érintkezésben lehetségessé vált leküzdése mutatja.

Helyesen állítja fel Spencer a társadalom kialakulásának három fokozatául a hordát, törzset és népfajt, a mennyiben még csak a társadalom őskori, öntudatlan és természeti okok által előidézett alakulásairól van szó. De Barth szerint hozzávehette volna negyedik sorban, mint ily aggregatumokat, a népszövetségeket is. A középkor az európai népek ezen egységét a vallás és egyház uralmában teremtette meg, és ma is vannak oly tendenciák, melyek a közlekedés és forgalom terén már rég elért egységét a különböző népeknek, sőt a föld összes népeinek, még kiszélesíteni hajlandók.

Íme, itt már a társadalom collectiv önismerete, egységeinek tudatos gondolkodása irányadóan foly be magára a társadalom életfejlődésére is. Míg a physikai test fejlődése majd minden fokán a természeti impulsusoknak marad alávetve: addig a legmagasabb fejlettség fokán, az embernél, az ösztönökhöz még a tudatos gondolkodás is járul. A természet és a lélek ellentéte a társadalomra nézve mindjárt beáll, mihelyt önmaga a tudományos gondolkodás tárgyává válik. Ezt az időpontot pedig nem a társadalom önálló tudományának, a sociológiának kifejlődése határozza meg, hanem megállapítja már az a tény, mikor az emberek külső, természeti összetartozósága, a törzs-szervezetben, a történelem kezdetén, helyet ad a törvények által rendezett belső, mesterséges összetartozóságnak, a törvényhozások idejében. A törvényhozó az a tudományos politikus, ki a társadalom természeti ösztöneivel szemben, melyek talán romlását idéznék elő, szembe állítja értelmének és attól vezetett akaratának szellemi fölényét. E fordulóponttól a rendszeres, apperceptív gondolkodás saját körébe vonja be a társadalom minden funkcióját.

Példának okáért a társadalom az állati test képességein túlmenőleg, mindenekelőtt saját külső terjedelmét képes kivonni,

a midőn népesedési politikát űz, a házasságkötést saját céljai szerint szabályozza, gyarmatokat létesít, fölszabadítja vagy bünteti a gyermekkivevést. Külső nagyságának illetően szabályozását nem hanyagolta el az ókori társadalom sem fénykorában, sőt feladatának ismerte hanyatlása idejében is még, a római császárság utolsó éveiben. Ebben az ókornak a középkor sem maradt mögötte, sőt az újkor sem, egész a politikai és gazdasági liberalismus teljes győzelméig. Maga a liberalis aera sem tartotta fölöslegesnek erről gondoskodni, csakhogy végrehajtását az egyén önnöntevekenységére bízta.

A társadalmi fejlődésnek ezt az egész második felét, mely az öntudatos gondolkozás uralma alatt áll, nem adja vissza Herbert Spencer. A társadalom átalakulásának, részei egymásközi viszonya rendezésének öntudatos elvek szerint való irányzását, a természeti állapotokon túlmenő ideáljai megvalósítását, mindezt nem ismeri föl jelentőségükhöz képest. Mivel a társadalom organismus, tehát reá nézve okvetlen természeti productum is, nála e két fogalom összefoly. Azért ő csak a társadalom természeti epocháinak és nem egyszersmind cultur-epocháinak sociológiáját adja.

Van ugyan Spencernél is socialis haladás, bizonyos «adaptation to the social state», mely hovatovább mind jobban lerázza magáról az őstársadalmak «par excellence» harczias typusánál nem nélkülözhetett jogkényszert. De ő e haladás rugóját nem a nyers természeti állapoton túlmenő szellemi erőkből látja, hanem a mindinkább gyarapodó, úgynevezett industrialismusban.

Ennek az egyedül üdvezítő naturalismusnak aztán természetesen végzetes következményeit látjuk Spencer rendszerében a gyakorlati politika kérdéseinél. «The man versus the state» című ismeretes röpiratában például Spencer föltétlenül ugyanazon rendszer hívének vallja magát, melyet elődje, Smith Ádám szintén a a természeti szabadságra alapított volt, tudniillik a gazdasági és politikai liberalismus rendszere hívének, s a melyet Spencer, minden más előzőjét túlhaladól, a legextremebb individualismusig fokoz, úgy, hogy ezzel társadalomtanának legprimitivabb alaptételeihez, a társadalom, mint szerves egész felfogásához s részeinek ebből folyó kölcsönös függése és solidaritása elméletéhez is hűtlenné válik. A gazdaságilag erősebb és fejlettebb minden korlátozását a gazdaságilag gyöngébb előnyére, úgy ítéli el, mint beavatkozást a természeti kiválásnak a létért való küzdelem útján

biztosított jótékony processusába; pálczát tör a nyilvános oktatás felett, mivel ezzel *A.* felelőssé tétetik *B.* ivadéka neveléseért, s az uralkodó nézetekkel szemben minden vonalon az individualismusból folyó természetjogi álláspontot igyekszik jogaiba visszahelyezni. S így Spencer — fejezi be kritikai áttekintését Barth — annak daczára, hogy a társadalomnak eredete kérdését az őstörténelem és ethnologia tényei alapján állva, sok tekintetben tisztázta, s ezzel hervadhatlan érdemeket szerzett, de említett röpiratában teljesen visszaesik a mult század eszmekörébe, mely a társadalom előállítását nem a történeti nyomozás, hanem a társadalmi szerződés phantasmagoriája világánál tekintette.

Hosszabb közleményének második sorozatát adja e számban Ehrenfels is, «*Werttheorie und Ethik*» cím alatt. Az érték elmélete, melyet ebben kísérel meg meghatározni, önként érthetőleg nem szorítkozik ezúttal a csupán nemzetgazdasági értelemben vett értékekre, s éppen azért nehéz problémát képez. E tágabb értelemben vett saját értékek (*Eigenwerth*) képzésénél inkább az ember érzelmi dispositiói az irányadók, tudniillik az az út és mód, a melylyel a képzetekre és ítéletekre kő- vagy boszúságérzettel reagál. Ily értelemben majdnem lehetetlen az ember pszichologiai értékvilágának tárgyait meghatározott osztályokba sorozni: de mégis lehetséges a realis tárgyak némely csoportjait kiemelni, melyek a túlnyomó többség előtt egyrészt positiv, másrészt negativ kívánat tárgyát képezik.

Saját kényelmünk a legkiválóbb érték előttünk. Sőt általában az emberek előtt azok a physikai tünemények is, melyek az önfentartás normális functióit kísérik, tekintet nélkül a belőlük várható kéjérzetre, értékkel bírnak; így a lélegzés látás, hallás, szaglás, evés, ivás, mozgás, mérsékelt munka stb.

Ha már a psychologiailag lehető saját értékeket nem lehet szabatosan osztályozni, úgy annál kevésbbé lehet az értékhatályokat (*Wirkungswerthe*), mivel ezek még számosabb módosító hatás alatt állanak. Nem fogadhatjuk el szabatosnak az érték meghatározását az értékelő egyén szempontjából, mert ennek értékelésére saját vágyai irányadók, és egy és ugyanazon személy vágyai nem mindig egyformák. Világos ebből folyólag, hogy egy egyén meghatározása mellé még bizonyos időtartam meghatározása is szükséges, a mely alatt az illető egyén az értékelésre befolyó attributumok tekintetében állandó marad. Ilyen időtartamot

azonban csak szerfölött rövidre lehetne szabni, mihelyt az értéket csupán a pillanatnyi vágyra vonatkoztatjuk.

De az értékelésnél nem is a tényleges actualis vágy, hanem inkább az arra való képesség vagy dispositio a fődolog. Jövő boldogságom becses előttem, ha mindjárt jelenleg nem is gondolkodok rá, s azért nem is kívánhatom és pedig egyszerűen azért, mert mihelyt figyelmemet ráirányoznám, s mihelyt kétségessé téve tűnnék az fel előttem, vágyamat bizonyosan fölébresztené. A kívánság tárgyai értékének meghatározása tehát oly értelmű módosítást igényel, hogy kívánság alatt ne kizárólag actualis és jelenvaló, hanem egyúttal lehetőleges kívánságot, vagy a mi ugyanazt teszi, kívánsági hajlamot értsünk.

Miután állandóság az értékeknél — mint értekező mindjárt előrebocsátotta — a szó szoros értelmében épp oly kevésbé található, mint bárhol az anyagi jelenségek közt: meg kell felelni arra, hogy az értékek, és első sorban a saját értékek változása mily összefüggésben áll az érzelmi dispositiók tartós változásaival?

Megjegyzi szerző mindeneelőtt, hogy az öröklött érzelmi dispositiók nem mindig válnak actualisokká mindjárt a születés után, hanem többnyire csak később, mint például öröklött előszeretet az alkohol élvezete, a zene stb. iránt; öröklött erős nemi ösztön stb. Azt kell hinnünk, hogy itt nem annyira az érzelmi dispositio, mint inkább az arra való hajlam nyer átöröklést, tehát egy másodlagos dispositio, mely normalis psycho-physikai fejlődés mellett ezt az érzelmi dispositiót fejti ki.

Az emberi dispositiók előállása, elmulása psychologailag homályos okai közé sorozandó a megszokás is. A kezdő dohányzóknak az élénk íz- és szagérzetek eleinte kellemetlenek, azonkívül az emésztő szervek bizonyos érzetei járulnak hozzá, melyek szintén kellemetlenül hatnak rá. Gyakoribb ismétlés után azonban a szag- és ízérzetek intensivitása csökken és kényérzeteknek enged helyet, míg az emésztő szervek kellemetlen közérzete teljesen eltűnik. A szokás, egyszóval, eltompítja az érzéseket és új szükségleteket teremt.

Hasonlóan állunk a képzetársítással. Ha két képzet, melyek közül egyik állandóan bizonyos érzettel van egybekötve, mindig egyszerre merül föl, akkor az eredetileg indifferens képzet is lassankint magáévá teszi azon érzet tonusát, azaz később, ha egymagában merül is föl, ugyanazon érzettel lesz egybekötve. Az érzettársításra ismeretes példa bizonyos tájak és pontok megked-

velése, a hol valami kellemeset éltünk át. Az ember például bizonyos meghitté vált ház látásán örömet vél érezni, holott csak azokból az emlékekből merít élvezetet, melyekkel a látvány associative összekötve van.

További sorban az érzetátvitelt taglalja az író, példának okáért a hatásról az okra. A mindennapi életből tudjuk, hogy ha valami örvendetes vagy lesújtó esemény ér bennünket, melynek okát ismerjük, vagy ismerni véljük, akkor ez a valóságos vagy vélt ok önmagában is örvendetessé vagy gyűlöltté válik előttünk. De sőt a suggestio psychológiája újabban arra is megtanított, hogy a meggyőződés, hogy bizonyos pszichikai képességekkel vagy dispositiókkal bírunk vagy nem bírunk, alkalmas arra, hogy e képességeket tényleg fölébressze vagy paralyzája.

Nagy jelentőségűek végre a társasági életre, az emberi nem fejlődésére nézve az egyénről egyénre történő behatások is, s ezeknek fontosságát sem lehet tagadni az érzelmi dispositiók körében. Ilyenmű behatásoknak három típusát állítja fel Ehrenfels: a kényszer, a példa által való hatást s a suggestiót.

Ezekben állanak tehát azok a mozzanatok, melyek az egyéni dispositiók ébrentartására vagy módosítására elhatározóan folyván be, a dolgok értékét a körülmények szerint minősítik becslésünk előtt.

—r—d.

* * *

Mind. N. S. Nro. 6. April, 1893.

I. *Notes on Reform in Logic: Alfred Sidgwick.* E cikkben szerző a logikai terminus technikusok megváltoztatását javasolja. Egyes logikai kifejezéseket bírálat alá vesz és e közben fejtegeti, hogy a szó többértelmű lehet és a szabatos értelmet csak a többi szavakkal való teljes összefüggésben találhatni ki; a szavak ne kössenek bennünket túlságosan, új szavakat alkothattunk, ha okvetlenül szükséges, de a régi szavakat is megtarthatjuk, ha azokat a megváltozott elméletekhez képest módosított értelemben vesszük.

II. «*A The Nature and Aims of Philosophy: Prof. Henry Jones*» című értekezés annak a gondolatnak kifejtése, hogy a philosophia élete éppen abban áll, hogy a philosophusok nézeteikben nem tudnak megegyezni. Abban a pillanatban, a mint ez a megegyezés létre jönne, ez nem jelentené azt, hogy

a philosophia végcélját elérte, hanem halálát jelentené. A mint a művészet a civilisatio haladásával más eszményeket állít fel, úgy teszi azt a philosophia is, hogy vagy más problémákat állít fel, vagy a régieket más szempontokból tekinti.

III. *Unreasonable Action: Prof. Sidgwick.* A híres ethikus azt a tételt vitatja, hogy megeshetik, hogy valaki nemcsak jobb meggyőződése szerint cselekszik, vagy kötelességét mulasztja, hanem, hogy midőn cselekszik, *erkölcsileg* vél cselekedni, és csak utólag látja át, hogy oktalanul és erkölestelenül cselekedett, de az illető pillanatban hamisan ítélte meg helyzetét és erkölcsi kötelességeit.

IV. *The Epistemology of Ed. v. Hartmann: W. Caldwell.* Az író Hartmann Eduard ismerettani nézeteit ismerteti e két munka alapján: «Kritische Grundlegung des Transcendentalen Realismus» és «Grundproblem der Erkenntnisstheorie.»

V. A *Discussions* rovat alatt négy kisebb közlemény található részint pszichológiai, részint logikai tartalommal.

VI. *Critical Notices: E. Dilmann: Eine neue Darstellung der Leibnizischen Monadenlehre, auf Grund der Quellen.* Ismerteti Wallace. 1890-ben Gerhardt, Leibnitz philosophiai műveit új kiadásban 7 kötetben adta ki. Dillmann műve ez új kiadás szerint készült és oly alapos, hogy mindenkinek, ki Leibnitz philosophiájával tüzetesen foglalkozik, csak melegen ajánlható. V. H. Münsterberg: Beiträge zur experimentellen Psychologie. Ismerteti E. B. Tischener. Ismertető a munkát nem igen jelesnek tartja. F. Paulsen: Einleitung in die Philosophie. Ismerteti H. Dendy és igen előnyösen szól a műről mind tartalmát, mind stílusát illetőleg. — A *Notes* című rovatban Caroline A. Foley arról szól, milyen átgondoltak, nyelvileg szabatosak és világosak voltak az elhalt Croom Robertson philos. előadásai. A második közlemény, W. I. Greenstreettől, a süket Hellen Keller bámulatosan gyors szellemi haladásáról szól, kiváltképen a nyelveknek tanulásában. Anyanyelvében feltűnő költői, válogatott és találó szavakkal fejezte ki magát. A francia nyelvet is eléggé gyorsan tanulta meg. Van még végre egy kis közlemény E. B. Tischener-től, mely a pszichológiai nomenclatura fontosságáról szól és egyes szavakat a maga részéről is ajánl.

—r—ó.

* * *

«*A fejlődés törvényei, különös tekintettel a társadalmi és gazdasági életre. Irta Jász Géza. Budapest, az Athenaeum-társulat bizománya. 1893.*»

Ily című munka hagyta el a sajtót, 328 lapon, három főrészbe osztva be, melynek egyes fejezetei az összes erők levelezését egy erőre, a melegre, továbbá a bolygó-, a szerves- és az embervilág fejlődését, legvégül pedig a gazdasági élet fejlődését tárgyazzák, nem önálló kutatás alapján ugyan, de a rendelkezésre álló tudományos irodalom bő kihasználásával. Ezt magában véve korántsem kifogásolnánk a kétségkívül fiatal szerzőnél, de azt már igen, hogy forrásait fel nem sorolja, s így azoknak kritikai mérlegelését meg nem könnyíti.

A mi a munka lényegét illeti, Jász egy positiv bölcséleti rendszer föllállítására törekedett, mely a világ összes tüneteit a positiv tudás alapján, tudományos adatok segítségével fejtsse meg, s hogy az egyes tünetek közt megtalálja a közös kapcsolatot, s a tudomány minden ágát szerves összefüggésbe hozza, erre nézve egy közös erő, egy közös törvény fölvételéhez folyamodik, mely által a fejlődés ugyanazonosságát a világ minden terén megállapíthatónak hiszi. Ezt a közös erőt, ezt a közös törvényt a *melegben* látja, melynek két fázisára mutat a lassú lehűlésben és a hirtelen meggyúlásban. A hűlés alatt megy végbe — úgymond — minden fejlődés.

Systematizálva ez alap gondolatot a Spencer-féle analogia módszertani próbáján, végig kíséri Jász a hűlés processusát, egyfelől a bolygó- és a szerves-világ, másfelől az embervilág családi, társulati, erkölcsi, szellemi és gazdasági életének különféle fejlődési fokozatain, mindenütt négy-négy analog állapotot mutatva fel, mint megfelelőt a bolygó-világ ködös, folyós, szilárd kérgű és szilárd állapotának. Ilyenekül látja a szerves világban a gyermek-, ifjú-, férfi- és aggkort; a családi életben a közösnejséget, polygamiát, monogamiát és többférjűséget; a társulati életben a kezdetleges, a harcziás, a védelmi és munkás társadalmat, az erkölcsi élet nyilatkozásában a kezdetleges erkölcsiséget, az érzelmek, a szív és ész, és végül az értelem világát; a szellemi életben a bálványimádást, polytheismust, monotheismust és legfelsőbb fokon a világerő tudatát; végre az emberi gazdaság terén az ősgazdálkodást, a földművelést, a kettős gazdaságot és az ipari gazdaságot.

Az «anyag és az erők» című fejezetben, a fentebbiek

előrebocsátása után, szerző mindenekelőtt a különböző physikai erő-elméleteket veszi sorra s kimutatni igyekszik, hogy mindenütt, a hol erő nyilvánul, meleget érezünk, tehát az erő a meleg, vagy a meleg az erő. A vonzás, nehézkedés összes tünetei a meleg átalakulására vezethetők vissza. A testek halmazállapotát a melegnek, mint egyetlen erőnek a különmemű anyagokra gyakorolt működéséből magyarázhatjuk ki. Maga a villamosság is nem egyéb, mint meleg által előidézett mozgás s ezt bizonyítják Braun tanár kísérletei is, melyek kétséget kizárólag megállapították, hogy már egyszerű mechanikai munka is villamos erőt fejleszthet ki.

Igy fejt meg szerző naprendszerünk keletkezését is, Laplace, Kant és az atomisták theoriája egybevetésével. Jász itt különösen Laplace elméletére támaszkodik, a ki szerint napunk egy óriási hőfokú gőzgolyó volt, mely nyugatról keletre forgott és meleg kisugárzása folytán lassankint lehűlt és összehúzódott, minnek következtében egyenlítője körül gyűrű támadt, szintén nyugatról keletre forogva s később elválva a bolygótól.

De a szerves és szervetlen világ között sem lát a szerző lényegesebb különbséget; a szerves világot csak a szervetlen folytatásának tekinti, a hol szintén csak a meleg hatása alatt alakulnak át a szervetlen világ egyes elemei fejlettebb anyaggá. A fejlődés törvényének egysége itt is kimutatja, hogy a szerves világ fejlődése ugyanazonos naprendszerünk, bolygóvilágunk fejlődésével. Ahogy Jász a szerves világnak, mint egésznek fejlődését képzei, az egész szerves világ a Bathybustól a legtökéletesebb állatig s a legtökéletesebb növényig folytonos kihülésnek s a kihülés alatt támadt külső viszonyoknak köszöni létét. E kihülési folyamat alatt, mint ez a meleg törvényeiből folyik, a cohaesio mindinkább nőtt az adhaesióval szemben, az anyag mindinkább szétvált, az a néhány elem, melyből a szerves világ áll, mind több-több s bonyolultabb vegyületekre esett szét. Az anyag hülése, szétválasztása, sokszorosítása folytán kezd lassankint különválni a hím- és nőanyag is.

Persze, ez a hypothesis cserbenhagyja a szerzőt ott, hol a kihülés alatt külső viszonyok által létesített változásokkal találja magát szemben. Itt már a következetességet, a törvényszerűséget nem képes megállapítani, épp oly kevéssé, mint Spencer vagy Darwin. Abban, hogy a kihülés magában a szerves anyag lényegében idéz elő változást, holott a kihülés folytán keletkezett külső

viszonyok inkább a szerves lények külső részeire, alakjukra, színökre, végtagjaikra stb. vannak befolyással — nem láthatunk ki-
elégítő feleletet, mert nem látjuk benne a fejlődés egységes elvét
megóva. Az organismusok kiválásánál két tényező játszik sze-
repet: az egyik azon tulajdonságok összege, melyek a kezdet-
leges formák folytonos diszgregatiója folytán tökéletesítik a szerves
világot; a másik azon merőben esetleges okok és körülmények
közrehatása, melyek többé-kevésbé módosítólag folynak be az
organismusok életére. De a kettőnek egységes felfogása hiányzik
az evolutionisták philosophiai világnézetében, s e tekintetben Jász
sem oszlatja el kétségeinket.

Még nagyobb nehézségekkel találkozik szerző említett axiómá-
jának, t. i. a melegnek, mint világerőnek, az emberi társadalom
fejlődésére való alkalmazása. Pusztán analogiákkal nem lehet
a dolgok causalitásába mélyedni, annál kevésbbé a tudás köz-
vetlen tárgyává emelni az anyag *belső* fejlődését. Nem a *milyen*,
hanem a *mi* az, a mire a világfejlés titkának kutatása irányul;
az analogizáló módszer ezt szem elől téveszti, s azért üres for-
mulák frazeológiájává, merő száraz nominalismussá süllyed. Mivel
a gondolkozó ész ítélete előtt nem szenved kétséget, hogy egy-
forma okok egyforma eredményekkel járnak, ebből sokan tévesen
azt következtetik, hogy megfordítva, hasonló tények is mindig
hasonló előzményekre mutatnak vissza, a mire nézve azonban
gondolkodásunk rendszerében éppen nem találunk közvetlen bizo-
nyítékot.

Igy például szerzőnk megalégszik annak constatalásával,
hogy az emberiség életét úgy kell tekintenünk, mint egy ember
életét, melyben ugyanazon korszakokat különböztethetjük meg.
Világos, hogy ez semmi más, mint csupán subjectív átvitele az
egyes ember életéről nyert fogalmainknak az egész faj életére,
a nélkül, hogy a kettő fejlődésének objective azonos momentumai
ki lennének tüntetve. Így a szerző további példánál is. Jász
megjegyzzi a család életerejét illetőleg, hogy ott is legnagyobb az
életerő, a termőképesség a soknejű családban, mely az ifjúkornak
felel meg, s legkisebb a «ritkanejű» családban, mely tulajdon-
kép a családstervezet aggkora, hol az életerő a leggyöngébb, hogy
csakhamar beálljon aztán annak halála is.

A mi a könyvben önálló gondolkozás gyümölcse, az mi-
hamar elvész az anyag systematikus kidolgozásában; alapgondo-

latát a szerzőnek nem sikerül művén következetesen keresztülvinni, de az egész alapos és sokoldalú tanulmány első zsengéje, mely megérdemli a figyelmet, s ha a fiatal szerző ki tud majd bontakozni az angol philosophusok egyoldalúságai alól s kritikája megizmosodik, tehetségétől és szorgalmától sokat várhatunk.

—n—d.

* * *

«Az ember és világa. Philosophiai kutatások. Irta Böhm Károly, a budapesti ág. hitv. főgymn. tanára. II. rész. A szellem élete. Budapest 1893. Kiadja Kókai Lajos.»

E mű első része több évvel ezelőtt jelent meg már s a dialectikát, vagyis alaphilosophiát tartalmazta, alkalmat adván a kritikának arra, hogy szerzőt a positivismusként vindicálja. Ezt az imputatiót most Böhm visszautasítja s csak a művéről szólók tájékozatlanságának tudja be. Részben igaza is van, mert ő csak annyiban positivista, a mennyiben nem metaphysikai föltevésekből, hanem tényleges adatokból indul ki, de a mire végkövetkeztetésében jut, az a teljes subjectivizmus, az ismeret megértésének kérdése, és ennyiben Böhm a kanti philosophia nyitva hagyott rendszerének betetőzésére vállalkozik a positivizmus irányában, a kettő logikai egyeztetésével.

E czéllal szembe előtt, természetesen Böhm elveti az újabb fejlődéstani elméleteket is, mert a fejlődés fogalma ellenkezik a dialectikailag megállapított létfogalommal, mely a változhatlan örökkévalósággal azonos — s ennyiben nem positivista; de elveti a test és lélek kettős valóságának dualizmusát is, mert szerinte a test és lélek nem két külön valóság, hanem csak különböző tartalmú képsorozatok, melyeknek alapja az emberi «öntét» monistikus léte — és ennyiben metaphysikusnak sem állítható.

A dialectika abstract fogalmát Böhm megvalósulva a petében találja, mely épp ezért az emberi öntét fejtegetésére nézve legalkalmasabb kiindulási pont, minthogy benne, mint szemléleti valóságban, a természettudományi szempont, fejlődésében a szellem alaptörvénye, egészében pedig az öntét fogalma észlelhető. Ez az emberi öntét első reális alakja. Kifejti továbbá, hogy a physiologiai functiók az öntudat elé képek alakjában kerülnek, tehát czéltalan az ösztönöknek testi és szellemi, psychologiai és physiologiai ösztönökre való felosztása, mert mindezek csak *jelentésükben* különböző tevékenységek. Az emberi szellem alap-

ténye tudniillik az, hogy önmagát megragadva, mást is állít magával szembe, azaz alany- és tárgyra válik meg. Az én és a nem-én tudata az öntudat *egy* és közvetlen ténye, másként szólva: a tárgyról értesülő tudat csak az öntudat speciális esete, vagy kifelé való tevékenysége.

Hanem már most kérdés, miként lehet az én és nem-én ugyanazon valóságban együtt? Böhm azt feleli, hogy az egység a nem tudatosba kihelyezett sokaság, az csak az egybetartozásnak képe, a valóság azonban a többségben találtatik. Megjegyeztük már, hogy a metaphysikai összefüggést, mely a noumenalis öntétben egyes rész tényezői közt fennáll, Böhm elejti ismeretelméletileg, mert kutatása nem terjed túl a valóság által adott tényeken. Ez az egység ugyanis az öntudatnak nem jelentkezik, mert tapasztalati kifejezését éppen az öntudat tényében találja.

És nézetünk szerint ebben áll Böhm rendszerének sarkalatos gyöngéje is. Az öntudat önállósítása oly tévedés, mintha valaki a mozgást akarná entitásul tekinteni. Böhm annak bizonyosságát, hogy az «én» való tényező és nem pusztán abstractio, első sorban és mindenekfelett abban látja, hogy abstractumok nem bírják az ösztönöket megkötni, holott az öntudat ezt teszi. Csakhogy Böhm éppen azzal bizonyít, a mit bizonyítania kellene. Az én problémája, úgy a mint az Fichténél jelentkezik, tulajdonképen abban áll, hogy ha az én, mint egyszerű azonosság csak önmagát állítja, akkor honnan eredhet a nem én, mely tőle elválaszthatlan? Maga Böhm is belátja, hogy az én ezen önmegválására valamit ingerül el kell fogadnunk, ha a magyarázattal adósok maradni nem akarunk. De okoskodásának e része ingatag, s midőn ezt egyelőre a realistikus tudattal a külső valóságban keresi, teljesen hypothetikus talajra áll.

E szorosan vett ismeretelméleti fejtegetések után szerző a tapasztalati lélektan adatainál kísérli meg determinálni fogalmait. Csakhogy módszere itt is a szigorú deductio, a philosophiai constructio mindvégig. Positiv tartalmát keresi az öntét egységének, s ez az én és nem-én első megválásán túl a nem-én további kialakulására vezet. «Az öntét léneve — úgymond — a cselekvés, mely kihajtás (kivetítés, projectio) képében nyilvánul, s ezen projectio úgy az alany-tárgy szétvetésében, mint magának a tárgynak kifejlésében s fentartásában bizonyul alapvető gondolatnak.» Ugyanis, az embryologia világánál tekintve a tényeket,

Böhm a kifejlesztés formáját a középpontból a kerület felé való haladásban ismeri föl a peténél. A primitív egyneműségéből, melyet a peténél tapasztalunk, kiválik az idegzet, s ezzel egyben az alany-tárgy két tagja. Minden haladás e két tag határozottabb elválását jelenti, míg végre az öntudat középponti helyét és szerepét foglalja el s a kerületen megfelelő irányban és távolban helyezkedik el az öntét azon része, melyet *másnak* nevezünk. Ez a más első sorban tehát az idegrendszer, mint az öntét ösztöneinek szemléleti alapja s ily értelemben nevezi Böhm az idegrendszert *kerületi tárgynak*.

A kifejlesztett idegrendszer kétféle jelentéssel bír. Egyfelől ugyanis maga az öntét vetülete, másfelől kifejlettségében azon állandó eszköz, melyen át az öntét bármely ágta fejlődik, vagyis tartalmát részletesen kivetíti. Az idegrendszer mindkét tekintetben kivetítő rendszer. A kivetítés fogalma szerint pedig két alkatrészt találunk benne, úgymint *a*) a vetítő centrumot, a honnan a vetítés kezdetét veszi, vagyis a központi (centralis) alakzatot, és *b*) a vetítés irányát, s így a különödség útját jelölő kerületi alakzatot, vagy vezető pályát. Amazt az idegsejtekben találjuk megvalósulva, melyek átmérője 0·08—0·008 mm., emezt az idegrostokban, melyeknek átmérője 0·004—0·00025 mm. közt ingadozik Bastian szerint.

Minél inkább különödik már most az öntét, annál inkább szaporodik az idegsejtek és rostok számával az idegállomány s alakulnak az idegsejtből dúczok (ganglion), az idegrostokból idegszálak és idegtörzsök (nervus). Ezen elemek, mint egységes öntétnek kifejezői, folytonos kapcsolatot fognak mutatni, — a mit az anatomia csakugyan fel is tüntetett. E kapcsolat pedig kétféle. Egyfelől az idegsejtek egymás közt állanak kapcsolatban, másfelől pedig az idegsejtek kapcsolatban állanak újra a kerületi tárgy szélső alakzataival is, az izmokkal, csontokkal s egyéb sejtszövetekkel. E tényleges állapot alapján lehet az idegrendszert 1. központi, 2. kerületi vetítő rendszerre osztani, megjegyezvén mindig, hogy az öntét székhelye a sejt, minden idegtevékenység forrása és gyűpontja.

Nem egyéb ez, mint a physiologia által is rég észlelt megkülönböztetés a kapcsoló rendszer és a kivetítő rendszer közt. Meynert volt az, a ki az előagy ívszálait először tekintette a képek kapcsolására szolgálóknak, míg azon idegnyalábokat, me-

lyek az érzéki felületek szerveibe szolgálnak, kivetítő rendszernek nevezte, mivel ezeken át történik a kivetítés a végkészülékbe.

Az öntét tevékenységének összeseredménye Böhm szerint az önfentartás; tehát öntudatos czélja is csak az önfentartás lehet. Első önfentartási ténye pedig, mint láttuk, az én és nem-én szétválása, további ténye a nem-én elkülönödése, melyet reflexiv munkának kell felfognunk, azaz az ösztön folyton bőségesebb tagosodást ölt magára, a mi által lényeges tartalma rá nézve valósággá válik. Ezen tagosodás folytonos projectio az inger ellenében, azaz reflexiv természetű; a reflex munka által az ösztön térbeli alakot nyer, azaz valósággá lesz szemléletileg is. A projectio ennelfogva evolutio, kifejlés, s e kifejlés az ösztön megvalósulása.

Ebben áll főbb vonásaiban a munka szerzőjének gondolatmenete. De azért Böhm az evolutionismus vádja ellen is tiltakozik, mert — úgymond — az evolutionismus is metaphysika, és ő nem metaphysikus. Ez a védekezés kissé sajátságosan hangzik és azt mulatja, hogy szerző némileg elfogult az iskolák jelszavaival szemben s a rendszerek alatt csak azoknak tévedéseit nézi. Igaz, hogy álláspontját igen helyesen különbözteti meg az evolutionistákétól, mikor hangsúlyozza, hogy az ő zoológiai példái csak az alap sikeres megrajzolását elősegítő esetek és schemák, ellenben azt sehol sem mondja, hogy p. o. az amoebából differenciálás által a többi állatok s így az ember is keletkeztek volna. De azt még sem tagadhatja, hogy itt egy alapterv folytonosan kibővült alakban lép fel, s ez a meggyőződés mégis arra kellene hogy vezesse Böhmöt, hogy az evolutionismus lehetőségét, principiumait és álláspontját legalább is behatóan fogja kritika alá. De ezt nem teszi, mert szigorú deductiója ellenállhatatlanul hajtja ahihoz a főtételhez, hogy mi nekünk a valóság is csak gondolat, a szellem sem egyéb, mint gondolat, csakhogy olyan, mely gondolat voltát maga is tudja, s azért Böhm nem metaphysikusnak, hanem gnostikusnak kíván neveztetni, meg lévén hajthatlanul győződve arról, hogy soha philosophia más alapon nem fog felépülni, mint subjectiv ismeretelméleti állásponton, mert a mit tudhatunk, az nem más, mint az, a mit gondolunk.

— 111 —

* * *

« *Változások küszöbén. Socialpolitikai tanulmányok, melyeket a jövő kormány híveinek figyelmébe ajánl Bernát István. Budapest, 1893. Ára 60 kr. Nagy 8-rét, 138 lap.* »

Ily című munkában adja elő mélyreható, figyelemre nagyon érdemes gondolatait hazánk legutóbbi negyedszázados politikai, közgazdasági, culturalis és társadalmi életének irányáról és a követendő új utakról Bernát István, a nemzetgazdaságtannal foglalkozó ifjú íróink egyik legképzettebbike és a külföldi, főleg az angol és a francia socialpolitikai, hasonló fajú irodalmaknak egyik legalaposabb ismerője.

Eszméit nyolcz fejezetben adja elő. Az előljáró beszéd az egész mű alapszerkezetét s a tárgyalandó gondolatok keretét tárja elének. Az ország — mondja a szerző — változások küszöbén áll. A politikát vezető elvekben másoknak kell érvényesülniök és a társadalom fejlődésében új irányoknak kell utakat törniök. A közjogi kérdések veszítenek fontosságukból; *a jövő a társadalmi politikáé*, mely új embereket, tágasabb körre kiterjedő universalitással és finomabb erkölcsi érzékkel bíró politikusokat kíván, mint minők azok, kik eddig csak a közjogi kérdésekre és az anyagiak előteremtésére concentrálták erejüket, és kik típusai valának a társadalmunkban uralkodó szellemnek, mely leginkább a vagyon szerzésére irányuló munkásság fokozásában, a pénz hatalmának emelésében nyilvánult és a vagyoni előnyök biztosítására irányuló gondolkodásban ért véget. *Novus rerum nascitur ordo*. Az utolsó két és féltized munkája a közjogi viszonyok rendezésének és a fenmaradás anyagi eszközeinek előteremtésére volt lekötve. Az erre irányzott törekvések sikerültek is, de most már a törvényhozásnak ki kell lépnie abból a körből, melyben eddig mozgott, s a melyben feladatát betöltöttnek látta, ha biztosítá ugyan a nemzet egésze számára a fönmaradást, de positiv alkotásokkal csak egyes osztályok javát bírta elősegíteni. A hatalom ma nincs a demokratikus elemeknek, hanem a régi nemesség maradványainak kezében, s a vele szövethetzett még ifjú, de annál életerősebb és fűrgébb plutokratia érdekeit mozditja a legtöbb készséggel elő.

Szóval a *bourgeoisie* ideálja meg van ugyan valósítva, de az út, melyen idáig jutottunk, tele van botlásokkal, társadalmi igazságtalanságokkal; a fölkapott irány megengedhetetlenül favorizálja

az egyes osztályok érdekeit, elhanyagolja másokét, melyek pedig sokkal közelebb állanak ahhoz, hogy nemzeti érdekek legyenek.

Ezeknél *fenköltebb ideálokat, több mélységet és komolyságot vinni bele a magyar közéletbe* — föladata, a szerző szerint, a közel jövőnek. Biztosítani a politikai szabadságot a társadalmi szabadság biztosítékainak megteremtése által. Abból a rest, gondolkodni és érezni tunya, a finomabb benyomások, a kötelesség szava iránt érzéketlen tömegeből, mely a nemzetet ma alkotja, cselekvésre kész, a nemzeti érdekeket fölkaroló társadalmat teremteni, megszerezni részére a józan közvélemény előnyeit: ez a föladat.

A jelen biztosítva van; illő, hogy most biztosítsuk a jövőt, biztosítsuk egyesegyedül azáltal, hogy elhárítva a fejlődés gátjait, tért engedjünk az egyéniség mélyében nyugvó nemesebb tulajdonságoknak; *neveljünk férfiakat, kik tenni tudnak és akarnak is.* A kik életet lehelnek azokba a nagy jelszavakba, melyek nálunk ma a fölszínen úsznak, de a melyekben a «józan rész» nem hisz, utánuk nem indul. Biztosítsuk végül nálunk is a demokratiának, a szabadságnak és testvériségnek uralmát. A szerző ezek szerint *kettős* feladat megoldására vállalkozik. *Meg akarja világítani a helyzetet és ki akarja jelölni a fejlődés útjait.*

A bevezető részben alkotmányunk visszaállítására óta lefolyt életünk irányát rajzolja a szerző a hon és a társadalom sötét jelenségei miatt kesergő hazafi bánatával és keserű kiméletlenségével. E fejezet a merész és kockázatos állítások daczára megragadó és méltó arra, hogy az olvasó gondolkozzék tartalma fölött. Bár sötét, de azért mégis tanulságos tükröt tár társadalmi életünk lelkiismeretének ítélőszéke elé és közéletünket magába szállani, tekintetét saját énjének belső világára irányítani kényszeríti.

Szerző szerint a magyar nemzeti szellem, történetünk egész folyamán, sajnosan kevés jelét mutatta a teremtő erőnek. Jó tulajdonaink az ellenállásra, védelemre és támadásra valók. A nemzeti jellem ez alkotása és hiánya okozta, hogy a Széchenyi, Kossuth, Eötvös és társaik által indított, ideális czélokra törekvő mozgalom lelohadt, és azok a nemes törekvések, a melyek előbb csak a legjobbak tulajdonait képezték, a nemzet közös kincsévé nem váltak; a kidülő vezérek helyébe, kiknek lelkében ideálok égtek, újak nem léptek, hanem csak pygmaeusok, kik a nemzeti élet magasabb régióiban mutatkozó sivárságot eloszlatni nem bírták.

A nemzet csakhamar rövidlító és anyagias lett. A kiválasztott egyének lelkében égő ideálok helyett, melyek szint, tartalmat és nemességet adhattak volna a magyar politikának és közéletnek, a nemzetnek vastagabb, de értelmi és erkölcsi tekintetben alantálló rétegei kezdtek érvényesíteni kívánalmaikat. A materialis vágyak kielégítése, az anyagi érdekek cultusa került felül. Visszaesés jelentkezett minden téren. A demokratikus irány gyöngülése, a tehetségek, nemesebb törekvések, főnkeltbb irányzatok értékének fokozatos és gyors alászállása; a nepotismus, mely mindent hatalmába ejt; a szemérmertlenség, melylyel törekvéseinek útát törni igyekszik. Így jutottunk el abba az igazán szégyenletes és megszorító állapotba, hogy társadalmunkban csak az oly törekvéseknek s oly törekvések személyesítőinek van igazán becse, melyek nem tiszták, nem az erkölcsi világ elitjéből valók, melyeken rajta van a Kain-bélyeg.

Ha a nemzet erkölcsi és értelmi ereje csak némileg oly progressióban emelkedett volna, mint emelkedett vagyona s az ennek kifejlesztésére fordított munka, ma a rothadás és a hanyatlás jelei helyett — mondja a szerző — sokkal örvendetesebb eredményekre tudnánk rámutatni. Anyagi eredményekért képesek vagyunk kitartó, lelkiismeretes és folytonos munkára; ott azonban, hol *csak* erkölcsi rugók sarkalnának erre, a hanyag és felületes eljárás a szabály, az ellenkező a kivétel. *Csak az anyagi érdekek, azok, melyeknél recompensatio pénz, érdemlik meg a mi mai felfogásunk szerint a komoly munkát.* Ennek a folyamatnak elején Széchenyi áll, ki anyagi dolgokból is ideálisokat akart csinálni, a végén az a nemzedék, melynél a főszempont mindig a vagyonnak érdeke, azután következnek a többiek. Ez a helyzet megbénítja az erkölcsi rugók működését; már pedig — mondja a szerző — mi, bárminő kicsinylő mosolyokkal szemben fõntartjuk és igaznak ismerjük el azon véleményt, mely szerint *az anyagi haladás meddő marad, ha nem kíséri megfelelő erkölcsi fejlődés.* Kétszeres súlylyal hangzik el ez igazság egy, a közigazgatási eszmékkel való foglalkozás között izmosult oly tehetség ajkáról, mint a milyen Bernát I.

És annak daczára, hogy a nemzet erélyét kizárólag a vagyonszerzésre összpontosítja: még odáig sem jutott, hogy magukban az anyagi dolgokban oly politikára tett volna szert, mely a jogos bírálatot kiállaná, mely a nemzet egészének kedvezve, Bentham

mondását: «a legtöbb jó, a legtöbb egyén részére» — megvalósítaná. Mi az angol bölcs kívánságát a gyakorlatban így traverstáltuk: «*a legtöbb jó, lehetőleg minél kevesebb egyén részére*».

A «Gazdasági eredmények» című fejezetben azon kérdést veti fel, hogy hogyan jutott a vagyonszerzéssel és gazdagulással keveset gondoló nemzetünk oda, hogy főczéljául a vagyonszerzést tekintse. Szerinte nemzetünk a vagyonszerzés és a pénzcsinálás művészetét éppen nem értette; az ipar, kereskedelem ebben az országban magyar sohasem volt. Csak Széchenyi volt az első, ki a nemzet figyelmét erre irányozta. Ha ez irányban túlhajtottunk, a hiba nem benne, hanem abban van, hogy midőn ő kidőlt, nem voltak oly férfiak, a kik eszméit a változott viszonyokhoz képest kibővítették, módosították, másrészt azok ideális irányát fentartani bírták volna. A legnagyobb magyar materialista volt idealismusból; az a nemzedék pedig, melyet a szabadság 25 éve nevelt, ideáljait csak anyagiakban igyekszik keresni és találni. A föllépését követő vágy a haladás után, külső okok eredménye, nem pedig a nemzeti lélek szüksége volt. A hévvel, tüzellel, tanulmányal föllépő arisztokrata mély nyomot vágott a léha, tartalom nélküli közéletben, a régítől elütő életnek, elevenségnek és mozgásnak vált forrásává és a tiszta ideális törekvések iránt csodálatos módon fogékonyná lettünk, de fajunk tulajdonai miatt nem volt képes arra, hogy e nemzetben az önállóságnak, az egészséges haladásnak alapjait képező tulajdonokat keltsen ki a gazdasági téren és oly tehetségeket adjon nekünk, melyek képesek lettek volna önálló gazdasági politikára bírni a nemzetet. Utánoztuk egyszerűen a külföldet, elfogadván azt, mi fölfogásunk szerint a haladásnak, emelkedésnek kedvezett. Fajunk tulajdonságai sohasem voltak olyanok, hogy a nemzeti élet minden feladatával megbirkózni s oly fiaikat szülni képesek lettek volna, kik minden irányban gyümölcsöző munkásságot tudtak volna kifejteni.

Véleményünk szerint itt a szerző Széchenyi hatását czélzatosan túlozza a magyar faj rovására. A haladás utáni vágy benn volt a nemzetben, és Széchenyi korának csak óramutatója volt, de nem csinálta az időt. Mi tévesnek tartjuk tehát a szerző azon állítását, hogy fajunk haladás utáni vágyát külső okok eredményezték; azt azonban sajnosan elismerjük, hogy Széchenyi után nem voltak oly férfaink, nem volt oly gazdasági irányzatunk, mely e haladási vágnak a kellő medrét kijelölni, a nemzet tömegének e vágyát fejleszteni, irányítani képes lett volna.

A vasutak kiépítése és a zsidók emancipatioja által — folytatja a szerző — gazdasági haladásunk annyira emelkedett, hogy maguk a capitalisták is bevallják, hogy Magyarország megszünt tökében szegény lenni, de e haladás sok tekintetben ingó alapon nyugszik: külföldi pénz, idegen szakértelem s idegen földön gyakorlott munkások fáradozásainak eredménye. Önálló közgazdasági tekintélyek és magyar eredeti gazdasági politika hiányzanak. Hol önállóan kellene kiszabni utunk irányát, kontár kezekre akadunk.

Majd Budapest roppant emelkedését fejtegeti a szerző a vidéki élet sivársága mellett. Parvenüinek nevezi a fővárost, nemzetünk nemes és becsülésre méltó tulajdonainak ez egyetlen focusát, és föltárja azon károkat, melyeket a nagyvárosi élet, a főváros mai atmospherája a magyarság physikai és erkölcsi alkotására gyakorol. Majd rámutat *a nemzet millióinak, a kis emberek érdekeinek elhanyagolására*, és erőteljes vonásokban vázolja, hogy a szabadság éveit alatt mint növeltük a politikai szabadság ellenségeit az által, hogy a nagy vagyonoknak kedveztünk. Rámutat a folytonosan terjedő, tehát nem esetleges kívándorlásra és a nemzet millióinak testi és lelki hanyatlására, a felületes, kapkodó munkára, miket a közgazdasági téren politikusaink végeznek, kiket más kérdésekben is, a czélok kijelölésénél, az eszközök megválasztásánál, érzelmek, hangulatok és előítéletek vezetnek. Föltárja közgazdasági irodalmunk fejletlenségét, sivár helyzetét és sajnosan említi föl, hogy a közgazdasági élet kérdéseivel nálunk vagyoniilag és különben is független egyének nem foglalkoznak, napilapjainkat pedig, a mi a közgazdasági általános eszméket illeti, a bécsi sajtó vezeti, melynek corruptiója ismeretes és a sajtó nem az emelkedésnek, a közérdeknek válik agensévé, hanem tudva vagy öntudatlanul a kóros állapotok előidézéséhez nagyban hozzájárul.

A materialismus átka súlyosul reánk, mondja szerző, megölvé minden igazán fenkölt törekvést. Ily talajon nem igen nőnek föl oly férfiak, kik a közgazdasági élet követelményeit összeegyeztetve a közmoral és a nemzeti érdekekkel, azok között a harmoniát megteremteni képesek lennének. A *carpe diem* mindinkább többekre nézve válik vezető eszmévé és ezek hangja mindinkább erősöbül.

Gazdasági fejlődésünk rugója az önzés, oly mérvben kiter-

jesztve, hogy megrontja a közerkölcsöket, megsemmisíti a kötelességérzetet: s a magasabb szempontok által nem korlátozva, gazdasági plutokrátiát teremt.

Szerző e közben hangsúlyozza, hogy a nálunk fölhalmozódó gazdagság nem oszlik meg kellően a nemzet egyes rétegei között, mi új veszélyeket rejt magában és szerinte a vagyon szaporítása a nemzetre nézve nem lehet többé az egyetlen cél *s szakítani kell azon iránynyal, mely a gazdagokat még gazdagabbakká, a szegényeket pedig proletárokká teszi.*

A «Megvalósult ideálok» című fejezetben azt fejtegeti megragadóan, hogy a nagy vagyonoknak, az újonnan szerzett millióknak, az óriási tőkéeknek, a nyújtott kedvezmények alatti fölszaporodása mellett mily arányokat öltött az erkölcsök hanyatlása. — Szemére veti államférfiainknak, hogy mint kedveztek a nagy vagyonok emelkedésének és mint mozdították elő a milliomosok hatalmát, míg a kisipar iránt sem a kormány, sem a törvényhozás, sem a társadalom igazi rokonszenvvel nem viseltetik és a nemzet kis embereinek millióival szemben az államférfiak a *laisser faire* politikáját követték. A nagy tőkéeknek kedveztek a kicsinyek rovására és kicsi csoportok érdekeit istáptolták a nemzeti érdekek fölkarolása helyett. Majd epébe mártott tollal rajzolja, maró gúnnyal ostorozza, példákat idézve, a magyar törvényhozásban meggyökeresedett corruptiót, különösen azon szövetséget, mely a nagy vállalatok, bankok, a pénzcsinálás műhelyei és a képviselők között fennállanak. Kiméletlenül tárja föl, mint serénykedik a pénzcsinálás műhelyeiben politikai nagyjainknak pénz után futkosó élelmesebb tömege, részt kívánván venni a jutalomból azon szolgálatokért, melyeket a törvényhozás és ebben ők a millióknak tesznek. Az elmélet terén nem igen tesznek tanúságot közgazdaságtani jártasságukról, de a bankok, a nagy tőke vállalatai élén ott találjuk őket az aranycsinálók körében leleselkedve a koncz után és élvezve a dús jövedelmű *sinecurákat*.

A «szabadság iskolája» című fejezetben fogyatékos társadalmi életünket rajzolja, melyből hiányoznak az egészséges közéletnek föltételei. Majd a nemzet egészét részeire bontva, mutatja meg a Tisza és a Duna körül lakó magyar parasztosztálynak, a városainkat megtöltő petite bourgeoisie-nek, a gentry-nek, az aristocratiának, a papságnak sajátságait, szellemi vonásait és művének ez a része a legszebb gondolatokkal, a legtalálőbb szi-

nekkel, valósággal bravourral van megrajzolva és nagy élvezettel olvashatják még azok is, kik sokban nem értenek egyet a szerző kiindulási pontjával és következtetéseivel.

Ugyancsak e fejezetben szól az úgynevezett közvélemény silányságáról, megmételtyező és a rossz irányra az egyént mintegy kényszerítő hatásáról és azon mulasztásokról, melyeket államférfiaink elkövettek, nem gondoskodván a népnek politikai neveléséről. Ugyanitt beszél azon veszélyekről, melyek a magyar nemzetet fenyegetik a kormánynak mindenbe való beavatkozása és hatalmának folytonos terjedése, mindent absorbeálása folytán. Élénk színekkel rajzolja a burocratiának folytonos és fel nem tartóztatható izmosulását és nagy veszélyt lát abban, hogy *nemzetiünk virága előtt nem nyílik szebb pálya, mint a hivatalnoki*. A hivatalnoki pályára való özönlést, a hivatalnoki pályán majdnem egyedül szereplő emelkedési eszközt, a megalázkodást, a servilismust kegyetlen iróniával, az egyes szolgálati ágak tevékenységének rajzolásával élénk vonásokban föltüntetvén, áttér a «Balía» (népgyűlés) című fejezetre, melyben újlag a képviselőházzal mond el kegyetlen igazságokat. Szerinte a magyar parlament erkölcsi fölfogása igen alantas, szakértelme igen fogyatékos. Szomorú ellentéte mindannak, a mi becslésre érdemes és tiszteletre méltó. Igazi *mob* ez. A társadalomban uralkodó hazugságoknak, kétszínűsködésnek, erkölcstelenségnek forrása a magyar parlament, mely annyira lejárt már magát, hogy még csak egy lökés és a csőd kész; a rothadás már annyira terjedt, a támaszok annyira összekorhadtak, hogy össze fog omlani saját bűneinek súlya alatt. A szerző ugyan jobb kormányformát nem tud, mint a parlamentarismust, de mulaszthatatlan kötelességnek tartja ennek megtisztítását. Követeli a képviselők számának leszállítását felére; követeli oly törvény behozatalát, mely szerint az a képviselő, ki pénzt stb.-t fogad el azért, hogy valamit tegyen, vagy valamit, a mit tenni kellett volna, elmulaszszon, mint megvesztegetett büntetendő. Szükségesnek tartja *kirekeszteni a parlamentből mindazon képviselőket, kik a nagy tőke eszközei, a pénz- és egyéb intézetek igazgatói és igazgatótanácsosai stb.* Szóval tenni kell valamit a hűtlen sáfárokkal szemben. A fölébredő nemzetnek kell a mi Cromwellünknek lennie, a ki korbáccsal kezében őrzi ki a törvényhozás terméből a hivatlanokat, oda kiáltván nekik, hogy adjanak helyet más becsületesebb em-

bereknek, mondja a szerző. Ily kegyetlenül még senki sem vette bonczoló kés alá parlamentünket, és sajnosan kell beismernünk, hogy a szerző e fejezetében sok igazságot mond.

A «milliók panasza» című részben az alsó néposztály érdekei iránt való mulasztásokat tárja föl a szerző, és azon tételt bizonyítja be, hogy nálunk hiányoztak azok a bátor és elszánt férfiak, kik az osztályérdekekkel szemben a milliókét, az egész nemzetét merték volna állítani. A nemzet milliói rosszul jártak és a szabadság uralma reájuk nézve egyértelmű a *testi* és *erkölcsi* hanyatlással, — e tételt szerző a statistika adataival, bő részletezéssel és akként tárgyalja, hogy szembe állítja a nép érdekében tett intézkedéseket a mulasztásokkal.

A «fidelitas» című részben társadalmi életünket mutatja be, mint a kételkedés, a hazugság és az alacsony opportunismus oltárát. A magyar társadalomban éppen nem ritka, éppen nem megbecstelenítő dolog meggyőződésünkkel ellenkezőleg járni el. Uralkodó planetánk az opportunismus, s könnyű szívvel áldozuk föl a hitet, meggyőződést, fonkeltebb czélokat a pillanat előnyeiert. *Az «eladott lelkiismeretek» ára és értéke — mondja a szerző — Magyarországon rohamosan hanyatlóban van.*

Hazugság és opportunismus mindenfelé; — ennek kimutatására szerző sorba veszi az egyházakat, a politikai életet, a közvéleményt, melynek alapja a léhaság, czélja az előítéletek föntartása, eszköz egy élelmes és lármás csapat kezében, melylyel szemben a társadalom jobb része szervezkedni nem bír, mert nem *mer*. Megmutatja a családi életet, bepillantani enged a szereplő egyének magánéletébe, és helyenként, bár ríktó színekkel, de egészben véve nagy megfigyelő, észlelő tehetséggel vázolja közéletünk bajait, vétkeit, különösen a közvélemény léhaságát, mely az erkölcstelenségeket előmozdítja, a bűnösöket pedig ápoló karjaiba veszi.

A kibontakozás című utolsó fejezetben a rothadás légköréből való szabadulást főleg a társadalmat alkotó egyének jellemének kifejlesztésében látja. Szerinte erkölcsi érzülettel, értelmi erővel, erős meggyőzésekkel és e meggyőzések megvalósítására irányuló, mindent elborító törekvéssel, a szakadatlan munka ezernyi változataival bíró egyénekre, *őszinte, meg nem alkuvó férfiakra van szükségünk*, s a magyar nemzeti culturállamot csak így építhetjük föl. A fő az egyénben az *erkölcsi erő*, mely

a társadalmakban a hajtó-erőt képviseli, és mely a haladásnak erősebb támasza, mint maga az értelemben fekvő hatalom. Így egyénekké azután a nemzeti lélek képes lesz teremtésre, erőfeszítésre, az önálló alkotásokra. Az ily egyének a tiszta erkölcsöket, az erős meggyőződéseket és a kötelelességeket képviselik; nem fognak szemet hunyni a divatos bűnök előtt és «férfiakkal fogják benépesíteni a tért, melyet ma emberi testtel kitömött ruhák, üres figurák, lélek és szív nélküli majmok töltenek be.»

Legyünk őszinték és kötelelességtudók; biztosítsuk a meggyőzések fejlődését és nyissunk tért azok érvényesítésének, — az új elem majd medret váj magának a maga módja szerint.

Az első lépés a kibontakozásra az, hogy össze kell gyűjteni azoknak kis csapatát, kik nincsenek megelégedve a jelennel s hajlandók tenni a jövőért. A kik nem érzéketlenek azokkal a nagy feladatokkal szemben, melyeket meggyőződésük rájuk ró. Bizonyos, hogy kevesen lesznek nagyon, de a siker története — mondja Morley — a kisebbségek története. Ezeknek lesz hivatásuk részt ütni *a szó és tett, a meggyőződés és az adott példa erejével* a társadalmi előítéleteken, megtisztítani a családi tűzhelyet a rárokodott pizsoktól és szeméttől, komolyabbá tenni a társadalmat, erélyesebbé az iskolát és élő erővé emelni az egyházakat. Egyébként a szerzőnek szépen körvonalozott csatatervvel föllépni nincs szándéka. Elég, ha megvan az akarat és elhatározás, hogy meggyőződésünknek érvényt szerzünk s a magyar közéletet, a mennyire tőlünk telik, megtisztítva a hazugságoktól, élősdire parasitáktól, — reá tereljük a haladás igazi útjára.

A konkrét föladatokat élénk fogja sodorni a napi élet árja.

Ilyenek azok a főgondolatok, melyekkel Bernát I. munkája foglalkozik. E rövid ismertetésből is kitetszik, hogy e mű eszmékben gazdag és nem egy helye az állambölcsező mély gondolkodására vall. A művet még azok is figyelemre és elolvasásra méltóknak fogják találni, kik itt-ott apróbb tévedéseket, túlzásokat, némi igazságtalanságokat vélnek a műben föltalálhatni.

Dr. B. J.

EMLÉKEZÉS ÉS ÖNTUDAT.

Az élő szervezetek morphológiája, tagoltságuk viszonylagossága az újabb természettudományi kutatások alapján egészen új világitásba helyeztetett. Kivált a fejlődés elmélete az, mely számtalan kísérlet és beigazolt adat alapján az élő test *vegetativ* természetéből kihozta, vagy legalább kimagyarzni igyekezett az egyes egyedek szervezetét és tagoltságát. Az alsóbb organismusoknál, sőt magában a tisztán vegetativ növényvilágban ezt csaknem kétségbevonhatlanul sikerült beigazolni. Minden növénycsira rejt magában bizonyos dispositiókat, melyek ugyanazon körülmények között ugyanazon fejlődési irányt követik. Mondjuk, hogy ugyanazon körülmények közt, mert éppen az evolucionak egyik sarkalatos elve az, hogy ugyanazon dispositio mellett, de különböző viszonyok között az egyedek különbözően fejlődnek.

A viszonyok ily változása még inkább számításba veendő az organikus egyedek fejlődési meneténél és irányánál. Az élő organikus protoplasma sokoldalú dispositiókkal jelentkezik, de éppen azért az *alkalmazkodás* jelensége még szembetűnőbb és általánosabb nála. Azt is teljes biztossággal lehet állítani, hogy az élő plasma, vagyis inkább embryo annál nagyobb tagoltságot tud elérni, minél több dispositióval bír eredeti szervületében és minél változatosabb behatásoknak van kitéve. Burdon Sanderton innét következtet a

növények *polyergikus* és az állatok *monoergikus* életműködéseire.

Az állatok s kivált a felsőbbek tagoltságát ily alapon kimagyarázni az evolutionista morphológiának a feladata, és a mi ezen a téren el van érve, az valóban megragadja bámulatunkat. Hogy csak az emberegyedről szóljunk, nemcsak a végtagok, az anyagcserét közvetítő belszervek, de főképen az érzékek kialakulását és állandósulását illetőleg a mily egyszerű, épp oly természetes magyarázatokkal találkozunk ezen az állásponton. A physiologia csodás törvényei megmagyarázzák nekünk nemcsak a táplálkozás, a mozgás és az érzés tüneteit, de az ezen tüneteményeket jelenítő *szervek* kifejlődését és működésük mozzanatait és feltételeit is. Az emberegyed felette gazdag külső és belső tagoltsága mellett egészben véve mégis hódol az élő és érző anyag általános törvényeinek. Ezen általános törvények különben nála, különböző viszonyok és állapotok szerint, különbözően jutnak érvényre, azaz differentiálódnak. Az életjelenségek ily általános törvényei, hogy úgy mondjuk, módosulnak és pedig leginkább az érzésjelenségek tüneteményeinél; noha a tisztán vegetatív életfolyamat is nagymérvű elváltozásokat képes kimutatni. Az emberegyedek ekkép már vegetatív életformáikra nézve is nagyban eltérnek egymástól. A táplálkozás menete és folyamatának körülményei úgyszólván az első gyermekkortól kezdve bizonyos meghatározott irányt vesznek, a melytől nem igen térnek el későbbben sem. De még inkább kimutatható ezen egyedek szerint való eltérés az érzés életfolyamatában. Huxley, Haeckel, Spencer és mások szerint az egyed vegetatív fejlődése egész menetén egyre gazdagodik új meg új dispositiókkal, azaz más és más alkalmazkodási képességre tesz szert. Szerintünk azonban ezen vegetatív fejlődés a test érettségének korában befejezést nyer. A test tagoltsága be van akkor fejezve, maguk a külső érzékek is

elérték neveltetésüket. A férfikor mintegy megállapodik az elért fokon, hogy majd hanyatlásnak induljon.

Azonban nem úgy van ez a *belső érzési központokkal*, különösen az agyvelő szervezetének fejlődési folyamatával. Azt kimutatni, hogy a külső és belső csont, izom, mirigy tagoltsága első sorban az agyból kiinduló idegrendszernek tudható be, megkísérlették már Darwin óta az összes evolutionisták. Haeckel e tekintetben egy egész rendszerrel szolgál — némileg elhamarkodva — «*Natürliche Schöpfungsgeschichte*» című művében. Perrier, Huxley, Schmidt egyes szerveknek vagy tagoknak ily alapon való morphologiai levezetését kísérelték meg. Akárhogy is van a dolog, tény az, hogy: 1. minden tagunk és legkisebb anatómiai szervünk kíséretében ott áll elválaszthatatlanul az ideg; 2. hogy az agyállomány, eltekintve a cellulák és fibrillák anatómiai tagoltságától, molecularis formáiban a végtelenig menő változásokon megy keresztül.

A mi az elsőt illeti, az anatómia és biológia legsarkalatosabb tételei közé tartozik, hogy az egyes tagok, izmok, mirigyek nemcsak motorikus, hanem vegetatív, tehát táplálkozási életének elengedhetetlen kellékei az idegek; vagyis az ideg nemcsak mozgatja, hanem táplálja, neveli azokat, azért az ideg kihaltával nyomban ott jelentkezik az illető tagnak az elsenyvedése, elkorcsosulása, bénulása. Helyesen következtetni tehát, hogy a mint az ideg táplálója, mozgatója az egyes kültagoknak, vagy bármely külső belszervnek, úgy azok különböző működés szerint való differentiálódása is az ideganyag nagymérvű differentiálódásának a folyamánya. Ezt bizonyítja az egyes tagok, kezek, ujjak, izmok nagyobb vagy kisebb mérvű fejlettsége vagy fejletlensége, esetleg elkorcsosodása. Különben is ezt kimutatni az anthropologiai morphológiának a feladata, és a mi ebben a tekintetben ki van mutatva, csak a mi föltevésünket bizonyítja. Érde-

kes dolgokat adott elő erre a tárgyra nézve már Spalanzani.

A másik pontot illetőleg, a physiologia egyik legfontosabb kérdése jön szóba, az t. i., miben áll és hogy történik az agyvelőállománynak elváltozása, kivált morphologiai tekintetben. A tárgy magában véve egyrészt ugyan a legérdekesebb, de annál nehezebb a feladat exact vagy kísérleti úton való megoldása. Legújabb craniologiai, anatómiai és physiologiai kutatásaink sokat beszélnek az agyvelő tagoltságáról, tevékenységének sokoldalúságáról, de szoroson vett s a működésnek megfelelő szervi kialakulásáról csakis gyanításaink vannak. A Gall-féle agyszék-helyek theoriája immár egészen elavult. Meynert, Livnell, Beale, Gratiolet, Luys, Bain kutatásainak egész eredménye abban áll, hogy föltesznek vagy 600—1200 millió cellulát és vagy 4—5 milliárd fibrillát. Azonban az agyvelő finomabb szervi kialakulásairól vajmi csekély, vagy éppen semmiféle sejtelmük sincsen.

És mégis az agyvelő *terjedelmi* és külsőleges tagoltsági eltérései csak az embereknél is mennyire feltűnők. Az állatoknál is kétségbevonhatatlanul beigazolvva találjuk azonényt, hogy minél gazdagabb, változatosabb valamely állat motorikus és sensitiv élete, annál nagyobb, változatosabb tagoltságot mutat az agyveleje. Az embereknél legszembe-tűnőbb az idioták, kisdedek és kiváló szellemiséget mutató egyének agyvelejének eltérése. Mindezekből megczáfolhatatlanul be van már régen bizonyítva, hogy az agyvelő szervi tagoltsága egyenes arányban áll az egyed motorikus és sensitiv tevékenységével. Ezt különben fölösleges is volna hosszabban bizonyítani. A mi reánk nézve fontos, az az a körülmény, hogy az egyed életfolyamán át egyrészt az örökölt molecularis dispositio, másrészt a külbehátások minősége és sokasága szerint az agyállomány impressiókat vesz fel, melyek szerint szervileg módosul, úgyszólván végtelenségig dif-

ferentálódik. Az egyes külszervi, valamint tagozati elváltozásokat és fejlődési kialakulásokat illetőleg láttuk, hogy ezek csak bizonyos határig fejlődnek. Legnagyobb és legfontosabb kérdés reánk nézve az, hogy hol van az agyvelő szervi alkalmazkodásának határa? Ezen kérdésre csak közvetve lehet némileg kielégítő feleletet adni. Tudva ugyanis, hogy kivált a szellemi működés és haladás párhuzamosan folyik az agyvelő szervi differentiációjával, mondhatjuk, hogy az agyvelő szervi kialakulása — mintegy *embryonalis* fejlődésének folyamata — azon időpontig tart, míg az egyed új benyomásokat, érzeteket, eszméket felfogni és megtartani képes. Erre vonatkozó nézeteimet egy külön kiadásra szánt műben fejtettem ki bővebben: itt, gondolom, elegendő ilyenmű megokolása is e föltevésemnek.

Akárhogy is van a dolog, biztos tény, hogy az agyvelő evolúciója tovább tart, mint a vegetatív szerveké, és hogy szervi tagoltságában folyton gazdagodik, nevezük ezt akár rögzítésnek, akár innervációnak, fixációnak, vagy bárminek másnak. Továbbá az is biztos, hogy minden egyed agyállománya molecularis szervezeténél fogva bizonyos határozott dispositiókat rejt magában, melyek elődeinek sajátos agymolecularis eltéréseiben lelik alapjokat. Éppen ezen tényre fektetik az úgynevezett *öröklékenység*, vagyis jobban mondva átöröklés jelenségeinek magyarázatát. Ezen velünk született dispositiók meglétét alaposan kifejtették az olasz physiologusok. Újabban Th. Ribot «De l'heredité», L. Dummont «De l'habitude», Maudsley «Physiology of mind», F. Paulhan «La physiologie de l'esprit» című művekben. A német physiologusok csak elvéve lettek reá figyelmesek.

A mint az átöröklés jelenségét egyrészt ugyan tagadni nem lehet, úgy másrészt nagy hiba volna minden lelki tünetment belőle akarni kimagyarázni. Ezt még az alsóbbrendű gerinczeseknél sem tartom egyedül irányadónak, mert ezeknél

is nagy mennyiségben fordulnak elő a környezet benyomásai, melyek az agyállomány tagoltságára kétségkívül állandóan befolyanak és azt módosítják. Annál inkább föltehető ez az embernél, a ki külérzékeinek kiváló fejlettségénél fogva rendkívül sok impressiót vesz fel.

Mindez azonban másodrendű fontosságú; földolog az, hogy az agyállomány, valamint a külérzések, nemkülönben az összes szervek elváltoznak, tagolódnak. Ezen tagolódás jelensége legtovább a központi szerveknél észlelhető. Az érzés és a mozgás kiindulópontja és véghatára itt keresendő.

Ezen a helyen meg kell még említenem a német physiologusok jó régi, de még be nem fejezett vitáját a *nativista* és *empirista* elméletet illetőleg. Azért említendő ez ezen a helyen, mert az átöröklés, vagy talán az állandó, egész faj természetéből folyó dispositiók kérdésével szorosan összefügg. A nativista elmélet szerint, melynek első és legtekintélyesebb védője J. Müller volt, pl. a térbeli terjedtség képzete a recze-hártya méreteitől függ; szerinte a külsőleg támasztott benyomások csak azok megfelelő helyén vétetnek fel stb. (Helmholtz.) Az empirista elmélet nem köti az egyes külső képek érzékelését annyira egyes szervi helyekhez. Helmholtz plane a táviró sodronyához hasonlítja az egyes idegpályákat, melyeken különböző munkákat lehet közvetíteni. Ha az egyes idegszálak nincsenek annyira izolálva működésüket illetőleg, még kevésbbé szabad azt a belső központokról fölteni. Azonban Helmholtz szerint ilyféle izolálás mégis csak létrejön gyakorlás, tapasztalás, ismétlés útján. Létrejön pedig nemcsak az egyes külszervekben, de nagymértékben magában a központi agyrendszerben is.

Azok után, miket az agyanyag nagymérvű differenciáló képességéről mondtunk, könnyen felfogható lesz előttünk azon körülmény is, hogy minden benyomás (akár reflex, akár spontán) mozgást vált ki, s hogy ilyféle benyomások

állandó nyomokat hagynak maguk után és közvetítésük útján maga az agyállomány fejlődése megy végbe. Az érzetek sokasága szerint sokoldalú az ilyen kifejlése az agyállománynak. Ez annál is inkább feltehető, mert Maudsley szerint «minden benyomás hagy maga után bizonyos kitörölhetetlen nyomot, vagyis a moleculák, ha egyszer másképen irányíthatnak és befolyásoltatnak, hogy más módon rezegjenek, nem térnek vissza az eredeti állapotba». Kivált a Helmholtz védélmezte empirismus értelmében az agymoleculáknak, a külbnyomásokkal parallel haladó olynemű csoportosulási módozatát vehetjük fel, hogy ezek mintegy a *külvilág és életfolyas összes képeinek a másait tartalmazzák*. A kised legelső impressióinak és érzékeléseinek legelső processusai ily módon nevelődnek s magával a vegetatív életfolyamat legáltalánosabb tüneményeivel függnek össze. A mint a vegetatív életfolyamat fennáll és egyre inkább erősödik, így érvényben maradnak mindezek az elsajátított módozatai az agyállomány működésének; szóval minden rögzített, bizonyos különleges külső benyomásnak megfelelő functio adott alkalommal ismétlődik. A kellő hatásra lepereg a már instigmált functio, előidézvén a megfelelő érzetképek hosszú sorozatát. Nem hiába mondtuk, hogy az agyállomány fejlődése a legtovább tart, sokkal tovább, mint a vegetatív szervek megalakulásának ideje. De a mint egyrészt nagymértékben és jó sokáig képes ily functionalis differentiatiót elsajátítani, úgy működésének az egyes nemei is állandóan érvényben maradnak. Ebben áll a *visszaidézés*, reproductio figyelemre méltó tüneménye. Az ily reproductiónak az a sajátsága, hogy az főleg a szorosán összefüggő és egyidejűleg végbe menő érzetképek csoportosulásán alapszik. A Bain által széles alapon kifejtett egymásmellettiség — contiguitas — az a különös sajátság, mely a reproductiónak alapfeltétele. És mégis ezen visszaidézés eredetileg merő vegetatív processus;

a vér által táplált agyállomány nevelkedése és életfolyamata alapfeltétele a rögzítésnek és visszaidézésnek. A visszaidézés, vagyis más szóval *emlékezés* ily tekintetben életfolyamati actus, mint Th. Ribot (*Maladies de la memoire*, Paris. 1893.) mondja: «lényegileg egy biológiai tény, esetleg lélektani actus». (U. o. 1. l.) A képsorozatok visszaidézésének körülményei és feltételei élettani tünetmények, azonban a reproductio kivált két körülmény között észlelhető leginkább. 1. Az érzetképek érvényben maradása és kisebb-nagyobb tudatossági foka majdnem tisztán spontán módon jöhet létre. «A figyelem és akaratról» szóló dolgozatomban¹ kimutattam ugyanis, hogy ily, a tudás igen alacsony fokán álló érzetképsorozatoknak a száma igen nagy. Hogy az akarati figyelem vezérlete nélkül is mily nagy mennyiségben jelennek meg, bizonyítja az *álom*, a hol az akarati figyelem megszakad, s mindamellett az érzetképek *csodás* gazdagságú sorozatait látjuk felmerülni. Dr. Ph. Tissié (*Les rêves*, Paris, 1890.) cz. művében az álmoképek felmerülését többféle alapon fejtegeti. Beszél a physiologiai, pathologiai, hypnotikus álmokról, mivel csak azt bizonyítja, hogy az álombeli reproductiója az érzetképeknek jó részben merő physiologiai alapokon nyugszik. Az emlékezés rendkívül érdekes alakja észlelhető az álomban. Szem előtt tartva, hogy az akarati figyelem majdnem egészen semmi, az álombeli érzetképek tudatossági foka mégis nagyon is különböző. Tissié említett műve harmadik részében ügyesen foglalja össze az erre a tárgyra vonatkozó adatokat. Feltűnneti, hogy vannak álmok, melyekben a szervezet különös dispositiója folytán újra álmodunk, vagyis az álombeli tudatosság még alacsonyabb fokára látszunk alászállani. (Sommeil à sommeil.) Az álomban majd az akarati figyelem meglehetősen fokára emelkedünk. Mondhatni, maga az értelem is

¹ L. Athenaeum, II. évf. 1. szám.

közbejátszik ezekben. Ilyen megtörtént többször velem is, midőn más napra való korai fontosabb teendőkre készülve éjjel azt álmodtam, hogy máris felkeltem; a mosdás, öltözködés, különféle tárgyak rendbehozásának a tudata meglehetősen éles volt; az egész mégis csak álom volt; ez a veille à sommeil. Röviden az álombeli emlékezés a tudatosság nagyon változatos fokozatát mutatja.

2. A képsorozatok visszaidézésének második nagyfokosságú körülménye az akarati figyelem kíséretében folyik le. Ezt inkább pszichológiai alapon kell magyarázni. A figyelem jelenségei és feltételei magára az emlékezés jelenségeire vonatkoznak. Nehéz ugyan a határt megvonni a szorosán vett physiologiai és ilyféle figyelembeli emlékezés között, de hogy az emlékezés ily nagyfokú tudatossággal bíró alakjai is előfordulnak, bizonyítja a közélet tapasztalata, midőn rendszerbeosztás szerint idézzük vissza az érzetképeket. Sőt a mi fő, már a régi pszichológiák az emlékezést az öntudat egyik alapfeltételének tartották. Más szóval: szerintük minden emlékezés öntudatos volt.

Miután az emlékezést alapjában véve physiologiai jelenségnek értelmeztük, melyben az agyállomány embryonalis differentiatiójának és fejlődésének hosszasan tartó folyamata játszódik le, igen érdekes lesz a visszaidezés tüneményét egyes esetekben és néhány különböző fokú organismus szerint megfigyelni.

Ha az alsóbbrendű állatok születésük első pillanatától jelentkező fejlődési menetét figyeljük, az empirista elméletet nagymérvben beigazolvva találjuk. Hogy a vegetatív életfolyamat és a táplálkozás, emésztés jelenségeiről ne szóljunk, mint a melyekben ugyanazon módon ismétlődik minden életfolyamati mozzanat, — ámbár itt is a külső körülmények változása szerint nagy az alkalmazkodás és a differentiatio — legelső sorban a *mozgás* az, melyben az állat kimutatja

egyediségének önállóságát, ösztönből folyó viselkedési módját. Bain «Senses and Intellect» című művében a fiatal bárány viselkedését vizsgálja azon pillanattól kezdve, a hogy először iparkodik a lábára állani, még csak egészen szabályosan teste méreteihez képest nem tud járni. Ugyanezt megfigyelhetni a madárfiakon, mikor repülni tanulnak. A mozgás alakja és intenzitása egyrészt a kültagok sajátosságától függ, de a kísérlet első pillanatában az idegekben éled fel az ösztön képe, és a mozgás ha önkénytes, innét veszi kiinduló pontját; a kis csecsemő pár nap múlva ügyesebben szopik stb; egyszóval a visszaidézésnek, tehát az emlékezésnek ez a legkezdetlegesebb, de egyszersmind legősibb alakja. Födolog az, hogy az első impulsus a differentiálódó agyközpontból indul ki, ámbár a hosszabb gyakorlat az ilyen mozgási impulsusokat kivonja a figyelem köréből és tudatosságukat a minimumra szállítja le.

Ezek az emlékezés legelemibb jelenségei. Az állatok mozgási és érzési élete ezen nyugszik, csakhogy szervezeti tagoltságuk korlátoltságánál fogva igen rövid azok emlékezésbeli impulsiv és sensitiv életjelenségeinek sorozata. A felsőbb állatoknál különösen a domesticatio folytán, az emlékezés elvontabb, formáit észlelhetni. A madár pl. megtanul egy nótát füttyölni nem hosszú gyakorlás után. A ló, a különös megfigyelés végett hosszabb ideig tartott majmok visszaemlékeznek egyes személyekre, egyes tájakra, épületekre, sőt eseményekre. A reproductio bámulatos hűséggel és pontossággal jelentkezik. Megjegyzendő, hogy náluk az ily visszaidézés egészen esetleges, csak az ismétlődő képek ébresztik fel az impregnált képcsoportokat, a fixatio erős, az evocatio gyenge vagy semmi. Legfeljebb álmukban, mintegy belső reflexek útján van helye ilyenmő evocationak. A legfelsőbb organismusban, az emberben, az agyállomány nagymérvő differentialis képességénél fogva, az emlékezés nemcsak a meg-

tartásban, de a mi éppen az ő kizárólagos tulajdona, nagymérvű felidőzésben áll. Igaz, hogy itt roppant nagy gyakorlat kívántatik a felidőzés gyorsaságához. Mondhatni, hogy az alsóbb állatoknál, s hozzátehetjük a korlátolt eszű emberek-nél a megtartás szembetűnőbb, plastikusabb, ámbar természetesen kisebb körre szorítkozik. A nagyműveltségű, kivált a sokat látott és olvasott embernél a megtartás nem oly pontos, nem oly mélyhatású, a felidőzés mégis gyorsabb és inkább az akarattól és az akarati figyelemtől függ. Az akaratiság legnagyobb fokát elérik, a kik kizárólag az emlékezés és kivált a visszaidőzés tehetségét gyakorolják, mint a mnemotechnikusok stb.

Ezek után látjuk, hogy az emlékezés egyrészt merően physiologiai feltételektől függ, sőt nem egyéb en bloc véve, t. i. a maga nyers egészében megfigyelve, mint biologiai jelenség, másrészt pedig kiváló fontosságú lélektani tünetény, mely a legszorosabban függ össze a többi lelki tehetségekkel és functiókkal. Továbbá, hogy kétféle megjelenési módját mutathatni ki, t. i. a *megtartást* és a *felidőzést*; a megtartásnál több az automatismus vagyis esetlegesség, a felidőzésben ugyan legtöbbsnyire az esetlegesség, de egyes kiváló individuumoknál az akarati figyelem is érvényre jut. Az alsóbb organismusok korlátolt megtartási készlet mellett gyorsan szállanak le a visszaidőzésnél a merő automatismusra, ösztönszerű gépiességre, viselkedésük majdnem öntudatlan, az akarati figyelem keveset játszik közbe az emlékezés felidőzési processusanál. Azért nevezzük azt ösztönnek, automatismusnak. Erre azonban később még visszatérünk. Annyit azonban már itt is kénytelenek vagyunk hangsúlyozni, hogy *úgy a mozgási, mint az érzési életjelenségek alapjokban véve organikus emlékezés tünetei, és pedig úgy, hogy a mozgásnál inkább a felidőzés jut érvényre.* A mozgás affectiv, az érzés perceptiv természetéből ez igen könnyen

kihozható. Magától értetődik, hogy az organikus emlékezés, mint Ribot már mások nyomán elnevezte, határozott fizikai életjelenség «Az emlékezés — mondja H. Spencer — azon összes psychikus tényekre vonatkozik, melyek utóbb szervekkel lesznek». (Paulhan.) Schiff, Mosso, Luys, Dumont, kivált az első kettő kimutatja, hogy «az agyvelő táplálására felhasznált vér mennyisége annál kisebb, minél megszokottabb az elővett szellemi munka, a nehezebb értelmi munka nagyobb vér mennyiséget, magasabb hőmérsékletet igényel». (Paulhan: «La physiologie de l'esprit.) Mindez, legalább az organikus physiologiai emlékezés folyamatára nézve, feltétlenül áll. A physiologusok szoros kapcsolatba hozzák a táplálkozás többé vagy kevésbé kedvező körülményeivel. Az emlékezés agybeli központjait kimutatni iparkodtak ugyan, de ez eddig nem sikerült; ha ez sikerülne, az emlékezés physiologiai természete még inkább megokolható volna. Azonban arról az eddigiek alapján is annyira meg vagyunk győződve, hogy nemcsak az organikus, hanem az öntudatos emlékezést is alapjában physiologiai tüneménynek tartjuk. Igazán sehol sem található oly benső összefüggés, oly elválaszthatatlan kapocs a physiologia és psychologia között, mint éppen az emlékezés terén. Az öntudatos emlékezés biologiai és pathologiai, szóval physiologiai természetét azonban egyenes úton kifürkészni és körülírni eddig nem sikerült. De sikerül az nagymérvben negatív módon, vagyis az emlékezés bántalmainak nyomában járó kóros tünetek megfigyelése útján. Az öntudatos emlékezés nagy elváltozásokat mutat, midőn az organismus, a vegetatív szervek, de főképen a motorikus és sensitiv idegközpontok meg vannak támadva. Ezen a téren ismét Th. Ribot végzett háládatos munkát, összegyűjtve az összes megközelíthető adatokat a már fentebb említett emlékezésről szóló művében. Ezen az úton teljesen sikerül bebizonyítani az öntudatos emlékezés physiologiai voltát, a mit mi is majd

megkísérlünk. Előbb azonban szóljunk róla, ellentétbe helyezve a merő organikus emlékezéssel. Az organikus emlékezés tudvalevőleg ösztönszerű automatismussá vált és éppen azért az öntudatos figyelem szintája alá szálló őseredeti mozgási és érzési képek sötét, de épp oly mély rétegeit kavarja. Előbb mondtuk, hogy az álomnál leginkább ily összármaszású emlékezetbeli képcsoportok idéztetnek fel és emelődnek a tudatosságnak is bizonyos fokára. Vagyis a *felidézés* közben jutnak tudatossághoz. Mint mondtuk, majdnem értelmi viszonyban és sorozatban jelentkeznek. A tudatosság tehát a felidézéskor jelentkezik nagymérvben. Az álomnak az ébrenléttel tesztük ellenébe, mert a személyiség tudata is leginkább az emlékezéskor jut érvényre. Az emlékezés az ébrenlétnél mintegy az akaratí figyelem uralma alatt áll és gyakorlat, fegyelmelés útján a felidézés nagy könnyűségére tesz szert. *A mennyiben tehát ily felidézés az akaratí figyelem — és a személyiség tudata által is kísérvé és támogatva van. mondjuk, hogy az öntudatos emlékezés.*

Már most, hogy az így felfogott öntudatos emlékezés is mennyire függ a physiologiai életfeltételektől, először is azon körülmény bizonyítja, hogy könnyebben idézhetők fel azon képsorozatok, melyeket újabban szereztünk meg, mint melyeket régebben. Öregségben pedig ellenkezőleg van; itt ugyanis az agyállomány differenciálódásának és különleges functionalitásának biologiai feltételei megváltoztak, eltűntek. Azért emlékeznek az öregek könnyebben gyermekkoruk élményeire, mint a nemrég tapasztaltakra. Walter Scottról, Newtonról mondja Ribot, hogy öreg korukban műveiket olvasva, megbámulták azokat, s mintegy némi sajnálkozással tették hozzá mindig, hogy miért nem tudtak ők is ilyeneket írni. Ide tartozik a normalis és egészséges életfolyamatú emlékezés megfigyelt eseteinek összessége, melyek mind az öntudatos emlékezés physiologiai alapjáról tesznek tanúságot.

Szembetűnőbbek a kóros tünetek vagy azok folytán beálló zavaros állapotok. Ezekre nézve Ribot a következő felosztást állítja fel. Az emlékezés zavarainak — amnesia — formái négyfélék: 1. ideiglenes amnesia; 2. periodikus amnesia; 3. a fejlődő amnesia és 4. a beteg veleszületett amnesiája. Ezek és mások alapján felemlítjük itten egynéhány szembetűnőbb esetét és formáját az amnesiának. Első helyen említendő az epileptikusok és az azoknál megfigyelhető sajátos emlékezésbeli zavarok. Ezen esetekben az öntudatos emlékezés bizonyos automatismusba való visszaesést mutat; a legközelebbi érzékletek és legrendszeresebben ismétlődő képek összezavarása jelentkezik. A baj csak a roham ideje alatt jelentkezik, ennek elmúltával a beteg rendesen semmire sem emlékezik, a mi a roham közben történt. Jackson, Magnan említenek több esetet, így az utóbbi egy betegről szól, a ki napközben közbeeső rohamában tör és pusztít mindent, éjjel alkoholikus deliriumba esik, majd másnap egészségesen felébredve az éjjeli rohamra ugyan igen, de a nappalira legkevésbé sem emlékszik. Érdekes még Sharpey megfigyelése egy fiatal nőnél, a ki leküzdhetetlen álom állapotában majdnem két hónapig maradt, ha pillanatokra felébredt, senkit sem ismert meg, csak egy vagy tizenkét év előtt utoljára látott ismerősét.

A mint az ezen nemhez tartozó esetekből általában kihozni lehet, az a szabályosság a képek eltűnésében, mely majd *progressive* jelentkezik a régi képeken kezdve, majd *regressive*, t. i. a legközelebbi képsorozatok kezdenek visszafelé tűnedezni. Így úgy szólván az emlékezés tartalmának megnövekedését és formájának megalakulását nyomról nyomra követhetjük. Mondhatni, hogy úgy az előre, mint a visszafelé jelentkező amnesiánál bizonyos *logikai* következetességet tapasztalhatni. Ribot szerint a progressiv bomlása az emlékezésnek a kevésbé állandótól az inkább állandóhoz köze-

ledik». (I. k. 94. l.). Testünk meglétének tudata — cenesthesis — nagy szerepet játszik és úgy végső, mint kiinduló pontul szolgál akár a progressiv, akár a regressiv bomlási formájánál az emlékezésnek. Mindezek *általános amnesia* nevezet alatt összefoglalhatók.

A *részletes amnesiához* mintegy átmenetet azon esetek képeznek, melyekben az idioták bizonyos tárgyra vonatkozólag rendkívüli emlékező erőt tanúsítanak. Így egy helységben volt egy idióta, a ki 35 év óta minden temetés napjára, a halott nevére és egyéb körülményekre tisztán emlékezett. Egy másik a számműveletek legkezdetlegesebb elemeit sem foghatta fel, mégis a legpontosabban elsorolta a sokszorozó tábla számait. Mindezen és hasonló esetekben a központi idegszervek vegetatív és talán morphikus eltérései képezik alapját az emlékezés bántalmainak és eltéréseinek. A teljes vagy általános amnesia szervi fogyatkozások folyománya.

Nem kevésbé felfoghatóvá tesz az emlékező amnesia esetei. Ezeknél az a különösség tapasztalható, hogy az emlékezési felidézés képei változnak és nagy fokban eltérnek. Így egyesek elveszítik a zenei emlékezés tehetségét, mások egyes szavakat, vagy egyes nyelveket felejtenek el; míg a többi tárgyra való emlékezés érintetlen. Ezen esetek igazán sajátosságosak és úgy a physiologiai, mint a psychologiai magyarázatot megnehezítik. Ferrier, (Gratiolet erre nézve iparkodtak kielégítő magyarázatot adni. Így az utóbbi mondja, hogy «minden érzéknek megfelel a maga emlékezőtehetsége, a mely vele correlatív. (Ribot.) A mi itt átlag megfigyelhető, az az a körülmény, hogy különböző egyedek különböző irányban fejtik ki emlékezőtehetségüket. Ezt a mindennapi tapasztalat számtalan példája bizonyítja. Némelyek a nyelvtani szabályt, mások a példát tartják meg jobban emlékezetükben. Mindez azonban valami közönséges és napirenden lévő, jóllehet azon esetek, melyeket a szaktudósok megfigyeltek és

feljegyeztek, csak feltűnőségre, vagy csak alaposabb körülírásra nézve különböznek tőlük. Akárhogy is van a dolog, az ily részletes emlékezetbeli gyengeség vagy bántalom physiologiai magyarázatát meglehetősen mértékben a felállított tétel által nyerjük, mely szerint az agyállomány szervi és morfológiai, szóval tagoltsági differentiatiója az *egyedek szerint* és azok külső viszonyai szerint is nagy mérvben eltér. A többbit a physiologusra bizzuk.

Lássuk azonban az emlékezés bántalmainak egynéhány oly esetét, melyek azt csak részben támadják. Ily esetek, mint említve van, rendkívül érdekesek. Holland (Mentah pathology) magáról beszéli, hogy a Harz-hegység egyik bányájába leszállva, a tárnában oly bágyadtság és kimerültség fogta el, hogy kíséreléssel a beszélgetést nem folytathatta, annál kevésbé sem, mert a német nyelv minden szavát és kifejezését egyszerre elfelejtette. A mikor azonban valami ételt és italt vett magához, nyelvismerete visszatért. Carpenter egy gyermekről beszél, a ki fejét erősen megütve, három napig feküdt eszméletlenül, a mikor magához jött, egész zenei ismeretét elfelejtette. A többire nézve épen maradt. Ribot leginkább Kussmaul után (Die Störungen der Sprache) közli az annyira érdekes, a nyelvi emlékezés bántalmaira vonatkozó eseteket. Erre nézve egész rendszert állít fel. Előveszi a már említett regressio törvényét, a mely szerint az érzetképeket oly sorban kezdik elfelejteni, a minőben szereztettek, kezdve t. i. a legújabbban szerzetteken. Igaza van Ribotnak, hogy ezen jelenség a nyelv természetére és legalább a nyelvismeret szerzésének feltételeire és menetére nagy világosságot van hivatva vetni. A legtöbb megfigyelt esetben legelőször is a tulajdonnevek esnek ki az emlékezetből, majd a köznevek, arra a melléknevek, igék, adverbiumok, interjectiók stb., már ezen sorozatból is sokat lehet következtetni a nyelvtani fogalmak megszerzési menetére. Ugyanez áll a számokra nézve.

Ez leginkább az úgynevezett *paragraphia* és *paraphasia* tüneteinek észlelhető. Éppen ilyen szoros és következetes menetet figyelhetni meg az érzetképek eltűnésénél, a külső és plastikus jelek és tulajdonsági fogalmaknál is. Így a színeknél, a zenei képeknél, egyes életkorok vagy egyes tájak emlékezetbeli képeinél, idegen nyelveknél stb. De maguk az *emotionalis*, sőt *cenesthetikus* képek is, a mint bizonyos menetben eltűnnek, úgy bátran föltehető, hogy épp oly menetben szereztek is. Az ily részletes hántalmi eseteknél még meglepőbb azon körülmény, hogy gyógyulás közben az ily eltűnt képek rendszeren ugyanazon sorrendben tűnnek elő, a minő sorrendben elvesztek.

Ezen eseteknél még érdekesebbek és még kevésbé magyarázhatók ki az emlékezés túltengései (les *exaltations de la memoire*). Ez az úgynevezett *hypermnesia*. Ribot ezen esetek némi megfejtése céljából előrebocsátja azon már több helyen érintett nézetét, hogy az öntudat feltétele az emlékezésnek; az öntudat folytonosságában látni akarja az emlékezés felidézési erejét és menetének irányát. Ráutal a *hypnosis* eseteire, a *hypnotikusok* emlékezetbeli képeinek mesterséges felidezésére.

Hogy mit tartunk mi az emlékezés és az öntudat közti viszonyról azt utóbb kifejtjük, itt csak azt hangsúlyozzuk, hogy a *hypermnesia* esetei is (minő az erdész esete, a ki sokáig tartózkodván Lengyelországban, majd Németországba átköltözvén, a lengyelt elfelejtette, *anesthesiai* rohamban több órán át csak lengyelül beszélt, énekelt, imádkozott stb.), mint a teljes vagy részletes *amnesia* esetei, határozottan biológiai és *physiologiai* életjelenségek. Az egész *vegetatív* és *idegszervezet* fejlődési menetének egyes mozzanatai ezek. Olyan mozzanat az emlékezés maga. Az ösztönbeli, esetleg *automatikus* reakciók hosszú sorozatánál nem egyéb.

Ezekben véltük magának az emlékezés jelenségének

némileg világos képét nyújthatni. Főképen oda törekedtünk, hogy kimutassuk, miszerint az emlékezés legelemibb formájában *szervezeti processus*, a mely sokféle alakban jelentkezik, a mint különféle tárgyakra bír vonatkozással. Kivált az emlékezés másik tüneténye, a visszaidézés az, a melylyel eddigelé legtöbbet foglalkoztak és annak úgy az evolutionalis, mint a dissolutionalis állapotok között jelentkező alakjait vizsgálták. A megtartás valami könnyen felfoghatónak látszott és látszik is; ez ugyanis, mikép láttuk, nem egyéb, mint az ismétlődő határoknak megfelelő tagoltsági kialakulása az agyállományban. A természetszerűen ismétlődő életfolyamatok az emésztés, mozgás, nyugvás stb. annyira beidegződnek, hogy felébresztésüket már nem is kisérjük tudatos figyelemmel. Ezekben jutnak érvényre az átöröklött dispositiók és az egyed környezetének állandó körülményei. Az ezekben kiváltott reflexek a kültagokban és szervekben állandóan meghonosodnak és az egyedre jellemző viselkedési bélyeget nyomnak. Jobban mondva ezekben érvényesül a *faji és egyedi* alkalmazkodásból és átöröklött dispositiókból folyó ösztön. Darwin a fajok eredetéről szóló nevezetes munkájának hetedik fejezetében bővebben értekezik az ösztönről. A szokással veti először egybe. Felteszi, hogy az első benyomások legtöbbje szabályosan ismétlődik, ezen benyomások megtartása és emlékezetbeli felidézése hasonlóan szabályszerűen fut le, mindenekelőtt pedig állandóan fenmaradván, kialakul az eredeti és állandó typus, megállapodik és megszilárdul az úgynevezett ösztön. Ő azt így fejezi ki: «a mint egy jól ismert ének ismétlésénél, úgy az ösztönnél is egyik actus a másikra bizonyos rhytmus szerint következik. Tehát a felidézés is oly szabályos, rhytmikus. Az úgynevezett organikus emlékezés folyamata is állandóan ismétlődő funkciói közben alakul meg az egyedi átöröklött dispositióinak és a külső körülmények behatásának megfelelő viselkedés, e szerint az *ösz-*

tön. Ime ez a szerepe az emlékezésnek. Igaz, hogy ez az emlékezés az öntudat igen alacsony fokán áll, vagy még azon alul is. Ha magáról az emberről beszélünk, pszichológiai értelemben véve, az ösztön szót ritkán alkalmazzák reája. Többször fordul elő a szokás kifejezése.

Paulhan, kivált Dumont nyomán, bővebben vázolja a szokás fogalmát, de az az ösztönnel mégis majdnem egyértelmű nála. Ez nem is lehet máskép. Az ösztön — legalább fejlődéstani elvek szerint — az ugyanazon állapot állandó ismétlődésének a folyománya. Ez nem egyéb, mint megszokás. A ki állandó foglalkozás céljából (iskolába, hivatalba stb.) egy és ugyanazon az utcán ötvenszer ment egymásután, az ötvenegyedik alkalommal bizonyára szokásból, mondhatni elsajátított ösztönből fog arrafelé menni.

Minderre nézve a physiologusok és psychologusok majdnem egy véleményen vannak; van azonban egy pont, a miben eltérnek, hogy ugyanis egyesek az emlékezés feltételeül az öntudatos figyelmet veszik fel. Ez a kérdés azonban akkor dől el, ha az öntudat jelenségét sikerül bővebben kifejtenuünk. De figyelmeztetjük az olvasót, hogy úgy a ösztön, mint a szokás, az emlékezés funkciói között alakul ki és állandósul meg. Ha csak az állatokról volna szó, már az eddigiek is elegendők volnának talán annak beigazolására. Nekünk azonban főfeladatunk az ember lelki tehetségeinek megértését előmozdítani. Ezen célból vissza kell térnünk az úgynevezett öntudatos emlékezésre.

Azt már kifejtettük, hogy az öntudatos emlékezés jelensége bizonyos tekintetben az akarati figyelem hatalma alatt áll, nyers anyagát — a felidézett képek sorozatait — mégis az organikus emlékezés megtartási erejének és működésének köszöni. Ha a gyermekeket megfigyeljük, rájövünk, hogy jó sokáig merően ösztönszerűen gyakorolják emlékezőtehetségeiket, csak a rendszeres fegyelmezés, a tervszerű nevelés

vezeti őket oda, hogy bizonyos kiinduló és bizonyos célpontok szerint igazgassák emlékezetbeli képeik felidézését. Ezen a helyen említendő az elsajátított képek tervszerinti sorakozása, egymásnak alárendelése. A civilizált házban nevelt gyermek első benyomásának megfelelő képsorozatok szoros összefüggésében állanak (a szobabútorok, az udvar, az utca, a piac stb.) a szorosan összefűződő, kivált az egymásmelletti-ség — *contiguitas* — törvényére támaszkodó képsorozatok. Már most az előbbieken kifejtett szoros összetartozása az emlékezetbeli képsorozatoknak, a mely az emlékezésbeli bántalmaknál akár *progressionalis*, akár *regressionalis* irányt követ is, mégis oly szigorú: könnyen felfoghatóvá teszi előttünk a hosszú képsorozatok pontos, gyors, s a mi fő, szabályszerű visszaidézését. Egy kép birtokában lévén, szabadon rendelkezünk ezernyi ezer, egy sorozatban álló más képpel. A felnőtt és képzett ember-egyed mindig egy főgondolattal van elfoglalva, de a többi emlékezetbeli kép igen szorosan van ezen főképzetképpel összefűzve: és minél képzettebb az illető, annál szorosabban tudja azokat összefűzni, vagyis egymásnak alája és melléje rendelni. Minél szorosabb az ily kapocs, annál könnyebb az átmenet egyik képről a másikra, vagyis annál öntudatosabb az emlékezés.

Igy tehát az emlékezés, mondhatni az akaratbeli figyelem hatalmában áll. A legelemibb és legösztönszerűbb majdnem öntudatlan érzeti és emotionalis képek egybetartoznak, egy általános képalakzatot képeznek, ebben összefolynak. Ez az egyednek egy mozzanati *differentiatio*ja; ezen mozzanatban van a tartalma az egyediségnek, ez az *énje*. Minél tartalmasabb ezen én, minél általánosabb azon uralkodó képalak, annál önállóbb az ember egyénisége. Az ilyen vezérképek által vezetett egyéniséget más szóval *személyiségnek* is nevezik. A különbség könnyen felfogható, ha a műveltség és *civilisatio* legalacsonyabb fokán álló és magas fokban művelt

ember-egyedek között teszünk összehasonlítást. A gyermek első éveiben nem tesz említést énjéről. Ugyanezt észlelhetni a vadembereknél is, a kik szintén harmadik személyben, vagy collective szeretnek magukról szólni.

Ime az elég könnyű átmenet az emlékképek összetartozási alakjai útján az ösztöntől, a szokástól az akarati figyelem által vezényelt emlékezés funkciójáig és az ezen alapuló individualitásig és személyiségig. Persze az emlékezés funkciója ide is hűségesen elvezet minket: a személyiség jelenségének és lélektani mibenlétének meghatározásához. Th. Ribot sokat tett e tekintetben «*Maladies de la personnalité*, Paris, 1889.» című művével. Ebben is inkább a dissolutió tünetményének megfigyelésével foglalkozik behatóan. Elsorolja a *szervi* bántalmakat, az *indulatbeli* bántalmakat, az *értelmi* zavarokat. majd magáról a személyiség teljes felozslásáról szól. Mikor a «*Maladies de la memoire*» című művével egybevetettem ezen, egyébként kiváló monographiáját, mindjárt arra gondoltam, hogy mindkettőben tulajdonképen egy és ugyanarról a dolgról van szó. Hiszen azok a személyiséget bontó zavarok, alapjában véve az emlékezés funkciójának zavarai; az emlékezés lévén ugyanis az, a mi a személyiségnek alapjául szolgál, azt mintegy előteremti. Már itt is közbeszúrhatjuk mindjárt, hogy az emlékezés elemibb, sőt általánosabb lelki functio — a mennyiben az állatoknál is constatálva van — tehát a személyiségnek, mint korlátoltabb terjedtségűnek, az általánosabban kell alapulnia és nem viszont. Hogy a vegetatív és bármily szervi bántalmaknál és eltéréseknél az emlékezéssel maga a személyiség is azonnal elváltozik, az csak valami természetes. De oly eset nincs, hogy a személyiség elváltoznék a nélkül, hogy az emlékezésben is ne fordulnának elő eltérések. Lássuk először a szervi bántalmakból folyó aberratióit a personalitásnak. A szervi bántalmak, már mint olyanok is, a leg-

több esetben alterálják az emlékezés folyamatát. Egyik esetben a beteg minden perczen várja halálát, másokban pedig azt állítja, hogy egy daemon szállotta meg. (Annales medico physic 1878. sept.) Az egyik azt gondolja, hogy teste roppant nehéz, a másik hogy oly könnyű, hogy a földet sem érinti. Kérdem, nem a normalis emlékezés-folyamat és functio bántalmái-e ezek?

Lássuk az affectiv bántalmakat. Ilyenmű betegségek a fáradtság, elnyomatás, aggódás, levertség, szomorúság érzetével járnak. Az ilyen beteg teljesen érzéketlen, s a legkedveltebb személyek halála is érintetlenül hagyja. Az én tudata maga Ribot szerint nagyban elváltozik. Minek folytán bizonyára csak az emlékezésbeli zavarokra lehet következtetni.

A mi az értelmi zavarokat illeti, kivált a *nevroint*, melyre különösen Krisbacher, Axenfeld, Huchard hoznak fel eseteket és a mikben közvetlen tünet a cenesthesiának elváltozása; a «Mal. de la memoire» című művében Ribot ugyanazon a czélból előhossa, a hallási, tapintási, látási visiókat és hallucinatioakat, az én megkettőződését (dedoublement), s azt a nőt, a ki a férjét majd valódinak fogadta, majd mint idegen betolakodót a rendőrség által letartóztatta (Magnan): mindezek az emlékezés megzavarodásával párhuzamosan haladnak.

Még inkább bizonyítja állításunkat Ribotnak azon magyarázata, hogy hogyan alakul meg az én érzete és mire támaszkodik egységének tudata. A már említett Tissie «Les rêves» című művében többféle énről beszél; felvesz érzeti ént (moi sensoriel), belszervi ént (moi splanchnique), álombeli, személybeli sth. ént. Richet, Ribot, Tissie s mindazok, a kik az én tudatának és egységének fenmaradásával vagy elváltozásával foglalkoztak, állítják — a mit mi is más úton kifejtettünk — hogy az én emlékezetbeli képek coordinatiója. «Az én egysége psychologikus értelemben nem más, mint egy

ideig tartó, bizonyos számú öntudatbeli állapotok cohaesiója, melyeket mások, kevésbé tudatosak kísérnek. (Ribot: *Maladies de la personnalité.*) A tudatos állapotok összege teszi ki szerinte az ént, az én pedig a személyiséget, ebben a kettőben pedig az öntudat nyer kifejezést. Így nehéz tudni, legalább az evolutio menetében, melyik az előzménye a másiknak. Ribot szerint, talán Richet kifejtésére való támaszkodás útján, az öntudat megelőzi az emlékezést. Hogy láthassuk, mennyire áll ezen állítás, fejtsük ki az öntudat jelenségének fogalmát.

Az érzés és mozgás váltakozó folyamatai, melyek az idegpályák centrifugál és centripetál áramainak összetalálkozása közben jelentkeznek, határozzák meg leginkább az élő emberi szervezetben a fejlődés menetének egymásra következő állapotait. Tudvalevő dolog, hogy a felvett határok között kiváltott érzetek és érzetképek erőssége és hatályossága sok körülménytől függ. A nagyon szaporán és egyhangúan jelentkező behatásoknak megfelelő képek sokat veszítenek élénkségükből, más szóval: a figyelmet nem ébresztik, a tudatosság legalacsonyabb fokára szállanak, csak a periodice, mintegy szabályosan ismétlődő behatások tartják fenn a figyelmet és emelik azt egész tudatosságig. Richet a sensationnak három fokát veszi fel: a tudatosságnélkülit, a tudatost és a figyelem kíséretében állót. Szóval a figyelem az, mi az érzetképeket tudatosakká teszi. Tekintettel az emlékezésre, mondhatjuk, hogy a felidézés a figyelemmel egy célból és úgyszólván egyirányban működik. Az emlékezés hatalmasan működő funkciói mintegy gyűjtik a készletet, a figyelem csak válogat benne. Természetesen ezen figyelem legalacsonyabb fokán összeesik az ösztönnel, a milyen ösztönt az előbbieken az organikus emlékezés tüneményére alapítottunk. A tudatosság azonban a figyelemmel mindig arányosan emelkedik. A mi ránk nézve nagyfontosságú.

Az érzetképek rendkívül nagy tömegében a nagyobb rész automatikus, öntudatlan, a minő öntudatlanságra minden érzetkép gyakorisága folytán kénytelen jutni. Ezt a legavatottabb psychologusok állítják, és tény is, hogy szokásszerű érzelteink és emócióink egészen kikerülnek a figyelmet. Lechner K. Münsterberg nyomán azt a megjegyzést teszi, hogy majdnem összes érzékelésünk ily öntudatlanság szintjára süllyed. Paulhan meg éppen azt a kérdést veti fel, vajjon az ösztön, a mely a szokásra, ez pedig az emlékezésre támaszkodik, nem magasabb rendű-e, mint a tudatos értelem?

De maradjunk egyelőre tárgyunknál. Tudva, hogy az érzést csak a figyelem teszi tudatossá, az érzetképek között ily tudatosság szempontjából is lehet némi osztályozást meg-ejteni. Bátran állíthatjuk, hogy a figyelem mindig egy képet sodor maga előtt, melynek nyomában más képek hosszú csapatja következik. Ez a legközvetlenebb, ez a felszíne a tudatosság összegének, vagyis támpontja, tartalma, kerete az egyed *öntudatának*. Megjegyzendő, hogy ezen uralkodó kép vagy képsorozat váltakozhatik, másnak enged helyet; így *az öntudat másképp szólva, az érzékelés élénkségének és közvetlenségének a legmagasabb foka.*

Ambár Wundt tiltakozik az ellen, mintha a figyelem az öntudattal egy és ugyanazon lelki jelenség volna: a kettő elválaszthatatlanságát tagadni mégsem lehet. A tudat élénksége és közvetlensége egyedül a figyelmen múlik, úgy hogy az *öntudat a figyelemnek legnagyobb mérvű integratiója*. Az öntudatot a figyelem actusától különbözővé teszi, különböző tartalmi terjedelme. Az egyed emlékezetbeli megtartása útján összehalmozott képsorozatok és csoportok kisebb-nagyobb összetartozása, mintegy szorosabb viszonya az, a mi az öntudat tartalmát meghatározza. Az öntudat mintegy a megszerzett képek egész készletére ránehezdedni látszik. A felidézés gyorsasága, a figyelem rugékonysága biztosítja

az öntudat ezen terjedelmi foglatát. Azt tapasztaljuk mégis, hogy sokszor az öntudat elgyengül, pillanatokra elenyészik. Így a Ribotnál említett zenész esetében, a ki midőn karban játszott, epileptikus roham folytán öntudatát ugyan elveszítette, de a darabot — bizonyára egyedül emlékezetének erejénél fogva — tovább is játszotta, miközben ismét magához jött. Így az öntudat az emlékezés funkciója közben jelentkezik ugyan, de elenyészik a nélkül, hogy az emlékezés is eltűnne. Miből világosan következik, hogy az *emlékezés az öntudatnak előfeltétele*. Olyan esetről ugyanis sehol sincs említés, hogy az emlékezés eltűnt volna, de az öntudat sértetlen és ép maradt. Ezt maga Richet is kénytelen beismerni. Először is az ösztönről mondja, «hogy az az organikus emlékezésnek bizonyos fokát feltételezi» (Psychologie generale 113. l.). majd utána pár sorral hozzáteszi: «az öntudat átlag az emlékezés tüneténye. És ez az, a mi nekem annyira feltűnt úgy nála, mint Ribotnál is. Richet ugyanis művének rendszeres beosztásában először tárgyalja az öntudatot — előre bocsátván annak elemi formáját, az ösztönt, — azután az öntudat alapján kifejti az érzés jelenségére vonatkozó elméletét, és csak ezek után és ezek alapján tér át az emlékezésre. Ribotnak ellentmondását ebben a tekintetben már kifejtettem. Úgy látszik, hogy mindkettőt Herbert Spencer tévesztette meg, a ki «Principles of psychology» I. kötetének 4. részében — az öntudatról különben említést sem téve — az emlékezést az értelem törvényei után tárgyalja. A pszichológiai emlékezést Ribot öntudatos emlékezésnek mondja és így szoros kapcsolatba hozza mindkettőt egymással. A physiologiai pszichológiának művelői valamennyien egyetértenek arra nézve, hogy az emlékezésnek physiologiai alapját elég könnyen, az öntudatát pedig vajmi nehezen lehet kimutatni. A mennyiben pedig az a céljuk, hogy minden psychikus jelenségnek végső indoka és alapja gyanánt az organikus és idegészeti

folyamatok veendők, úgy az emlékezés az öntudatnak ilyenmü indoka és alapja gyanánt tekintendő.

Lássuk még néhány vonásban az öntudat genesisét és fejlődésének néhány mozzanatát. Az emlékezetbeli érzetképek közötti bizonyos arányosság és összefüggés az szerintünk, a mi rendesen egy különleges érzetképcsoportnak uralmát és vezénylő szerepét — és pedig mindig a figyelem funkciója közben — biztosítja. A kis gyermek és a magas képzettségű egyén közötti különbséget már az előbbieken feltüntettük. Az ész érvényesülése, a személyiség önállósága és állandósága közben fejlődik ki csak a magasabb fokú öntudat. Egyes kiváló egyéniségek, világhírű költők, bölcsék, tudósok, államférfiak, hadvezérek egyénisége és ellenállhatatlan személyisége azon fordult meg, hogy az öntudat, kivált az emotionális és érzeti képzetsoportok fölött majdnem korlátlanul uralkodtak. A gyermek és együgyü műveletlennek vajmi nehezeére esik egyik képzetsoportból a másikra átmenni, a felidézés emlékezetbeli gyakorlottsága majdnem semmi, vagy esetleg behatások közben megy végbe legfeljebb. A magas képzettségű pillanat alatt végig szárnyalja képzeteinek óriási világát, minden, még a legigénytelenebb, legesetlegesebb körülményt is számításba veszi, mindenből tud céljaira nézve hasznot húzni. Úgy hiszem, ezen a képek feletti korlátlan hatalom, és azok felidezésében mutatott rendkívüli könnyedség közben jelentkezik az öntudat gondolható legmagasabb foka. Az értelmi operatiók egyedül az ily emlékezetbeli felidezés nagy könnyedségétől függnék. Maga a civilizatio, a mely mindig általánosabb és mindig mélyebb eszmekepeknek hódol, bizonyítja az öntudat ezen formái, egyre nagyobbó korlátlanságát és mindig gyarapodó tartalmi gazdagságát. A személyiség állandósága az öntudat létráján kapaszkodik felfelé, hasonlóképen *az ész tudata nem egyéb, mint az öntudat folytonossága*. Az uralkodó, egész korszakokat

irányító vezéreszmék, nagyszabású életcélok, a kutatás ösztöne és az ambitio minden nemesebb formája biztosítják és bizonyítják az öntudat ezen folytonosságát és fejlődését.

Ezekből legelső sorban az következik, hogy az öntudat nem egyéb, mint az egyed fejlődésének egy-egy mozzanata. a mely annál inkább nyer erejében, intensitásában, minél nagyobb képzetkészletre tesz szert az egyén emlékezetbeli megtartása, és minél nagyobb és biztosabb könnyedségre jut, emlékezetbeli felidézése közben.

És itt végre áttérünk ama már megérintett véleményre. mely szerint az emlékezetbeli érzetképcsoportok mindinkább veszítenek tudatosságukból; hogy emotionalis és sensitiv életünk mindinkább mető automatismussá, öntudatlan gépieséggé válik. Paulhan szerint nagyon valószínű, hogy öntudatos tevékenységünk öntudatlan automatismussá lesz, vagy legalább merő vak ösztönné válik, azért hajlandó az ösztönnék az értelem fölött felsőbbiséget tulajdonítani. Ezen nézet mint kivehetni, egészen összeesik Hartmannak «Philosophie des Unbewussten» czimű művében kifejtett nézetével, egyébként rokon azon elvekkel is. a melyeket Schopenhauer a természetben nyilatkozó akaratról táplált. Röviden, többen a modern physiologusok közt azt tartják, hogy állandó ismétlés és tartós gyakorlat folytán minden tudatos érzésünk öntudatlan automatismus talajára süllyed.

Hogy a szaporán és mintegy egy tempóban ismétlődő ingerek és ezeknek megfelelő érzetek csakugyan egészen öntudatlanokká lesznek, kivált, ha a többi érzetekkel vonatkozásban nincsenek, az valami természetes és világosan bebizonyított dolog. A vegetativ és merően animalis organikus functiók nagyobb része olyanná lesz a legtöbbször, még oly képzett ember folyamata alatt is. De tudva azt, hogy az agyállomány majdnem a végső öregség határáig új meg új tagoltságot nyer s mintegy embryonalis fejlődése akkor

is tart, midőn a többi tagok és szervek majdnem gyengülni kezdenek, könnyen rájövünk, hogy az emlékezet megtartása egyre szaporítja anyagát, melyet azután a figyelem tudatosságára segít, sőt magának az öntudatnak a tartalmát is ebből látja el. Így az öntudatlanságba való elmélyedéstől már erről az oldalról is meg vagyunk mentve. De mindez még semmi. Láttuk, hogy az öntudat a felidézés könnyedségénél fogva annál könnyebben rendelkezik bármely heterogen, vagy az animalitás bármily alacsony fokának megfelelő képzetsoporttal, minél szorosabb az azok közötti viszony és minél arányosabban — függnek össze. *A felidezés, a reproductio tehát mindig az öntudat javára dolgozik.* A nagy elmék legalább megczáfolják az öntudatlanság felé való közeledést. De megczáfolják azt az akrobaták, athleták, ezermesterek, a kik az organikus emlékezet legösztönszerűbb és legelemibb képei felett akaratauk szerint uralkodnak. Hartmann elméletének tarthatatlanságát behatóan kimutatta többi közt Schmidt Oszkár, straszburgi tanár (Les sciences naturelles et la philosophie de l'inconscient. trad. p. Soury et Mayer). Újabb ide vonatkozó nézeteket is sikerülni fog kellő értékre leszállítani.

Midőn így az *öntudat fejlődési képességének* védelmére kelünk, folytonos tekintettel vagyunk arra, és az a kiinduló pontunk, hogy az *öntudat az emlékezés funkciójának bizonyos mozzanata.* Továbbá azt is — már ismételtelen — hangsúlyozzuk, hogy az *emlékezés nem egyéb, mint organikus, sok tekintetben vegetatív funkciótól függő életfolyamat egy neme.* Ez az a tér, a hol egyedül kereshetni az animalis és a psychikus jelenségek közti összefüggést, a mely itt kézzelfogható módon kimutatható.

Beljak B. Pál.

AESCHYLOS VALLÁS-ERKÖLCSI VILÁGNÉZETE
ORESTIÁJA ALAPJÁN.

— Harmadik és befejező közlemény. —

III.

Ha azon helyekre támaszkodunk, a melyekben az isteni hatalmak csoportosításáról van szó, úgy Aeschylus szerint háromféle ily emberfölötti hatalmat kellene felvenni, nevezetesen: 1. földfölötti, égi; 2. a földön, a házakban ténykedő s 3. a föld alatt honoló hatalmakat.

A *földön*, nevezetesen a házakban ténykedő emberfölötti hatalmakra nézve Aeschylus kellő tájékozást nem nyújt. Annyi tény, hogy a házi fetiseknek már nyoma sincsen, s a naturistikus-samanistikus hatalmak, a mint ezek az önkívületi, álomszerű állapotban ténykednek, hitelüket teljesen elvesztették. Még Klytaemnestra, a nő is gúnyolódik fölöttük, s csakis akkor tulajdonít az álomnak határozó befolyást, midőn már teljesen szövetkezett az alvilági hatalmakkal. A hősök cultusával szintén nem találkozunk. Az ősök cultusa pedig eredeti jellegét már elveszítette. Az ősnek szelleme nem időzik a házban, a mint azt a nomadismus ősképzeteit leghívebben megőrző chinaiak- és rómaiaknál találjuk, hanem az alvilágban s az utód nem a házban, hanem az ős sírdombján hozza meg a kegyelet áldozatait. Az ősök cultusa tehát nem a házi, hanem az alvilági hatal-

mak cultusával áll összefüggésben. Mégis volt házi cultus, voltak házi Istenek. Ezeket Aeschylos, mint a ház kincsekkel telt belső lakait kegyesen gondozókat, tehát a ház javai felett kegyesen őrkdőket jellemzi, de néven nem szólítja meg. A jón törzseknek ilyen, a ház javai fölött általában őrkdő Istene Hermes volt, a ház belseje felett pedig Hestia őrkdött, a tűzhely kegyes istennője. Mindkét Isten azonban szintén nem földi, hanem földfölötti, úgy hogy a földi Istenek csoportját szorosán véve, a «földi» szavat egyenesen elhagyhatjuk.

A földalatti Istenek laka a *Hades*. Ezen lakon kívül létezik még a Tartaros, a Titanok teljesen elzárt tartózkodási helye, kik azelőtt oly hatalmasok voltak, de vad harci dühökben Zeus által elejtetve, soha többé föl nem kelnek. Csak az Erinyseket és azok nőtestvéreit, a Moirákat, valamint a *közös anyát*, a földet nem érte hasonló sors. Míg ama titáni hatalmak Zeus uralkodása óta minden befolyástól meg vannak fosztva s így ők semmiféle cultusban nem részesülnek, addig emezek befolyásosak s van részben cultusok is. A vonatkozás ezen hatalmak és a Hades lakói közt Aeschylosnál laza.

A Hades uralkodója Pluto; alattvalói az elköltözöttek lelkei. Ezek vérnélküliek, közelebbi egyéni vonások nélkül. (E. 300.) Közös sorsuk, hogy vigaszt, örömet nem ismernek. A halál utáni élet a lehető legszomorúbb, s csakis a reménynélkülinek kívánsága az, hogy a kétségbeesés életét az örök álmó élete váltsa fel. (A. 555.) Vigaszt azonban ezen halál utáni élet nem nyújt senkinek, a Hadesbe kényszerűleg elköltözött csak is a halálnak bátor elszöndéce, a szép halál vigasztalhatja. Ez volt, nézetem szerint, Aeschylos hite is. Vannak ugyan Aeschylos művében egyes helyek, melyek e felfogással ellenkeznek, ezek azonban részben a rég letűnt hőskor alapképzetkörüvel, részben scenikus érde-

ekkel, végre pedig a köznézettel függenek össze. A hőskornak alapdogmáját képezi, hogy a hős, a kiből a fetisizmus és samanizmus vallási tőkéje le van rakva, mint ilyen, feltétlenül értékű eleste alkalmával nem halt meg, hanem csak alszik; majd később uralkodik mindazok felett, kik őt a halálba kísérték. Ezekkel együtt a veszély idején elhagyja földalatti biztos rejtekét s övét megvédi a végveszélytől. Innen azon barbár szokás, hogy legkedvesebbjei őt a halálba kísérik s sírja fölött az ellenség foglyai leöletnek, ez utóbbiak részben azért, hogy vérükkel táplálják az elvérzettet, részben azért, hogy mint rabszolgák őt szolgálják. Még a homeri korban is találkozunk eme felfogással (Ilias XVIII. 334. stb., XXIII. 22.), jölehet már ekkor is túlsúlyban volt a minden egyéni életet megsemmisítő, tisztán árnyszerű szomorú életnek képe. Ha már most Aeschylosnál ugyanazon vigasztaló gondolattal találkozunk, melyet a Hadesben időző Achilleus mint vigasztalót visszautasít (Odyssea λ. 488. stb.), úgy a chorusnak azon kívánatát, hogy bárha Agamemnon még Troja alatt dicsőségesen elvérezhetett volna, mert az esetben ő a vele együtt dicsőségesen elestek fölött még az alvilágban is uralkodhatnék: bizonyára nem tudhatjuk be Aeschylosnak mint az ő nézetét. Még kevésbé lehet Klytaemnestra halálutáni szerepléséből s szavaiból arra következtetni, hogy Aeschylos az elköltözött lelkek életét egyéninek gondolja.

Sokkal komolyabb ellenérv rejlik az elköltözött lelkek színtelen, árnyszerű életének felfogása ellen az ősök cultusának tényében. A sírokra kiöntött, nevezetesen véres áldozatok az *eredeti* élet táplálását czélozták, az ősökhez intézett kérések és fohászok pedig azon hitet feltételezik, hogy ez ősök szellemei a kérést meghallják s erejük alapján azt teljesíthetik is. Ezen hit ellen Aeschylos cultusi jellegű színművével egyenesen nem küzdhetett; a kegyelet gyakorlását pedig még akkor sem lehet megszüntetni, ha a mögötte rejlő hit

élettelen. A vallási gyakorlat nevezetesen, ha kegyeleti mozzanatokkal vegyül, még soká túléli a hitet. Aeschylos csakis közvetve küzd emez ősök cultusával adott hit és ennek megfelelő gyakorlat ellen. A hitet megtámadja azért, hogy az ősök szellemeinek a *legcsekélyebb* befolyást sem enged a tragikum megoldásánál. A bajt, a tragikumot e szellemekben való hit okozta; de a tragikum megoldásánál a szellemek rejtekükben maradnak, nekik a szerencsés megoldásnál semmiféle érdemük nincs. Ők megmaradnak azon tehetetlen árny-szerű állapotukban; még a hatalmas Agamemnon szelleme is minden áldozat, gyermekei szívzaggató esdéseire daczára is néma, tehetetlen marad. A szellemekben való hitnek tehát csakis negatív, egyenesen rossz, a tragikumra kényszerűleg indító hatása van, de áldó, feloldó, nemesítő hatása e hitnek Aeschylos drámájában nincs.

Orestes mindaddig, míg a szellemekben való hite alapján atyja szelleméhez imádkozik s tőle segílyt kér, pazar módon igéri neki azt, hogy gazdagon megfizeti segítségét, gyakori düsgazdag áldozatokat hoz neki sirjánál. Midőn azonban atyja szellemétől semmiféle biztatást sem vesz, s midőn bünsülye alól csakis Apollon, Athéne és az atheni nép segítése és intézkedései alapján szabadul fel s házának megmentőjeül Pallas Athéne bizonyul be: fentebbi ígéretei beváltásáról mitsem hallunk; ő egy magasabb vallás-erkölcsi világrendbe helyeztetett, s ez állásponton hálaimait Pallas-, Apollon- és Zeushoz intézi, cultusával nekik szolgál s ígéreteit s esküjét Athéne népével szemben kívánja beváltani. (E. 757.) Így küzd Aeschylos közvetve nem a szavak, de a tények erős logikájával félreérthetetlenül az ősök cultusa ellen. Szavaival nem sérti meg senkinek kegyeletérzelmeit, de mindnyájuk érzelmei megnyugodnak egy magasabb cultusban.

Az elköltözött lelkek ezen személytelen álom- és árny-szerű állapotával egyezik a fölöttük való uralkodásnak kép-

zete is. Plutó, a Hades ura, e lelkek uralkodója. Ez uralkodás azonban tulajdonkép nem uralkodás, hanem őrizés, zár alatt tartás. Pluto fogva tartja őket, s fogságukból, Aeschylos műve szerint a közképzet ellenére sem szabadulnak fel. Hiába folyamodik a chorus Plutóhoz, hiába Orestes a személyesített földhöz, hiába Electra Persephassához: a Hades zárva marad, a hatalmas Agamemnon lelke sem hagyja el árnylakát. (X. 487., 488.)

Az őrizés ezen egyhangúságát a közképzet szerint Pluto ítélő ténykedése szakítja meg. Hadesnek az emberek fölött mondott ítélete rettenetes, a vétek könyvében mitsem kerül el figyelő szeme. Örök kínnal bűnhődik az anyagyilkos s azok is, kik az Istenek, a vendég-barátok, a szerető szülők ellen vétkeztek, elnyerik büntetésüket. Aeschylos a nép ezen köznézetében nem osztozik. Nem küzd ellene, de a tények logikája elejti azt. A felsorolt vétkek közül ugyanis az, mely fölött ítélni a Hadesnek *kizárólagos* joga, az anyagyilkos fölötti ítélet. A föld felé és a földbe omló vér a gyilkost az alvilág hatalmába ejtette, s e gyilkost az alvilág ítélete alól nem menti meg sem Apollon, sem Athéne hatalma. (E. 274.269. 270. stb.) Minden vétek tehát bűnhődést, felmentést igényelhet e földön, de ezen egy bűn nem igényelheti azt semmikép. S Aeschylos művének hangos válasza: igenis, még azon bűn fölött is ítélhet, és pedig fölmentőleg, az alvilágiaktól független hatalom. Ezzel Plutónak hivatásköre, jelentősége meg van semmisítve. Alattvalói, az elköltözött lelkeknek földre kiható jelentőségével megszűnt, uralkodójuk Plutónak jelentősége is a földön élőkre nézve. Vallási viszonyba az egyes ember ezen új világrend szerint Plutóhoz nem lép, Pluto megszűnt Istennek lenni.

Érzik a tények ezen lesujtó logikáját a Hadesből származó ebek, az ős sötétségnek agg leányai: az Erinysek. Az ősi szokásnak vége, az új Istenek porba tiporják az ősjogot, hivatásuktól megfosztják a régi Isteneket. (E. 494., 773. stb.)

Elmerülnek a semmiségbe látó szemeink előtt a Hades isteni alakjai is. Zeus mellett egy Zeus *καταρχθόνιος* udvarával nem fér meg.

E sorsot kikerülik a Hadessel csak laza összeköttetésben álló Erinysek és a Moirák. Ők Plutónál idősbek, még a Titanok csoportjához, az ős Istenekhez tartoznak. Midőn ezeknek közös sorsát, a Tartarosba való örök elzáratást már régebben kikerülték, viszonyba helyezkedtek a létező Istenekhez.

A mi már most e viszonyukat a Hadeshez illeti, úgy ez az Erinysek és a Moirákra nézve lényegileg különböző.

A Moirák vagyis a Moira¹ a görög köztudatban is lényegileg személytelen, elvont hatalmat képviselt. Cultusa sohasem volt, de mindenki meghajolt e hatalmak előtt. Hesiod a mythologiai folyamatba e hatalmakat is belevonja, de majd a sötét éjszaka leányainak nevezi el azokat, majd Zeus és Themis leányaivá teszi, ezzel is öntadatlanul jelezve azt, hogy nem valók egyáltalában a fejlődés, a levés folyamatába. A költői képzelet, mely a Moirát hármas alakban állítja elibénk, nem talál más nevet ez alakok jelzésére, mint a véges lényekkel szemben jelentkező végzetszerűségben rejlő mozzanatokot kiemelő neveket. A végzet a multban szövődik (Klotho), a jelenben jut egyesnek osztályrészüll (Lachesis) s a jövőben teljesül kérlelhetlenül (Atropos). Minden személyi vonatkoztatás nélkül érvényesül e hatalom, részvét, szeretet avagy ellenszenv, gyűlölet e ténykedésnél teljesen ki van zárva; a hatalom nincs az időnek, a változásnak alávetve; felölelve hármas alakjában az időt, időfölötti, *örök* lényében határozza meg, semmi által meg nem határozotatva a tér és idő korlátai közt mozgót.

¹ A többes, bár csak elvéve, előfordul Homerosnál is. Aeschylus felváltva használja az egyest a többessel.

Aeschylos a Moirák ezen elvont, személytelen és minden végesre vonatkozó hatalmát határozottan érvényre emeli. A homerosi felfogással szemben nem találkozunk Aeschylosnál oly tétellel, mely az igaz Isteneket a Moirának alávetné. Hesioddal szemben Aeschylos a Moirákat a mythologiai folyamatból kiragadja olyformán, hogy őket az ős éjszaka *testvéreinek* mondja. Aeschylos az ős éjszakánál a származási táblán feljebb nem hatol, de igenis, az ős éjszakát az Erinysek anyjává teszi. A Moirák tehát, mint sötét, végzetszerű hatalmak, a levés folyamata *mellett*, tehát azon kívül állanak. *Örök* hatalmak, s mint ilyenek, a tér korlátai közé sem eshetnek.

Már concretebb a viszony az Erinysek és a Hades lakói és sorsa közt. Cassandra őket egyenesen a Hadesből jövő kutyáknak nevezi, s ők maguk is egyik feladatukúl ismerik el azt, hogy az anyagilkost a Hadesbe vezessék, az oda eljutottat pedig itt is kinozzák. Ők Pluto jogainak védői emberek s az új Istenek előtt, s az új Istennel szemben az ős éjszakának immár *agg* leányai, kiket az emberek és a világosság Istenei egyaránt gyűlölnék. (E. 261., 323., 262., 69. stb.)

Az Erinysek hivatásukat s rendeltetésüket nem a Hadesből vették; a Moirák örök hatalma szötte ezt csonkítatlan örökségként számukra. (E. 194.) Pluto tehát tulajdonkép nem urok. Nem ő jelöli meg számukra az általok üzőbe veendő áldozatot; ők maguk találják meg a bűnöst, s midőn vad élvezettel üzőbe veszik s végre levezetik Pluto ítélőszéke elé: e ténykedésükkel nemcsak Plutót szolgálják, hanem teszik ezt az emberek java és erénye érdekében is, a mennyiben az emberek, látva e bűnök rémitő következményeit, visszarettennek magától a rossztól, s ezt legalább a félelem hatásos rugója alapján nem hajtják végre. (E. 494.) Míg tehát Pluto ítélete a bűnösre szorítkozik s tisztán csak a meg-

a megtorlás jellemével bír: addig az Erinysek büntetése ki-
hat a társadalomra és pedig paedagogiailag.

Az Erinysek és a Hades lakói közt tehát nincs oly
szoros összefüggés, hogy ez utóbbiak sorsával amazok sorsa
is szükségszerűleg eldőlné; sőt ellenkezőleg, büntető tényke-
désüknek ezen paedagogiai czélzata positiv viszonyba hoz-
hatja őket az új erkölcsi világrendhez s ezek képviselőihez,
tehát az új Istenekhez is.

Mielőtt azonban ezen problémával, a mely Aeschylus
vallási világnézetének legérdekesebb kérdése, közelebb foglal-
koznánk, szükséges még az emberfölötti erők *harmadik cso-
portjával*, az úgynevezett olympusi Istenekkel is megismerkedni.

Mindenesetre feltűnő, hogy a homeri Olympus számos
Isteneivel nem találkozunk. Tényleges szerep csak Zeus, Athéne
és Apollónak s mellékesen Hermesnek jutott. A többi Istenek
csak alkalmilag, a mult történetével összefüggésben, avagy
a költői beszéd élénkitése érdekében említetnek. Így említi
fel a chorus *Hera* haragját a trojai háború okainak előadá-
sánál (A. 68.), *Apollon* pedig a házaselet nagy jelentősége
kiemelésénél emlékezik meg Heráról, nemkülönben *Kypris-
ről* (E. 214.). *Ares* a háború bajainak leírásánál, azok színe-
zése érdekében említetik. (A. 434., 651.) *Peithót* csakis
Athéne említi, saját rábeszélő tehetségét abban személyesít-
vén. (E. 887.). *Hephaistos* nem is mint Isten, hanem mint
az örömhírt hozó *tűzi jel* szerepel, s annak fiai Apollon
honfoglalásánál, mint útkészítők, mint a vadont kiirtók említ-
tetnek. (E. 18.)

Fontosabb az, hogy *Heliost*, az Istenek és emberek
kémjét és esetleg tanúját, a ki mindeneket lát (Ilias III. 277.
Odyssea XI. 109., Ilias III. 276.), Orestes mint *atyját* hívja
fel tanuúl. Ezen atya jelző Heliost közelebbi viszonyba hozza
Zeushoz; az azonosítás ellen szól azonban a neki szánt
alárendeltebb szerep. Hogy azonban Heliosnak ezen jelző

daczára sincs önálló jelentősége, azt azon tény mutatja, hogy a tanú nem Helios, hanem az erkölcsi világosságnak képviselője: Apollon

Érdekes végre *Artemis* szerepe. Aeschylus őt mint a hold Istennőjét fogja fel, a ki a vad állatoknak szerető nemtője, Zeus szárnyas kutyáinak ellensége; a tengernek kedvezőtlen szelek által mozgatója s oly áldozatoknak követelője, mely sem nem szent, sem meg nem ünneplendő, mely gyűlöletet kelt rokonok közt s a férfi vesztét okozza. Artemis tehát mint Zeussal és a görögökkel, ellenséges hatalom lép fel, a ki a szent törvénnyel és a családok boldogságával ellenkező cselekvényeket követel. Ezen összefüggésben értjük már most a chorust, hogy Artemis ellenében a megváltóhoz, a Paeánhoz fordul; de értjük Aeschylust is, hogy közvetlen ezen szakasz után közli Zeust legfenségesebben dicsőítő himnuszát. Minden hatalom, nevezetesen Artemisé is, semmis Zeus hatalma mellett, s minden, így Artemis is, kénytelen végre is Zeus erkölcsi világrendjét szolgálni. Ha végre tekintetbe vesszük még azt, hogy a trilogia végső szakaszában, mely Zeus hatalmának győzelmét ünnepli, a kedvezőtlen szeleket előidéző, de immár Zeusnak hódoló hatalmakként az Erinysek vannak feltüntetve s Artemisről az egész trilogiában a fönt idézett helyen kívül szó sincs, úgy állíthatjuk, hogy Aeschylus vallási tudatában, Artemis mint Istennő megszűnt lenni; s az eddig mondottak alapján kétségtelen, hogy Aeschylus égi Istenekül csakis Apollónt, Athénét és mellékesen Hermest ismerte el.

Ezen Isteneknek egymáshoz való viszonyát vizsgálva, az égi hatalmak képzete még inkább egyszerűvé válik.

Hermes alakját szorosán körvonalozni még mindig bajos. Akár Sarameyara vigyük vissza, a mint ezt Müller Miksa teszi, benne látva a hajnalpírt követő, mindenüvé gyorsan elható szellőt, akár Kuhnnal a zivataros szellőre,

akár végre Prellerrel az eső Istenét lássuk ő benne¹ sokoldalú foglalkozása, változatos alakja előttünk érthetőbbé és átlátszóbbá nem lesz. Aeschylos Hermesnek ezen definíthatlan voltát elfogadja, midőn azt állítja róla, hogy Hermes talányokban beszélve, égi sötétséget von szemünk elé, úgy, hogy ő még verőfényes nappal is bajosan ismerhető fel. A mythologia e talányos természetét származása által magyarázza, a mennyiben őt a világos Zeus és a sötét, de termő Majának a földnek gyemekévé teszi. Erre Aeschylos is utal az idézett helyet megelőzőleg. Fontosabb azonban Hermesnek értékesítése szempontjából Aeschylosnak etymologiai kísérlete. Ő ugyanis Hermes *nevében* látja feladatát is jelezve; ἔρμᾶ = támasz, Hermes e szerint az égiek és földiek támogatója. Ő maga semmit sem kezd, hanem csakis a már megkezdettnek szerencsés kivitelét segíti elő. Dike vezeti Orestes karját, de a cselszövényes Hermes segíti őt a titkos küzdelemben. Mint ilyen, az eszközökből soha ki nem fogy az utakban ki nem fáradt s a czélt végre is eléri. Ő a hírnököknek védő Istene, ő az, ki Apollon meghagyására Orestest üldöztetése útjában támogatja s ő az, ki a legrejtélyesebb útra is elkíséri a lelkeket, a Hades útjára (ψυχοπομπὸς) és itt a védő sírdomb alatt őrzi a lelkeket: az élők és holtak hírnöke s közvetítője annak, hogy az alvilág szellemeihez az élők könyörgései eljussanak.

Ime Hermes szerepe Aeschylos művében.

Hermes nélküli az ethikai jellemet; sem égi, sem földi, sem alvilági, vagyis mindhárom egyenlőképen, t. i. a szerint, a mint azt megbízatása hozza magával. Neki csak mint a házat őrző Istennek van jelentősége, de akkor, midőn a vallás és erkölcsi élet legfőbb érdekeiről, midőn éppen ezen téren fölmerülő ellentét kiegyenlítéséről van szó: ekkor nincs szava.

¹ L. Preller: Griechische Mythologie 1854. 240. stb. lapon.

Az égi Istenek közül vallási és ethikai jelentőséggel csakis Zeus, Athéne és Apollon bír.

De még ezen Istenek sem egyértékűek. Apollon és Athene Zeusnak gyermekei, s mint ilyenek, Zeusszal szemben alárendeltségi viszonyban állanak. Ezen alárendelés azonban Aeschylosnál nem külső, nem physikai alapon nyugszik. Athene ugyanis már születésénél fogva is kizárja a physikai alapot. Athéne, a Zeus elméjében megérett gondolat, s midőn Zeus agyából kilépett, saját lényegét csakis a Zeus-szerű alkotta, úgy hogy Athéne lényege szerint a megnyilatkozó Zeus. (E. 618.) Apollón pedig Zeus prófétája; jóllehet anyja által a földiekkal, az elrejtettel összefüggésben áll, és pedig nemcsak oly értelemben, hogy időről időre veszi Zeus parancsait, a melyeket látnoki székeből hirdet embernek és városnak (E. 618. stb.), hanem azon mélyebb értelemben is, hogy Zeus az ő lelkét isteni bölcseséggel megtölti. (E. 17.) Mind Athéne, mind Apollonnal tehát Zeus szelleme a személyiséget alkotó. Mindkettő a megközelíthetlen magasságban és fenségben székelő Zeusnak *megjelenítője*, illetve *kijelentési szerve*.

Csak *egy* égi hatalom van, s ezen egy égi hatalom Zeus. Aeschylos vallási speculatiója azonban még itt sem állapodik meg. Érzí, hogy ezen végtelent szóval kifejezni nem lehet.

Ha Zeus — bármi is lényege —
Szívesen hallja e nevet,
E néven szólítom.
Magasbat elmém el nem ér,
Ha mindent híven meglátol,
Ha tényleg meddő gondolatai
Terhétől menekül. (A. 172. stb.)

Mintha csak a Rig-Veda szent költőit hallanók, kik keresve a létezők ős forrását, a véges mögött rejlő végtelent csak kételkedve állapodnak meg Tndra, Varuna nevei mellett.

A név a lényeket ki nem fejezi: így Zeus neve sem. De Aeschylos gondolkozása s vallásos kedélye számára nincs fenségesebb, magasabb név, a melyben megnyugodhatnak s így Zeusnál mintegy kényszerűleg állapotodik meg s az ő nevéhez köti vallási gondolatait.

Már most mit képvisel Zeus és annak kijelentője s megjelenítője: Apollon és Athéne?!

Legbiztosabban járunk el e kérdés megfejtésénél, ha az ethikai részből levonjuk a következményeket.

Ha a történeti éniség álláspontján ismét érvényesülő érzéki éniség a sötét Erinysek Istenőire vezetett, úgy viszont szükséges, hogy az ellentétes jellegű erényes élet az Erinysekkel is ellentétes jellemű világos Istenek képzetére vezessen. S ugyancsak ez lényegileg Aeschylos felfogása a felsőbb Istenségről. Ezen felsőbb Istenek új Isteneknek neveztetnek, szemben a régi Istenekkel. Már ezen elnevezésben is ellentét rejlik. A régi világrendet, mely természeti erőknek vak és önző uralkodását s a véren alapuló jogosultságát kiméletlenül érvényesíté az emberekkel szemben, egy új világrend váltotta fel, mely az emberi társaságban az erkölcsi erőnek észszerű uralkodását és a jónak érvényesülését czélozta. Ezen új Istenek mindenekelőtt az Erinysekkel, a régiek képviselőivel állanak ellentétben. Az új Istenek fénylő ruhái az Erinyseket soha sem ékítik ruházatuk nem illik az Istenek templomaihoz, de még az emberek lakaihoz sem (E. 350.) Isten, ember, sőt még az állat is kerüli őket (E. 70.), s ha az ember még is felkeresné áldozataival oltárait, az áldozat más s az idő is olyan, melyben a többi Isteneknek nem lehet áldozni (E. 109.), Apollon temploma betolakodásuk által meg van gyalázva. Nem tisztelten, távol az Istenektől folyik le életök stb. De ők sem látják szívesen Apollont s az új Istenek, mint ellenségeik ellen, heves panaszbantörnek ki. (E. 778. stb.) S ezen általános ellentét *közelebbi*

hivatásukban, szereplésükben is nyilvánul. Zeus a házasságot még az eskünél is többre becsüli, azt megszenteli (E. 713.), míg az Erinysek e frigygyel mitsem törődve, értékesnek csak a vér kötelékeit tartják. (E. 608.) Az új Istenek tehát a személyi értéken alapuló erkölcsi alapkötéléknek védői, az Erinysek ellenben a vérazonosságon alapuló természeti viszonyoknak őrei; amazok nyilvánulatukban erkölcsi hatalmak, emezek természetiek.

Ezen ellentétes természetük alapján értjük, hogy az új Istenek *működésük célját* az emberek boldogításában, a jónak győzelemre vezetésében lelék. Apollon és Hermes működése Zeus által megtiszteltetik, midőn ők az emberek üdveért küzdenek (E. 91.), s a mint a chorus és Zeus hívei Zeustől várják a legnagyobb bajok között is e dolgok jóra fordultát: úgy Apollon is a jóttevésben, különösen az új Isteneket tisztelőik és segítségükre szorulóik támogatásában leli működése jogalapját (E. 728.); Athéne pedig az új Istenek jóért való küzdelmének sikerében találja működésének jutalmát. (E. 974.) Az Erinysek működésének közvetlen célja ellenben csak a baj, a rossz. «átok»-nak nevezi őket a népnek szava. (E. 418. stb.)

Az új Istenek működésének *tárgya* az ember személyisége. Ezt nézik, ezt értékesítik s erre kívánnak hatni. Cassandra bűne után is az Isten szelleme által ihletett nő, bár szavának nem hisz senki sem; Agamemnon, ha vétkezett is, megmarad a háborúban jeleskedő s a szent pálczát hordozó királynak, a kire nézve nem közönyös, hogy Amazonnak biztos nyila avagy egy nő sima szava és cselszövényes hálója által veszett el. És Kronos, bár Zeusnak atyja s így a vérazonosságán alapuló természetes kötelék által van kötve fiához, mégis megmarad ama sötét hatalomnak, mely a személyiség értékét elismerő Zeus erkölcsi hatalmával fékezendő meg. (E. 645.) Az Erinysek ellenben a személyiségre nem tekin-

tenek, annak értékével nem törődnek, maga a véres tett elég működésük irányítására.

Ezzel szorosan összefügg az ellentétes hatalmak működésének *módja*. Az új Istenek nem az önzésen alapuló boszú vak szelleme, mintegy természeti ösztön által vezéreltetnek cselekvésükben — ez az Erinysek cselekvésének módja; hanem a szereteten alapuló belátás, az ész szelleme által vezetik az ember sorsát.

Ezzel a $\Delta\iota\chi\eta$ -nek érvényesülése is más az új Istenek és más az Erinysek uralma alatt. Érvényesül a $\Delta\iota\chi\eta$ az új Istenek uralkodása alatt is; de míg az Erinysek természeti hatalomként, vak ösztön által vezetve, maguk szaglászszák a vérnyomot s élvezettel szívják ki élő áldozatukból a vért: addig az új Istenek éppen azáltal, hogy az emberiséget az ész országába emelik, magára az emberiségre, a történetben érvényesülő erkölcsi erőkre bizzák a $\Delta\iota\chi\eta$ végrehajtását. Nem ők, hanem maga a történet az ítélő. (A világtörténet világítélet is.) Nevezetesen pedig nem ítélnék az új Istenek oly esetekben, a melyekben az egyes ember egészen visszasülyed a természeti vadság állapotába, s megfeledkezve még a természet szaváról is, vérengzve fordul saját vére ellen. Zeus nem tartja méltónak e gyűlölt vér által mocskolt társaságot arra, hogy ő ítéljen felettük (E. 360.), s az új Isteneket e szomorú ítélet feladata nem terheli. (E. 357.) De másrészt abban sem nyugodhatnak meg, hogy az Erinysek végezzék s hajtják végre az ítéletet.

Az új Istenek által megállapított ész országában, a melyben a személyi érték el van ismerve, az Erinysek mérteke nem alkalmazható. Az új Istenek nem a bűnre, hanem a bűnösre tekintenek; nem külső tények, hanem az ember érzülete alapján ítélnék, nem kívánják a bűnös halálát, hanem életét és pedig úgy, hogy a bűnt követő *bajon okulva*, életét a közösség javára értékesítse. Ez utóbbi eset pedig csak akkor

állhat be, ha maga az emberi társaság, mely a bűn által esetleg alapjaiban volt megtámadva, saját ítélete által is visszahelyezte a bűnöst normális állásába.

Kettős ítéletnek van tehát az egyes bűnös alávetve. Egy benső, Isten által végzendő, s egy külső, az emberi társadalom által végrehajtandó ítéletnek.

Az első ítélet már az álomban kísértetiesen felszólaló lelkiismeret szavában bünteti a bűnöst. (A. 189.) Ezen lelki gyötrellem azonban még nem elég. A bűn teljes súlyával kell hogy nehezedjek a bűnös lelkére; érezze, hogy a bűn kizárta őt az emberek közösségéből, s hogy nem találhat felszabadulást a bűn súlya alól, míg bocsánatot nem nyert az Istenségtől, a föld közepén, köldökén s az örök tűz mellett székelő Apollontól, a lélek orvosától, büntől való megváltójától. S Apollon e benső kiengesztelődést magadja annak, a ki nem cselekedetek által kíván megigazulni, hanem némán, bűnének teljes tudatában véres kezében tartott fegyverével, áldozatra való készségét fejére kötött tiszta szalagával, s kegyelmet, békét esdő kérését a fehér gyapot szálaival befont olajgalyakkal fejezi ki. (E. 44.)

De a bünsúlyyal még el nem mult a baj, a bünt követő külső szenvedés. A kegyelmes Isten azonban lelki erőt és bátorságot nyújt a kiengeszteltnek (E. 75.), úgy hogy ez a bajt, a száműzöttnek szenvedéseit nyugodtan viseli s e közben embertársai részvétét is kiérdemli és embertársaival folytatott érintkezése által nekik nem árt. (E. 283.). Csak az ily szenvedések által kipróbált és a tisztulási törvényeket végzett bűnösnek immár kegyes és tiszta szája nyilhat meg amaz esdő kérésre, hogy az Istenség védelme alatt szabaduljon meg külsőleg is a bajtól. (E. 272.)

E külső bajtól azonban nem az Istenség szabadítja fel az embert. Az új Istenek közvetlenül a bűn külső következményeivel nem törődnek, Athenére nézve Orestes ügye a

belső kiengesztelődéssel be van fejezve. (E. 473.). A történetben érvényesülő Δίκη-re bízták az ítéletet. Csakis a véres bűnnek büntetése volt eddig egyenesen az Erinysek jogkörébe helyezve. Minthogy azonban az Erinysek ezen büntető ténykedésüknél a személyi érték szempontját teljesen mellőzték, pedig az új Istenek uralkodásánál éppen ezen szempont az egyedül jogosult: az új Istenek a bűnöst is felszabadítják az Erinysek hatalma alól, s átadják az ész alapján szervezett emberi társadalomnak, hogy ez ítéljen és pedig a Δίκη új törvényét szem előtt tartva: hogy a büntetésnek ne a halál, hanem az okulás legyen a célja. Az Areopagus — az új Istenek intézménye veszi át az Erinysek feladatát erkölcsi alakban. Azáltal, hogy ezen Areopagusban az ítélet független, hős, belátó, a személyiséget a tett mellett is értékesíteni képes személyiségekre, Athén polgárainak virágára van bízva, biztosítva van minden időkre épp úgy az Erinysek *boszúhatalmának* megsemmisülte, mint az új Isteneknek erkölcsi felfogása az emberek közt.

S ezzel elérkeztünk azon kérdés tisztázásához, hogy valjon Aeschylus szerint van-e még ezen új vallás erkölcsi világnézetében az Erinyseknek jelentősége?

Az Erinysek, a mint láttuk volt, érzik az új Istenek által rájuk mért csapást. Érzik, hogy az Areopagus intézménye és ítélete által meg vannak semmisítve. A természeti hatalmak megsemmisítése azonban nem állhat az erkölcsi hatalmak érdekében. Az ember erkölcsi lényege nem a természettől való eltérésben, hanem a természeti erőknek erkölcsi célokra való felhasználásában rejlik.

Igy az új Istenek sem semmisítik meg az Erinyseknek — ezen természeti erőknek — hatalmát. Elismerik mindenképp azt, hogy a természeti erők kéréssel logikájában, melylyel szemben minden emberi erő és tekintély semmis, egy erkölcsileg nevelő tényező rejlik. A gyarló embert féle-

lem fogja el, midőn a természeti törvénynek ezen bár vak és ösztönszerű önérvényesülését a bűnnel szemben látja, úgy, hogy ha a jónak kedvéért nem is halad az erény a kegyelet útján, mégis kerüli a bűnt a büntetéstől való *félelemből*. E félelemnek tehát erkölcsileg nevelő hatása van. Az Erinysek ez alapra helyezkednek, s kérlelhetlen hivatásukat a tény érvényesülése szempontjából védik az új Istennel szemben. (E. 494.) Hivatásuk ezen positiv nevelői hatását azonban az új Istenek is elismerik, éppen azért, midőn a bűn fölötti ítéletet az Areopagusra bizzák, a félelem ébresztésének hatalmát is az Areopagusra ruházzák; és ezzel az Erinysek jelentőségét az erkölcsi téren megsemmisítik. Van azonban az Erinyseknek, mint természeti erőknek még egy más jelentőségök. Ismeri a bölcs Athene ezen természeti erők pusztító és a polgáriasodásra, a vallás-erkölcsi életre nézve is végzetes hatását (E. 480.), mint a kik átok és áldás okozói lehetnek egyaránt. Jaj, ha megsértetnek, lelkük mérge ekkor kiömlik s a földet virányok helyett száraz zuzmó vonja be s az embereket vészes kór semmisíti meg. (E. 782.) Azért szükséges, hogy úgy az ember, valamint az új Istenség is megismerje s felhasználni tudja őket. A bölcs Athéné úgy is jár el velök szemben. A természeti erők rettentő nyilvánulata, alakja, melynek feltünésekor még az erkölcsi végtelen hatalmakhoz oly közel álló ember is rettegve menekül saját otthonából, Apollon szentélyéből: Athénét meg nem ijeszti. (E. 416.) Eleve bámulja e rettentő alakokat, de azután nyugodtan szemléli és egyéni értékük szerint törekszik megismerni. Elismeri hatalmukat, de mégsem nyúl keze ama rejteknek kulcsához, melyet csak ő ismer, s mely a mennykövet őrzi, mert tudja azt, hogy az *értelem* s ezen alapuló *ige*, a természeti erőket haragjukban, elemi pusztító hatásukban kibékíti, s azokat az emberiségre áldásossá teheti. Födolog, hogy az erkölcsi hatalmak eme természeti hatalmak sajátságát, természetét

minél inkább felismerjük és soha ki ne fáradjanak békítő tevékenységükben. (E. 882.) Az okos szó végre is megszelídíti a természeti erőket úgy, hogy az erkölcsi hatalmak befolyása alatt jóakarókká, áldókká válnak. Mint ilyenek is, a föld alatt honolnak a mélységben, s az ember földi sorsa, boldogsága az ő kezükben van. Általuk csiráztat a nap sugara a földből gazdag szerencsét és áldást, ők tartják vissza a bimbókat és fák gyümölcsét elhervasztó vészes szeleket, s ők nyitják meg a föld mélyében rejlő bányakincseket, termékenység és meddség, élet és halál, öröm és bánat felett ők határoznak a Moirákkal együtt. (E. 939 — 962.) De rájuk van bízva a *természetivé* vált *szokás* és *jog* fölött való örökös, ezen minden családi és állami életet szabályozó hatalom, mely a természetes indulatok fölött uralkodva épp úgy boldogítja a családot, mint távol tartja a polgárok köréből a versengést és testvérharcot. Így lesznek az Eumenidákká vált Erinysek minden ház jólétének forrásává. Ők maguk pedig, nevezetesen azért, hogy közreműködnek a felvirágozásnak és dicsőségnek induló Athéne fejlődésében, fennen dicsőítettnek s tiszteltetnek, Athéne Istennő házának társaivá válnak (E. 836.), s előbb oly gyászos lakuk ezután ment lesz minden bánattól. (E. 894.)

Igy hirdeti Aeschylus a természeti és erkölcsi hatalmak kibékülését, mely után mindegyik hatalom célja *egy*: az emberek, nevezetesen Athén polgárainak boldogítása. Ezen közös cél felé azonban különböző úton törekszenek.

A természeti hatalmak, bármily nagy és változatos is legyen hatásuk, mindig személytelenek maradnak. A természeti törvények kényszerűleg hatnak s hatásuk káros avagy áldásos iránya nem tőlük, hanem lényegileg az őket felhasználni s így módosítani képes szellemtől függ. Ellenben az *erkölcsi* erőknél alapja: a *személyiség*. Így tehát természetes, hogy az új Istenek, a mennyiben nyilatkoznak, *egyéni-*

sülnek. Apollon Zeusnak kijelentője, míg Athéne annak *megjelenítője*. Apollon Zeustól ajándékképpen veszi az isteni bölcseséget, s Zeus által lesz annak prófétája (E. 19.); ellenben Athéne már születésével bírja e kincset. Apollon, mint *férfiú*, a kijelentő, tehát kifelé ható munkásságra, tette hivatott, ellenben Athéne, mint *nő*, a megjelenítő: azaz megjelenésével ható s meghatározott körön belül békés, összetartó tevékenységre van hivatva.

Apollon származása alapján a földdel, a természeti hatalmakkal függ össze: Gaea, Themis, Phoebe — Leto anyja által titáni elődjai, s ha nem is jószellemét, de jósszékét Phoebetől nyeri születési ajándékként. Ezért is a férfiú aktivitását Apollónál az indulatnak elragadó *heve* támogatja. Ő, mint a világosság kijelentője, kiméletlen, heves az Erinysekkel szemben és pedig nemcsak szavaiban, hanem tetteiben is, ívéhez és nyilaihoz nyúl s azokkal fenyegetődzik (E. 178.), s békítő okok helyett Zeus hatalmára hivatkozik, a ki felforgathat mindent, s a kinek hatalma minden eskü fölött áll és akarátát az Erinysek is kénytelenek teljesíteni. (E. 618.). Athéne ellenben származása alapján s mint Zeusnak női megjelenítője, ment minden indulattól. Bár Apollon napnyilainál is hatalmasabb fegyverhez nyúlhatna, ő nem ez eszközt, hanem az *engesztelő ígét* ragadja meg. Nem gyalázza, de tiszteli az Erinyseket, s a tények igazságos értékesítése érdekében nemcsak az érzületet, hanem a külső kényszerítő körülményeket is tekintetbe veszi, s az eskü fölé nem a hatalmat, hanem az igazságot helyezi (E. 435.), s végre, mint igazi nő, nem is ő ítél, hanem az ész által vezérelt férfiakra bizza a nyilvánosság elé tartozó ítélethozatalt.

Apollonnak földi származása és férfias hévvel gyakorolt hivatásával függ össze kiméletlen küzdelme a sötét hatalmakkal, nevezetesen a sötétség sárkányának legyilkolása mint Orestest hasonló tette buzdító szava. A földi indula-

toknak alávetett férfiú addig, míg maga a társadalom nem gondoskodott a jónak győzelemre való juttatásáról, maga végzi a nemes haragnak művét. Apollón a mythos szerint tette által vétkezett s maga is kénytelen volt baj által kiengesztelődni. Ő a bűn és baj érzelmeit és lelki fájdalmait ismeri, s mint ilyen és mint mégis Isten, σωτήρ, καθάρσιος, a léleknek igaz orvosa, Paeanja lehet. Ezért is Apollon az esdő Orestest kegyesen fogadja, kérelmét meg nem tagadja, kiengeszteli őt s lelki erővel, a férfias türés és küzdés erejével ruhazza fel; maga veszi kezébe Orestes ügyének külső elintézését, sőt az Erinysekkal szemben is egyenesen magára vállalja Orestes bünsúlyát; mert iszonyatos Istenek és emberek előtt az elárult esdőnek neheztelése. (E. 232.) Athéne már ily működésre nem vállalkozhatik. Ilyen véres bűn az ő szent körébe nem tartozik, ő a sötét hatalmakat — igaz nő módjára — csak hallásból, de nem látásból ismeri. (E. 411.) De a hozzá esdőleg forduló lelkében kiengesztelt Orestes mégis számíthat Athéne kegyelmére, s a felmentő fehér követ elnyeri különösen akkor, midőn a fekete kő egy oly nő tisztelne meg, ki nőiességéből kivetkőzve, férjét, a háznak urát meggyilkolta. (E. 737. stb.)

Apollon, mint férfiú, szavaiban és tetteiben határozottan, egyenesen hirdeti Zeus akaratát; mindenütt kezdeményez, támad, cselekszik.

Athéne, mint nő, megjelenése, léte által hat s szellemével áthatva a természeti és erkölcsi tényezőket: ezek önállóan működnek, kibékülten egymással az emberiség s nevezetesen Athén felvirágzása, szellemi, vallás-erkölcsi emelkedése érdekében.

Apollon, mint részben földi származású és Zeusnak csak prófétája pártot képvisel; Athéne, mint Zeus megjelenítője, minden párt fölött áll. Míg az Erinysek Apollont nem látják szívesen, maradjon ő sajátjában (E. 577.), addig Athénét

felkeresik, az ő bölcsességétől tanácsot várnak, tisztelik őt és származását s végre követik is tanácsát.

Apollon az előkészítő, az elvileg megalapító, míg Athéne az elkészítő, a befejező.

Határozott egyéniségekként lépnek tehát elibénk Apollon és Athéne személyiségében az új Istenek. Mindketten azonban, a mint azt föntebb már ki is emeltük, *személyiségük alapját* lényegileg Zeus szellemében birják. Mindkettő Zeus organuma. A kit azonban Aeschylos még sem tart egyéniségnek. Sőt minden egyénitől annyira mentnek tekint, hogy még néven is csak *feltételesen* szólítja, kiérezve azt, hogy minden név bizonyos egyéni vonatkoztatásba hozza az ezzel megjelöltet. A mindeneket egyéni létében megalapító gondolat a nevet kerüli. (Wer darf ihn nennen . . . . Nenn' es dann, wie du willst . . . . Ich habe keinen Namen dafür! Goethe.) Másként áll a dolog a személyiség kérdésével.

Azon tényből, hogy Aeschylos Zeust egyéniséggel nem ruházhatja fel, még nem következik, hogy őt *személyiségnek* sem tekintette. Éppen ellenkezőleg Aeschylos Zeust abszolút személyiségnek *contemplálja*, midőn nálánál magasabbat nem ismer (A. 172.), midőn benne látja minden talánynak megoldását (A. 155.), minden bölcsesség legmagasabb czélját (A. 185.) az ő akaratára viszi vissza minden létező teremtetést, s minden létezőben a végső hatást tőle származtatja stb.

Ime az új Istenek különböző szerepe. Apollon és Athéne élesen körülhatárolt egyéniségekként tűnnek fel; a mindenekben s mindenek által ható Zeus pedig abszolút személyiségekként lép elibünk. Míg az Erinysek természetök alapján nem egyéniesülnek. S a mint nem egyéniesülnek, úgy együttvéve sem képviselnek személyi erőt. A Moria vagyis a Moriak és az Istenek képezik ható ténykedésük alapját. Aeschylos vallási világnézetére nézve az Erinyseknek a Moirákhoz való ezen viszonya nagyjelentőségű. Az Erinyseket már a szár-

mazás is a Moirákhoz köti, tőlük nyerik eredeti hivatásukat, a Moirákhoz fordulnak bajaikban és még akkor is, midőn eredeti hivatásuktól megfosztattak s Athene békítő működése következtében Eumenidákká válnak, e működésüknek nem a külső természetre, de az *emberre* vonatkozó körét a Moiráknak tartják fenn. A Moirák határoznak az emberek élete és halála felett, ők adják az egészséget, a viruló életet és szerencsét, ők igazítják az emberek sorsát és döntenek az egyesek bajai felett. (E. 959.) Az Erinysek működésének végső alapja tehát, a mennyiben az közvetlen az emberre vonatkozik, nem önmagukban, hanem a Moirákban rejlik; az Erinysek csakis a Moiráknak organumai s így nem képviselhetnek személyi erőt.

De éppen az által, hogy az Erinysek működésük végső alapját nem Zeusban, hanem a Moirákban találják: Zeus abszolút személyisége mellé egy korlátozó hatalom sorakozik, mely Zeus személyiségét abszolút jellemétől megfosztja. Aeschylusnak a felsőbb hatalmakra vonatkozó nézete ennek következtében dualismushoz vezet.

S ezen dualismus mellett több érvre és helyre lehet hivatkozni. Már maga a kibékülés szava mutatja, hogy a felsőbb hatalmakra nézve ellentétek léteztek, a kibékülés eredménye pedig arra vall, hogy ezen Moira organumaiként működő természeti hatalmaknak önálló hatáskör biztosított sajátos czéllal és sajátos eszközökkel. Hogy Aeschylus vallási világnézetében a kibékülés ezen eredményét ily dualistikus alakban vette fel, azt egészen világosan bizonyítja az Orestianak zárószava, mely a drámából merítendő tanulságot, okulást fejezi ki, s mely szerint «Pallas polgárainak sorsát *így* igazíták el a mindenséget látó Zeus és a Moira» (E. 1046.). Tehát nem egyedül Zeus, hanem Zeus és a Moira. A Moirának Zeus mellett is van intező hatalma és pedig egy oly körre nézve, a melyre Zeusnak hatalma nincs. Ezt Apollon

egész világosan el is ismeri, midőn azt állítja, hogy Zeus bármit is tehet, mindent minden nehézség nélkül teljesen felfordíthat, de a *halállal* szemben tehetetlen (E. 650.) s Apollon is, midőn Pheres számára a halhatatlanságot kívánja kieszközölni, nem Zeushez fordul, hanem a Moirákhoz (E. 726.). A Moira tehát Zeussal szemben általa is elismert hatalom s így a dualismus bajosan kerülhető el. Másrészt azonban az ethikai részben talált egységes megoldás: a vallási téren hasonlóan egységes megoldást követel. A bűnnel és hajjál szemben győzedelmeskedett a jó Aeschylos optimismusában, s itt a vallási téren a dualismus fölött győzedelmeskedő theodicaeát várunk s találunk is.

Mindenek előtt tény az, hogy Aeschylos egész művében nem fordul elő oly hely, mely Zeust a Moira avagy a természeti erők hatalmának alárendelné. Zeus nem áll a Moira alatt. A Moira vagyis a természeti erők hatalma csakis a teremtett *világgal*, az *emberrel* szemben érvényesül.

E szerint tehát csakis a teremtett világban áll Zeussal szemben a Moira hatalma, csak itt korlátozzák e hatalmak egymást s e téren kölcsönösen elvonják egymástól az absolutum jelzőjét. Lehetne ugyan a két hatalom absolut voltának megmentése érdekében e két hatalom sajátos természetén alapuló hatásnak különböző voltára s így ennek megfelelő különböző tárgyára támaszkodva az infinitum sui generis-féle elmélet alapján mindkettő substantialis létének védelmére is kelni. Ez azonban Aeschylos gondolkozásának éppenséggel nem felel meg. Széttépnők a világot egy testire és egy szellemire; a kettő közötti kölcsönhatást kénytelenek lennénk tagadni s nyernénk egy immár áthidalhatlan dualismus mellett még egy oly világnézetet, mely sem a konkrét létet, tehát a testi és szelleminek egységét, sem a levést és fejlődést nem volna képes megmagyarázni. Ily elmélet a középkornak megosztott gondolkozása alapján érthető, de nem a görög szellemnek

harmoniót kereső otthonában, nem nevezetesen Aeschylosnál, a ki az erkölcsi személyiség értékének érvényesülése alapján legyőzi a létező ellentétet.

A dualismus problémáját Aeschylos szellemében sokkal inkább megfejtené egy oly elmélet, mely Ahuramazda és Angramanyu ellentétéből indulva ki, a vallási ellentétet is *ethikailag, történetileg* kívánja megoldani. Aeschylosnál megvan az erőszakoskodó romboló Titánok hatalma, mely ellen, mint régi hatalmak ellen küzd Zeus, s az emberiség története nála is, a mint azt éppen az Orestia mutatja, arra van rendelve, hogy az emberek Zeus országában, nevezetesen Athénben végre is leküzdjék az Istenek segedelme által az ellenséges hatalmakat. Ahuramazda bizton győzedelmeskedő ígét hirdeti Apollon, midőn az Erinysek ellen fordulva e szavakban tör ki:

Gyűlöl téged Isteneknek új serege
Gyűlöl a régi; enyém lesz a győzelem (E. 732.)

s Ahuramazda győzedelmét hirdeti Athéne e szavakban:

Zeus a ható, tanácsnak ő intézője
Ügyünk győzött mindenképen
Jóért való küzdelmünkben (E. 968.).

S mégis e megfejtés csak *mozzanatként* van meg Aeschylos művében. Aeschylos mélyebben fogja fel e problémát, mint a harcziás persa gondolkozás. A persa gondolkozás elvi dualismusból indul ki s e dualismus csomóját erőszakos módon vágja szét, midőn végre is megsemmisíti a rossznak elvét. Aeschylos ily *elvi* dualismust tulajdonképen nem ismer s ennek következtében megsemmisítő műtetre sem kényszerül.

Nem szólhatunk ugyanis elvi dualismusról Aeschylosnál azért, mert Aeschylos Zeust úgy fogja fel, mint a ki a mindenséget teremtette, mint a ki mindenekben ténykedik, a ki mindeneket végre is elvégez s ha áll is az, hogy Zeus

a halál fölött nem bir hatalommal s e hatalom a Moirának van fentartva, nem szabad arról megfélekezni, hogy Zeus e hatalommal azért nem bir, mivel ez ellen ő maga nem emelt óvást. Zeus tehát tulajdonkép ura a halálnak s így a Moirának is, s csakis az ő akarata alapján van a Moirának a végességnek e világon hatalma. Így tehát az, a mi eddig Zeus világra gyakorolt tevékenységében korlátnak tűnt fel, tulajdonkép nem más hatalom által való korlátozás, meghatárolás, hanem Zeusnak *önkorlátozása*. Zeus a maga közvetlen tevékenységét az erkölcsi térre szorítja s a természeti erőknek, mint egy véges folyamat okozóinak önnálló tért biztosít. Más szóval: Zeus a világot végesnek teremtette, úgy hogy ennek következtében minden földi lény előbb-utóbb a Moirának, a halál hatalmának alá is van vetve.

Ezen önkorlátozása természeti erőkkel szemben tisztán csakis a végesség körére, tehát arra vonatkozik, a mi nélkül megszűnnék e világ világ lenni, máskülönben pedig ezen Zeus mellett álló erőnek hatalma az emberre nézve is megszűnik ennek szellemi és erkölcsi emelkedése arányában. A Zeus által az ész országába emelt ember átveszi az Erinysek törvénykezését a legsúlyosabb esetekben, s a természeti hatalmakat ismerő ember Athene módjára azok rettentő hatásától sem fél, hanem a természeti erőkkel okosan bánva azokat az erkölcsi jót is szolgáló javak eszközlésére használja fel. Így tehát a természeti erők önálló hatásköre éppen Zeus ténykedése alapján mind szűkebb térre szorul. Az Erinysek hatalma csupán eszközi jelentőségűnek tekintendő, mint ezt maguk is elismerik, midőn bevallják, hogy régi hivatásukat Zeustől nyerték, midőn Athenetől kérnek tanácsot. Athene származását tisztelik, s mint Eumenidák az Athenieknek üdvöt és áldást kívánva Zeus előtt hódolnak.

Nincs is hatalom, mely közvetlenül vagy közvetve Zeustól ne származnék. Zeus a teremtő, Zeus a megtartó. Az ő

akarata alapján van minden e világon a végesség hatalmának alávetve (Moirá). Az ezzel adott levés és fejlődés az érzékiből indul ki, s a szellemi és erkölcsi felé irányul. Ezért van, hogy kezdetben az érzéki és természeti hatalmak uralkodnak feltétlenül. Ezen uralkodásnak maga Zeus vet véget, de nem úgy, hogy a természeti hatalmakat megsemmisíté, hanem úgy hogy azokat megfékezi, a föld mélyébe elzárja. (Titanok.) A természeti hatalmak ezen megfékezése alapján a világnak történetét az emberiség története váltja fel.

Kezdetben az emberiség körén belől is az érzéki természet uralkodik véletlen, egyedi jellegével. Az egyes érzéki meghatározottságában, tehát mint egyed az értékes s minden más vele szemben csakis eszköz. A cselekvésnek egyedül határozó rugója az önzés s az erő és ügyesség fokozata dönt a fölött, hogy valaki zsarnok legyen vagy szolgál. Csak a félelem tartja vissza a kölcsönös megvetés és gyűlölet nyilvánulatait s kitéréseit. (Klytaemnestra és Aigisthos.)

A természet erőinek uralma alól végre Zeus felszabadítja az emberiséget elvileg az által, hogy a társadalom összejtjét képező, a személyiség értékének elismerésén alapuló házasságot megszenteli és védelme alá fogadja. Az emberi Titánok immár az emberiségben rejlő erkölcsi erők által szellemileg, Zeus szellemének érvényesülése alapján győzenedők le. A bűn még csak ez állásponton nyer erkölcsi jelleget s az ösbűn, melyet Zeus maga megbüntet, a házasság ezen erkölcsi öskötelék megsértésében rejlik.

A személyi érték elismerésén alapuló házasság élettel van még csak megállapítva a családi élet, melyet immár nem az önzés, hanem a bizalom és szeretet rúgói mozgatnak. A zsarnok helyébe a patriarcha lép s a zsarnokságon alapuló hősök cultusát kiszorítja az ösök cultusa. A családi tűzhely szentélyyé válik, melyen belől épp úgy mint a házasság maga, mindenki sérthetlen.

De az Erinysek Δίκη-je még mindig érvényben van, és pedig úgy, hogy a bűn immár nemcsak a vérkötelék megsértésére terjesztetik ki, hanem a család és társadalomban az elismerés, kegyelet, bizalom és szeretet által szokás és jogban megerősödött kötelekek megsértésére is. Az előbbi bünt még mindig az Erinysek üldözik s ezért ezek az ember részéről sötét éji cultusban is részesülnek, míg az utóbbi bűn büntetését, a mennyiben a földön a bűnös nem lakolt, Zeus helyettese hajtja végre az alvilágban, szintén kérelhetlenül ítélve. A bűnre büntetés, a bűnösre szenvedés vár.

Ezen Δίκη azonban nem felel meg azon erkölcsi világrend szellemének, a melyet Zeus a személyi érték elismerése alapján a házasság életben s ez által a család és társadalomban megszentelt s melynek ő a szent őre. A személyi érték elismerése a bűnös cselekvénynél nemcsak a bűnre, hanem a bűnösre is tekintettel van s ezért a szenvedést nem a csak másokat elrettentő megtorlás, hanem a bűnöst is javító okulás szempontja alá helyezi. A szenvedés okulásra való: ez Zeus Δίκη-je. S ezzel az emberiség igazán az ész országába lép. A bűnös átlépve Zeus erkölcsi törvényét, bűnbánata s egyedül Istenbe fektetett bizalma alapján engesztelődik ki Istennel s a mennyiben a társadalom kötelekeit is megsértette, az ő birói ítéletének is aláveti magát.

Az Erinysek rettentő hatalma megszűnik; a Hades féltelmei az egyest nem ijesztik. Az erkölcsi világrend a társadalomban is győzedelmeskedik. Az emberi fejlődés célját éri.

Így történik, hogy bár Zeus akarata alapján minden földi lét alá van vetve a Moira hatalmának, mégis mindez csak eszköz Zeus kezében, hogy végre is az ő szelleme győzedelmeskedjék. Az ember külső sorsa Zeus akarata alapján a Moirától függ, e külsőre Zeus közvetlen befolyást nem gyakorol, az ember erkölcsi értéke azonban attól függ,

hogy mily mértékben képes Istennel kiengesztelődve, Athene módjára Zeust a társadalomban megjeleníteni s a természeti erőket a jónak érdekében felhasználni.

Áll tehát az, hogy az ember földi életét a Moira és Zeus intézi; de teljes mértékben áll az is, hogy a lét végalapja épp úgy mint végcélja Zeus. Ő az abszolút személyiség.

Aeschylos ezen történeti alapon nyugvó valláshölcséletének megfelel az Orestióban szereplők vallásossága is.

Az *íma* a vallásos kedély közvetlen nyilvánulata. Igaz, hogy különböző hatalmakhoz száll fel imájában a vallásos lélek; de a helyzet és kedély legnagyobb szorongatása közben a nemesnek végső esdő imája mindig Zeus fenséges trónusához emelkedik, mert ő az, a ki végre is mindeneket kegyelmesen elvégez. Ezért is a hálaíma, bármennyire közben járjon is Apollon és Athéne, végre mégis Zeust dicsőíti. (E. 762. 913. 974.).

Az ember *önmagára* támaszkodva ugyanis semmis! Mit sem végez Zeus nélkül. Legyen bárki ellenséged, csak az Isten ne legyen az. (X. 901.).

Ezért is istentelenség azon állítás, hogy az Istenek az emberekkel nem törődnek s biztos büntetés éri azt, ki a Titanok módjára, önerejébe bizakodva a személyi értéket másokban el nem ismerve, az emberek s a társadalmat egybetartó kötelekek fölé emelkedik; és biztosan elbukik az is, ki életének értékét külső javakba helyezi, melyek csak eszközi jelentőségűek. (A. 386.)

Az ember éppen azért végessége és gyarlósága tudatában félelemmel hódol az Istenek előtt, az emberi társadalom erkölcsi kötelekeit, mint az Istenség oltalma alatt állókat tiszteli s nem kényszerből, de szívesen teljesíti az ezekből folyó kötelességeit, a földi javakat pedig túl nem becsüli, legjobbnak tartja azok közepes mértékét. (E. 522. 709. 523. A. 385. stb.)

A büntől, melynek végzetes, természeti erővel ható következményeit ismeri, óvakodik; ha azt elkövette Istennel kiengesztelődik s az Istentől nyert erő alapján nyugodtan veszi magára a megsértett társadalom által ráért bajt: nyugodtan teheti ezt, mivel tudja hogy az Erinysek védelme alatt álló, természetivé vált szokások és jogok személyiségét, életét tönkre nem tehetik, sőt az ezektől reá szabott büntetések, bajok csakis okulására, erkölcsi nevelésére szolgálnak; tudja azt is, hogy személyisége és élete fölött döntő ítélet sem a természeti vak törvényekre, vagy a véletlen által befolyásolt népre, hanem belátó és független egyénekre, a polgárok virágára van bízva.

Az ember külső sorsa, javai és bajai fölött nem Zeus határoz. Mind e fölött az Erinysek határoznak. Néma vész éri azt, ki e természeti erők ellen zúgolódik, azok ellen fellázad, a ki ellenben azok működésében megnyugszik s ezen sorsát intéző hatalmat tiszteli s egyenes úton haladva jó lelkületét a jóra irányítja: az Athene közvetítésével magától Zeustól nyeri boldogságának ígérését. (E. 898. 993. 968. stb.)

Az ember belső sorsa fölött erkölcsi személyi értéke határoz s ezen erkölcsi személyi érték Zeus segedelmével Zeus törvénye alapján még a külső sors fölött is uralkodik.

Vége a természeti erők rettentő voltának. *Szépen* beleilleszkednek a jónak szerves egészébe. Valamint az Erinysek hatalma, úgy a bűn és baj sem öncél, hanem Zeus, s a jó céljait szolgálják.

Ezek Aeschylus vallás-erkölcsi nézetei. Közvetlen politikai célját: az Areopagus fentartását nem érte ugyan el általok, de azért e nézeteket ma sem mérlegelheti senki valódi erkölcsi *záθαρητες* s vallási emelkedettség nélkül!

Schneller István.

PSYCHOLOGIAI TANULMÁNYOK.

— Második és befejező közlemény.¹ —

Az emlékezet.

Az emberek csak akkor veszik észre, hogy emlékezünk van, mikor azt meg kell erőltetniök, minél fogva az a balhiedelem támad bennök, hogy az emlékező tehetség egy szunnyadó erő, mely csak hébe-korba s inkább csak kivételes alkalmakkor lép actióba. Hozzájárul még, hogy emlékezetüket rendszerint csak kicsinyes dolgok: egy-egy szám, név, hely, időpont vagy másnemű adat miatt erőltetik meg, minélfogva megszokják, hogy az emlékezetet valamelyes lomtárnak tekintsék, és semmi esetre se számítsák a magasabbrendű szellemi tehetségek közé. A memoriának ez a kicsinylése átharapódzott a tudományra is, és nincsen lélektani rendszer, mely az emlékezetnek helyét és szerepét kellő módon kijelölné az ember szellemi életében.

Pedig egy kis meggondolás rögtön mutatja, hogy az emlékezet első rendű jelentőséggel bír lelki életünk történetében. Nem vehetünk szemügyre semmit és nem gondolkodhatunk semmi fölött, a nélkül, hogy a tárgyak vagy önmagukat vagy más tárgyakat emlékezetünkbe ne juttatnák. A magyar ember nagyon helyes lélektani érzéket tanusít, midőn e kifejezéseket: «eszébe jut» és «emlékezetébe jut» majdnem egyértelműeknek veszi. Az eszmélkedés lényegében véve nem

¹ Az első közleményt lásd az «Athenaeum» II. évf. 1. számában.

is egyéb, mint emlékezés, illetőleg az egyik tárgyról a másikra való áttérés az emlékezés segítségével. Vegyük ki az emlékezetet a lélekből és menten romba dől az eszméletnek egész világa, mert lehetetlenség eszméket összekapcsolni emlékezet nélkül. Minden hosszasabb analysis nélkül, mintegy eleve bizonyos, hogy eszméletünknek nincs egyetlen oly pillanata, melyben az emlékező tehetség ne működne. Már pedig, ha ezt belátjuk, okvetlenül vizsgálnunk kell, hogy az emlékezet milyen szerepet játszik emlékezésünk minden pillanatában.

A lélektani tudomány mindeddig nagyon egyoldalúan világította meg szellemi életünk történetét. Locke óta a lélekbúvárok a szellemi életet majdnem kizárólag az érzéki benyomásokra alapították; más szóval a lélektan *sensualista* irányban fejlődött ki. Minden psycholog kötelességének tartotta, érzéki benyomásokból építeni föl lelki életünk egész történetét; bárha szemmel látható volt, hogy az, a mit észnek nevezünk, soha pusztá érzékiségre nem vezethető vissza. Az elfogulatlan gondolkozók ezt mindig igen élénken érezték. csakhogy nem tudtak magukon segíteni, azaz nem tudták, hogy ez érzékiségen kívül minő más lelki elemre építsék az eszmélet világát. Az én felfogásom az, hogy minden intelligencia két oszlopon nyugszik: az érzékiségen és az emlékezeten. A mit *realis* és *idealis* áramoknak neveztem, az tulajdonképen nem egyéb mint érzéki benyomás és emlékkép. De az emlékezet szót azért nem használtam, mert azt közönségesen nagyon szűk értelemben veszik.

«A *realis* és *idealis* áramok» kifejezései nagyon alkalmasak minden félreértés elkerülésére.¹ *Realis* áram alatt értem azt, a mi a lélektben a *jelen* környezet közvetlen befolyása alatt történik; *idealis* áram alatt pedig azt, a mi a lélektben történik, midőn nem áll a *jelen* környezet közvetlen befolyása alatt. E definitióból világos, hogy a *realis* áram alatt az érzéki benyomásokat kell értenünk; de talán nem

egészen világos, hogy ideális áram alatt az emlékezet tevékenysége értendő. Mert midőn lelkünk nem áll a jelen környezet befolyása alatt, akkor sok minden történhet benne, a mit általában nem szokás az emlékezetnek tulajdonítani. Így pl. jövőnknek kifestését, költői eszményképek alakítását, avagy tudományos kérdések megfejtését senki sem tulajdonítja az emlékezetnek. Emlékezet alatt az emberek a terméketlen memoriát értik; azt a memoriát, mely egyszerűen reproducálja a multat, lemásolja, copirozza a történeteket. Nos, én ilyen memoriáról nem beszélek, mivel nézetem szerint egy merően copirozó tehetség nem is létezik. Az eféle copirozó tehetséget csak valami nagyon terméketlen elme fődözhetette fel magában, vagyis inkább olyan elme, a mely nem képes az önmegfigyelésre és a beható gondolkozásra.

Az emlékezet sohasem «reprodukál» oly értelemben, hogy egy megvolt benyomást visszaállítana, mert hiszen akkor valóság és emlékkép között nem volna különbség, és az emlékképnek ugyanazt a realitást kellene tulajdonítanunk, mint magának a közvetlen érzéki benyomásnak. Mindazonáltal a mai korban az emberek hajlandók az emlékezetet valami merően reproductiv tehetségnek tekinteni, a miről tanúbizonyságot tesz az úgynevezett naturalistikus irány a művészetben. Ezen hamis művészeti irányt nem kell nagyon komolyan venni, mivel a művészek maguk sem veszik nagyon komolyan, mint a hogy egyáltalán sohasem kell attól tartani, hogy genialis emberek valamelyes absurd teoriába nagyon belelovaltassák magukat; és mindig inkább az epigon nemzedék az, mely valamely képtelen divatos elméletet követ vagy követni látszik. Nagyobb baj az, hogy az emlékezet magában a tudományos lélektanban mint pusztán reproductiv erő szerepel, és így maga a tudomány az, mely az emlékezet természetét félreismeri. Épp ez az oka annak, hogy az uralkodó pszichologia oly egyoldalúan sensualistikus irányú; mert ha

valaki az emlékezetet merő reproductionnak tekinti, akkor világos, hogy reá semminemű súlyt sem fog fektetni, és így nem is láthatja be, hogy az emlékezetnek mily egyszerű és csodálandó szerep jut az ember szellemi életében.

Hamis az a *Hume*-féle tan, mely a lelki életben eredeti és másolatszerű képeket különböztet meg, vagyis mint ő magát kifejezi: impressiókat és ideákat, melyek között a különbség az volna, hogy amazok az élénk eredetiek, emezek pedig a halvány másolatok. Az eféle megkülönböztetésre lélektant alapítani lehetetlenség, mivel az emlékképek nem pusztá másolatai az eredeti érzéki benyomásoknak, és a kétféle elem nemcsak a pusztá intenzitásban különbözik egymástól. Megengedem, hogy az emlékképek általában halványak szoktak lenni, de kétségbe vonom, hogy az élénkség foka tenné az egyedüli és igazi különbséget az eredeti benyomás és emlékezés között. Mindenekelőtt tudni kell, hogy vannak néha emlékképeink, melyek rendkívüli elevenség által tűnnek ki, és egyáltalán vannak vízióink, melyek a valósággal bátran fölvehetik a versenyt. De ha ezt valaki kétségbe vonná, csak arra figyelmeztetem, hogy vannak realis benyomásaink, melyek fölöttébb halványak és elmosódók. Akárhányszor tapasztalhatjuk, hogy a közvetlen jelen oly gyöngé benyomást tesz reánk, hogy néhány percz múlva emlékezetünkéből kiesik. Akárhányszor nem is tudjuk, hogy mit látunk, mit hallunk, mit tapintunk, mit érzünk: nem tudjuk azért, mert figyelmünk gyöngé és ennélfogva benyomásaink halványak. Hasonlítsuk össze a legélénkebb emlékképeket a legkevésbé élénk érzéki benyomásokkal: vajjon, melyiknek tulajdoníthatunk nagyobb intenzitást? Én azt hiszem, hogy mindenki legalább is habozni fog ítéletében, nem tudván eldönteni, vajjon ama halvány benyomást, melyet néha a közvetlen környezet okoz, fölébe emelje amaz élénk visióknak, melyek olykor az elmerült lélek előtt megjelennek.

Én azonban, megvallom, nem habozok a kérdés eldöntésében. Előttem világos, hogy vannak emlékek és általában vannak ideális áramok, melyek intenzitásban fölülmúlják a realis benyomásokat. Mert hiszen, hogyan merülhetne a lélek önmagába, ha meg nem történnék, hogy az ideális áram diadalt arat a realis áram fölött? Az a tény, hogy az ember képes az elvonatkozásra, a magába merülésre, teljesen megczáfolja a Hume tanát. Mikor az ember önkénytelenül elábrándozik. elméláz: az ideális áram benne okvetlenül intensivebb a realis áramnál, mert különben nem ábrándoznék és nem mélézna, hanem a közvetlen környezettel volna elfoglalva.

Csak a legfelületesebb gondolkozás fogja a realis és ideális áram közti különbséget egyedül az élenkség fokában keresni. A ki e különbséget szigorúbban vizsgálja, egyre nagyobb nehézségekre fog bukkanni, míg egyszerre csak észreveszi, hogy tulajdonképen világnézetünk egy alapkérdésével, egy úgynevezett ősi rejtélylyel áll szemben. Mert mondjuk pl. hogy (ABCD) a jelképe valamely ifjúkori élményünknek. és (abcd) a jelképe ezen élmény emlékének, a mely emlék az imént támadt föl bennünk. Nagyon csalódnék, a ki azt hiszi, hogy (abcd) pusztán csak az intenzitásban különbözik (ABCD)-től, és egyáltalán csalódik, a ki az elevenségben véli feltalálhatni a valóság és az emlék közti leglényegesebb különbséget. Én itt mindjárt egy sokkal lényegesebb különbségre akarok utalni. Azt a bizonyos (ABCD) élményt annak idején lelkünkben egy X benyomás vagy gondolat előzte meg és egy Y benyomás vagy gondolat követte, a melyekre immár visszaemlékezni nem tudunk. Ellenben az (abcd) emlékképet egy u benyomás előzte meg és egy v benyomás követte, a melyeknek semmi közük sincs az X és Y hoz. Szóval az emlékkép egész más lelki környezetben lép föl, mint maga az eredeti élmény. Egyáltalán minden emlékkép egészen más külső körülmények vagy legalább más lelki föltételek között

jelentkezik, mint az eredeti élmény; minélfogva minden emlék a talajából kiszakított fához hasonlítható, melyet egészen más talajba ültettünk át. Már pedig az korántsem lényegtelen, hogy valamely képet lelkünkben mily benyomás előz meg és mily benyomás követ, sőt éppen e kapcsolat az, mely a legnagyobb figyelmet érdemli. Az eredeti benyomás és az emlékkép között tehát már az is kimondhatatlan különbséget okoz, hogy egészen elütő lelki körülmények vagy lelki föltételek közt lépnek föl. Mi magunk mások lettünk az idővel, és más lett a világ is körülöttünk, és a multnak emlékképe ezen megváltozott külső és belső viszonyok között támadván fel, maga is más lesz, mint a milyen maga az eredeti élmény volt. A min egykoron sirtunk, azon most nevetünk; a min neveltünk, most szomorkodunk, a mi egykor leglényegesebbnek látszott abban a helyzetben, azt talán elfeledtük és tán éppen az tűnik most legfontosabbnak, a mire előbb alig ügyeltünk stb.

Ha ezt jól meggondoljuk, érezni fogjuk, hogy az emlék ugyan másolata a multnak és mégsem az, érezni fogjuk, hogy a mult jelené lett és mégsem mondható jelennek. Ily módon megkap bennünket az emlékképeknek mérhetetlen csodálatossága, melynélfogva nem tudjuk, vajjon multnak vagy jelennek tekintsük őket. Jelennek nem tekinthetjük, mert hisz az emlékkép a multa vonatkozik és bár jelen van lelkünkben, realitással nem bír. A multat szintén nem láthatjuk bennök, mert hiszen a mult az, a mi már nincs, és a mi a maga realitásában föl nem támasztható. Mi az, a mi a multból elveszett, mi az, a mi belőle az emlékképben megmaradt; mi az, a mi az emléket jelené teszi és mégis nem engedi, hogy a jelen környezet realitásával bírjon? Ki tudna e kérdésre megfelelni. Ki tudná megmondani, hogy mi a különbség realis és idealis lét, valóság és álom közt?

De ha a különbséget szavakba foglalni nem is tudjuk, annyi legalább is világos, hogy nem az élénkség vagy halványosság az, a mi a két világ közt határt von. Megengedem még azt is, hogy a realis benyomások összeségükben véve intensivebbek, szertelenül erősbek az ideális áramoknál; ámde mit ér ez a megkülönböztetés, ha némely ideális áramok mégis élénkebbek némely halvány realis áramoknál. Sokkal lényegesebb az a megkülönböztetés, melyet fentebb tettem, és mely úgy fejezhető ki, hogy az emlékképek azáltal különböznek az eredeti benyomásoktól, hogy más lelki környezetük van, tehát maguk is mások. Lényegesebb ez a megkülönböztetés, mert kivétel nélkül minden emlékképre és minden eredeti benyomásra vonatkozik. Nincsen oly emlékkép, mely teljesen olyan lelki körülmények közt támadna, mint a milyenek között az eredeti benyomás támadt.

Az előbbiekre valaki azt jegyezhetné meg, hogy hát amaz X és Y lelki környezetet, melynek közepette (ABCD) élmény létrejött, szintén föltámaszthatja az emlékezet; vagyis eléállhatna egy (xabc dy) emlék, mely egészen hű másolata volna az (XABCDY) élménynek. Ezt én nem tagadom. Valóban az (xabc dy) emlék sokkal tökéletesebb az (abcd) emléknél, vagyis sokkal jobban tükrözteti vissza a múltat, mert hiszen a lelki környezetet is feltárja, melynek közepette az (ABCD) élmény keletkezett. Ámde kérdem, tökéletes-e már az (xabc dy) emlékkép? Nem volt-e magának az (XABCDY) élménynek szintén egy lelki környezete, melyet a következő jelkép állít élénk: $X'(XABCDY)Y'$. Miért nem támasztja föl az emlékezet az X' és Y' benyomásokat is, ha valóban hű képe akar lenni a multnak? És ha föl is támasztaná őket, vajjon hol maradnak még az X'' és Y'' benyomások, továbbá X''' és Y''' sat. sat. benyomások, melyek az (ABCD) élményt szintén megelőzték, illetve reá következtek?

Igy tehát eljutunk a hívebb és hívebb emlékkép fogal-

mához, mely az eredeti élményt mind gazdagabb és gazdagabb részletekkel és mind szélesebb és szélesebb lelki környezetben támasztja föl. Ezen konkrét és egyre konkréttebb emlékek a való multnak egyre hívebb és hívebb illúzióját fogják kelteni; de mindig csak illúzióját, mert magát a mult valóságát a maga teljességében és realitásában a legtüneményesebb emlékező tehetség sem állíthatja vissza. Hány művész lélek esett már örjöngésbe, hogy csodálatos emlékezetének végső megfeszítésével a legapróbb részletekig állítsa vissza a multnak élményeit! Ha beszélhetünk művészi szenvedélyről, az bizonyára nem lehet más, mint az a gyötrelmes öldöklő vágy, hogy az emlékezet segítségével a multat a realitásnak legtökéletesebb illúziójával keltsük új életre. De hasztalan; az emlék csak emlék, az illusio csak illusio marad. Igen, ha volna hatalom, mely valamely élményt feltámaszthatna lelki környezetével együtt, ezt a környezetet pedig újabb környezetével egyetemben és így tovább, szóval, ha az emlékezet fölkelhetné életünk minden legcsekélyebb mozzanatát a maga kapcsolataival egyetemben, akkor beszélhetnénk az emlékezetéről, mint valamely reproductiv erőről, mely föltámasztja és valósággá teszi ismét a multat; akkor az az ideális áram nem is volna ideális jellegű, hanem maga egy ismétlődő valóság volna; akkor az idő kerekét valóban vissza lehetne forgatni, az életet és az egész világot elülről kezdeni. A míg valaki ezt a csudát nem fogja produkálni, addig nem is fogom az emlékezőtehetséget egy merően reproductiv erőnek tekinteni.

Minden emlékkép már azért sem mondható reproductiónak, mert eltekint a multnak némely, sőt többnyire fölöttebb számos körülményeitől. Szóval az emlékezet egyszersmind abstrahál is, úgy, hogy az abstrakció tehetségét az emlékezőtehetségben befoglaltnak kell tekintenünk. Éppen azért nem szeretek emlékezetéről beszélni, hanem inkább

ideális eszméleti áramról. Ehhez a kifejezéshez ugyanis senki sem köt egyoldalúan képzett félszeg fogalmakat. Az ideális áram nálam egyértelmű az emlékezettel, csak hogy a legtágabb értelemben vett emlékezettel; azzal, mely magában foglalja az abstractiót és az alkotó phantasiát is. Valóban az emlékezet két irányban fejlődhetik az emberben magasabb és magasabb szellemi tehetséggé; vagy az elvonás, vagy az összetétel irányában úgy, hogy beszélhetünk elvonó vagy összetevő, vagyis elemző és alkotó emlékezetről.

Hogy minden emlékezet többé-kevésbé elvont jellegű, az föntebbi fejtegetéseimből egészen világos, mert hiszen az emlékképben mindig eltekintünk a multnak bizonyos körülményeitől. Ámde nem kevésbé világos az is, hogy minden emlékezet többé-kevésbé alkotó jellegű is, mert hiszen midőn a multnak benyomásait a jelenben átérezzük: ama benyomások épp ezen, a jelen körülmények közé való átplántálás által, egészen új kapcsolatokba lépnek; már pedig épp az új kapcsolatok teszik, hogy az emlékezet alkotó jellegű nyer. A ki azonban az emlékezettől minden áron meg akarja tagadni az elvonó és alkotó képességet, az legjobban teszi, ha elfogadja az «ideális áram» kifejezését. Beszélni fogok tehát elvont és összetevő vagy elemző és alkotó ideális áramokról. Jobban mondva minden ideális áramnak bizonyos elvontságot vagyis analitikai jelleget tulajdonítok, a mennyiben eltekintést tartalmaz a realitásnak némely körülményeitől; és minden ideális áramnak bizonyos összetevő vagy alkotó jelleget is fogok tulajdonítani, a mennyiben arra tör, hogy a valóságnak bizonyos kapcsolatait, összetételeit is föntartsa.

Hogy az ideális áramnak mindig bizonyos alkotó jellege van, azt a következőképen bizonyítom. Tegyük föl, hogy az emlékezet fölidézi egy A realis benyomásnak a emlékképét. Ez az a éppen az által lesz egyező az A -val.

hogy az emlékezet földézi A -nak környezetét X -et és Y -t is. Tehát a úgy volna képe A -nak, ha (xay) képe (XAY) -nak. Ámde ez ismét csak úgy lehetséges, ha az emlékezet földézi az X és Y -nak környezetét vagyis $X' X''$ és $Y' Y''$ is. Tehát, hogy a valóban megfeleljen A -nak, szükséges volna, hogy $(x'xx''ay''yy'')$ megfeleljen $(X'XX''AY''YY'')$ -nek és így tovább ad infinitum. Mivel azonban ez a követelmény kielégítve nincs, és az emlékezet nem egyezik soha teljesen a való-ággal: világos, hogy az egyes elemek közti kapcsolatoknak meg kellett változniok, vagyis pl. az X nem jelenik meg többé az X' és X'' -nek környezetében, hanem az emlékezet itt talán elejtett egy régi elemet, és azt egy újjal pótolta, minélfogva X más környezetbe lépett és így maga is bizonyos tekintetben mássá lett. A régi élmény elemei az ideális áramban okvetlenül új kapcsolatokba lépnek, és így bizonyos, hogy az ideális áram minden körülmények között alkotó jellegű lesz.

Ha tehát valamely intelligentia jellegét meg akarjuk ismerni, akkor egyrészt tudni kell, hogy minő realis áramokon vagy érzéki benyomásokon (élményeken) nyugszik, másrészt azonban vizsgálat alá kell vetni, hogy minő ideális áramokat fejleszt ki magában, minő elvonásokra és összetételekre képes. Egy előbbi dolgozatomban fejtegettem, hogy az ideális áramok mind magasabb és magasabb rendűekké válhatnak az által, hogy az emlékezet újból és újból földézi őket. Ezen magasabb rendű ideális áramok is kétféle irányban fejleszthetők ki: vagy az elemzés, vagy az alkotás irányában. Ily módon jutunk a tudományban mind magasabb és magasabb abstractiókhoz, a művészetben mind ideálisabb és ideálisabb conceptiókhoz.

Palágyi Menyhért.

VÁZLATOK A POSITIVISMUS TÖRTÉNELMÉBŐL.

— Negyedik és befejező közlemény. —

Az orthodox iskolának az Egyesült-Államokban is vannak követői. Comte halála után *H. Edger* New-Yorkban a «*Positiviste Society*»-t alapítá. 1885. év óta «*Society of Humanits*» czím alatt New-Yorkban egy positivista munkás-egyesület is működik. Belgiumban is hovatovább terjed ez iskola. A brüsseli egyetem tanára, *Denis*, ismételve melegen fölkarolta a vallásos positivismus ügyét. Mons-ban pedig egy positivista «*Cercle des prolétaires*» alakult.

Magyarországban — Gruber szerint — a positivista nyomdai javítnok, *Kun Sámuel*, Párisból visszatérve, Schlauch szatmári püspök pásztorlevelére, mely a kor bajainak legyőzése végett föl hívja a híveket, hogy az egyház köré csoportosuljanak, — megírta a «jövő programmjá»-t, melyben a püspökkel ellentétben, egyedül Comte tanaiban találja föl a gyógyító s üdvözítő elveket. Legutóbb — mondja Gruber — Kun Sámuel Budapesten egy «*Cercle positiviste*»-t is létesített.

1874-ben Laffitte körözüvényében bejelenté a positivista hindu-csoport (Calcutta) fejének, *Dwarkanath Mitter*-nek halálát. E csoport kebeléből számos publicatio született. 1891-ben pedig egy török lap, a «*Terdjumanî-Hakikat*» («Az igazság tolmácsa») Konstantinápolyban meleg ovatióban

részesíté a «sok tekintetben félreismert islamismus»-t dicsőítő Laffitte-t. Sőt Oroszországban is vannak hívei az orthodox positivismusnak. Ezek között legnevezetesebb volt *Frey Vilmos*, egykor orosz tiszt, ki azonban annak daczára, hogy a legfényesebb reményei valának e pályán, azt mégis otthagya, mert irtózott a vérontástól. Amerikában, Jova-ban, a «*Positiviste Thinker*» igazgatójával, névszerint *Henderson*-nal egy positivista község alapítására szövetkezett, fölvevén az Emberiség vallását, és mint ilyen, nemcsak szóval, hanem szigorú, önmegtartóztató élet példájával is lelkesen buzgókodott.

Gruber ezután «Álom és valóság» cím alatt ítéletet mond az orthodox positivismusról. Szerinte sem Comte-nak, sem tanítványainak nagyzó reményei nem teljesedtek be. Comte megérni reményelte, hogy a Pantheont, mint az Emberiség főpapja szentelheti föl a positivismus szolgálatára: Laffitte egykoron azt hirdette, hogy a Notre-Dameban fogja utódját ünnepélyesen fölavatni és íme mai napság — mondja Gruber — azon fáradozások daczára, mikkel a «positivista világegyház» jelentőségét magasra akarják mesterségesen emelni: a Comte-féle emberiségvallás kudarcza teljes és végleges. Napjaink szellemi mozgalmi háttérbe szorítják és csak mint culturhistoriai curiosum bír jelentőséggel. A jóslatokhoz képest, mikkel a világot leigázandó győzelmi útját hirdeté, a «végleges vallás» tényleges helyzete valódi parodia. Kudarcza abból is kitűnik, hogy a jelenlegi társadalomra nehezédő krízis megoldása helyett csak a krisist élesíté és meghosszabbítá. Tényleg nem a szervező, conservatív hatalmakat, hanem a szétromboló, forradalmi mozgalmakat erősíté meg. Csak egy fontos igazságot világított meg, azt t. i., hogy tisztán emberi alapon lehetetlen oly tanhatalmat fölállítani, mely az emberi társadalom jólétét és fennállását biztosíthatná.

III. A positivista mozgalom a közvetlenül Comte-ra támaszkodó iskolán kívül.

Gruber, könyvének második részében, azon különböző iskolák fölött tart szemlét, melyek a Comte által adott irányt követik, de a mesternek egy doctrináját sem fogadják el a nélkül, hogy jelentékenyen ne módosítsanak. Előadja először is a specifikus philosophiai irányzatokat azon sorrendben, a mint azok az egyes államokban föltűntek. Ez irányzatok Comte rendszerének nem vallásos, hanem tudományos részével, vagyis philosophiai tevékenységének első időszakával vannak kapcsolatban. Azután a jogtudomány, a társadalomtan, a religio és végül a nevelés-oktatás terén fölmerült legjelentékenyebb positivista áramlatokról emlékezik meg. Az írók kiválasztásánál azon, véleményünk szerint is helyes elv vezérli, melyet könyve előszavában kiemel, hogy t. i. a positivismus tulajdonképen nem annyira egy specialis doctrina elfogadásában, mint inkább a positiv (a tudományos és experimentalis) methodusnak követésében áll.

Gruber könyvének e része már nem a tulajdonképeni positivismussal, hanem az általa is úgynevezett szabad positivistákkal foglalkozik, s a szabad positivismus ismertetését az angol positivistákkal kezdi.

Az összes szabad positivista mozgalom élén Anglia áll, melyre különösen két férfiú hatott: *J. St. Mill* és *Herbert Spencer*. Ezek köré csoportosulnak *A. Bain*, *G. H. Lewes*, *W. K. Clifford*, *James Sully*, *H. Maudsley* és *Ch. Darwin*, *G. Romanes*, *Th. Huxley*, *J. Tyndall* természettudósok és a practikus positivisták vagyis a saecularisták, kik szerint a túlvilági élet dolgainak nagy bizonytalansága miatt, ha nem is kizárólag, de főleg ez étellel, e világi dolgokkal kell foglalkozni. Az ember önmagának legyen gondviselése és összes törekvése a jelen élet jó berendezésére irányuljon, — ez a

saecularisták nézete. kik leginkább az angol munkások között keresnek híveket. Ezek közül legtöbb tért (22 lapot) szentel *John Stuart Mill*-nek (1806—1873.) és *Herbert Spencer*-nek (szül. 1820.).

A többi angol szabad positivistákkal röviden bánik el. *Maudsley* doctornál, megrójjá ennek «frivol és demagogikus eljárását», mely szerint minden természetfölötti állapotot, az extasisokat, vísiókat, inspiratiókat stb. pathologiai tüneteményeknek igyekszik feltüntetni. *Huxley*-t és *Tyndall*-t úgy tünteti föl, mint az agnosticizmus vándorszónokait.

A jobbára *J. St. Mill*-től és *H. Spencer*-től befolyásolt, másrészt a *Cabanis*, *Broussais*- és *Comte*-től áthagyományozott francia empirizmus továbbfejlesztőit, a francia szabad positivistákat *H. Adolf Taine*, *Th. Ribot* és *E. de Roberty* köré csoportosítja. «A hivatalos metaphysika és psychologia bálványai merész szétrombolójának» és Zola mesterének, Taine-nek, főleg psychologiai elveit mutatja be oly módon, hogy Taine egész philosophiai tevékenysége a paradoxonok halmazának lássék.

Az experimentalis psychologia főképviselőjét Franciaországban *Th. Ribot*-ban látja; nagy elismeréssel szól az 1876. évben Ribot-tól alapított s jelenleg is szerkesztett «*Revue philosophique de la France et de l'étranger*» (Paris, Alcan) folyóiratról, mely szerinte az összes philosophiai folyóiratok között legjobban tájékoztat az időszaki philosophiai mozgalmakról. Vázolja Ribotnak tanát a «személyesség»-ről. Majd megemlíti, hogy Ribot összeköttetésben van a *Nancy*-ban és *Páris*-ban, a *Salpêtriére*-ben működő orvosi iskolákkal, melyek évek óta szorgalommal rendszeres kutatások alá vetik a hysterikusok-, hypnotikusok- és somnambulansokon észrevehető psychikai tüneteményeket. E kutatások Gruber szerint teljesen összeolvasztják a psychológiát a physiologiával, mely teljesen benyomul a psychologia szívébe, úgy

hogy tényleg alig lehet szó pszichológiáról, legfőlebb psychophysiológiáról.

Néhány év előtt Ribot az orvosokkal és physiologusokkal karöltve megalapítá az azóta több érdekes congressust tartó «Société de psychologie physiologique»-t. E helyen Gruber kikel a hypnotizálás ellen, melyet frivol játéknak nevez az emberi személylyel. Szerinte a hypnotizáló kísérletek által ígért tudományos és más előnyök nincsenek egyensúlyban az általuk okozott erkölcsi hátrányokkal.

Valamivel bővebben emlekezik meg *Littré* egykori lelkes hívéről, *Roberty*-ről, ki lassankint mindjobban elvált a positivista iskola alap gondolatától. Roberty szerint Spencer, Littré, és Comte «Elérhetetlen»-, «Mégmérhetetlen»-, «Megismerhetetlen»-ükkel még mindig fogva vannak a metaphysikában, azért a theologiai multnak e hátramaradt phantomjait, a metaphysikának ez utolsó oszlopait le kell dönteni a psychologico-sociologiai állásponton, mely a «Megismerhetetlen»-t, vagyis Istent az emberi értelem képződményének mondja. Roberty szerint nem az Isten teremté az embert, hanem az ember Istent.

A német szabad positivisták talaját Gruber szerint *Kant*, *Herbart* és közvetve a Kant utáni speculatiók «rettenetes» tévedései (*Fichte*, *Schilling*, *Hegel*), melyek különösen a metaphysikát compromittálták, készíték elő. *Herbart* iskolája a psychologia terén nyomta rá bélyegét a német positivismusra. *Hegel* iskolájából főleg *L. Feuerbach* és *D. Fr. Strauss* által fejlődött ki a materialismus (*Büchner*, *Vogt*, *Moleschott* stb.), mely a positivismusnak előfoka. *H. Colbe* pl. egyike azoknak, kik a materialismustól a positivismushoz mentek át.

A németországi positivista mozgalom legtipikusabb alakjának *Dühringet* (szül. 1838-ban) tartja. Vázolja azon frapans hasonlóságot, mely a matematikai, realistikai szellem-

irányt és az életsorsot illetőleg Comte és Dühring közt van, kit G. von Gizycki, a berlini egyetem tanára a jelenkor legnagyobb bölcsészének mond.

A neokantianus pozitivisták, vagyis a criticisták között Dühringhez legközelebb áll az «öntudatból, mint előttünk egyedül ismert realitáshól» kiinduló *A. Riehl*, egyetemi tanár Freiburgban (i. Br.).

Laas (1837—1885.) ismeretkritikai pozitivismust képvisel, mely Riehl pozitivismusához hasonló, csak hogy sokkal skeptikusabb, mint ez.

Lange, Avenarius bemutatása után legtöbb tért szentel *Wundt*-nak (sz. 1832.) kinek tulajdonképeni szakmája a physiologia és ki «az empiriai philosophia német képviselői között jelenleg épp úgy Németországban, mint a külföldön legnagyobb tekintélynek örvend». *Wundt*, Gr. szerint az ismerettani positivismus egyik fájának képviselője, a mennyiben a Kant-féle philosophiát positivista szellemben dolgozta át. *Wundt* annak daczára, hogy a metaphysikának philosophiájában központi helyet jelöl ki, teljesen positivista talajon mozog. Sőt *Wundt* minden metaphysikai látszata daczára, melylyel rendszerét föltünteti, nagyobb mértékben positivista mint a többi positivisták.

Olaszországban körülbelöl 20 év óta a positivismus nagy lendületnek örvend; széles elterjedését bizonyítja a sok positivista munka és folyóirat. A positivista nézetek elterjesztésére szolgálnak a *philosophia* terén a *Rivista della filosofia* (Milano) és *La Rassegna Critica di opere filosofiche, scientifiche e litterarie* (Napoli) folyóiratok; a *paedagogia* terén a *Rivista pedagogica italiana* (Torino—Roma); a *psychologia*, *törvénytárszéki orvostan* és *büntetőjogtan* terén a *Rivista Sperimentale di Freniatria e Medicina legale* és az *Archivio di Psichiatria, Scienze penali ed Antropologia criminale*. Gruber specialis kritika alá nem

veszi az olasz positivistákat, mert ezeknél szerinte eredeti, jelentőségteljes gondolatokat nem találhatni; jobbra az angol és német positivistáktól kölcsönzik gondolataikat.

Pietro Siciliani a «tiszta positivismus»-t képviseli, a ki szerint ki kell kerülni épp úgy az angol, mint a francia positivismus egyoldalúságait.

A positivismus igazi formáját a természettudományokban *Galilei* alapította meg, az erkölcstudományokba pedig *Vico* vitte be, azért a philosophiai traditiót *Vico Scienza nuova*-jához kell fűzni. Siciliani a tapasztalási módszerre fektetett metaphysikát helyesli. Siciliani paedagógiája szerint egy megtisztított, evangélikus, észszerű kereszténységet kell tanítani, mely a dogmákat csak symbolumoknak tekinti és nem veszi szószerint. A vallásoktatást az erkölctan tanítása helyettesítse és a czélból mintául ajánlatos *Compayré* francia positivisták kézikönyve: *Éléments d'éducation civique et morale*. Paris, 1880.

Roberto Ardigò, a positivismus legbefolyásosabb képviselője Italiában. Ardigò szerint az erkölctant nem lehet egyes alapelvekből levezetni, hanem a megfigyelés nyomán, az ember természetrajzából kell kiszedegetni. Mint az egész ember, úgy — Ardigò szerint — az emberi erkölcsi eszmék is a socialis körülmények szülöttei, és a körülményekkel együtt folytonos változásnak vannak alávetve.

Andrea Angiulli (1837—1890.), a nápolyi egyetemen a philosophia professora, az *evolutionistikus positivismust* adja elő. Álláspontjának sajátosságát Gruber abban találja, hogy a tapasztalás és a valóság, a tünemény és lényeg, a megismerhető és a megismerhetetlen közti ellentétet megszüntetni akarja. Az olaszoknál szokatlan jártasságot mutat a más országok positivistáinak tudományos munkáiban. Angiulli sociológiája szerint az emberi társadalom az állattársadalomból fejtett ki; a moral folytonos haladásban van, az ethika

és religio törvénye a «*meliorismus*», vagyis az élet folyton előrehaladólag tökéleyesedik minden viszonyában; az emberi vallásnak a moralis nevelésben kell állania; a haladás főemeltűje a tudományos nevelés, melyet úgy kell berendezni, hogy különösen a nők megnyerhetőek legyenek az új philosophiának.

Oroszországban *Pissareff* volt az első, ki Comte philosophiájának érvényt szerzett. Nemsokára azonban a német philosophia behatása alatt Comte realistikus positivismusából megindult az átmenet a neokantianusok kriticismusához. Ez átmenet képviselője *Lessewitsch*, ki bár Comte genieje iránt csodálattal van eltelve, de a német positivisták példájára kritikai úton akarja megállapítani a speculatiót, míg Comte és Littré «*amputatio*»-val akarják megoldani a fontos kérdéseket.

Az orosz positivismus második charakteristikus jelensége *R. Grot. Gruber* az orosz philosophiai irodalom általános jellemzésére idézi a «*Revue philosophique*»-t, a mely szerint az orosz tudományos irodalmat, a komoly tanulmányt nélkülöző, a logikai éleselműség és az értelmi kellő iskoláztatás hiányában szenvedő nem érettség (*insuffisance*) és radicalismus jellemzi.

Észak-Amerikában a philosophia még gyermekcipőben járkal. A philosophusok — mondja Gruber — oly ritkák, mint Norvégországban a kigyók. Az Egyesült-Államok tudományos oktatásában Spencer, Lewes, Darwin, Huxley és Häckel szolgálnak vezércsillagúl. Gruber az amerikai positivisták rajzolásában főleg azt igyekszik megmutatni, hogy atheisták és főtörekvésük a vallás kiszorítása. Hivatkozik *Ludeking*-re és *J. D. Bell*-re, ki szerint az összes Istenek csak az embernek idealizálásai; az igazi religio az, mely a természettörvényekre van alapítva és bebizonyított tények támogatják; a mult papjai az ismeretlenre appelláltak, a jövő papjai csak a megismerhetőnek akarnak magyarázóik lenni,

az igazi religiónak célja az emberi erőket úgy egyesíteni, hogy e földet a régi mese mennyországává varázsolják át. Ily szellemben működött *Croly*, a «*New-York Herald*» kiadója is, továbbá *Salter*-nek «*Az erkölcs vallása*» című műve, melyet *Gizycki* németre fordított. Hasonló szellemben tevékeny *P. Carus* is, ki szerint az Isten a moralis élet a természetben, egy ideal, és nem túlvilági személyes lény. Ezen immanens, benmaradó Istent, ez ideált, nem cultussal és idolatrikus imákkal, hanem szellemben és igazságban kell tisztelni.

A Belgium-, Dánia-, Hollandia-, Skandinávia-, Spanyolország-, Portugália- és az egykori spanyol-portugál gyarmatokban elterjedt positivista mozgalmakról Gruber a források elégedetlensége miatt csak az egyes positivista szerzők neveit és munkájuk címét írja le; róluk világos képet nem rajzol, de meggyőződése szerint e helyeken is sok követője van a positivismusnak, mert e tartományok ifjai a francia és a positivismussal telített egyéb egyetemeket látogatják és szellemi táplálékukat a nagy culturnemzetektől kapják.

Még Japán fővárosában, *Tokióban* is előadják a positivismust az egyetemen.

A jogtudományba a positivismust *Cesare Lombroso*, a téboly orvosa vitte be, ki az olasz positivista jogtudományi iskola megalapítója lön. Ez új iskola, Gruber szerint, az embert magasabbra fejlődött állatnak nézi és a bűntényt anthropologiai, illetőleg biologiai, psychologiai és socialis tünetmény gyanánt tanulmányozza. Ez új iskola hívei előtt a bűnös tette organisatiójának és azon socialis viszonyoknak szükségképeni eredménye, mik között a bűnös él, miért is a büntetésnek nem szabad a megtorlás jellegét fölvennie, hanem a javítás jellegét; a társadalomnak nem megboszúlnia kell magát, hanem védeni az erkölcsileg tévedtek, illetőleg a szellemi torzszülöttek, ferdealkotásúak ellen, mert a bűnös-természet

tulajdonképen «erkölcsi téboly» és minden bűnös többé-kevésbé lappongó «epileptikus». Lombroso találta föl a «fizikai bűnös típusát», mely szerint a bűnösök osztálya az emberiségnek egy sajátos fajtáját alkotják; a bűnösség tulajdonsága e fajta tulajdonsága, illetőleg «atavistikus visszaesés», az emberi fejlődés egy előbbi fokára. Gruber erősen kiemeli Lombroso azon állítását is, mely szerint a genialis emberek és a bolondok rokonok.

Az új iskolának 1880. év óta külön folyóirata van («*Archivio di Psichiatria, Scienze penali ad Anthropologia criminale*») és az új iskola szellemét lehelő könyvek kiadására a leghírveesebb olasz jogtudósok consoritumot alkottak. (*Biblioteca Anthropologico-giuridica*. Torino, Bona.)

A pszichiatriai-criminalista iskola egyik főképviselője *E. Ferri*, Adigò tanítványa és bolognai professor, ki a jogtudomány kifejlődésére nézve nagyfontosságúnak tulajdonítja a bűnösnek az állatvilágban való tanulmányozását; munkája szerint az embernél és állatnál a bűnös motivumai teljesen azonosak. «*Omicidio-suicidio*» (1884.) című munkájában pedig absurdumnak mondja a zsidó (bibliai) logikát, mely mindenkit, a ki őt, gyilkos gyanánt üldöz, a mozgató, az indító okok kutatása nélkül.

Magában Itáliában a pozitivisták aramlatot éppen a pozitivisták jogi iskola terjeszti el. A mérsékeltbb pozitivisták kriminológusok nem helyeslik a bűnösségi teoriában a pathológiai és az atavistikus mozzanatoknak túlhajtását, hanem a bűnösség megmagyarázásánál a pszichológiai és a socialis factoroknak tulajdonítják a főszerepet. «A social-kriminológusok» közül *Napoleone Colajanni* a bűn főokát a socialis egyenlőtlenségekben keresi. *G. Tarde* («*Les lois de l'imitation*». Paris, Alcan, 1890.) szerint a bűn a legkülönbözőbb socialis viszonyoknak és sanyarú körülményeknek együttes eredménye.

Comte positivismusának egyik lényeges tétele az, hogy a socialis tünetnyek, még a vallásiak is, szigorú természet-törvényeknek vannak alávetve. Comte föllépése óta, álláspontjából egész özöne indult meg a néppsychologiai, ethnologiai és sociologiai iratoknak. Gruber bemutatja a különböző nemzetbeli és Comte eszmekörében mozgó illetén munkák íróit. kik a történetet szintén a természettudományok körébe igyeksenek beiktatni és reménylik, hogy a történeti jelenségeket épp oly törvényszerűeknek lehet majd megismerni, mint ahogyan ma már a természet körében lejátszódott tünetnyek nagyobb részét szigorú törvényszerűségekből tanultuk megismerni.

1879-ben *P. Bert* és *J. Ferry* indítványára a Collège de France-on felállíták az összehasonlító vallástan tanári széket. Gruber szerint Magyarországon is van ily tanszék. E tudománynak, Gr. szerint, célja a különböző, történetileg ismert vallásoknak összehasonlítása folytán a vallásoktatásnak minden dogmától és felekezetiességtől való megtisztítása. Gruber előadja, hogy mily helyeken és kik adják elő ily szellemben e tudományt. Szerinte valamennyi positivista szellemben működik és a keresztény vallást az emberi fejlődés sok phasisai egyikének tekinti, melynek csak az illető korban volt jelentősége, vagyis csak relativ értékű.

A vallástanban a posterioi methodust hangoztató *Labanca* szerint «mai napság a tudományos philosophia buvárlatai folytán nem az Isten az, ki saját képére teremti az embert, hanem megfordítva.

Guyau «monistikus naturalismusa» szerint a vallásos ideál a «vallásos anomia»-ban, minden dogma kiküszöbölésében áll. Az egyetlen, mi a vallásból fenmarad és mi tiszteltreméltó: «vágyás a tudás után, szükségérzet egy ideál iránt, érzület a meg nem ismerhető és az ismeretlen iránt».

Miután Gruber a nevelés és oktatás terén fölmerült positivista mozgalmakat röviden jelzi, kitüntetvén ez iskolának

különös hajlandóságát a realiák túlzott ápolására: attér a positivismus végleges bírálatára. Szerinte a positivismus mystificatio, minden philosophiának tudománytalan tagadása. Tényleg a tapasztalással — a positivismus fölvevél is — ellenkezik és minden sajátságos tétele a valósággal folyton ellenkező, önkényes, metaphysikai költészet. Dér-durrall hirdeti, hogy mentő horgony a társadalmi állapotok krízisében és hogy az ember boldogságát biztosító, a «tiszta emberi korszakot» elővarázsoló, a mennyet a földre bűvölő moral birtokában van és a krízist csak növelte, a moralt aláásta, az erkölcsi és jogi fogalmakat megingatta és főrésze van abban, hogy az állami és társadalmi rend a legveszedelmesebb forradalom örvénye előtt áll. Gruber e helyen hivatkozik *Fr. Paulsen* philosophusra is, hogy a positivismusnak a «tudományos morál» megalkotására tett kísérletei sikertelenek maradtak. Gruber szerint az erkölcsi fogalmak a legfőbb akarat fölvevése nélkül jelentéktelenek és észszerűtlenek maradnak mindig. Minden mystificatio tehát a positivismusban. Még a neve is mystificatio: vallási, politikai, socialis, philosophiai és aesthetikai nihilismusnak kellene inkább nevezni. Az igazi positivismus: a theismus, a kereszténység, a catholicismus. Ezek az igazi nagy tények. Nem metaphysikai szeszély, hanem az értelem legbensőbb lénye követeli, hogy a természet jelenségeinek végső teremtő okául egy személyes Istent vegyünk föl. Majd védi a léleknek a testtől lényegesen különböző voltát, a test és lélek közt levő áthidalhatatlan űrt, az ember és állat között létező különbséget, a kinyitlatkoztatás lehetőségét, a kereszténység isteni eredetét. Idézi Comte-ot, Hartmannt annak kitüntetésére, hogy a kereszténységnek egyedül igaz megtestesítője a katholikus egyház, melynek világtörténeti szereplését s jótékony hatását minden téren lelkesült szavakkal festi és ezzel befejezi 194 lapra terjedő művét.

Az a kép, melyet Gruber a positivizmus történetéről rajzol, hasonlít oly mozaik-képhez, melyben minden, a képhez szükséges kocka megvan, de azért az ábrázolt alak mégis torzkép. Egyes mondatokat — ezeket sem mindig tárgyilagosan — kikapkod az értelmi egészből. Ily eljárással azonban rá is lehetne sütni, hogy p. o. ő is positivista, mert könyve 194. lapján azt állítja, hogy az ő «vallása az igazi positivizmus». Arról kimerítő, óriási szorgalommal összegyűjtött adatokat találunk, hogy a földkerekségén kik a positivisták és mit írtak; követhetjük a positivista folyókat és a legkisebb ereket is futásukban, de megjárnók, ha Gruber ítéletére támaszkodnánk, mert szerinte e folyók mind büzhödt anyagot tartalmaznak. Mesteri gyakorlottsággal az egyes íróknál csak azon oldalakat emeli ki, melyek vallásának dogmaival ellenkeznek. Ítéletében néhol durván támad és különösen a szabadkőműves íróknak jut ki valóságos dühéből. Előtte mindenki, a ki «a természetfölötti tüneményeket a tudományosan megismerhetők közé nem sorolja — sophista, lelkiismeretlen lélekufár». Mill és Spencer Herbert alapgondolata, mely szerint ismereteink végső haladásukban megismerhetetlenre bukkannak: szörnyeteg conceptio; a positivisták egész rendszere az abszurditások özöne. Gruber a tudósokban csak Molière Pancratiussait és Marphuriussait látja. A tudományos positivizmust — mely a felekezeti vallást ugyan nem bántja — egy kalap alá foglalja végítéletében a positivizmussal, mint vallásrendszerrel, holott az előbbit bármily buzgó vallású is elfogadhatja, míg ez utóbbiról sok positivista úgy nyilatkozik, hogy a katholicizmus magasztosságát meg nem közelíti. Hogy a positivizmus minden szélsőségei mellett, mély és üdvös forrongást idézett elő sok szellem gondolkodásában; hogy nem csekély azok száma, kik, bár nem helyeslik is e rendszer két alakjának nézeteit, éppen ezek bírálata közben tevékeny ösztökélést kaptak a lendületes gondolkodásra; hogy a posi-

tivismus figyelemreméltó új szempontokat jelölt ki és fontos mozgalmakat indított meg a jogtudomány, nevelés, vallásbölcsélet terén; hogy a különböző, egymással torzszalkodó, egymást felfalni akaró felekezetek között az ész- és az emberi szívben gyökerező, az önzetlen jóakaratra és emberi szerepre támaszkodó, tagadhatatlanul nemes morált akar a positivismus inaugurrálni a mai egoistikus életküzdelmekben, hirdetve a «másokért élni» magasztos elveit: mindez Gruber előtt nem nyom a latban semmit. Hogy a mai korban, a részletek böngészete idejében, a tudósokat az adatok feldolgozására, a synthesisre, az egyes tudományok egységes egészbe való felölelésére tanítja: ez sem érdem Gruber szeméi előtt. A positivismus törekedett megállapítani, illetőleg több tudományra alkalmazni a valóban tudományos és ezredek óta sikeresnek bizonyult objectiv természettudományi módszert: az előtte valósággal halálos bűn. Gruber munkája tehát — ítéletei következtében — irányzatos mű. Mi nem találtuk föl benne azon tárgyilagosságot, melyet némely positivista közlőny — valószínűleg, mert nem értik a német nyelvet teljesen — benne fölतालhatni vélt. Azon szándékkal fogott tollat, hogy tönkre silányítsa mindazt, mi a positivismussal kapcsolatba hozható. Szívesen elismerjük azonban, a munka világosságát és a szerző óriási szorgalmát. Ha ítéletei előtt szemét hunyunk és ha az idézetekre nem sokat adunk: a munka rendkívül tanulságos. Mindenesetre feltűnő, hogy egy jezsuita kezéből kaptuk az első munkát, mely a positivismus történetét kimerítően tárgyalja; de maga e körülmény is bizonyítja, hogy a positivismusnak különösen első, tudományos alakja hatalmasan nyomul előtérbe, és nem oly jelentéktelenül eredménytelen, milyennek Gruber fölmutatja, mert különben nem foglalkoznék vele.

Dr. Buday József.

REFERENDUM ÉS VETO.

Az új osztrák választási reformjavaslat nevezetes lépést jelez a politikai eszmék azon legújabb irányában, mely a választói bázis fokozatos kiterjesztésével igyekszik megkerülni az erőszakos rázkódásokat az állami intézmények terén. Akár a radicalis elméletek lassu térfoglalása, akár a nemzetiségi állam veszélyeinek rémképe által földézett harcz manővere volt legyen is az ok, mely Ausztria államrendszerében ezt a hagyományaival merőben ellenkező fordulatot sugalta, bizonyos, hogy az nem maradhat mély és átalakító hatás nélkül a monarchia innenső felére sem. Hiszen ki tagadhatná, hogy az alkotmány-formáknak sincs örök élet biztosítva. Az eszmék fejlődésének figyelemmel kísérése meggyőz a felől, hogy ma a legtöbb állam politikai intézményei átmenetiek; bizonyos áttérés észlelhető bennök a régibb felfogásról az újabbra, az absolut uralomról a népsouverainitásra, sőt a közvetlen demokráciára. Ha amabban még a fejedelem volt a népek ura, úgy ma már nem egyéb, mint az alattvalók szolgája, tisztviselője, kire csak azért bizzák a főhatalmat, mivel ők a maguk többfejűségökben nem gyakorolhatnak czélszerűen.

Thukydides historiái, melyek kétezer év után is még mindig a politikai bölcsesség elsőrendű kútforrásai gyanánt tekinthetők, elegikus tanúságtételei az intézmények eme mulandóságának. Soha, sehol az emberiség történetében nem alkotott a természet és az emberi elme nagyobb és örökebb

életre szánt műveket, mint Athénben az alatt a nyolczvanöt év alatt, mely a marathoni győzelemtől az aegospotamosi ütközetig terjedt. Soha alkotások és intézmények nem hordták annyira magukon a *κτῆμα ειρ ὀσι* bélyegét, s valóban lehetetlen volna a culturának oly távoli vagy oly emelkedett fokáról alkotni magunknak fogalmat, a mikor a nagy hellén gondolkozók szellemi kincsei, a görög nemzet történetének tanulságai előttünk megszűnnének példaadók és lelkesítők lenni. Pedig mennyivel jobban értjük ezeket ma, mint a renaissance-kori tudományosság betűfaló commentatorai idejében, kik a classikusokat csak philologiai szempontból tanulmányozták. Mert tény, hogy minél előbbre halad az emberi gondolkodás, annál szélesebb mederben mozognak tapasztalataink a gyakorlati politika kérdései körül, annál egyetemesebb áttekintést nyerünk a múlt történetéről, annál szilárdabb alap kínálkozik az összehasonlító vizsgálódásra s annál intenzívebb világításban tűnik elénk a letűnt civilisatiók hajdani nagysága is.

És mi maradt ma mindebből? A népek szellemének tanulmányozója szigorú logikával mutathatja ki, hogy Görögország egész politikai rendszere, úgy a mint az az egyes városok souverain függetlenségének gondolatán épült fel, előbb-utóbb chronikus anarchiának kellett, hogy áldozatul essék, hacsak a képviseleti rendszerrel összekötött foederalismus vagy Róma hódító politikájának titka, az *assimilatio* és *incorporatio* féken nem tartják a széthúzó erőket. Úgyde a városok incorporatiója, mely Attica őskorában oly fényes sikerrel kezdetett meg, nagyobb arányokban teljesen kivihetetlennek bizonyult, viszont a foederális szövetség kísérlete sokkal később jutott a megvalósulás stadiumába, semhogy többé elegendő ellenállást birt volna kifejteni Róma és Macedonia támadásai ellen. A mi végül a képviseleti elvet illeti, az a teuton szellem vívmányául maradt fentartva és sohasem jutott

volna eszébe görög vagy római államférfinak, hogy teljhatalommal felruházott követekkel képviseltesse érdekeit, valamely közös törvényhozó-testületben.

Az európai civilizáció történetének egész kulcsa a görög-római városrendszer és a germán törzsszervezet közötti különbségben van letéve. És a ki a demokratikus kormányformák eredetét és fejlődését figyelemmel kíséri, az nem hunyhat szemet azon tény előtt, hogy az autonom szervezetek és a törzsközösség kifejlődése főleg abban a területi különbségben leli magyarázatát, mely a város és a törzstulajdon között fennállott. Ha a népesség sűrűn lakik egymás mellett, akkor könnyen alakul át közvetlen törvényhozó testületekké. Ha azonban szét van szórva nagyobb területen, akkor előbb-utóbb kénytelen választott testületekké zsugorodni össze, melyek első magvát rejtik a képviseleti rendszer jövőjének.

Igy tette a régi városrendszernél a politikai szervezet complicáltsága fölöslegessé a képviseleti elv kifejlődését. Ha a kormányzat aristokratikus volt, mint Spártában, akkor az uralkodó osztályok minden tagja összegyűlt tanácskozni és szavazni; ha pedig a kormányzat demokratikus volt, mint Athénben, akkor az összes szabad polgárok gyülekeztek össze, de mindkét esetben mint közvetlen és nem mint képviseleti testület.

Egészen fordított jelenség az, mely előtt Európa államrendszere ez idő szerint áll. Nem lehet tagadni, hogy a népfenségen alapuló alkotmányos parlamentarismus kifejlődése óta a kormányzat biztossága mindenütt jelentékenyen csökkent s az abból alakult kormányok ingadozók és kevés állandóságot mutatnak. A politikai egyensúly ez ingatagságának okát *Sumner Maine* abban keresi, hogy e század kezdete óta Nyugat-Európában két irány kezdett lábra kapni, melyek

közül egyiknek politikai rugója a haza- és fajszeretet által ébren tartott chauvinizmus, a másiké ellenben a tömegek abbeli törekvése, hogy a szabadság jelszava alatt a közügyek intézésében, maguknak minél több befolyást biztosítsanak, tehát tiszta radicalizmus. Természetes már most, hogy az előbb nevezett állapot fentartása nagy nemzeti hadseregek intézményét követeli meg, úgyde ez összeegyeztethetlen a demokratikus kormányzat föltételeivel, mert ennek szelleme a közvélemény szabadságán, a kritika korlátatlanságán sarkal, holott azé egyszerűen elválaszthatlan a szigorú fegyelem, sőt a vak engedelmesség követelményétől.

Tulajdonképen a demokratia feladatai semmiben sem különböznenek a monarchiáéitól; csupán kiindulási pontja más: az államnak többek közt megosztott kormányzata. De éppen ebből a tételből folyik az is, hogy a demokratia minden lehető államgépzet közt legnehezebben kezelhető s ez magyarázza meg a demokratikus kormányok rövid tartamát. Valóban, végig tekintve a modern államszervezetek legújabb történetén nem nehéz kimutatni, hogy egyetlenegy állam van csak, melyben a demokratikus kormányzat bizonyos stabilitással dicsekedhetik, és ez az Egyesült északamerikai államok, és itt is csak a közhatalmak megosztásának rendkívül szerencsés rendszere és egyeztetése, az úgynevezett «system of checks and balances», — mely a törvények alkotmányyszerűsége fölötti döntést is gyakran a bírói kézbe teszi le — az a mi a demokratikus institutiók életképességét biztosítja.

Van egy más oldala is a modern állam természetének, mely szintén csak kevéssé nyert eddig megvilágítást s ez az, a mire Leroy Beaulieu helyesen mutat rá «L'État moderne et ses fonctions» czimű nagyjelentőségű művében, hogy tudniillik a jelenkori állam a polgárok nagy zömének rövid tartamú hatalomátruházását testesítve meg, nem csupán elvben nem bölcsőbb azok átlagos színvonalánál, de mind-

azoknak az előítéleteknek is rabja marad, melyek a társadalom felett időnkint uralomra jutnak.

Jöjjünk tisztába azonban legelsőbben is a felől, hogy miben áll az a befolyás, melyet a mai demokratiákban a politikai értelemben vett nép a közügyek intézésére gyakorol.

Nyilvánvaló először is, hogy ez a szerep merőben passzív. A nép csak tetszése vagy nemtetszése nyilvánítása által vesz részt a törvényhozás munkájában; legjobb esetben is képes akarni, de nem képes, már csak összetételénél fogva sem, gondolkozni. Könnyen érthetőleg, ez a tény legtöbb újabb államtani írókat arra a merőben téves álláspontra sodort, hogy az állam létezését, czeljét és functióit következetes egyoldalúsággal csupán mint a népakarat megvalósulását dogmatica tárgyalja, tekintet nélkül az abban rejlő intellectualis momentumra, a *felvilágosult akaratra*. De ha a nép maga nem gondolkodik, mert valamint egy öntudatban nem foglalhat helyet több gondolatprocessus, úgy több öntudatot sem hathat át egy időben ugyanaz a gondolkodás — akkor nem marad más hátra, mint hogy elfogadja a magáénak mások gondolkodását, eszméit, röviden demagogoknak, zugpolitikuskoknak, spekuláns hírlapoknak dobja oda magát, s a pártszellemet emelje a közélet elsőrendű factorává, melynek fictiói a parlamenti kormányrendszer összes vonalán irányozzák és befolyásolják meggyőződését.

A párturalom szerepét a modern demokratiákban tehát lehetetlen kicsinyelnünk. Kiterjedt államokban a népuralom e nélkül pillanatig sem állhatna fenn, mert benne a törvényhozási és közkormányzati gépezet leghathatósabb segédeszközét, bonyolult működése természetes egyszerűsítését találta meg, a physikai erőátvitel törvényeinek az erkölcsi és szellemi élet nyilvánulataira való közvetlen alkalmazásában. A kérdés csak az, hogy megfelel-e és mennyiben felel meg eredeti czéljának, s a felelet, melyet e kérdésre adand a

tények vizsgálata, el fogja dönteni egyszersmind annak a gyakran hangoztatott vádnak igazságát is, mely a modern parlamenti rendszernek a népakarat meghamisítását, mystificatióját veti szemére. A pártkormányzat egyoldalúsága tényleg hatalmas erők, hasznos erények forrása, de egyúttal végzetes fogyatkozásoknak magvát is rejti magában.

Tudjuk például, hogy a pártember rendesen azt hiszi, hogy érett megfontolás után jutott meggyőződéséhez, holott pedig az veleszületett, vagy egészen véletlen tényezők eredménye. Sőt ez még nem elég, mert hogy bizonyos számú, közös érdekekkel és érzületekkel bíró honpolgárt egyesíthessen ugyanazon elvek alá, erre nézve kénytelen az ellentétes és egymást kizáró célok és eszközök egy általános compromissumához folyamodni, melyet ismét csak újabb compromissum árán képes összhangzatba hozni a létező pártok tradícióival. Ekkép a parlamentarismus voltakép nem egyéb, mint folytonos áthidalása az embereket csoportokra tagoló ellentéteknek, elejtése minden specialis és az élet tényleges viszonyaiban gyökerező szükségletnek egy üres és hideg collectivismus ábrándképeért. Ezért aztán, bármily nagy legyen is a pártszellem hatalma, mégis oly csekély töredékeit viszi át az egyesekre a valóságos politikai hefolyásnak, hogy teljes lehetetlenség volna ily módon a választó közönség százazreit hozni mozgásba, ha egyéb indokok nem járulnának hozzá, s ilyenek egyrészt a kecsegtető jogtalan választási előnyök, másrészt a jelszavak hatása a tömegre.

Már pedig minden jelszó bizonyos abstractio, melynél az alatta értett valóság némely vonatkozásai jobban kidomborodnak, mások ellenben homályban és kétségben maradnak, úgy hogy mindenki azt érti alattok, a mi tetszik. Tehát új compromissum.

Ámde a jelszavak értéke éppen a bennök foglalt igazságok relativ értékétől függ, és ki tagadhatná, hogy a poli-

tikában legtöbb esetben a relativ az, a mi fontosabb? A modern állam a nemzeti életnek nem benső összefüggő részét, hanem csak — hogy úgy mondjuk — pillanati fényképét nyújtja, mint a hogy a fotografus-készülék a vágató lovat lekapja, s az előtte ettől fogva mindörökre vágatásban marad meg-érzékítve.

Ezek azok az okok, melyek miatt a modern értelemben vett államban hiába is keresnénk egyöntetű eszmemetet vagy tervszerű haladást. A törvényhozások rendesen túlmennek azokon a határokon, melyeket a közóhaj és a közszükség elébök szabott. Egyik törvényhozó-testületet gyorsan váltja fel a másik, gyakran egészen ellenkező szellemmel, s az új kamarák ideje háromnegyed részét az veszi igénybe, hogy szétfejtsek azt, a mit az előbbi törvényhozások alkottak. Az Egyesült-Államok egykori elnökének, Jacksonnak híres szavai: «Victoribus spolia» a demokratikus kormányzat állandótlanságának symbolumaivá váltak mindenütt ma már a realis államphilosophia jelszava alatt.

A régi theoria az volt, hogy az állam a polgárok összeségének képviselte és mandatarius, tehát elvben és lényegben a pártok felett álló. Úgyde az állam mai pártatlansága merő illusió s valósággal nem létezik. Lehet, hogy az absolut monarchiák sem közelítették meg egészen ezt az eszményt, de legalább nem zárták ki elvileg; ellenben a modern demokratia eszménye, az alkotmányos állam, mint választáson alapuló, egyáltalán nem is lehet pártok felett álló, mivel ez fogalmával és rendeltetésével ellenkeznek. Ma az állam nem a polgárok összeségének mandatarius, hanem csupán a többségé, és pedig egy gyöngé, pillanatnyi, változó többségé.

A demokratikus állameszménynek a végkatastrophától való megmentésére újabban, tudjuk, több irányban történtek kísérletek, melyeknek eredményét röviden latolni szándéko-

zunk. Az első mód, mely erre kínálkozni látszik, minden-
esetre a választói jog kiterjesztése. A megoldás ez útján
nevezetes lépést tett Belgium az 1883. aug. 21-iki községi
törvényvel, mely 1892-ben a Nyssens-féle *vote plural* mó-
dosításával az országos választásokra is kiterjesztetett oly
módon, hogy a választói jogosultság többé nem csupán a
vagyonai censushoz, hanem egyúttal a szellemi képzettséghez
is köttetett, ide számítva például mindazokat, kik magasabb
iskolát sikerrel végeztek, bizonyos vizsgákat kiállottak, vagy
gyárakban, műhelyekben vezetői állást foglalnak el.

Úgy látszik, hogy ez az út vezethetne aránylag leg-
hamarabb az állam fogalmának egy új constructiójára, mely-
ben az állam politikai szervezetének intellectualis momentu-
mai is kellő mértékben érvényesülhetnének. A nehézség
azonban ott lappang, hogy a választói jog kiterjesztése által
a politikai hatalom oly csekély részekre tagozódnék szét,
hogy az egyesek kezében merőben értéktelenné válna s ezzel
tág kapu nyílnék ismét a demagogia veszélyének, melynek
uszálya mögött a párttusák kétes alakjai, a politikai sze-
replés vándorló rongyszédői egyesíthetnék igen könnyen ke-
zeikben a közügyekre való befolyás dirib-darab töredékeit,
hogy azután tovább értékesítsék azokat. Nagy csalódás volna
azt hinni, hogy a választói jog minél szélesebb kiterjesztése
okvetlenül a szabadelvű eszméknek válnék javára. Európa
legújabbkori történetének példái tanúsítják az ellenkezőt, s
indokolják azt az aggodalmat, hogy igen gyakran a választói
jog kiterjesztése egyenesen a conservatismus malmára hajtja
a vizet.

Bizonyos föltételek alatt sokkal alkalmasabb eszköznek
kínálkozik a népuralom eszményeinek megvalósítására a *refe-
rendum* intézménye, azaz a kamara által megszavazott
fontosabb törvényeknek az összes választói testület által
történő ratificálása. Első pillanatra is szembeszökő, hogy itt

a társadalomnak egy hathatós védelmi fegyveréről van szó, a maga visszahívhatlan mandatáriusaival szemben, melyet egyenesen a parlamentarismus veszélyei hívtak életbe. Ismeretes, hogy a parlamenti rendszer megszüntette azokat a garanciákat, melyek nálunk a 48 előtti utasítási rendszerben, Angliában pedig a régi angol képviseleti rendszer imperatív mandatumában voltak adva, a mikor t. i. egy korlátolt számú szavazó testület bizonyos számú képviselőt általános utasításokkal ellátva küldött a parlamentbe. Semmiképen sem nevezhető tehát az angol alkotmány traditioival ellenkezőnek, ha ott újabban ismét az a törekvés kezd érvényesülni, hogy a nagy közérdekű kérdések eldöntésének súlypontja a választó közönség tömegeibe helyeztessék át, s a képviselő megszűnjön egyéb lenni, mint küldőinek egyszerű szócsöve.

A referendum szó tulajdonképen «ertesítendő»-t jelent s első nyomait a XVI. században látjuk Graubündenben és Wallisban. Mikor még ezek a területek magok is csak egy államszövetség mikrokosmosai voltak, a vazeroli és sitteni szövetséggyűléseknek nem volt szabad határozatot hozniok a nélkül, hogy előbb a követek a három svájci szövetség főszékének, illetőleg a wallisi tizeknek szóbeli jelentést ne tettek volna s jóváhagyásukat meg ne nyerték volna. Az előterjesztéseket tehát a követek választóik előtt szóval megmagyarázták s elfogadásra ajánlották s csak ha a választók többsége az elfogadás mellett nyilatkozott, lehetett a szövetségtanács következő ülésein a törvényt vagy határozatot érvényesnek jelenteni ki. Ehhez hasonló intézménnyel bírtak a németalföldi államok, hol szintén csak a provincialis rendek hozzájárulása emelhetett egy törvényjavaslatot törvényerőre.

A svájci referendum e legősibb alakja három századon át tartotta fenn magát, egész 1798-ig, a mikor eltörölték, de 1815-ben a restauratio idején Graubündenben újra behozták.

Hasonló értelemben használták e szót az 1848 előtti svájci alkotmányban. Mivel az egyes kantonok követeinek csak utasításaik szerint volt szabad szavazniok, tehát igen gyakran megtörtént, ha bizonyos kérdéssel szemben nem voltak utasítással ellátva, hogy e tárgyat *ad referendum* vették, azaz először illető kormányaiknak jelentést tettek, és új utasításokat kértek.

De ma egész más értelemben használják a referendum kifejezést, t. i. egyjelentésűnek a népszavazattal, vagy a nép közvetlen törvényalkotásával. A régi intézménnyel való analogia csak abban áll, hogy a mai referendum is annak a gondolatnak ad kifejezést, hogy a nép hozzájárulása szükséges ahhoz, hogy valamely, a tanács által hozott törvény életbe lépjen. A különbség ellenben a szóbeli jelentéstétel és tanácskozmány mellőzésében áll. Midőn most minden egyes polgár egy nyomtatott cédulát dob az urnába, melyen «igen» vagy «nem» áll írva, mint a közállam egyik atomja cselekszik s a dolog külsőleg tiszta mechanizmus jellegével bír. Mikor az 1830-iki júliusi forradalom folytán Svájc legtöbb kantonjában az aristokratikus rendszer megdőlt s helyet engedett a demokratikus áramlatoknak, mindenfelől a nép jogainak kiterjesztése volt a jelszó; sajtóban és tanácsstermekben erős vita indult meg a felett, hogy miben áll tulajdonkép a népfenség s vajjon a tiszta képviselői rendszer nem áll-e azzal bizonyos fokig ellentétben? A kérdés még ma sincs végleg eldöntve, de a tiszta demokratia hívei a kötelező referendumban a köztársasági államelv legmagasabb kifejlődését látják.

Abban nincs is eltérés, hogy az alkotmány elfogadását vagy el nem fogadását a nép kell hogy eldöntse, s a nép kell hogy válasza legfőbb tisztviselőit. De vajjon magukat a törvényeket is a nép fogadja-e el s megilleti-e a népet az indítványozás és kezdeményezés joga, avagy pedig elegendő, ha csak bizonyos föltételek alatt, mint p. o. a római tribunus plebis, til-

takozása által tehet hatálytalanná bármely határozatot. Mindezeket a kérdéseket már az 1831-iki st.-galli alkotmánytanácsban élénken vitatták meg s ez a kanton hozta be először alkotmányába a vetot, mint az ellentétes álláspontok közötti compromissum egy nemét.

Ez alkotmány 2-ik cikkelye így szól: A kanton népe souverain; a souverainitás, mint az államfenség és legfőbb hatalom eszméje, a polgárok összeségében fekszik.

3. §. Ennek folytán a nép a törvényhozás jogát maga gyakorolja, és minden törvény az ő jóváhagyásától függ. A jóváhagyás jogát a nép az által gyakorolja, hogy egy törvény kihirdetése után ennek elismerését és végrehajtását souverain hatalmánál fogva megtagadhatja.

E főelvek további kifejtését tartalmazzák a következő paragrafusok:

135. §. A törvény jóváhagyásának joga, mely a népet az alkotmány 3-ik cikke értelmében illeti, különösen a következő tárgyakra vonatkozó törvényeket érinti:

a) a polgári és büntető törvényhozás minden ágát s az idevágó államszerződéseket;

b) az általános adótörvényeket;

c) a községi ügyekre vonatkozó törvényeket;

d) a katonai ügyeket.

136. §. Minden itt megjelölt tárgyra vonatkozó törvény kihirdetése (promulgatio) után 45 nap alatt lép érvénybe, a mennyiben jóváhagyása ez idő alatt meg nem tagadtatik.

137. §. Mihelyt egy politikai község 50 polgára kívánja, közgyűlés tartható, s ebben elhatározzák, hogy vajjon a kihirdetett törvény ellen emeltessék-e kifogás, vagy sem.

138. §. Ha a gyűlés többsége úgy határozza el, hogy nem emel kifogást, akkor a törvény a választó közönség által elfogadottnak tekintendő. Ha ellenben a határozat az, hogy

kifogás tétessék, akkor erről a községi előljáró haladéktalanul jegyzőkönyvi kivonatban értesíti a járási előljárót, az pedig a kis tanácsot.

139. §. E jegyzőkönyvi kivonatban meg kell hogy jelelve legyen úgy azon szavazóképes polgárok száma, kik a törvény elfogadása ellen, valamint azoké, kik az elfogadás mellett szavaztak. A gyűlésen meg nem jelent szavazóképes polgárok a törvény elfogadói közé soroztatnak.

141. §. Ha azoknak száma, kik a törvény ellen szavaztak, egygyel több a kanton összes, szavazatra jogosult polgárainak felénél, akkor a törvény elesik.

St.-Gallen kantonnak ezt a vetóját az alkotmánynak 1861. évi revisiója is fentartotta. Némileg különösnek csak az tetszik benne, hogy a távollevők is a törvény elfogadói közé számíttatnak.

Ezen vetot átvette 1832-ben Basel s 1841-ben Luzern is. Csakhogy míg St.-Gallenben a veto benyújtási határideje 45 nap, addig az Luzernben 50, Baselben pedig csak 15 napra lőn megállapítva. 1847-ben Zürichben is kísérletet tettek a veto meghonosítására, de siker nélkül, ellenben behozták Thurgauban 1849-ben és Schaffhausenben 1852-ben.

Mondottuk, hogy a harminczas évek új kantonszervezetei a regenerált kantonokban a képviseleti rendszert következetesen keresztül vitték s hogy ettől fogva megkülönböztetendők kantonok autonom hatóságokkal és kantonok képviseleti alkotmánnyal. Az a demokrata áramlat azonban, mely St.-Gallenben a vetot magával hozta, végül a referendumban érte csúcspontját. Figyelmet érdemel, hogy két őskanton törte meg az utat, a mennyiben Schwyz és Zug 1848-ban kanton-községeiket eltörölték és helyettük a referendumot fogadták el. 1858-ban a népszavazás újra fölmerült Neuenburg kantonban a financ-referendum formájában. Oka ennek a nagy tanács erős érdekeltsége volt egy vasút

építésénél bizonyos külön terület javára. Ez okból az 1858-iki új alkotmányba fölvették azt a tételt, hogy minden 500,000 frankot meghaladó kölcsönnek, vagy pénzügyi tehernek a nép jóváhagyása alá kell terjesztetnie.

1861-ben Waadt kanton is követte a példát, némileg enyhébb formában, az összegnek egy millióra emelésével, de annyiban egy lépéssel tovább ment, hogy a népnek megadta a jogot, hogy minden indítvány felett szavazhasson, melyet a nagy tanács jónak lát elébe terjeszteni, vagy pedig 6000 tényleges polgár önálló kívánságára. Itt tehát már egymás mellett találjuk a financ-referendumot és az úgynevezett facultativ referendumot.

Még tovább ment 1863-ban Basel félkanton alkotmánya, mely Graubünden példájára megszabta, hogy «minden törvény, általánosan kötelező rendelet és szerződés a hivatalos lapban közzétett 30 napi hirdetés után a nép elé terjesztessék a közgyűlések útján jóváhagyás vagy elvetés végett. Ebben pedig a szavazók többsége dönt». Ez a kötelező referendum, vagy közvetlen demokratia.

Teljesség okáért említsük fel, hogy a föderalistikus referendum, mely eredetileg Wallis és Graubündenben volt érvényben, ott is engedni volt kénytelen a modern áramlatnak.

Wallisban 1844-ben kiszorította a veto, csak hogy most a tizek szavazata helyett mindannyiszor az összes polgárok szavazatai számíttatnak össze, kik az alkotmány vagy valamely törvény elfogadása mellett vagy ellen nyilatkoznak. Hasonló átalakuláson ment keresztül Graubünden is 1853-ban, hol eddig a községeknek, mint szavazó testületeknek referenduma állott fenn. A módosítást azért követelték, mivel a polgárok alkotmányszerű jogegyenlősége többé nem volt összeegyeztethető azon rendelkezéssel, hogy kantonális

szavazatoknál a községek adó-quotájuk arányában döntsenek a törvényjavaslatok elfogadása vagy elvetése fölött.

Egyenesen korszakalkotó volt a demokrata áramlat Zürichben és annak 1869-iki kanton-szervezetében. Itt a közvetlen demokratia legpraegnansabb kifejezést talált, mivel összehatalálkozott benne: a kötelező referendum minden törvényre nézve, facultativ referendum a kantontanácsban, mely olyan javaslatokat, melyeket különben nem szükség a nép jóváhagyása elé terjeszteni, népszavazat alá bocsáthat, végül még a financ-referendum olyan új, egyszeri kiadásoknál, melyek 250,000 frankot, s olyan évenként visszatérő új kiadásoknál, melyek a 25,000 frankot meghaladják.

Még világosabban fog állani előttünk a dolog, az idevágó törvényszakaszok szószerinti idézésével.

28. §. A nép a törvényhozói hatalmat a kantontanács közbejöttével gyakorolja.

29. §. A szavazatra jogosítottak indítványozási joga (initiativa) magába foglalja egy törvénynek, vagy nem kizárólag a kantontanács hatáskörébe tartozó határozatnak hozatalára, megszüntetésére vagy módosítására vonatkozó óhajtást. Ilyen óhajtást egyszerű szóbahozatal vagy kidolgozott tervzet alakjában lehet kifejezni s mindkét esetben indokolni kell.

Ha egy magános vagy egy törvényhatóság oly kívánatot fejez ki, melyet a kantontanács tagjainak egyharmada támogat, akkor a fölött a nép van hivatva dönten. Az indítványozót, vagy az indítványozó törvényhatóság követét megilleti a személyes indokolás joga a kantontanács kebelében, a mennyiben a kantontanács 25 tagja a személyes indokolás iránti kérelmet támogatja.

Éppen úgy a nép döntése elé terjesztendő az ügy, ha 5000 szavazatra jogosult vagy a közgyűléseknek akkora száma, a mennyin legalább 5000 szavazatra jogosított a

mellett szavaz, ilyen kívánatot fejez ki, amennyiben a kantontanács ennek meg nem felel. A helyes időben benyújtott indítvány legalább a második rendes népszavazásnál a nép elé terjesztendő döntésre.

Az indítvány, illetőleg tervezet szavazás előtt mindig a kantontanács elé terjesztendő véleményadás végett.

Azon esetre, ha egy népinitiatívából eredő törvényjavaslat szavazás alá bocsáttatik, a kantontanács a maga véleményes jelentése helyett módosított tervezetet is bocsáthat döntés alá

30. §. Évenként kétszer, tavasszal és ősszel tartatik meg a népszavazás a kantontanács törvényhozói aktusa felett (referendum). Sürgős esetekben ez utóbbi rendkívüli szavazást rendelhet el.

Népszavazás alá bocsátandók :

1. minden alkotmánymódosítás, törvény és concordatum ;
2. a kantontanácsnak oly határozatai, melyeneket végérvényesen hozni nincs jogosítva ;
3. oly határozatok, melyeket a kantontanács magától akar szavazás alá bocsáttatni.

A kantontanácsnak jogában áll egy törvény vagy határozat benyújtásánál, az egészben való szavazás mellett kivételesen az egyes pontok felett is szavazást rendelni el.

A szavazás szavazó urnák segélyével történik. Ebben résztvenni általános polgári kötelesség.

A népszavazás csak igenre vagy nemre szólhat, s ebben az igen vagy nem szavazatok abszolút többsége dönt.

A kantontanács nincs jogosítva törvényeket vagy határozatokat szavazás előtt ideiglenesen életbe léptetni.

Minden népszavazás alá bocsátandó előterjesztés legkésőbb 30 nappal előbb közzéteendő s a szavazatra jogosítottaknak kézbesítendő.

1869-ben Bern is követte e példákat, sőt Thurgaura

is kihatott a Zürichben végbement nagy átalakulás. Következtek ezután Solothurn és Aargau. Utóbbi még azt is ki-mondotta, hogy a négy évenként megszabandó normalbudget is népszavazás alá bocsátandó. Végre legújabb időben (1881 — 82.) Genf és Neuenburg hozták be a facultativ referendumat, úgy, hogy még csak Freiburg és Tessinben van kizárva a nép a törvényhozásban való közvetlen részvételből.

Ma a kantonok általán ekkép oszthatók fel:

I. Tiszta demokratiák önálló községekkel: Uri, Unterwalden, Appenzell, Glarus.

II. Tiszta demokratiák kötelező referendummal: Graubünden, Basel, Thurgau, Zürich, Bern, Aargau, Solothurn, Schwyz.

III. Képviselési demokratiák és pedig:

a) tiszta képviselési alkotmányreferendum nélkül: Freiburg:

b) képviselési demokratiák facultativ referendummal és vetoval: St.-Gallen, Basel, Schaffhausen, Zug, Luzern, Waadt, Neuenburg, Genf, s 1883 óta Tessin is;

c) csupán financerferendummal, képviselési rendszer mellett Wallis bír.

A népreferendum fény- és árnyoldalairól sokat lehet pro et contra felhozni. A higgadtabbak véleménye minden esetre az, hogy a referendumnak legfeljebb az alkotmány vagyis az alaptörvények elfogadására vagy elvetésére volna szabad szorítkoznia, de okvetlen meg kell hogy előzze az egyes választókerületekben a követek szóbeli jelentése és nyilatkozata választóikhoz. Ennek az az előnye volna, hogy a javaslatok kétszer volnának kifejthetők és megbeszélhetők. Az aargauai rendszer egészen megfordítottja ennek, mert általa meg van bénítva az egész pénzügyi kormányzat. A nép a legkülönbözőbb vállalatok és intézmények életbe léptetését határozza el, de nem ad módokat azok fedezésére.

Ezen rendkívül érdekes fejlődés következtében, melyen Svájc az utóbbi évtizedekben keresztül ment, s mely

nyilvánvalólag a parlamentaris rendszer iránti bizalmatlanságból vette eredetét, a mi a monarchikus államoknál is mindinkább tapasztalható, a törvényhozói hatalom gyakorlása nagy változáson ment keresztül. Ezelőtt a kantonok túlnyomó száma s különösen a nagyobb kantonok képviselői alkotmányrendszeren alapuló köztársaságok voltak, s csak a kisebb havasi kantonok képeztek kivételt régi községi szervezetükkel. Ma azonban egész más alakulások kerültek napirendre. Csak a svájci szabadság ősi intézménye, a község tartotta fenn magát változatlan a kisebb kantonokban s még ma is lelékelő látványt mutat, mikor egy-egy tavaszi vasárnapon isten szabad ege alatt összegyűl a szavazó polgárság, élükön az előjárósággal, mely a tribünön foglal helyet, míg a körön kívül nők, gyermekek s nézők csoportosulnak. A gyülekezetet az előjáró imával és énekkel nyitja meg, mire a tisztviselők választása s a törvényalkotások feletti határozat következik. A szavazás kézfeltartás útján történik, egyenkénti számlálás ritkán fordul elő. A többséget a tribünről állapítják meg. Kétes esetekben ismétlik a szavazást, vagy az igennel szavazókat egyik, a nemmel szavazókat a másik oldalra küldik. A tanácskozások végét a tisztviselők ünnepélyes felesketése képezi, majd az összes honfiaké, egy régi esküforma után, melyet a jegyző olvas fel. Utána a tömeg nyugodtan eloszlik.

Ám e tisztos intézménynek is vannak természetes határai. Először is csupán kis államokra illik, a hol a gyülekezet számosabb, ott nem válik be. Ezért van, hogy például Appenzellben már nem lehet tanácskozni, hanem csupán az előterjesztések felett szavaznak, melyeket minden polgárnak nyomtatásban kézbesítenek. Ellenben Uriban, a két Unterwaldenben, Glarusban még tanácskozások is folytathatók. Schwyz eltörölte a kanton községeket s csak járási gyülekezeteket ismer.

Várnai Sándor.

MEYNERT A PSYCHIKUS EGYENSÚLY MESTERSÉGES ZAVARAIRÓL.¹

A psychikus egyensúly műleges zavara gyanánt Charcot a hypnotikus álomnak szándékos előidézését jelezte. A psychikus egyensúly az öntudat képeinek és a valóság szemlélhető jelenségeinek parallelismusában áll s az elmebetegségekben vész el, úgy hogy Rieger a hypnotizáltak álmát kísérleti tébolynak nevezé. Meynert arra törekszik, hogy eltekintve a hypnosinak félhomályos, söt sokszor csalás miatt egészen sötét tünetenyeitől, csakis jól észlelt tényeket magyarázzon.

A természettüneményekben való csodálkozás az értelem és magyarázat által visszautasittatik. A magyarázat azonban csak való tényekkel foglalkozhatik. Csak a szemfényvesztést csodálják s azt is csak olyanok, kik a hatásmódot földerítő legegyszerűbb műfogásokat sem ismerik. Az agybeli tünetenyek magyarázata csakis az agyszervezet azon mechanismusával függhet össze, melyhez a tünetenyek csatlakoznak. S ha ez helyesen ismert, úgy a hypnotikus tünetenyekben misem marad magyarázatlanúl.

Az úgynevezett magnetikus hatások magyarázat tárgyát nem képezik s egyáltalában nem jönnek tekintetbe. Dubois Reymond azon tanulmányai alkalmával, melyeket az állati villamosságról, tekintettel az állati delejességre is, állatokon költséges eszközökkel tett, kimutatta, hogy csupán a vasra hatékony magnetismus az állati szövetekkel s így az idegrendszerrel semminemű vonatkozásban nem áll. Hermann, a jeles életbuvár pedig nagy idővesztéssel ugyanezt másodszer is és megegzáfolhatlanúl bebizonyítá. Az állati magnetismus légből kapott állítás, valamint az is, hogy

¹ Ueber künstliche Störungen des psychischen Gleichgewichtes. Sammlung v. populär-wissenschaftlichen Vorträgen über den Bau und die Leistungen des Gehirnes v. Prof. Theodor Meynert. Wien u. Leipzig. 1892. — W. Braumüller. 235—253. l.

a hypnotizáló különbözik más emberektől, a mennyiben különös fluidumot sugározna ki magából. Azon állítás pedig, hogy a hypnotizált gyomrával olvasni tudna, minden magyarázati kísérlet méltóságán alul áll.

A fény- és színérzést nem az idegek vagy az agy eszközlík önmagukban. Az idegek és agy egyetlenegy indifferens érzőképes-séggel bírnak s nincsenek ú. n. specifikus energiáik, s az érzés tartalma is csak a külvilág kvalitásai és a külső érzéki szervek azon czélszerű berendezése által lesz különböző, hogy ezen kvalitásokat az idegekhez engedik jutni.

Az agymechanismus, mely a hypnotikus álom tüneteményeit is feltárja, az öntudatszervet, illetőleg egy ganglion sejtekből alkotott ürgolyónak tekinthető, melyek egymással idegek által vannak összekötve. Ez idegek legnagyobbbrészt radialis szétsugárzásban a test érzőfelületének és az érzékszervek izgalmainak az agykéregbe való vezetésére hivatvák. Másfelől a kéreg összes pontjai, a távolság és irány minden combinatiojában legnagyobbbrészt ívszerű idegpályák által is összekötve, hogy így két kéregkészletnek helyileg közeli és távoli izgalmi állapotait egymással associalják, s ezért méltán associatió-kötegeknek nevezetnek. De az agykéreg az érzőfelületen kívül a projectio-systema radialisan besugárzó velője által az izomzattal is összeköttetésben áll, miáltal az öntudatszerv, ezekkel tudatos mozgás-impulsusokat is közölhet.

Az associatió-képzet egyes esete a zárképzet. Valamely benyomás oly projectió-rostokon keresztül, melyek a szem retinájával összekötött agyrészletbe mennek át, ide ez impressio optikus képét fogja elküldeni, míg azon projectió-rostokon át, melyek az agykéreg oly részébe haladnak, mely a hallási labyrinthussal függ össze, az állat jelenségének egy más jegyét, annak hangját küldi el. E két agyrészlet most ívszerű associatió-kötegek által egymással összefügg, s ha az állat az erdőben nem látható, a hang hallásakor ezen associatió-köteg kapcsán az állat optikus képe is azonnal öntudatba lép. Jelenségének észrevehetlen jegye ilyformán egy észrevehető ismertető jegy útján feltárul. Az agykéreg ugyanezen részei associatió útján az összes többi kéregrészzel össze vannak kötve. Mindazáltal e kéregképek összes összeköttetései mégsem emelkednek valamennyien az öntudat küszöbe fölé úgy, mint azon összeköttetés, mely az állat hangja és optikus megjelenése közt létezik. E két hely associatió-kötegei útján az-

által jut maradandó vonatkozásba, mert egy és ugyanazon jelenségnek ismertető jegyei által egyidejűleg lett izgatva. De az «egyidejű» fogalomnak az időtartamban bizonyos szélesség felel meg s a kéregizgalmak, melyek oly gyorsan jutottak egymásután öntudatba, hogy az első a második fellépte idején még nem homályosult el, szintén társulnak. A behatás gyors egymásutánja az egyidejűséghez oly közel jut, hogy a hallott vagy olvasott mondat szavai a gyors időbeli egymásutánban is associálva maradnak, s az associatiók, a gondolatképzetek, összetartozandóságuk folytán az öntudatban a legfinomabb distinctióban lépnek fel. Rendkívül finom elrendezésük csak úgy érthető, ha az agykéreg sejtjei s az agyvelő idegfonalai az öntudatszervben összeköttetésekben teljesen izolálva érvényesülhetnek. Az associáció-kötegek a velőkötegeknek nagy számban egymás mellett fekvő tömegét alkotják, épp így a projectió-kötegek s az agykéreg sejtjei folytatólagos telepet képeznek, s e tömegből a functio közben mégis teljesen elkülönített összeköttetések izoláltan vétetnek igénybe. Ez érthetetlen volna, ha az agytömegek az üteres vért, mely functionalis izgalmi fokukkal oly nélkülözhetlenül összefügg, csakis nyomó erő útján, a szív lököereje által beszívattýúzva, kapnák. Az esetben az agyelemek tömegesen árasztatnának el az élenyt vívő tápnedvvel s a gondolatképzés tüneményének finomsága magyarázhatlan maradna.

Virchow volt az, ki helyesen felismerte, hogy a test sejtjei és származékai itt az idegsejtek és fonalak legfinomabb részleteiben igen önálló izgalomképességgel vannak felruházva. A functionalis izgalomban oly chemismus van adva, melynek segélyével minden sejt magához vonja tápnedvét, s ez az, mit a functionalis attractiónak a táp-plasmára való molecular hatásának nevezünk.

A táplálékot az elemek mintegy szivattyúerő által vonják magukhoz, mely erő az agykéregben az egyes sejtek és az azokat összekötő idegfonalak által a legisoláltabb módon úgy vezetetik, hogy az associáció legfinomabb csoportosulásai egy bizonyos, az egész környezettől független izgalmi fokon öntudatra emelkedhetnek. Ezenfelül érthető, hogy ha ezen izolált vezetés az agysejtek közt az associáció-játékban még azáltal is elősegítettik, hogy a nutritiv molecular attractio segélyével szövet-plasmát beszívó elemek táplálékukat éppen a szomszédságból vonják el leginkább, úgy az elemek helyzetének szomszédsága és együttes izgalma

egymást inkább ki fogják zárni, semmint hogy együtt fordulnának elő. Az öntudat szerve nem művel semmi egyebet, mint-hogy az érzékszervek érzéki ingereit fölveszi és azokat associatio által összekapcsolja. Az agykéreg közvetlen a sötét koponyaboltozat alatt elhelyezve, direct izgalmat nem nyer s önmagára nézve vak, süket és érzéketlen. Az összes izgak az alanti agytömegeken haladnak át. A kéregtest ezen szervei ellentétben a kéreggel — cortex-szel — subcorticalis szerveknek neveztetnek.

Az öntudat azon intensitása, melylyel az öntudatszerv az associatio-játékban szerepel, az érzékeknek intensitásával áll szemben, melyek valamennyien az agynak, agytörzsnek és gerinc-agynak vezetópályái és centrumai által csatoltatnak a távoli test-felülethez. A gondolataiba mélyen elmerült ember, valamely mathematicus, egy nehéz egyenlet megoldásakor tompa az érzékekkel szemben. Megszólítást elfogad, melyre nem figyel, a mi munka közben nem jut az öntudat felszínére, bár később emlékezik is reá. Szeme elé, arczába kuszált hajszálak csünghetnek le a nélkül, hogy észrevénné; a légy észrevétlenül sétálgat arczán. Ha ellenben az associatio organuma mintegy beteges kimerülés folytán nincs intensiv tevékenységben, mint pl. hysterikus betegeknel, akkor az érzékelés centrális szervei fokozott ingerlékenységben vannak. A hallás oly érzékeny, hogy a beteg erős hangot nem tűr el, gyöngébbet szokatlan távolságban észrevesz, a szagok meglepő finoman éreztetnek s a fénytől iszonyodó látószerv gyenge megvilágításnál is érzékel.

A subcorticalis agyszerv ingerlékenységének ilyen túlsúlya a corticalis rész, vagyis az öntudatszerv felett, már okúl szolgál, hogy e különböző agyrészek ingerlékenysége közt a psychikus egyensúly megszűnjék. Ezen beteges állapotot localizált izgalmi gyengeségnek lehet nevezni; localizálnak, mert egy bizonyos agyrészlet, a kéregszerv functionalis ingerlékenységében gyöngítve van, a kéregtest szervei pedig szokatlan ingerlékenységű székelyei.

Mik az álomállapotok? Bármily homályos is ma még chemismusok, mégis oly szivattyúval kell egyenértékűnek tekinteni őket, melyre a kéregszerv működésének beállítására és a molecularis attractio vesztességének helyreállítására szolgál, mely az öntudat-központ sejtjeinek és idegfonalainak tápnedvvel való ellátásáról gondoskodik s ezáltal szívólag hatva a legfinomabb üteres vérhálózat átjárható felületére, azt vérrel megtölti, mely állapotot

aztán mi functionalis hyperaemiának, vagyis a működő szerv vérbőségének nevezünk. A functionalis attractio csökkenése igen gyorsan áll be, a mint ez a gyermekek elalvása alkalmával a még igen feltűnően nyilvánuló ébrenlétnek gyors eltűnéséből észlelhető. Épp ily gyorsan jön létre az öntudat elvesztése az epileptikus ájulás felléptekor. A molecularis vér-attractio ugyanezen gyors elvesztése jelentkezik hysterikus rohamoknál, eltekintve a hypnotizáló műfogásaitól. Hamisítatlan természetképet nyújt azonban a hypnotikus álom kifejlődése hysterikus rohamoknak egymásra következő fokaiból, melyeknek vázlatát Charcotnak köszönhetjük, s melyeket Meynert saját klinikus észleletei által is igazoltnak tekint.

Forduljunk most legelőbb azon figyelemreméltó tünethez, mely a hysterikusok állapotának gyógyulását illeti, vonatkozzék bár a neuralgikus fájdalmak izgalmi, vagy a mozgások és érzések hűdési állapotára. E gyógyulás az öröm affectusa által eszközöltetik, midőn az emelkedett associatió-művelet az öntudat-szervet több üteres vérral tölti meg. Hisz tudjuk, hogy nagymennyiségű élelytartalom valamely gázkeverékben belehelve, emelkedett hangulattal párosult mérgezést okoz, vagyis egészen ellentétes állapotát a gátló hatású légszükségletnek. Épp így azon functió-hatáshoz is, mely az öntudat-szervben üteres vértorlódásban nyilvánul, bizonyos fokú intoxicatio felvételét csatolhatjuk.

Tegyük fel, hogy egy szegény ember a főnyereményt megnyerte. Ezen hír következménye öröm leend. Agyában most élénk associatió-játék szövődik s öntudatában eddig sohasem létezett kapcsolatok merülnek fel, melyek személyiségét kívánatraméltó tárgyakkal, óhajtott életviszonyokkal kötik össze. E gazdag associatió-játék szivattyúként hat az üteres vérré és a megváltozott chemismus kinyomataként örömteli, korlátlan kedélyhangulat nyilvánul. Míg ellenben a veszteség a saját személyiségének associatio vonatkozásait minden óhajtasraméltóhoz megszükiti vagy felfüggeszti, az üteres vérszivattyú nyugalomba lép s az agyban a visszeres vér jut túlsúlyra. Ezen chemismus eredménye a szomorú hangulat.

Ha a hysterikusnak gyógyulást ígérünk, habár oly hatástalan eszközzel is, mint a mágnes, akkor a gyógyulás reménye azon associatió-játékot, mely a kívánatos tárgyakhoz és életviszonyokhoz csatlakozik, felkelti épp úgy, mint a főnyeremény. A

localizált izgalmi gyengeség tünetei, melyek az öntudat-szerv izgalomhiányából eredtek, valamint a subcorticalis szervekben levő kínos izgalmi tünetek is megállíthatnak az előbbinek helyreállt izgalma által; s mivel a mozgási impulsusok ugyanannak táplálkozás-fokától függenek, előbb kivihetetlen mozgások sikerülni fognak és a hűdési tünetek megszűnnek. Nők gyakrabban mutatják a hysteria izgalmi gyengeségét, de reménykedésre és vidám hangulatra is inkább hajlandóak. Edényidegeik lényegesen hamarabb merülnek ki, már pedig az edényidegek okozzák az edények szűkülését, míg tágulásuk kifáradási tünetény. A női vér gazdagabb víztartalmában rejmlhetnék az, hogy általában kisebb tömörségű idegizgató folyadék gyanánt hat; míg másfelől a hysterikusok nagy kedélyingadozásában az, hogy a finom üteres áramágy kitágulását okozó kifáradási tünetény hangulatemelkedést idéz elő.

Th. Fechner, e jeles gondolkozó és a matematikai psychophysika megalapítója, megjegyzi, hogy a kéregnek általános álomállapota tényleg létezik, de általános ébrenléte nincs, miután az összes képek és összeköttetések, melyek az agyban felhalmozva vannak, sohasem lépik át egyszerre az öntudat küszöbét, hanem az ébrenlét egyidejűleg csak a kéregképek egy részét illeti, csak részleges ébrenlét van, mely csak azon agyképeket és emléképeket zárja magában, melyekre a figyelem éppen ráirányult. A többi összes kéregképek egyidejűleg az öntudat küszöbe alatt partialis álomba vannak merülve.

A részleges ébrenlét a nutritiv attractio bizonyos fokával egyenértékű. Terjedelme az agyban nagy és kicsiny lehet, s mint öntudatlanságnak és ébrenlétnak a következő három fokát különböztethetjük meg: 1. általános álom, vagyis öntudatlanság; 2. korlátolt ébrenlét, félébrenlét, félálom; 3. kiterjedt részleges ébrenlét, vagyis teljes öntudatosság.

Hysterikusok öntudatukat rohamszerűleg, hirtelen elvesztetik, s ezt Charcot a hysteriás roham lethargikus stadiumának nevezte el. Az öntudatlanság mellett magasfokú izgalmi tünetény is jelentkezik, t. i. merev görcse az egész testizomzatnak az arczizmok kivételével. Az öntudatlanság a kéregsejtek és idegfonalak moleculár attractiójának erős lesúlyedéséből magyarázható. Az izgalmi tünetek, a hatalmas izommerevség ellenben semmi esetre sem corticalis mozgási actusnak felelnek meg, hanem a localizált izgalom értelmében a corticalis gyengeség alatt fellépő subcorti-

calis mozgató központbeli tüneményként tekintendők. Hogy ily öntudatgyengeség és erőnyilvánulás egyidejűleg előfordulhatnak, azt az agynak üteres vérkeringéséből érthetjük meg.

Az üterek ugyanis, melyekből az öntudatszervnek molecularis szívóereje elemeit nyeri, ugyanazon ütértörzsekből erednek, mint a kéregtest üterei. A kéregtest arteriáinak eredéshelye a szívhez közelebb esik. Ezen üterek a kéregtestbe egymás mellett nagy számmal lépnek be, rövidek és kitérés nélkül azonnal finom nutritív ágacskákra oszlnak. E boncztoni elrendeződés a táplálásra igen kedvező. A koponyaboltozat alatt fekvő agykéreg üterei az előbbiekkal közös törzsekből erednek, de már távolabb a szívtől, kedvezőtlenebbül, hogy ennek szivattyúhatása érvényesülhessen. Az agyba való belépésig nagy kerülőt tesznek, mintegy a fül magasságából a középvonalig érve, s e kerülő annál nagyobb, miután egymással, mielőtt hajszáledényekbe szétágaznának, kiterjedt összeköttetéseket alkotnak. Törzseiket egy melülső, középső és hátulsó agyütér képezi. E szétoszlás is kedvezőtlen a táplálókészülékre, miután a víz így nagyobb ellenállás mellett juthat be az agykéregbe, úgy hogy a bonczoló, ha színanyagokat fecskendez be ezen üterekbe, fecskendővel utánozva a szívnek szivattyúhatását, a mellső agyütér durva ágaiából könnyebben töltheti meg a középső és hátsó agyütér durva hálózatát, mint a hogyan a mellső agyütéren át annak finom elágazatait, hajszálerezetét megtölteni tudná, melyeknek megtelése a táplálásra fontos tényező. Ebből következik, hogy az öntudatszerv általában könnyebben veszti el azon táplálkozásfokot, melyre működése végett szüksége van, kivált ha az elemek molecular attractiójának szívóereje is, mely a szívtől távoleső és nagy kerülőkkel lefutó üterek megtelését itt elősegíti, megtöretik. A szív nyomó ereje azonban egyenlő tömegű vért lök a közös törzsekbe, melyekből az agykéreg és kéregtest ütőerei erednek. Ha azonban a kéregedények megtelődése a szívóerőnek hiányzó működésekor ezen edények szűk volta miatt nagy akadályra talál, akkor a vér a kéregtestnek edényeibe fog hajtatni, hova sokkal kedvezőbbben juthat be s ennek folytán a subcortical szervek emelkedett nutritív izgalmi állapotban fognak lenni éppen azalatt, mialatt az öntudat szervében — a kéregben — az ingerlékenység mélyen le van hangolva.

Igy az öntudattól független, igen kifejezett merevség, subcorticalis izgalom folytán az egész izomzattal közölhető. A hyste-

rikus rohamok ezen lethargikus stadiuma azon esetben, ha az öntudatszervben a nutritiv attractio bizonyos fokig felélénkül, egy második stadiumba, a somnante stadiumba megy át. A betegek most élénken legtöbbszörre vidám hangulattal delírálnak álomállapotaikban. De az öntudat még nem teljes. Az izommerevség eltűnik s igen nagyfokú reflex-ingerlékenység marad vissza. A bőr érintésére az izmok muló rángásokba jutnak. Azonban e reflex-tünetmények nem öntudatos cselekmények, hanem magasfokú subcorticalis ingerlékenységnek, vagy más szóval a localizált izgalmi gyengeségnek eredményei, melynél a gyengeség foka a corticalis szervben álomállapotok nyilvánulása miatt éppúgy csökkent, mint a hogyan a mozgási izgalom kisebb lett a subcortical tömegekben. A koponyaboltozat alatt a haemispherák vérhiánya abban mutatkozik, hogy a meleg borogatás, mint a lethargikus állapotban, úgy ebben is felébredéshez vezet.

Harmadik stadiumként Charcot az előbbiekből az ú. n. somnambulismust látta kifejlődni, melynek keretén belül a katalepsia jelentkezik, melynél a mozgások megindítására az agy nem közöl impulsusokat, míg a kívülről adott testállásokat a betegek megtartják. A hysterikus rohamok e tünetényszakában az agy újból vértelt. Hideg borogatás a rohamot coupirozza, öntudathoz vezet. E somnambulismus hasonló a mesterséges hypnosishoz, s ez esetben összetett hysterikus rohamokhoz. Másfelől ha a somnambulismus ezen eszközök által eme rohamok fokozatos menetéből kiszakítva magára is előidézhető, ezen eszközöket nem tekinthetjük másnak, mint finom reagensnek, melylyel a hysteria jelenléte, daczára, hogy súlyos tünetei teljesen hiányzanak, kimutatható. Míg a hypnosist csak megfeszítőbb érzéki ingerek által vezették be, milyen pl. valamely fénylő tárgy nézése, a corticalis attractio könnyű elvesztése abban mutatkozott, hogy az oly egyoldalú inger az öntudat elvesztéséhez vezethet. Ha ma pusztán várákosási inger, az álom, vagy öntudatlanság bekövetkezésének kijelentése e célra felhasználható, úgy a várákosási inger semmi egyéb, mint egy eddig még nem létező állapottal való foglalkozás. Az agyizgalom kedvező helyzetéből az érzéki valóság által eltérítették, és a várákosási affectus által kimerítő módon elhasználtatik; a szemlélődés, mely az ébrenlét molecularis attractióját kedvezően befolyásolja, pillacsukódás által szintén elesik és e folyamat a psychikus egyensúly elvesztésére alkalmas

egyéneknél az öntudat kioltását eredményezi. Tehát csak öntudatgyenge ember hypnotizálható, mert ez azon hit által, hogy a várt esemény bekövetkezik, magát az elerőtlenítő várakozási affectusnak átengedi.

Ha most a hypnózis hiteltérdemlő tünetényeire áttérünk, úgy látjuk, hogy ezek oly állapotban jelentkeznek, melyben bár részleges ébrenlét van jelen, de e partialis ébrenlét csak korlátolt, s melynél a gondolatmenet, mely associatióról associációra vezet, corticalis táplálkozási gyengeség, a molecular attractiónak igen megnehezített érvényrejutása folytán nagyobb kiterjedésben éppen nem lép fel. Az ú. n. suggerálásnak, a sugallásnak, mindig subcorticalis megfelelő izgalmakat kell szolgáltatnia, hogy az öntudatot oly korlátolt módon bírja kijelentésekre, melyek zavaratalanul s igen praecisen futnak le, miután az agy sokoldalú associatiók által az egyoldalú associáció-folyamokban nem zavartatik. A functionalis attractio csak szűken elérhető folyamat. Ha a betegek a hypnotikus állapotban nagy pontossággal recitálnak hosszú verssorozatot, úgy e praecisio csakis e sokoldalú gondolatfolyamat hiányából ered. Ha valamely lánynak jól memorizált költeményt kell vizsgán vagy talán éppen a király előtt elmondani, zavarba jön, elakad s elpirul. A verssorozat praecis időbeli associatiója meg lesz nehezítve, midőn a király megjelenése traditio-nalis gondolatfolyamatok bizonyos összegével társul, melyek az associatio-központ és vezetés számos területén nutritiv attractiót és ütértelődést okoznak így a tisztán kifejlődő gondolatfolyamatok ama szűk körét, melyet mi az öntudat egységének nevezünk, zavarják. A functionalis vértúlteltség e mellett annyira növekedik, hogy oly ütérágak is, melyek éppen nem az agyban futnak le, de az agyüterekkel közös törzsből erednek, túltelnek, a mi az arcz elpirulásában lesz láthatóvá.

A gyenge részleges ébrenlét minél korlátozottabban végezhet associatio-folyamatokat, annál kevésbé lesz hasonló ama folyamathoz a hypnotizált agy folyamata. Mert a gondolatfolyamatoknak minő nyilvánulásai érhetők el? Olyanok, melyek subcorticalis érzésfolyamat által keltetnek föl. Fentebb mondtuk, hogy hysterikusok acustikus subcorticalis izgalom iránt igen érzékenyek. Ha most az altató beszéde a somnambul stadiumban acustikus ingerként hat az agyra, úgy csakis oly képzetek lépnek fel és képezik a részleges ébrenlét tartalmát, melyek a hallott beszéd

által keltettek föl, továbbá oly nyilvánulatok, melyek, ha e beszéd parancs volt, ezen parancsnak felelnek meg és végül oly nézetek, melyek ha e beszéd az érzéki észrevételt meghamisította, ezen hamisításnak felelnek meg, úgy hogy pl. a hypnotizált egy széken, mintha lovon ülne, körben lovagol.

A hallás semmiesetre sem egyedüli útja a sugallásnak. Látási behatások e célra nem használhatók, mert ezek ébrenlét-hez vezetnek, de a mozgásérzetek, a végtagok helyzetete, kitünő rábeszélésmódot képeznek. Ha a hypnotizált karjai a kezek redőzése által imádkozó állásba hozatnak, úgy az associáció-játék kapcsán vonásai is emelkedett kifejezést nyernek és a hypnotizált imákat mond. Ha a karok helyzetete megváltoztatva a somnambulokat átölelési helyzetről vagy kézszeritásról értesíti, úgy arcvonásaik erotikus jelleget öltenek és e helyzethez gyöngéd szavak társulnak. Ezen korlátolt gondolatmenet és egyoldalú nyilvánulás hasonlít azon ismert psychikus betegállapothoz, melyet kényszerképzetek neve alatt ismerünk, hol a beteg gondolatmenete localizált izgalmi gyengeség miatt subcorticalis agytömegek izgalmi állapota által akarata ellenére is uralva lesz. Az aggodalomérzetek oly izgalmi állapotoknak felelnek meg, melyek kínos föltevéssekkel, mint kényszerképzetekkel társulnak, úgy hogy ezektől uralva, a szerető anya nem szabadulhat azon gondolattól, hogy gyermekét megölje.

A hypnotikus tünemények ismerete a pszichiatría részére nem bír értékkel, miután e tünemények az ismeretlent képezik, melyből az ismeret megérthető; ellenben az elmebetegség világot vet a hypnotismus jelenségeire addig, míg e téren már ismert és földerített tényekkel van dolgunk.

A katalapsia gyakori jelenség elmebetegeknél, s kivált az öntudatnyilvánulások nagyfokú gyengeségénél az ú. n. stupornál, hol az öntudatszerv tevékenysége egészen a gondolat és a mozgás szüneteléséig alászáll. Hogy a stuporosus az adott állást megtartja, ez azt bizonyítja, hogy korlátolt öntudatában a helyzet neki azt sugja, hogy azon helyzetben szükségkép megmaradjon. Hogy azonban mélyen alászállt testi erőben e mellett oly nehéz állásokat is kitartással és erélylyel tart meg, melyek csaknem ellenmondásban vannak az egyensúly követelményeivel, s melyek, mint akaratos műveletek, erős, egészséges ember által éppen nem volnának kivihetők, azt bizonyítja, hogy localizált

izgalmi gyengeség van jelen, melynél fenti értelemben a subcorticalis centrumok táplálásának kedvező helyzete azáltal tűnik ki, hogy egy erőfeletten működő subcorticalis centrum, az egyensúly-centrum van jelen, mely a corticalis gyengeség mellett beteges erő kifejtést tud véghezvinni.

Egyszerű a hypnotizáltakra megfelelő helyzetek által rásugalt kényszerképzetek megfelelő mimikus kifejezéssel társulnak, mi ismét a korlátolt részleges ébrenlét zavartalan egyoldalúsága folytán igen pontosan érvényesül; s minthogy a mimikus kifejezés affectusokhoz szokott csatolva lenni, külsőleg kifejezett affectusokkal asszociálódik. Az affectusok, mint az elpirulás és elhalaványodás is mutatja, mechanismusokat lényegesen az edénymozgásokban, azok izgalmasában és kifáradásában találják meg. Az edényidegek izgalma hysterikus állapotokban és rohamokban klinikailag igen sokfélekép nyilvánul, de legfeltűnőbbben a mozgás és érzés hysteriás hűdésében.

Az agy legszűkebb üteres edénye, az úgynevezett edényfonatútér vérrel való megtelődésre a legkedvezőtlenebb viszonyok közt van, miután nincs összeköttetése más üterekkel, melyekből vért vehetne föl. Főként ijesztő hatások, melyeknél elhalaványodás lép előtérbe, az agyedények görcsös szűkülésével kötvék egybe, melyek valószínűen nem állandóan, hanem habitualisan visszatérve, az oly finom és kedvezőtlen fekvésű arteriának — milyen a fentnevezett is — teljes elzáródását okozhatják, mígnem oly könnyen vezetnek más tágabb s más vértvivő pályákkal összekötött üterek elzárásához. Ezen útér elágazási területe azon agyrészre esik, melytől az egyik testfél karjának s lábának mozgásai, továbbá épp így az egyik testfél bőrfelületének érzése függ. Ezenkívül elterjed ezen útér a látószalagban, az edényfonatnak hozzátartozó részében, melytől nevét nyeri, az agygyomroc s alsó szarvának falaiban, melyek egyikét az ammon-szarv, mint centralis szagszerv alkotja. Főleg ijedéshatások után lépnek fel pontosan ezen kis útér elágazási területén hűdések, így az egyik testfél belső s alsó végtagjának és bőrfelületének hűdése, az egyik szem megvakulása, a szaglásnak az egyik orrfélben hiánya. Ijedési hatványok, pl. vasúti szerencsétlenségek-nél, oly férfiaknál is előidézhetik a hűdések ezen alakját, kiknél hysteriás tünetek azelőtt sohasem jelentkeztek. Ekkor férfi-hyste-

riáról szólunk, s az egész hűdés, mely pontosan az ütér elágazási területének felel meg, az ütér szűkülésétől függ.

Azt is tudjuk, hogy a melancholiának és a víg hangulatú mániának ellentétes beteges érzésseli izgalomállapota azon esetekben, melyekben hosszabb életszakon át az elmezavarnak ú. n. circularis alakjában ismételve, törvényszerű turnusokban változnak, a melancholiánál az ütérídegek izgalma, a mániánál azoknak kifáradási tüneménye által nyilvánul félreismerhetlenül. A melancholikus hangulattal a nutritív ütérveszély, ütérszűkülés van egybekötve, a vidám hangulatú mániával vértúlteltség, ütértágulás. A melancholiánál a mozgás akadályozott, a mániánál igen megkönnyült. Ha a hypnotizáltaknak suggeráljuk, hogy egyik tagjuk hűdött, úgy elhalaványodnak, kifejezett szomorú hangulatot jeleznek, melylyel a mozgás-innerváció gátlása kapcsolódik össze, úgy hogy az előidézett szomorú hangulatnak mozgást gátló hatalma és a sugallás hatása alatt a megfelelő kart tényleg nem tudják emelni.

De a mint az ébren levő hysterikus gyógyulási reménye könnyen fölkelhető és sugallható, épp úgy sikerül ez a hponotizált hysterikusnál is. Azon öröm-affectus, hogy végtagja már nem hűdött, fölkelte a sugallás által, vidám hangulatot kelt, összekötve megkönnyített vérkeringéssel, mi izgató szerként hat az öntudatszervnek a kar mozgását megindító kéreg központjára. Az edényközpontok általános hatása folytán, mely nemcsak az agynak, hanem az egész testnek vérellátásáról gondoskodik, s mely által a melancholikusok halványak, súlyban könnyebbek lesznek, a mániások duzzadnak, vonásaik fiatalabbaknak tűnnek fel, sőt súlyuk is növekedik: az egyik testfél tagjában, melyet a hypnotizáltak hűdöttnek vélnek, a másik testfél szimmetrikus részétől elütő halványságot észlelhetünk.

A suggerált hűdés a hypnotikus állapotot a felébredés után egy ideig még túlhaladhatja. Tudjuk azonban -- mire már Exner figyelmeztetett, hogy állomálapotokban jelentkező hangulatok az ébrenlét idejére is kihathatnak, és ha a suggerált hűdés a hangulat lényeges mechanizmusában találja eredetét és tartósságát, úgy annak ily lehető utótartama is meg van fejtve.

Dr. Haftl Dezső.

I R O D A L O M.

Revue philosophique de la France et de l'étrangère
dirigée par Th. Ribot. Nr. 7 és 8.

Együvé fogjuk e két (júliusi és augusztusi) füzetet, miután tartalmát mindkettőnek hosszabb folytatásos közlemények képezik. És pedig ezek egyike Egger «Ingement et ressemblance» című tanulmánya, a másik Mourettől: «Le problème de l'infini». Ezeken kívül hosszabb közleménye e két füzetnek Penjoné: «Le rire et la liberté» és Loury: «Origine et nature du mouvement organique» című biológiai tanulmánya.

Egger fejtegetései abból indulnak ki, hogy a tulajdonképeni ítélet, a többi ítéleteknek elve és törvénye, nem egyéb, mint az azonosság elve, az a priori elv. Elemző ítélet az, a mely egy fogalom részeire való bonczolásából származik. Ha egy fogalomra, egy gondolatra fordítom elemző figyelmemet, már mint azt a figyelmet, a melynek célja, hogy valamely összekötött fogalmi egységben bizonyos többséget keressek, akkor vagy az történik, hogy ez a többség, ez a különbözőség beáll, s akkor azt mondom, hogy $A = b + c$, azaz vagy meghatározok (p. o. az ember gondolkodó állat), vagy szétválasztok (p. o. az állat gerinczes vagy gerincztelen), vagy pedig semmi különféleséget nem veszek észre, s ekkor azt mondom, hogy $A = A$.

Utóbbi eredményre azon az úton is eljutok, ha egy összetett, tehát elemezhető fogalmat synthetikus figyelemmel tekintek: p. o. azt mondom: az erény — erény. Ez a synthetikus felfogás a gyakorlati életben felettébb ritka, s tulajdonképen csak a philosophusok fedezték föl, bár a népies szólásmódban is vannak nyomai; így mikor azt mondják: mégis csak bunda a bunda.

Nézzük most, hogyan jutnak a bölcselek erre az azonossági elvre. Ha egy dolog más dolog, mint önmaga ($A=B$, $A=b+c$), akkor ez a más dolog tulajdonképpen nem más dolog. Azt mondom, hogy egy dolog egy más dolog, magában foglalja azt is, hogy az első dolog önmaga, s a második dolog is önmaga. Azt, a miről más dolgot állítunk, s a mit más dologról is állítunk, ugyanakkor önmagáról is állítjuk. Úgyde, ha minden oly fogalmat, melynek teljes vagy részleges azonosságát állítjuk egy más dologgal, vagy több más dolognak összetételével, önmagával is azonosnak állítjuk, akkor az kétszer van gondolva, s ez az öntudatlan dualitas az előfeltétele a különböző fogalmak közötti minden teljes vagy részleges azonosságnak.

Ez oka annak, hogy már a platonizmus azt tanította, hogy nem tudunk hasonlóságot gondolni az azonosság előzetes eszméje nélkül. Az apriorizmus sem mond egyebet, csak hogy a maga modern nyelvén mondja, mikor azt állítja, hogy e formula: $A=A$, minden ítéletnek előfeltétele. Az apriorizmus tehát nem egyéb, mint az ismerettanba lopva belevitt platói realizmus, mely számúzva a metaphysika teréről, biztos menhelyet talált a pszichológiában.

Tekintsük a dolgot más oldalról. Minden ítéletben az attributum különbözik tárgyától, de azért attributum a tárgynak, mert hasonlít ahhoz, mert részben azonos vele. A tárgy és az attributum különböznek: $A=B$. De ha azt mondom, hogy A tulajdonképpen B , ez onnan van, mert A -nak egy eleme, mondjuk: a , benne van B -ben. E közös elemre irányozva figyelmet, úgy találom, hogy A , a mennyiben a -ról van szó, $= B$. Még jobban az a elemre összepontosítva figyelmemet, ítéletem oda fog reducálódni, hogy a az A -ban $= a$ a B -ben. Végül ha A -ban csak az a elemet, a B -ben is csak a a -t nézzük, akkor ítéletünk ekkép hangzik: $a=a$.

De e formula: $a=a$ — ellenvetheti valaki — nem jelenti azt, a mit $A=A$, melynek értelme az, hogy egy A fogalom a maga egészében véve azonos önmagával vagy egy más A -val. A nehezen elvont hasonlatosság bármit tegyünk is, elválhatatlan a különbözőség többé-kevésbé halvány fogalmától. $A=A$, a tiszta azonosság intuítiója, a különbség minden árnyalata nélkül. Bírunk-e ezzel az intuícióval?

Van — úgymond Egger — gondolkozásunknak egy útja,

mely ide látszik vezetni. Hogy az $a = a$ -ban kifejezett azonossághoz jussunk, erre nézve az abstractio kisebb-nagyobb mértékére van szükségünk, mint az előbbi példában láttuk, a hol csak egy elem van közös A és B -vel. De a hasonlóság minden fokban előfordulhat, például a következő sorozatban: Sokrates halandó — Sokrates ember — Sokrates görög — Sokrates athéni — Sokrates az athéniak között a legbölcsebb — egy oly ítélet-sorozat, melynél a tárgy és attributum közös elemeinek száma folyvást szaporodik egész a befejező meghatározásig. Nem folytathatók-e ekkép egész addig, hogy Sokrates Sokrates? Nem, mert itt az analysis megszakad, a meghatározás és az azonosság állításai közt kitölthetetlen ür támad.

Az elemző ítélet és a synthetikus ítélet régi antithesise — jegyzi meg Egger — értékének nagy részét elvesztette már, mióta észrevették, hogy minden új ítélet, éppen mivel új, synthesis; ellenben minden ismételt ítélet analysis. És valóban minden ítélet, mint ilyen, két fogalomnak synthesisise. Az analysis látszólag ott lehet az ítéletben, de közelebről tekintve, ez az analysis mindig abstractio.

Különös — mondja Egger — hogy az ítélet problémáját a nagy modern philosophusok elhanyagolták, s csak a másodrendű bölcselek fordították rá megillető figyelmet. Ezek közt Condillac jár legközelebb a megoldáshoz. Ő érezte, hogy minden ítélet ezen a formulán alapszik: $a = a$, s hogy itélni annyi, mint hasonlóságokat és különbségeket fogni fel. Az ellentét nem egyéb, mint a hasonlóság egyik válfaja. Például ellentét van a fekete és fehér, az öröm és fájdalom között, Anglia és Oroszország között, mert mindkettő ugyanazon fogalomkör végleiteit jelenti: de nincs ellentét Anglia és a fájdalom, Oroszország és a fehér szín között.

Attér ezek után Egger Stuart Mill Logikájának bonczolására, melyben azonban szintén nem látja az előadottak bővebb kifejtését.

Csodálkozik Egger, hogy az angol empirista is kölcsön veszi Kanttól az ítéleteknek synthetikusokra és analytikusokra való felosztását. Szembeállítja őt Hamiltonnal és Remusatval, kik között az ő theoriája a leghamisabb pszichologiai szempontból. Stuart Mill hiában igyekezett örvényt támasztani a hasonlóság és azonosság közt, mert az azonosság a tiszta, tökéletes hasonlósá-

ság, a különbség minden árnyalata nélkül, úgy, hogy minden ítélet, kivétel nélkül, mint ítélet, hasonlóságokat állapít meg.

Penjon is érdekes és hálás tárgyat ragad meg, mikor a nevetés physiologiáját a szabadság erkölcsi szempontjából vizsgálja, s a kettő közötti lélektani kapcsolatot feltárja, bár ez a felfogása újnak éppen nem mondható. Hogy az öröm, a meglegedés bizonyos tágulás, a fájdalom és bánat ellenben éppen megfordítva, a szorongás egy nemének érzetében nyilvánul, azt nemcsak a synonym szavak etymológiája mutatja, de mások is elmondták. Ez az első nyom, mely a nevetés folyamatát szabadságérzetünk etikájához fűzi. *Penjon* még hozzátéveszi azonban, hogy a nevetés emotiója lényegesen érdeknélküli, habár abban az abstract tisztaságában ritkán található fel, mert könnyen és sűrűn complicálódik valódi természetét módosító idegen elemekkel. Ez alatt az értetődik, hogy az a tárgy vagy esemény, mely nevetésre alkalmat szolgáltat, kizárja a veszteségnek vagy haszonnak minden gondolatát, sem reményre, sem aggodalomra nem nyújt alapot és senki másra nézve sem előnnyel, sem kárral nem jár. Ebben áll a nevetés hangulatának analogiája a játékkal, mely viszont szabadságunk teljes megvalósítását jelenti.

Mi egyéb ugyanis a játék, Kant mélyértelmű interpretatiója szerint, mint oly ténykedés, melynek célja önmagában van, az élet telje, mely önmagától árad szét? Így értve, a játék összeférhellen minden elérendő céllal, minden kielégítésre váró szükséglettel; sőt ellenkezőleg, minden elfogultság, minden szükségérzet hiányát tételezi föl, vagyis inkább önmaga a pillanat minden szüksége. Tehát a játék lényege a szabadság. Igaz, hogy az állatok is képesek a játszásra. Náluk is feltalálható bizonyos pillanatokban a mozgékonytájságnak az a túlsága, mely szabad cselekvésben tör utat magának, minden mellékezel nélkül. De az állatokban hiányzik a szabadságot mérlegelni és fölbecsülni tudó reflexio. Csak az ember lehet bírója a nálánál alsóbb rendű lények játéknak, csak ő képes nevetni azok fölött.

A mindennapi életben az, a mi bizonyos törvényeknek megfelelően megy végbe, nem nevetet meg. Ezt értjük a kifejezés alatt: komoly ember, komoly élet. Az értelem, a törvények és a szokások bizonyos gondolkozási és cselekvési formát rónak reánk, irányozzák és korlátozzák szabadságunkat, bizonyos formákba szorítva azt s gondolkodásunkból, életmódunkból, minden

váratlan és spontán ötletet száműzve. Kényszer önmagunkban, egyformaság a külvilágban — ez az eredmény. Az ekkép előállt rendszerességet lehet méltányolni, magasztalni, hasznunkra fordítani, de nevetni rajta nem. Hozzátehetjük, hogy ez az okos szabályszerűség rendesen physiologiai értelemben is a vér szabályos kerengésével, a functiók általános egyensúlyával, azaz egy divatos kifejezéssel élve, az egységes *innervatioval* jár együtt.

Nem így a gyermeki kor, mely még nem bír a létezés törvényeinek helyes fogalmával, s éppen azért előtte a természet, rejtélyeivel és szeszélyeivel, csupa meglepetés és nevetés alkalmail kínálkozik. Egy gyermek az általa első ízben látott rovarban vagy állatban könnyen hajlandó mindjárt nevetéses lényt látni, föltéve, hogy nem fél tőle. Az állat, a rovar közönséges jegyei, melyeket ismer már, némileg conventionalis alapot nyújtanak elébe, melyből mind megannyi meglepő vonások emelkednek ki különös jegyei. Ezek a gyermekben a váratlan, a szeszélyes, a phantastikus, egyszóval a korlátlan benyomását költik, melyek nevetni készítenek. A gyermek a maga módja szerint nagy observáló, de több hajlammal bír a synthesisre, mint az analysisre, jobban szeret összehasonlítani, egybekötni, mint megkülönböztetni.

E találó reflexiók után Penjon a nevetés physiologiai föltételeit kezdi elemezni. Itt mindenekelőtt elkerülhetetlennek veszi fel a physiologiai folyamatok alárendelését a lélek tudatos állapotának; való ugyan, hogy van egy neme a nevetésnek, mely pusztán mechanikai úton is előidézhető, a csiklandás által például. De ez a mechanikus és merő physiologiai nevetés épp oly kevésbé hasonlít a valódi nevetéshez, mint a hagymaszag által kicsalt könyek az igazi síráshoz. A physiologiai hatást úgy képzeli Penjon, hogy a természetben vagy önmagunkban nyilatkozó spontaneitás, képzeletünket megszakítva, a mellkas többé-kevésbé gyors kitágulását, a diaphragma leereszkedését okozza. Ugyanakkor a vér áramlata is megzavarást szenved. A mell kitágulása folytán nagy mennyiségben behelt levegőt erővel visszalöki a beállt összehúzódás s ezáltal új tágulás és rövid időközökben gyors rezgés áll elő, melynek megfelel a nevetés.

Behatóbb méltatást érdemel *Mouret* dolgozata is: «A végtelenség logikai problémájáról». Nem valami elvont metaphysikai speculatiót jelent a fentírt czím; a végtelenség, melyről *Mouret* dolgozata szól, nem a philosophia magasabb sphaeráinak abstract

végtelenségi eszméje, nem is a tér, idő vagy szám végtelensége. Célja a szerzőnek csupán objectiv szempontból világosítani meg, hogy mi a jelentése annak a végtelennek nevezett mennyiségnek, a mit a matematikusok ∞ jeggyel jelölnek, s mely az algebrai analysisben oly nevezetes szerepet játszik.

Elengedhetlen kiinduló pontja ez a mennyiség fogalma elemzésének. A matematikai végtelen egyike a mennyiség logikai momentumainak, tulajdonképeni ellentéte a határozott mennyiségnek, a mely nélküle nem fogható fel szabatosan.

Azt szoktuk mondani, hogy a végtelenség felfoghatlan; tényleg sokan vélekednek úgy, hogy a végtelenség csak egy szó, minden határ hiányának megjelölésére, a növekedés bizonyos törvényének alávetett sorozatban. Ehhez képest a végtelenség nem volna felfogható úgy, mint az elhatárolt dolgok attribútuma, hanem az elhatárolatlanság bizonyos nemének lenne jelképe. De ha valamely mennyiségi fogalmat a viszonyosság elve világnál bonczolunk, könnyen meg fogunk győződni arról, hogy ez a thesis elfogadhatatlan és a tudatlanság indokolatlan bevallása, s hogy a végtelen ugyanolyan fogalmi értékkel jelentkezik előttünk, mint a véges. Megtanulhatjuk akkor, hogy a végtelen (már t. i. a végtelen mennyiség) többé-kevésbé felfogható általunk kép alakjában, fölfogható, mint a meghatározott, körülhatárolt dolgok attribútuma.

Minden abstractio magában hordja tagadását, és ez a tagadás oly alakban jelentkezik, melyek ugyanoly neműek, mint azok a képek, melyekre a positiv abstractio vonatkozik, csupán fajilag mások. Így a fehér szín negatiója, a nem-fehér, a fehérrel együtt a színes testek csoportját alkotja, a jó és rossz ugyanazon minőségnek szembevetett két faja, a hideg és meleg a temperaturának ellenkező végletei.

A negativ abstractio különbözik a positiv abstractiótól s nem azonos vele. Az ellentétek nem azonosak. Azonosság csak abban a nemben létezik, mely őket magába foglalja, s az ellentétek azonosságának tana tulajdonképen az ellentétek nemi azonosságának a tana. Másrészt egy negatio sohasam merő semmi. Az ellentmondó negativumok nem absolut zérók, melyeket egymással lehet helyettesíteni. Megvan a maguk viszonyossági értékök. Minden negativ fogalom egyebet is tartalmaz, mint a positiv fogalom.

negatívját, mert egy más pozitív fajtát fejezi ki annak a nemnek, melyhez a pozitív fogalom tartozik.

E tételekhez, melyeket Mouret Roberty után idéz (L'Inconnaissable), hozzáfűzi még a következő okoskodásait.

A viszonyosság, nem mint a nyelvhasználat mutatja, a dolgokra vonatkozik, hanem csak azokról való ismeretünkre, vagy inkább azon módra, melyen ez ismerethez jutunk. A természetben nincsenek ellentétek, az érzéki tárgyakkal nincsenek ellentéteik, azok tudományilag abszolútak. Csupán az általános fogalmak vagy elvont eszmék állíthatók egymással szembe. Valamely egyenes vonal nem ellentéte valamely görbe vonalnak, csupán a két vonal fogalma tekinthető correlatívnak vagy szembetettnek. Hegel sophismái igazakká válnak, ha a dolog szót fogalommal, a természet szót ismerettel helyettesítjük.

Továbbá az is tény, hogy minden fogalom egy más extensivébb anyafogalomból származik le azáltal, hogy az anyafogalom összességét képező ismertető jegyekhez egy új és ezektől különböző jegy járul hozzá, mely amazoknak sem nem ismétlése (azonossági elv), sem nem tagadása (ellenmondási elv). Az ellenkező fogalom pedig ugyanazon anyafogalomtól azon jegy tagadása, illetőleg az ellenkező jegy állítása útján származik le, melynek szintén nem szabad ismételnie az anyafogalom jegyeit, sem azoknak ellentmondania.

Ezek előrebocsátása után Mouret rátér a végtelen és a zérus fogalma genesisére, melyet amannak ellentétéül vesz föl és úgy találja, hogy ezek négy lényeges tulajdonsággal bírnak.

1. A végtelen és a zérus a véges ellentétei.
2. A végtelen és a zérus a véges pozitív fogalmaival szembe-tett negatív fogalmak.
3. A végtelen és a zérus a véges határozatlan többszörös-ségével ellenbe tett egységek.
4. A végtelen és a zérus a véges határai.

Tanulmánya első részében Mouret e négy tétel első kettejét vizsgálja, először a zérusra, azután a végtelenre vonatkozólag; tanulmánya második részét a másik két axioma és az azzal össze-függő matematikai mennyiség fogalma fejtegetéseinek szenteli.

— *n* — *d*.

* * *

Annales de l'école libre des sciences politiques, recueil trimestriel nr. 2. 15 avril 1893.

E folyóirat, melynek munkatársai sorában Boutmy, Say Leon, Louis Renault, Albert Sorel, Vandal stb. neveit látjuk, ez évi második számában Taine emlékének szentelt rövid és meleg visszaemlékezés után *Borgeaud* tanulmányát közli «Az amerikai Egyesült-Államok alkotmányának megalakításáról és revisiójáról». A Washington elnöklete alatti foederalis conventben 1787-ben kidolgozott constitutio első ízben emelte egy nagy modern állam alaptörvényévé az antik világ axiomáját: «Lex est quod populus jubet atque constituit». Nem többé-kevésbé formai szerződésről volt itt már szó, mint a többi alkotmányok nagy részében, hanem egy egyetlen souverain akarattól eredő legmagasabb törvényről. Figyelmeztet Borgeaud arra, hogy az Egyesült-Államok alkotmányának foederativ jellege csakis másodrendű czímen és ideiglenes alakban foglal magában contractualis elemet

A foederalis szövetség alkotása a souverain nép jóváhagyása alá terjesztetett mind a tizenhárom egyesült államban. Nem volt egyetlen és együttes szavazat, hisz az amerikai nép a maga egészében nem létezett még. Az Egyesült-Államok alkotmányát a rendkívüli törvényhozói gyülekezetek egymást követő szervezete állapította meg, melynek tagjai teljhatalommal felruházva középben álltak az «assemblée primaire»-ek és a képviseleti testületek közt. Azokhoz a választói gyülekezetekhez lehetett ezeket leginkább hasonlítani, melyeket néhány évvel később az 1791-iki francia alkotmány hozott létre.

Nagyon világosan és szabatosan fejezi ezt ki Amerika egyik leghírvesebb jogásza, John Marshall, a főtörvényszék elnöke, egy híres decisiója indokolásában. «Az Egyesült-Államok alkotmányát — úgymond — nem az államok, mint souverain testületek alkották és építették meg, hanem határozottan és kifejezetten az *Egyesült-Államok népe*». Az amerikai demokrátiát tárgyaló európai írók még ma is legtöbbször abba a hibába esnek, hogy csak az Egyesült-Államok szövetségi alkotmányát tartják szem előtt s figyelmen kívül hagyják a külön államok particularis intézményeit. Mentségökre szolgál ugyan, hogy e hibát maguk az amerikaiak sem kerülhették ki, a kik egy század óta egész buzgalmat kizárólag a foederalis államjog történetének és commentálásának szentelték, s csak újabban kezdték meg helyi alkot-

mányaiknak is rendszeres tanulmányozását. Ez állapot hátrányait a politikai tudomány nem egy mestere fölismerte, így a francia Boutmy, az angol Bryce. Nem volt nehéz kimutatniok, hogy tulajdonképen maguk az egyes államok intézményei képezik itt azt az organismust, melynek a szövetséges alkotmány csupán betetőzése, s hogy az amerikai democratia szelleme nem is érthető meg azon kereteken kívül, melyek között fejlődése történt.

Kiindulva ebből a szempontból, Borgeaud hosszabban fejtegeti az egyes államok alkotmányát a forradalmi korszak alatt, a hartfordi (1818.), portlandi (1819.), bostoni (1820), albany-i (1821.) conventiculumokat, az alkotmányt előkészítő plebiscitum elfogadását New-York állam által stb. Mindezekben a fejleményeken végig kíséri az amerikai alkotmányrendszernek azt az alap gondolatát, mely az alkotmánynak a souverain nép által való megteremtésében találta kifejezését.

A legfőbb hatalom ez actusa csak a végső döntésre, csak egy törvényterv szentesítésére vonatkozik, a melynek kidolgozása különben rendszerint vagy a rendes törvényhozást, vagy pedig az e feladatra külön kijelölt törvényhozói gyülekezetet illeti. Utóbbi esetben azt az előzetes kérdést, hogy vajjon alkalomszerű-e ily gyűlés összehívása, szintén népszavazat dönti el. Az alkotmány módosításának e második módja különösen teljes revisio esetén lép érvénybe. Ez az a közönséges mód, melyhez mindig folyamodhatnak, még mikor nem szabja is elő az alkotmány articulusa. Példa rá New-York állam törvényhozása, mely 1845-ben, habár a törvény semmi formalis intézkedése föl nem hatalmazta rá, plebiscitumot provocált annak eldöntésére, hogy vajjon a választók testülete óhajtja-e egy alkotmányszervező gyűlés egybehívását. Egyike ez az Egyesült-Államok nem írott közjogi törvényeinek.

Max Leclerc, az École «Lauréat»-ja, ki ennek megbizásából hosszabb tanulmányútát tett Angliában, melynek gyümölcse most van sajtó alatt, fölöttébb érdekes mutatványokat közöl készülő művéből «Az angol köztisztviselőkről és államférfiakról». Annál inkább alkalmas a figyelmet megragadni az angol közéletnek ez a rendkívül jellemző oldala, mivel tudvalevő dolog, hogy Angliában egész a legújabb időkig, 1855-ig a közhivatalok betöltése körül semmi törvény vagy törvényes szabály nem intézkedett. Minden ítisztviselő kénye-kedve szerint tölthette be az ügykörébe eső állásokat, legfeljebb némi nélkülözhetlen elemi ismereteket

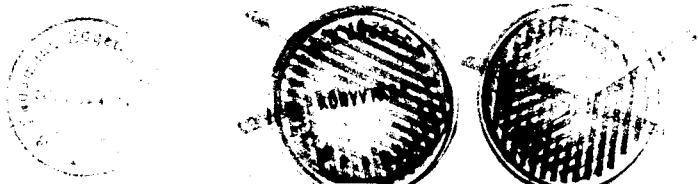
kivántak meg a jelölttől. Innen azok az érdekes életpályák, melyekből annyit mutathat fel az angol közélet minden ága, s melyek közül néhányat Leclerc egy külön fejezetben érint. A hírneves Canningok például a múlt század végén szerény irlandi családból eredtek és nem egészen egy század lefolyása alatt három Canning szerzett nemességet, egy közülök miniszterelnök lett. Éppen ilyen fényes pályát futott be India egykori kormányzója, Henry Bartle Edward Frère is.

E biographiai bevezetés után Leclerc az állami szolgálat mai rendszerét ismerteti jellemző vonásokban. Tudvalevő, hogy Angliában a központi kormányzat minden ágát egy állandó titkár vagy altitkár vezeti, ki administratív tisztviselő, s egy államtitkár vagy altitkár, a ki politikai személy s a hatalmon levő párt érdekeit képviseli. A közhivatalok betöltése reformja fölött kifejtett hosszas és elkeseredett viták után végre a kérdés elvileg el lett döntve 1855. május 21-én, a mikor egy miniszteri rendelet értelmében bizottság alakult a tisztviselőjelöltek képességeinek megvizsgálására. De csak 1870-ben lépett életbe a nyílt pályázat — open competition — a közszolgálat legtöbb ágára nézve, kivételével azoknak a hivataloknak, melyekre a korona közvetlen kinevezési joga maradt fentartva, vagy pedig az illető közkormányzati körök főnökeinek kijelölése.

Az 1870. június 4-iki államtanácsi rendelet a közhivatalokat két osztályba sorozta, s mindegyikre külön pályázatot és programot állapított meg. Az első, magasabb tisztségek elérhetése magasabb qualificatiohoz lett kötve, a másodrangúaknál megelégedtek egyszerűbb vizsgálattal. De ez új rendszer nem oszlatthatott el minden anomaliát, s ezért számos enquête-ozás után újabb reformokkal igyekeztek pótolni a hiányokat 1876-és 1886-ban.

A pályázat útján betöltött állomások száma aránylag csekély s a fizetés kezdetben 250 font sterling, mely a pálya végén 1000 fontig, sőt még magasabbra emelkedhetik. Az előléptetések nem a szolgálattidő, hanem érdem szerint (upon merit, non according seniority) szoktak történni.

A mi azokat a hivatalokat illeti, melyekre az illetékes körök kinevezése a döntő, ide tartoznak a földművelési felügyelők, a British Museum segédtitkárjai, az alsóház hivatalnokai, a közoktatási felügyelők, gyárfelügyelők, követségi titkárok, alconsulok.

Utóbbi állások betöltésénél megtörténik, hogy a külügyi hivatal az oxfordi vagy cambridgei egyetem tanári karához fordul alkalmas jelöltek ajánlása végett.

A diplomatiiai szolgálatban a megkivántató kor 20—26 év; a megkivánt ismeretek nem túlságosak. Orthographia, írás, latin grammatika, valami jó latin auctor fordítása és etymologiai fejtegetése, a számtan négy elemi művelete és a tizedes törtek, Euklides első könyve és földrajz. De annál több szak- és nyelvismeretet követelnek, mint pl. francia grammatika és folyékony francia társalgás, francia levelezés mindennapi dolgokról; a németből ugyanaz, kivéve a levelezést. Továbbá angol alkotmánytörténet, Európa és az Egyesült-Államok politikai története 1815-től 1860-ig, különösen a főbb nemzetközi szerződésekkel, azután nemzetgazdaságtan, Smith Ádám és Mill. Nem a legutolsó kellék végül, hogy a jelölt «a vizsga folyamán értelmességének általános jeleit adja különösen azáltal, hogy egy általa vagy előtte egyszerűen elolvasott cikk lényeges pontjait gyorsan fogja fel».

Más igények vannak a consuli pályával szemben. Ehhez 25 évtől 50 évig lehet jelentkezni. A program rövid. Angol fogalmazás, francia írás és beszéd, továbbá azon kikötőhely nyelvének értése, hol a jelölt székelni fog, tehát a német Észak-Európában, a spanyol vagy portugál Spanyolország, Portugál, Marocco, Dél-Amerika- vagy Közép-Amerikában, az olasz Olaszország-, Török- és Görögország-, Egyiptomban s a Fekete- és Középtenger vidékén; az orosz Odessában. Tengeri és kereskedelmi jog, számtan. A végső kelet consulainak külön vizsgatárgyuk van.

E szerint minden consulnak szükség először is francziául tudni, aztán annak a népnek nyelvén, melynek kebelében élni fog. Mert az angol consulok azon állásra képezik ki magukat, melyeken szolgálni hivatvák. Világért sem jutna eszébe az angol külügyi hivatalnak, hogy egy jó ügynöke, ki hasznos szolgálato- kat tesz pl. Jokohamában, ugyanolyan hasznos lehessen Tangerben, vagy hogy valakit Bostonba helyezzenek át, a ki tíz évig szolgált a keleten. Azt nem kívánják tőlük, hogy apróra tudják a harminczéves háború történetét, vagy a kucsuk-kajnardzsi-i békekötés pontozatait, csak azt, hogy gyakorlati emberek legyenek.

Külön tárgyalja Leclerc az indiai szolgálatot, mely egyetlen a maga nemében, mert 950 hivatalnokát, a kik több mint 100

milliónyi lakosságú birodalom felett kormányoznak, az angol társadalom igazi elite-jéből sorozzák.

Igaz, hogy az indiai kormány hivatalnokainak egészen kivételes előnyöket nyújt: hatalmat, dicsőséget, nagy és dús fizetést, jelentékeny nyugdíjat; de aztán viszont elsőrendű physikai és erkölcsi tulajdonságokat követel tőlük. India jövőbeli kormányzóinak teljes physikai épséggel kell bírniok, hogy ellentállhassanak a földkerekség egyik leggyilkolobb klimájának. Ehhez képest egy állandó jury, mely kiszolgált indiai tisztviselőkbből áll s alaposan ismeri az indiai ügyeket, van megbizva a feladattal, hogy előkészítse a pályázatokat s személyes érintkezésből ismerje meg a jelöltekét. A pályázatnak három fázisa van: fölvételi vizsga, mely csak általános tárgyakra vonatkozik, próbaidő (probation), mely két évig tart, s végleges vizsga, mely a próbaidő alatt tanulmányozott specialis tárgyakat öleli fel. Ez egész idő alatt a vizsgáló biztosok állandó megfigyelés alatt tartják a jelölt testi, erkölcsi és szellemi tulajdonságait.

Anglia szerencsésen ellent tudott állani annak az áramlatnak, hogy a fizetések leszállításával a közhatalok számát növelje; ellenkezőleg, a fizetések emelésével, de egyszerűen nagyobb és jobb munka igényével, sikerült korlátoznia a jelentkezők számát. Innen van, hogy míg Franciaországban, a szajnai praefecturának a különböző szolgálati ágakban megürült állásokat és a jelentkezők számát feltüntető évi hivatalos összehasonlító táblázatai szerint, a kínálat és kereslet közötti arány oly nagy, hogy kerek számban 1500 megürült hivatalra 46.000 pályázó és 12 segédhivatalnoki helyre 3126 pályázó akad, addig Angliában az egy állásra pályázók száma nem haladja meg a 4-et, 5-öt.

Legérdekesebb része Leclerc tanulmányának az, melyben Anglia államférfiairól emlékezik meg. E század eleje óta Angliában sohasem szűnt meg a közhatalom egy bizonyos elite, a whig és tory nagy családok aristokrátiájának kezei közt lenni, kik saját ivadékaikat és pártfogoltjaikat tolták előre maguk helyett. Ez az aristokratia mindenről saját maga rendelkezett, mindenhatóságában képes volt a gyermeket bölcsőjéből kiragadni és magas állásokkal elhalmozni. Az ember semmi sem lehetett egy párt protectiója nélkül, s a párt viszonzásúl pártfogásáért, hűséges és odaadó szolgálatot követelt. Így Burke-t pályája kezdetén Rockingham lord ajándékozta meg üléssel a parlamentben. Pitt

a hatalmas Lowther-ek árnyékában növekedett. Canning a portlandi herczegnek köszönhette szerencsáját, Gladstone pedig egy befolyásos whig családtól nyerte első mandatumát.

A «public school»-ok legrégebbe, a londoni parlamenthez közel fekvő Westminster School emberemlékezet óta birt azzal a kiváltsággal, hogy tanítványai csoportosan jelen lehettek a parlament ülésein, s mikor ezelőtt harmincz évvel arról volt szó, hogy az iskolát vidékre helyezték át, az ezt ellenzők főfő argumentuma éppen az volt, hogy a «Westminster boy»-ok elvesztenék az alkalmat parlamenti kiképzésükre.

Ugyanezt a czélt tartotta szem előtt az eton-i «vitatársaság» (Debating Society), melyben Gladstone is első parlamenti gyakorlatát szerezte. Wordsworth st-andrews-i püspök ekkép emlékszik meg följegyzéseiben a nagy angol premier ifjúkori szerepléséről: «Mult héten a kormány politikája fölött nagy vitánk volt, mely három este egymásután kötötte le érdeklődésünket. Ime a fiatal Knatchbull által előterjesztett napirend szövege. «A gyűlés abban a véleményben van, hogy a kormány képtelen az ország ügyeinek intézésére.» Ezt a napirendet Lincoln gróf (Newcastle herczeg, későbbi minisiterelnök) védelmezte, továbbá T. Bruce, Elgan lord fia, s végül bizonyos Gladstone, ki a legfényesebb beszéd után, melyet valaha vitatársaságunk hallott, következő indítványt terjesztette elő: «A kormány eszélytelenül gondolt ki és vakmerően foganatosított egy rendszabályt, mely nem csupán a kormányforma megváltoztatásával fenyeget, de az ország társadalmi alapjának megingatásával is, s azok terveinek nyújt bátorítást, kiknek ugyanazon czéljaik vannak mindenütt a civilisált világon.» Az indítványt 94 szóval 38 ellen elfogadták. Megjegyezzük, hogy a híres Reform-bill kárhoztatásáról volt szó, s Gladstone akkor erős conservatív érzelmeket vallott.

Ma a feudális várak eltűntek, a választókerületek többé nem képezik néhány hatalmas dynastia tulajdonát. De a gazdagság vagy legalább a jólét mégis csaknem nélkülözhetetlen feltétele a politikai pályán való előhaladásnak. Nincs is az alsóház tagjai közt egyetlenegy szegény sem; a munkás képviselőket is választóik vagy az iparkamarák fizetik, s még ha Labouchere javaslatát, a képviselőknek adandó napidíjakról, megszavazzák is, sok ideig nem lesz angol képviselő, ki azt igénybe vegye. A parlament még mindig egy elite, a gazdagság és tehetség elite-je

kezei közt van. A gazdagság saját lábán járhat, de a tehetség nem. Nagybirtokosok, gazdag kereskedők, nagyiparosok, ügyvédek, kiknek évi jövedelme meghaladja a 3000 font sterlinget, független vagyonos urak — ezek alkotják a főleletet. 1874 és 1880-ban a választó közönség Anglia leggazdagabb férfiaiit küldte a parlamentbe, s a két kamara bizalmából alakult kormány is mind nagy vagyonú emberekből állott.

Mindamellett a tehetség tisztelete is épp oly nagy, mint valaha Fox idejében. A «public school»-ok még mindig a parlament pepinière-jei. A mai növendékek is épp oly élénk részt vesznek a «School Magazin»-ok szerkesztésében és a «Debating Society»-k vitáiban, mint Gladstone ifjúkorában. A hagyományos nevelés prestige-e nem szenvedett a demokratia győzelmes előnyomulása által. A parlamentnek 1888-ban választott tagjai közül több mint egyharmad, azaz 137 került ki Oxfordból vagy Cambridgeből, mintegy 200 nevedett «public school»-okban, valami 100 jött Etonból s több mint 50 Harrow-ból. Egy elnyert egyetemi fokozat az egész életen át tartó kitüntetés marad. A lapok sohasem mulasztják el a parlamenti tagok életiratai közzétételénél fölemlíteni, ki melyik iskolában nevelkedett, mely fokozatokat nyert el, nekrológjaikban nem felejtik el szónoki és irodalmi sikereik mellett athletai diadalaikat sem. Brightról például fölemlíték, hogy teljes életén át szenvedélyesen halászott, Fawcetről, hogy haláláig nagy kedvelője volt a teszgyakorlatnak, Sheerbrooke-ról, hogy gyöngye szemei már iskolás korában akadályozták társai játékaiban résztvenni, Gladstoneról, hogy fát vág stb.

A mostani és a megelőző cabinet fejei közül mindkettő, Salisbury csak úgy, mint Gladstone, akadémiai kitüntetéseknek voltak részesei. Az előbbi az oxfordi «Alt Souls» fellowja s ismereteseek fényes polemiái a «Saturday Review»-ben s dolgozatai a «Quarterly»-ben. A mi Gladstonet illeti, ő az oxfordi Christ Church növendéke volt s 1831-ben kettős kitüntetést nyert. Egész életén át foglalatoskodott Homérral s tanulmányozta a theologia kérdéseit. Cabinetjének tagjai közül sir William Harcourt Cambridgeben adta elő a nemzetközi jogot 1864-től 1887-ig, James Bryce az oxfordi római jogi tanszék tanára, Trevalyan, Campbell, Morey stb. kitüntetett tudorok.

«A parlamenti bíróságok és az 1880. május 3-iki belga törvény» (Les enquêtes parlementaires et la loi belge du 3 mai

1880) a czíme *E. Payen* dolgozatának, melyet szintén e füzetben találunk. Belgium e téren is, mint annyi máson, megelőzte a többi államokat a törvényalkotásban, s az 1880. május 3-iki törvény szerint mindkét kamara önmaga által vagy kebeléből választott bizottság által gyakorolja az alkotmány 10-ik articulusa által biztosított birói functiót. A bizottságot viszont vagy az egész kamara választja, vagy pedig a háznagyi hivatal nevezi ki, mely utóbbi módozatot Payen jobbnak véli, mert biztosítja a bizottságban a kisebbség képviselétét.

A 3-ik cikk 2-ik pontja megszabja, hogy a bizottság megindítja a vizsgálatot, érintése nélkül a kamara tagjai azon jogának, hogy annak folyamán részt vehessenek. Azok az ülések, melyekben tanúkat vagy szakértőket hallgatnak ki, nyilvánosak, hacsak a bizottság mást nem határoz. Ez a paragraphus élénk vitát hívott ki; némelyek nem akarták azt bevenni, mivel — úgy mondták — e jog kétségbevonhatlan, s kinyilatkoztatása csak gyöngíteni hatályát s alárendelni a törvényhozói hatalom két tényezője beleegyezésének. Mások azt a kérdést is fölvetették, hogy nem volna-e jó a nyilvánosságot kiterjeszteni a közönségre is. Ezt a kiterjesztést azonban nem fogadták el azzal az indokolással, hogy a bizottság nem törvényszék, határozatai csak előkészítők és a kamara határozatának vetvék alája; hogy tehát inkább van helye a vizsgálóbírói intézménnyel való összehasonlításnak, melynél szintén nem létezik nyilvánosság.

Ámde például Franciaországban még ez a korlátozt nyilvánosság sem létezik, és azok a képviselők, kik nem tagjai a bizottságnak, nem vehetnek részt tárgyalásain sem, legalább politikai ügyeknél, a választási ügyekben is csupán az albizottságok ülései nyilvánosak.

Az ülések nyilvánosságának kérdésével még egy fontosabb kérdés is összefügg, az t. i., hogy megengedendő-e a megválasztott képviselőnek, kinek mandatuma meg van támadva, hogy jelen lehessen a bizottság ülésein? Az 1880-iki törvény erre nézve semmi rendelkezést nem tartalmaz, de nincs kétség benne, az előmunkálatokból kitűnőleg, hogy itt a törvény nem szándékozik több jogot adni a mandatumában megtámadott senatornak vagy képviselőnek, mint harmadik személynek. Viszont a mi a választást megtámadó ellenfelet illeti, neki sincsenek különös jogai.

A 4-ik szakasz a kamarát, illetőleg a bizottságot és annak elnökét a bűnvádi eljárásban a vizsgálóbírónak biztosított hatáskörrel ruházza fel; mindazáltal fentartva maradt a kamarának az a joga, hogy valahányszor vizsgálatot rendel el, e hatáskört megszoríthassa. Ez volt az egyetlen elvi mérséklése a vizsgálóbírói jogkörrel való teljes azonosításnak, habár az osztály javasolta, hogy a bizottság ne eszközölhessen házkutatásokat, ne foglalhasson le okiratokat és levelezéseket, csak ha azt a kamara vagy a bizottság $\frac{3}{4}$ -nyi szótöbbséggel elrendeli.

Az 5-ik szakasz az iránt intézkedik, hogy az idézések bírói úton történjenek, a kamara elnöke vagy a bizottság elnöke megkeresésére; a megjelenésre kitűzött határidő legalább két nap legyen, rendkívüli sürgősség esetén kívül.

Tárgyalás során minden sértés vagy erőszak a büntető-törvénykönyv azon rendelkezései szerint toroltatik meg, melyek a hatóságok és országgyűlési tagok elleni erőszak elkövetéséről szólnak. Meg kell azonban jegyezni, hogy e rendelkezések nemcsak a bizottság tagjait védik, hanem azokat a kamarai tagokat is, kik az üléseken jelen vannak. Az igazságügyminister ellenkező véleménye daczára ezzel akarták őket ellenőrző hivatásuk teljesítésére buzdítani.

Tovább menve, az 1880-iki törvény kötelezi a tanúkat, tolmácsokat és szakértőket, hogy a bizottság kérdéseire feleljenek. Az eskütétel a bíróságok előtt érvényes formula szerint történik, a hamis tanúság és a hamis vallomás a 9-ik szakasz szerint elég magas büntetésben részesül. A különbség az, hogy büntető ügyekben a hamis tanuzás csak a tárgyalás befejezésével nyer bevégezést, addig szabad a tanúnak visszavonni vallomását; polgári ügyben a hamis tanuzás a vallomásnak ünnepélyes megerősítésével követetik el; ellenben a jelen törvény szerint a hamis tanuzás be van végezve, mihelyt a tanú kijelenti, hogy megmarad vallomása mellett. Ha a tanú újból kihallgattatik, a hamis tanuzást csak utolsó vallomásához való ragaszkodásával követi el. Minde delictumokat nem a bizottság bírálja el, hanem csak átteszi a jegyzőkönyveket az államügyészséghez a 10-ik szakasz értelmében.

A 11-ik szakasz a költségekről rendelkezik, melyeket a polgári ügyekre fennálló elvek szerint szabályoz, holott az 1865-iki tervezet a bűnügyi költségeket vette irányadónak. A 12-ik szakasz

a vizsgálatból eredő költségeket az azt elrendelő kamara terhére rója. Végre a 13-ik és utolsó cikk, mely az eredeti tervezetben nem létezett s a parlament indítványára vétetett fel, így hangzik: «A bizottság hatásköre megszűnik azon esetben, ha a vizsgálatot elrendelő kamara feloszlatatik». Tudni kell itt, hogy Belgiumban a senatus épp úgy feloszlatható, mint a kamara, valamint egyik kamara is a másik nélkül. Ezt az indítványt egyhangúlag elfogadták, nem úgy azonban egy másik indítványt, mely ekkép szólt: «A bizottság hatásköre felfüggesztetik és tárgyalása megszakad, ha az ülészak véget ér, vagy ha az üléseket a király elnapolja.» Ezzel szemben az igazságügyminister egy ellenmódotíványt terjesztett elő, mely el is fogadtatott, s melynek értelmében: «A bizottság működését felfüggeszti az ülészak bezárása, hacsak a kamara máskép nem határoz». Franciaországban, egészen ellenkezőleg, a parlamenti gyakorlat megadja a bizottságoknak a jogot, hogy üléseiket folytathassák a kamara elnapolása esetén is.

Elég sajtóságosan, a fentebb vázolt belga törvény hallgat arról, hogy vajjon a bizottság tartozik-e közölni a bíróságokkal az általa beszerzett okiratokat, vagy az előtte tett tanuvallomásokat. Abban is hiányos a törvény, hogy nem dönti el, vajjon van-e joga a bizottságnak bekérni az igazságszolgáltatástól a vizsgálati adatok közlését. Mindkét kérdés természetesen felettebb fontos a gyakorlat szempontjából.

—†—

* * *

Archives de l'anthropologie criminelle, de criminologie et de psychologie normale et pathologique. 1890. 15 juillet Nr. 46.

A beceses folyóirat, melytől megszoktunk úttörő eszméket hallani a sociologia és psychologia terén, hosszabb tanulmányt kezd el *Gauckler*-től a büntetésről és a büntetőjog funkciójáról, sociologiai szempontból. («De la peine et de la fonction du droit pénal, au point de vue sociologique».) Az alábbiakban főbb vonásaiban kíséрни akarjuk *Gauckler* eszmemenetét, melylyel a büntető politikát egy új és érdekes oldalról kíséرli megvilágítani.

Ez az új oldal röviden abban nyilatkozik, hogy Gauckler nemcsak a büntettet, de magát a büntetést is mint társadalmi tünetet tárgyalja, melynek definitióját ekkép adja: «A büntetés a társadalomnak egy törvény áthágása folytán éreztetett különböző visszahatásai kifejezése, a mennyiben azok a társadalom által az áthágás elkövetőjével szemben alkalmazott bizonyos rendszabályokra vonatkoznak».

És valóban a büntetőjog, a mennyiben a társadalmi jelenségek egy meghatározott kategóriáját öleli fel, nem a büntett, hanem a büntetés által nyeri közelebbi meghatározását. A büntetőjog nem az a jog, mely a büntetteket szabályozza, hanem az, a mely a büntetést állapítja meg. A büntetést épp ezért nem úgy kell tekintenünk, mint bármely törvényhozó önkényétől függő rendszabályt, hanem mint az egész társadalom manifestációját, mint egy társadalmi tünetet, melynek sajátságos, többszörös okai vannak, s mely meghatározott törvényeknek van alávetve.

Erre az alapra helyezkedve kell vizsgálni mindenekelőtt, hogy mi a büntetés, minő elemek föltételezik, mi ez elemeknek viszonylagos fontossága, s mily törvények alatt áll mindegyiknek fejlődése. Kétséget nem szenved, hogy büntetés csak ott van, a hol azok a társadalmi reakciók, melyeknek a büntetés resultansa, beállanak és pedig beállanak elegendő intensivitással, hogy a társadalom szervezett hatalmát beavatkozásra bírják. Bizonyos, hogy általános sociologiai szempontból, mint Gauckler például felhossa, az amerikai lynchelés is valóságos büntetésnek volna tekinthető, s épp úgy a gonosztevőnek kizárása a társadalmi körökből, vagy az áldozatnak megtérítendő kártalanításban való elmarasztalás. Úgyde a két első esetben hiányzik a társadalmi reactio jogi szervezete, a harmadik esetben pedig a reactio csakis egyéni és nem társadalmi.

A büntetés hármas eleme a következő: 1. a társadalmi reakciók természete, melyeknek kifejezése; 2. a különböző reakciók intensivitása; 3. fejlődésüknek törvénye. Viszont a büntetést előidéző társadalmi reakciókat Gauckler két főkategoriába osztja. Egy részük a társadalmi együttlét védelmét övrendszabályokkal akarja elérni a javíthatlan delinquensek ellen, javító neveléssel a javíthatók és elrettentéssel az utánczókat ellen; más részük pedig bizonyos ösztönök és érzelmek kielégítését keresi a delinquensek-

kel szemben alkalmazott rendszabályokban. Amazok hasznossági vagy utilitarius, emezek tisztán erkölcsi vagy érzelmi reakciók.

Az utilitarius rendű visszahatások közt első helyen veszi fel Gauckler azt, a mely a megfélemlítésre, elrettentésre támaszkodik. A modern ember erkölcsi világa nagyon kevésé altruista; összeütközések esetén szükség, hogy az altruista ösztönök magában az egoismusban, a személyes érdekekben leljenek támaszt. És ezt az eredményt biztosítja a bántódástól való félelem, melylyel valamely tiltott cselekmény elkövetője fenyegetve érzi magát. A criminalitás szaporodása — jegyzi meg Gauckler — nem bizonyosság a büntető fenyegetés és az elrettentő büntetés sikertelensége mellett. Csak azt bizonyítja, hogy a megtorlás módjai annyira szelidültek, hogy a büntetés példássága nagyot csökkent. Hogy ez okoskodás csakugyan igaz, érdekes példákkal illusztrálja Gauckler azon államok kimutatásaiból, melyekben a börtönbüntetés megőrizte szigorú jellegét, s melyekben épp ezért a criminalitás állandó csökkenésben van. Így a *Howard Association* 1890-iki jelentése constatálja, hogy a foglyok száma 1877—78-ban az állami letartóztatási intézetekben 20'833 volt; 1889—91-ben e szám 13'076-ra szállott alá, azaz 7000-rel csökkent. Annnyival inkább lehet az eredményt az angol szabadságbüntetési rendszer szigorának tudni be, mert ugyanez a fogyás nem észlelhető oly delictumoknál, melyekre csupán pénzbüntetés van megállapítva. De továbbá az 1890-iki antwerpeni nemzetközi büntető-congressus jegyzőkönyveiből is kiténik, hogy Luxemburnak éppen a csavargókra rótt büntetés szigorításával (víz és kenyér az első négy nap s azután minden másodnap) sikerült számukat 80⁶/_o-kal csökkenteni.

Másrészt bizonyos büntetések végrehajtása szigorításának szükségét maguk a criminalisták is elősmerik. A nemzetközi büntetőjogi egyesület 1891-ben Halleban összeült német osztálya egyhangúlag nyilatkozott a rövid tartamú szabadságvesztés-büntetések súlyosbítása mellett (sötét zárka, bójtölés, kemény fekhely stb.).

De bár ezek így vannak, nem lehet tagadni, hogy újabban a tapasztalat a delinquensek egy egész osztályával szemben kimutatta ez elrettentés sikertelenségét. Noha bizonyos az, hogy még a szokásszerű büntetteseknél is nem mindig a szokás, de néha a számítás is közrehat a büntett elkövetésére, s így a

büntetés elrettentő, megfélemlítő jellegét semmi oka nincs a törvényhozónak elejteni, mégis kétségtelen, hogy a statisztika a büntetteknek egy egész seregét mutatja a javíthatlan recidivisták, a professionatus büntettek nagy tömege részéről, kikre a büntető fenyegetésnek nincs hatása. Ez oka annak, hogy egy új tudományos mozgalom támadt, mely e javíthatlan büntettek természetével és az ellenök foganatosítandó rendszabályok tanulmányozásával foglalkozik. Nevezetesen Franciaországban nyilvánul a társadalmi viszszaesésnek e neme egészen specialis eszközökben, a milyen a *relegatio*, a javíthatlanoknak tartott visszaesőkkel szemben.

Elrettenteni a bűnöst valóban nem annyi, mint megjavítani őt. Mert világos, hogy ha alkalmilag kikerülhetőnek fogja látni a büntetést, nem fog meghátrálni előtte. Másfelől a fájdalom kívül egyéb módok is vannak a visszaesés meggátlására, melyek humanitarius felfogásunkkal jobban összeférnek; innen büntető rendszerünk további átalakulása a munka, mint erkölcsi és nemesítő tényező kötelezővé tételeben.

«*Marat mint természettudós*» (Marat physicien) a következő czikk czime, melyben *Diderot* érdekesen fejti ki a terreur gyászos emlékezetű vezérférfiának természettudományi extravagantiáit. Marat jellemének, temperamentumának és dispositióinak lélektani és pathologiai felfogásához mindenesetre figyelemreméltó adatokat nyújt gondolkozásának, tudományos célzatainak és methodikájának ismerete. Harmincz éves volt, mikor már mint orvos szerzett állást magának Artois gróf szolgálatában s ez idő óta, egész addig, míg féltelen, lázas életének Corday tőre véget vetett, tudományos kiadványai egymást érték. Nem egyszer vett részt akadémiái pályázatokon műveivel, sőt a «Gyógytani villamosságról» (*Memoire sur l'électricité medicale*) írt műve a roueni akadémián díjat is nyert 1783-ban. Övének gyanít *Diderot* egy újabban felfedezett kézirati művet is az optikáról.

Első műve is optikai volt s 1780-ban jelent meg. Czíme: «*Découvertes sur la lumière.*» Ebben *Newton* elméletét támadja meg a prizmatikus sugártörésről, s általában már ekkor annak a felforgató szellemnek mutatkozik, a mivé később a forradalom tette volt.

Optikai tanulmányain kívül az égés természetével is behatóan foglalkozott. A tűzre vonatkozó elméletek akkor még igen zavarosak voltak. Sok tudós olybá tekintette azt, mint a

testekben különböző adagokban felhalmozott anyagot. Marat ki-méletlenül támadja meg ez elméleteket s a phlogistikából me-ritett érvekkel mutatja ki tarthatlanságukat; de maga is épp oly zavaros lesz, mert egy tüzes fluidum feltételezéséhez folyamo-dik, mely minél sűrűbb, annál átlátszóbb s melynek az a tulaj-donsága, hogy a fénysugarakat magához vonja és eltéríti. És bár ez a fluidum nem anyag, azért mégis súlylyal bír, a mit azzal bizonyít, hogy 16 uncia súlyú ezüst golyó izzó vörösre hevítve $5\frac{1}{2}$ gránal lett súlyosabb. Egy 15 unciát nyomó vörös réz golyó pedig fehériké hevítve két gránal gyarapodott súlyban, habár három gránt a tűzben elvesztett. Ez a tűzfluidum, teszi hozzá Marat, rendkívüli keménységű, mivel a legkeményebb testeket is áthathatja. Mikor ezek a nap hatása alatt fölmelegednek, a ben-nök tartalmazott tűzgömböcskék mozgásba jönnek a nap sugarai-tól, melyeknek önmagokban nincs melegök s a melegnek csak közegei, nem pedig forrásai.

Áttér ezután Marat a testek égésére, olvadására és el-illására. Az égés processusát a levegő és a testekben levő tüzes fluidum közötti nyomási egyensúly megszakadásának tartja, mintha tudomása sem lett volna Lavoisier és Scheele fölfedezéseiről a levegő összetétele és az éleny szerepe felől az égés folyamatánál. Épp oly különöz a mennydörgés okai felől alkotott hypothesis is, a melyet a földből fölszálló robbanó vegyületek meggyula-dásának tulajdonít a villamos szikra következtében. Egyáltalában mindig a tüzes fluidummal magyarázza a hő tüneteit s hizeleg magának, hogy vizsgálódásai által mind e tényeket az észszerű mechanika törvényeire tudta visszavinni.

Jelentékenyebbek Maratnak a villamos gyógymód alkalmazása körül tett észleletei. 1872-ben és két évvel utóbb megjelent tanulmányai közül a villamosság köréből («Recherches physiques sur l'électricité» és «Mémoire sur l'électricité medicale»), utóbbi a roueni akadémia azon pályakérdésére kívánt válasz lenni, hogy: mily határig és mily föltételek alatt alkalmazható úgy a positiv mint a negativ delejesség és villamosság a beteg-ségek gyógymódjánál? Marat dolgozata nem érinti a delejesség kérdését, de a villamosság körül tett tanulmányai elnyerték a pálmát.

De Marat ebben a kérdésben is csak a dörzsölés útján előidézett villamossági tüneteményekre szorítkozott. Galvani nagy

fölfedezése még csak két évvel utóbb következett be. Volta oszlopa pedig csak e század végén lön ismertté.

Mindamellett a villamos gyógymódnak már voltak hírneves szószólói s ezek között Bertholon abbénak e tárgyról négy évvel előbb megjelent művét Marat éles kritikával bonczolja szét. Tagadja a levegőben elszórt villamos áramnak befolyását s kísérletek útján igyekszik bebizonyítani, hogy egy szoba levegője, melybe egy villamfejtő géppel összeköttetésben álló elszigetelt vezető szolgál, sokkal jobban van telítve villamossággal, mint a légkör a legzivatárosabb időben. Úgy de ő számos beteget eredménytelenül tett ki huzamosabb hatásnak a nélkül, hogy bármekkora sikert ért volna el. Elveti tehát az emberi test belsejében spontán előidézhető villamosság theoriáját. De a géppel való közvetlen érintkezés vagy fürdő által eszközölt positiv elektrizálásban sem hisz, s azt állítja, hogy sem az érverést, sem a vérkeringést, sem a test hőmérsékét nem látta ez által módosítva s a transpiratio is csak kevésbé emelkedett. Végül a villamos üteg elsütése következtében megölt állatok bonczolása is azt derítette ki előtte a csekély sérülésből következtetve, hogy halálukat inkább idegrángás okozta.

Csupán a csontok, izmok, véredények, mint a fluidum legjobb vezetői némely bántalmainál fogadja el a kezelés esetleges jó hatását, tehát daganatoknál, bőrkiütéseknél, fagyásnál, görcsnél, köszvénynél, bénulásnál, ellenben nem ismeri el a bél bántalmainál, sőt veszélyesnek tartja minden fajta kelésnél, mert azt érleli és elősegíti a mérges anyagok beszívódását.

Nemsokára Marat munkássága ujólag az optika felé fordult s 1784-ben közrebocsátotta «Notions élémentaire d'optique» című művét. Majd két év mulva Newton fénytanát fordítja le. Mint a hő vizsgálatánál, a fény elméletében is egyezik Marat kora tudásaival' abban, hogy a fényt a fényes testek által minden irányban kilövelt gömbtestecskek hatásának tulajdonítja, de azon okok szerint, melyek azt különbözőképen módosítják, általában négy főfelosztást tesz. Azok az irányváltozások melyeket a sugarak a test felületein szenvednek, a katoptrika tárgyai, azok pedig, melyeket a testek közegein áthatolva szenvednek, a dioptrika tárgyat képezik. De Marat még ezeken kívül két más csoportját veszi fel a fényelhajlásoknak, egyiket, melyet opisoptrika név alatt tárgyal, s a másikat, melynek tüneményeit a

peroptrika körébe utalja s mely a fénynek a testek kerülékein történő töréseit öleli magába.

Mind e tanulmányok, értekezések szerint, egészen magukon hordják Marat egyénisége bélyegét. Neki dicsőség kell minden áron, ezt a laboratoriumok türelmes munkássága nem nyújthat számára, azért többet ér vakmerően támadni a nagy elméleteket, melyek hírt, nevet szereztek szerzőiknek, s kiknek dicsőségében így könnyű szerrel lehet sütkérenzi.

Késésgkívül legfontosabb adalékai a füzetnek Maraudon de Montyel terjedelmes kutatásai az elmekórosok tetoválása felől («*Contribution à l'étude clinique des tetovages chez les aliénés*»). Az emberi test tetoválását újabban számosan igyekeztek symptomatikus összefüggésbe hozni részben a criminalitással, részben a prostitúcióval, így az olaszok közt Salsotto, Roselli, Séveri, Lucchini, Gurruri, Filippi s legfőképp Lombroso, Dániában Berghi, Spanyolországban Sallilis, Németországban Joest és Kaberlandt, Angliában Hansen, Franciaországban Variot. De az elmekórosok tetoválásai eddig kevés figyelmet keltettek. Sőt Vassi, Lévi, Séveri, Paoli és Lombroso egyenesen oda nyilatkoztak, hogy az elmekór és a test tetoválása kizárják egymást, véleményét különösen Lombroso arra alapította, hogy az általa Párisban és Pesaróban észlelt 800 elmekóros egyén között csak négyen talált tetoválást s azok is még az elmebetegség kitörését megelőző időből származtak; a Suresneben megvizsgált 500 elmebeteg közt pedig csak tizenegy tetováltat talált, kik közül hat a börtönből került ki.

Severinek 1885-ben közzétett vizsgálódásai sem voltak alkalmasak a kutatók buzgalmét fokozni, mert e jeles orvos szintén úgy találta, hogy az elmebetegek közt csak 4⁰/₁₀₀ van tetovált, s ezeknek is 60⁰/₁₀₀-a börtönből került ki, a mi e régebbi tetoválások és a későbbi elmekór közötti összefüggést illeti, arra nézve semmi adat nem volt föllelhető, legfeljebb Paoli említett egy valóságos ürültet, a ki elmebetegsége alatt egy istenképet rajzoltatott magára triangulumban s egy kiterjesztett szárnyú angyalt.

Szemben ezzel most Montyel constatálja, hogy a test tetoválása az elmekórosoknál sokkal gyakoribb, mint az olasz elmeorvosok hiszik. Ő 1887-ben 600 kezelése alatt álló beteget vizsgált meg, a kik között 79 tetováltat talált, azaz 13⁰/₁₀₀-ot, tehát háromszorosát az előbbi kollégái által feltüntetett számnak. De a mi még jobban meglepte, az az elmekór és a túrajz con-

cret typusa közti szoros symbolikus összefüggés volt. Egyik beteg például örültségi rohamában tetováltatván magát, állapotához egész jelentésszerű vonatkozású rajzokat választott.

Tanulmányosnak véljük az értekező által részletesen leírt 17 kóresetből is kiragadni néhány jellemző részletet, melyek igazolni látszanak föltevéseit.

Első megfigyelése egy 40 éves marseillesi tengerészre vonatkozik, kit neje ellen elkövetett gyilkossági kísérlet miatt tartóztattak le. Örültsége azon kezdődött, hogy üldöztetve hitte magát, ételeiben különös ízt és szagot vélt fölfedezni, mintha meg akarták volna mérgezni. Két előkarján látszott tetoválas, a jobbon két keresztbe fektetett evező s közepén háromszínű zászló, balkarján egy horgony, ily aláírással: «1857 julius». Az egész hivatásszerű tetováló munkája volt, kinek 50 centime-ot fizetett. Egy este megszökött a tébolydából, betörve egy ablakot s csak másnap találták fel a mint nevéhez lopózott. Igen erős és hegyes kés volt nála, s észrevették, hogy frissen van tetóválva mellén. Sohasem tudták meg, hogy miért és mimódon adta alá magát ez újabb műtétnek. A rajz jobb melle fölött kihívó tartású nőt ábrázolt rövid szoknyában, mezitláb, szétbontott hajjal, a mint egy pohárba valami folyadékot önt, alatta a felírás: «*A bűn!*» Bal melle fölött ellenben egy komoly tartású tengerész látszott, ki felemelt jobbában tört tart, alatta e fölírás: «*A boszú!*» Mint látszik tehát, a beteg, ki rajzolni éppen nem tudott, rövid tartamú szökése alatt is gyilkos szándékának és rögeszméjének megörökítésével foglalkozott.

Még érdekesebb egy 33 éves postás esete, ki vallásos hallucinációkban szenvedett s magát isten boszuló karjának tartotta, ki lesujt az istenkáromlókra. De az ördög meg akarja akadályozni, hogy véghezvigye az Úr akaratát. Tiszta utánczásból már 16 éves korában tetováltatta jobb karját egy nő által, habár nagyon szenvedett alatta. Az ügyesen szerkesztett kék rajz egy kötél tánczosnőt ábrázol, phrigiai sapkában, jobbkezeiben lobogó, felette egy csillag R. F. betűk közt, lentebb L. K. B. betűk s a tánczosnő alatt 1870 évszám. A beteg meg volt győződve, hogy e jelek arra szolgálnak, hogy őt a gonosz lélek incselkedései elől megmentsek, s biztosítsák számára a halhatatlanságot; épp ezért az operatiót egyre újból kezdte, minden lehető módon

szénport és tintát igyekezve beszerezni, hogy a bőrére tetovált rajznak nagyobb tartósságot biztosítson.

Látivaló ezekből a szoros összefüggés, mely a korábbi tetoválások és a későbbi téboly természeté között van. És az értekező csakugyan úgy tapasztalta, hogy az obscén tárgyú képek mosdatlan beszéddel jártak rendesen; a vallási tárgyú tűrajz mystikus örültré vallott, a kinek bőrét koronás királynő díszítette, az királynők szerelméről álmodozott. Igaza van tehát Lacasagne-nak, midőn azt tanácsolja, hogy számba kell venni a rajzok emblematiszus jellegét, mert becses adatokat szolgáltatnak ezek a tetováltak erkölcsi eszmeköréhez, gondolkodásukhoz, eszményeikhez, intim s néha be sem vallható emlékeikhez.

Erre mutat még több felsorolt tapasztalata is a cikkírónak. Következő esete egy oly egyén, a ki 16 éves korában nyerte a tetovált jegyeket, melyek egyik karján két madárt mutatnak, a mint esőrűkben koszorút tartanak, melyen egy szív csüng, továbbá két összefonódó szívet, I. Napoleon szoboralakját, másik karján pedig egy pipázó férfit, a mint kezét egy asszony-nak nyújtja, egy ijas Cupidót, s egyéb erotikus ábrázolatokat. Az illető egyén maga választotta e jeleneteket az operateur könyvéből, mert rendkívül szerelmes természetű volt, s azt hitte, hogy hasonló emblemák biztosítják számára a diadalt az asszonyoknál. Jellemző mindenestire, hogy deliriuma is kizárólag az asszonyok körül forog. Előbb azt hitte magáról, hogy minden szeretőjét megölte, majd azt, hogy kis lányokon követett el erőszakot, a kiket aztán kegyetlen módon eltett láb alól, végre magát hitte minden exotikus büntett elkövetőjének. E patiens különben meggyógyult.

Említ egy péket a szerző, a ki a jobbkarján a Krisztus kinszenvedése teljes jeleneteit viselte, szépen kitűzdelve. Tébolyában nagy bűnösnek hitte magát, sopánkodott, hogy elvesztette üdvösségét s örök kárhozatra van szánva. Egy titokteljes szózat megsugta neki, mit kell tennie, hogy az Urat kiengesztelje, s az óta gyakran böjtölt, úgy, hogy erővel kellett torkán az ételt lenyeletni, kizárólag konyhahulladékokon táplálkozott, s minden idejét vezeklésből a szükségszékeken töltötte, honnan sokszor erővel kellett kiűzni.

Az elmekór hasonló tüneteit mutatta egy lakatos, a ki karján egy koronás nő profilját viselte, mellette nyíllal átlőtt

szívet és sírkeresztet. Ez saját vallomása szerint mindig szerette a szomorú és szép dolgokat. Előszeretettel kereste fel a temetőket, hol a sírból kikelő hangokat hallott, melyek figyelmeztették, hogy halotti szemfedője meg van már szőve, s nemsokára utánok fog menni. Deliriumában azt erősítette, hogy egy királynő van neki szánva, azért üldözik őt irigységből, de ő diadalmaskodni fog, mert acusticai összeköttetésben van a rejtélyes királynővel, ki szívét s trónját szánta neki.

Az autotetoválásnak egy érdekes esetéről is tud felvilágosítást adni a szerző. Ez egy kőműves, a ki 12 éves korában maga végzett tetoválást karjain, mely czélra chinai tust és tüt használt. A kép, mely bal előkarján látszott, meglehetősen kezdetleges, de épen megőrzött keresztet mutatott.

Talán a figyelemre legméltóbb kóreset mégis egy csizmadiáé, ki testi sértés miatt már két ízben volt elítélve. Ez háta egész hosszában egy sisakos, fegyveres Romulus alakját tetováltatta magára, 28 cméternyi nagyságban; két keble közt a szent család képe volt látható, felette kiterjesztett szárnyú galambbal, balkarján felül Mehemet Ali koronás alakja, alól egy varázsló, jelmezben; jobb karja Kléber tábornokot mutatta igen szép kivitelben, azután két keresztbe helyezett kulcsot, keresztbe tett babérágat, a beteg nevének kezdőbetűit, jobb keze feje vadmacskát, balcizmója a térdén fefül egy szaladó pojáczáat, a mint egy felfordított széket emel, egy más kötél-tánczost lefordított seprűvel, egy harmadikat, jobbkezében nyúl, a balban egy pecsenyesütő, alatta a felirat: «ha megcsíplek», s ez évszám 1850. A jobb cizma elő részén közvetlenül a térd fölött egy női mellkép. Mindezek egy kóbor arab tujének művei voltak s az operatio egy hónapig tartott, mely idő alatt a patiens, ki akkor Afrikában katonáskodott, ingyen lakást és kosztot adott a művésznek. A csizmadiá az arab asszonyoktól kapott kedvet a tetoválásra, a képek közül a katonai és vallási tárgyuakat választotta maga, utóbbiakat azért, mert mint katonának nem volt alkalma gyakran járni templomba. Mikor kitört rajta az örültség, a hadviselés átalakításával foglalkozott, napjait terjedelmes iratok fogalmazásával töltötte, melyeket hármassal boríték alatt küldött meg a tábornokoknak. De sohasem vette a tollat addig kezébe, míg le nem térdelt, hogy felnyitott ingén vallási jeleitől kérjen inspiratiót.

Nem terjeszkedünk ki tovább Montyel orvos észleleteire, csupán azokból vont következtetéseit összegezzük még röviden, melyek abban kulminálnak, hogy a tetoválás ábrázolatai nem véletlenek, hanem az egyén gondolkozási és érzelmi módjának kifejezői, s így a későbbi téboly azoknak egész jelentését vissza-tükrözheti. Az emberi test tetoválásait a civilizált embernél Lacassagne méltán nevezi idiographikus jelentésűeknek s méltán hasonlítja össze jelvies ábrázolatjaikat a hieroglyfekkel, mint a melyek a vallásosság, erotismus, boszu, vagy hiúság általános érzetei megjelölésére alkalmasak.

Ugyancsak Lacassagne a test képes ábrázolatai vizsgálatánál a következő szempontokra figyelmeztet a megvizsgált egyénnel szemben: születéshely; foglalkozás; műveltség; kor; a tetoválás időpontja; technikai módszere; az operálások ismétlésének száma; azok tartama; a tetoválóra vonatkozó adatok; a rajzok leírása; fekvése; színezése; a színezésben beállt változások; a szűrásokat követő lobosodás; a tetoválások jelenlegi állapota; szándékos vagy szándéktalan elenyésztetése; a tetovált erkölcsisége.

Mindez adatok a legminutiosusabb figyelmet érdemlik meg s Montyel csak azt teszi még hozzá, hogy a foglalkozás, kor és műveltségállapot vizsgálatánál az az időpont legyen irányadó, melyben a tetoválás keletkezett. Szerinte az operáció alatt érzett fájdalom fokának constataciója is jelentőséggel bír, mint az érzékenység fokának mértéke, valamint az illető patiens tényleges időbeli vélekedése a tetoválás tényéről, mint szellemi fejlődésének bizonyítéka.

Az értekező által felsorolt esetek számából, a születés helyét tekintve, 67 esetben az operáltak a tengeri departementokból származtak. A tengerészelet egyáltalában 68⁰/₁₀-ot szolgáltat a tetováltak számához, holott a kaszárnya csak 18⁵/₁₀-ot, a börtön pedig csak 8⁷/₁₀-ot. Korra nézve a betegek 16⁰/₁₀-a tiz évvel előbb szenvedte el a műtétet, 38⁰/₁₀-a tizenöt évvel előbb, 68⁰/₁₀ pedig husz évvel előbb. A műtét megejtése idején leggyakoribb kor a 22—23 év, a mi összefügg a katonai és tengerészi szolgálat idejével.

Fontos a tetovált ábrázolatok testrészenkénti fekvésének kimutatása is, a mire nézve Montyel adatai 35 esetben jelölik meg a jobb kart, 22 esetben mindkét kart, 14 esetben a bal

kart, ötben a mellet és a két kart, egyben a bal lábszárát s egyben a mellet, a két kart és a két lábszárát.

Igen nehéz az ábrázolatok tárgyainak helyes osztályozása. Lombroso csak négy symbolikus csoportot különböztet meg: a vallás, szerelem, harcz és a foglalkozásmód csoportjait. Ezzel szemben Lacassagne sokkal teljesebb hét kategóriát állít fel, t. i. 1. a foglalkozás, 2. katonai, 3. hazafias vagy vallásos emblemákat, 4. feliratokat, 5. szerelmi és erotikus tárgyakat, 6. metaphoricus emblemákat, 7. eszményi vagy történeti emblemákat. Montyel még ez osztályozáson is tágit, midőn elválasztja a hazafias ábrázolatokat a vallásiaktól s a szerelmieket az obscénektől.

Az általa észlelt kétszáz hetvenegy tetoválás ábrázolatai különben tárgyuk szerint ekkép oszlottak meg: szerelem 42, tárgyi metaphora 41, foglalkozásmód 20, személyi metaphora 19, tengerészlet 18, vallás 17, kezdőbetűk 16, évszámok 15, növényi metaphora 13, felirat 12, katonai tárgy 11, hazafias 11, állati metaphora 7, obscénitás 7, történelem 7, nevek 6.

Most nézzük, minő indokok folytak be a műtét végrehajtására az illetők saját bevallásai szerint. Ugyancsak a Montyel által észlelt tömegből, mint ő maga találta, a tetoválásra 18 esetben volt csupa utánzási ösztön az elhatározó ok, 13 esetben a hiúság, hatban a tétlenség, ötben a bajtársi szellem, ötben a kérkedés, négyben a szerelem, háromban a politika, kettőben a boszu s egy esetben a fiúi kegyelet.

Rendkívül meglepő, hogy az esetek közül egyetlen egy esetben sem vont maga után a műtét komolyabb következményeket, a mi pedig elég gyakori. Montyel azt mondja, hogy az érzékellenség és a megsebezhetlenség a büntettes és a degenerált közös tulajdonsága. Minden elmeagyógyász egyetért a fájdalomérzet csökkenésére nézve a tébolyultaknál. Nem úgy azonban a sebezhetlenségre nézve. Némelyek azt hiszik, hogy e részben az elmebajos nem különbözik az ép elméjútól. De a nagy többség meg van győződve, hogy bárminő legyen az elmekóros folyamat, a traumatikus sérülések rendkívül könnyen gyógyulnak.

Idézzük még végül Montyel adatait a tetovált tébolyultak erkölcsi előéletéről. Ötvenkilenc beteg közül, kik felől alapos információt bírt szerezni, harminczkettőt talált, azaz 54⁰/₀-ot, a kik tébolyuk előtt büntetve voltak. Severinél ez az arány még nagyobb, teljes 60⁰/₀. Sőt a fentebbi 32 közül 14 visszaeső

volt. Részletezve a büntetés okait, szemérem elleni vétségért volt elítélve 1, testi sértésért 12, lázításért 6, lopásért 7, csavargásért és koldulásért 4, politikai vétségért 2.

A mi e beces kutatásokból kitűnik, az mindenekelőtt az, hogy habár a tetoválás ritkább a tébolyultaknál, mint az épelméjűeknél, s még ritkább, mint a büntetéseknél, de a hol előfordul, ott kétség-telenül bűnös és agresszív hajlamokat árul el a tébolyultnál. Már pedig a veszélyes és az ártatlan téboly jelei ismeretében mind-edig kétségben van a gyógytudomány s a közbiztonság leg-magasabb érdeke, hogy a büntető anthropologia által ezen jelek ismeretére nyújtott módot megragadja. Kilencz esetben tiz közül az az örült, a ki gyilkol, olyan, a kiről senki sem tételezett volna föl vérengző ösztönöket. Tarthatatlan az az álláspont, mely az emberi test tetoválását a civilizált társadalomban a cziczomáz-kodás ösztönéből akarja kimagyarázni. Ezt már az maga is meg-czáfolja, hogy a tetovált testrészek nem olyanok, melyeket mutatgatni és szemléltetni lehet és szokás. Ha az emberi test tetoválásának mélyebb okait keressük, úgy azokat vagy az ata-vismusban fogjuk feltalálni, mint Lombroso tanítja, vagy pedig a typus fejlődési visszamaradottságában, mint azt Lacassagne s utána Manouvrier kifejtették. De e két elmélet conclusiója ugyan-egy: az, hogy a tetovált anormalis lény társadalmunkban, a ki megmaradt a primitív, az ős vad embernek, s visszamaradt az emberiség fejlődésének lépcsőjén.

—n—d.

* * *

Az új államtudományi kar Lilleben.

Csak nem rég (1892. decz. szám) emlékeztünk meg arról a mozgalomról, mely külföldön az államtudományi oktatás tökéletesbitésén fáradozik és már ismét egy újonnan keletkezett államtudományi iskoláról adhatunk számot. A lille-i jogi facultás oldalán két évi tanfolyammal szervezett államtudományi kar folyó évi november hó 3-án kezdte meg működését és a hozzánk is beküldött program szerint a következő tárgyakat tanítja:

I. évfolyam: Természetjog; Magánjog összehasonlító alapon, különösen a személy- és családjog; Társadalomtan; Köz-

gazdaságtan; Jogtörténet; Közjog; Közigazgatási jog; Újabbkori történet; Sajtóügyi igazgatás.

II. évfolyam: Egyházjog; Vallásügyi törvényhozás; Nemzetközi jog; Semlegesség a nemzetközi jogban; Pénzügyjog, összehasonlító alapon; Iparügyi törvényhozás, összehasonlító; Válogatott kérdések a magánjog köréből.

Ezenkívül hetenként gyakorlati órákat és seminariumokat tartanak az előadottak teljesebb elsajátítására és bevezetésül az önálló tudományos buvárlatra. Az évi tandíj 120 frank, könyvtári díjjal 130 frank

Továbbá különös figyelemmel az idegenekre, a lillei facultas, angol mintára, «*maison de famille*»-t rendezett bé, melyben az ifjúság ellátást nyer és a tanulmányokra is kiterjedő felügyelet alatt áll. Ennek mérsékelt évi díja 1000—1200 frank.

* * *

Belgiumban az állami egyetemeken f. é. október hó 2-án kelt királyi rendelet reformálja a vizsgálati rendszert, megváltoztatva az 1877. október 10-iki szabályzatot. E szerint jelenleg két évi tanfolyam befejezése után következik a jelölti vizsgálat (examen pour le grade de candidat en sciences politiques), mely a következő tárgyakból áll: 1. az újkor politikai története; 2. logika és psychologia; 3. természetjog; 4. jogtudományi encyclopaedia; 5. magánjog történeti fejlődése; 6. magánjog; 7. közjog; 8. közigazgatási jog; 9. nemzetközi jog elemei; 10. nemzetgazdaságtan. E vizsgálatnak sikeres kiállása után és a harmadik évfolyam befejeztével nyerhető el a «licencié» fok, melynél már az államtudományok trifurcációja mutatkozik, a szerint, a mint valaki a szoros értelemben vett politikai, vagy a közigazgatási, avagy a társadalmi tudományokból készül. Így az «Examen pour le grade de licencié en sciences politiques» tárgyai: 1. a diplomatia története a bécsi congressustól; 2. alkotmányjog összehasonlító alapon; 3. nemzetközi jog; 4. gyarmatügyek és a Congó-állam; 5. két szabadon választott tárgy még a facultáson előadottak közül. Az «Examen pour le grade de licencié en sciences administratives» tárgyai: 1. a belga parlamentarismus és a törvényhozás története; 2. közigazgatási jog összehasonlító; 3. statisztika; 4. pénzügytan és jog; 5. két szabadon választott

tárgy: Az «Examen p. le grade d. licencié en sciences sociales tárgyai: 1. a nemzetgazdaságtani elméletek történeti kifejlődése; 2. nemzetgazdaságtan; 3. magánjog összehasonlító alapon; 4. munkásügyi törvényhozás összehasonlító alapon; 5. pénzügytan; 6. két szabadon választott tárgy. Végül a rendelet még különösen hangsúlyozza a seminariumok előnyeit, melyekben «a tanuló a tanárral együtt dolgozva, az önálló buvárkodásnak jó módszerét sajátíthatja el.»

N.

* * *

Levél a francia felsőbb közoktatásról.¹

Páris. 1893. nov.

November 6-án volt a faculté des lettres conferentiáinak, az intézet e kiegészítő, a coursok mellette zártabb jellegű intézményének megnyitó ünnepélye. Az irodalomtörténész Petit de Julleville és a historikus Lavisse olvasták fel e célra készített beszédeiket; mind a két discours-t rendkívül figyelemreméltónak tartom; ha nem is feltétlenül, absolut értéküket tekintve, minden kétségen kívül az összehasonlító metodologus szempontjából, a ki a tudományos fejlődés néhány érdekes mozzanatával találkozik e helyen.

Franciaországban a fejlődés nem volt normalis, sőt mondhatnók, annak egyenes ellentéte. Megjegyzésemet a humaniorák ama széles körére nézve teszem meg, melyeket philosophiai, philologiai és történeti disciplinákra oszt fel az itteni tudós világ is. Mind a három alosztálynál (ezen osztályozás jogosultságáról most nem kívánok beszélni) az egyedül lehetséges út a concretumtól az abstractumhoz, a maga elzárkozottságában megállapított factumtól az általános vagy legalább is általánosabb igazsághoz vezet; az egyedül lehetséges, mondom, ha a tudomány tudomány akar maradni, ha nem a képzelet tárgyává, nem művészté válik át saját természetének megtagadásával. E különbségtétel, e merev válaszfal felállítása tudomány és művészet között mai nap már nagyon currans; talán túlzásoktól sem egészen ment: a tudo-

¹ E levél nem egyszerűen alkalmi bejelentés. Vártam publicálásával, míg tapasztalataim mind inkább és inkább igazat adtak ama reflexióknak, melyeket a szóban levő beszédekhez fűztem.

mánynak a művészet eszközeire bizonynyal szüksége van, habár sohasem oly mértékben, mely az ideális tudományoknak, a «szép, jó és hasznos» disciplináinak művészet nevet adni jogosítana fel.

A francziák mindig nagy mesterei voltak a formának; ha ez igaz egész általánosságban, nem kevésbé igaz gondolataink rendszeresítését, azután szűkebb formáját, a nyelvet illetőleg. Igazi mindazon előnyökkel és hátrányokkal, melyeket a formalismus a tudomány terén természetszerűen magában rejt.¹ A művészet constitutív elemét hozta a tudomány körébe, s ki tagadhatná, hogy ennek egy bizonyos mértékére jogosultsága van? De a túltengés kikerülhetetlen eredményekép a tudást helyettesíteni kívánta, s ki ne látná ennek a cserének veszedelmeit?

Ez ott sem történhetett másként, a hol a képzelet sokkal eredetibb munkásságával, a gondolatok inventiójával van dolgunk. Nagy történeti példák készítenek a belátásra, hogy a tudomány legfontosabb vívmányainál a művész előzte meg a tudóst; ez igazságot túlságos egyoldalúsággal a nagy természeti ismeretekre szokás szorítani, s az életbevágóbb erkölcsi igazságok nem ugyanazon az úton kerültek felszínre? De az igazság rectificatiót igényel, habár utólagos is legyen az, s ha a képzeletnek az előőrs munkásságát megengedjük is, a tudomány terén nem az ő fegyvereivel vívjuk ki a döntő ütközetet. Ezt különösen szem előtt kell tartanunk ama legközönségesebb s azért legveszedelmesebb eseteknél, a hol a gondolat a kifejezés segítségével jut látszólagos eredetiségéhez.

A képzelet e formális munkásságában a francia tudomány két fontos jellege találja meg magyarázatát: a kérdések általánosabb felfogása és a népszerűsítési hajlam. Látszólag ellentétes tulajdonok; mindkettő egynehány magyarázó szót igényel, hogy forrásuk közösségét megérteni képesek legyünk.

A képzeletnek adott nagyobb szerep egész természetesen nem a tudomány minutiósáiban keres megfelelő színpadot; ehhez a tágabbterű, szabadabb mozgást biztosító általános jobban illik. Nem a tudományos objectumok megválasztásáról van itt csupán

¹ Még ott is, a hol a nagyranőtt tudományos érzék valaminek belső tartalmát, lényegét megváltoztatta, magát a külső czégerért, a nevet kénytelen volt érintetlenül hagyni: az éloquence graeque, latine, française még mindig ott szerepelnek az egyetemi cours-ok nevei között.

szó; a legcsekélyebb tárgyak is az összeséggel való egybefüggésről tesznek tanuságot a képzelet előtt. Ez a tudomány philosphiáját teremti meg, a legnagyobbat és eredményeiben leggazdagabbat: mindenben mindent megtaláltunk. Persze alkalmazása épp oly erős hibákat, mint erőnyeket tüntethet fel, különösen ott, a hol a concretum ismerete nem előzi meg a nem kevésbé realis nagy kapcsolatok kutatását.

A képzelet e helyen kínálkozó túlkapásait, a ködösben elveszését részben saját magának, gondolatban és nyelvben megnyilatkozó formaérzékének kell ellensúlyoznia. Ez megteremti azt a tudományos rendszeresítést, a mely legprimitivebb alapjaiban hibás lehet, de legalább átlátszó, világos; megteremti azt a nyelvet, a mely, ha nem tudományos, bizonyára érthető. Sőt ennél is több: popularis; tetszetős képeivel, tropusaival nemcsak könnyen felfoghatóvá, de kedvessé is tudja varázsolni a száraz abstractumot; ha előbb a tényekből mesét szőtt, most a mesét szépen adja elő.

S a tudás e feltételek mellett jogosan appellál az általános érdeklődésre, jogosan kíván népszerű lenni. A mint a tudományban a képzelet számára nagyobb terrenumot biztosítunk, megszűnünk a kasztszerű tudás művelői lenni; a képzelet egyéni tulajdon, egyforma módon nyilatkozik meg valamennyiünk előtt; a művész csak az összeségben találja fel igaz auditoriumát.

*

Korántsem akarom azt állítani, hogy e szavakkal az egész francia tudományosságot a maga alapjára vezettem vissza, a mi nek segítségével ismét könnyű dolog, hogy a tudomány lényegéről bárki is fogalmat szerezzen magának. Túloztam, vagy helyesebben egyoldalúlag mutattam ki a művészet ama constitutív eszközének hátrányait, melylyel annál óvatosabban kell bánnunk, mennél kevésbé tettünk minden tudás első követelményének, a rendelkezésre álló anyag fixirozásának eleget.

Franciaország bizonyára nem mindenben tett eleget; hogy a gyakran hallott, de feltétlenül szerencsés hasonlattal éljek: itt-ott a levegőbe épített; belátja, beismeri mulasztását, s a legcompetensebb helyeken, a felsőbb oktatásra szánt iskolákban iparkodik e hibát kireparálni.

E mozgalom, mely háborút indított a széles látókörű, de gyakran felületes tudós munkásságnak, mely mélyebb alpra kívánta ismereteinket fektetni, mint ez a népszerűsített tudásnál egyáltalán lehetséges, nem egészen új mozgalom. Neki köszönheti létét az École des hautes études, mely philologia-történeti s vallás-ismereti sectióiban oly szépen megfelel hivatásának, neki a szóban forgó s tíz évvel ezelőtt kezdeményezett conferenciái, melyek Petit de Juleville szavai szerint egy új s eddig ismeretlen személyyel, a l'étudiant és lettres-kel, a szakszerű tanárjelölttel gyarapították a Sorbonnet.

Mindenesetre sok fáradságba került, míg a francia felsőbb közoktatás, vagy a kérdésnek tágabb keretet adva, a francia tudomány e pontig eljuthatott; ha a symptomák nem csálnak egészen, még mindig a kezdet nehézségeivel küzd. Voltak egyetemem magas niveaun álló, több-kevesebb tudományyal, de az általányszempontok és kapcsolatok folytonos figyelembevételével elmondott discours-jai, megvannak még mai napság is; mert egy tudni és ismerni vágyó nagy hallgató közönség kívánságait elégitették ki, a mely hallgatóságot arra, foglalkozásra, sőt nemre való tekintet nélkül a francia nemzet maga tette ki. Majd nagy sociális változások után beállott első sorban az egyetemekhez intézett praktikus követelmény: e nemzetnek nevelőket, tanárokat adni. Az egyetekem átvették a megbizatást, ősrégi feladatokat, s ezzel együtt azon terheket, melyek súlyát érzik, de melyektől a mai napig sem tudtak szabadulni; a tudomány szabad terjesztői mellett a szó szoros értelmében megkötött instructorokká kellett lenniök. Csak a ki ismeri a francia felsőbb közoktatás szigorúan meghatározott, kérdéseiben előre kijelölt hat, részben minden három esztendőben, részben évenkint változó vizsgarendjét, csak az tudja megítélni, hogy az egyetemi tanárok a pensumhoz kötött, «praktikus» működése, Lavisse találó szavai szerint a középiskolázás e folytatása az igaz tudomány szempontjából mit jelent. A kérdést csak mellékesen érintem; bizonyára a legfőbb ok — csak egy pillantást kell vetnünk a megnyitó-beszédek energikus támadásaira — hogy a francia tudomány solid, kritikai alapját olyan nehezen képes megvetni.

Bennünket a beszédeknek ez utóbbi pontra vonatkozó passusai érdekelnek most első sorban. Ezt tartotta szeméi előtt Petit de Juleville amaz általános követelményével, hogy a tudományos

foglalkozás minden egyéni kényszert, minden tutoroskodást nélkülözzön; alapját vetette meg vele Lavisse fejtegetéseinek, megjelölte azt a felfogást, azt a tudományos légkört, melyben ennek ideái — régi, majdnem trivialis ideák — egyedül prosperálhatnak. Rövidék lehetünk: Lavisse minden tudomány alapjának, első kötelességének védőbeszédét mondotta el. Utalt az együttműködés szükségére; utalt a lassú, de kitartó kutatás nagy vívmányaira: a tudománynak nemcsak a geniek tehetnek szolgálatokat. Hivatkozott a történeti kritika nagy mestereire, a német tudósokra, s elősorolta a francia modern történetírás épp e helyen mutatkozó hiányait: történetet nem lehet kritikai kiadások nélkül megírni. Igaz, a tudomány végső feladata «az ember» megismerése, de oda csak ezen az úton juthatunk el.

A ki a conferentiák megnyitásán kihirdetett rendkívüli s főleg bibliographikus előadásokról tudomást szerzett, vagy ezek közül egynehányon jelen is volt, La Marthától végig hallgatta azokat az elegiumokat, melyekkel a német hangyaszorgalom productumait eldicsérte, vagy ha azonkívül Hauvette bevezető előadásain a görög philologia segédeszközeinek elsorolását figyelemmel kísérte, vagy Seignobos thesisét, hogy a történeti factumok magukban véve philosophiát nem postulálnak: az világosan látja, hogy a francia közoktatás és tudomány egy eddig negligált, de elsőrangú követelménynek kíván eleget tenni, azzal a mohósággal és erélylyel, melyet csak részben magyaráz meg az a körülmény, hogy szavait kezdőkhöz intézi (hisz a tudományos kutatás egész sorozatán fönn akarja e methodust tartani), de melynek indítóokait másutt, a hibás multtal való öntudatos szembeszállásban kell keresnünk.

Csak sajnálni lehet, hogy a francia közoktatás és tudomány ez evolutión még nem ment keresztül; hogy minden tudomány alapjáról régóta nem szerezvén meg az adaequat fogalmat, nem is teremtetten meg azt a biztos basist, mely ugyan feszélyező összmunkálkodást s a legminutiosusabb részletezést feltételezi, de a melynek segítségével emelkedhetik csak az egyéni leg kitűnő igazán nagygyá. Mert a tudomány sem képez kivételt amaz általános sociologikus törvény alól, mely a haladást az egyetértésben postulálja; idővel úgyis eltérbe kell lépnie azon értékdifferentiatióknak, mely munkás és «művész» műveletei között különbséget tesz. Nem csupán a külső formát értem itt

művészet alatt, hanem az alakítás mindazon kellékeit, melyeket általános bevezetésként már is érintettem, s melyek — joggal alkalmazva — oly szoros összefüggésben vannak ama teljesen a tudomány körébe eső törekvéssel, az okozati kapcsolatok ki-merítő, a magyarázandó körül csoportosított kutatásával.

Hogy a francziák nem csekély képességgel bírnak e feladatnak megfelelni, s a névre érdemes tudományt teremteni, azt már is láttuk. S e pontra — ha csak tőlem függ — még gyakran visszatérek.¹

Dr. Hornyánszky Gyula.

¹ Szívesen látjuk.

Szerk.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

*

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PAUER IMRE

MÁSODIK ÉVFOLYAM

F 1922/23 - 140.

ELSŐ SZÁM

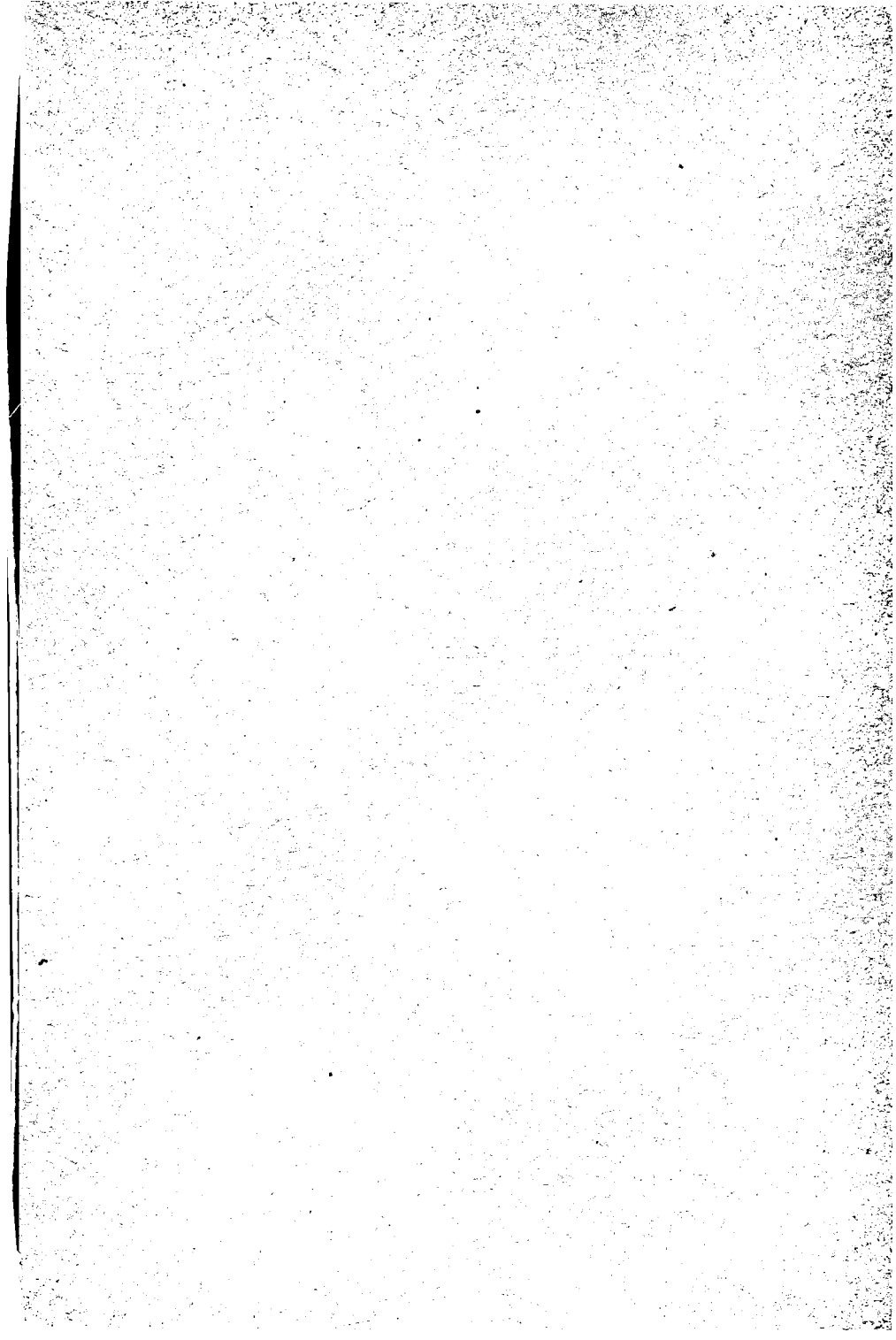
BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1893.

TARTALOM.

I.	FIGYELEM ÉS AKARAT. — <i>Beljak B. Páltól</i>	1
II.	AZ ERKÖLCSI ÉRZELMEK. (I.) — <i>Dr. Lechner Lászlótól</i>	32
III.	A KORONÁZÁS ÉS KÖZJOGI JELENTŐSÉGE. (I.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézátlól</i>	57
IV.	PSYCHOLOGIAI TANULMÁNYOK. (I.) — <i>Palágyi Menyhértől</i>	76
V.	VÁZLATOK A POSITIVISMUS TÖRTÉNELMÉBŐL. (I.) — <i>Dr. Buday Józseftől</i>	94
VI.	REAL-UNIO VAGY PERSONAL-UNIO. — <i>Pomponiustól</i>	119
VII.	IRODALOM. Jurista: <i>Az anyakönyvek államosítása.</i> — nd. — <i>Kozáry: Korunk bölcelete.</i> — i. — <i>Archiv für sociale Gesetzg. u. Statistik</i> — nd. — <i>Archiv für Geschichte der Philosophie.</i> — nd. — <i>Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie.</i> — nd. — <i>Revue philosophique.</i> — nd. — <i>Revue crit. de legislation et de jurisprudence.</i> — h. — <i>Allg. stat. Archiv.</i> — h. — <i>Annales de l'école libre des sciences politiques.</i> — h. — <i>Protestans Szemle.</i> — Δ — <i>Mind.</i> — r. — ó.	133

BUDAPEST
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA
1893.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

✱

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PAUER IMRE

F. 1922/23-140.

MÁSODIK ÉVFOLYAM

MÁSODIK SZÁM.

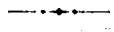

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1893.

TARTALOM.

I. AESCHYLOS VALLÁSERKÖLCSI VILÁGNÉZETE ORESTIÁJA	
ALAPJÁN. (I.) — <i>Schneller Istvántól</i>	161
II. AZ ERKÖLCSI ÉRZELMEK. (II.) — <i>Dr. Lechner Lászlótól</i> . . .	185
III. A KORONÁZÁS ÉS KÖZJOGI JELENTŐSÉGE. (II.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézáttól</i>	212
IV. A DARVINISMUS ÚJABB VITAKÉRDÉSEL. — <i>R. N.</i>	235
V. A LEGUJABB MŰVÉSZETI TÖREKVÉSEK. (I.) — <i>Lyka Károlytól.</i>	244
VI. TAINE ÉS A MODERN KRITIKA. (I.) — <i>Várnai Sándortól</i> . . .	256
VII. VÁZLATOK A POSITIVISMUS TÖRTÉNELMÉBŐL. (II.) — <i>Dr. Buday Józseftől</i>	270
VIII. IRODALOM. Alex. Giesswein: <i>Die Hauptprobleme der Sprachwissenschaft in ihren Beziehungen zur Theologie, Philosophie und Anthropologie</i> — r. — <i>Contemporary Review.</i> — r. n. — <i>Archives de l'anthropologie criminelle et des sciences pénales.</i> — r. — n. — <i>Revue philosophique.</i> — r. — n. — <i>Revue philosophique.</i> — rn. — <i>Nuova Antologia.</i> — r. — r. — <i>Archiv der Geschichte der Philosophie.</i> — r. — <i>Mind.</i> — ro. — Frederik Jenő: <i>A lét bírálata.</i> Dr. B. J. . . .	285

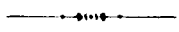
Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában 8–10 íves füzetekben, évnegyedenkint: márczius, június, szeptember és december 15-én.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PAUER IMRE

F 1922/23-140.

MÁSODIK ÉVFOLYAM

HARMADIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1893.

TARTALOM.

I.	TAINÉ ÉS A MODERN KRITIKA. (II.) — <i>Várnai Sándortól</i> . . .	321
II.	AESCHYLOS VALLÁSERKÖLCSI VILÁGNÉZETE ORESTIÁJA ALAPJÁN. (II.) — <i>Schneller Istvántól</i>	333
III.	A KORONÁZÁS ÉS KÖZJOGI JELENTŐSÉGE. (III.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézától</i>	365
IV.	TERMÉSZETTUDOMÁNYOK ÉS PHILOSOPHIAI VILÁGNÉZET. — <i>Heller Ágosttól</i>	381
V.	A LEGUJABB MŰVÉSZETI TÖREKVESEK. (II.) — <i>Lyka Károlytól</i>	396
VI.	LOMBROSO AZ ASSZONYI BÜNTETTEKRŐL. <i>P.-s.</i>	405
VII.	VÁZLATOK A POSITIVISMUS TÖRTÉNELMÉBŐL. (III.) — <i>Dr. Buday Józseftől</i>	422
VIII.	IRODALOM. Tarde és Lacassagne: <i>Archiv de l'anthropologie criminelle.</i> —r—d. — <i>Revue Philosophique.</i> —r.— Max Heinze und Alois Richl: <i>Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie.</i> —r—n. <i>Mind.</i> —r—ó. Jász Géza: « <i>A fejlődés törvényei, különös tekintettel a gazdasági életre.</i> » —n—d. — Böhm Károly: « <i>Az ember és világa.</i> » —r—n. — Bernát István: « <i>Változások küszöbén.</i> » Dr. B. J. . . .	438

Az «ATHENAEUM» a philosophia és allamtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tüzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában 8—10 íves füzetekben, évnegyedenkint: márczius, június, szeptember és december 15-én.

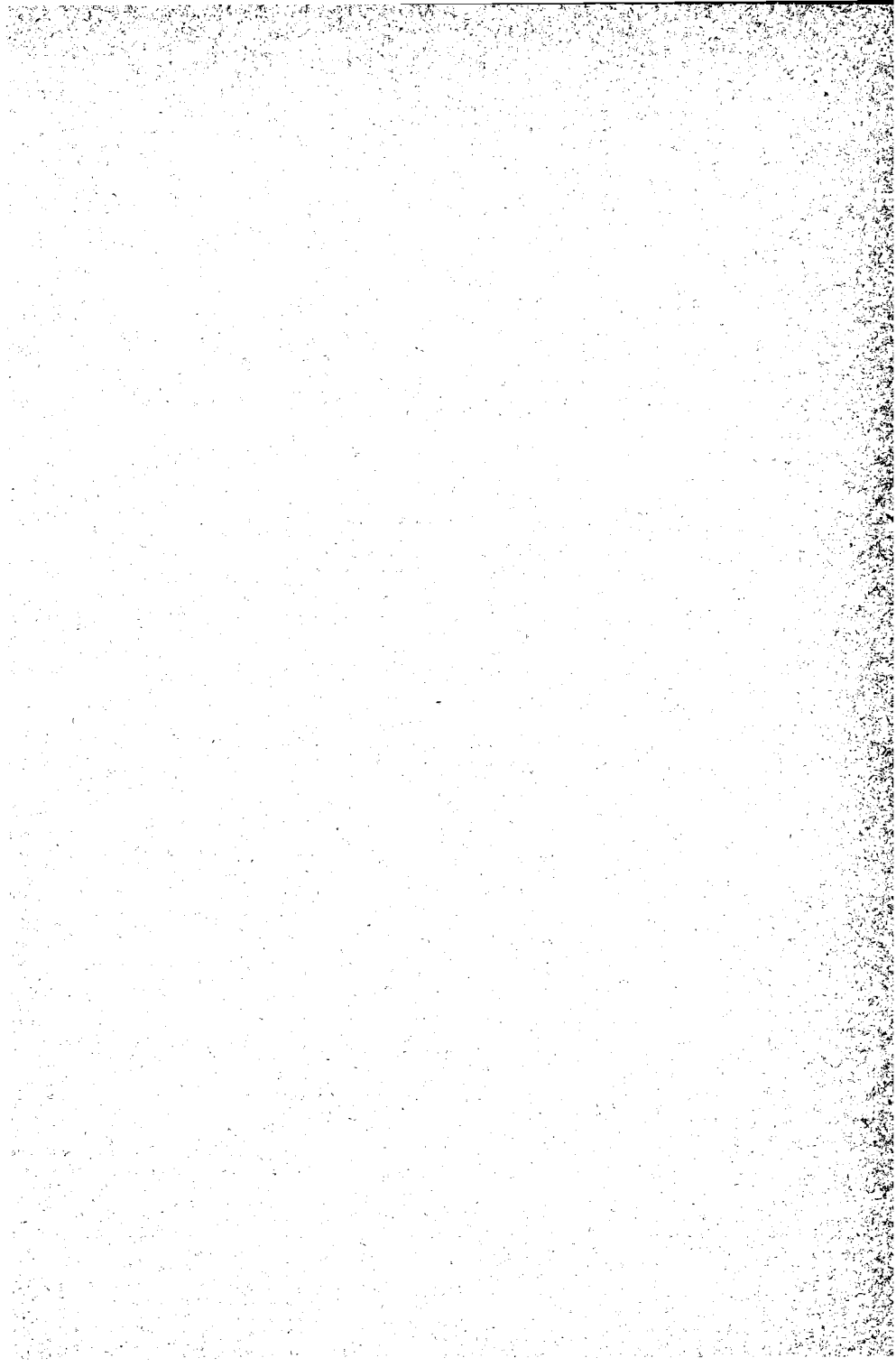
Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

BUDAPEST
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA
1893.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY V KTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1893.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PAUER IMRE

F 1922/23-140

MÁSODIK ÉVFOLYAM

NEGYEDIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1893.

TARTALOM.

I.	EMLÉKEZÉS ÉS ÖNTUDAT. — <i>Beljak B. Páltól</i>	481
II.	AESCHYLOS VALLÁSERRŐLCSI VILÁGNÉZETE ORESTIÁJA ALAPJÁN. (II.) — <i>Schneller Istvántól</i>	509
III.	PSYCHOLOGIAI TANULMÁNYOK. (II.) — <i>Palágyi Menyhértől</i>	538
IV.	VÁZLATOK A POSITIVISMUS TÖRTÉNELMÉBŐL. (IV) — <i>Dr. Buday Józseftől</i>	548
V.	REFERENDUM ÉS VETO. — <i>Várnay Sándortól</i>	561
VI.	MEYNERT A PSYCHIKUS EGYENSÚLY MESTERSÉGES ZAVARAI- RÁRÓL. — <i>Dr. Haftl Dezsőtől</i>	569
VII.	IRODALOM: <i>Revue philosophique de la France et de l'étrangère dirigée par Th. Ribot.</i> —n—d. — <i>Annales de l'école libre des sciences poli- tiques.</i> —r—. — <i>Archives de l'anthropologie criminelle, de criminolo- gie et de physiologie et de psychologie normale et pathologique.</i> —n—d. — <i>Az új államtudományi kar Lilleben.</i> — <i>Az állami egyetemek vizsgálati reformja Belgiumban.</i> N. — <i>Levél a francia felsőbb közoktatásról.</i> — <i>Dr. Hornyánszky Gyulától.</i>	501

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában 8—10 fves füzetekben, évnegyedenként: márczius, június, szeptember és deczember 15-én.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA
1893.

